॥ श्रीः ॥

चौखम्बा संस्कृत ग्रन्थमाला

ग्रन्थ संख्या ९३

शब्दकल्पद्रुमः

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः

श्रीवरदाप्रसाद-वसुना तदनुजेन श्रीहरिचरण-वसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः ।

प्रथमो भागः

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES
WORK NO. 93

SHABDA-KALPADRUM

OR

AN ENCYCLOPÆDIC DICTIONARY OF SANSKRIT WORDS ARRANGED IN ALPHABETICAL ORDER GIVING THE ETYMOLOGICAL ORIGIN OF THE WORDS ACCORDING TO PANINI, THEIR GENDER, VARIOUS MEANINGS AND SYNONYMS, AND ILLUSTRATING THEIR SYNTACTICAL USAGE AND CONNOTATION WITH QUOTATIONS DRAWN FROM VARIOUS AUTHORITATIVE SOURCES SUCH AS VEDAS, VEDANTA, NYAYA, OTHER DARSHANAS, PURANETIHAS, MUSIC, ART, ASTRONOMY, TANTRA, RHETORICS AND PROSODY AND MEDICINE ETC.

BY
RAJA RADHA KANTA DEVA

PART ONE

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
POST BOX 8, VARANASI-1

Publisher : The Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi
Printer : Vidya Vilas Press, Varanasi
Edition : Third, 1967
Price : I-5 Vols. Complete Rs 190-00

© The Chowkhamba Sanskrit Series Office
Oriental and Foreign Book-Sellers and Publishers
P. O. Chowkhamba, Post Box 8,
Varanasi-1 (India)
1967
Price : 5145

PUBLISHER'S NOTE.

This unique Encyclopaedia-cum-Dictionary of Sanskrit Language has been so well-known that it needs no introduction. It is, by far, the most comprehensive Dictionary which not only shows the Etymology, Gender, Meanings, and Synonyms of each word, but also gives profuse quotations to illustrate the usage and connotation of each of them. These quotations have been drawn from all the major sources of Sanskrit Literature, such as, Vedas, Vedangas, Vedanta, Nyaya, other Darshanas, Purana-Itihasa, Sangita, Shilpa, Soopakarashastra, Jyotisha, Tantra-Akhyana, Kavya-Alankara-Chhanda Shastras, and Medicine etc. This work has the major advantage over other similar works, such as, St. Petersburg Dictionary and Monier Williams-Sanskrit-English Dictionary, in as much as it incorporates all their achievements at the same time improving upon many of their deficiencies.

In our country the importance of such Sanskrit works cannot be overemphasized, because, besides being a unifying force, the Sanskrit language is the mother of all Indian languages of the country, from which they can draw upon to replenish their vocabularies.

Such an important work remained out of print for a long time, to the result that thousands of rupees were charged for its single set. In sheer spirit of dedication to the cause of advancement of Sanskrit Learning, we reprinted it in 1961 by photo offset process. Our edition, due to the importance of the work itself and the low price at which it was offered, completely sold out in a very short time, but the demands still continued. Under these circumstances, although we felt embarrassed in expressing our inability to fulfil the demands, yet we were slightly hesitant at the outset in undertaking a third edition because of the heavy financial implications involved in the venture. However, due to the persistent pressure of many of our patrons we had to ultimately decide to issue a third edition. As a result of the same this new edition is being presented to the readers.

We fully realize that such an ambitious venture cannot be successful without the blessings of the Government and Non-government Institutions, scholars, and students alike, and therefore hope that our present undertaking would also receive the same patronage and encouragement which the earlier edition was fortunate enough to receive.

शब्दकल्पद्रुमः

अर्थात्

एतद्देशस्थसमस्तकोषाम्नेपशास्त्रसङ्कलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-सन्निह्न-नानार्थ-पर्य्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धनिर्णय-सहित-तच्चच्छब्दप्रसङ्गोपस्थित वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूपकारशास्त्र-ज्योतिष-तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रभृतिनाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-स्मृत्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तबहुलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्य्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः नूतनसङ्कलितबहुलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्।

श्रीवरदाप्रसाद-वसुना तदनुजेन श्रीहरिचरण-वसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः नागराक्षरैः प्रकाशितश्च।

प्रथमो भागः

कलिकाता-राजधान्यां

ख्यातिस्तमिसनयन्त्रे मुद्रितः, ७१ नं० पाथुरियाघाट-स्थितमयनात् प्रकाशितश्च। शाकाब्दाः १८०८।

॥ श्रीजगदीशो जयति ॥

भूमिका

मङ्गलाचरणम् ।

उपास्महे शिवं सत्यं सर्व्वैसर्व्वार्थसाधकम् ।
द्यावाभूमी स्थितं व्याप्य शब्दब्रह्म सनातनम् ॥ १ ॥

स्वरूपं देवभाषाया विष्णोर्विश्वात्मनो यथा ।
ईहक्तथेयत्तया वा को नु निर्वक्तुमीश्वरः ॥ २ ॥

विष्णुवत् सा हि सत्त्वेन ब्रह्मवद् रजसा च सा ।
रुद्रवत् सा च तमसा व्यानदोऽशेषविष्टपम् ॥ ३ ॥

अज्ञानतिमिराच्छन्नं तदाऽस्थास्यत् चराचरम् ।
नाऽभविष्यद् यदि ज्योतिः संस्कृताख्यं सुमङ्गलम् ॥ ४ ॥

तमोभूतमिदं विश्वं प्रसुप्तमिव सर्व्वतः ।
अरुणोदयवेलेव भाषेयं प्रत्ययोधयत् ॥ ५ ॥

एकमेवाऽद्वितीयं तत् सच्चिदानन्दमव्ययम् ।
परं वेदतमं ब्रह्म भाषेयं प्रथमं जगौ ॥ ६ ॥

इयमुन्मीलयामास प्रथमं विश्ववासिनाम् ।
आत्मज्ञानमयीं दृष्टिं नलिनीमिव भानुभा ॥ ७ ॥

अनया भाषयैवादावृषिभिर्ज्ञानदृष्टिभिः ।
प्रलय-स्थिति-सर्गाणां दर्शितं तत्त्वमद्भुतम् ॥ ८ ॥

विश्व-विश्वेशयोस्तत्त्वमियमेवाऽन्वयोधयत् ।
चतुर्व्वर्गफलं ज्ञानं गुणान् सत्त्वादिकांस्तथा ॥ ९ ॥

सिद्धचारणगन्धर्व्वैर्देवदानवमानवैः ।
इयमाराध्यते भाषा जननीव युगे युगे ॥ १० ॥

ब्रह्मकण्ठात् किल पुरा जाता ब्रह्माण्डपूजिता ।
जयत्यमरभाषेयमार्यसंसारवृ युगे युगे ॥ ११ ॥

न ब्रह्मा न हरिर्नेशो यस्याः पारं परं गतः ।
गीर्व्वाणवाणीं तां वन्दामहे गीर्व्वाणवन्दिताम् ॥ १२ ॥

योनेरनन्तरत्नानां तस्याः कोषाः सहस्रशः ।
पूर्व्वाचार्य्यैर्कृताः शस्वा विलसन्ति महीतले ॥ १३ ॥

पर्य्यायवाचकाः केचित् केचित् नानार्थवाचकाः ।
लिङ्गानुशासनाः केचित् न तु सर्व्वार्थसाधकाः ॥ १४ ॥

अतिसंक्षिप्तजटिलाश्छन्दोयद्धा दुरन्वयाः ।
विनाचार्य्यं न शक्यास्ते मनागपि विगाहितुम् ॥ १५ ॥

युगपत् सर्व्वकोषाणां यथावत् स्मरणं विना ।
कार्य्यकालेऽभीप्सितार्थसम्प्राप्तिर्नोपपद्यते ॥ १६ ॥

स्थितेष्वपि पुरः सर्व्वकोषेष्वन्वेर्यथा जनैः ।
इष्टार्थोऽतद्रहस्यज्ञैर्यत्नतोऽपि न लभ्यते ॥ १७ ॥

सर्व्वार्थिगम्यं निर्म्मातुं कोषं सर्व्वार्थसाधकम् ।
उदियाय कलौ पक्षे राधाकान्तो नरेश्वरः ॥ १८ ॥

अकारादिक्रमन्यस्ते शब्दे शब्दे पृथक् पृथक् ।
तत्तच्छब्दार्थतत्त्वज्ञैः प्रथमं येन दर्शिता ॥ १९ ॥

स एवाद्विगुरुस्तस्मात् कोषाणामीदृशात्मनाम् ।
यः सर्व्वभोग्यमकरोत् संस्कृतं देवदुर्लभम् ॥ २० ॥

मन्ये कल्याणनामाऽसौ शब्दकल्पं विनिर्म्ममे ।
एकत्र पिण्डपातोऽयज्ञानैश्वर्य्यादिदृक्षया ॥ २१ ॥

नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति सर्व्वज्ञानस्य यद्यपि ।
कोषस्तस्य तथाप्येष कोऽपि ज्ञानमहानिधिः ॥ २२ ॥

वेदकर्त्ता विधातेव यास्कीकिरिव काव्यदृक् ।
व्यासो भारतकर्त्तेव स लोके गौरवं गतः ॥ २३ ॥

आमेरिकास्था यूरोपवासिनोऽशेषपण्डिताः ।
शब्दकल्पद्रुमं दृष्ट्वा ययुः परमविस्मयम् ॥ ५६ ॥

धीरेन्द्राश्च नरेन्द्राश्च ये यत्रासन् तदा भुवि ।
तमस्यवर्षन् सम्मानैर्मेघाः शस्यमिवाम्बुभिः ॥ ५७ ॥

वङ्गभूर्भूवने धन्या शब्दकल्पद्रुमेण या ।
कल्पद्रुमवतीं नित्यं स्पर्द्धते ह्यमरावतीम् ॥ ५८ ॥

स्व शब्दकल्पद्रुमकृत् यत्र जज्ञे तमालयम् ।
शोभावाजारभूपानां सन्तस्तीर्थं प्रचक्षते ॥ ५९ ॥

साधारणोपकाराय मेलनं देशवासिनाम् ।
विदुषां सङ्गमो वाऽपि तत्रैवाऽद्यापि जायते ॥ ६० ॥

महावङ्गसमाजस्य तदुच्चंशोऽद्यापि कीर्त्यते ।
अविसंवादितं सर्व्वैर्ध्रुवमणिरिति क्षितौ ॥ ६१ ॥

एवं प्रतिष्ठां गमयन् स्वयंशं यशसा नृपः ।
अगण्यपुण्यैर्धन्योऽसौ पुण्यश्लोकमुपेयिवान् ॥ ६२ ॥

गते वसुतिथे काले ऽकारि कोपेऽत्र दुर्लभे ।
परद्राकान्तमित्राद्यैः पुनर्मुद्राङ्कने ब्रह्मः ॥ ६३ ॥

मुद्रां नीतेऽथाऽधिकर्तुं शब्दकल्पद्रुमे च तैः ।
अचिरेणैव पुस्तानि तानि निःशेषतां ययुः ॥ ६४ ॥

पुनरेवाऽस्य दीर्लभ्यमुपलभ्याऽन्यदुर्लभान् ।
गुणांश्चाऽऽजनि नश्चित्ते पुनर्मुद्राङ्कने ब्रह्मः ॥ ६५ ॥

ततः स्वत्याधिकारिभ्यः क्रीत्वा स्वत्वं यथाविधि ।
प्रवृत्ता वुष्करे कार्य्ये वयं सत्कार्य्यगौरवात् ॥ ६६ ॥

वङ्गाक्षरैरितः पूर्व्वं कोप एष प्रकाशितः ।
तेनाऽसौ सुखपाठ्योऽभूत् केवलं वङ्गवासिनाम् ॥ ६७ ॥

नागरी वर्णमाला तु संस्कृतैकोपयोगिनी ।
सर्व्वप्रादेयते प्रायः सर्व्वैः संस्कृतपाठिभिः ॥ ६८ ॥

सर्व्वेषां बोधसौकर्य्यमतोऽस्माभिर्विधित्सुभिः ।
प्रशस्तैर्नागरैर्वर्णैरेष कोपः प्रकाश्यते ॥ ६९ ॥

शब्दकल्पद्रुमं कोपं प्रणिनाय यदा नृपः ।
संस्कृतं प्रचरद्रूपं नाऽपुनेय तदाऽभवत् ॥ ७० ॥

तदा प्रयोजनाभावात् स्वकोपे तेन भूभुजा ।
सर्व्वेषामेव शब्दानां व्युत्पत्तिर्नैव दर्शिता ॥ ७१ ॥

जन्मभूमिं प्रति प्रेम्णा तेनोपादानलिप्सुना ।
अस्योपादानसामग्री स्वदेशाद् भूयसाहृता ॥ ७२ ॥

मुग्धबोधं व्याकरणं वङ्गदेशस्य गौरवम् ।
तन्मतेन ततस्तेन शब्दव्युत्पत्तयः कृताः ॥ ७३ ॥

पाणिनीयं व्याकरणं प्रायः संस्कृतपाठिभिः ।
सयत्नं सेव्यते सर्व्वैरिमाद्रियते च तत् ॥ ७४ ॥

दिने दिने नृणां यावत् संस्कृते भक्तिरेधते ।
पाणिनीयस्य माहात्म्यं तावदेवोपचीयते ॥ ७५ ॥

अनुसृत्य ततोऽस्माभिः पाणिनीयानुशासनम् ।
सर्व्वेषामेव शब्दानां व्युत्पत्तिः परिदर्श्यते ॥ ७६ ॥

प्रख्यातीर्थाश्रमसरिद्देशारण्यमहीभृताम् ।
सिद्धदेवर्षिभूपालशास्त्रशास्त्रकृतां तथा ॥ ७७ ॥

फलादर्शनविज्ञानज्योतिषां च नवं नवम् ।
अधुनाविष्कृतं तत्त्वं धन्यैः पाश्चात्यसूरिभिः ॥ ७८ ॥

अदृष्टपूर्व्वाः शब्दार्थाः प्रमाणानि वहूनि च ।
इदानीं ग्रन्थविस्तारात् यान्ति दृष्टिपथं विदाम् ॥ ७९ ॥

मूलातिरिक्तं तत् सर्व्वं मूलेऽस्माभिर्निवेश्यते ।
वेष्टनाकारचिह्नान्तर्व्ययच्छेदचिकीर्षया ॥ ८० ॥

अनुचिन्त्य त्रयोरेष पक्षयोः सुलसाध्यताम् ।
अस्माकं ग्राहकाणां च खण्डशोऽयं प्रकाश्यते ॥ ८१ ॥

परिशिष्टे वक्तव्या विषयाः

परिशिष्टद्वयं चैव कोपस्याऽस्य विधीयते ।
एकं धात्वादिसम्बन्धि शब्दसम्बन्धि चाऽपरम् ॥ ८२ ॥

प्रथमपरिशिष्टे वक्तव्या विषयाः—

धातु-धात्वर्थ-कृपाणि लकाराणां पृथक् पृथक् ।
अनुबन्धाश्च धातूनां गणवाच्यविभाक्तथा ॥ ८३ ॥
कृत्तद्धितसमासानां लिङ्गानां विधुतिस्तथा ।
प्रथमे परिशिष्टेऽस्य सर्व्वमेतद्विवेक्ष्यते ॥ ८४ ॥

द्वितीयपरिशिष्टे वक्तव्या विषयाः—

लौकिका वहवः शब्दा वैदिकाश्च विशेषतः ।
ग्रन्थप्रचारविरहादन्धकार इव स्थिताः ॥ ८५ ॥

वैपुल्यदण्डेन वैरयारिर्निमग्नां प्रलयाम्बुधौ।
वराहरूपी भगवान् काण्ड्यपीमुद्ददीधरत् ॥ २४ ॥
फलौ तु धरणीकान्तौ राधाकान्तः प्रदीप्यते।
उद्धरयाऽनन्तकालाब्धेर्यमाणां महीयसीम् ॥ २५ ॥

न दृष्टं न श्रुतं क्वापि तद्धि शास्त्रं तुषैर्मुनि।
यन्नैवोद्भूतमेतस्मिन् कोपे तेन महात्मना ॥ २६ ॥

वेदानुद्धृतवान् पूर्वं मत्स्यरूपी जनार्दनः।
असौ त्वदोषशास्त्राणि विप्लुतानि समन्ततः ॥ २७ ॥

सुराः समेता दितिजैर्ममन्थुः क्षीरनीरधिम्।
एक एव ममन्थाऽयमपारं शास्त्रसागरम् ॥ २८ ॥

सुधामिच्छुसुधां पीत्वा सुरा अमरतां गताः।
पीत्वा त्विमां कोपसुधां देवदानवमानवाः ॥ २९ ॥

कौस्तुभाख्यमपां सारं शौरेरेव हि भूषणम्।
कोपरत्नमिदं त्वस्य जातं त्रैलोक्यभूषणम् ॥ ३० ॥

पारिजातः सुरतरुः सुरभीकुरुते दिवम्।
शब्दकल्पद्रुमस्त्वेष प्रीणाति भुवनत्रयम् ॥ ३१ ॥

धन्वन्तरिः स भगवान् स्वर्गस्थैव चिकित्सकः।
अदोषाणान्तु लोकानां कोप एव चिकित्सकः ॥ ३२ ॥

समुद्रोद्भूतया लक्ष्म्या लक्ष्मीवान् केवलो हरिः।
श्रीराधाकान्त-कोपेन लक्ष्मीवद् भुवनत्रयम् ॥ ३३ ॥

न केवलं सेव्यतेऽसौ कोपः शब्दार्थलिप्सुभिः।
सर्व्वगामेव सृतेऽयं कामान् कल्पद्रुमो यथा ॥ ३४ ॥

योगिनामप्ययं कोपो योगशास्त्रमनुत्तमम्।
भोगिनां भोगशास्त्रं च रोगिणां च महौषधम् ॥ ३५ ॥

सर्व्वगामेव धर्म्माणामधर्माणां च सर्व्वशः।
कृत्यजातमशेषेण प्रोक्तमत्र प्रसङ्गतः ॥ ३६ ॥

जीविकामर्जयन्त्यस्माद् विप्राः षट्कर्म्मशालिनः।
क्षत्रिया वैश्यवद्राढ्या ये चाऽन्ये वर्णसङ्कराः ॥ ३७ ॥

कर्म्मकाण्डैरनैर्नित्यं ज्ञानकाण्डैरनैस्तथा।
रागिभिर्वीतरागैश्च सर्व्वैरेष सेव्यते ॥ ३८ ॥

उपजीव्यो यथैवाऽयं गुरुरित्यन्यदानुभिः।
उपजीव्यस्तथैवाऽयं शिष्यैर्मन्त्रग्रहीतृभिः ॥ ३९ ॥

निदानं चाऽत्र रोगाणां लक्षणं च पृथक् पृथक्।
संप्राप्तिश्च चिकित्सा च सर्व्वं प्रोक्तमशेषतः ॥ ४० ॥

ओषधीनामशेषाणां गुणपर्य्यायसंग्रहः।
नानाभागप्रचलिता आख्यायैवाऽत्र दर्शिताः ॥ ४१ ॥

इह संगीतविज्ञानं भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणाम्।
प्रसङ्गतः समासेन प्रोक्तं सर्व्वमतानुगम् ॥ ४२ ॥

आश्चर्य्याणामशेषाणां खनीनामाकरो महान्।
अहो कोऽपि यशोराशेः कोषोऽयं तस्य भूभृतः ॥ ४३ ॥

मन्दभाग्येऽपि पङ्गेऽस्मिन् जगिरे बहवो बुधाः।
विद्वीना अपि शौर्य्येण ज्ञानेनाऽमरतां गताः ॥ ४४ ॥

तन्त्रमन्त्रादिशास्त्राणि स्मृतयो न्यायविस्तराः।
योगशास्त्राणि काव्यानि रूपकाख्यायिकास्तथा ॥ ४५ ॥

नानादेवार्च्चनकथा ऐन्द्रजातिकमेव च।
उपदेवकथाश्चित्रा भाव्यदेवकथास्तथा ॥ ४६ ॥

मनोषधासनियमा यतिहोमजपादयः।
पीठतीर्थादिमाहात्म्यं शक्तिपूजाः सहस्रशः ॥ ४७ ॥

एतच्चाऽन्यच्च बहुधा शास्त्रं यद्गमनीषिभिः।
नवद्वीपादिवासद्भ्यैः प्रणीतं ज्ञानदृष्टिभिः ॥ ४८ ॥

अरदिष्यदयं कोषो ज्ञानं तद् यद्गजं न चेत्।
नामाऽपि तस्याऽत्र तदाऽगमिष्यद् विलयं ध्रुवम् ॥ ४९ ॥

एकेनाऽपि गुणेनाऽयमनेनाऽमरतां व्रजेत्।
यदयं यद्गदेशस्य कृतोः कीर्त्तिश्च रक्षति ॥ ५० ॥

पुण्यां द्रयमयीं धारामालिनाथ भगीरथः।
पुण्यां कीर्त्तिमयीं धारां राधाकान्तोऽपतारयत् ॥ ५१ ॥

सोऽनर्घं जीवितं दीर्घं विलयं चाऽतुलं निजम्।
अक्षातरं शब्दकल्पद्रुमस्याऽयं व्यलोकयत् ॥ ५२ ॥

अन्य कोषमहास्तिष्ठोर्यद्वाः कालात् परं नृपाः।
स प्रादेः परं पारं भयाधेरिव निर्म्मम ॥ ५३ ॥

सोऽदोषकोषपर्य्यन्तं स्वकोषं त्यागिनां वरः।
अमूल्यं व्यतरन्मूल्यं विना विज्ञयो महाशयः ॥ ५४ ॥

स जीवन्नेव सुकृती स्वकर्तारतुलं फलम्।
विलोक्य सफलं मेने नरजन्म सुदुर्लभम् ॥ ५५ ॥

पाश्चात्यविदुषां ज्ञानापूर्व्यालोकेन तेऽधुना ।
दिने दिने प्रकाशन्ते चार्य्यकीर्त्तिं वितन्वते ॥ ८६ ॥

सार्यप्रमाणाम्ने सर्व्वे परिशिष्टे द्वितीयके ।
दीयन्ते युधसद्दाय्यान्निजशक्त्यनुसारतः ॥ ८७ ॥

कोषेऽस्मिन् यानि शास्त्राणि प्रमाणायोद्धृतानि च ।
मूलातिरिक्तः शब्दा ये यद्यपः सन्ति नेष्यपि ॥ ८८ ॥

तेऽपि सर्व्वेऽत्र दीयन्ते यथाऽर्थोऽस्ति यत्र च ।
यथाज्ञानं यथास्थानं सोऽप्यस्माभिर्निरस्यते ॥ ८९ ॥

शब्दाश्चेत्तु परं पारं न जानाति सरस्वती ।
अगाधं खाऽप्रमेयं तं को वा निर्वक्तुमीश्वरः ॥ ९० ॥

स्वशक्तिकाष्ठामाश्रित्य तथाप्यस्माद्दशैर्जनैः ।
परिशिष्टस्य सम्पूर्त्तौ प्रयत्नोऽस्य विधीयते ॥ ९१ ॥

इयेष मुद्राङ्कयितुं स राजा नागराक्षरैः ।
पुनरेव स्वकं कोषं सर्व्वभोगविधित्सया ॥ ९२ ॥

परिशिष्टं च विस्तीर्णं वेदशब्दार्थबोधकम् ।
निर्ममे सोऽस्य कोषस्य महान्तं यत्नमास्थितः ॥ ९३ ॥

दुर्व्विलासात्तु दैवस्य हस्तलेखाश्च तेऽस्थिताः ।
कीटैः कवलिता हन्त ! नाशमापुरशेषतः ॥ ९४ ॥

चक्रमे च महात्माऽसौ सकाशात् परयत्नितम् ।
संस्कृतज्ञानविस्तारेणाऽस्य संस्करणं पुनः ॥ ९५ ॥

अतो ययं संप्रवृत्ता अस्मिन् संस्करणे नये ।
पुण्यश्लोकस्य नरेन्द्रस्य भूपस्येच्छानुसारतः ॥ ९६ ॥

शब्दकल्पद्रुमग्रन्थः कुलात् तस्यैव भूभृतः ।
पदे पदेऽत्र साहाय्यं कार्य्येऽस्माभिरयाप्यते ॥ ९७ ॥

देवदेव ! महादेव ! रक्ष रक्ष चिरं विभो ! ।
वंशावलीं नस्य राज्ञो धारां भागीरथीमिव ॥ ९८ ॥

हे विश्ववासिनः सर्व्वे सन्तो विद्यानुरागिणः ! ।
सहाया नो भवन्त्वस्मिन् भवन्तो ज्ञानगौरवात् ॥ ९९ ॥

करुणाकणया यस्य नरस्तरति दुस्तरम् ।
सिद्धिदाता स भगवान् नः पूरयतु कांक्षितम् ॥१००॥

भक्तिमात्रसहायानां दीनानां साधनान्तरैः ।
मनःप्याप्तप्रदो देवो याच्छितं प्रदातु नः ॥१०१॥

कलिकाता
७१, पायुरियाघाटा ष्ट्रीट
शकाब्दाः १८०८

श्रीवरदाप्रसाद्यसोः
तनुजस्य च
श्रीहरिचरणयसोः

OPINIONS OF LITERARY MEN ANENT THE CELEBRATED SANSKRIT ENCYCLOPEADIC LEXICON THE SABDAKALPADRUMA. BY THE LATE *RENOWNED* RAJAH SIR RADHAKANT DEB, BAHADUR, K. C. S. I., OF CALCUTTA.

Sir Hyde East, Chief Justice, has very great pleasure before he leaves India, in stating the high regard and estimation in which he holds Baba Radhakant Deb, the son of a worthy and respectable father, Gopeemohun Deb; he has had the benefit of their assistance upon several interesting occasions calculated to promote the general good and advancement of their countrymen, and he has always found them both to be men of the highest probity and of sound good sense. Radhakant is also a considerable scholar, and is now engaged in compiling a very learned work. I quit these two most worthy men and my friends, with much regret, and I recommend them both to the protection and esteem of my successor.

Calcutta, 1822.

Extract of a letter from Professor Eugene Burnouf, Secy. to the Asiatic Society of Paris, dated 5th May, 1835.

I feel great pleasure in announcing to you that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as a member, upon my proposition, which was supported by *Dr.* Mohl, one of the Members of the Council. You have been for a length of time nominated to become an Honorary Member of the Society, and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian literature by the publication of your Sabdakalpadruma, a real philological, and religious treasure of India.

Extract of a letter from His Excellency W. Ocholme, Minister to His Majesty Frederic VII, King of Denmark, dated 10th May, 1834, Danish Legation.

The undersigned Minister to H. M., the King of Denmark to the Court of St. James, has been charged by his gracious Sovereign to transmit to the learned Radhakanta Raja Bahadur, the accompanying royal medal, *pro meritis* as a token of the sincere acknowledgment, and the high value placed by His Majesty upon the esteemed gift of two copies of the interesting and elaborate work called the Sabdakalpadruma, *conferred by the author upon His Majesty's own*, and the University's library, in Copenhagen

Extract of a letter from Dr. Albrecht Weber, a Member of the Royal Academy of Sciences at Berlin, dated 26th March, 1838.

I have the pleasure to inform you that the Royal Academy of Sciences, yesterday, on my proposal, elected you, as an Honorary Member, on account of your merits as Author of the Sabdakalpadruma It is one of the highest honours, our Academy can invest with, for the number of the Honorary Members is very small and restricted.

Extract of a letter from J. Prinsep, Esq., Secretary to the Asiatic Society of Bengal, dated 7th July, 1836.

The Society is already aware of the eminent services you have rendered to your countrymen, as well as to every student of Indian Literature by the compilation, and publication of your Sanscrit Encyclopedical Lexicon, and is satisfied that you will derive the truest sentiments of self pride, and satisfaction from having accomplished so laudable and creditable an undertaking; while to posterity your name will be handed down, among those who have been most prominent in enriching and preserving your national literature.

Extract from the Minutes of the Proceedings of the Committee of Correspondence of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. Transactions of the R. A. S. of G. B. and I., vol. 2nd Ap. P. LXIII.

Sir Alexander Johnston, having laid before the Committee, the first volume of a Sanscrit Encyclopedical Dictionary, and a Bengalee Spelling Book, compiled by Baboo Radhakant Deb, of Calcutta. It was resolved—"That in consequence of the talent displayed in these works, and the general exertions of Baboo Radhakant Deb, for the promotion of knowledge, he be recommended to the Council for election, as a Corresponding Member of the Royal Asiatic Society." "that a Report of the steps taken by this Society in relation to Capt Low, and Baboo Radhakant Deb, be made to Lord William Bentinck, and Mr. Fullerton; and that these Governors be requested to afford their assistance to Capt. Low, and Baboo Radhakant Deb, in the attainment of the Society's objects."

Extract of a letter from P. Clarke, Esq., Secretary to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, dated 6th April, 1842

In acknowledging the continuation of your learned and valuable work, allow me to assure you how highly the Royal Asiatic Society estimates the elaborate productions of learned Native gentlemen, and what marked approbation accompanies the recognition of their labours

Extract from the Annual Report of the Asiatic Society of Paris, for 1840.

Le Rajah Radhakant Deb de Calcutta, a fait paraître le cinquième volume de son Dictionnaire encyclopédique Sanscrit. Dans cet ouvrage, chaque mot est suivi de l'interprétation du sens, des synonymes avec l'indication du dictionnaire dont ils sont tirés, de la description de l'objet auquel il s'applique, et de citations empruntées aux livres classiques qui en ont fait usage. L'utilité de cet ouvrage pour les études en Europe est malheureusement restreinte par son extrême rareté; car l'auteur l'imprime à ses frais et ne le met pas en vente.—Le système de distribuer les ouvrages au lieu de les vendre fait honneur à la magnificence des auteurs ou des Gouvernements, mais quelque soin qu'on mette à *les faire parvenir* dans les mains de ceux en *faveur* usage, on n'y réussit jamais complétement, et il y en a toujours, je dirais même, il serait plus généreux de les mettre en vente à un prix assez bas pour que tous ceux qui en ont besoin puissent en les trouver.

L'entreprise de Radhakant Deb est, au reste, d'autant plus méritoire que l'étude du Sanscrit, comme, en général, celle des langues savantes de l'Orient, ne jamais été aussi peu encouragée dans l'Inde qu'elle l'est actuellement.

Translation.

Rajah Radhakant Deb of Calcutta has issued the 5th volume of his Sanscrit Encyclopedic Dictionary. In this work each word is followed by the explanation of its meaning, by synonyms, the Dictionary being indicated from which they are taken; by the description of the object to which the word applies; and by quotations from the classical works in which it is used.

The utility of this work for the purposes of study in Europe is unfortunately limited by reason of its great scarcity, for the author presents it at his own cost and does not put it forward for sale.—The system of distributing works instead of selling them, does honour to the generosity of authors and Governments, but in spite of the care they may take to cause their books to reach the hands of those who can make use of them, they never succeed completely in effecting their purpose, and it would be much better, and I may even say more generous, to cause the works to be sold at a price sufficiently low to enable all those to procure them who have need of them.

Finally the undertaking of Radhakant Deb, is so much the more meritorious, as the study of the Sanscrit, as that of the learned languages of the East generally, has never been so little encouraged in India as at the present time.

Extract from the Journal of the American Oriental Society, Vol. I, No. 1, p. 77.

The learned Radhakant Deb, at Calcutta, continues the printing of his *Thesaurus* of the Sanscrit language and literature; the 4th volume reached Paris two years ago.

Extract of a letter from G. A. Bushby, Esq., Secretary to the Government of India, dated 15th January, 1845.

They (the Court) have requested the Government to convey to you their thanks for the presentation of the Dictionary, and to signify their high sense of the industry and learning exhibited in the work.

Extract of a letter from George Cooper, Esq., Secretary to the Government of India, dated 5th August, 1853

I am directed to inform you that in a despatch recently received, the Hon'ble Court direct the Governor-General in Council to convey to you their acknowledgments for your very valuable and learned work, and to express their satisfaction in finding that you have justly appreciated the motives by which they are actuated in giving encouragement to the cultivation of the ancient language and literature of India.

Extract from the Preface to the Sanscrit and English Dictionary of Dr. Horace Hayman Wilson. Preface of Sanscrit to the University of Oxford, 1st edition, 1819, P. XXXVIII

A compilation of a superior character to any of these modern works and indeed to any of the more ancient works is now in progress in Calcutta, it is entitled the Sabdakalpadruma, and is a Sanscrit Dictionary alphabetically arranged, with references to the authorities, and with copious explanations in the Sanscrit language, it is printed in the Bengali character, it is the work of a young native gentleman of fortune and family, Radhakanta Deva, with the assistance of the best Pandits, and is printing at his own expense, and as an occupation which singularly contrasts with the low luxury, to which Hindoos of his age and rank ordinarily spend their time and money; the politeness of the author has favoured me with the first sheets of the work, but I regret, it has not sufficiently advanced for me to benefit by its contents, he has also sent me with many critical remarks on the earlier part of my own Dictionary, of which, where practicable, I have availed myself. The Sabdakalpadruma must take seven considerable time before it is completed.

Extract from an article by Dr H. H. Wilson, published in the Journal of the Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. 12, Pt. 2, P. 209.

Besides the laudable efforts which are being made in India to preserve the memorials of Antiquity, very meritorious activity prevails there in the promotion of Sanscrit Literature. Foremost amongst its results, we may place the completion of a voluminous Sanscrit Lexicon, by Rajah Radhakanta Deva, a native gentleman of Calcutta of the highest respectability and well known as combining a devoted attachment to the best natives and religion of his country, with a liberal participation in all public measures for improving the advancement of his countrymen by the diffusion of the English language and European literature and science.

Extract of a letter from the same, dated London, 16th August, 1832.

Your perseverance and disinterestedness in this great work are entitled to the highest credit, and it will no doubt perpetuate your name for ever amongst the students of Sanscrit.

Extract of a letter from the same, dated 18th May, 1839.

Your work is an immense storehouse of valuable materials and will be consulted whilst Sanscrit is studied; I wish it were reprinted in a smaller type and on better paper.

Extract of a letter from A. Stirling, Esq., Persian Secretary to the Government of India, dated 23rd January, 1826.

The highest consideration appears to be due to the author for engaging in so useful and at the same time laborious a literary undertaking, and the manner of its execution will afford the most important facilities to the study of Sanscrit letters.

Extract of a letter from William Butterworth Bayley, Vice-president of the Supreme Council of India, dated the 27th January, 1826.

I am well purvaded that a work to which you have devoted much of your time and attention must be highly valuable and useful, and it is gratifying to observe, that your talents and labours are directed to numerous important objects tending to advance the knowledge, to raise the character, and to promote the best interests of your countrymen.

Extract of a letter from G. F. Gordon, Esq., dated 8th February, 1826.

The proof of your munificent application of time and fortune, to the promotion of the literature of your countrymen which your *valuable Dictionary affords, in addition to the* many other instances exhibited in your zealous support of every public institution that has education for its object, cannot fail to place you high in the esteem of liberal-minded Englishmen * * * and I beg to add my earnest hope that you may long live not merely to complete the work, but to enjoy the well-earned reputation to which it will so justly entitle you.

Extract from the Preface to the Rev. Mr. Morton's Dictionary of the Bengali and English language.

The Sabdakalpadruma now in course of publication by Baboo Radhakanta Deva, whose talents and useful labours reflect the greatest credit on himself and his fellow-countrymen of this Province, and promise to be of eminent service to the students of Hindoo Literature, has been consulted as far as published. The compiler having with equal kindness and liberality been favoured by that gentleman with the copy of the extant portion of his elaborate work, takes this opportunity of offering his grateful acknowledgments to him for the aid thence derived.

Extract of an article by Dr. R. Lees, published in the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. II, P. 188 (1835).

Three volumes of this valuable work comprising each nearly 1000 pages in large quarto, are now in the library of the Royal Asiatic Society, presented to it by the learned author. This portion perfectly justifies the high character, which Professor Wilson gave the work in the first *edition of his Dictionary in 1819; anticipating only from a few sheets, then printed, how inesti*mable a store of authentic information on a variety of subjects connected with Sanscrit literature would be laid open by this admirable undertaking, the expensiveness of which did not however admit a hope of its speedy accomplishment. Radhakanta's work is very distinctly, and generally speaking, accurately printed in the Bengali character; and deserves certainly not the least part of its superior character to the generality of Indian printings from being alphabetically arranged in the European method. A great part of its articles have indeed become comparatively of inferior importance since the appearance of the 2nd edition of Mr. Wilson's Dictionary, where every additional information, supplied by the learned Hindoo on the different meanings of words, has of course been carefully reproduced by the celebrated lexicographer, who was then already in possession of the three volumes before us, except a few sheets at the end of the last. Our recommendation of these volumes is not so much founded on the lexicographical as on the Encyclopedical portion; which forms by far, the most copious and interesting part of the whole; although the first mentioned articles have a fair claim to the attention of the Sanscrit student on account of their ample specification of synonyms, collected from all quarters of celebrity and their enumerations, so as to supply in some measure, the deficiency of a dictionary, English and Sanscrit, or that of an index pointing out for any meaning all the variety of Sanscrit expressions. The method adopted by the author in articles of a merely lexicographical nature, is, next to the word in question, to note its gender if a noun, or if not, its grammatical character, then to give a short definition of its meaning by enumerating the class of beings or ideas to which it belongs, next to explain it by corresponding expressions in Bengali; sometimes also in Persian; after which he proceeds to the *Paryáya* or list of synonyms in Sanscrit, which sometimes amount as in the article Chandra to the number of one hundred and more, noticing always their respective authorities. * *

We beg to conclude our present remarks on this important work with the prediction, that to its remaining portion the author will probably continue to extend its articles in the same proportion as he has evidently done during his preparation of the present volumes, the third of which contains an article of no less than 162 pages on *Prâyaschitta* analogous in form and nature to that on *Sarvasiddhanta* which we mentioned above: we only wish the world no longer prevent the European admirers from respect the whole of the portion likewise printed, but at once make up his mind to send to Europe these three volumes, valuable as are the 2 sections, to be sold separately.

Extract of a letter from Eugene Farenof, Membre de l'Institut de France, dated 25th May, 1838.

J'eprouve une grande satisfaction à vous annoncer que le Conseil de la Société Asiatique de Paris vous a reçu au nombre des membres honoraires, sur la proposition que j'en ai faite et qui a été appuyée par M. Le Dr. Mohl, l'un des membres du conseil. Vous étes depuis long temps appelle, Monsieur, à faire partie des membres honoraires de la Société, et le conseil s'honore par les grands services que vous rendez à la litterature Indienne par la publication de votre habile Kalpa Drama, veritable tresor philologique, philosophique et religieux de l'Inde. * * * mais, j'ai deja pu vous faire examen rapide de plusieurs articles etendus, tres curieux touchant l'histoire naturo, quelle riche instruction contient cet ouvrage qui est fait pour placer le nom de son auteur au premier rang des Savants Brahmanes qui ont consacre leurs veilles à rehsir honorable de populariser la belle langue et la litterature si terminante de leurs pères.

Translation.

I feel great pleasure in announcing to you, that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as a member upon my proposition, which was supported by Dr. Mohl, one of the members of the Council, you have been for a length of time nominated to become an Honorary Member of the Society, and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian Literature, by the publication of your Sakuntalaprahrama, a real philological, philosophical and religious treasure of India * * *

I can already see from a brief examination of many excellent articles, such as *Prayaschitta, Brahmans* and others, what great instruction can be derived from this work which must place the name of its author on the first rank of learned Brahmins, who have consecrated their labours to the honourable end for making popular the fine language and interesting literature of their fathers.

Extract of a letter from the same, dated 25th October, 1840.

Je pense que vous gratiez pas besoin de cet homage pour être convaincu des sentiments de respect et de gratitude que je vous porte; et du plaisir avec lequel je me souviens de la beau present que vous avez bien voulu me faire de votre précieux et si utile Sakuntalaprahrama. Je ne peu me servir de votre excellent lexique sans vous remercier de cour du service que vous avez rendu à la connaissance de l'Inde en le composant, et à mes études particulieris, en voulant bien m'en adresser un exemplaire.

Translation.

I think you don't require any homage to be convinced of the sentiments of respect and gratitude which I entertain for you, and of the pleasure with which I remember the beautiful present which you have been good enough to make to me of your very valuable and useful Sakuntalaprahrama. I cannot make use of your excellent lexicon without thanking you heartily for the service which you have rendered to the literature of India by its preparation, and to my particularities, in being good enough to present me with a copy of it.

Extract of a letter from Major A Troyer, Member of the Asiatic Society of Paris, editor of the Raja Tarangini, &c., dated — June, 1837.

Be sure that we expect with great impatience the continuation of your valuable Dictionary, honourable mention of which was made in several philosophical Journals of the Continent.

Ditto, dated Paris, 12th January, 1847.

I have in my last letter expressed to you his (M. Gorresio's) desire to carry with your name, your excellent Dictionary to Turin, the capital of one of the Italian Kingdoms; your work will be the only one in Italy, which country will not then have to envy France and Germany, where your merit is already justly appreciated

Ditto, dated 19th December, 1842, *quoted in a letter from H. Piddington, Esq., dated 7th February, 1849.*

Our worthy friend Major Troyer, in a letter from Paris, 19th December, says: "Will you be so kind as to remember me kindly to my friend Rajah Radhakant Deb, and to tell him that Monsieur Gorresio has received his Dictionary, and that the continuation of the most valuable work is anxiously expected by all the Eminent scholars; tell him, I beg you, that his Sakuntalaprahrama shall be a "*Nonpareilrama*"

Ditto, *dated Paris 26th March, 1849*

Your very valuable work, the Sakuntalaprahrama, perpetually strikes my eyes among my books, and is often consulted by me. I congratulate you very sincerely upon the well deserved testimonies of honour which you have received from so many learned Societies of Europe * * * *. You have accomplished the great service which your learned readers, and will for ever render, to Sanscrit literature by an Appendix.

Extract of a letter from Dr. Nathaniel Wallich, dated London, 6th June, 1838.

There is a Latin quotation which I may in perfect truth apply to your *Exemplar*: mens sine pondere ipsa sui concussa, that is to say, you have raised to yourself a trophy more lasting than brass or other transitory things. I cannot commence a more stupendous and noble undertaking than your Sanscrit Dictionary, which judging from the useful labours of the four first volumes coming with it will at least reqe to another final very big volume. All who have any respect for literature all who love the least pretension to judge of the sublimity of the Sanscrit language, and all who are desiring

the least of it, have at least the decency to suppose that the admiration for the venerable language expressed by such men as a Colebrooke, a Jones, a Mill, a Wilson, a Schlegel, a Wilford, a Carey and the other great foreigners (not to say a word of the natives of this country,) is well founded, all, I say, must feel the deep gratitude that is due to the great and learned author of such a work as the Sabdakalpadruma.

Extract of a letter from George Norton, Esq., dated 25th September, 1844.

In my position as President of the Madras University, I must bring your splendid work to useful account, and in every way I feel gratified by such a mark of esteem paid to me by a fellow labourer in the cause of native education and advancement.

Extract of a letter from Dr. E. Roer, dated 7th June, 1847.

Accept my sincerest thanks for your kindness in presenting me with a copy of the Dictionary which will be of the highest value to me. I owe to it already a great debt of gratitude for the assistance I derived from it when all other resources failed me. When translating the *Bhâshâparichchheda*, the technical terms of which I had sometimes great difficulty in understanding exactly, I found always my doubts removed on referring to the Dictionary, when the Pandit whom I consulted could not give me a satisfactory explanation.

Extract of a letter from H. D. Koenig, Esq., to Dr. E. Roer published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. 17, Part 1, P. 33.

To the celebrated Radhakanta, I shall by the same opportunity, transmit a copy of all my publications, which I have sent to the Society, for which consignment, you sir, will be kind enough to procure one or two copies of the celebrated Sanscrit Dictionary published by Radhakanta. The distinguished author, will perhaps be the more inclined to comply with my wishes as he will benefit by it, in a high degree, the Oriental Students in Germany, as I do not design this work for sale, but shall religiously keep it for the numerous applications made to me for its use.

Extract of a letter from the same to the Rajah, dated Bonn, 21st December, 1847.

The applications made to me for the use of this treasure, are already very numerous, though it has not as yet arrived here, and willingly as I would further science, by fulfilling all requests, and granting all wishes, this of course is impossible as the number of those, who devote themselves at present to this branch of science is already too vast even in Germany alone, to allow the use of it to all, however urgent their requests, however desirous and able, they themselves may be, I must be content by granting the use of this work only to the most eminent of the eminent students of Sanscrit, to whom it will be an inexhaustible source of knowledge and wisdom, as it will be a great gratification to me, to be thus instrumental in furthering and increasing science.

Extract of a letter from F. E. Hall, Esq., Assistant Principal, Benares College, dated 26th April, 1850.

In a letter from Dr Wilson, which Dr. Ballantyne received a short time ago, the learned Oxford Professor expresses himself in much about the same terms respecting your most laudable compilation, that he employs in the Preface to the first Edition of his dictionary, commendation from such a quarter you must of course, in company with all Indian scholars, esteem at its value, which is not light.

Extract of a letter from Dr. Herman Brockhaus, Professor of Sanscrit Literature in the University of Leipzig, and Secretary to the German Oriental Society, dated 5th December, 1850.

You are not unacquainted with the deep interest which has been awakened in Europe by the introduction of the study of the ancient sacred language and literature of your nation, that this interest is heightened every year as new sources of this grand object are opened and become the object of deep and scientific investigation. * * * *

But alas! the necessary resources to bring light and order into this world so new to us often fail us. One of the most important of these resources is your inestimable Sabdakalpadruma. Astonishing is the learning displayed in this great work, so rich in its contents, so invaluable as the most complete collection of the most valuable results of the Indian mind, but alas! it is extremely rare in the Continent of Europe. It is quite impossible to obtain it through booksellers, and as I find myself so often at a loss in my studies from the want of it, I hope you will excuse the request that I here venture to make, viz., to send me a copy of your Sabdakalpadruma.

Extract of a letter from the same, dated 15th December, 1851.

It is a source of heartfelt delight to me, that your obliging and ready compliance, with my request, will put me in possession of the invaluable treasures contained in your Encyclopedia of the Indian language and wisdom.

I shall consider this precious work the gift of your generosity as a deposit presented in some measure to the learned men in Germany, and shall willingly extend my communications to all, who may wish to quaff from this inexhaustible spring. I hope thus to make the most honorable use of your valuable present, and at the same time to comply most worthily with the views and wishes of the generous donor.

Extract of a letter from Edward E. Salisbury, Professor of Sanscrit in Yale College U. S. A. Secretary to the American Oriental Society, dated 28th September, 1850.

While I beg you to receive my grateful acknowledgments, I would fain hope that the fulfilment of your desires, respecting the cultivation of Sanscrit learning in the Western world, may be promoted by the introduction of your work into our libraries.

Extract of a letter from Pandita Radhakrishna of the Court of the late Maharaja Ranajita Sinha, dated Lahore, 9th June, 1852.

The 7th Vol. of the said work has not yet reached this station, but is expected within a very short time. The other volumes of the work have lately occupied my close attention and been found to be an invaluable production in the literary world; your indefatigable labour I firmly believe, will be amply rewarded by the inestimable advantages, which students will derive from its perusal. * * * * * * * * I have caused the work to be transcribed in the *Devanagara* character, the Literati, of this Province have thereby an easy access to it; all the Pandits of this country, who have seen it, have expressed their approbation of it in high terms of eulogium.

Extract of a letter from Dr. Charles Lassen, Professor of Sanscrit Literature in Bonn, dated 7th August, 1852.

By the completion of the Sabdakalpadruma one of the most arduous and important literary enterprises, has been brought to a successful conclusion, and thereby a vast treasure of information, on a great number of subjects connected with Indian religion, science, arts, geography, and material productions, has been opened to the literary men who occupy themselves with their study. By this performance your Highness has rendered your name, immortal amongst those of the patrons of Sanscrit philology, and proved to the present age, that India still possesses luminaries of science, which may vie with the most celebrated Hindus of yore for glory, your Highness speaks too moderately of your work by saying, that it may be only useful to the novice in Sanscrit, I have on the contrary by frequently referring to it, after having in vain sought for the desired information in other works, and found which I wanted in your Sabdakalpadruma, convinced myself that it is a rich source of information, on a multitude of subjects. * * * The Sabdakalpadruma forms the chief ornament of my library, and I need hardly add, that I shall ever cherish in grateful memory the benevolence your Highness has bestowed on me by deigning to present me with such an inestimable gift.

Extract of a letter from the same, dated 4th October, 1853.

By this accomplishment your Highness has made an in exhaustible mine, of hitherto hidden treasures accessible to Sanscrit scholars, and placed your name amongst those of the munificent patrons of Indian philology, the cultivators of which will, for ever, venerate your memory as that of one of their greatest benefactors. Your Highness may rest assured that I shall always regard your donation, as a most precious reward for my labours in the field of Hindu Antiquities, and I ardently wish that the 8th volume may soon be published by which this grand, and incomparable work will be completed.

Extract of a letter from Dr. Albrecht Weber, Docent of the Sanscrit language in the University of Berlin, and Editor of the White Yajurveda, &c., dated 21st October, 1853.

The Sabdakalpadruma will remain for ever a monument of your industry and perseverance and a valuable mine of of useful information about the later Hindu notions and literature.

Extract from the Preface to the Sanscrit Worterbuch being published under the auspices of the Imperial Academy of Sciences at St. Petersburgh, by Rudolph Roth and Otto Boehtlingk, Vol. 1, 1853.

Radhakanta's Sabdakalpadruma, eine Werk, welches dem gelehrten Inder in vielfacher Beziehung zur grössten Ehre gereicht, hat uns in den Stand gesetzt, eine grosse zahl von unedirten indischen wörterbuchern and von commentaren zu diesen *wörterbüchern*, welche uns auch handschriftlich nicht zu Gebote standen, zu benutzen. Auch Anführungen aus edirten und unedirten Schriften, vor allem aber die reiche synonymik von Pflanzennamen ist uns sehr zu Statten gekommen. Ein exemplar dieses durch den Buchhandel nicht erreichbaren schätzbaren werkes verdankt die Kaiserliche Akademie der Wissenschaften der Freigebigkeit des Verfassers.

Translation.

Radhakant's Sabdakalpadruma, a work which in many respects, reflects the highest credit on the learned Indian, has enabled us to make use of a great number of unedited Indian Dictionaries and of commentaries to these Dictionaries of which we possess no copies. It is very useful likewise for its reference to edited and unedited manuscripts containing all the copious synonyms of plants. This precious work is not obtainable through Booksellers, the Imperial Academy of Sciences is indebted for a copy of it to the liberality of the Author.

Extract of a letter from Dr. Max Muller, Editor of the Rig Veda &c. to Dr. E. Roer, dated — 1847. Published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. 17, Part I, P. 231.

I would especially be gratified to hear the opinion of learned men where the prejudices of their country as Raja Radhakanta Deva for instance, who by his Dictionary has acquired the lasting gratitude of all Sanscrit scholars, and who best knows that the ancient literature of India need not to be screened from the light of publicity, but may boldly challenge the comparison of the literature of all nations, the history of which shows the same progress of intellectual development.

Extract from Dr. M. Müller's Preface to the Rig Veda Sanhita, Vol. 2.

I have been also honoured by that distinguished scholar and noble patron of Sanscrit literature Raja Radhakant Deva of Calcutta with a most valuable present the Sabdakalpadruma, a work which by its comprehensive range and its excellent arrangement stands unrivalled in Indian Philology.

Extract of a letter from the same, dated London, 30th March, 1856.

I also felt it my duty to express publicly in the preface to my second volume of the Rig Veda, my personal obligation to you for the valuable present which you made me of your magnificent work, the Sabdakalpadruma, a work which does infinite credit to your public spirit, your reverence for the antiquities of your own nation and your comprehensive knowledge of all that is truly valuable in the literature of your ancestors. This work will make your name for ever revered among your countrymen and highly respected among the Scholars of Europe.

तस्य च कृतिः पारदृश्वोकैरुपजीव्यते कविरेषा यूनेव सारदा सर्वं लोके वशवर्तिनि।

Extract of a letter from Dr. Chütz dated Bielefeld, 21st October, 1857.

Till now I honoured you deeply as a great scholar, the author of the Sabdakalpadruma, now I love you as one of the kindest hearts on the earth.

Extract from Art. VI of the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, read by Professor H. H. Wilson, 19th March, 1859.

The writer, a friend of many years, Raja Radhakanta Deb is well known as a leading member of the Native Society of Calcutta, who adds to the distinction of rank and station, that of a foremost place amongst Sanscrit scholars, as evinced by his great Lexicon or Literary Encyclopædia of the Sanscrit language, in seven quarto volumes, the Sabdakalpadruma, which enjoys a European as well as Indian celebrity. Any opinion coming from him on subjects connected with the ancient literature of his country is entitled to the greatest deference.

Her Majesty Queen Victoria has been graciously pleased to confer on Raja Radhakanta Bahadur, a distinguished mark of Royal favour by the gift of a splendid gold medal, bearing on one side the head of Her Majesty and on the reverse the words "From Her Majesty Queen Victoria to Raja Radhakant Bahadur" and it was accompanied with the following letter from the Right Honorable Sir Charles Wood, Secretary of State for India.

Secretary of State for India in Council.

India Office, 28th July, 1859.

Sir,

I have laid before the Queen your letter with the copy of the Sabdakalpadruma forwarded by you for presentation to Her Majesty; and I am commanded to acquaint you that Her Majesty has received the work very graciously, and fully appreciating the spirit of loyalty in which you have transmitted it, has directed me to forward to you the accompanying medal.

I have the honor to be,

Sir,

Your most obedient humble servant,

CHARLES WOOD.

Raja Radhakant Deb Bahadur.

Extract of a letter from Pundita Vitthal Sastri of the Benares College, dated Samvat 1909.

भवत्या दक्षताभारा वाग्देव्यापि कवीन्द्रे भवत्यै भवत्कृतशब्दकल्पद्रुमेऽस्मिन्निरीक्ष्य महोत्साहभरेण-
संपूरितान्तरे मे[illegible]वत्यै भवत्कृतशब्दकल्पद्रुमं परिचित्य कृतज्ञ राजबल्लभसभाया पारदृश्वभिरिव स्वार्थोत्साहात् निरीक्षितं सच्चं
राजबल्लभसभायै भवत्कृतशब्दकल्पद्रुमस्य यथावद्वृ यदाहृत्य नवं श्लोकमाहात्म्यं स्वयं रचयित्वा तत्सभायै समर्पयन्
श्रीराजेन्द्रविक्रम यावत्तव यशःशेषतामुपजिगमिषवो दर्श दर्शयितुं भवत्कृतेऽयं शब्दकल्पद्रुमः ।

Translation.

I have seen in the College, with Mr Hall, your grand Lexicon, which surpasses all ancient and modern Dictionaries and derives its excellence from its comprehending the whole of an infinite variety of Sastras. As I am well familiar with printed Bengali characters, he has requested me to examine the work; I have read the Preface at the beginning of the 7th Volume; observing therein your ever increasing liberality in the distribution of the book, I have, with an earnest heart to obtain it, sent you this Literal Messenger.

Extract of a letter from Raja Vijayagovinda Sinha of Purnia, dated

शैलधातविवाहमैत्रिरहसं विद्यागमप्रथम्।
प्राप्तिं चतु मानवेर विरतां दोषच्छदप्रथुम् ॥

Translation.

Excepting only the last volume, I have received the Sabdakalpadruma, which alone exists to dispel the gloom of doubt and furnishes us with the jewel of demonstrated truth.

Extract of a letter from Maharaja Madanamohana of Vishnupura, dated 2nd Asvina.

भवत् प्रेरितोभिरपि शब्दकल्पद्रुमश्च दर्शं दर्शं चक्षाश्च चक्षत् सदेतच्चक्षरधिकाश्च प्रहेतूद्दीपचिन्ता परमतुष्टिर्भवति भुक्ता अपि चामीत्यच चक्षाश्चि चैव शास्त्रादेवपरिशीलितत्वच्च चक्षत्यच्च ।

Translation.

Myself and the Panditas of my *Sabha* have derived perfect and supreme satisfaction from the perusal of your Sabdakalpadruma sent to us; by applying to it and hearing it recited, we must acquaint ourselves with the result of your extensive researches.

Extract of a letter from Professor Rudolph Roth, dated Tubingen, 14th March, 1850.

— habe ich zunächst um Entschuldigung zu bitten dass ich nicht schon früher den richtigen Empfang der Sabdakalpadruma anzeigte. Genehmigen Sie meinen besten Dank für dieses werthvolle Geschenk, das nicht nur einen Schmuck meiner Bücher sammlung bildet und mir die trefflichsten Dienste leistet, sondern auch mich an die freundlichen Gesinnungen des Gebers erinnert.

Translation.

I have first of all to beg to apologize, that I did not earlier, duly inform you of the Sabdakalpadruma. Accept my best thanks for the precious gift which not only forms an ornament of my library and renders admirable service to me but reminds me of the friendly feeling of the Donor.

Extract of a letter from Pandita Radhakrishna, dated Lahore, 10th May, 1850.

यावच्चन्द्रदिवाकरौ विततते चेलाकथा राजत-
स्तावद्देवसरश्च कौस्तिभुजा कल्पद्रुमान् व्याप्नुति ।
राधाकान्त सदा प्रभुप्रभवे भैक्षाय यद्भरा
जीवाद्वै यद्य पुत्रपौत्रचरितं पौत्रेण संदर्शितः ॥

यावत् चन्द्रे चन्द्र च यद्यपुत्राः पश्चिमवत्।
कर्णदेवो सदे विदिगमिव ज्ञात् पुत्रक मशाद ॥
तावत्तावत् प्राप्ता तुमतिविभा यद्य ततिनः।
चिरो राधाकान्तो अवतिषि विशेषाश्चरणीः ॥

Translation.

As long as the sun and moon will shed on earth the radiance emanating from them so long will the Kalpadruma derived unparalleled glory of Raja Radhakanta, the chief of the Devas and the gem amongst the Rajas, continue in this world, may he, protected by *Siva*, live delighted with his son, and grandson. *Wealth commands everything, but all Panditas are not wealthy, how could* they know the contents of hundreds of works. May success attend Radhakanta, the distinguished among the Rajas, by whose felicitously referable work, the essence of knowledge can be easily obtained.

मुखबन्धनं ।

तत्रादौ मङ्गलाचरणश्लोकः ।

यो ऽदैतमविदानन्दपरब्रह्मेति कीर्त्यते ।
उपासकानां कार्य्यार्थं कृपया पद्यधाभवत् ॥
शक्तिः शिवस्तथा सूर्य्यो गणेशो विष्णुरेव च ।
अमेयविघ्ननाशाय भक्तिश्चाद्यामस्मितः ॥

यात्राङ्गं तं प्रणम्यादौ शिष्टाचारानुसारतः ।
राजाज्ञाद्वादुरोपाधिः श्रीराधाकान्त-देवजः ॥
परेषामुपकाराय ग्रन्थकल्पद्रुमाभिधं ।
कोषं नवतमयुतं कृतवान् बहुयत्नतः ॥

ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलाचरणश्लोकः ।

मंस्कृतग्रन्थरागमेनाद्यमी रीतिः सर्व्वत्र प्रचलिता यत्कृतलाचरण-श्लोकानुकरणादिकं ग्रन्थादावेव लेखनीयं भवितुमर्हति । किन्त्वस्मिन् कोषे तत्राचरितं । तच्चैतत्कारणं । उक्तश्लोकादि-रचन-प्रागेव प्रथम-काण्डादि-मुद्रङ्कन-समापनसमाचेष तस्मिन्नेवो स्वदेशविदेशीयसहायानाः पुनः पुनः प्रार्थयिता धर्म्मसेव स्थीतवन्तः । इदानीं एतत्कोषस्य प्रथमादिकाण्डं नोपस्थितं । तेन हेतुना एतन्मङ्गलाचरणादि-रूप-मुखबन्धनं मेवकाश्रुपुरोरसि हतं । किन्चैतद्ग्रन्थारम्भे अथ ग्रन्थकल्पद्रुमो मुद्रयते इति लिखनेन मङ्गल-वाचकाथ-ग्रन्थमयोगादेव एतत्कोषस्य मङ्गलाचरण-सिद्धिर्जाता । तदुक्त श्राद्धतत्त्व-धृतस्मृतौ,—

"ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ" ॥

ग्रन्थरचनप्रयोजनं ।

यद्यदर्थसंग्रहाय प्राचीनभाषासु संस्कृतभाषा सीर्म्माद्यवाची । यत: सम्यास्तद्दा सर्व्वत्र सर्व्वरूपा सर्व्वत्रमान्या च । देवैर्ष्यभिश्च महापदा यद्यदभिधाः प्रणीताः । किन्त्वस्मिन् भारतवर्षे उक्तविद्या-तत्त्वज्ञि-पारिभाषिक-शब्दादीनां प्रकाशक-कोषो न प्राप्यते । ते च तत्तद्ग्रन्थ-टीकादिभिरेव चरितार्थां भवन्ति । किन्तु महा-सर्व्वोपाध्यायैः प्राचीन-नवीन-कवि-कोविदगणैः पठने पठ्यापनायां-पुस्त-बहुविधाभिधानस्मरणा हता । किन्तु तत्तद्-ग्रन्थोपैकार्थ-ग्रन्थसंग्रहस्य वर्णक्रमाद्यभावात् प्रयोजनीय-पर्य्याय-शब्दग्राहि सुदुष्करी । एवं बनेकार्थ-शब्दसंग्रहस्य एकादि-षड्दश-पर्य्यन्त-कात्यादि-क्रमाग्रन्थ-निबद्ध-निघण्टु-श्लोकानां पाठथतिरेकेण प्रार्थनीय-नानार्थ-शब्द-निर्णयोऽतिदुर्गमत्व । विश्वेषत: तत्तद्देवैक-कोषे समप-शब्दार्थयोर्लाभाभाव । इत्यादि-दोषसमाक्षोक्ष्य परोपकाराय षडङ्गावधि-वर्णमालाक्रम-पर्य्यन्तं बहुतरपरिश्रमैः धीरवर-निकर-बाहार्यैरेतद्ग्रन्थाय-समस्तकोष-वेद-वेदा-ङ्गवेदाङ्गभाष्य-व्याकरण-चन्द्रोज्योतिष-वास्तिष्य-नाटक-काव्यालङ्कार-वैद्यक-पट्टीक-न्याय-धर्म्म-पातञ्जल-वैशेषिक-मीमांसा-स्मृति-पुराणेतिहास-तन्त्रा-गम-निगम-शिल्प-सूपकार-नीतिशास्त्र-कुलाचार्य्य-गोस्वामि-पन्थादिभ्यः ग्रन्थसमूहं संग्रह्य कविकल्पद्रुम-नामक-धातुपाठ-पन्थाद् धातुविवरण यद्यस्य यत्कश्चिद्-धात्वर्थाभासनायत्वेन लाभार्थं विना पठने वर्णक्रमाक्षरोक्तेन ग्रन्थकल्पद्रुमाभिधानाभिधानं कृतम् । इमं बृहत्काया-त्मक-ग्रन्थकोषं स्त्रीयबोध-यत्नेन मुद्रयितुमिच्छा मुद्रयितुरिच्छेव लाभार्थिद्देशीय-विविध-पाठकेभ्यो वन्धुवर्गेभ्यो यावत्केभ्य दत्तवान् ।

ग्रन्थस्य नामकारणं ।

एतत्कोषस्य ग्रन्थकल्पद्रुम-नाम-करण-कारणमेतत् । स्वर्गीय-कल्पद्रुम-वस्तिधानेन यो यत् प्रार्थयते तत्र तत्प्राप्ति-भवत्येव । मनुष्यलभ्यार्थि-ग्रन्थकल्पद्रुम-समीपे यानि यानि समीहित-ग्रन्थादीनि प्रार्थयन्ते तानि तान्यार्थ प्राप्नुवन्ति । यत: कल्पद्रुप-शब्दस्यैव लाभकार्थं । मदीयसंग्रह-ग्रन्थेरपि बहुतग्रन्थानां कल्पद्रुम-कल्पलता-कल्पलतेत्यादि नामधेयं हतं । तस्मादुदारक-कामधेनु-चिन्तामण्यादि-पुस्तकानि च प्रचलन्ति एतद्ग्रन्थस्य इवरूपकत्वात् यत्र यत्रेव काव्येति संज्ञा हतम् ।

अथ ग्रन्थपरिपाटी ।

यत: परमप्रमेयकोषस्यास्य विशेष-नियमस्य विद्यतेऽमि । निघिलाभिधानिक-शास्त्रिक-लौकिक-व्यवहारिक-बहुशब्दानां धातुसम्बन्धात् भवति प्रायशे वेदामाणुपूर्व्विकाकारादि-एकारान्त-पद्धाद्यर्थानां यदाक्रमं सुखी हत्या विन्यासमकुर्म्म । तत्र प्रथमं स्वरवर्णादिग्रन्थानां यदे व्यञ्जनादि-ग्रन्थानां ये पुनरावृत्तादि-ग्रन्थानाञ्च वर्णक्रमेणैव यदाक्रमं प्रथमा-शिक्षाक्रमेण संकलनमकार्षीत् । यद्यप्यत्रे वैकमवदावत्तयां विवरो होऽपि या श्रमश्च ते वर्णाक्षरसम्बन्धोपरि विन्यस्ता: । धनुस्मार-विसर्गान्तो योड्श-स्वरान्तर्गतेन तदुभयवर्त्तिन-षड्दश ग्रन्थान् आरभ्यैकक्रमाभिविन्यस्ता: स्वरा: । तत्पश्चात् प्रत्येक-ग्रन्थस्य निजं प्रत्येक-धात्वोरनुबन्धञ्च निर्णीतवान् । येषां धातुवाक्यानुबन्धो नास्ति तत्रार्थं विदुषकृतया दृष्टव्यानि । ग्रन्थकारं बहव-ग्रन्थानामर्थवाचक-पदानि प्रथमाभिधानक्रमेण एवं बनेक-धात्वर्थवाचक-पदानि बहुमीमिधानक्रमेण लिखितानि । ग्रन्थेऽ-स्मिंश्च-ग्रन्थेषां

तदीयपर्य्यायाः देवभाषायां तथा प्रत्येक-धातवर्थानुकारं तद्वीका धातुदीपिकाऽऽख्यादयादीनि विदितानि धर्मग्रंथे तेषां प्रमाणानि तत्रभावे तत्रप्रदेशे तद्वदन्ति-लिखितानि ॥

वर्त्तमानायां च वर्ण्य-शकारान्त्यधकारौ मूर्द्धन्य-शकार-दन्त्यनकारौ वर्ण्यवकारान्त्यलकारौ सान्त्यप्रकार-मूर्द्धन्यषकारदन्त्यषकारान् अत्रि । एतद्विधि-वर्णादि-शब्दानां धातूनाञ्च प्रभेदं हत्वा सूचीपूर्व्वकं यथास्थानं संस्थापनं हतवान् । वङ्गदेशे उकरयोगानुसारेण भेदाभावः । विशेषतो वकार-दयथाकारोचारणयोर्भेदो नास्ति पश्चिमादिदेशे वर्त्तते । किन्तु मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासविद्यावागीशेनुक्तता वकार-भेदैकैकप्राचीनकारिकाभिः । सा यथा,—

"उदूढौ यत्र विछेते यो वः प्रत्ययसन्निधः । अनाश्रयं तं विज्ञानीयात्तत्रादन्यो वर्ण्य उच्यते" ॥

एतत्कारिकया सकलवकार-प्रभेदो न भवति । इति हेतोरहं धातूनां शब्दाकरतादोऽयदन्त-वकाराद्धिधातुदात्रा परधातवे हतो वङ्ग-प्रयङ्गै-वंकारद्वय-भेदं प्रकाशितवान् रेफयुक्तवर्णस्तु रवर्णान्तं परं शब्द-सूचीमधे विन्यस्तवान् ॥

पूर्व्वतन-कोषकार-वर्गैः खस्तकोषे धातुसङ्ख्यो न हतः शब्दमात्रसंग्रहः हतः । किन्तु शब्दानामुत्पत्ति-स्थानं धातुः । अतएवाहं वर्ण्यैक्षम-वोपदेवीय-धातुपाठ-कविकल्पद्रुमाणां (१७५३) शतःपञ्चाशदधिक-षण्णवशत-संख्यक-धातून् सङ्कलय्य एतत्कोषाकारमेतान् हतवान् । तत्र १३९ ककारान्त-धातवः । २७ चकारान्त-धातवः । १८ टकारान्त-धातवः । २५ टकारान्त-धातवः । ३१ तकारान्त-धातवः । ९९ जकारान्त-धातवः । २१ झकारान्त-धातवः । १६ ञकारान्त-धातवः । ६ एकारान्त-धातवः । २५ ऐकारान्त-धातवः । ५ ओकारान्त-धातवः । ५८ कारान्त-धातवः । २१ खकारान्त-धातवः । २० गकारान्त-धातवः । १० घकारान्त-धातवः । ५० चकारान्त-धातवः । १८ छकारान्त-धातवः । ७५ जकारान्त-धातवः । ३ झकारान्त-धातवः । ७१ टकारान्त-धातवः । २१ ठकारान्त-धातवः । ७३ डकारान्त-धातवः । १ ढकारान्त-धातुः । ५० णकारान्त-धातवः । ३१ तकारान्त-धातवः । २८ थकारान्त-धातवः । ७८ दकारान्त-धातवः । १७ धकारान्त-धातवः । २८ नकारान्त-धातवः । १४ पकारान्त-धातवः । १५ फकारान्त-धातवः । ४५ बकारान्त-धातवः । २८ भकारान्त-धातवः । २३ मकारान्त-धातवः । ३१ यकारान्त-धातवः । ४२ रान्त-धातवः । ८३ लकारान्त-धातवः । ६८ वकारान्त-धातवः । २८ शान्त्यश्कारान्त-धातवः । ११६ मूर्द्धन्यषकारान्त-धातवः । ६५ दन्त्यसकारान्त-धातवः । ५० हकारान्त-धातवः । ४१ क्षौच-धातवः सन्ति । एषां मध्ये संख्याया एकशकारान्त-धातूरेवमेको लकारान्त-धातुर्नास्ति । क्षौच-धातूनां नियत-प्रयोगाभावः । एतत्समुदाय-धातुर्गणभेदे विभक्तीभूतत्वाद्धेतोर्धातु-पाठस्य गणवंशा अभवन् । तस्मादे प्रसिद्ध-गणा दत्ताः । अवान्तर-गणा अनेके विद्यन्ते । यथा,—

भ्वादयादौ लुधोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च । तुदादिस्त्र क्रयादिश्च तनआदि-पुरादयः ॥

इति दुर्गादास-विद्यावागीश-हत-कविकल्पद्रुम-टीका धातुदीपिका ॥ उकारगणे वोपदेव-विरचिते अकारादादि-धातुपाठ-क्रमेण अकारादादि-धातु-सकलं कथितवान् । किन्त्वस्मिंस्तत्रमानुगमनमङ्गला निजकोष-रीत्यनुसारेण शब्दसूचीमधे धातुगणान् लिखितवान् ॥

क्षाद्विलक्षवर्णविन्यासादीनां विवरणं ।

एतत्सुखकरं प्रतिपत्तये प्रत्येक-शब्द-मध्यभागे धुम्बरेखा-प्रदानेन विभागं हत्वा तद्भागद्वये शब्दादिर्लिखितः । तत्पश्चिमभ-शब्दादेर्वर्णे प्रत्यर्थ-पर्य्यन्तं तत्रभागशब्दयोपरि विन्यस्तमभवत् । तद्दक्षिणभागेन यदर्थ-पर्य्यन्त-शब्द-क्षान्तशब्दाश्चाऽऽ भूतशब्दोधो भविष्यति । तेनेह-शब्दानामसाधारणेन लाभो भविता ॥

पुंलिङ्ग्य सङ्केत "पुं" । स्त्रीलिङ्ग्य संज्ञेय "स्त्री" । क्लीवलिङ्ग्य चिह्नं "क्लीं" । वाच्यलिङ्ग्य अर्थात् चिलिङ्ग्य अस्य "वि" । उभय व्यवहारयोक्त-देश्य "व" इत्यक्षरद्वय धर्त्तव्यं हतं ॥

यत्रिन् स्थले एक-शब्द-घटकौ-शब्द-भङ्गवर्णौ पंक्तिद्वये पतितावस्तज्ज्ञापनार्थं तत्रप्रथमपंक्तिशेषे एका क्षुद्र-धनरेखा (-) प्रदत्ता अस्ता ॥

एकार्थ-शब्दयोस्तरं एवं प्रमाणद्वय पूर्व्वं एका विषम-रेखा (।) प्रदत्ता । भिन्नार्थक-शब्दद्वय एवं प्रमाणद्वय परं विषम-रेखाद्वयं (॥) लिखितं प्रथमकाण्डे ऋदिच्छ यतिक्रमो ज्ञातः ॥

प्रमाणार्थक-दि-व्यादि-शब्देष्वेकस्थले उपस्थितेषु तदुत्तरं तत्प्रज्ञापकं एवम्प्रकार-वेष्टन-चिह्नं "}" दत्तं ॥

विशेषकृत्तात्पर्यमाणात् परं विशेष-शब्दार्थारम्भात् पूर्व्वस्थ पुष्पाकारचिह्नं (*) दत्तं । एवं विधारित-विषयज्ञानार्थं-प्रकरणभेदस्थले पुष्पाकारचिह्नानि ॥

येषां प्रसिद्ध-शब्दानामुत्तरं तत्पर्य्याय-शब्दा लिखितास्तत्संख्यानामङ्कपातः हतः । तत्रोक्त-प्रसिद्ध-शब्दमेकत्रैव गणयित्वा तत्पर्य्याय दुर्गत-संख्याङ्का व्याप्तिताः ॥

पूर्व्वोदित-चतुःपञ्चाशदधिक-षण्णवशत-धातूनां षट्चत्वारिंशदुत्तरशत-पर्य्यन्तं फलानि निरूपणे ॥

च:—अनुबन्धेषु मध्ये अकारः सुखोच्चारणार्थः । यथा भक्ष भक्ष क नाशने इति ॥

चा:—निडाभावादि-कर्त्तरि । आकारेतो धातोर्भावे आदिकर्त्तरि च विधिताया निडाया वा दर्शनार्थः । यथा दर्शिता सेवे भावादिरे इति ॥

मिथं मेदिनं तेन । प्रमिथः प्रमेदितः च: । भावादिकर्त्तर्थमात्मन्य निडाया न दर्शं दत्तवं । यथा आदित इति मिथः मिथवान् ॥

इः—सुन्वान्। वहिद् गुरुभिराद्योः। अतएवेदितो नुम् वक्तव्यते विष्णुः॥
इर्—वा भ्राड्वान्। क्षुतिर् शब्दे हरितस्तु वेति अक्षुतत् अक्षोतीत्॥
ईः—अनिङ्निशः। दीर्घोऽयं धु दीपने। नेमडीर्घोति दीर्घः दीप्तवान्॥
उः—भ्राजेट्। भसु भक्षणे। षु क्षिप्रदिप इम् इति क्षमिला वाच्या॥
ऊः—वेटकः। यस्य सामान्यविधिना इमविधिनः लादिनः परस्य सस्य वा इम् इत्यर्थः। विधू शिवे भ्राजे। वेमूदिदिति अवेधीत् अवेक्षीत्॥
ऋः—वहश्चङ्यकः। चकि क्रे परे अकि परे अङ्यः वृद्धाभावश्चङ्यात्। यथा ह्रीछङ् गर्ह्यां। आहुवऽस्य इत्यत्र व्यदिवर्जनात् अहूहीकत्॥
ॠः—वा चकि अङ्यस्य इत्यनुवर्त्तते। कणु आर्त्तस्वरे। भाज भाषेति अचीकणत्। अचकाणत्। येषां अयम-स्वरानुपलभः केचित् पठते केचिच्च पठते तेषां वृद्ध-विकल्पनार्थोऽयमनुवन्धः॥
ऌः—वहवान्। आगमन्च गत्यां। आमुच्चुपुपादेरिति अगमत्॥
ऍः—विधि अङ्गुलिः। विधि व्यविधिनधी। ए कट् इतौ इति। इसादेः थेम इत्यत्र एदिदर्जनात् अकटीत्॥
ऐः—यजादिः स्यात्। यजै औ देवार्चने। अयष्टेति जिः इयाज। अङ्गसपाडोरिति इड्यात्॥
ओः—निडातनः। निडायाक्षो निडातः निडातो नो यस्मात् च निडातनः। ह्वेञ औ भट्टे। ह्वस्वाद्योदिदिति ह्वयः ह्वयान्॥
औः—अनिट्। औ गम्च गत्यां। वचोरक्षेत्यच चोदिदर्जनात् गत्ता॥
कः—पुरादिः। गणत्क संख्याने। पुर्थी निर्भित्तौ गणयति॥
किः—पुरादिर्वा। पचे गणानारनियमाभावात् भादिरित्यर्थः। धुज कि धंयमे योजयति योजति। अपि पुरादिर्थो निर्भित्तिरुच्यते तथाप्य-न्येषामनुरोधादिदमुक्तं। अन्येषां मते तु पुरादिर्थो निर्भित्तेः। तथापि युजप्रथतिर्थो वेति। क्षमते तु पुर्थो निर्भित्तेरेव वाचस्पत्य आ-ख्याविशिष्टात् पुरादिर्थो निर्भित्तेः। अत्र युज-प्रथतिर्थो वेति॥
गः—क्यादिः। वु की ञ ग द्रव्यपर्य्ये। दिवस्तुदेति क्रीयाति॥
गिः—क्यादिरपि। अभिभव्यात् क्यादिरय। पू ञ गि शोधे। क्षादेः स्व इतिहस्वः पुनाति। अपूः व क्यादिः। पूवल्लिटः व क्यादिर्वादिच स्यात्। पू ञगि क्षिदि लुनाति। स्वाद्योदिदिति लूनः लूनवान्। कृ गृ आ स्वाद्याक्षादेरिति लूनिः॥
घः—वदादिः। लधिर् वद रोदे। वद्वोरोद्यहसस्येम इति रोदिति। वदाद्यद्योतं इम् अरोदीत्॥
ङः—वहवान् कर्त्तरि। कर्त्तरि वाच्ये वहवान् आत्मनेपदी। एध ङ वृद्धौ। नवः। एधे इति एधते॥
चः—अनाद्यः। अन्न ञ्ञ चनलियोः। दूनोभ्यस्यतीति च: आचः। एषे एषादिस्वात् एचः। एवं कुच च रोधपर्य्यन्तैरिच्छलेषने। दूनोभ्य-स्यतीति च: क्रोचः। एषे कृ गृ ञा प्रीतौ कः कुषः॥
छः—अनाद्यः। इति केचित्॥
जः—आत्मने। आत्मने आत्मार्थे फलवति कर्त्तर्यात्मनेपदं भवति यदि परोपपदमिति शेषः। यज्ञं यौ देवार्थायां यजते यजमानः यजति याजकः। धूरादेश्च स्वार्थविहित-ण्यन्तेभ्यश्च क्रियेपि उभयपदं न स्यात् अन्यथा धम ञक् वितर्कं इत्यादेः क्रीतकस्य अर्थः स्यात्॥
झिः—चयकः। अय वर्णमाने को यस्मात् च चयकः। जि ञा स्थाने। आचार्य्यायक्रीयोनादेरिति क्रियते विष्णुस्तितौत्थः॥
टः—वायुः। टु वे वेञ चलने। द्वितोऽयुरिति वेचयुः॥
ठः—फणादिः। इति केचित्॥
डः—भिमाधुकः। छ ञ द टु इतौ। द्वितस्तच्छे इति छत्वं॥
ढः—फणादिः। फच ण निशेषे। ग फच भजेति फेलयः फलयतु फेलिच फलिच॥
णः—वरुणः। वरुणात्मा वृथ्वर्गविधानेन्द्र ज्ञाने सिद्धे तात्पर्य्यात्तत्साधनमात्रादपि ज्ञानसाधिष्ठमनिरागार्थः।
तः—तनादिः। तन दु ञ विस्तृतौ। तनुपः ग्रहिति तनोति। येषुक् तथाचेरिति चतत चतसिह चतयः चतसिह्यः। चतसाहस्रमिति ञ्यत्॥
थः—दधादिकः। दधिधौं नि ञ धारणे। दिवस्तुदेति दधाति॥
दः—क्यादिः। पु ञ्च अवशोषणेधिमन्थे। दिवस्तुदेति पुनाति॥
धः—सुवादिः। सुषूच ञ ष ञी प्रेरणे। सुनुवोसुवामिति सुषुवि॥
नः—क्रमादिः। क्रमुपिच क्रमे। क्रमेरक्रमादीति क्रामति॥
पिः—भरादिः। पिचिपेरारेचिं वा। दीर्घो दीर्घवान्। घट ष म ङ चेष्टे। औत्वोष्ठ्यादेति घटति घटादि घटं घटां घटाः घटवः। पिचि ञ्च्यः भोगुपसर्गात्। पिचि ञी ञ्च्यः भुक्तवान्। भटादि अभीति भटयति॥
मिः—वा। पिचि ञ्च्यः ह्रदनुवर्त्तते। अय मि ष मनौ। वा यम यम उपेति यमयति यामयति॥

य:—दिवाद्यः। दिवु क्रिगीषेच्छादौ। दिवस्तुदेति दीव्यति ॥
र:—वैदिकः। वेदेष्वेव प्रयुज्यते नतु भाषायामित्यर्थः। गार्विस्तौ जक्षति। जक्षाति ॥
ल:—अदादिकः। अद्वौ भक्षे। लुगङ्गोऽप अत्ति ॥
लि:—क्र्यादिः। क्र्यादेरदाद्यर्थत्वेन स्यात्तनादेरदिनसृदृक्वस्त्रञ्वो न स्तः। अथवा लुः स्वपादिः लिङ्गादिरित्येके वाक्यं। लुलि एतदुभयमनुक्तौ धातूनां स्वपादिक्रादीनाः। चकारक्रोभयत्र समुच्चयादादेरौ चेत्यर्थः। क्र्यादिः पृथक्करणं ज्ञापकं। अतएव षठलि च।

"क्र्यादादौ गुडोत्यादिर्दिवादिः श्यादिरेव च। तुदादिश्च कथादिश्च तनक्रयादिरुदाहृतः" ॥ इति।

क्ष्रलि होमेऽदने। क्र्यादौ रे किः जुहोति।
लु—स्वपादिश्च। चकाराददादिश्च। स्वपते स्वपादेः प्रयोगश्च नास्ति। दरिद्रातीत्यादौ स्वपादिनादन्तादौ चार्त्वमाहुके। आधुदात्तमिति वेत्यदेकः॥
व:—तृतादिः। तृत ङ व णु वर्जने। शृङ्गानेभ्य इति तेनैव परस्मैपदे वर्जयति विदन्ति। आत्मनेपदे तु वर्जियते विवर्जियते। अन्यत्र विवर्जियति विदन्ति ॥
श:—तुदादिकः। तुदी क्ष श व्यथे। दिवस्तुदेति तुदति ॥
भि:—कुटादिश्च। चकारात् तुदादिश्च। कुटां गुणो ङिति इति नियमात् कुट धि कौटिल्ये इत्यादीनां कुटोत्र इत्यादौ न गुणः। यू कि क्षारे इत्यादीनां अनुदीदित्त्वादिषु न दृष्टिः। अगुणवाचुषु च॥
ब:—तुदवान्। आत्मानेपदाऽऽत्मनेपदार्थं रुदादि विशेषणं। स्वपते तुभयत्र रु एव। षु क्षौ ञ षप गतौ। भोषि भिन्धीति पचा ॥
घ:—जक्षादिः। जक्ष ष क्षु घ भक्षहसयोः। दिवस्तु जक्षादीति दिशब्दायां ग्रहणस्य त्रिरुक्तेरिति न तृणु जक्षत्। क्षीवे जक्षमक्षीत् वे: क्षतुर्मुखे इति जक्षति जक्षन्ति। आत्मानेपदेऽप्येतेभ्यो वेरिति जक्षते। अनुषु सिचेरिति अजक्षुः। इति धातुदीपिकायां अनुबन्धफलनिरूपणं ॥

आदिकेषविवरणं।

सर्वेषां कोषाणामादि अभिधानं। तत्रादौ स्वर्गपातालादिवर्गः। ततोऽव्ययवर्गः। ततो नानार्थवर्गः। ततो भूपुराद्विजवैश्यभिधिनिवर्गः। ततो नृनक्षत्रषष्टिपृष्ठवर्गः। शेषे सामान्यानि नामलिङ्गानि सन्तीति भावः सूत्रं। अमरसिंहस्य उक्ताभिधुपुराणोक्तीयाभिधानस्य कथंचित् वर्गस्य व्यतिक्रमं कृत्वा तत्रादित-सामान्य-नामलिङ्गानां विशेष्य-लिङ्ग-वर्गभङ्गीर्वर्गादिति वर्गः स्थापयिता अन्ते लिङ्गादिसंग्रहवर्गश्च योगं कृत्वा स्वीयकोषं रचितवान्। एवं जटाधरोऽपि अमरकोषव्याख्यानुकरणं कृतवान्। इति विश्वप्रकाशः ॥

प्राक्तनकोषादिनामानि।

अचाभिधाने मन्नाम्नप्रयदुपल्लोपादिनः ग्रन्थाश्च संग्रहीतास्तेषां संज्ञाः पद्याश्चिह्नेषु ॥

अमरसिंहकृतं ..	..	नामलिङ्गानुशासनं	.. ९
अजयपालकृतः ..	..	नानार्थसंग्रहः ..	.. २
गदसिंहकृतः ..	..	नानार्थध्वनिमञ्जरी	.. ३
भट्टाक्षरचिकृतः		शब्दचन्द्रिका ..	.. ४
भट्टाधरनानार्थकोषः ..	..	पर्यायरत्नमालाकोषः	.. ५
वररुचिगणपाठकृतः ..	..	नानार्थरत्नमालाः	.. ६
दुर्गादासविद्यावागीशकृतः		धातुरत्नदीपिका	.. ७
धनञ्जयकविकृतः ..	..	नाममाला ..	.. ८
धरसिंहसाहसाङ्कस्य		सारस्वतव्याकरणे कार्यसमुच्चयः	८
भरसिंहसाम्राज्यरमाविलासस्य		विश्वकोशनाम्नः शब्दरत्नाकरस्य	
नानार्थवरदराजविरचितस्य		राजराजस्य ..	.. ११
मङ्गलमल्लविरचितस्य		भूरिप्रयोगः ..	.. १२
मुक्तावलीसंज्ञकस्य		रुद्राक्षकोषः ..	.. १३
रुद्रकविकृतः ..	..	दिव्यकोषः ..	.. १४
लक्ष्मीधरदैवज्ञस्य		चिन्तामणेः ..	.. १५
लक्ष्मीधरकृतः ..	..	वाचस्पतेः ..	.. १६
वाचस्पतिकृतः ..	..	शब्दरत्नावली ..	.. १७
शाश्वतिकृतः ..	..	शब्दार्णवः ..	.. १८
शब्दरत्नप्रदीपस्य		शब्दार्णवसुधाकरस्य	
शब्दार्णवचन्द्रिकायाः		शब्दार्णवतरङ्गिण्याः	
शब्दार्णवसंक्षेपस्य		शब्दार्णवसारस्य	
शब्दार्णवसुधाकरस्य		शब्दार्णवसेतोः	
शब्दार्णवसेतुवृत्तेः		शब्दार्णवस्य	
शब्दार्णवस्य		शब्दार्णवस्य	
शब्दार्णवस्य		शब्दार्णवस्य	
शब्दार्णवस्य

विश्वप्रकाशप्राचीनकोषाः ।

भोजेन्द्र	१	वाचस्पति	४	मङ्गल	७	भानुरिरचितकोषाः ..	१०
कात्यायन	२	व्याडि	५	गुणाढ्य	८		
साहसाङ्क	३	विश्वरूप	६	वोपालित	९		

मेदिनीप्रकाशप्राचीनकोषाः ।

उत्पलिनी ..	१	रन्तिदेव	७	गङ्गाधर	१३	चक्र	१८
शब्दार्णव	२	रभाकरभास्कर ..	८	वामट	१४	विक्रमादित्य ..	१९
संसारावर्त ..	३	गोवर्द्धन	९	माधव	१५	भोमरचितकोषाः ..	२१
नाममालाख्य ..	४	रभसपाल	१०	धर्म्म	१६	पाणिनिप्रकाशसंग्रह ..	२२
वरवरि	५	वर	११	तारपाल	१७		
शाश्वत्	६	अमरदत्त	१२	वामन	१८		

एतदन्ये बहवोऽप्रसिद्धतत्कोषाः सन्ति ॥

लक्षाब्दामरकोषटीकानामानि ।

अमरकोषस्य क्षुद्रप्रामाणिकः गुणादरुद्य । तस्मात् बहुतरटीकाकरैरिमाः नानाविधा टीकाः कृताः । तत्रापि कतिपयलक्षटीकानां प्रमाणानि शब्दकल्पद्रुमे दत्तानि । किन्तु तत्समुदायटीकाश्लोकानामि टीकानामधेयानि चाहं सङ्कलीकरोमि ॥

क्षीरस्वामी ..	१	माधवी	११	कौशलाङ्काचार्य्यः ..	२१	कृता काव्यसुधीः ..	३०
क्षुभ्रिता ...	२	मधुसाधवी ..	१२	धवरस्वामी ..	२२	कङ्कणीयभाष्यकृताख्या-	
वङ्गभक्त ..	३	सर्व्वानन्द ..	१३	रामतर्कवागीशः ..	२३	प्रदीपः	३१
वणिक्कः ..	४	भरिमल्ल ..	१४	सायणानन्द	२४	मधुरेशविद्याकरकृता	
कौटुङ्कः ..	५	मल्लिनाथः ..	१५	विद्याविनोदः ..	२५	सारसुन्दरी ..	३२
सर्व्वधरः ..	६	रायमुकुटभट्टिः ..	१६	रघुनाथचक्रवर्त्ती ..	२६	नारायणचक्रवर्त्तिकृता वदार्थ-	
राजदेवः ..	७	नीलकण्ठः ..	१७	काण्वाम्नायः ..	२७	कौमुदी	३३
गोवर्द्धनः ..	८	भरतः ..	१८	टीकासर्व्वस्वः ..	२८	रमानाथविद्यावाचस्पतिकृत-	
व्याडिः ..	९	मरीचयः ..	१९	शब्देश्वरिका ..	२९	विद्याप्रदीपिका ..	३४
भोजराजः ..	१०	अपरादित्यः ..	२०	रामाश्रमाश्रमामनुरोधिन-		भरतमल्लिककृता मुग्धबोध	
						व्याकरण टीका ..	३५

शतद्वितया अपि टीका वर्णने ।

अथाष्टतविंशत्यब्दं शब्दसिन्धुकुलस्य विधास्यामि ।

कोषगणातिरिक्तनानाशास्त्रोक्तशब्दप्रमाणमथोगोव्यायनादीनि । चातुर्वैदिकवाङ्मयैकैकमनविंशत्यधिकशतशाखाभेदभिन्नस्य ऋग्वेदस्य शाकलशाखाया ऐतरेयब्राह्मणस्य ऐतरेयारण्यकस्य ऐतरेयोपनिषदः शाङ्खिकशाखाया ऐतरेयकौषीतकिनामानौ द्वौ ब्राह्मणौ तयोः कौषीतकिब्राह्मणस्य शाङ्खायनश्रौतसूत्रस्य शाङ्खायनगृह्यसूत्रस्य शाङ्खायनधर्म्मसूत्रस्य शाङ्खायनारण्यकस्य शाङ्खायनोपनिषदः शाङ्खायनशिक्षायाश्च शब्दानि । शाकलशाखाया ऐतरेयब्राह्मणस्य शाकलशाखाया ऐतरेयारण्यकस्य ऐतरेयोपनिषदः शाकलशाखाया ऐतरेयशिक्षायाश्च शब्दानि । यजुर्वेदीयशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनशाखाया वाजसनेयब्राह्मणस्य शतपथब्राह्मणस्य बृहदारण्यकस्य बृहदुपनिषदः याज्ञवल्क्यशिक्षायाश्च शब्दानि । तैत्तिरीयशाखाया तैत्तिरीयब्राह्मणस्य तैत्तिरीयारण्यकस्य तैत्तिरीयोपनिषदः तैत्तिरीयशिक्षायाश्च शब्दानि । कृष्णयजुर्वेदीयमैत्रायणीशाखाया मैत्रायणीसंहितायाः शब्दानि । कठशाखाया कठसंहितायाः शब्दानि । कपिष्ठलशाखाया कपिष्ठलसंहितायाः शब्दानि । सामवेदीयकौथुमशाखाया ताण्डयब्राह्मणस्य छान्दोग्योपनिषदः शब्दानि । जैमिनीयशाखाया जैमिनीयब्राह्मणस्य जैमिनीयोपनिषदः शब्दानि । अथर्ववेदीयशौनकशाखाया गोपथब्राह्मणस्य मुण्डकोपनिषदः शब्दानि । पैप्पलादशाखाया प्रश्नोपनिषदः शब्दानि । इत्यादिवेदशाखाया ब्राह्मणारण्यकोपनिषदः शब्दानि । पुनश्चैकैकवेदस्य पञ्चोपनिषदः पञ्चब्राह्मणानि पञ्चारण्यकानि पञ्चशिक्षाश्च शब्दानि । तथा चतुर्व्यूहविद्यानिबन्धनानि शब्दानि । पञ्चकौमुदीयपञ्चमाष्यभूतपञ्चसंख्यकशब्दकौस्तुभपञ्चमाष्यभूतपञ्चसंख्यकशब्दरत्नपञ्चमाष्यभूतपञ्चसंख्यकशब्दकौस्तुभप्रभाभूतपञ्चसंख्यकशब्दरत्नप्रभा

परिशिष्टकरणकारणम्।

अस्मिन् मूलकाण्डात्मकशब्दकल्पद्रुमपुष्पके ये ये शब्दार्थप्रमाणप्रयोगादयः पूर्वं प्राप्तुमाविष्ट न संदृष्टीताः। अथवा श्रमवशात् पतिताः। इदं यथा यथा रोगस्य निदानमार्थं लिखितं तत्तदौषधानि न लिखितानि। एवं येषां शब्दानां श्रमातिरिक्तकोपोक्तपर्यायशब्दस्वरूपं न ज्ञातं। इदं ह्रींकारोक्तरुकारादिवर्णयुक्तकतिपयशब्दानां मुद्राङ्कक्रमादेव स्वरूपं ज्ञातं। एवं चकाराद्यादिवर्णैकाराद्यन्तिपर्यन्तमाद्यन्तां तत्तद्वीजाक्षरपरिवारशब्दाः पुरा न लिखिताः। एतत्सर्वमस्मिन् परिशिष्टग्रन्थे लिखिष्टीकरिष्यामि। अतःपरमेतत्परिशिष्टोपयुक्तकशब्दादीन् प्रामुदितकल्पद्रुमाख्यशब्दसंग्रहे यथास्थानं व्यापयित्वा तत्समाप्तौ मङ्गलाचरणबीजं परिशिष्टकरणकारणञ्च स्थित्वा एतत्कुम्भस्थं प्रथमकाण्डं पूर्णं पोडशकुम्भसुद्राङ्कने सति एष कोषः सुसम्पूर्णं भविष्यति। किञ्च पश्चिमदेशीयलोकानां सहोपकाराय देवनागराक्षरैरेव एतत्कोषमुद्राङ्कार्थं यथाशक्ति मद्भुवर्गः समालिखे वज्रकः प्रार्थयन्ते। किन्तु तत्प्रार्थनापूरणे मदीयायुर्योपुनुकूलतायां मन्दिरानो विदुषोऽस्मि। यदपि कश्चित् विदुषि किम्बा विदुषी स्वोपजात्यार्थं मत्कृतैतद्ग्रन्थाधिकारं यदारोति सहोत्या अस्मिन् कर्मणि प्रवर्त्तेत तत्र ममाप्यत्तिर्नास्तीति॥

शाके वज्रिमभूद्भैनधरणीमानेऽक्षणे कर्कटे, याते खाद्रिमिताब्दतः परमथौ मत्शब्दकल्पद्रुमः।
काण्डैः सप्तभिरन्वितो भगवतेऽनुक्रोशतः, पूर्णार्थो प्राप्तो दूषणमस्ति किञ्चिदिह चेत् तत् क्षम्यतां साधुभिः॥

अथ सर्व्वोपासकसम्मतमङ्गलाचरणोनविंशतिपद्यानि।

वेदा वदन्ति यं सत्यमानन्दमदितीयकम्।
तथास्तमेकरूपमवाङ्मनसगोचरम्॥
सर्वगीतं सर्वगतं चिदेकरसमेव च।
देवकामापरिच्छिन्नमपादमपि गोद्गमम्॥
सर्वग्रहमपाणिस्थं सर्वदा दर्शकं तथा।
अचक्षुषमपि श्रोत्रहीनं श्रोतारकं पुनः॥
अचिन्तमपि सर्वज्ञं सर्वेषाम् नियामकम्।
सर्वशक्तियुतं सृष्टिस्थितिप्रलयकारकम्॥१॥
तथैपनिषदा यं हि शुद्धबुद्धस्वभावकम्॥२॥
कथयन्त्यादिवर्णार्थं गिरं यं कापिला विदुः॥३॥
क्लेशकर्म्मविपाकाशयापरामृष्टपौरुषं यं।
निर्माणकायमाश्रित्य सम्प्रदायप्रवर्त्तकम्॥
तथागतञ्चकमपि प्रभावन्ते पतञ्जलाः॥४॥
लोकवेदविरुद्धैर्यं निर्लेपत्वं प्रतन्वकम्॥
महापाशुपताः सर्वे वदन्ति सततं भुवि।५।
शैवाः शिवं यं वदन्ति वैष्णवाः पुरुषोत्तमम्॥६।७॥
पितामहमिति प्राहुः पौराणिकजना विदुः।८।
शाक्तिका अद्यशक्तिं सर्वज्ञमिति सौगताः॥८।९०॥
निराकरणमित्येव प्रवदन्ति दिगम्बराः॥११।

शब्दकल्पद्रुमस्थे मूलकाण्डमयेऽखिले।
देवगीर्व हि शब्दार्थपर्यायार्थो तथैव च॥
प्रमाणार्थो प्रयोगार्थो धातुशब्दार्थो पुनः।
पदोद्धारप्रणामाद्या विधिकार्याश्च सदृशा च॥
न संदृष्टीभरत् पूर्णस्थं कारणकूटतः।
तेषां सङ्कलनार्थाय परिशिष्टे करोम्यहम्॥

तथा वेदनिघण्टवः पञ्चाध्यायसमन्विताः ।
वैदिकानाम् शब्दानामतिप्राचीनकोषकः ॥
तथाच द्वेधे विरक्तप्रकारेण नदुतः ।
पर्यायशब्दसन्दोहः केनापि कोषकारिणा ॥
न संग्रहीतस्तद्वेतोर्दुरूहोऽयुत एव च ।
प्रायो वैदिकशब्दार्थो बोधगम्यो भवेदहि ॥

अतश्चाध्यायाधाये द्वितीये च तृतीयके ।
वेदां खिलानां शब्दानां पर्यायान् परिदिङ्गताम् ॥
करिष्यामश्च निये हि तेषां वर्गस्तु नाम च ।
तथा मन्त्रा विशिष्यन्ते लोकानां ज्ञानहेतवे ॥
षष्ठ्यें पञ्चमाध्याये यद्दक्षि पदहन्दकम् ।
तत्पर्यायश्च बोधश्च सामान्याद्याच्च सङ्गते ॥

तत्र प्रथमाध्याये ४१४ नामानि यथा ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	पृथिवीनामधेयानि ..	२१
२	हिरण्यनामानि.. ..	१५
३	अन्नरीक्षनामानि ..	१५
४	साधारणनामानि ..	६
५	रश्मिनामानि.. ..	१५
६	दिङ्नामानि	८
७	रात्रिनामानि.. ..	२३
८	रात्र्युषसानि ..	१६
९	अहर्नामानि	२२
१०	मेघनामानि	३०
११	वाय्वनामानि	५७
१२	उदकनामानि	१००
१३	नदीनामानि	३७
१४	अश्वनामानि	४६
१५	व्यादिरोधेयोक्तनामानि	१०
१६	अन्नतिकभेदाः ..	११
१७	अन्नतो नामधेयानि	११

इति वेदनिघण्टौ प्रथमाध्यायः ।

द्वितीयाध्याये ३१६ नामानि ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	कर्मनामानि	२६
२	अन्यकर्मनामानि ..	१६
३	नमनामानि	२३
४	याज्ञनामानि.. ..	२२
५	अङ्गुलिनामानि ..	२२
६	कालिकभेदाः ..	१८
७	अहोरात्रनामानि ..	२८
८	अस्तिकभेदाः ..	१०
९	बलनामानि	२८
१०	धननामानि	२८
११	भोगनामानि	८
१२	कृषतिकभेदाः ..	१०
१३	क्रोधनामानि.. ..	११
१४	प्रतिकभेदाः	१२१
१५	शिल्पनामानि.. ..	२६
१६	अस्तिकनामानि ..	११
१७	संख्यानामानि ..	४६
१८	यात्तिकभेदाः ..	१०
१९	वधकनामानि	३३
२०	वधनामानि	१८
२१	ऐश्वर्यकभेदाः ..	३
२२	ईश्वरनामानि ..	३

इति वेदनिघण्टौ द्वितीयाध्यायः ।

तृतीयाध्याये ३१० नामानि ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	वहनामानि	१२
२	कसनामानि.. ..	११
३	सङ्ग्रामानि	२६
४	यज्ञनामानि	२२
५	परिचरकभेदाः ..	१०
६	सुतनामानि	१५
७	रूपनामानि	१६
८	प्रधानभेदाः ..	१०
९	प्रधानभेदाः	११
१०	सत्यनामानि	६
११	प्रहर्तिकभेदाः ..	८
१२	उत्तराणि पदानि सम्बन्धसमाधानाय ..	८
१३	उपमानामानि ..	१२
१४	अर्थतिकभेदाः ..	११
१५	मेधादिनामानि ..	२३
१६	क्षोद्रनामानि.. ..	१३
१७	वधनामानि.. ..	१५
१८	अस्तिकृनामानि ..	८
१९	वाक्यनामानि ..	१७
२०	दानकर्मणाः	१०
२१	अर्थवत्तायकभेदाः ..	३
२२	खपितिकभेदाः ..	३
२३	मूषनामानि	२३
२४	क्षेत्रनामानि	२३
२५	निर्धारणादिनामधेयानि	६
२६	दूरनामानि	६
२७	पुरानामानि ..	६
२८	गृहनामानि.. ..	६
२९	दिग् उत्तरादि नामानि	२६
३०	दासाद्यधिकोनामधेयानि	२७

इति वेदनिघण्टौ तृतीयाध्यायः ।

चतुर्थाध्याये २७८ पदानि ।

वर्गः	पदं	सङ्ख्या
१	अहा इत्यादिपदानि	९२
२	अस्मिन्नित्यादिपदानि	५७
३	आत्मनुपदिरित्यादि-पदानि	१३९

इति वेदनिघण्टौ चतुर्थाध्यायः ।

पञ्चमाध्याये १३१ पदानि ।

वर्गः	पदं	सङ्ख्या
१	अस्मित्यादिपदानि	६
२	अस्मयोरा इत्यादि-पदानि	१९
३	अथ इत्यादिपदानि..	३६
४	वायुरित्यादिपदानि..	१९
५	इम इत्यादिपदानि..	३६
६	अस्मित्यादिपदानि	३१

इति वेदनिघण्टौ पञ्चमाध्यायः ।

अथ प्रथमाध्यायानुक्रमिकवर्गविशेषनामाभावार्थं मूलग्रन्थम् ।

एकाध्यायानुक्रमिका साङ्गेनासंग्रहेण च । परिदिष्टेषु वर्गेषु कारणादिकमेव हि ॥
पूर्वं यत्रमकाशब्दोपयुक्तसंबन्धे प्रकीर्तितम् । अतो न लिख्यतेऽत्रैव पुनरुक्तिभयात्तथा ॥

अथार्थप्रथमाद्यां वक्ष्यीकथमन्दकथनमवक्तव्यविशारदहेतुमूलग्रन्थानि ।

स्वर्गो परिदिष्टोयत्रनामार्थपञ्चिका: । तापो आत्मादहीद्विगणैरेव स्थितिः ॥
यत्रान्यमन्त्रमुत्पन्नश्लोकगणभरिता: ॥ यत्रान्ये परिदिष्टोयत्रमन्त्रैरेव बंधुरम् ॥
यत्रकृतप्रकाशार्था नामशब्दाहरम् । देवतागणवर्णेन ब्रह्मकल्पुं पुरः ॥
तथैतुं नरा यत्नयत्नार्थं समाश्रयत ॥ कुहादिहिं प्रपूर्णेन सटीकानिहरेण च ।
किंतु कोनमार्गदर्शनायत्नो मनोरमः । तत्र प्रकाशकोत्तानुक्रमोऽयं भविष्यति ॥

अथ अन्यकर्तृकध्यवर्णनश्लोकाः ।

आसीत् श्रीहरिदेवाख्यः श्रीहरेरंशकृत्यकः ।
कायस्थानां कुले देवर्षब्रह्मोद्भवद्युतः ॥
मुरहिहावदनगराभ्ये सज्जनपालकः ।
कर्षकवर्णनामधेयसमाजे बाधकारकः ॥
सदा हरिपदाम्भोजयुगलध्यानकारकः ।
मौद्गल्यगोत्रशतालसिंह बीजाभिधानकः ॥ १ ॥
तस्य दुर्गावरो नाम सुतः सर्वगुणान्वितः ॥ २ ॥
तस्माद्विश्वेश्वरो जातस्तस्य विप्रेश्वरः सुतः ॥ ३ । ४ ॥
सदानन्देन संपूर्णः पूर्णानन्दोऽभवत्ततः । ५ ।
स्वानोपाधिश्चतस्तस्य पीताम्बर इति स्मृतः ॥
अदध्यशालिग्रामिलाद्धान्यपीताम्बरेति च ।
विख्यातो भूवि सर्वत्र गोष्ठीपतिरः स च ॥ ६ ॥
इत्थीधर्मसुतानुजस्तस्माच्च कृष्णनन्दः । ७ । ८ ।
कनाश्चतनयास्तस्य चतुरेष्वनिवाधिनः ।
प्रथमः शिवदासाख्यश्चोपाध्यायतिसंयुतः ।
मधुपोनामके ग्रामे वासश्चक्रे सदा हतः ॥
नित्यानन्दो द्वितीयस्तु रायोपाधिः सुविश्रुतः ।
छत्तमीदपुरावासो नित्यानन्देन भूषितः ॥
चतुर्भुजस्तृतीयो यः खोपि रायेष्टदायकः ।
तातायामहतातामथतुर्भुजपदाश्रितः ॥
चतुर्थः श्रीनाथरायो भुवि पुरुषनायकः ।
सदा श्रीनाथचरणाब्जार्चनपरायणः ॥ ८ ॥
नित्यानन्दात्मजः श्रीमान् श्रीमन्तेतिसमीरितः ॥९॥
षष्ठीवरस्तथा पुत्रश्चिकापूजने रतः ॥ ११ ॥
तस्मात्तः परमानन्दः परमानन्ददायकः ॥ १२ ॥
काशीनाथस्य विप्रायाश्चभक्तस्मारकः ।
श्रीहस्त मल्लिकोपाधी रायोपाधिः कनिष्ठकः । १३ ।
विश्वनाथप्रभावात्तः कृष्णानन्दोदिजार्चकः ॥ १४ ॥
रघुनन्दनदेवाख्यकनयः परिकीर्त्तितः । १५ ।
विद्याधरस्तथा सूनुः कर्त्तेत्यालिमागतः ॥
आदौ जाजपरायामधौ निलाड़ायाश्रितः ततः । १६ ।
तस्यात्मजो हरिहरो जातो वरिहरादितः ॥ १७ ॥
षट् सुतास्तस्य विख्याताः सर्वसौख्यसमन्विताः ।
श्रीहस्तु बाद्यनन्दः सदा बाद्यवंशिता ॥
द्वितीयोरामचन्द्राख्यस्तृतीयो लक्ष्मणो मतः ।
देवीदयाचतुर्थोऽभूत् मधुसूदन उपाधिः ॥
परोपकारनिरतः सदा बन्धुभिराहृतः ।
मुहागाद्यादिदेशानां श्रानुगोपरमाकरः ॥
स च तस्मिन् जनपदे कर्षकवर्णसमाजतः ।
उत्थाय बाधमकरोत् पुरुषदायादिभिर्यतः ॥
दुर्गाद्याः पञ्चमस्तु सदा दुर्गापूजकः ।
षष्ठस्तु माधवानन्दः सर्वानन्ददायकः ॥ १८ ॥
देवीदयासमुद्भारतनयाः षट् प्रजायतः ।
गौरीकान्तो ज्येष्ठपुत्रः स च वंशविवर्द्धकः ॥
षष्ठीवरस्तथांशस्तु मध्यमपुत्रिकार्यकः ।
तृतीयः पुरुषरीकारः सदाचारपुरुषकः ॥
महावज्रप्रभूतो यो हि पदे पैदे नियोजितः ।
घरकारीपाधियुतो राजेन्द्रः पञ्चमः सुतः ॥
कामारपोत्सवमानवंशसंज्ञेन विश्रुतिः ।
कनिष्ठो रुक्मिणीकान्तो वज्रभिर्भातिभिर्हतः ॥
सुहागाद्याग्रहारेषु तु पञ्चमाभे स्थितिः ।
स च वेदव्रतायम्य पचियम्य विशेषतः ॥
अग्निव्रतवरास्य विख्यातस्य समन्ततः ।
तद्देशाधिपते राज्ञो नवाबेन नियोजितः ॥
अपश्यद्व्यवहारांश्च तद्राज्यशासने रतः ।
अतोऽग्निव्रतभूतश्च लोकैर्व्यवहरीति कीर्त्तितः ॥ १९ ॥
तस्यैव तु कनिष्ठस्य चत्वारो देवसम्भवाः ।
धार्मिकाः कर्षकुलजा लोके संमानगौरवाः ॥
ज्येष्ठो रामेश्वरः पित्रे यदं प्राप्तः हतव्रतः ।
महावज्रप्रभूतस्तु रुक्मारामस्तु मध्यमः ॥
राजारामस्तृतीयस्तु तेषां कद्देश्वरोऽभिधः ।
अनपत्यतया चोपि रुद्रराधकसत्तमः ॥ २० ॥
रामेश्वरस्य षट् पुत्राश्चेषां ज्येष्ठो महागुणः ।
रामचन्द्रसहायो रामचरणे मथनः सुतः ॥
द्वितीयो रघुनाथाख्यः श्रीरामस्तृतीयकः ।
रामकेवलनामा च पञ्चमः केवलार्चकः ॥
बलरामाभिधः षष्ठो बलवान् बलिनां वरः ।
एवां ब्येष्ठः कनिष्ठस्य वंशमात्रमुपागतः ॥ २१ ॥
मथनेन रामचरणैः गुरुकैर्वंशमिश्रितः ।
व्यवसायोपाधियुक्तो गोविन्दपुरमंस्थितः ॥
स च विज्ञानीतमोलिग्रामविख्यातनंदनः ।
व्यवसाय तदा राज्ञः कारागारे नियोजितः ॥
कटकादिदेशेषु महाव्यवहृतस्तदा ।
देवानीबंशकपदं प्राप्तवान् बङ्गमानितः ॥
बङ्गजैर्मणिभिः बाहुं लेदिनीपुरमण्डनः ।
संमानं लभुभं लब्ध्य रुक्मणैः नियोजितः ॥ २२ ॥
देवानीरामचरणव्यवहरंशमाश्रयात् ।
बभूवुस्तत्पुत्राश्च पुत्रा अमेषबुद्धमाश्रयात् ॥

व्यवस्थापाधियुक्तो रामसुन्दर आदिमः ।
विद्यार्थीयधदानेन गणनीयः स चादिमः ॥
षष्टकोटादिदेशे योऽभवद्धनसत्तमः ।
माणिक्यचन्द्रदेवस्य मध्यमः पुण्यलक्षमः ॥
अद्वर्धधरणीचन्द्रमाणे हिजरिद्वायने ।
दिशीयरप्रमादेन सम्प्राप्तौ नौ शुभलणे ॥
फरमाणनामकलिपिं रायोपाधिं तथैव च ।
मनुष्यानां सहस्रं सादिपञ्चशतमेव च ॥"॥
कनिष्ठो नवहष्णास्यदेवो जातो गुणाकरः ।
आसीत् किलकिलाकूपामरावत्यां पुरन्दरः ॥
रूपवान् धनवान् मान्यो वदान्यः पण्डिताशयः ।
कुलश्रीनादिमस्यैश गोष्ठीपतिसहायकः ॥
रसेषुमिश्रभूधांशमाने हरेर्जिहायने ।
कोपालिना मुनुसिपदे निधुकोणौ शुभे दिने ॥
सोऽभवत् कारणं तर्या वणुराज्यस्य शासने ।
ततः किलकिलाधुर्यो वाणिज्यकार्य्यसाधने ॥
स्थितान् हरेजनिषयान् गवाक्षो बलशालिनः ।
भैरावहट्टीलाभिधानो दूरीहत्य गतक्षतः ॥
अथ तत्पर्यं तु कर्णेन्द्र आदत् महाबलः ।
आगत्य नवरुष्णेन मुनुसिना सहित कित्र ॥
योद्धुं ययौ नवाबेन साद्धं स्वबलसंवृतः ।
गत्वा पलाशियासे स युद्धं हत्वाजयत् ततः ॥
धरणीरघवाशोन्दुमिते हरेजिवत्सरे ।
काममाणीयानलामा नवाबोऽभूतः पुरे ॥
स हरेरेजपतीयान् प्रधानराजपुरुषान् ।
निहत्य माधवासाम निमित्तान् स्वममोरथान् ॥
सेजर् यादम् ततः शीघ्रं साद्धं तेनैव मुनुसिना ।
गत्वा हृदयमाणार्यां रणं हत्वा दुरासदाम् ॥
विजित्य धनवलं तं नवाबं चेलवा सह ।
निष्कण्टकमिदं राज्यं हत्वान् स भयापहः ॥
वाणर्तुनिधुभूधांशमिते हरेजिवत्सरे ।
भत्वा सवर्णेरो साद्धं आदत् किलकिलापुरे ॥
मंसेतां मुनुसिना साद्धं परराज्यं च विजयं ।
आधारानीयासमंशं नवाबं मनिमत्तरं ॥
बहुदेशम् च मुशादात् हत्वा ततः परं ।
सेजत्फरजमुनामासनानिधुद्विमितां धरं ॥
तं नाबेरेन्द्रसरारं चकार मुनुसादरं ।
षष्टविंशतिमकलु मुद्राणां हत्वान् स्थिरं ॥
तथैवोदयार्थं मध्यर्थं ततः आदत् मुशाकरः ।
तेनैव मुनिसा साद्धं दिल्लीं गत्वा प स्वारः ॥
आदालमुशादाशेन नवाबेन च धीमता ।

सुशाहौला नामकेन स सन्धिमकरोत् यदा ॥
अद्धाधिषट्शतमाने हिजरिसंवत्सरे ततः ।
श्रीपालस्य हितीयार्हे नवहष्णाय तोयतः ॥
श्रीआदालमुबादआहो फरमानार्थनिधिं मुदा ।
दत्तवान् यत्र लिखितं दिल्लीशेन सुसम्पदा ॥
सहस्रपञ्चकञ्चैव मन्यवानां हि सादिनां ।
सहस्रत्रितयं धौर्य्यधुरानां श्रीधुरामिणां ॥
उत्तमं शिविकायानं भवरेण सुशोभितं ।
नकाराख्यं वाद्ययन्त्रं ध्वजं सैनिकनामितं ॥
राजवाहादुरोपाधिं मानहद्धियस्करं ।
छत्रयं दत्तवानेशे बङ्गमानपुरःसरं ॥
सुशाहौला नवाबश्च समीपात् राजयोग्यकं ।
खेलातनामकं प्राप्तो वसनं भूषणादिकं ॥
तस्मिन् वर्षे स भूपालो नवहष्णोऽतिधीमते ।
नवदीपाधिपश्रीनवहष्णचन्द्राय भक्षते ॥
महाराजेश्वराद्दादुरोपाधिं मानहद्धिगः ।
दापयामास ब्राह्मणम् बादशाहसमीपतः ॥
ततः स महिता साद्धं क्षात्रवेण महात्मना ।
काशीधाम समागम्य बभ्रवाणी महामनाः ॥
महाराजोपाधिकश्रीवनवनाहृयेन च ।
सिंहेन हि सुवे वाराणस्यां सुनिरयमं स च ॥
हत्वा विश्वेश्वराग्रे शास्त्रमन्दिरमण्डपः ।
नवहष्णेश्वरं लिङ्गं स्थापयामास भक्तितः ॥
ततः पाटलामन्दिरे महाराजेन तत्र च ।
मैत्रावरुणेन यद्ध सुवे वेदारकल्प च ॥
छत्रा सुनिरयमं तत्र तत्रैव सर्वेता हि सः ।
कलिकालाख्यनगरे समायातो गतालसः ॥
तत्रस्थसमः क्षात्रः कोनविंशेन्दुकान्तः सदा ।
देवालीसंज्ञकं तस्मै राज्ञे बङ्गसमारं ॥
रत्नतुलिभुभमाने हरेजिहायने पुनः ।
आदालमुबादआहश्च प्रागुक्तश्च सभाप्रभः ॥
श्रीपः फरमानाख्यलिपिमालोप्य सत्वरः ।
तस्मै राज्ञे ददौ प्रीत्या मोगलैश्च तत्र धीमतः ॥
यथाशोर्दे लिखितं दिल्लीशेन सभा दत्तं ।
समन्यानां सहस्रत्रं सरसानां साहसं ॥
सादिनाश्च महाराजोपाधिभाजे प्रदत्तवान् ।
एवं सुवर्णवर्णिनं पत्रकञ्च ददौ प्रभुः ॥
यत्र मुद्रितमास्यभावश्रीपतिं वर्णितं ।
हरेर्जनार्दनश्रीलक्ष्मणरेवेन कर्त्रिणं ।
यस्मै बादशाहत्व श्रीमंतं [illegible]
यस्मैश्वरेभ्यो वैश्य कृ[illegible]

रानोपाधिक्षया बादादुरोपाधेलक्षैव च ।
भूपालनवरत्नाभिधानवाबादुराय च ॥
दातें दयाभवत् लार्डं ह्लादवत्य महामतेः ।
नगमया महितं चिह्नं कोप्यानेक्षदीक्षते ॥
दत्तं तथा दशविधं खेलातं वस्त्रकपर्कं ।
किरीटं कुण्डलं रत्नभूषां हारस्तु मौक्तिकं ॥
फलकं करवालस्य दत्तं चामरमुत्तमं ।
मयूरपुच्छव्यजनं यष्टीयत्नं मनोरमं ॥
रत्नपात्रं भक्षरेणुं शिविकायानमेव च ।
लार्डं ह्लादवे ददौ राज्ञे यदा हिजकराय च ॥
एवं विपादमंक्षानां नृणां तद्वारपालने ।
आज्ञां दत्वा तत्र दत्तं सदौला तु वराधने ॥
इत्तिष्ठते समारोह्य पुरं प्रेरितरक्षितः ।
दत्तसप्तपत्तिभिर्कैर्भ्यक्षदीनैश्च वंदितः ॥
स च राजा रौथसुद्रां क्षिपन् मार्गेति हर्षतः ।
विवेश स्वं पुरं रम्यं गर्वलोकैः प्रशंसितः ॥
समुद्रवत्राज्ञीन्दुमाने हरेजिह्यायने ।
स लार्डं ह्लादवे सेतुं वार्लेर्याय महात्मने ॥
राज्यभारं समर्थाय स्वस्मात् प्रीतोऽभवत् ।
चकार च महाराजो देवानीकर्णं पूर्ववत् ॥
तत्याजिन् समये माता स्वता विष्णोः पदं गता ।
अनेकनवसुद्राभिक्षेत्राद्या तत्क्रिया कृता ॥
ततः कोप्यानिसंकाशं कर्णं लाक्षा च भूपतिः ।
पारमार्थिकचिन्तार्थां नियुक्तोऽमात्यसामतिः ॥
अथ कोप्यानिता निर्ग्रन्थिकार्णार्थं प्रयाचितः ।
मूलं विनार्थितां भूमिं दत्तवानतिमोदतः ॥
वसुधिश्युनिधौ(धौ)मासे हरेजिह्यायने ।
सुतानुवार्दिकं यानं प्राप्तवानिह पत्तने ॥
तेनैव तत्र राज्ञस्तु धनिविज्ञानिमानितः ।
प्रजा भूता हि बहुधा यतयगरवासिनः ॥
वसुद्रवसुधान्दुमाने बहुलपक्षके ।
द्वितिये गवसंख्याकृष्णाष्टम्यामभिधानके ॥
देवे तत्र गवाराजे याज्ञाधीनीतिनामके ।
कार्ये नियोजयामास च तत्या तत्र देवके ॥
राज्ञश्च शासनद्वैव राज्ञो राज्यावलैव च ।
समवविषयस्यैव सुन्दरं लिखनं च यः ॥
दत्वा राजकरान् सर्वानादाय बहुरत्नभृतः ।
आसिद्धानामके स्थाने प्रतिवान् समसाहितः ॥
पर्वं रवसगुणीन्दुमे बहुलाष्टमपक्षके ।
महाराजाधिराजो असेतुस्तदेतिर्थिनः ॥
चतुःशतनिवाहाभिकाहलसमुद्रिकाः ।

तथा शतयतं मुद्राः सप्तविंशतिकाधिकाः ॥
एवं दत्वा महाभागो महाराजकवाक्षतः ।
राज्ञः करं राजकोषे प्रेषयामास यत्नतः ॥
ततो गवर्तरहैव क्षुतुसव्यसुधातः ।
आसिसर्वाक्षकात् त्यागात् महाराजोऽतिराधितः ॥
क्रमशः क्रमशहैव सुद्राणां प्रतिवर्षतः ।
आदानसकरोरु राजाधिराजशोषकारतः ॥
रामर्षिभिर्मिते माने वसुरंध्रहरे च च ।
श्रीमद्राधावसथ्यां चैवत्यार्थं चिराय च ॥
दत्तवान् वसथपुरं तत्या देवीसरं मुदा ।
श्रीमन्द्रदुलालस्य केदारेऽपि मर्यादा ॥
आसपुरेतिस्थानार्थां परगणार्थां प्रयत्नतः ।
चारणां तथा देवीसरं तत्या ददौ ततः ॥
तथाऽद्वीपतः श्रीमद्वीपीनार्थं मनोहरं ।
विप्रं वसथपुरात् श्रीराधावसथं परं ॥
एवं चाद्रहयामात् श्रीश्यामसुन्दराहयं ।
श्रीमन्द्रदुलालाख्यं मंदिरवानामतः स्वयं ॥
स्वकं पुरं समागीय स राजा बहुयत्नतः ।
विधिवोधितहृषेण चिरं धर्मेण वंचतः ॥
नानाविधानसद्धारान् सुकावज्रविभूषितान् ।
तापनीयान् मणिमयान् दत्वा मेतिसार्थं तान् ॥
पियोतकात्यदादर्थां समाहायाय पश्चितान् ।
दानमानैः पुरस्तत्य दिग्विदिक्षु समाहितान् ॥
श्रीमद्वीपीनायवंशं श्रीगोविन्दं तथा परं ।
विप्रं यंप्रतिष्ठाप्याकरोदाराधनं वरं ॥
वेदाभाषासमासाद्य श्रुत्वर्थां चावबुध्यतः ।
स व्यधत्त पत्यानं स्वतवान् सर्वतः सभं ॥
तथा सकीयपुरतः पुरोऽतिष्ठयविष्णुतं ।
चकार राजपत्यानं मध्यमं सुपरिस्फुटं ॥
नेकाक्षराभिधानेन शकसंशकवायने ।
कुलचार्यान् बुधगर्वाद्यानीय सन्निवेशने ॥
स च द्वादिशपर्यंतियुक्तान् बहुयत्नतः ।
कुलीनानासकायायीमकरोद्वारिवासतः ॥
चाचाधाम्परघन्दुमानेयौ बहुवत्सरे ।
विधाय देवमगतान्ताक्षोत्रयुगं वरैः ॥ ९९ ॥
रामगन्द्रदेवेश्च रायस्थातिपुत्रश्च ।
श्रवेणुवसथपुरा पुत्रा आता हि षट्च ॥
तत्रभोजनदेवेन तयो ज्येष्ठः प्रकीर्तितः ।
प्रजशोजनदेवेन यः व धीमान् सभागतः ॥
श्रीयोभोजनदेवेन हतीयो भुवि विश्रुतः ।
भूपसेनकनाम्नश्च व एव दत्तकः सुतः ॥

चतुर्दो निरपत्योऽप्यहदेवो गोलोकमोहनः।
कनिष्ठो वैष्णवोऽपुत्रो देवो भुवनमोहनः॥ * ॥
मालिक्यचन्द्ररायस्य द्वौ सुतौ च तयोः पुनः।
ज्येष्ठो राधाकृष्णदेवो निरपत्यो महागुणः॥
गोपीरमणरायदेवस्तु कनिष्ठो देवनायकः।
शुद्धाचारः शुची दान्तो बुद्धिमान् बंधकारकः॥ २१॥

पुत्राश्चत्वारो महाराजनवरत्नाश्च धार्मिकाः।
गोपीमोहनदेवस्तु तयोर्ज्येष्ठः स च दक्षिणः॥
कौलेयाधस्तजान् दृष्टे विन्ध्याभिधानकस्य च।
एवमादिसमेतेभ्यः जान् कार्यकथा तथैव च॥
गवर्नरमेकमार्यस्य देवानीसंज्ञकं पदं।
स प्राप्य तत्र कर्णेऽयं हतवानतिमानदं॥
तथाच मत्स्यविषयेभ्यर्कार्यं बङ्गमुख्यकं।
वोधायनं ददौ ख्यातं मन्वीयं हिनकारकं॥
अर्केन्दुपक्षयमाने वङ्गभंगकदायने।
पौलोमदार्थभागस्थ च तु यत्नात् शुभे दिने॥
कुलाचार्य्यान् कुलीनांश्च यज्ञेतां तत्कुमर्यतिं।
कनिष्ठवृषभालयोः कुलयोग्यिसंज्ञितिं॥
हतवानस्य माता च तुलापुरुषदानकं।
कारयामास यत्नेन यथोक्तविधिपूर्व्यकं॥
ततश्च माघदत्यै च सर्वपंदानभागरं।
छला ददौ द्विजाग्रेभ्यश्चतुरात्मक च चादरं॥
रामाग्निगजभूमाने ईरेजाब्दे च मानदं।
गवर्नरस्य कारुण्यात् प्राप्तवानुत्तमं पदं॥
राजमाहादुरोपाधिं सर्वसम्मानदायकं।
चलेकरत्नघटितं शिरोभूषणपुष्पकं॥
तथा सभौलिकं हारं फलकं करवालकं।
प्रतिवर्षञ्चप्रदत्तानां शिविकायनमार्यकं॥
चाशाद्य प्राप्तवान् षोडशं वङ्गसम्मानपूर्व्यकं।
चिरमाधारिरहितः हत्वा राज्यमकण्टकं॥
वङ्गिदेशाधिपत्यञ्च भूमाने वङ्गाब्दायने।
पौरवैषे शुक्लपक्षीकादश्यां तिथौ दिने॥
चङ्गं नारायणेशेनाङ्गं कारणमौरवे।
देवश्चाधाधाराजत्रनेर्गतिमाने ऋणार्हने॥
भारतविषिरेवस्य कर्मं चरणंगतं।
ज्ञानतः च सदोषान्तः संमाप्तोऽथ सुतोऽधमं॥ * ॥
कनिष्ठो राजकृष्णस्य पौरवो गुणिमागतः।
राजापनष्टो मान्यश्च वदान्यो गजकालवित्॥
च च चन्द्रोदित्यमंत्रपर्य्यायाणां महाकर्मा।
कुलीनानामेकपार्थी हतवान् पुण्डवार्चितं॥
तथा कुलमहीपाल्यं कृतवान् कुलवार्चितं॥

कुलीनानन्दनकं चकार कौलिकाग्रणः॥
यथा चैतन्यदेवेन हतं नगरकीर्त्तनं।
तथा राज्ञा हतमेति जनाः कुर्व्वन्ति कीर्त्तनं॥
रामाग्निशुद्धभूमाने ईरेजिवत्सरे।
गङ्गातीरे ज्ञानपूर्वं स्वर्गतोऽगात् हरिमन्दिरे॥ २२॥

कृष्णमोहनदेवस्य तनयौ द्वौ सुशीलकौ।
राजनारायणाख्यात्मजौ नारायणदेवकौ॥ * ॥
व्रजमोहनदेवश्चापुत्रौ तयोः परः।
धार्म्मिको रामरत्नाख्यो हरनारायणोऽवरः॥ * ॥
गोपीरमणस्य देवस्य पुत्राश्चत्वार एव च।
तेषां ज्येष्ठस्तु गोपालकृष्णोऽतिधार्म्मिकः स च॥
शीलगोकुलकृष्णाभ्यां मध्यमो गुणसागरः।
वाङ्गालदेहे नायरदेवानीकर्म्मतत्परः॥
गोपेन्द्रकृष्णगोपेन्द्रकृष्णौ सभासदर्च्चितौ।
तृतीयकतुरीयौ च वाल्ये देहान्तरं गतौ॥ २३॥

वाणमन्वरभूमाने समायां शकभूपतेः।
गोपीमोहनदेवस्य गोष्ठीपतिमहीपतेः॥
श्रीराधाकान्तदेवेति गाथा पुत्रोऽभजायत।
बहुविद्यां तथा हित्वा पारशीमारवीं ततः॥
ईरेजीं संस्कृतस्यैवाधीनवान् योगनियतः।
तथा चतुर्दशीवर्षं गोपीकान्तस्य धीमतः॥
सर्व्वशास्त्रान्तरं गोष्ठीपतेर्धार्म्मिकराजतः।
विधेयुपाधिमुक्तश्च प्रपौत्रीं च उपायत॥
गोष्ठीपतिरमणेन कुलाचार्य्यादिवन्दतः।
वङ्गिलक्षपुष्पभूषार्कपुष्पकाकोदिमदेवतः॥
सवियामेरिकार्कपदेशानाद्वीप मथतः।
विद्यादिविषयाणान्तु सभानां सभनायिनः॥
एवं धर्म्मसभायाश्च तदान्यासां सभापतिः।
बाह्यं वङ्गसम्मानपूर्व्वकं च महामतिः॥
स बाल्यादेवाभक्तश्चकिल हरिशिवयोरे।
प्राप्तः किमस्मिन्नामनगरेऽस्मिन् क्रमेणैव हि॥
गवर्नरैरेकमार्यानां मान्यिदुर्दीदकं पदं।
चरेकेनाकमाद्यानां मुक्तिमानप्रदं सदा॥
मुक्तस्मिन्नभूमाने ईरेजाब्दे तु दैवतं।
राजोपाधिञ्च कौलेयान् वयं भवहार्हकं॥
मानपत्रं चन्द्रवंशे वर्णनं वङ्गमुख्यकं।
तथा गवर्नरैरेव सभायामादरीयितं॥
प्राप्तवानतिदुष्प्राप्य सम्मानं
चन्द्रवंशोदयभूमाने [illegible]
लक्ष्मीदेवताचार्य

अथानीतः स च समादरतस्तत्रभौपतः ।
राजार्हं हेमरत्नं गजतं सदक्षपतः ॥
दीनाख्यपरिपुच्छेन पुत्रं पुत्रं किरीटकं ।
कुण्डलं मौक्तिकं हारं पत्रकं कवचार्कं ॥
यत् सदा भूपतीनां हि भूमिभुजवर्द्धकं ।
प्राप्तवांस्तत्तु दुष्टाय वङ्कस्थानपूर्व्वकं ॥
अथैनुमदरतत्रासने वङ्गराजहायने ।
पौलादाशीषलक्षेण मयां हत्वा शुभं दिने ॥
समाहूय कुलाचार्यान् कुलीनान् पण्डितान् मत्र ।
कार्यवाणां चतुर्विंशपर्य्यायाणां तथैव च ॥
शुभस्थानां कुलीनानां कनिष्ठानाञ्च सर्वशः ।
एवं पञ्चाशतानानामेकत्रायी चकार सः ॥
तत्पत्रिकां कारिकायाः पुस्तकञ्चापि मुद्रितं ।
कुलैनधटकादिभ्यः हत्वा तत्र समर्पितं ॥
पाठकानाश्चापनाय तत्पत्रिकं प्रकृतवः ।
स्फुलकः भोजराजीनाम या सभासिन् प्रदेशतः ॥
स तदर्थे नीतिकया बोलाजिताद्दिपुस्तकं ।
कृतवान् हेतुमते आरज्यात् कृशानुर्व्वेदवाचकं ॥
पुत्रो यारम्भाधात हरेजीभाषया पुनः ।
अनुशास्य षेटपुटदेवे राज्ञो महासभः ॥
स च राद्यन् एसियाटिष् समाजे मेरयन्तः ।
तत्र मुद्राङ्कितं हत्वा तत्पत्रं परिमाणतः ॥
अनुवादकमाधिपो तत्रैव दर्शनार्थतः ।
कृपया प्रेषयामासुस्तस्मादत्याः प्रयत्नतः ॥
तथाऽऽ वयधायाकलस्यादनीयकं ।
ब्रह्मकण्डुसाम्याभिधानञ्च सङ्कराकाङ्कं ॥
परोपहतये हत्वा गुणिभ्योऽभवदर्पितः ।
यस्मायालोक्य मनुजाः सर्वसंशयपक्षिताः ॥
प्रत्येकं प्रत्यासाद्य सत्यातिपक्षिकादिकं ।
विज्ञेयो दिशमात्रोऽयमेतदारकं ॥
स्त्रीयाऽक्षिणं गुरुपदकोशमधारकं ।
प्रीत्या भविष्यामाय राज्ञोऽर्थे मानदायकं ॥
पुनस्तदभिधानञ्च परिमिष्टमतिप्रभात् ।
लिखेय मुद्रितं तेन प्रदानार्थं वङ्कस्थात् ॥ १४ ॥

अथैव कथयामीमं इतिहासं पुरातनं ।
सङ्क्षेपेण च सङ्राज्ञो लोकविरुद्धकारणं ॥
मानवैराहमाणे हरेजार्ये हि वेदिता ।
ढाकोदासविशामेन केनचित् त्यागसुन्मिता ॥
दुष्टताभोहविश्वासं दत्तपाकव्यवर्द्धके ।
विवादस्य परे मान्यजनानां मानदायक ॥
कारितो मिथ्याभिशोलस्य निर्दोषमथनः ।

जनीयामस्य मेजिस्ट्रेट् मानकेमाविचारतः ॥
योनिमुद्गुपरिच्छिन्नदेष्टसंगकस्य समीपतः ।
कुथा तस्मिन्यपवादः पक्षेण प्रकटीकृतः ॥
तेन मेकेटरिहारा गर्वणाय वेदितः ।
सोऽपि तैर्व्यक्षधा चेष्टां कृतवान् सदभार्थतः ॥
किन्तु चेन्नमुजाख्यार्थं प्राङ्विवाकस्य धीमतः ।
अतिसत्यविचारेण राजा निर्द्दोषतां गतः ॥
तस्मादविषयपक्षाणां कृपाणाश्च विशेषतः ।
तेषामुपमभङ्गेन लज्जाधिक्यमजायत ॥
तेन भर् हरवर्ट मेडाक डेपिटर्टी गवर्णरः ।
खेदेनाक्लिष्टहृदयः मदयमतिसत्वरः ॥
आज्ञानार्थं तस्य राज्ञः प्रेषयामास पत्रकं ।
स चागैत्य स्वभवने तस्य मानपूर्व्वकं ॥
सान्त्वयित्वा जयाक्षणी धन्यवादं प्रदत्तवान् ।
एवं गवर्णरो जेन्टरेल् लार्डडेम्हर्स्टिसंज्ञावान् ॥
खदेशयात्रसमये समानणेतिहर्षितः ।
सद्राज्ञो दक्षिणं हस्तं मद्दौलाति प्रयत्नतः ॥
लार्डेन च तथा लेडी वेलिङ्कन सहोत्सुकः ।
मान्यान् तं कारयामास मानिनं मानवर्द्धकः ॥
पूर्व्वोक्तमिथ्याभियोगे दण्डाईस्करणाय च ।
उद्योगजन्यदोषस्याप्यकरोत् क्षान्तं स च ॥
स तु सुखी पुनरपि दण्डपाकव्यवहारः ।
फरासडाङ्गनगरे पत्यायित्वा मृतस्तदा ॥
राज्ञश्चास्य मृतेनैतां वसुमिताः सुताः ।
त्रियस्तेषां सुखी जेहो यष्टाकि त्रियतुल्लता ॥
कृपयान् गुणवांश्चापि काश्मीरेऽभवत् मथमः ।
दयासुर्भुक्तमान् मान्ये भार्य्यायो मानवोत्तमः ॥
हरेजीभाषया सोऽपि महानाटकलाञ्छकं ।
तथा रत्नमेघायाणि रेजानाम्ना पुस्तकं ॥
वङ्गीयभाषया चैवाकृशारमकरोत्ततः ।
राजवाहादुरोपाधिं प्राप्तो रत्नमुखतः ॥
देवीप्रसादनिधरो देवमकरणीयकः ।
पञ्चपुत्रगुणसंयुक्तो पृथक्पृथक्गुणोदयः ॥
देवान् कुटुम्बान् मानार्थं वन्धं च पोषुभाषया ।
निर्म्माय कृतवान् सोऽपि निजाभाषकवैभवं ॥
तेषां साधवकल्पस्य सद्भोजः पुत्रवर्णितः ।
एषणो देवनामकः कोऽन्यं वर्णयि कथितः ॥
कृतवान् स च वेतालपञ्चविंशतिनाटकं ।
एवं पारस्यभाषायोऽनुवादं वङ्गपूर्व्वकं ॥
यः कलमकृपस्तु दैवे पैर्यो महा रतः ।
कार्य्ये वङ्गसुखोपेतकृपा पश्चिमसंज्ञितः ॥

एवं गङ्गाधरायः सङ्गमे तेन निर्मितं ।
श्रीमत्कपिलदेवस्य मन्दिरं सुपरिष्कृतं ॥
तुलापुरुषदानञ्च श्रीमद्गात्रतत्रय च ।
पारायणं वागवाजारस्य घटे तथैव च ॥
द्विजेषु स्थापनं माषा कारयामास सोत्सुकः ।
बज्रविक्रयदेवेन कुलकौर्त्तिविवर्द्धकः ॥
नरेन्द्रकृष्णेतिसंज्ञो यः सुतः स तु मध्यमः ।
रूपवान् गुणवांश्चैव नरेन्द्रेण पुनः समः ॥
य च डेपिटीपोसिजिटे ट् बभूव सदाशयः ।
यो हि यादवकृष्णस्य कलिष्ठोऽतिदयामयः ॥
तेन देवान् सोमपुरकाख्यं पुस्तकञ्चोर्दुमाषया ।
निर्म्माय मुद्रितं तच्च हत्वा दत्तं निजेच्छया ॥
गयाधामगतः सोऽपि पुत्रशोकाऽसुमं गतः ।
चन्द्रेषुपक्षभूमाने वङ्गसंवत्सरेऽतः ॥
राजराधाकान्तदेवमाहाद्येन मुद्राथिनैः ।
स्वपत्नीयकुलीनानामेकत्रायी हता च सैः ॥१४॥

श्रीराधाकान्तदेवस्य राजबाहादुरस्य च ।
त्रयः सुताः सिन्धुगोष्ठीपतयः सकुलेषु च ॥
यतोः गोष्ठीपतेः पुत्रा दौहित्राश्च विश्रुताः ।
तेषां ज्येष्ठः श्रीमदेन्द्रनारायण इतीरितः ॥
देवब्राह्मणभक्तः स बुद्धिमांश्च गुणान्वितः ।
मध्यमः श्रीनरेन्द्रनारायण इति श्रुतः ॥
धार्मिकः सत्यवादी स कर्म्मदक्षश्च सत्तमः ।
यस्य श्रीदेवेन्द्रनारायणो देवः स चान्तिमः ॥
व्यवहारज्ञतायुक्तः प्रतापादिसमन्वितः ।
मध्यमादानजिपुरो धीमान् श्रीमद्विराजत ॥
एते भारतवर्षीयगवर्णरसमाजगाः ।
तत्र धामाधिकारं कुमारोपाधिकं ततः ॥
पद्मपत्रकारं वर्षमं भवणाय मनोरमं ।
त्रयः सरोदराः सर्वे प्रत्येके सेभिरे वर्षं ॥१५॥

जाताः पुत्राश्चयः श्रीमन्द्रियेन्द्रस्य भूपतेः ।
तेषां श्रीयुतभूपेन्द्रकृष्णो ज्येष्ठः प्रकीर्त्तितः ॥
चतारजनयाः श्रीलक्ष्मीकृष्णस्य भूपतेः ।
तेषां ज्येष्ठः श्रीवरेन्द्रकृष्ण इत्यभिधेयते ॥
कथ्यते यो डेपिटीमेजिष्ट्रेटिपदे स्थितः ।
श्रीरेशोत्सवदेवस्य तनयौ द्वौ च श्रीमतः ॥
श्रीमदानन्दकृष्णो यत्तयोर्ज्येष्ठः स च स्मृतः ।

श्रीयुतापूर्णकृष्णस्य चत्वारस्तनयाः सुतः ॥
ज्येष्ठो ज्येष्ठः श्रीयुमारकृष्णेतिख्यातिमंधुतः ।
श्रीमद्वरेन्द्रकृष्णो यः सम्भूतायस्य देवतः ॥
त्रयः पुत्राश्चेषु मध्ये ज्येष्ठपुत्रोऽभवत् सुतः ।
श्रीमद्व्रजेन्द्रकृष्णेति माषा ख्यातः सुमतिः ॥१६॥

राजनारायणश्चैव देवीपाधिधुतश्च ।
पुत्रोऽभवज्जगत्पूज्यनामेदानीं गतः च च ॥
श्रीनारायणदेवस्य त्रयः पुत्रा गुणैर्युताः ।
तेषां ज्येष्ठः श्रीप्रियनारायण इति श्रुतः ॥
सरलस्वभावस्य तोशाग्यानार्थां प्रथम स हि ।
अधरोऽप्यभूत्तस्य कर्म्मनिर्म्मथकरेण हि ॥
तस्मै गवर्णरो लार्डहार्डिञ्जः क्षत्रधारिणः ।
राधबाहादुरोपाधिं दत्तवानतिशोभनः ॥
ततो सुरदिवादेवं नवावस्थ समीपतः ।
नेजामतस्थ देवानीं प्राप्तवान् वङ्गमागतः ॥
तथापि च नवावस्थ मन्त्रिधौ लब्धवानयं ।
राजबाहादुरोपाधिमेकात्मनातः सत्यं ॥१७॥

गोपालकृष्णदेवस्य पुत्रायस्तार एव तु ।
श्रीलश्रीकृष्णदेवो यः सर्व्वेषामग्रजः स तु ॥
श्रीमद्गोकुलकृष्णस्य तनयौ द्वौ महात्मनः ।
श्रीमत्पुरेन्द्रकृष्णस्य ज्येष्ठोऽतिनन्दिवर्द्धनः ॥१८॥

श्रीमत्रेन्द्रादिनारायणदेवस्य धीमतः ।
तापापि तनयो जातो गुरुदेवगुणदेवकः ॥
तथा श्रीयुतराजेन्द्रनारायणस्य कायतः ।
श्रीमद्विरीन्द्रादिनारायणः पुत्रो व्यजायत ॥
एवं श्रीयुतदेवेन्द्रनारायणवरोरतः ।
वंशजातश्च श्रीराजेन्द्रनारायणेतिसंज्ञितः ॥१९॥

श्रीमद्भूपेन्द्रकृष्णस्य पुत्रो जातोऽतिसुन्दरः ।
श्रीत्रिलोक्यिकृष्णेतिख्यातिपुरुः प्रियङ्करः ॥
श्रीमद्भूरेन्द्रकृष्णस्य तनयश्चातिशोभनः ।
श्रीमद्रेन्द्रकृष्णोऽजातः सर्व्वविज्ञानः ॥१९॥

जगत्पूज्यात्मजस्य ज्येष्ठोऽभूदतिधीमान् ।
श्रीमत्तारकृष्णेतिनाम्ना ख्यातोऽतिबुद्धिमान् ॥
श्रीनरमचन्द्रादिनारायणः पुत्र तत्रजः ।
श्रीमद्भूपेन्द्रादिनारायणः सत्यरोपमः ॥१९॥

इत्येवादिवरेन्द्रविप्रकुलजातानिर्म्मला ।
देवेन्द्राजी था वा कमाला श्रीनिवासुता ॥

वर्णमाला।

नागरी।	English.	बंगाला।	उड़िया।
अ	a	অ	ଅ
आ (।)	á	আ (া)	ଅ (ା)
इ (ि)	i	ই (ি)	ଇ (ି)
ई (ी)	í	ঈ (ী)	ଈ (ୀ)
उ (ु)	u	উ (ু)	ଉ (ୁ)
ऊ (ू)	ú	ঊ (ূ)	ଊ (ୂ)
ऋ (ृ)	ṛ	ঋ (ৃ)	ଋ (ୃ)
ॠ (ॄ)	ṛí	ৠ (ৄ)	ୠ (ୄ)
ऌ (ॢ)	lṛ	ঌ (ঌ)	ଌ (ଌ)
ॡ (ॣ)	lṛí	ৡ (ৡ)	ୡ (ୡ)
ए (े)	e	এ (ে)	ଏ (େ)
ऐ (ै)	ai	ঐ (ৈ)	ଐ (ୈ)
ओ (ो)	o	ও (ো)	ଓ (ୋ)
औ (ौ)	au	ঔ (ৌ)	ଔ (ୌ)
ं	n or m	ং	ଂ
ः	h	ঃ	ଃ
क	k	ক	କ
ख	kh	খ	ଖ
ग	g	গ	ଗ
घ	gh	ঘ	ଘ
ङ	ṅ	ঙ	ଙ
च	c	চ	ଚ
छ	ch	ছ	ଛ
ज	j	জ	ଜ
झ	jh	ঝ	ଝ

नागरी।	English.	बंगाला।	उड़िया।
ञ	ñ	ঞ	ଞ
ट	ṭ	ট	ଟ
ठ	ṭh	ঠ	ଠ
ड	ḍ	ড	ଡ
ढ	ḍh	ঢ	ଢ
ण	ṇ	ণ	ଣ
त	t	ত	ତ
थ	th	থ	ଥ
द	d	দ	ଦ
ध	dh	ধ	ଧ
न	n	ন	ନ
प	p	প	ପ
फ	ph	ফ	ଫ
ब	b	ব	ବ
भ	bh	ভ	ଭ
म	m	ম	ମ
य	y	য	ଯ
र	r	র	ର
ल	l	ল	ଲ
व	v	ব	ବ
श	ś	শ	ଶ
ष	sh	ষ	ଷ
स	s	স	ସ
ह	h	হ	ହ
क्ष	kh	ক্ষ	କ୍ଷ

शब्दकल्पद्रुमः।

अ,

अकारः। आद्यमक्षरम्। अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः। स तु ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्च भवति। इति व्याकरणं। अस्य विवरणप्रकारो यथा,—

"देवतां कुपितो भूत्वा दुःखिता वासतो गता। ततोऽर्जयत्तपा देवा दक्षोऽजो ताप्त्व्रह्मरः। विधिर्नारायणश्चैव सन्तिष्ठेत् क्रमतो यदा। अर्द्धमात्रा श्रुतिरूपा ध्यानस्था च व्यवर्त्तते।"

इति वर्णोद्धारतन्त्रे। अस्य तर्पणं यथा,—

"ब्रह्मु तर्पणकारस्य अतिमोक्षं प्रदानने। ह्रस्वस्त्रप्रतीत्यार्थं प्रयोदोषमयं सदा। यद्यरैवमयं वर्णं श्रुतिस्त्रयसम्मितं। निर्गुणं त्रिगुणोपेतं स्वयं कैवल्यमूर्त्तिमान्। त्रिगुणत्वमयं वर्णं स्वयं प्रकृतिरूपिणी"।

इति कामधेनुतन्त्रे। अस्य पर्य्यायः

"अ ओङ्कारो माङ्कारोऽप्यनन्तो विष्णुरुत्तरः"। इति वीजवर्णाभिधानं। अव्ययं।

"अ ओङ्कारः सरेश्च सर्व्वाक्षरेष्वसाधिका। पूर्णोदरी रुद्रिमेयी सारस्वता प्रियम्बदा। महाग्रासी वायुदेवो यमेश्वर केशवोऽग्नयं। कीर्त्तिर्निर्वृतिर्व्याप्तिरो सरस्वतिर्वरो मतः। ब्रह्मा वामाख्यो ज्ञेयः सरस्वः प्रवराधरः"।

प्रकाराद्यस्य ह्रस्वर्थः।

"ब्रह्मादौ कामरूपश्च कामेशी प्रीतिनी प्रियम्। त्रिवेश्च श्रीरिच्छुश्च प्रतिमिर्त्तिरिरीप्रभी। अर्थमश्च्यर्कवीरी प्राक्षश्च कामवर्त्तिनी"।

इति वर्णोद्धारतन्त्रे।

अ, क्ष, अभावः। अन्य। विशेषः। अनुकम्पा। इति मेदिनी। (अनोदुपकारात् वर्त्तिधातु, अनयोत् बोधयति। यथा,—

"सत्यादृश्यमभावश्च तत्त्वज्ञं तत्त्वता। व्यावहारिकं विरोधश्च सर्व्वाधिः सद् प्रकीर्त्तिता"।

इति। साहसे यथा—अकाण्ड ब्राह्मणहत्यर्थः। आभारे यथा—अभीक्षं मोक्षमाणा। अन्यत्वे यथा,—एक अदर, अदा अदक्षिण इत्यर्थः। अल्पत्वे यथा—अनुदरी कन्या अल्पोदरी इत्यर्थः। अप्राशस्त्ये यथा,—अकर्म कर्मेतरं, अकर्मेणम् अकर्मकमम् इत्यर्थः। विरोधे यथा —अदर्शनं दर्शनाद्रः, दर्शनाद्रः अदर्शनविरोधी इत्यर्थः।)

अ, ई, (अति सर्व्वं व्याप्नोति इति अतेर्डः) शिव। इति मेदिनी।

1

अंश

"अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः। मकार उच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः"। इति दुर्गादासधृतवचनं। (क्ली। ब्रह्म। यथा,— अ इ उ ऋ ऌ ओम् कथाय मूलं ब्रह्म इति कौर्त्तितम्, इति अग्निपुराणम्।)

अकर्त्री, [नृ], वि, (अ अत्री, नञ्समासः। अत्र अत्रन्तो न नञ्जातः, तथापि अव्ययो ह्रस्वे स्यात्। अमित्यु सप्रकृतिरेव तत्रत्र अव्ययानिधानतात्। तत्र सन्निहिति भेदेन।) अदत्री। अव्ययस्तृत्तः। आधारी। यथा,—

"दिवसस्तावके भागे ब्राह्मं यजति ये सदा। अकर्त्री चाधवी च च शारिवर मोदते"।

इति सङ्गीतसारे।

अंश, न्, क विभाजने। अंशयत्यते। इति कविकल्पद्रुमः। तालव्येपधः। विभाजन इति भाज न् क तु एवमुक्तत्वं ह्रस्वश्च वर्त्त। अंशयति अंशायमति घर्त्त बहिश्च। इति दुर्गादासकृतधातुवृत्तिधरः।

अंश, पुं, (अंश विभाजने, अल्लाघुरादिः। कर्त्तरि घञ्।) विभागः। तत्पर्य्यायः। भागः ५। वण्टकः ६। ह्रस्वांशः। विभागः ७ भक्तिः ८। इति अटाधरः। अंशशब्दो ह्रस्वसामान्योक्तिः। अंशांश न च विभागने इति कविकल्पद्रुमस्तु भ्रान्तः। इति विद्यासिन्धुरादयः। (ऋग्वेदेऽस्य। रिक्थविभागः। अनुकम्पायां। भाष्यादौ। दक्षिमूर्त्तिविशेषः। आदित्यविशेषः, यथा,—

"धाता मित्रोऽर्य्यमा इन्द्रो वरुणस्तंश एव च। भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा। एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरेव च। जघन्यजस्तु सर्व्वेषामादित्यानां गुणाधिकः"।

इति सङ्गीतसारम्। कश्यपऋषिविशेषस्तनयः। वसुदेवोपः सप्तर्षिदेवः, यथा,—"तत्र कुबेरस्तत्र कश्यपः तत्र ह्युद्दोषो अंशे तत्रैव अंशः इति।)

अंशकं, क्ली, रिवं। इति विश्वप्रकाशः।

अंशकः, पुं, (अंशमर्हति इति अंश कन्तिति वन्।) क्षत्रियः। दासः। इति विश्वप्रकाशः। (अन्यत्रापि। अन्यत्रियं वन्।)

अंशकाम्, [न्] वि, (अंशं भजते इति अंश+ भज+क्विप्) अंशी। (दासः) यथा। वीप्सायाम्।

"अंशांशमधिवसन्तु भवो वर्षं विभागशः"।

अंशु

भातवत्यायं कार्यं देवर्षिपितर्यंणं"।

विश्वजाश्च न कुर्व्वन्ति श्राद्धमाद्यं तत्र सेतुहृत्। इति प्रायश्चित्ततत्त्वं।

अंशक, वि, (अंशः प्रशस्तत्वेनास्त्यस्य इति अंश+अच्।) अंशवः। दक्षवान्। ह्रस्वसटोक्तायां रमायाम्। (प्रशस्तत्वमविधिः।)

अंशी, [न्], वि, (अंशोऽस्त्यस्येति अंश+इनि।) अंशवेशयः। दक्षवविधिः। भागी। दत्ता दा-यादः।

"हिमांशुरेतु पितरं कुर्व्वात्तु सेवया हिमशेतु सताम्। लोके वा अंशभागेन सर्व्वे वा स्तु समांशिनः"।

इति। सति तु पितरि भ्रातॄणामधिकारात् पुत्राणां नास्ति। सर्वं धनिक पौत्रकाणेरमे तदंशमाये प्रपौत्राणामंशिता। इति दायतत्त्वं।

अंशुः, पुं, (अंशयति इति अंश विभाजने। अन्याशिभ्यां कुः।) किरणः। प्रभा। इति मेदिनी। वेगः। इति भरतौ। सूचारिरूपांशः। इति हेमचन्द्रः। वेशः। सूर्यः। इति विश्वः। (ऋविदिकेऽस्य। व्यवहारः। वैभक्तव्यवहारः। भागः।)

अंशुकं, क्ली, (अंशूत् वायतिः। वे ड्रके। आवृतिः वा। यद्वा अंशुमिः वायते। वाय वीयो। ऋदेमयीति वा।) वस्त्रमात्रं। सूत्रवस्त्रं। उत्त-रीयवस्त्रं। इति मेदिनी। सुवर्णम्। ह्रस्वसट-टीकायां रमायाम्। (अंशोरंशो।) वर्षं। देवदारु इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः।

अंशुकरः, पुं, (अंशूनां करः। मयीति करः। ऋकारः।) सूर्यः। इति विश्वप्रकाशः।

अंशुमत्फला, स्त्री, (अंशुमन्ति सूत्रवन्ति वस्त्रा-णि फलान्यस्याः। अंशुमादित्य वस्त्रादि फलकः इति वा। अजादित्वात् टाप्।) कार्पासः। रक्षसट।

अंशुमती स्त्री, (अंशवः सन्ति अस्याः। अनुः दीर्घ च। अंशुमान् सूर्यः सूत्रवान् अंशुमतो। अनुराग-देवीति यत्।) कृष्णायां सूर्यस्य पत्नी सुवर्चसः प्रभावः। तत्पर्य्यायः। (सर्वरिणा।)

अंशुमान्, [न्] पुं, (अंशवो विद्यन्ते अस्य इति अंशु मतुप्।) सूर्यः। इति विश्वप्रकाशः। अष्टवसूनां द्वितीयवसुविशेषः। इति।

"अंशवस्त्वंशुमन्तः स्युरंशुमान् विष्णुरेव च। विष्णोर्विष्णुमतः पुत्रो विष्णुभक्तः प्रकीर्त्तितः"।

इति रामाश्रमे बालकाण्डे ७० सर्गः। सूर्यवंशो-दासमुद्रोराजपौत्रः। यथा,—

"तत्रश्चकारनगरा नगरान्तरकारकैः।
नलदर्शं नलख्याता समारं कालदेशतः॥
दिनीयनाम्ना तत्रैव नगरान्तरकारकैः।
तथा हत्वा नलदर्शं तथौ लोकान्तरं ययौ॥
श्रीमुमालस्य पुत्रोऽभूदनुरुद्धपुरकारकैः।
तथा हत्वा नलदर्शं समारं कालदेशतः॥
मरीचराजस्य सुतो महामारुतदो सुधीः।
तथा हत्वा नलदर्शं समारं कालदेशतः॥"

इत्यादि अध्यर्वदे प्रकृतिकाण्डे ८ अध्यायः। (विश्वकर्मविश्वाश्च दरमाताः) अंशुत्रे वि। भोगवत्तादा भागवत्तिविशिष्टः।)

अंशुमाली, [न्] पु. (अंशवो माला अस्ति अस्य इति। ब्रीह्यादित्वात् इनिः।) सूर्यः। इति विकाण्डशेषः। (आदित्य इवांशुमाली अवार, इति विष्णुराजम्।)

अंशुल, पु. (अंशु विद्यालोतीति अलि अस्य। इति। अंशु + लच्।) वाजकपुत्रिका। इति विकाण्डशेषः।

अंशुवत्क, पु. (अंशुरेव वक्त दस्य सः।) सूर्यः। इति अजाधरः।

अंस, त्रु अ विभागे। अंसयत्रके। इति कविकल्पद्रुमः। दम्भोभवः। विभागम इति भाज त्रु अ तु एवमर्थकः। इत्यस्य अर्थः। अंसयति अंसयत्रति धर्म इति दुर्गादासः।

अंस, पु, क्ली, (अंस्यते समाहन्यते। अंस समाघाते। घञ्। इदा अपि अन्यत्र तु आहारादिषु। अस्य ज्ञानौ। अंसो सन्।) स्कन्धः। इत्यमरः। विभागे पु। इति विश्वो भोगवत्तश्च। (अन्यत् कन्धे अंसशब्दे द्रष्टव्यम्।)

अंसकूटा, पु, (अंस स्कन्धे कूटवत इति।) ककुद्। कौवेरे मुंढे त्रिषु भाषा। इति भोगवत्तः।

अंसल, त्रि, (अंसोऽस्यास्तीति। वलाभ्यां मत्वर्थे इति अच्।) बलवान्। इत्यमरः।

अंसु, [न्] क्ली, (अंसति ज्वलति प्रकाशतीति। अंस गमादिरः। अस गमादिरः। अंसु अंशु च इति उणादि प्रकरणम्।) अंशौ ज्वलति अंशोर्वेन वा। अंशुरेवा लिङ्गे अंशुरेवा क्लीवे इति भाषुरिति अंसु इत्यु पेति सूर्यः। तथा च—

"अंशवोऽष्टौ मयूखेषु अंशुरेवा रश्मिकाण्डयोः।"

इति विकाण्डशेषः। अत्र "रश्मयोऽपि लिङ्गभेदे दिवसेषु दक्षः आहत्यकृतीविशाखः" इति सूर्यः। अत्रेषे पाठो अनुपपन्नलिङ्गयो प्रामाणिक इति बहुलिः। पाठे। इत्यमरः। (दुःखे। विष्णु। अधर्मवाचकः।)

अंसुलि, स्त्री. (अंसु मुदिरमस्या। अमेरेव इति अलि।) दात्रं। इत्यमरः। रोहा ३ भाषा। इति मेदिनी।

अंसूची, स्त्री. (अंसेरेव त्र इति अलि, ङीप्रादित्वात् ङीप्।) दात्रं। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।

अंहति, स्त्री. (अंहन् + अति। अंहारेहा इत्यसात्यो।) दात्रं। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।

अंहि, पु, (अंहि + क्विप्। संहारदस्य इति उपधालोपः।) भारः। इत्यमुणादि। इत्यमरः।

अंहिप, पु, (अंहिमिः पिबति इति। पा पाने। सुपीति योगविभागात् कः। इत्यः। इति भरतः।

अंहिपत्त्य, पु. (अंहि पादः। तत्र पत्त्य इव।) गुल्फः। (कुर्वीरः।) इति भेदिनी।

अक, त्र अ व्याप्तौ। कुटिलगमने। इति कविकल्पद्रुमः। अ अकवति अकति वायः। इति दुर्गादासः।

अक, त्र अ व्याप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः। लघु विकल्पद्रुमः। त्र अ व्याप्तौ वर्णे इत्यकः। दोषप्रयोगेऽपि अनिवार्यत्वात्। इत्यनेन भोगवत्तिकः स्यात्। इत्यनेन भोगवत्तः।

"सिद्धे विधिविधानात्तिनुबन्धे किमात्मनि।
निर्णयत्वलयोर्यायं न हृष्टोनुबन्धिधिरिति॥"

आचार्यः। किमं आत्मनाथां निर्णयिकत्वनाथां हिंसनमलनादिवनुबन्धे नियत्कारणे सिद्धे इति प्रत्युक्तवर्थं किमो भोगवत्तिकत्वोपादः। किन्तु अनुबन्धिनिर्णयाकाङ्क्ष इष्टविधि न इष्टः। इति दुर्गादासः।

अक, त्र अ गतौ। लघुधि। इति कविकल्पद्रुमः। त्र अकवति। त्र अकवे पुत्रकीर्ये इत्यकाव्यादित्वात्। इति भरतः। इति दुर्गादासः।

अर्क, क्ली, (न कं सुखं। तद्विरुद्धं दुः। नञ्समासो। नञ् न लोपः।) दायं। दुःखं। इति मेदिनी।

अकच, पु. (अकि अक्ष इव। दन्त्य सः।) केशः। इति धारावाली। वाचस्पिकुल केशपाशे।

अकटार, त्रि, (न कटार। नञ्समासः।) अकटीय। भीरः। अकाटरः।

अकर्णक, पु. (न कर्णोऽस्य। नञ्समासः। कुत्सः। इति भरतः।) अकर्णकः। (कुत्सितकर्णवान् अकर्णकः। अकर्णक

दम्भः २ इति केचन्द्रः (आचारहितः। सदाचारः)
अकरण्य इयमि पाठः।
अकरण्डा, स्त्री, (नास्ति करण्डः अन्यकारणमस्य यस्यां इति) छोट्या। इति शब्दचन्द्रिका।
वाचस्पत्यकृत्य करण्डरहिते। (आचारशून्या। दम्भशून्या। सदाचः। निर्लोभः।)
अकर्त्तिका, स्त्री, (न कर्त्तिका इति। नञ्समासः।) वस्त्रसारहितः। अकार्त्तिकाः। अकर्त्तिकाः। अकर्त्तिकः। (सत्यः। प्रशस्तः। अविरतः।)
अकर्त्या, त्रि, (न कर्त्या सत्या। नञ्समासः।) रोगी। (यथा,—
"अकर्त्यानाशविरविषमाद्यिकुलान्।
... ... वाग्भटयेन्मुखम्"।
इति सिताशरादृतवचनम्।) असमर्थः। यथा,—
"अकर्त्या बाहुयेतायां प्रकृतं हव पद्मरे"।
इति भागवते।) अल्पो निरासयः तव नञ्समासः।
अकर्त्तव्यं, स्त्री, (न कर्त्तव्यं। नञ्समासः।) अकर्मणं। अनुष्ठं। (त्रि। अकर्त्तव्यरहितः।)
अकर्त्तात्, य, अनर्हितं। उदात्तः। तत्पर्यायः। लक्षणं २ सदा ३ सदृशं ४ तत्त्वज्ञं ५ एकरसे ६। इति हेमचन्द्रः। नञ्समासाश्रिमुक्तस्य स्वभावमात्रयेतार्थः। इति केचित्।
अकारकं, त्रि, (नास्ति कारकं यस्य सः। न+कारकः) कारकशून्यं। निर्हेतुं। अनिमित्तं। यथा,—
"कुतः पुनः शब्दमात्रेश्वरे,
न चार्थितं कस्य यदप्यकारकम्"।
इति श्रीभागवते। (कारकं विना। कारणाभावः। यथा,—"कारणमात्रमेव शब्दवर्त्मनां अर्थोकारकमात्रम्"। इति वैशेषिकसूत्रम्।)
अकारकसंज्ञोपकृतक, पुं, (विना कारकमुपं उत्पन्ना संज्ञा। न तुल्या। अकारकसुप+उपज+तृक।) सामान्यविकृतः। यत्समासे विभक्तिर्निर्णयाभावः स्यात्,—यद्धिः १ सूर्ये २ दुग्धं ३ दध्ना ४ देयं ५ इत्यः ६ अर्थः ७ अकर्मणं ८ भावना ९ स्वरूपं १०।
("अकारिणिका विभूतानां ये स्युरेकविधा गुणाः। अकारकसंज्ञोपकृता इति तु परिकीर्तिताः"। इति साहित्यदर्पणे। अकारकेति कारकाद्यन्वयाभावस्य ग्रहणम्। अन्यारः कारकाभावात्।) इति तिलकसूत्रावली।
अकार्यार्थं, स्त्री, (न कार्यार्थम्। नञ्समासः।) अप्रयोजनार्थं। यथा,—
"लोकार्थं च शतानन्दोनेमेव आश्रमः।
अकार्यार्थं तिथिर्विप्रार्थार्थं तिथु कुलम्"।
इत्यश्वत्थोपाख्यानम्।
अकार्यं, क्ली, (न कार्यम्। नञ्समासः।) कर्म्माभावः। अकर्म। अकर्मा। (दुष्कर्म। कुकार्यम्।) यथा,—
"किमकार्यं मयाऽद्यो दुष्कर्मं किं कृतमत्र"।
इति श्रीभागवते।

अकार्यकर, पुं, (न कार्यः अकार्यकरः यस्मात् सः। नञ्समासः।) असमर्थः। अप्रशस्यकारः। यथायोग्यकालातिरिक्तसमयः। अयुक्तकालः। यथा,—गुरोरप्यवलिप्तस्य प्राप्तं कार्यमकार्यकरः। तस्यापि दार्शनिर्दण्डं। तस्योद्यतं घरं कार्यं यद्यदाकरः। गुर्व्वादित्यदोषे क्षितिकालः दर्शनिर्दण्डादिः।
सिद्धे गुरोः क्षितिकालः सप्तसरकूपः। अन्य विद्वेषः यदि मासपौर्णमासी प्रशस्तकर्म प्राप्ते तदैव मासं। "वक्तिगुरौ अकार्यविशेषदिनं। पूर्व्वराद्यावत्रामतिथिवारिगुरौ रवकर्मं। अथमेव मुहूर्त्तस्यारः। पूर्व्वराद्रिमतिथिवारिगुरौ यद्यकार्यिद्वं दिनं। नीचस्थगुरोः क्षितिकालः संवत्सरकूपः। राहुयुक्तगुरोः क्षितिसमयः रवकाव्दः सूतः। अयोमैत्रकालात् प्राक् दक्षने यद्यदाकरः। तस्य महानले दिवसतिदिनं। तस्योदयात् परं बालके दशकरः। रवतस्यं शोभनमुक्तने। मंगोः पारायणात् प्राक् दक्षने दशकरः। तस्य पारायणे दशकरः। तस्योदयात् परं बालके दिनचयं। रवतस्यं बलात्तमुदितं। मलमासे मासमेवं। मातृबहितमासे स्वयमासे च तदेव। भूकम्पाग्नदूरे समाहः। शौवादित्यगुर्मासे एकदिनस्याद्यादिवर्षदे तदिनं। दिनदयस्याद्यादिवर्षदे दिनत्रयं। दिनचतुरस्याद्यादिवर्षदे समाहः। दक्षियामये ब्रह्मणाः। ओदरिश्रये नञ्जनीतः। चन्द्रपूर्व्वाग्रहे कर्म्मादिदेवे रवकिसप्रदिनादि। इति ज्योतिषतत्त्वं।
अकाशक, त्रि, (अकाशे आपते इति। अकाश+अच+ह। अकाशनात्। असमर्थोपहः।) अपूर्व्वकाशोद्भवः। यथा,—
"अकाशजन्तु विज्ञेयं भाव्यं शुवन्तु कुर्य्यं"।
इति राजवल्लभः।
अकाशजनवीरः, पुं, कुम्भटी। इति शब्दमाला। अकाशे मेघाजातुदरः। यथा रघुवंशे—
"दशमीमवपद्यानां लेखे सप्तसरः स्म सः।
अकाशयमिवाकाशात्मकाशजनवीरः"।
अकाशमेघोदरः, पुं, (अकाशे या मेघाजातुदरः।) कुम्भटी। इति हेमचन्द्रः। अकाशे मेघाजातुदरः।
अकिञ्चन, त्रि, (नास्ति किञ्चन यस्य। बहुव्रीहिः।) किञ्चिन्नास्ति यस्य। (नास्ति किञ्चिदपि यस्य। इति हेमचन्द्रः। (यथा,—"अकिञ्चन मनु प्रश्नय न रक्षसम्" इति कुमारसम्भवे।)
अकिञ्चना, स्त्री, (अकिञ्चनस्य भावः। अकिञ्चन+अण्+टाप्।) अकिञ्चनता भावः। तां तु दरिद्रयद्वारकरमदिनं। इति हेमचन्द्रः।
अकिञ्चित्कर, त्रि, (नास्ति किञ्चित् करः यस्य। बहुव्रीहिः।) किञ्चित्करः प्रयोजनरहितः। यथा,—
"न मां दोषेण दुष्टेन रक्षन्तीक्ष्वाकिञ्चित्करः"।
इति रामायणे।

अकीर्त्तिः, स्त्री, (न कीर्त्तिः। नञ्समासः।) अयशः। यथा,—
"अकीर्त्तिश्चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययां।
सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते"।
इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ३४ श्लोकः।
अकीर्त्तिकर, त्रि, (अकीर्त्तिं करोति अकर्त्तरि इति। यद्वा अकीर्त्तिकरं न भवतीति नञ्समासः।) अयशस्करः। यथा,—
"कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम्।
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्त्तितुम्"।
इति श्रीभगवद्गीतायां १ अध्याये ३९ श्लोकः।
अकुतोभयः, त्रि, (नास्ति कुतोभयं यस्य सः। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। न+कुतः+भयं।) नास्ति कस्मादपि भयं। निर्भयः। यथा। इन्द्रमामकुतोभयमिति श्रीहरिवाक्यात्सिद्धः।
अकुण्ठं, क्ली, (न कुण्ठं, कुण्ठादन्तिरिति। नञ्समासः।) अतीक्ष्णं। अन्यं इति कुलाचार्यः। यथा—कुलकुण्डं वरं वारुणेयम्"। इति भारतिः।)
अकुमार, पुं, (न कुमारः। नञ्समासः। कुं पृथिवीं विन्दति इति कुमारः। पृ शब्दे-पृथ्वादिः। कर्म्मणि अण्। अन्येभ्योपीद दीर्घः।) नमुरः। इन्द्रमारः। कुमारराजः। शाक्यादिरः। इति मेदिनी। अमरः। इति विश्वप्रकाशः।
अकुर्व, पुं, (नास्ति कुर्वं येषां दम्भः। बहुव्रीहिः।) कुद्रः। इति विश्वप्रकाशः। वैकल्पत्वे त्रि। (एकमूर्त्तौ।)
अकुर्व, त्रि, (न+क+डः।) न कुर्वः। अविधातरि। यथा—
"कालपीतमपुत्रं कुर्व्वादकल्पविरिहिरेद्वेत्"
इति स्मृतिः। (त्रिषा। प्रमाणाविरुद्धः।) (क्लो) मोक्षः। वारणं। (क्लो) एतत्तिरिहेत्। यथा—"अयं विधिरकुर्वमवारिणयेषा प्रतिता वा न वेत्तिचिन्ता"।)
अकुरुक्ष, त्रि, (न+कुर+क्त+क्ष। न कुरुक्ष इति नञ्समासः।) कुरुक्ष। विनाकर्मा। उदकरामासी। उदकरामुरुः। यथा,—
"अकुरोद्रि न वेदेकिकुरुक्षत्वमन्तुः।
आकाशमात्र मूर्खेषां कुरुक्षः कुरुद्रुः"।
इति श्रीभागवते।
अकुर्म्मि, क्ली, (न+कुर्म्मि+न।) अकुशलं। अकुरुलं। अकुरुक्षं। अकौशलं।
अकुर्व, [क्] त्रि, (न+कुर्वी। नञ्समासः।) अकर्मः। अकर्मकः। विनाकुरुक्षः।
अकुर्विक, त्रि, (अकालुं कालं कर्त्तव्यं। न+कालं अवर्णीति नञ्समासः।) अकालकः। अकर्मः। विकं। अकालकर्म्मः। यथा रघुः—
"पुत्रेषु न कदा कार्यं कालकर्म्मविकालनं।
विष्णुपुराणादौ कालकर्म्मविकं वर्णं"।
इत्यादिकालकर्म्मः। विकं। कालकर्म्मः। "पूर्व्वपरं कालकर्म्मं प्रतिपत्तेरुर वैशेषिकं।

कोऽपदेत् पूर्वमस्यन्तु यावद्योगस्तदर्थकः"। कामाद्येषां अकृत्रिमं। इति अव्ययादत्तर्थे ठ। (अकित्रिमोऽयम्। वैतालिकः। अव्ययकृतः। यथा,—

"तत्कृत्रिमसखीदूरमायस्तत्रि न मुह्यति"। इति द्विरोपदेशः।)

अकृत्य, त्रि, (नास्ति कृत्यं यस्य सः।) कृत्यशून्यः। निर्गुणः। यथाऽऽह।

"अस्मौ अस्मौ कुलस्त्रियामी सहपोद्भवः"। इत्यनुशासनाचार्यः।

अकृपण, त्रि, (न कृपणः। अनृशंसः।) कार्पण्यरहितः। दीनतारहितः। यथा,—

"सङ्कटा अतस्मै प्राणी दीनः प्रपद उच्यते। कुण्ठितप्रपदे राम संगृतः सर्वकामदे"॥

इति रामायणे। (पुण्यकृतः। बदान्यः। यथा,—

"मुक्तमुक्तं अकृपणैरहिष्ठं दानमुक्तमम्"। इति वैद्यकसंग्रहकृतः।

अकृपणकर्मन्, [न्] त्रि, (न कृपणं मलिनं कर्म यस्य सः। न+कृप+कर्मन्।) दुष्कर्मरहितः। विद्यावान्। उद्यतकर्मा। अकृपणं विद्यावत्वात् शुभं कर्मोत्तमं। इत्यमरटीकायां भरतः।

अकेतन, त्रि, (नास्ति केतनं यस्य। अथवा अकेतनो वा केतो यस्य सः।) केतनरहितः। अनवस्थितः। गृहाद्यभावात्। इत्यमरभरतौ।

अकेतवे, ऋो, (न केतवम्। अनुमानम्।) केतनाभावः। अकरणता। अनुमतेः। अव्ययता।

अकोटा, द्, (न+कुट+आरे घञ्।) गुहाता। इति त्रिकाण्डशेषः।

अकोविद, त्रि, (न कोविदः। अनुमानम्।) अपण्डितः। मूर्खः।

अकोटिल्य, क्ली, (न+कोटिल्यं। अनुमानम्।) कोटिल्याभावः। सरलता।

अक्ष, क्ली, (अक्ष्णोति व्याप्नोति अक्षति वा कर्मणि। अशनेः। इति रक्षितः।)

अक्ष, त्रि, (अक्षयेऽर्थे ह्रः। अक्षरमित्यादयश्च वाचकं इति भाषायां कैवतैः तथा व्याख्यातत्वात्।) अक्षति अक्षते वा। अक्षु व्याप्तौ। अक्षिकृत्तिभ्यः ह्रः इति औणादिकः ह्रः। सुतः। अतः अक्षतिनिमित्तत्वात् इकमात् कर्मणि ह्रः। यथा,—

"क्षिप्तोऽक्षोऽन्यत्र मुखे नैवास्ते सेव इष्यते"। इति भरतः। (क्षिप्तो अक्षो इति यत्र क्षिप्त-वाचकम् मेरे प्रतिभाति।)

अक्षु, क्ली, व्याप्तिः। अक्षति इतिरिष्टं शक्नोति अक्षु। अक्षु धातु अक्षिकृत्तिभ्यसे कादक्षु-कात् कु अतिरिच्यमिति भरतः। वेदमन्त्रप्रयोगोऽपि। (आक्षुधं। विषम्। क्षीरम्। मद्यम्। लोहम्। अमृतम्। इति अर्थात् वैद्यकशब्दरत्नावली।)

अक्षकाम, त्रि, (न कामः। अनुमानम्।) अनीहाशून्यः। यथा,—

"अकामस्यक्रिया दृष्टा नेहं दृष्टा इहाहिनी। अकामात्तत्र कल्पन्तिमुक्तं ज्ञाना तु हृष्यते"।

इति मात्रये ११ अध्याये १११ श्लोकः।

अकाम, त्रि, (न कामः। अनुमानम्।) कामिनी रमेत्र रतिं वा। अकामरक्षितः। अतिकामः। यथा,—

"अकामाच्चेत्तो वर्षि योऽतिमात्रति मुह्यति"। इति माधवकरः। (अकामात्तः। अनिच्छयेत्तः। यथा,—"इदमनुशिनसत्कामं इसां वर्तिष्यामास्थिर मानसा विकारतः" इति शकुन्तलायाम्।)

अकामता, स्त्री, (न+कामु+तल+टाप्।) अकामी। इति काविकामनाला। अकामाभी त्रि।

अकामिक, त्रि, (नास्ति विद्या यस्य। अप्रज्ञता वा विद्या यस्य।) अविद्यावान्। कुकर्म-विद्वित्। विद्यारहितः। यथा "अविद्यवान्य सम्बेदा"। इति भरतः। (निर्वेद। स्नेह-रहितः। कर्मकारी। यथा,—

"अनायित्त कर्मकर्म कार्यं कर्म करोति यः। स सन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः"॥ इति गीतायाम्।) (स्त्री। विद्याभावः। विद्या-भावः। अयथाविद्या। यथा,—

"अविद्या त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः सर्वदर्शिभिः। अविद्या च परोक्षा च तृतीया चाप्यविद्या"। इति कालसंग्रहे।)

अकूर, त्रि, (अकूर्यतेऽनु कूर, क च भवति इति अकूरः। यद्वा कूर इति भावप्रधाने निर्देशः। न विद्यते अकूरः इति अकूरः।) शान्तचित्तः। क्रीडकपिटकः। तथा पिता श्वशुरः। (तथा-माता श्वाश्रूश्च। इति औणादिकाः। कूरतायुक्तो त्रि। (सरलः। यथा,—

"क्रोधो तत्रोद्यमकूरं विप्रदार्थं करोत्यसौ"। इति मनुः। (त्रि दिवा। यथा,—

"अकूरा पेक्षणो दक्षो रक्षितः क्षमिवां वरः"। इति भरतः।)

अकोटि, द्, (न कोटि इति वनुसमासः। नास्ति कोटी यस्य इति वा।) कोटिसिद्धिरहितः। तदुपरीतः। तत्र व्याकरिमिश्रा इकमकोत्तमाख्यभेदः। इति प्रभाकरः। (व्याघ्र मतः—

"इति यामा वर्णोऽप्रेतं कौपसिद्धिरिहाकृतम्। योगिरिता लक्षणकोटी दक्षं धर्मोत्तमत्वम्"। इति। (शान्तचित्तम् कोधरहितम्। यथा,—

"अकोपनः कोपकरैरकोपैः कोपं जनयन्नपि सः"। इति रघुः।)

अकोपन, त्रि, (न कोपः इति वनुसमासः। नास्ति कोपो यस्य इति वा।) कोपक्रियारहितः तदु-पपीतः। तत्र व्याकरिमिश्रा इकमकोत्तमाख्यभेदः। इति प्रभाकरः। (व्याघ्र मतः—

"इति यामा वर्णोऽप्रेतं कौपसिद्धिरिहाकृतम्। योगिरिता लक्षणकोटी दक्षं धर्मोत्तमत्वम्"। इति। (शान्तचित्तम् कोधरहितम्। यथा,—

"अकोपनः कोपकरैरकोपैः कोपं जनयन्नपि सः"। इति रघुः।)

अकोपनता, स्त्री, (अकोपनस्य भावः। त्व।) कोपक्रियारहितः। तदुपर

अक्षक्रीड़ा, स्त्री, (अक्षैः या क्रीड़ा) द्यूतक्रीड़ा पाशक्रीड़ा। यथा, भागवते। "अक्षक्रीड़ार्थं आहूतो भ्रातृभिः क्षितिनन्दनः" इति तिथ्यादितत्त्वं। तद्विवरणं यथा तत्रैव। "अक्षक्रीड़ा प्रवर्तते। इति तिथ्यादितत्त्वं। तद्विवरणं यथा तत्रैव। "अक्षक्रीड़ा प्रवर्तते। ० । कार्त्तिकशुक्लप्रतिपदि तत्क्रीड़ाविधिर्यथा। ब्रह्मपुराणे,— "प्रतिपच्च पुरा पूर्वं समये सुमनोहरे। कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽह्नि भूपते। नित्यं स्नात्वायतः सम्यङ् नियमे च यथाविधौ। अलौकिकांश्चरेद्भावान् दृष्ट्वा गौरीं विभूं सुखोद्विताम्। तस्मात् पूर्वं प्रकर्त्तव्यं प्रमाणं तत्र भारतैः। तस्मिन् पूर्वे जयो यस्य तस्य संवत्सरं सुखं। पराजयो विपक्षस्य ध्रुवमाहुरिहो मुनेः"। द्यूतप्रशंसादिर्यथा क्रीड़ने। यथा मनुः— "अप्राविनीतं जितवे तद्वोढ़े द्यूतमुच्यते"। इति तिथ्यादितत्त्वं। ० । दक्षमोदारश्योक्तात्- कक्षनिर्वेधो यथा। कुर्म्मः— "ग्रन्थं मार्गं सदारुह्य पुनर्मार्गमथोद्धरेत्। धूमसन्दर्शनाद्यस्य दक्षस्तं वैद्यकर्म्मणि"। कुर्म्मपुराणे,— "कांस्यं मांसं सुरां शौर्द्धं त्रिरात्रं नैत्यमश्नताम्। द्यूतक्रीड़ा दिवास्वप्नं आत्मनं क्षेत्रमेधसं। दानञ्चा दारकैतानि वैद्यस्य परिवर्जयेत्"। इत्यौशनसतत्त्वं। ० । अन्यत् द्यूतशब्दे द्रष्टव्यं।

अक्षज, पुं, (अक्ष+अन्+ड) वर्ष। इति मुक्तावली। अस्मिन् इति अक्षिन् पाठः। (त्रिषुः) यथा भागवते,— "अक्षजोत्थं गदा ह्यस्य कृच्छ्रसञ्जनकः"।

अक्षर्, स्त्री, (अक्ष् हिंसायां। क्वसिञ्च भावेह।) अनुशासोपदेशकादिना क्षयोपः।) लाभः। सत्यं। इति मेदिनी।

अक्षज, त्रि, (न+क्षज्+अ) अविनाशः। इति मेदिनी। अक्षतिकः। इति शब्दरत्नावली। (दयाह्व मनुः— "यज्ञस्यात्मा दक्षस्य मनुः यायम्भुवोऽब्रवीत्। त्रिषु कालेषु यानि स्युस्तानि ब्राह्मणो वपेत्"।) अक्षतः, पुं, वटः। इति मेदिनी। (यथा कात्यायनः- महादेवे,— "अक्षतान्तूपरं वर्त्मं कर्त्तव्यं मृदलिका"। इत्यस्यार्थः। इति श्रीधरदासकृत आनुरोहितः। अक्षतः, पुं, भू धौरी स्वामी। (न क्षतः देवो ते इति अक्षतः। सुकृतम् अक्षतमात्मानमाहुः आत्मा हि भूमिरित्यत्रेति वचनात् कर्त्तव्यं। इति तिथ्यादितत्त्वं। अथ अक्षतमिति विधेयं तिथ्यैकिञ्च विधेयप्रधानत्वात् तस्य अक्षतमिति कर्त्तव्यं। किंवा, अक्षतमात्मा अक्षतमिति कर्त्तव्यं। अक्षतः स्त्री, वर्षमात्रम्। वर्षमात्रमात्रे इति भाषा। इति शब्दरत्नावली। दक्षवर्षमर्यादेति स्त्री। कुर्म्मः। दक्षाह्व दक्षवत्। "अक्षतां रुचाम् वा अन्ना यौवनं पुत्र"। अक्षतकर्म, पुं, (अक्षतां क्षतहानां कर्म। अक्ष+क्षुर्+क्षुर्।) दक्षतहानां क्षतहा- राणां क्षतहानादिविधानां क्षत्रा विधिना। धर्म्मोक्षत्र इत्यर्थः। इत्यमरः भट्टीका च। अन्य इति श्रीधरीमाला।

अक्षतक्रुक्, (क्) पुं, (अक्ष+क्षुभ+क्विप्।) अक्ष- दर्शकः। (अक्षक्षात्मा क्षात्रा।)

अक्षतवेदी, (न्) त्रि, (अक्षैर्वेत्तीति। विद् क्रीड़ादौ। सपीति विन्।) द्यूतक्रीड़ाकारकः। इत्यमरः।

अक्षतविद्, पुं, (अक्षैर्विदति। विदु क्रीड़ायां। अक्ष+ विद्+क्विप्+उट्।) अक्षक्रीड़ाकः। इति भाग- करत्नं।

अक्षतारः, पुं, (अक्ष+र+अच।) शालोटवृक्षः। इति भूरिप्रयोगः।

अक्षतुरः, पुं, (अक्षेषु धूर्त्तः। समासी शौण्डेरिति समासः।) द्यूतक्रीड़कः। तत्पर्य्यायः। धूर्त्तः ४ कितवः ५ धूर्त्तकृत् ६। इत्यमरः। तुलायां इति भाषा।

अक्षतूर्णि, पुं, (अक्ष+धुर्+क्तिन्।) धूर्त्तः। इति हारावली।

अक्षपाटकः, पुं, (अक्ष+पाट+कन्।) धर्म्माध्यक्षः। इति भटाधरः। अन्य इति भाषा।

अक्षपादः, पुं, (अक्ष+पाद।) तार्किकः। तत्प- र्य्यायः। गौतमिकः २। इति हैमचन्द्रः।

अक्षपीठा, स्त्री, (अक्ष+पीठ+टाप्।) द्यूतविद्या कला। इति राजनिर्घण्टः।

अक्षमः, त्रि, (क्षान्ति क्षमा तया नः।) क्षमारहितः। क्षमाशून्यः। (अमर्षी।) "विभुर्देवो न क्षमवो वेद्यानां कोटिमुद्वरेत्। हरिरेमहो विश्व मन्त्र रक्षितुमक्षमः"। इति रुद्रटेवर्मे ३२ अध्यायः।

अक्षमा स्त्री, (न क्षमा इति नञ्तत्पुरुषः।) अ- क्षान्तिः। ईर्षा। इति शब्दरत्नावली। (यथा किरातार्जुनीये— "अतिपातितकालसाधना नगरीरिक्षयकर्मणापिवी। नवया मवसाहसमा नवलिङ्गे वसेनुमर्षणे"।

अक्षमाला स्त्री, (अक्षानां माला।) अक्षसूत्रं। वटिकाजपी। इति मेदिनी। (दयाह्व मनुः— "अक्षमाला वशिष्ठेन संवादाय्यमोदिना"। अक्षमालेति तान्त्रिकमाला अक्षावलिरुद्रा- क्षमालयोरपि ग्रहणमाला च। तथा च गौत- मीये,— "एकाक्षरादिरुद्राक्षं यावदेकमुखं फलं। अक्षमालाविधानेन जपकर्त्तुरभीप्सितं। अथवा सर्वसंख्याता यत्र सर्वफलप्रदा। इति तन्त्रसारः।" अन्य आगमशब्दे द्रष्ट- व्यमत्रैव द्रष्टव्यं।

अक्षय, त्रि, (क्षयं क्षतिं हन्ति न। अक्षुधीकः।) अविनाशि। अव्ययः। अक्षयान्नादी। यथा— "अक्षयाक्षय वाक्षयाक्षयाक्षयाक्षयाक्षय"। इति मौनांशकारिका। अथि च। भविष्य- पुराणं। "अनुर्दशां तदाक्षय्यं पदार्थेः सुखदायिनः। दोषदर्शनं न सुप्तानं दिवाकर्मपरो नरः। तत् पुण्यमयं द्रोहं सततं तत्र मानवैः। तत् पुण्यं लक्षणं तस्य दिवसेऽक्षय मध्यनि"। इति तिथ्यादितत्त्वं। ० । वायव्यसंहितायाम- दोषविवेकः। यथा ज्योतिषे,— "सोमवारेऽष्टमायाञ्च आदित्यारे तु नवमी। अनुराधाकरारे तु अष्टमी च बृहस्पतौ। अत्र पुण्यं जितपे यावन्मया धर्म्मसंयुतः। यद्दिष्टमक्षयाधि इति मया तदक्षयं"। इति तिथ्यादितत्त्वं। (अन्यत्। अक्षतकायानि- मासी। अ वासुरेऽक्षिन् सदेवे विवासोऽस्य इति कृष्णया ब्रह्मविद्याः।)

अक्षयतृतीया स्त्री, (अक्षयं या तृतीया तिथिः।) वैशाखशुक्लतृतीया। सा तु सर्वप्रधाना। तत्र यावद्दानादावक्षयत्वं। इति। कृतिः। यथा,— "वैशाखे मासि शुक्लेऽह्नि तृतीयायां हरौ तिथौ। अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणीयुता। तस्यां दानादिकं पुण्यमक्षयं समुदाहृतं"। इति तिथ्यादितत्त्वं। ० । विवरणं तु वैशाख- शब्दे द्रष्टव्यं।

अक्षया स्त्री, (क्षान्ति क्षमते इया सा।) वारत्रि- थटितिपेणवविवेक। यथा,— "क्षमा वै सोमवारेऽह रविवारेऽह लक्ष्मी। धनुर्धरी भौमवारे अक्षयावरि चाक्षया"। इति भविष्यपुराणम्।

अक्षर, पुं, (न क्षरति। क्षर संचलने। क्वचिदपि। यद्वा, अक्षुधे। अक्षु क्षाभौ। अक्षि लक्ष्ये।) शिवः। विष्णुः। इति शब्दरत्नावली। यथा महाभारते,— "विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः। अमृतं चैव साधुश्च सदसच्चाहमर्जुन च"। इति।) (यथा। वीजं।)

अक्षर, त्रि, (न क्षरति इति क्षरणात्।) ब्रह्म। (अविनाशि निर्विकारं प्रकारणं ब्रह्म। यूटकः किञ्च आत्मा। यथा,— "ब्रह्मविद्यब्रह्मणश्चरणं ब्रह्म यद्यते। कार्यं ब्रह्मकारणं तु स्वयं ब्रह्मकृते। एवंविधस्य वेदेषु क्रियां कार्यं वेदानां सदं। ब्रह्मात्मन च तत्त्वमस्यादे परिविधते। ब्रह्मविद्यानुं कार्यं ब्रह्मणं ब्रह्मविद्यानां। ब्रह्मणं ब्रह्मविद्यानां ब्रह्मविद्यानां। ब्रह्मविद्यानां ब्रह्मविद्यानां। इति वेदिनी। अक्षरमक्षरकार। इत्या कुमारिः,— "अक्षरमिह भूतमयो जीवः अक्षरं ब्रह्मणो ब्रह्मविद्यानां ब्रह्मविद्यानां ब्रह्मविद्यानां

अक्षमाला ।
अक्षमाला ।
अक्षमाला ।

अग्ग

संयोगादि सङ्ख्याणि ज्ञानान्येकविंशतिः । एवमेव यथायोगं सङ्ख्यां कीर्तितां बुधैः । यथर्द्धिसङ्ख्यादि मङ्गलानि दर्शने तु । सङ्ख्यातानुत्तराक्षरैर्भेदिनां दर्शितक्रमैः । सर्व्वा ज्ञातसङ्ख्यासु सङ्ख्यादि नवैव तु । ज्ञानानि चौदि आत्मादि यथाक्रम प्रदातयः" । इत्यमरभरतौ । (अग्गिद्वियेत्यमिधायां यथा सङ्गमात्रार आदित्यर्थेऽपि,—

"अग्गेदिण्हा इति प्रोक्तं यथा सूत्रमन्दल । स्तनदिच्छामसे श्रोतुं सर्व्वमेव यथायथम् । अग्गेदिण्हाऽत्र परीमाणं महाक्रमयथलिनाम् । यथावेद मे बुद्धि सर्व्व हि विदितं तव" ।

गौतिनयाच ।

"एको दशो शतश्चैव सहस्रं च प्रदातयः । अयुतं तुरुजालञ्चैव प्रयितिर्नियोदने । प्रतिस्तच्चि तुरुजालमेतन्माऽ रोतमुत्र बुधाः । चौदि रोतमुत्रमेतेऽत्र गुप्त इत्यभिधीयते । यथो गुप्ता यथो नाम वाहिनी तु यथाक्रम । क्षुताक्षिस्पन्द वाहिन्या इतमेति विचक्षणाः । चमूप्त इतमाहिसक्षिसक्षत्यक्षत्रौहिनी । अथौहिणी दशगुणा ब्रह्मौहिणीति बुधाः । अक्षौहिण्याः परक्ष्याता दशाहां दिवसस्तथा । सङ्ख्या गतिप्रमाणेन सङ्ख्याऽक्षैर्विभाजिता । ज्ञातव्यपरि पैशाचे तथा भूतथ्य सप्तमि । ज्ञानाच्च परीमाणमेतदेव विनिर्दिशेत् । यैयं ज्ञातसङ्ख्यासु सङ्ख्याति नवैव तु । नराऽग्रमपि यथाग्रञ्चाणि चौदि यानवाः । यथर्द्धिसङ्ख्यादि मङ्गलाक्षरां ज्ञानानि च । दर्शनेषादि षट् ज्ञाऽर्थाधावदिह सङ्ख्या । इत्यमरभोगिर्द्धां ज्ञाः सङ्ख्यानपरिरे ज्ञानः । यथा कथितमार्गेण विज्ञेयं तत्त्वोधनात्" ।

अग्गई स्त्री, (अग्गई । आगु आगो संज्ञायां च । इत्यग्गूर्ध्वा कृषा । घञ् । इत्यग्गादिर्द्धोधः ।

अग्गङ्क, पुं, विद्यानन्दस्य । इति राजनिर्घण्टः । विद्यानाम इति भाषा ।

अग्गट्ठि, पुं, अग्गद्धारः । आयुष्टि इति ख्यातः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अग्गण्ण, त्रि, (न सन्नत्ते इति । सद्दि भेदने धातु । आत्मि स्वरो दन्त्य इति वा ।) सत्र रहितः । पूर्व्वः । इत्यमरः । ("अग्गण्णं पुण्णमा चन्मिस च तदुपमत्वम्" इति क्षुद्रकसूत्रे ।)

अग्गण्णा, पुं, (आत्मि सदन्तं विशेषते दन्त च ।) घाव । इति हेमचन्द्रः ।

अग्गतोणी, पुं, (न सन्निधा अनुत्तम इति । सदन्तादि ।) सवत्सरात्तिः । इति दन्त्य वर्णिका ।

अग्गन्तं, क्ली, पुं, (न सन्तं दन्त्यमान्तम् । सत्र-दिन्त्य इत्यपि ।) देवसन्तं । आपत्तिसन्ना-इत्यः । इत्यमरः । आपत्तिसन्ना आत्मो । इति त्रिका,—अग्गतो देवसन्तस इत्यमरस्तः ।

अग्गपं, त्रि, (न सन्तं । अग्गसं विद्यं वा अग्गपं ।) आग्गपं ।

अग्गपि, त्रि, (न विद्यन्त अन्य । न+विद्य ।) सर्व्वे । इत्यमरः । (विद्यमग्गपं सार्व्वं । तत्र न भवति इति अग्गपीयान् ।)

अग्गपीय, त्रि, (न सन्तं विद्यन्तं वा अन्य ।) आग्गपीयिद्यिद्यः । आग्गपीयिद्यः । आग्गपीयः । आग्ग, न वक्रगतौ ; कुटिलगमने । इति कविकल्पद्रुमः । न अग्गपति आगति सर्व्वः । इति दुर्गादासः ।

अग्ग, द्रु गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । गत्यां ड आद्यते । इति दुर्गादासः ।

अग्ग, पुं, (न अग्गति । अग गतौ । अग्गेभ्योऽपीति अग्गेभ्य इति वा ड । न गोऽपादाद्यु इति पाणिनिसूत्रनिषेधात् ।) पर्व्वतः । वृक्षः । सर्व्वः । सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । (सरोजपः ।)

अग्गच्छ, पुं, (न+अग्ग ।) वृक्षः । इति विश्वप्रकाशः ।

अग्गज, क्ली, (आग+जन्+ड ।) शिलाजतु । इति रत्नमाला । पर्व्वतजन्मनि त्रि । (गिरिजाते ।)

अग्गजं, त्रि, (न अग्गं । अग्ग समाप्तौ ।) अग्रभोगे । आग्रहेवे । आग्रहितके । इत्यमरः ।

"शुक्रैरग्गजैरतिशोभाभिरिति भारविः" ।

अग्गड, द्रु, (अग्गविद्यक्ष । न अग्ग आक्रान्त इति वा ।) पीतधे । इत्यमरः । आग्रहेवेतालाक्रान्तालतेतालाक्रमेदः । यथा,—

"औदधाग्यादरो विद्या देवी च विविधा स्थितिः । तमेभे प्रतिष्ठन्ति" । इति मन्त्रः । गौरीत्येवि । इति रत्नमालाः ।

अग्गडाग, पुं, (अग्गडं आग्रिं करोति इति । अग्गड+कृ+अण् । मुमागमः ।) वैद्यः । इत्यमरः ।

अग्गण, पुं, (न सन्धतीति । न+गम+अच् । यथायोगं ।) वृक्षः । इत्यमरः । गर्व्वतः । न सन्धतीत्यगमः ।

अग्गामि, त्रि, (न गच्छ इति । न+गम+णिन् ।) आगामि । आगमनीयं । इत्यमरोभरतौ । यथा,—

"अग्गया लाभसमय कथयन्तु न सहारका" ।

इति वैद्यीमालायां ।

अग्गया, स्त्री, अग्गेदाचार्य्य मातरी । इत्यग्गादा-विवरणं दृष्टा, एम उवाच—

"या या स्त्रया लक्षणेन विद्योप वदन्ति के । सर्व्वा स्त्रया च सर्व्वेभ्यति वेदविन्दिभिः । अग्गया च स्त्रया या हि वेदविदो विदुः । लामान्यं वर्णिनं सर्व्वं विशेषं प्रवदन्ति हि । अग्गयाच्चेव या दक्ष विशेष वदन्ति ना । सुखादो विद्यमो च विद्यमो सुखवादिनी । अग्गया च विद्या च कोके वेदे प्रतिष्ठते । सुख ग्राह्यतो दक्षेद ब्रह्मचारात्तं ब्रजेत् । ब्रह्मचर्य्य ब्रह्मचारी यति कुर्व्वीत वै सुखं । इति सूत्रं ब्रह्मचर्य्यादो ब्रह्मचेत्यादिन च । स ब्रह्मो विद्यते येन यत्तायाम्पुरुषेण च । विद्यायाम्य ब्रह्मचारी सूर्य्य तस्य न दर्शने ।

अग्ग

तस्य विद्यादो सुखाद्याय पुरुषं तत् सर्व्व मति । कोटिरुपसाकिर्ण पुरुषं सर्व्वाधारमधारिणं । हिन्त्य ब्रह्मनीलाकाशदेव न संशयः । ब्राह्मण्य सुखादीनो विद्यमोनो सुखोत्तिः । इत्यिनारतनोनो च कुमोनाद्यं ब्रह्मदर्शनं । सुखर्य्यं राजवर्य्यं सर्व्वलोकात्त पुरं । सुखं पुरुषवं कृष्णं सर्व्वं भवति भवितं । सोदरभ्राऽभ्राद्याय भवितोभ्राऽभ्रकर्व्वतो । शिष्याय शिष्यवर्य्याय ब्राह्मिनेय्य कामिनीं । भाद्यपुत्रिपरिवाराद्यरभाद्याय पुरुषः । इतासंकामनेत्रो वा यो वर्णभाद्यवाधमः । स ब्राह्मणो वेदेव ब्रह्मकाशात्तं भवेत् । अकर्म्मार्हेण्डि भोऽपुण्यो लोके वेदेषु निन्दितः । स याति कृमीयाद्यन्तं महायोनी पुनर्भवः" । इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २० अध्यायः ।

अग्गरो, स्त्री, (न अग्गं । अग्ग समाप्तौ ।) देवताड इत्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

अग्गहिर, त्रि, (न अग्गिहितः । अग्गहाभावः) अनिहितः । यथा,—

"लोको मूर्खं वर्द्धयति विद्वांसमति वा यथः । लोको पुरुषतां लोके लोको रक्षति रक्षितः" । इति मात्रवे ८ अध्याये १०८ श्लोकः ।

अग्गह, क्ली पुं, (न गत्र गृह्यते आक्रान्त इति ।) आयुध । इति हेमचन्द्रः ।

अग्गाल, पुं, (विन्दाल्यन्त अस्त्र आक्रान्ति इति अग्गालि । आग्रे विच् । आग्रहकात् निर्व्वा वकत्वात् । आग्रहकमुनिः । इति मेदिनी । इत्या देवादेः,—

"अग्गालि विन्दकविन् अग्गुर्व्वकारो विभः । लक्षो दानकरिन्द्रः इतिप्रान्तविवारकः" ।

अग्गालिन्, पुं, वसुभाकरः । इति विश्वलोचनः ।

अग्गाव, पुं, (अग्गं विन्दं वृक्षादिं लक्षति वा । अग्गे लक्षते । अग्गोऽनुलक्षे इति वा । अग्ग+लक्ष+घञ्) वसुभाकरः । इति राजनिर्घण्टः । सिंघावस्तदेवा पुत्रा मुनिविद्यिका । तत्र वर्णाः । कुलाभाग ४ मोगावद्धः ३ इत्यमरः । अग्गालि ४ मोगालि ३ इत्यविद्यि ४ आर्य्यः ०मोगोद्यि ४ आग्रिमाक्ष ८ वटोद्यः १० इति हेमचन्द्रः । (तस्योत्पत्तिर्यथा ब्रह्मवैवर्त्ते,—

"तदोरादिकरो लक्षे वृद्धाद्यन्तर्व्वनिर्गतः । देवसत्रस्य सम्पूर्णे ब्रह्मणः सन्निधौ । तदैव तु मुकुर्व्वे दीप्तो ज्वलन्तौ ज्वलन्तौ । ब्रह्मण्यं पुरुषं दृष्ट्वा सर्व्वे ज्वलन्तः । वद्धा ऋत्विजं दृष्ट्वा सर्व्वे च सदे ऋते । ऋते ऋत्विजमुत्पन्नं ब्रह्मणं ऋत्विजम् । पुत्रो ब्रह्मण्य ब्रह्मणो वर्त्ते ब्रह्मणो ब्रह्मपुत्रिका । उत्तिरुपं ब्रह्मपुत्रस्य ब्रह्मणो ब्रह्मपुत्रिका । ब्रह्मणे ब्रह्मणो ब्रह्मपुत्रस्य ब्रह्मणे ब्रह्मपुत्रे । ब्रह्म ब्रह्मपुत्रिका ब्रह्मणो ब्रह्मपुत्रे" ।

अग्गाव्यर, पुं, (अग्गव्यर्य्य ब्रह्मण्य परः ब्रह्मण्ये ब्रह्मणो ब्रह्मणो ।) ब्रह्मणो ब्रह्मण ब्रह्मण ब्रह्मणो ब्रह्मणो । न तु कौशल्यस्य ब्रह्म

अग्निकर्म्मन् सर्वोत्तं वह्निमुत्ते दिशे। तेन अग्निना हतिकाम दिशे। तस्य वैश्वानरमंत्रेणाग्नि कर्म्मन् प्रक्षिप्त प्रमुखः। तेन अग्निमूर्तिति वर्णितेन। अरे ओ। इति वेदमन्त्रमे। व्याख्य मनु—

"अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः॥

अग्निमूर्ति, पुं, (अग्निः+मूर्+क्तिन्।) पौराणिक। तस्य वैवरणाख्यानादिकथा। इति हेमचन्द्रः।

अग्निमन्थि, पुं, शुद्धवेतसवृक्षः। इति जटाधरः।

अग्निमन्थ, पुं, (अग्निं मन्थति इति। मन्थ विलोडने। कर्म्मणि घञ्।) अग्निकाष्ठिकाद्वयम्। इत्यमरः। (यथा वैद्यके,—

"अग्निमन्थः शमीगर्भः शमीवृक्षसमुद्भवः।
पारम्पर्यक्रमायातस्तेनाग्निं मन्थयेद्विधिवत्॥

अग्निमन्थकुशमन्थनम्।

"अग्निमन्थनकाष्ठाभ्यां
समस्तमन्त्रैः समाहितः।
तत्समस्तमुखाद्यानि
विकृष्य जनिवानवासिना"॥

अग्निय—

"अग्निमन्थोत्थ कुशय विरेचकमन्त्र गरः। (आदुत्तमर्द्धिका शोधकपुरीषविशेषश्च)"

अग्निमान्द्य, पुं, (अग्नौ मन्दताप्तिविषये मान्द्यम्। तत्पुरुषः। इत्र तस्य मन्दरसौ मान्द्यमन्दरसौ तस्य मन्दताप्तौ मन्दोऽग्नौ यस्य। इत्यौ अग्निमान्द्यवान्। अग्निमान्द्यिन्। इति हेमचन्द्रः।

अग्निमुख, पुं, (अग्निः मुखं यस्य, बहुव्रीहिः।) देवता। ब्राह्मण। इति मेदिनी। (त्रिलक्षणा। अग्रगामि। इति त्रिका। (स्त्री। अग्नेः मुखमिव मुखं यस्य।)

अग्निमुखी, स्त्री, (अग्निरिव मुखं यस्याः। बहुव्रीहिः।) अग्नाखी (मिरचा)। अजमोदा। भारङ्गिनी। इति राजनिर्घण्टः।

अग्निमुखी, स्त्री, (अग्नेः मुखमिव। उपमितसमासः।) आत्मघाती। आखिनी। इति हेमचन्द्रः।

अग्निमुख, (मुच्) पुं, (अग्निः मुखमिव मुखमस्येति बहुव्रीहिः।) अग्निमुखोऽस्त्रीदोः। इति हेमचन्द्रः। (स्त्री—अग्निमुखी। अरुषी।)

अग्निमुखा, स्त्री, सोनेरीवृक्षी। इति राजनिर्घण्टः।

अग्निमुखीय, त्रि, (अग्नौ मुखमिव मुखमस्येति इति) अग्नि+मुख+छघ्। (अग्निमुखीयस्त्रीदेवाद्यि। आग्नेय। इति वैद्यके।)

अग्निमुखेय, पुं, (अग्नौ मुखमिव। उपमितसमासः।) अग्नि। इति हेमचन्द्रः। (वाजपेयः।)

अग्निमुख्य, पुं, (अग्नौ मुखमिव।) अग्नि। इति अमरटीकायां भरतः। (पितृदेवता। आग्नेयमन्त्रदृष्टाः।)

अग्निरित, पुं, (अग्निं रेलति इति रिल+क्विप्।) अग्निरिल्। अग्निरिणी। इति हेमचन्द्रः। (अग्निमंत्रवाहकः।)

अग्निरीर्ष, स्त्री, (अग्निरीर्षं उत्तरिलक्षणं यस्य सत्।) अग्नेः सदृश्य उत्तरदेशे जातस्य मनु।

"अग्नावग्नेश्च संरोहात् ईर्षं सदृश्यं निर्दिशेत्।
तस्मात् तयोः समरोहेऽपि निर्देशो गुरुवत्तरः"॥

सर्वे। इति विकारपदार्थः।

अग्निरोचि, स्त्री, (अग्नेः रोचिः सादृश्यात्।) सर्वे। इति राजनिर्घण्टः। (त्रि, अग्निसदृश्यवे।)

अग्निरिल, पुं, (अग्नेरिव त्रिलो केतुरः अस्य।) सर्वे। इति राजनिर्घण्टः। कुजमे। कुसुमवृक्षे। इति मेदिनी। (शाकविशेषः।)

अग्निरिल्ल, पुं, (अग्निरिव त्रिलो रक्तवर्णो ऽस्य। अस्य।) कुसुमवृक्षः। कुजमे। रोगः। नाक। इति शब्दरत्नावली।

अग्निरिल्ला, स्त्री, (अग्निरिव त्रिलो केतुरः अस्याः।) शाकविशेषः। चिल्लाशाक इति भाषा। इत्यमरटीकः। तस्य पर्य्यायः। चिल्लाग्नी १ चक्षला २ चक्षिरी ३ शकपत्री ४। इत्यमरः। (अग्निरिव त्रिलो। ज्वाला। आयुर्वेदे त्रिल इति भाषा।)

अग्निरेतस्, स्त्री, (अग्निरिव रेतो वीर्यं यस्य।) कुजमे। इति राजनिर्घण्टः।

अग्निरोम, पुं, (अग्नेरिवो लोम। अग्नेः लुप्तलोमेवोमा इति वा।) शकविशेषः। इति शब्दरत्नावली। तस्य विधिः। ज्योतिष्मतीलोमस्वरसाभिर्विषेण वाक्यविहितज्योतिष्मतीलोमसत्वाभिर्विषस्य शुद्धिकारीरोग्निविधीनां नाम। तस्य कालो वसन्तः। तत्पर्य्यायाः अग्नीवरेद आदित्यादयः। इत्यं लोमः। देवता इन्द्रादयः। व्याप्तिः कोङ्कणः। नेत्रांश चन्द्रोदयो ब्राह्मः। कोङ्कणः। २ अग्निमुखः २ ब्रह्मणः ३ उद्भटः ४। इत्येकस्य प्रमाणं चत्वारकरणः। तत्र कोङ्कणे कोणे १ ब्राह्मणः २ अग्निमुखः ३ इति। ब्राह्मणाक्षरे ४ नेत्रे २ उद्भटः ३। ब्रह्मणे चन्द्र १ ब्राह्मणाक्षरे ४ चक्षिरे २ वेलः ३। उद्भटः। इति उद्भटा १ श्लोकाः २ इतिकर्त्तव्यं ३ तु ब्रह्मणः ४। न च चक्षाकाणाः। प्रथमदिने दीक्षा दीक्षोपदिष्टकृत्यानुष्ठानं। तत्र दिनोदिवसे ग्राम्यदीक्षाः शैलमन्त्रसत्वं। तत्रो दिनोऽहमेवाग्निवर्णदिवसे ग्राम्यानां ग्रामेषु च प्रवर्त्तिप्रमाणमन्त्रसाधनम्। चतुर्थदिवसे ग्राम्यदीक्षाप्रमाणमन्त्रं। अग्नीवोमीयपशुकर्म्म। तत्र प्रथमं प्रमाणमन्त्रं दिवसदीक्षाप्रमाणमन्त्रसाधनम्

अग्नि

दक्षो तु वेधसेत्तेन अग्निस्थानमनुत्तमं ।
मानुषस्य स्थाने मानुषस्य इति वा पाठः ।१।
आग्नेयीरसमादाय सरत्नुमे निधापितं ।
आत्माधारे त्रिवेत्तेन अग्निस्थानमनुत्तमं ।२।
वादशी उरसं मानुषस्य वदनं च ।
तृतिर्यं वारवेत्तेन तत्रोऽग्निं प्रतिष्ठेदयो ।
एवमेतत् प्रयोगेण अग्निस्थानमनुत्तमं ।३।
रहस्याद्भुतमूलस्य वायवस्थ मूलके ।
रिष्टं लभयते रिष्टं यद्यन्निष्टं लभ्यते ।४।
मुण्डीलता यथा कुर्ज मरीचं मागरं तथा ।
चर्मिलो च इर्मशंची निकृत्या लक्षणं विदुः ।५।
नैरोचनं मङ्गरणं पूर्वाहिणं इतं सर्म ।
दिव्यलभ्यं पीतां स्नाणकमेत्यानेन वैतला" ।६।
ओमर्द्धं अग्निस्थानं कुरु । इति गारुडे १५९ अध्यायः ।

अग्निकाला, ऊँ, (अग्निना शुचु द्वारा स्नातु स्नम् आत्मा मलिनता, औतस्नातोमिरिणा प्रकाशः । मलादिशुद्धितु मूर्द्धभवकरादान् एव वाटः । मूर्द्धभवादेशतु न शुद्धः) मरीचिपुत्रविशेषः विश्वकर्त्रवचनात्तद्दृष्टार्थं । इति शब्दमाला,—
"विराट्सुता सोमसदा साध्यानां पितरः स्मृताः ।
अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीचा लोकविश्रुताः" ।
इति मनुः ।

अग्निहोत्रं, क्ली, (अग्नये होत्रम् अत्र इति बहुव्रीहिः ।) यज्ञविशेषः । तत् द्विविधं । नित्यं नैमित्तं । तत्रयी यावज्जीवं प्रत्यहं आधानार्थं कर्त्तव्यं । तदयिना यावज्जीवं प्रत्यहं आधानं नित्यं । अग्निहोत्रं तु द्वेधा । तत्र प्रथमे काले । आधानप्रतिपत्तिकालात् इतरदारभ्य परिसमाप्तं आधानात्मकाधिकारसमाप्तिपर्य्यन्तं द्वितीयं । तत्र प्रथमं आधानं १ दर्शपूर्णमासाभ्यां २ आग्रयणेष्टिः ३ । एवमाधानं नाम देवविशेषे तत्तत्कर्म्मणा आधानं । तेषामिदु आधानादे प्राणवादे चाग्निहोत्रमिति कर्त्तव्यः । अग्निहोत्रं नाम होत्रमात्रमेवं । अन्ये वैतं द्विजो दक्षिणे कर्णे धीति अग्निहरणवद्धतीति । तत्र स्थालिपाकः १ यवः २ दधि ३ दक्षाज्यं ४ दर्भाः ५ दोरकः ६ समुधा ७ वेणवस्त्रः ८ मार्जनं ९ नैर्ऋतं १० तन्त्रं १९ । अन्यत्र वचिष्ठमे यवागू मनुष्यैर्द्धाया च होत्रं विद्याधारणविद्धः । तत्र यद्य अग्निष्ठं त्रिवं होत्रः वचनानेव वा कर्त्तव्यः आत्मिका वा आवर्तिकः । आत्माक्षात्मायं दाक्षौ दक्षाज्यमेव वचनानेव वा कर्त्तव्यः । स चाग्निहोत्रं आत्मायमधि यावज्जीवं कर्त्तव्यः । प्रत्यहंत्रे पूर्वाह्णां दक्षायां दक्षायां मध्ये वर्त्तते प्रत्यहमग्निहोत्रेऽतो इतरे प्रत्येक इत्यर्थः कर्त्तव्यः । प्रत्यहोमश्च दक्षिणे त्रिवे आत्मायां सर्वं तक्षिणं त्रिवे कार्यं-

अग्नि

काले आरभतीयः । तत्र इतरेऽमे सूर्य्ये देवता सार्वकाले आदित्यदेवता । आधानकालं प्रथमपौर्णमास्यां दर्शपूर्णमासयागारम्भः कर्त्तव्यः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विधिवाक्यं । तत्र वक्ष्यामः । पौर्णमास्यां यजः । अमायां यजः । पौर्णमास्यामग्नेयायो-मीयेर्योपांशुयाजान्तरेयं यागः । अमावस्यायामग्नेयेऽष्टाकपालेऽग्नीषोमीयेऽष्टाकपाले यागद्वयं । तत्रामावस्यायां कर्त्तव्यत्वात्तस्य दर्शपूर्णमासौ इत्यः । पौर्णमास्यां कर्त्तव्यत्वात्तस्य पूर्णमासपदं नामधेयं । दर्शश्च पूर्णमासश्च दर्शपूर्णमासावितरेतर इन्द्रः । पौर्णमासवासस्य प्राथमिकत्वेन अन्यापूर्वत्वमिति याज्ञिकीयानुशासनानुसारेण दर्शशब्दस्यास्याकृत्वात् पूर्वनिपातः । दर्शपूर्णमासावदि याज्ञवल्क्यं कार्य्यं । तत्रापि यत्रायां दर्शयागपुरुषि लिखितायत्नायाधिकारप्रतिबन्धकीभूतरोधसम्बन्धात्मावस्तो इतराधिकारात्मकं सम्भवेत्तावत्यामधिकारः । सामान्यतः पर्वशब्दात्मा प्रतिपदि यागं इति परिभाषा । तत्रातन्त्रसोमसाध्य यजमानस्य पौर्णमास्यामग्नेयेष्टरोडाशयागः आग्नेयेनार्द्धाद्यागद्वयागः । अमायाम्तु आग्नेयेष्टरोडाशयागः ऐन्द्राग्नेष्टरोडाशयागः । तत्रैसोमयागस्य यजमानस्य तु पौर्णमास्यामाग्नेयेष्टरोडाशयागः आग्नेयोर्धाद्यागद्वयागः अग्नीषोमीयेष्टरोडाशयागः । अमायाम्तु आग्नेयेष्टरोडाशयागः ऐन्द्राग्नेयागद्वयं ऐन्द्राग्नेयागद्वयेति क्रमः । तत्र अग्निश्चयागः अमावसे १ ब्रह्मा २ पौर्णा ३ अग्नीतिः ४ । दक्षुर्वेदकर्मकर्त्ता अध्वर्युः । ऋग्यजुःसामवेदचतुष्कर्मकर्त्ता ब्रह्मा । ऋग्वेदैकमन्त्रकर्त्ता पोता । अग्नीध्रः प्रायश्चित्तर्थ्यौरोद्वयादानी तत्रैरितकर्मकर्त्ता । इरोडाशो वीहियवगुरुमैर्यवनाद्युक्तैर्वा कर्त्तव्यः । अग्निहोत्रवदेव इरोडाशश्च इत्यनेन प्रदेश दायलीयं शास्त्रं कर्त्तव्यः । आत्मायेष्टाग्निहोत्रे विशामिक्षेत्रादिरिष्टाग्नयेनिः । इति रघुनन्दनः ।
इत्यादिग्रन्थः । तत्पर्य्यायः । आधानवं २ यज्ञविशेषः ३ । इति हैमचन्द्रः ।

अग्निहोत्र, ऊँ, अग्निः । इत्यं । इति मेदिनी ।

अग्निहोत्री, (त्र्) ऊँ, (अग्निहोत्रम् अस्यास्तीति । अत्र इनिठनौ इतिवत्तौ ।) अग्निहोत्रयाजकः । तत्पर्य्यायः । अग्निचित् २ आहिताग्निः ३ । इति हैमचन्द्रः । अग्निचित् ४ । इत्यमरः । साग्निकः ५ । इति इत्यं ।
("अग्निहोत्रमवस्यादाग्निहुतं ब्राह्मणः कामकारतः ।
ब्राह्मणार्थं परित्यागं तीव्रकालमं वि दुः" ।
इति मनुः ।

अग्नीध, ऊँ, (अग्निः + इध् + घञ् ।) अग्निदेवः । तत्र अग्नीधीयसूक्तं । इत्यमरः । (अग्निधात्रा ऋत्विजा अग्निरिति । अग्न्यां विद्यतेऽग्नि + अण् ।) अग्न्यां विद्यमानः उत्पन्नो यज्ञवेदः । आरण्यमन्त्रमुखो ब्राह्मणः ।)

अग्नीध्र, क्ली, (अग्नीधं इध्यत्यत्र । अग्निः + इध् + करणे घञ् ।) अग्निगर्भः । यज्ञियाग्निपूर्वकाग्निमन्थनं । इति हैमचन्द्रः । यथाह मनुः—
"अग्नीध्यं मैथुनप्राप्तमाधानं प्रथमं तु रोहितम् ।
आहरमार्जनात् कुर्य्यात् क्रतोरपचये दिजः" ।
आग्नेय, क्ली, (अग्निरस्य अस्थम् । अग्नेयोधारः ।) आग्नेयास्त्रं । अग्निधारिणास्त्रं । मन्त्रकल्पमात्र इत्यमरभाषा ।
आग्नेयागार, क्ली, (अग्नेः आधानं । अग्निः + आ + धा + ल्युट् ।) यज्ञियाग्निधारणाधिकारः । अग्निरक्षणं । अग्निहोत्रं । इति हैमचन्द्रः ।
आग्नेयागार, ऊँ, (अग्नेः आगमः ।) यज्ञागमाधारकुण्डं । इति भटाधरः ।
आग्नेयादान, ऊँ, (अग्नेः आदानम् ।) आधानादिकं अग्निक्रियाः । मूलकेतूक्तयागादिः । अग्निविहोत्रादयो वा । न तु मन्थनादिद्वारा अग्नेरौत्पत्तिकक्रियारूपं । तत्पर्य्यायः । उपाग्निदान २ । इत्यमरटीकायां च ।
आर्त्त, क्ली, (आर्त्तं अस्तति वा । अस्त कुटिलगतौ ततो घञ्यर्थेऽति वा ।) उपरिभागः । आद्या इति भाषा । अस्त इत्यर्थः । शिरस्त् शिरस्त् १ । इत्यमरः । शुरुमात्तं । अग्रमस्त्रं । शस्त्रपरिमाणं । प्रान्तं । समूहः । इति मेदिनी । (मिश्राविशेषः । यावत्यनुष्ठानम् । "मानसमाग्रा मिश्रामाग्रयं यावत्यनुष्ठानम्" इति स्मृतेः ।)
आग्र, त्रि, श्रेष्ठः । उत्तमः । इत्यमरः । प्रधानं । अधिकः । प्रथमः । इति मेदिनी ।
आग्रयण, त्रि, (अग्रे भवः । अग्रशब्दाद्यः, ट्यु ।) अग्रजातः, यथा,—
"इत्यमग्रयणस्येष्टं शास्त्रम्" ।
इति महाभारते ।
आग्रयणी [न्] वि, (अग्रे भवत्येतत् । अग्र + अण् + ङीप् ।) अग्रे भवत्यस्यां । अग्रेभवा । इति हैमचन्द्रः ।
आग्रह्य, ऊँ, (अग्रे भवः इति साधनी अग्रेभवः ।) ब्रह्मण्यागः । तत्पर्य्यायः । पूर्वाह्णः २ आदिमः ३ । इत्यमरः । (प्रथाह मनुः—
"अग्नौ च सम्यगाधानमाग्रहायणकर्म च" ।
इत्यादिः । इति हैमचन्द्रः । अग्रे भवति वि ।
आग्रहायण, क्ली, (अग्रा मुख्या ग्रहायणशब्देन मेहनं (शब्दार्थकात्) यस्मात् सः । अग्रहायणः अग्रे भवो वा तत् शास्त्रमर्थादानात् वार्द्धिकम् ।) ब्रह्मचर्य्यं । ब्रह्मचारिकर्म्म । इति हैमचन्द्रः ।
आग्रहायणक, [न्] ऊँ, (अग्रे भवः इत्यं च स्वार्थिकः ।) (अग्र + अण् + संज्ञा ।) ब्रह्मचारी । इत्यमरः । ("आग्रहायणकाश्चैव इत्यं कार्यं तथा ।
इत्यं ब्रह्मचर्य्यं कथितमिदानीमथ ।" ।
इति । ब्रह्मवैवर्ते । ब्रह्मखं । ३५ अध्यायः ।)
आग्रहायणक, ऊँ, (अग्रे भवः इत्यं च स्वार्थिकः ।) (अग्र + अण् + संज्ञा ।) ब्रह्मचारी । इत्यमरटीकायां ।

अयआति, पुं. (अये आतिर्यस्य बहु व्री.) मनु + आरे (दिनु) प्राप्तव्यः। इति हेमचन्द्रः।

अयआयी, त्रि, (अये भोक्तेत्यर्थी अय + ची + विच्) अयप्राप्तभोक्तृ इति वाचस्पतिप्रभृतयः। (यजौ च पुं. इत्यत्र वाचस्पतीयं तथाविधस्य विवक्षाऽभावात्तन्मूलम्) अधिकः। भोक्तृ। इति हेमचन्द्रः।

अयतः, [तृ] (अये अय + असयर्थे तस् अर्थे) अये प्रथमे। तत्प्रथमः। इत्यतः द प्रत्ययः। इत्यमरः।

अयतालव्य, त्रि, (अयतः अये स्थिते तालुनि तालव्यः अ + व + यः। ततः कर्म्म० यत्) अयतालव्यवर्णोच्चारणकर्त्तरि। (इ ई ए ऐ य इति अयतालव्यवर्णाः। तेषामुच्चारणप्रयत्नः अयतालव्यः।) इत्यमरः।

अयतालव्य, त्रि, (अयतः अये स्थिते तालुनि भव

अङ्ग

अङ्गागर, पुं, (अङ्गमागः सङ्गतः अङ्गभागादिभिः सहितो यः) अङ्गभागादि-सहित पदार्थः। स च कर्मराजभेदपतिः। इति श्रीभागवतं।

अङ्गो, [ङ्] अ, सम्बोधनं। यथा अङ्गो यज्ञ इति भेषजिते।

अङ्गोर, पुं, (न धीरः कौशलयः "धा ते मद! क्रिया तदुरधीरा यावनाद्रिणी" इति वेदः।) मङ्गदेशः। इति त्रिकाण्डशेषोक्तयुगायां।

अतिभयानके अभयानके च त्रि।

अङ्गोरा, स्त्री, (नास्ति धीरा मर्यादा मूर्तिर्यस्याः। अतिभयानका इति व्युत्पत्त्यर्थः) मादक्षव्यवहारेषी। यथा,—

"भाङ्गे मात्यसिते पक्षे अङ्गोरायां चतुर्दशी। तस्यामाराधितः शम्भुर्वरेप्सितवरं ददेत्"।

इति स्मृतिः।

अङ्गोल, त्रि, (नास्ति धीरः शब्दो यत्र वक्तव्यीति शब्दस्तूष्णीं, न अन्यः धीरः शब्दो यत्र वक्तव्यीति अत्यन्तभिन्नुके। तथाहि,—

"तत्प्रयुक्तमभाषेत तत्त्वज्ञं तत्त्वतत्त्वतः। आत्मार्थं विरोधेत्य नमर्थान् वट् प्रकीर्तिताः"।

इति भारतम्। आभीरप्रभृतयोऽप्यङ्गोराः। अव्यक्तवाचः। अस्पष्टभिधायुक्तः कलाधारिकाकरणसंज्ञारिणि वै। न तु वर्णधर्मप्रतिलोमवर्णाः शवशाद्य।

अङ्गा, पुं, (न धीरः दिवाद्यति वर्धयति यत् न + धीरः + कर्मणि घञ्। यद्वा धीरात् साधु।) कक्षा। इत्यमरटीकायां।

अङ्गाल, स्त्री, (न धीरते या धीर + कर्मणि घञ् स्त्रियां ङीप्) अङ्गालं धीरते यो अङ्गालां धनुषाम् इति वेदः। "धनुषाम् स्त्रियं आङ्गालियं धीरेतिसामानि" इति विधेयात्। स्त्रीलिंगे। इत्यमरः।

अङ्ग ल् क वदे। लघुदि। इति कविकल्पद्रुमः। कण्ठध्वनिद्योत्यायां। यदं सङ्गाद्यर्थानां। लघु त्रिकल्पलिका। तथा च,—

"कण्ठिदि धीरतां वर्णानां धीरतां धनुषाम्। आकर्णिदं त्रिपार्थं धीरतां त्रिदियतां"।

इति वेणीदेवः।

"आङ्गकरिणीमाणि पृथि धीरेषु आदधे"। इति कणादुः। आङ्गलि अङ्गायति। इति दुर्गादासः।

अङ्ग, पुं, (अङ्गति त्रिकरति, अङ्ग + अच्) त्रिकं। (यथाभिधानं वृक्षा तस्मादाधेयः आङ्गिकं। इति त्रिकृत्तरे।) अध्यधिकः। अवयवः। देहः। त्रिकृत्तं। लक्षणं। आत्मं। शास्त्रांशः। इति मेदिनी। (प्रकाशेश्वरादयो रक्षणवस्तुत्वम्। अवेदपुरुषाणां पुरुषं पुरुषेषु। अक्षणिकात्मविशिष्टशरीरं इति कौमिलः। इति शब्दरत्नावली। त्रिकं दुर्गं। इति त्रिकं। इति। इत्यमरः। वस्तुद्वा। इति भरतः। इति। अङ्गिरिद्वे। अङ्गं। अङ्गिरिद्वे। अङ्गं। अङ्गं दिवो गुरुशब्दिषये त्रिकत्तीत्यादि-शब्दः। इति कुमारसम्भवे।)

अङ्गति, पुं, (अङ्गते गुप्यतेऽसौ अनुच + कर्मणि अति व्युत्पत्तेरोनाद्य इति पाठिनिसूत्रेण अन्य कः। वायुपुत्रे अङ्गति गच्छति इति व्युत्पत्या) ब्रह्मा। अग्निः। अग्निशेषी। इति त्रिकः। वायुः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अङ्गर्, स्त्री, (अङ्ग + क्विप् भावे स्फुट्) सङ्गतसंज्ञायां। त्रिकृत्तुर्त्तिकरणं। त्रिकं दानम् इति भाषा। त्रिकरणं। यथा भरतमाहात्म्ये।

"अन्यथाङ्गसमाप्तौ वाङ्गनिर्भोगने क्षते। सार्थं संभरणार्थम् न दुष्येदोषवत्सेषां"।

अङ्गर् त्रिकृत्तादित्रिकरणं। अन्य त्रिकरणकरणं। इति शब्दरत्नावली।

अङ्गवाहिका, स्त्री, (अङ्गवाहि + स्वार्थे क + स्त्रियां टाप्) वाहिकृत्। इति हेमचन्द्रः।

अङ्गवाही, स्त्री, (अङ्गेन वाहयति अङ्ग + वा + अति क्रियां वा ङीप् पक्षे अङ्गवाहिः) वाहिकृत्। इति। वेदिकास्त्रयमात्रके। तस्य नामान्तरं वेदिः। इति मेदिनी।

अङ्गवेदाय, पुं, (अङ्गेन वेदयति वेद + णत्) त्रिघोटकरोगः। पैगुंके इति भाषा। त्रिघोटकमूल इति केचित्। अस्य गुणाः। गुरुत्वं। अरोचकत्वादि। लक्षणतत्त्वं। इति राजनिर्घण्टः।

अङ्गिक, त्रि, (अङ्ग + ठन्।) वाहिता। त्रिकिक। इति व्याडिः।

अङ्गी, स्त्री, (अङ्ग + स्त्रियां ङीप्।) अङ्ग। मरुद्देविका। इति शब्दरत्नावली।

अङ्गुर, पुं, (अङ्ग + उरच्) वीजाङ्कुरः। मूलसेवाप्रकारेः। (दर्भाङ्गुरेण चरता सत इत्यादौ तस्यो क्षिप्ता वर्तिरदेव पतति गता। इति शाकुन्तले। अन्य यथा। अभिरोहिङ्गुरे। इत्यमरः। उद्भेदः पुनरेषः। (पुनर्नवसारकाण्डकाण्डः। इति कुमारसम्भवे।) अङ्कुर ए। इति रामाश्रमः। रोहः। अङ्कुरः ७। इति हेमचन्द्रः। वर्णं। रक्तं। रोमं। इति मेदिनी।

अङ्कुरक, पुं, (अङ्कुरे प्रकारार्थिकेऽर्थेकन् स्वार्थे क + उरच् ततः स्वार्थे क) रोहः। पक्षिशालायां। इति हलायुधः।

अङ्कुरण, न स्त्री, (अङ्कुरे क्रियमाणमनेनेति। करणे ल्युट्। उत्पत्तिसमयसंस्कारभेदः। अङ्कुर इति भाषा। तत्संस्कारः। इति च। रत्नमालः। अस्ति च। इति स्मृतिः। अङ्कुरः। इत्यमरटीकायां। (रामाश्रमे,—

"उद्वाहपूर्वमाचार्यो वाहनं कृत्वा विधानतः। कारयेदङ्कुरान् सम्यक् कालवस्त्रादिसंयुतान्"।)

अङ्कुरपूर्वक, त्रि, (अङ्कुरः पूर्वमेषां तेषां द्वन्द्वः + च + कर्मणि घञ्।) द्वन्द्वसहितं। इति विवाहपद्धतिः।

अङ्कुरी, स्त्री, (अङ्कुरे जातार्थे ङीप् औङ्कुरिके

अङ्ग + उरच् स्त्रियां ङीप्।) अङ्कुरीयाद इति वैद्यकं। (त्रिजातं चतुर्विधेतिप्रसिद्धरेवेलाय-मंतरदेशीविशेषः। इति हेमचन्द्रः।

अङ्कुर, पुं, (अङ्ग + सर्वधातुभ्यः उरच् वा उरच्) अङ्कुरः। अग्निवेशीद्वेषे। इति हेमचन्द्रः।

अङ्कुल, पुं स्त्री, (अङ्कुले क्षत्रियजातावर्थे माङ्कवादित्वेन अङ्ग + उलच् वत्वे) अङ्कुलः। इक्ष्वाकुविशेषः।

अङ्कोट, पुं, (अङ्ग + कोटच्) अङ्कोटवृक्षः। इति रत्नमालः।

अङ्कोटः, पुं, (अङ्कोते गुप्यतेऽसौ अङ्ग + कोटच्) वृक्षविशेषः। आकोड इति ख्यातः। अस्य पर्यायः। विकोषकः २। इत्यमरः। विकोटकः ३ विदेहः पत्रकः ४। इति भरतः। अङ्कोलकः ५ वेणः ६ नेरिलः ७ रीर्घकोषकः ८। इति रत्नमालः। अङ्कोटः ९ रामठः १०। इति रत्नमालः। कोटजः ११ देवी १२ गुच्छफलः १३ गुच्छेफलः १४ पीतसारः १५ मरुजः १६ गुच्छफलः १७ पीतः १८ तामपत्रः १९ रीर्घकोषः २० गुच्छाङ्कः २१ कोलकः २२ लम्बकर्णः २३ मध्यपुष्पः २४ पीतपत्रः २५ विशालकर्णाग्रः २६। अस्य गुणाः। कटुत्वं। तिक्तत्वं। विषघ्नत्वं। वातश्लेष्महरत्वं। कृमिदोषहरित्वं। रेचकत्वं। इति। तद्भक्षणम्। दोषकरत्वं। गुरुत्वं। वातपित्तकरत्वं। विदेहत्वं। वातश्लेष्मकरत्व-दुष्टव्रणहारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।

अङ्कोल, पुं, (अङ्कोलेगुप्यतेऽसौ अङ्ग + कोलच्) अङ्कोलवृक्षः। आकोड इति भाषा। इत्यमरटीकायां भानुजी।

अङ्कोलक, पुं, (अङ्कोल + स्वार्थे क) अङ्कोलवृक्षः। इति मेदिनी।

अङ्कोलिका, स्त्री, आलिङ्गने। इति रत्नमालः।

अङ्कोलसार, पुं, (अङ्कोलस्य सार इवेति। शिरायां) आलसविशेषः। इति हेमचन्द्रः।

अङ्क, पुं, (अङ्कते वाक्ये प्रयोगकर्तृविशेषेऽर्थे अङ्ग + अच्) प्रयोगकर्तृविशेषः। शास्त्रोपाधि इति भाषा। रूपकम्। रूपं,—

"नाटकाख्यकाव्यमङ्कैर्भूयोभूयः"।

प्रयोगकर्तृर्यः शास्त्रोपाधिर्न हि भाषते। इति भरतः। (अवतारविशेषकथा अवतारपुरुषा आश्रयोः। यथा,—

"मार्कण्डेयपुराणेषु कल्पेषु ब्रह्मणो विदुः। अवतारान् कुर्वतान् कर्मभेदं प्रयोजनं। वाक्यं ब्रह्मा ब्रह्मणे पुरातनमुखमाहुः"।)

अङ्क, पुं, (अङ्कते देवकर्म अङ्ग + विच् अच्।) अङ्कः। इति कविकल्पद्रुमः। वाक्यसंबोधनेषु। इति शब्दरत्नावली। अङ्क (विषयविशेषः। तथा च,

"अङ्कविद्यां अङ्कुरां
इति गोरक्षः अङ्कुरः
दुर्गादासः।

अङ्ग

अङ्ग, अ. कलेवर। २ शरीर। (रामायण, —"अङ्गानि यस्य सौमित्रे कम्पन्ते मन्दमेव च।" इत्यादि।)

अङ्गं, स्त्री, शरीरावयवेदेश। यो हि स्त्रियो-भावा। तत्पर्यायः। अवयवः २ प्रतीकः ३ अवयवः ४। इत्यमरः। ५ गात्रं। (प्रयागसिंहजे, —"अङ्गानि यस्याङ्गभिः स विधाता धाता।")

अङ्गजातं। (साहित्यदर्पणे, —"वक्त्र वक्त्रमरेक्षी प्रसादो वीर एव वा। अङ्गमत्रे रसाः सर्वे अङ्गिन्यङ्गेऽङ्गिनो हि ते।" उदाहा। इति मेदिनी। (अङ्गानि स्त्रियो पुंसोऽवयव अङ्ग+जस् इति मुक्तत्वा) अजा। अङ्गं प्रसवति अङ्गे जन्मनि जातावन्यतरस्यां ङीष्। दधा। "स्त्रियाऽजाताऽपत्यायां पुंसि हरिणीति भाषः।" वैद्यकशास्त्रादि मद्द। दधा, —"स्त्रियां सन्तो आचार्यं स्त्रियां कृत्स्नां अजा। ज्योतिरामरनाथेन वैद्यराजेन वर्णिता हु"।

स्त्रियां १ कन्या २ आचार्यां ३ स्त्रियां ४ ज्योतिर्षे ५ इत्यजा। २ आचार्यां। अङ्गस्य जातां दधा। शरीरजप्रभावजन्यत्वादाचार्यत्वमस्य इति तदीयप्रभावजन्यत्वात्तथात्वं। इति विश्वनाथस्य-टीका।

अङ्ग, पुं. अवमारपतरेदेश। इति हेमचन्द्रः। मेदिनीकारमते विश्वकर्मजयन्यामुत्पन्नोपुत्रे। वैद्यदेहेदेश। दधा, —"इन्द्रद्यम्नं नमस्थ्य सुरनेत्रमन्तरं स्त्रियं। तावत्तृतीयो रैवेशो वाणासां च हि दुष्यते। इति हरिवंशपुराणे ७ अध्या। (अत्यच्च रेवा नदस्या यद्यपि व्यवहितत्वेऽपि अङ्गविषयत्वं तद्वाक्यं व्याख्यानं अर्थं अङ्गवाद्या स्थानं। दधा रामायणे, —"अत्यच्च इति विस्तारमस्य प्रथिते राजन्। स जातश्चित्रया भीमान् दधाङ्ग स मुमोच च"।

अङ्ग, त्रि, (अङ्गं विद्यतेऽस्य अङ्ग+अर्शं आद्यच्) तथा मेदिनी। अङ्गं अस्ये प्रयोजनमस्येति ३ मुख्यौषधि। औषधमे तत्प्रयोगे त्रिमन्नुक्तानि यानित्यके इति मेदिनी। अङ्गविशिष्ट। विकल। इति मेदिनी।

अङ्गजः, पुं. (अङ्ग+जायं जन्) अङ्गात् देहात्तिता इव देवता। आत्मदेवता। इति हेमचन्द्रः। अङ्गं, स्त्री. (अङ्गे आत्मे अङ्ग+अच्+सत्त्वां अर्थे इति पाणिनिसूत्रेण स्त्र कर्तरि) शङ्ख। इति मेदिनी। ज्योतिषे वाच्यम्।

अङ्गण, पुं. (अङ्ग+अनि) केश। वाजा। अश्व। इति विश्वमेदिनी। मरुद्गणे ३ इति कविकल्पलतायां। (छोडा दौरने कार्तिकस्वामिदेवेन। यथा माघिकाव्ये, —"सौरेरे सकलशास्त्रास्त्रसङ्गरैरिव निर्मलता। अङ्गणराजस्य आराधयिष्यन्नेपुरुषः।

अङ्गता, स्त्री. अङ्गा। अङ्गत्वस्य इकारान्त स्त्रियां।

अङ्गदं, स्त्री. (अङ्गते अङ्ग+अधिकारे अदि+अच्+टाप्) राजधिकारिकलक्षणं। अङ्गदं। अमरटीकायां अङ्गदा। (रैवीमाहात्म्ये, विमानं रंतङ्गदमेतत्सिद्धिविद्युते।)

अङ्गदिन्, पुं. (अङ्गानि रेवते अदि+अर्शआदि अति। अङ्गदि विद्यो अस्ये च।) अङ्गा। विष्णु। अग्नि। अङ्गिरोमी। (अङ्गिरसोऽपत्यादयो। अङ्गिरोविषये तु कर्तरि अति। अङ्गदे अस्ये इति कुत्सिता राङ्गदे।)

अङ्गर्द, क्षी. (अङ्गं अति अवयवति अङ्ग+रेर+क उपरुक्तमात्) केयूर। तारु वायु इकारि भाषा। इत्यमरः। (रामायणे, —"सुकुमारैश्च बाहुभिः सुसंस्थानैरलङ्कृतैः।")

अङ्गरः, पुं. (अङ्गं अति गच्छतीति आलसतीति अङ्ग+रेर+कर्तरि क) वह्निरेरे। स च वाचिनामाख्यातवाक्यात्। इति मेदिनी। (रामायणे, —"कुमारं वह्नतस्तस्मिन्नङ्गरस्तमुपागमत्। आदीप्ता वाचिना इत्यमङ्गरं विभिरे ततः।")

अङ्गरा, क्षी. अङ्गरं देवतां खलाभिधि सम्पर्कति या अङ्ग+रा+कर्तरि क। (स्त्रियामाङ्) रश्मिक दिनुष्टुभिभाषी। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ।

अङ्गल, क्षी. अङ्गभूमिः। अङ्गुष्ठ उद्गाम इति भाषा। तत्पर्यायः। अन्तरं २ अन्तिरं ३। इत्यमरः। अङ्गर्व ४। इति त्रिकाण्डः। अङ्गर्व। (रामायणे, —"सहस्राणामङ्गरं त्रयः प्रविश्यन्तु महोरगं"।)

४। अङ्गं। अन्तरं। इति मेदिनी।

अङ्गरा, स्त्री. अङ्गमस्ति अङ्गरि अस्या इति अङ्गरा+अच्+आप् इति वा। कामिनी। शुन्दरास्त्री सो। इति मेदिनी। (तथा—"अङ्गरा सारवाणं सेवं शुभेङ्गरासा")। वार्त्तमेनीसखा उमारिङ्गरासा तथा। अवस्तरं अङ्गरासा। अङ्गरा। अङ्गरा। अङ्गर

अङ्ग

अङ्गनं मद्धीतत्वादयः। अङ्गानां स्थानात् स्थानान्तरगमनं। तत्प्रयोगः। अङ्गविक्षेपः २। इत्यमरः। अङ्गहारिः १। इति तट्टीका। शिरःकम्पनप्रभृतकादिको हारिभेदप्रकारः। इति मधुः। अधिकमन्यदारिभेदशब्दे। इति रायः। अङ्गहारविनियोगविधिर्नाट्यशास्त्रे। इति कौमुदी।

अङ्गहारिन्, त्रि, (अङ्गेन चेष्टा रहितः इतीदृशं तत्पुरुषः। ब्रा+कर्मणि ह्नः।) अवयवरहितः। अङ्गहानिविशिष्टः। (यथा, भागवते—

"कालकर्म्मगुणीजानां देहैर्मेलातुसम्भवैः च। सम्भवो वैद्यतं पुंसमङ्गहीनादि लक्षणं।)

अङ्गहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्भवेत्"।

इति स्मृतिः। कामदेवे ऽस्तिद्धः।

अङ्गाधिप, पुं, (अङ्गस्य देशविशेषस्य अधिपः मध्यीतत्पुरुषः।) अङ्गदेशाधिपतिः। स च कर्णः। इति भूरिप्रयोगः।

अङ्गार, पुं, क्ली, (अगि+आरन् इतिरो नुमुलोपेति नुम्।) दग्धकाष्ठादयः। तत्पर्य्यायः। अलातं २ उल्मुकं ३। इत्यमरः। आभाषं ४ उल्मुकं ५। इति तट्टीका। ("यतङ्गुअस्मा मारो तमाङ्गारस्मा द्वमाद्भ" ।)

अङ्गार, पुं, (राहं रहदर्कमङ्गं दग्धं स बक्रगीहिः इवोरत्वादात्वं भापुं।) मङ्गलग्रहः। इति मेदिनी। द्वितीयवती। इति वैद्यकं।

अङ्गारक, पुं, (अङ्गार+कार्थे कः।) मङ्गलग्रहः। इत्यमरः,—

("धरासनस्य कुपो भौमो भूमिजोभूमिनन्दनः। अङ्गारको मङ्गलश्च सर्व्वतोमाधवादकः"।

इति वराहपुराणम्।) (रामायणे,—

"विरोध मङ्गलोर्योगं दुष्टाङ्गारकदोषकृतं। क्रौञ्चनाशञ्च सप्तर्षं क्रेतां मेघादिवर्षणं। आषाढाङ्गारकवक्रो विशाखासमरि चामरे"।)

अङ्गार। कुरण्डवृक्षः। इति मेदिनी। अङ्गारा। इति राजनिर्घण्टौ।

अङ्गारकर्षू, स्त्री, (अङ्गारेव सर्व्वं तैर्यं शाकपार्थिवादित्वात् समासः। अकारपररूपत्वं) लवणक्षारपक्षिणी। तारा पाकशाकादौ गुणवत्। यथा,—

"सूर्म्मी भाद्या वरिष्ठे रे लोहिता वेतसादनी। द्वादशी मेघवर्षं कुर्य्यात् राजा मारी प्रजासरी। आरक्षाङ्गारिकेत्येवं लवणादि विधायकेत्। तेषकङ्गारकं नाम कर्म्मकारिणीत्यपि"। इति तत्त्वोक्तः।

अङ्गारकमणि, पुं, (रक्तवर्णत्वादङ्गारवत् मणिः अथवा अङ्गारकस्य मणिः मध्यीतत्पुरुषः। आदित्यकान्तरे देवैः कथे मुक्तो प्रजापतेर्मुखात्पतन्तं कुजं दक्षादित्यादिना तत्पुत्रप्रजापतिर्व्याहार प्रजापतिरुवाचोद्दिष्टं तमित्यर्थं।) प्रवालः। इति राजनिर्घण्टः।

अङ्गारकुण्डल, पुं, (अङ्गारवर्णं कुण्डलं यस्य कर्म्म।) हितालः। इति राजनिर्घण्टः।

अङ्गारधानिका, स्त्री, (अङ्गारान् धीयन्ते आधीयन्ते ऽत्र धा+अधिकरणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्।) अङ्गारादयो यत्र तत आधीयते वा। यत्रे अङ्गारधानी। अङ्गारधारणपात्रं। आङ्गरा इति ख्याता। बाँगाल इति केचित्। तत्पर्य्यायः। अङ्गारशकटीर द्वयसौ ३ द्वयसी ४। इत्यमरः।

अङ्गारपरिपाचित, त्रि, (अङ्गारेव परिपाचने परि+पच+क्तः आर्द्धधा तत्र कर्म्मणि ह्नः।) अङ्गारपक्वं। ऋषिविद्याङ्गारदग्धमांसं। कांगार इति ख्यातं। इति शब्दचन्द्रिका।

अङ्गारपर्णक, पुं, (अङ्गारवत् पर्णं पत्रं यस्य स बहुव्रीहिः। वनमेदे। लोहलाति ततः अर्शं आद्यच् तत्सामी) चित्रकवृक्षभेदे। इति मेदिनीकरः।

अङ्गारपुष्प, पुं, (अङ्गारवत् रक्तवर्णं पुष्पं यस्य स बहुव्रीहिः।) रक्तदेवदारुः। त्रिपादपः। इति रत्नमाला।

अङ्गारमञ्जी, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा मञ्जी मञ्जरी यस्या सा बहुव्रीहिः। शमीवाराहीवैरिणीवाहुल्यकरमात्।) वराहक्रान्ता। इति शब्दरत्नावली। अस्य नामान्तरं अङ्गारमञ्जरी।

अङ्गारवल्ली, स्त्री, वराहक्रान्ता। इत्यमरः। भार्गी। गुह्या। इति राजनिर्घण्टः।

अङ्गारवल्ली, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा वल्ली वर्णीधारणः गुह्यत्वात्, सार्थे कन् अङ्गारवल्लिका।) मञ्जरिका। भार्गी। इति राजनिर्घण्टः।

अङ्गारशकटी, स्त्री, (शकटीव वोटुं शकटं। शकट+स्त्रियां ङीप् अकार्थे शकटी। अङ्गारस्य शकटी यद्वोत्तमूढवा। आङ्गरा इति भाषा। धुनाची इति) अङ्गारधानिका। इत्यमरः।

अङ्गारिन्, स्त्री, (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार+अत इनु उगादित्वात् इनु तस्य ङ वा स्त्रियां ङीप् वनौषधिभेदः।) अङ्गारधानिका। इति भरतः।

अङ्गारिका, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा अङ्गार+स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप्) दुग्धावी। वनाजवलिका। इति मेदिनी। (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार+अर्शं आद्यच् तत्र ङ वा स्त्रियां टाप् इति भाषायां अङ्गारमञ्जरी)

अङ्गारिणी, स्त्री, (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार+अर्शं आद्यच् तत्र स्त्रियां ङीप्।) अङ्गारधानिका। भाजनवती। इति ङीप्। (सूर्य्यकान्तवत् रक्तवर्णा रश्मिः।) इति मेदिनी।

अङ्गारिन्, त्रि, (अङ्गारमिवाकारि अङ्गार+विच् तत्करोतीत्यर्थे णिनिः।) दग्धकाष्ठविशिष्टः। (अङ्गारं करोति अङ्गार+विच् कर्म्मणि णिनिः। अर्शं आद्यच् वा रक्तवर्णवति) दग्धे त्रि। इति विश्वः।

अङ्गिका, स्त्री, कञ्चुकः। कांचली इति ख्याता। इति हैमचन्द्रः।

अङ्गिरस्, [स्] पुं, (अङ्गति ब्रह्मणो मुखान्निःसरति अगि गतौ+अच् इरच् च) मुनिविशेषः। स च ब्रह्मणो मुखात्जातः। तस्य भार्य्या चर्षणिकन्या अङ्गा। तस्याः उतथ्यः १ बृहस्पतिः २। कन्या सिनीवाली १ कुहूः २ राका ३ अनुमतिः ४। इति भीमसेनः।

अङ्गी, [न्] त्रि, (अङ्गं विद्यतेऽस्य अङ्ग+मत्वर्थे इनि।) अङ्गविशिष्टः। आत्मवान्। यथा वेणीसंहारे विहतो मत्तते तस्यारङ्गाश्च त्वि। इति मुग्धबोधटीकाटी दुर्गादासः। प्रधानं। मुख्यः। यथा "यद्यपी स्यात्समासान्ते"। इति अमिकारः।

अङ्गीकार, पुं, (अङ्गीति चार्थात् तत्पुरुषात्तु ञ+घञ्) स्वीकारः। तत्पर्य्यायः। समित्र २ आत्मा ३ प्रतिज्ञानं ४ नियमः ५ आत्मवा ६ संश्रवः ७ अभ्युपगमः८ समाधिः ९ प्रतिज्ञा१० इत्यमरः।

अङ्गीकृत, त्रि, (अङ्गीति चार्थात् तत्पुरुषात्तु ञ+कर्म्मणि ह्नः) लीकृतं तस्य पर्य्यायः। उरीकृतं २ उरीकरणं ३ आत्मृतं ४ प्रतिज्ञातं ५ संश्रीतं ६ विदितं ७ संश्रुतं ८ समाहितं ९ उपपन्नं १० उपपन्नं ११ प्रतिश्रुतं १२ अभ्युपगतं १३। इत्यमरः।

अङ्गुरि, स्त्री, (अगि गतौ+उ डिच् रश्चादेशश्च खरवात् लस्य रत्वम्) पादिशाखादुलौ। इत्यादिकोषः।

अङ्गुरि, स्त्री, (अङ्ग+उ डिच् पक्षे ङीप्) अङ्गुलौ। इत्यमरटीका।

अङ्गुरीय, पुं, क्ली, (अङ्गुरीरं तत्र अर्हं वा अङ्गुरि+छ: तस्य ईयादेशः) अङ्गुलीयकं। अङ्गुरी इति भाषा। अङ्गुली अर्हं अङ्गुलीयं मणीत्यादित्वात् लस्य रः। इति भरतः। (यथा रामायणे,—

"दत्वा तस्य तदा हेतोः लक्षणाङ्गुरीयकमिदं। अङ्गुरीयमभिज्ञानं राघवस्य ददामयं"।)

अङ्गुरीयक, क्ली, पुं, (सार्थे कन्) अङ्गुरीयकं। इत्यमरटीकायां भुवनपालः। (यथा रामायणे,—

"रामस्यासाधितकर्म्मं शङ्खचक्रधरस्यच"।)

अङ्गुल, पुं, (अङ्ग+उल् अङ्गौ पर्व्वणि अङ्ग+ङी+क) हेमकन्दः। अङ्गुली। इत्यमरटीकायां रमानाथः। अङ्गलयतीत्यर्थं। इत्यमरटीकायां भरतः। (अङ्गलयतेऽनेनेत्यङ्गलयतीत्यर्थे करणे ल्युट्) (यथा रामायणे,—

"न हास्तिकं सहोरगं वृक्षमङ्गुलकम्"।)

अङ्गुलि, क्ली, (अङ्ग+उलिच्) करशाखा। अङ्गुल इति भाषा। (यथा मनुः,—

"अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्यं रेखे स्त्रियां सव्येतरे"।)

इत्यमरटीका। कनिष्ठानामाका। इति हैमचन्द्रः। अङ्गुलीसंज्ञाः पुं, (अङ्गुलौ संज्ञायां इत्यमरः। अङ्गुलीसंज्ञा यस्य स बहुव्रीहिः) अङ्गुष्ठः। इति हैमचन्द्रः।

अङ्गुलमुखा, स्त्री, (अङ्गुल+मुख+आप्) अङ्गुलि के अग्रभाग का मुख। (अङ्गुलमुख+टाप्+अकारान्त क) तात्पर्यवाचिका। अमुकाया अमायां का अङ्गुलिमुखीयम्। कार्तिक अङ्गुली मोक्षणोत्सव अङ्गुली इति भाषा। इत्यमरः।

अङ्गुलिपत्रिका, स्त्री, (अङ्गुलिपत्र+आप्+अकारान्त क) अङ्गुलिपत्रा। इत्यमरटीकायां रमानाथः।

अङ्गुलीमोटनं, स्त्री, (अङ्गुलीमोटन+अर्थे घञ्) अङ्गुलिपरिमर्दनमात्मकर्म। (आत्मकर्मकत्व इति भाषा। तात्पर्यार्थः। इत्यटीका। इति विवरणटीकायां भरतः। अन्यटीका ६ अङ्गुलिमोटनम्। इति भरतसेनी। मुद्गरी ६। इति भट्टोपलः। मुद्गरीतु मुष्टिबन्धोपेक्षयैव लिखितवा।

अङ्गुलिसंदंशः, पुं, (अङ्गुल्या अङ्गुलिद्वितीया मोटनं मर्दनमात्मकर्म यस्य+दिव्+आधे घञ्) अङ्गुलिमोटनं। इति हारावली।

अङ्गुली, स्त्री, (अङ्ग+ऊनिङ् स्त्रियां का ङीप् यद्वा अङ्गुलि) हस्तैकदेशविशेषः। आङ्गुल इति भाषा। (रामाश्रमे,—

"अस्तिष्ठाशाम्बुकुम्भां मनुजमन स हरासका।
व्यालाक्षुलिर्भिश्चरन् विश्वस्य स जगाद्यत्"॥)

तत्पर्यायः। कराशाखा ६। इत्यमरः। (अङ्गुलि ६ अङ्गुली ६ अङ्गुल ६।) इति भट्टोपलः। सा क्रमेण कनिष्ठा, अथा—अङ्गुष्ठ १ तर्जनी २ मध्यमा ३ अनामिका ४ कनिष्ठा ५ इत्यमरभरतौ। इत्यिनेषाम्। इति मेदिनी।

अङ्गुलीयकं, पुं, (अङ्गुल्यां अलंते निपीदतीति अङ्गुली+अलं+ढकि प्रत्यये ऊकारलोपः) अङ्गुलीयकं। इति विश्वप्रकाशः।

अङ्गुलीयकं, क्ली, (अङ्गलायाङ्गुलीयं समाहारः द्विगुसमासः स्वार्थेकन्प्रत्ययश्च यद्वाऽङ्गुल्यस्य यदियात्) यत्तस्य प्रकृष्टमाह कथा,—अङ्गुल्य ६ अङ्गुलिका ६ इत्यमरः ६ अनामिका ६ कनिष्ठिका ६। इति रायमुकुटः।

अङ्गुलीयकं, पुं, क्ली, (अङ्गुल्या अर्थं तत्फलदो वा अङ्गुली+छ प्रत्ययश्च) अङ्गुलीयकं। इत्यमरटीका।

अङ्गुलीयकं, क्ली पुं, (अङ्गुलीय+अर्थे का) अङ्गुलिभूषणं। अङ्गुटी इति भाषा। तात्पर्यार्थः। उर्मिकाया ६। इत्यमरः। अङ्गुलीयकं ६ अङ्गुलीका ६ अङ्गुलीयः ६। इति भट्टोपलः। वराहोदरं ६ अङ्गुलीयः ६। इति विश्वप्रकाशः। एषु प्रथमाः। अर्थे मेदिन्यां अङ्गुलं अङ्गुलमात्रं दुलीयकः। इति भरतः।

अङ्गुलीरुहाग्रं, पुं, (अङ्गुल्या अङ्गुलेः आत्मा स्वभावो यस्य+रुह्+आधे घञ्) नखः। इति रायमुकुटः।

अङ्गुष्ठः, पुं, (अङ्गुलि प्रमाणं यस्य+अङ्गुष्ठ+अण्) अङ्गुष्ठपरिमाणः।

अङ्गुष्ठः, [ष्] पुं, (अङ्गुष्ठे दुर्गतिं नयत्यनेन यद्वा+अङ्गयत्यङ्गुष्ठीयत्वं इति अङ्गुष्ठ) अङ्गुष्ठः। इत्यवादिकोषः। (शब्दजन्ये,—

"दिरदस्य इवाकः शीलमङ्गुष्ठविद्यायाः"।)

अङ्गिः, पुं, (अङ्गुष्ठे नखमनेन अङ्गि+अरके इक) अङ्गिः। इति त्रिकाः।

अङ्गिः, पुं, (अङ्गुष्ठे नखमनेन अङ्गि+अरके इत्) मीनः। (सूर्यशतके,—"शीर्णमाङ्गिपुराधीनं")। इत्यमूर्णः। इति विश्वप्रकाशः।

अङ्गिनः, [न्] पुं, (अङ्गिनमेव समये जलाशयवर्त्तनत्वेन अस्त्येत्यर्थे अङ्गि+मत्+अन् किंवा) इत्यमूर्णः। इति हेमचन्द्रः।

अङ्गिमत्कः, पुं, (अङ्गिनाम+आर्थे का) इत्यमूर्णः। इत्यमरः।

अङ्गिमः, पुं, (अङ्गिमा विद्यते अङ्गि+मा+क) इत्यः। इति हेमचन्द्रः।

अङ्गिमती, स्त्री, (अङ्गिमत् पर्वे पर्वे इत्यस्या सा ङीप्) पृथिवी। (अङ्गिमत् इति स्थाना। इत्यमरटीकायां रमानाथः।

अङ्गिरक्षिका, स्त्री, (अङ्गिमत् रक्षि उपमितिकर्म्मधारयः। आर्थे क+टाप्) विषवैद्यविद्या। (अङ्गिरक्षा इति भाषा। इत्यमरः। अन्या अन्यार्थे अङ्गिरक्षि अङ्गिरक्षी।

अङ्ग ह प्लुतौ। इति अविकथनमूलः। ह अङ्गते। अङ्ग अतिप्लुतयोरिति प्लुतौ का ङकारः। इदित् पाठा प्लुतावा मनोरमायाम्। उत्तमुत्तमाश्रय सुखरवमणीयेत्यादिना ह्रासप्रकल्पा निपातय विशेषिणायाम्। इति दुर्गादासः।

अङ्ग ह न प्लुतौ। सिद्धोही। इति अविकथनमूलः। ह अङ्गते। न अङ्गति अङ्गते। इति दुर्गादासः।

अङ्ग ह न प्लुतौ सिद्धोही। इति अविकथनमूलः। अङ्गति अङ्गते। ङ अविधा (अतसी इत्यादिवत्) अङ्गा (सिद्धोहिरकथनमूलः) इति दुर्गादासः।

अङ्गटी, स्त्री, (अङ्गि कोटने अङ्गाद्यच् इतिवात् ङीप् किंवा ङीष् न चाङ्गी मनुष्यजाता) इत्यमरः। (शाल्व आह इति भाषा। तात्पर्यार्थः सुवरा ६। इत्यमरः। अङ्गोपरा स्त्री।

अङ्गज, पुं, (अङ्गति का जन्+डप्रत्ययश्च न चाङ्गा मनुष्यजाता) कर्मः। (रामाश्रमे,—

"आत्मजात्मनो राम किन्नं ब्रूमीत्यात्मजं"।)

जीवकः। इति मेदिनी। अङ्गजे त्रि। क्रिया, क्रिया। यथा,—

"न जन्मवान् न जायादि
यस्य जन्मोदयात् भुवान्।
यस्मै रिरंसते सर्वो
अजस्रं जीवितैतुकः"।

अविकथनीयः, पुं, (अङ्गज इत्येवप्रकार कीर्तनमङ्गजनी स्त्रियां का ङकारः। कीर्तने ङीषि इत्यो नाम इति मेदिनी। इत्यमरः।

अङ्गजन्मन्, [न्] पुं, (अङ्गजस्य जन्म) इत्यमरभाषा।

अङ्गजन्मन्, [न्] पुं, (अङ्गजस्य जन्म) इत्यमरभाषा।

अङ्गजाक्षिन्, [न्] पुं, (अङ्गजस्य क्रिया इत्यस्य का ङकारः) कीर्तनः। इति रायमुकुटः

अच्युत

अच्युतसखा, पुं, (अच्युत निर्मितोऽसौ सखा इत्यच्युतादीव सखा अस्य वा अच्युतोक्ति यथा—मैत्र्यां भक्तः स्यात् पुंसि मधुके प्रथमेऽपि पुनर्नपः) माधुकः। द्रव्यसार। तट्टीकाकारमते अच्युत सखायेति छेदः।

अच्छा, क्रि॰वि॰ (अ विद्युत्क्षयते आच्छायते इत्यच्छ + अरके घञ्। अस्य विभोः वा आच्छादनं यत्रेति तत्पुरुषः। अथवा अच्छादिकेवलार्थीयकोषे) विधोरोच्छादनम्। इति शब्दरत्नावलीकोषः।

अच्छिद्र, त्रि, (नास्ति छिद्रं यस्य सः कप्रत्ययेन) छिद्ररहितः। दोषाभावविशिष्टः। यथा शातातपः परशरश्च।—

"अच्छिद्रमिति यद्यस्य वदन्ति क्षितिदेवताः।
प्रत्यक्षं हिंसया साक्षान्मधिष्टोमयमैः समं"।

इति आह्निकं।

आच्छिद्यावधारकं, त्रि॰, (अच्छिद्रस्य दोषरहितकर्मणः अवधारकं निश्चायकं) दोषरहितकर्मनिश्चायकं। तत्प्रत्यक्षकारकं। यथा,—

ततः कर्मसमाप्तावाच्छिद्यावधारकं कुर्यात्। तथाच शातातपपराशरौ।—

"अच्छिद्रमिति यद्यस्य वदन्ति क्षितिदेवताः।
प्रत्यक्षं हिंसया साक्षान्मधिष्टोमयमैः समं"।

इति आह्निकं।

अपि च। वह्निः।

"ततः शान्तिं प्रकुर्वीत अच्छिद्रावधारणं"।

अच्छिद्रावधारकं अच्छिद्रावधारणं। इति तिथ्यादितत्त्वं। तत्प्रकारः यथा,—अद्यामुके मासि अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुकनक्षत्रमिश्रितेऽमुकयोगेऽच्छिद्रमसुकं।

अच्छिन्न, त्रि, (छिद + कर्मणि क्तः स छिन्नं नस्य समासः) छेदरहितं। अकर्तितं। यथा मनौ,—

"अच्छा ब्राह्मण ये जन्तवो वेदोदितः क्रियाः।
अच्छिन्नमग्नयस्तेषां दक्षं यज्ञमिवाग्निना"॥

इति शुद्धितत्त्वं।

अपि च। शुद्धः।

"अच्छिन्नाः प्रायशो लोकेऽच्छिन्नसंज्ञकः।
हेतुनिश्चय यद्येते न तीर्थेभ्यस्त्रिभिः"॥

अच्छिन्नसंज्ञः यमोपपातिकैर्नसंज्ञात्तु निश्चयसूत्रः। इति प्रायश्चित्ततत्त्वं।

अच्युत, पुं, (न च्यवते अनपायी न च्यवते स्म इति वाक्षात्। च्यु + कर्मणि क्तः न कुत्वं। यद्वा नञ् समासः। योगात्मरोधकृत्यः कार्यो भवः) विष्णुः। इत्यमरः। (यथा कुमारसम्भवे,—तथाप्यनीदृगुपचारवश्यता। स्त्रिये हि मोहप्रभवं समर्पणं प्रतिक्रियेत्यालिमवाच्युतस्त्रिय प्रार्थयितप्रतीति वाक्यात्पदेशस्त्रियम्।

अच्युतागज, पुं, (अच्युतस्य अवतरः) वराहः। इत्यमरः। इक्ष। इति शब्दरत्नावली।

अच्युतावतार, पुं, (योऽच्युतं वाति क्लिशत्यच्युत आ + वत् + अधिकरणे घञ्) अच्युतस्य अवतारः। "अच्युतः सर्वदेवानां देवश्चाच्युत ईश्वरः" इति भरतोक्तात्मा) अच्युतावतारः। इति शब्दरत्नावली।

अज सेपे। प्रभौ। इति कविकल्पद्रुमः। अजति। इति दुर्गादासः।

अज इक भाषि (अजि दीप्तौ सुरा इतिधातुमा।) इति कविकल्पद्रुमः। इक अजयति। भाषि दीप्तौ। इति दुर्गादासः।

अज्ञ, पुं, (न जायते नीयतेऽसौ वा नञ् + जन् + अच् यद्वा नञ् + अज + अच्) परमेश्वरः। इत्यमरः। (यथा कुमारसम्भवे,—"न हि ज्ञानं न वाऽज्ञेषु किञ्चिदस्तीह तत्त्वतः। ज्ञेयज्ञः सर्वभूतानां तस्मादेवमजः स्मृतः"॥ इति भारते।

"योगात्मनमजादीन्द्रं वेत्ति लोकमहेश्वरम्"।

इति भगवद्गीतायाम्)। ब्रह्मा। विष्णुः। शिवः। कामदेवः। सूर्य्यस्त्रीयराशिविशेषः। स च रुद्रराक्षसप्रकरणयिता च। मेषः। इति त्रिकाण्डशेषः। मात्तिकश्चागुरुः। इति हेमचन्द्रः। नञ्-रहिते वाच्यत्रिवृः। छागः। इति मेदिनी। तत्परीक्षा। यथा,—

"अजावाजं विभेदेन सप्तावाजं गवयवं।
मेषो अमाय निर्दिष्टं अयुक्तवर्ज्य वर्णो।
ये छाग्यो मुखयच्छागा घटवी(?)ते तथैव च।
देवजातिमिवतुल्यलोके सर्व्वोपसिद्धये।
ये मोक्षा इतिता यावि तदजातेरदीरिताः।
ये मुक्तास्य महान्तो या रक्षोजातेः मुभप्रदाः।
यो मोक्षादयवाद्यावाद्यनिर्मलं प्रयच्छति।
वध यत्र वर्णं तस्य शान्तं किञ्चित् वर्णं भवेत्"।

इति शुद्धिकल्पतरुः।

अजकर्णः, पुं, (अजस्य छागस्य कर्णस्तत् वर्णं यस्य सः) असनवृक्षः। इति रत्नमाला। यथा वैद्यके।

("अजकर्णः कटुस्तिक्तः कषायोष्णो व्रणापहृत्।
कफपित्तकृमिहरान् रोगयुक्तविध्वान्")॥

अजकर्णक, पुं, (अजकर्णः + स्वार्थे कः) तालवृक्षः। इति शब्दरत्नावली।

अजकर्ण, पुं, स्त्री, (अजो विष्णुः वा ब्रह्मा वा इन्द्रो वाति छिनत्ति छिद्रणात्मरोधं प्रीतिप्रवणेन वा अज + वा + कर्मणि कः। "अ प्रत्ययविवरिष्टो वायुरिति क्विप्" इकेवाक्यारोकोषे) छिद्रः। इति विकाण्डशेषः।

अजकरा, पुं, स्त्री, छिद्रवत्।

अजकरण, स्त्री, (अजस्य छागस्य करणं इव करणं यस्याः) वरुणवृक्षी। तत्पर्य्यायः। अजशोरा २। वरुणः ३। इक्ष्वाकुः ४। इत्यमरः। वरुणो इति हिन्दीभाषा। इति भरतसिंहोरः। तिलौषि इति शब्दरत्नावली। तत्पर्य्यायः। वरुणकः २ वरुणकः ३ अरिष्टपत्रिका ४ उपवरुणः ५ (अजकर्णः ६ अजो ७ वृषभिः सप्तपत्रिका ८। अजा मुक्ता १ वरुणी। तत्पर्य्यायः। वरुणपुष्पोऽजकर्णोऽजशोरादिकृत्तिकाः। वीरा वेदवृक्षे विता। इति शब्दरत्नावली।

अजकर्णिका, स्त्री, (अजस्य छागस्य कर्णस्तत् वर्णं इवेऽस्त्यस्याः इति उच्च दच) वरुणीवृक्षः। इत्यमरः। वरुणी इति भाषा।

अजगन्धिनी, स्त्री, (अजगन्धोऽस्यास्ति अजगन्ध + मत्वर्थे इन् स्त्रियां ङीप्) अजशृङ्गीवृक्षः। इति रत्नमाला।

अजगर, पुं, (अजं गिरति गृणाति वा गृ + अच् यद्वाच् अजस्य गरः यद्वा तत्पुरुषः) सर्पभेदसर्पवृक्षः। तत्पर्य्यायः। ग्रासः २ वाहनः ३। इत्यमरः।

अजगरं, स्त्री, (अजगरोऽस्त्यस्यां गिरुत्वात्स्त्रीत्वे ङीषि यद्वा तत्पुरुषः। वाहनं भोगो वास्ति अजगरा + वा + कर्मणि क उपपरसमासः। "गन्धमोगवौ भोगे गन्धवोऽगुरुचन्दनौ" इकेवाक्यारोकोषे) पिलाकः। शिवदुः। इत्यमरः। तस्य रूपाख्यानं। अजगरं। अजगरी। अजगरं।

अजगरं, क्लीं, (अजगरोऽस्त्यस्यां भोगे यद्वा तत्पुरुषः। वाहनं भोगमस्ति स्थानादरणि यत् अजगर + अ + कर्मणि उपपरसमासः) शिवदुः। इत्यमरः।

अजगरीकिः, पुं, (अजः जीविका गोरक्षोवाऽस्य सः) अजपालकः। इत्यमरः। तत्पर्य्यायः। आजावनः २। इति हेमचन्द्रः।

अजगरी, स्त्री, (यास्ति अजा रक्षणात्मा सा) मूलमाक्षी इति शब्दरत्नावली। तस्या रूपाख्यानं। अजका। अजकटा।

अजगल, स्त्री, (अजस्य छागस्यैव गलोऽवयवो वा अजं वा + कर्मणि क्विप् तस्य गलोऽवयवो वा) कविकक्षः। आजकुडी इति भाषा। इति शब्दरत्नावली।

अजगा, स्त्री, (अजस्य गलुकः अज + ग्लुङ् स्थिरीटाट् अजगलुकः। तत्प्रकारकत्वात्) अजगलुकवृद्धिका। इति दीक्षितः।

अजगरी, स्त्री, (अजस्य छागस्येव गलोऽवयवो वास्या वाहनमस्या वास्ति वीप्) अजगलिकावृक्षः। शब्दरत्नावलीकारस्यैवमत्र विधानात्) अजगरीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली।

अजगव, त्रि, (न अजवो भोगात्मकः अजगलमस्य। अजति वन् + क्विप् गुणः) अनुत्साहः। अजवसः। अजवसः।

अजगवि, पुं, (न + अज + आकारे इवार्थेऽति गुणेन विकारो भवे कपि। अजावत्करोति तत् अजवीकरोतीति क्विप् ततोऽजवीकृ + णिच् अकारादिकं। उपलब्धायः। अजवीकः। इत्यः। इक्ष। अजवीकृत्य तस्य। इक्षवः टीकायां शब्दमुद्रः।

अजगी, स्त्री, (न अजवो भोगात्मकः वेदनाः न + अज + क्विप् ङीप्) उपवासः। मु॰ पुं॰ मुक्तवनुपवासादिः। इक्षवः। अजवीकः। इत्यः।

अजगव, पुं, (अजगवं वर्णति वर्ण + अच् + इवार्थे यद्वा तत्पुरुषः) अजवीकः। मु॰ पुं॰ मुक्तवनुपवासादिः। इति हेमचन्द्रः। (अजं वर्णति वर्ण + अच् + वा + कर्मणि क उपपरसमासः) अजवीकः। इत्यः।

"अजवीकिरजवीकं अजवं इत्यमरः"।

इति भरतः।

अजगव, क्लीं, (न अजवो भोगात्मकं वर्णति वर्ण + अच्

अज

अजावलेहेऽजाक्षीरमजाक्षीरे गव्यं + अ० अर्थे अ० क्विप् टाप् वत्सा वत्सूयामाक०।) पंचमासः। यथा,—

"तरुणं वत्सकं विद्यात्तरिमासंवत्सरः।"

अजावलो अजा + ङीष्। छागलाद्यां द्वारवत्यां राजकन्यायां। यथा देवकीवसुदेवयोर्मूर्त्तिः। यथा,—

"वसुदेवसुतं देवकीदेवाद्यामजीजनत्।
कंसमारिं हरिं देवं वासुदेवं जगत्पतिं॥
देवकीं वसुदेवस्तामजीजनदजावलीं।
देवकीं वसुदेवस्तामजीजनदजावलीं।
इति तन्त्रसारः॥"

अजावलो अजा + ङीष्। आजावित्रिकायां-ज्यालतायां ओषध्यांसमाः।

अजाव यत्रिमासमूर्त्तिसिद्धायां।

"अज यत्रे त्रिमूर्त्तिः यत्रं प्रजापतेः।
औषधं च भवति ओषधस्य च रिपुः।
औषधी क्षपया देहि यावते यावते वया।
तावन्तं यावतां शंभाय आजावतेऽजे तावतः।
अजावतेऽजे त्रिमूर्त्तिरेव प्रजापतेः।
तस्मात् तावतः शंभाय आजावतेऽजे तावतः।
वर्षेवत्सरमूर्त्तिः यावात् वृद्धरात्रे वर्षान्तिका

नोत्पित्सु इति गुप्तः ततः यथाशब्दं नञ्समासः।) अमूढाशब्दः। इति भरतसेनावती। भारतस्य रक्षित्रे त्रि।

अशाखी, स्त्री, (अशेते व्याप्नोति आतुलताऽतया अश्नुवते वृक्षौ अश्+क्तन् अशादित्वात् ङीष इति ऋन्नेति ङीष्।) अशेते व्याप्तिः प्रतीयते तनूः। स्त्रियां वाच्यौ। स्त्रैतेरीयकः। छन्दोगीयकः। ब्राह्मोदुम्बरिका। इति राजनिर्घण्टः।

अशाभीक, पुं, (अशेन अश्वसञ्चालनेन आभीरति सम्यक् प्राप्नोति धारयति रा, आ+भीर+अच्+स्वार्थे कन् अशेन आभीरः प्रतीयातत्पुरुषः) आभीरः। ह्रासीयजीवी। इत्यमरः।

अशातः, त्रि, (अन् + कर्त्तरि क्तः न जातः नञ्समासः।) अजन्मविशिष्टः। अनुजः। यथा। अशातमपश्यन इव मातरं स्वाम। इति औभारतं। (यथा रामायणे,—

"ये जाता येऽप्यजाता वा ये च सर्गे व्यवस्थिताः।
ऋक्षीरेतुरि हि ब्राह्मणि ब्रह्मणोपीत्यभिधीयते")।

अशातयामन्, पुं, (अशातः सर्व्वप्रियत्वात् अनुत्पन्नः आत्मयोगः सः) राजा युधिष्ठिरः। इति हेमचन्द्रः। (यथा महाभारते,—

"अशातयामत्वमाख्यातः कुतो वचनमब्रवीत्" ।)

(त्रिषु। काशीदेशस्थः ब्राह्मीवृक्षः।)(यथा हरिवंशे, "ग्रामपुरुषः ब्राह्मीवृक्षो राज्ञामावहत्।

वृक्षुक्षमाणो भोजनाद्यानयोग्यः। इति भरतसेनावती।

अशातारि, पुं, (अशातः सर्व्वप्रियत्वात् अनुत्पन्नः आदि अनुत्पन्नं सः) राजा युधिष्ठिरः। इति मुग्धबोधः।

अशातीत्तम, पुं, (अशना उपजीवी लौकिकमुनिविशेषः शाकपार्थिवादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च। मुनयश्चायं तुल्यः+अत इत्तच् इत्ती अशीवीमुनिविशेषः। इति मध्यपदलोपिकैमधारयसमासे सुबन्तावयवं। तुल्यस्वार्थे लौकिक अशीवीती चासौ लौकिकेति। इति सट्टीका।

अशावरी, स्त्री, (अशेन ब्रह्मभोजनेन अवरोहणी अन्+कर्म्मणि ल्युट् स्त्रियां ङीप् अन्यथा अवरी लाक्षा सवरीतत्पुरुषः) सुवरुद्रागभा। इति राजनिर्घण्टः।

अशावेदः, पुं, (अश्वस्य विज्ञानस्य प्रधानाभावादिदं यति प्राप्नोति। अन्+भी+कर्त्तरि घञ्। अश्वस्य हस्तिनश्च शुभाशुभज्ञानकर्त्ता इत्यं। अश्वस्य हस्तिनश्चानुभवकर्त्ता इति मैत्रेयी) उत्तम वैद्यकः। तत्पर्य्यायः। शुचीरश्वः २ शालिहोत्रः ३ हयायुर्वेदः ४ इत्यमरः। विदेहे त्रि। इति विश्वप्रकाशः। कुशीलवे पु। इत्यमरः। विदेहे त्रि। इति विश्वप्रकाशः।

अशाखी, स्त्री, (अश्वस्य अश्वजातेः देहस्थजातिः अश्वं व्याप्नोतीत्यर्थः ङीप् अश्वस्य अश्वी लाक्षा इति ङीप्) अश्वदेहिका। शीलवत्यौषधः इति भावा तत्पर्य्यायः। शीलवती २ शीलपुष्पी ३ अतिशीलता ४ शीलिनी ५ कृष्णवारिर्ट अश्वा-कोरटकी ७। इति रत्नमाला। वस्त्रालोपी कटङ्करः। इति राजनिर्घण्टः।

अशाश्वत, त्रि, (अशान्तं शाश्वतं रक्षाऽस्य षष्ठीतत्पुरुषः) अशाश्वती। शाश्वत्यः। इति हेमचन्द्रः। अतिपराजितः।

अशित, पुं, (न जितं न पराजितं नञ्समासः। जि+कर्म्मणि क्तः) अनिर्जितं। इति हेमचन्द्रः। अतिपराजितः।

अशित, पुं, (न जितः न क्षेमादि पराजितं नञ्समासः) "वेधा ब्राह्मेऽशितः क्षमी वृद्धः ब्रह्मवर्चसीत्युत" इति शब्दरत्नावली मध्यदीपे)। विष्णुः। बुद्धः। तीर्थङ्करभेदविशेषः। इति हेमचन्द्रः। त्रिषु। तस्य शब्दस्यानर्थके पठितः।

अशित, स्त्री, (अशति भुङ्क्ते आहरतीति यत् अन्+कर्त्तरि इनन् वाऽङ्कुत्वं अशेर्वाऽन् धीरा इति नदी आदेशः) (अशानिर्न क्षीतिरिष्टुवर्षि येति कुमारस्वामी) धर्म्मः। ब्रह्मचारिणि-याज्ञवल्क्यसारादित्यः। इत्यमरः। त्रिषु क्षीणे वाचनिकः।

अशितपथा, स्त्री, (अशितं धर्म्मं पथो यस्याः सा) धर्म्मपटिका। आमधिका इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। अनुजा २। इत्यमरः। अनूजा ३। इति तट्टीका।

अशीतपथी, स्त्री, (अशितं धर्म्मं पथो यस्याः सा औत्तरीतादित्वात् ङीष्) अनुजा। इति राजनिर्घण्टः।

अशितपोषि, पुं, (अशितानां धर्म्मज्ञां पोषिका आकरः षष्ठीतत्पुरुषः। पोषिः ऋतेऽस्यां आधारे ऋन्नेन्द्रिरे इति सेनेनी) पृथिवी। इत्यमरः।

अशित, त्रि, (अशति भक्षति-भरति वा अन्+अधिकरणे क्तिच्) उदात्त इति भाषा। अशति भक्षति स इति वातु। अशनि भक्षति इत्यनुरूपमिति वाक्य इति हरीरः। अशनि इन्द्रियादि भक्षणात्र इति युक्तमा विवरः।) चरः। (यथा विश्वप्रकाशे,—

"पुरुष भरतस्याभूत्राभक्षणेऽत्तारिरे" ।)

अन्नः। इत्यरिः। अमृतः। विवरः। इति मेदिनी।

अशित, त्रि, (अशि क्षयार्थात् अशि+क्त न निर्ज्ञ नञ्समासः) अक्षयं। इत्यमरः। भेदे पुं। इति हेमचन्द्रः। (यथा अमृ,—

"अशितमतिरतं पुत्रं मोक्षेण ब्राह्मणोत्तमः")।

अशितम्भव, पुं, (अशितं धर्म्मं भवति स भवतीति+अन् + कः उपपदसमासः) धाता। इत्यमरः। अत्रके शब्दरत्नः। (यथा रामायणे,—

"ते तस्य धर्म्मं निर्ज्ञिं तस्मात् अशितम्भवा।
निर्ज्ञिन्तेऽशितारिता रक्षा इव ब्रह्मोदराः।
न कृतिर्ज्ञं तदोत्पन्नं ब्रह्मणोत्तमवर्त्मनं।
तानिर्ज्ञिं न कथञ्चनमि दुष्टमविद्धते")।

अशितिक, पुं, (अशि क्षिप्त क्षय न) मेघः। इति विश्वप्रकाशः। निर्ज्ञवर्त्ति त्रि।

अशीर्ष, क्ली, (न+शस्, कर्म्मणि नञ्समासः) अपाङ्। तत्पर्य्यायः। वाहुलकः २ अनाशसिः ३ इत्यमरः। इति विश्वप्रकाशः। अवाशीर्षः विपक्षे निशाशसः। अवशुपायादिवमाशाय सम्यगवाप्तं सम्प्रियर्थ्यायः। आशेर्ज्ञि साकं अशु आदि मुहमर्त्ते न शर्त्ते अशते सरस्य। सम्यगवाप्तं भुवातमूत्रपुरोवादीनां। सम्प्रियर्थ्यायः। विवाहप्रयोगाद्यौ आदरवाद्। अशु आपोव्यविष्कृतात् स्त्रियोवादिहृदयकर्मणि।" अत्रके

"ईशंसकोऽपरिहृतेय
सुज्ञेय वरेन्द्रनियोक्तिय।
प्रवेक्षुहृतेय च सेवमाय-
मर्द न सम्यक् परियाचमेति"।

परिहृतेय आदेय। उद्धारदेशेऽनुत्तिमाश-मोक्षर्थं विवेकवारणीयं वारणमीयेन्द्र यज्ञ-वार्षिकां कारणमिवाहुः।

"अवाशकरणः समुद्धृष्टाने देवुमाशना।
रोमावीरेक्ष्य तं मुक्तमीशे प्राप्नुवति द्वि"।

अवाशकरणः अवृष्टिमानः। रोमावीरेक्ष्य त्रिषु आदेः। मुखं वाशयं।" ४ अत्रके

"प्रायेऽवाशरवैकन्दाशीं भवते तथा।
समुद्रो रोमसंवातकलिङ्गाशीरमाशते"।

सहिताद्वारेमर्म्मति अवीवेशवाद्। विवाहति रोमसंवातं इत्यर्थः। तथा तत् अवीवेः आकाद् मध्यात् विरा मध्यमाभावे विवाहति विवर्त्तते इत्यर्थः।" अवीवेशा सामान्यन्त्रकाशवाद्।

"ज्ञानिर्ज्ञिरमाटोवो भवो मारसमुद्रता।
विरवीतिप्रमहर्त्तिर्ज्ञं सामान्याशेर्ज्ञरत्वं"।

मारसमुद्रता वाशेरत्वेन। विरव्य मन्त्र-इत्तिः।" ५ सहिताद्वारेमर्म्मति सहिताशवी-र्ज्ञ मेदाराह्।

"ज्ञानं विरवं विरव्यं वक्षविज्ञानिर्ज्ञिरिम्"।

चिरिरिवेशेषो न तु मिश्रिते।

"अवीवे वेशिरिवेशिरि वक्षुरे रुवेदवत्"।

केचित् एकमाहुः। रुवेदवत् मुक्तं वक्षत्र मारसमुतो वो वरः न रुवा लोहवत्वे। मुक्तत्र वक्षत्र मारसमुतो वो वरः न वक्षत्र न रुव-हिवः रुवात् अनुवर्त्तमानेन वक्षमारसेन।" ६। अवाशमोवीजनरोधवत्वे वो वरे उपरे। आर्द्र मधुरमारसमत्रके आर्द्रमे। रुवेदवत् मुक्तं रुवात् मारसमुतो वरः न वरः न वक्षत्र इति मेरा। अवीवे रुवत् वेशिरि विरिवे रिरव्यरि च। रिरिवे वेशवमधुरमरिरोधवत्वं। विरवरिवे च वक्षतो रोहवत्वे रुवं, वक्षत्र वक्षत्रे च वक्षतो रोहवत्वे रुवं—

"ज्ञानिर्ज्ञ वर्त्ताने रुवत्वं इरिवत्वं"।

रुवत्वं वर्त्तमानं। इरिवत्वं इरिवत्व-मरि। रुवं वारवरे वेशवमधुरमरिरोधवत्वं। रुवत्वं वारवरे वेशवमधुरमरिरोधवत्वं।

दिव्यकुलादिदेहत्वादिति । न चाक्षपादस्य दिव्यदेहः । उत्पादके ह्यदृष्टे तु व्याख्यातो न दूषणमिति वचनेन व्याख्यातृत्वाद्वा कर्मकर्तृत्वात् ॥१॥ व्याख्यानोपसंहार उदाहरणमाह,—

"तत्तस्मै गुरवोऽवोचन् व्याख्यातृन्गुरून् । उदयनं वर्धमानमुपाध्यायं च भूरिशः ॥२॥

गुरवः उदयनादयः । उदयनेन उपरिष्टात् वक्ष्यमिष्यते । वर्धमानेन तत्पुत्रेण । व्याख्यातृन् व्याख्यातृत्वेन । भूरिशः बहुशः ॥२॥ विश्वरूपोपसंहार उदाहरणमाह, —

"विश्वरूपं व्यधत्तेमं विविधा वाक् । उदयनस्य तनुस्तात्पर्यं विविधा वाक् ॥३॥ विविधा वाक् वैशेषिकव्याख्यानम् ॥३॥ विश्वरूपोपसंहार उदाहरणमाह,—

"विश्वं मुक्तावलिं व्याख्यां मेरोर्मूर्धावलम्बिनीम् । अध्यात्मतत्त्वविद्यां च व्याख्यां विश्वरूपिणीम् ॥४॥

मेरोर्मूर्धावलम्बिनीम् । मेरोर्मूर्धा । अवलम्बिनी । मेरोर्मूर्धानं प्रतिष्ठां ददातीत्यर्थः ॥४॥ विश्वरूपादिविशिष्टव्याख्यानोपसंहारमाह,—

"व्याख्यां विश्वं विश्वरूपमुपसंहरति । विश्वरूपस्तौ स्वात्मकेनैव विश्वरूपा" ॥ ॥

व्याख्यातृन् तथा विश्वरूपादिव्याख्या मनिष्ट इति । तां च व्याख्यातृतां प्रशंसन्नेवोपसंहरति—इत्यादिविश्वरूपविशेषणानि ॥४॥ विश्वरूपादिविशिष्टव्याख्यातृ,—

"सूक्ष्मातिरेकं व्याख्यां सदुक्तिकैर्व्यतिरेकं । व्याख्यातॄंश्च तां वैशेषिकसूत्रीं विस्तरे" ॥५॥

विश्वरूपा विशेषाख्या सदुक्तिकैर्व्यतिरेकं । सूत्रव्याख्यातिव्याख्यातॄंश्च व्याख्यातृकलेषुरूपा" । विस्तरव्याख्याः व्याख्यातृभेदाः ॥५॥ विश्वरूपा व्याख्याह,—

"सूक्ष्मातिरेकसंज्ञां विद्यां सूत्रं व्याख्यातृकलेषुरूपव्याख्याः । वैशेषिकस्तौ सूत्रं व्याख्य व्याख्यं वक्ष्ये विस्तरं मेरु" ॥

उदयनं वक्ष्यमाणत्वात् विस्तरः मेरुः विस्तरसूत्रं । विश्वरूपा उदयनाचार्यः,—

"विस्तरव्याख्यातिरं वस्तौ सूत्रव्याख्यां विस्तरव्याख्यां । वस्तौ उदयनः मेरुः विश्वरूपात् पद्मवत्तः" । वस्तौ उदयनः मेरुः व्याख्यातारं पद्मवत्तः विश्वरूपात् पद्मवत्तः । वस्तौ वर्धमानः विस्तरः मेरुः व्याख्यातारं पद्मवत्तः विश्वरूपात् पद्मवत्तः ॥ ॥ व्याख्यातृपद्मवत्तः,—

"सूक्ष्मातिरेकव्याख्यां वस्तौ हरिदासः । विश्वरूपो व्याख्यातृ सूत्रव्याख्यातृ व्याख्यां । व्याख्यातृ विश्वरूपः व्याख्यातृ व्याख्यां ।

व्याख्यातृ व्याख्यातृ व्याख्यातृ

एवमङ्गमेवैरेभिर्युक्तैस्तत् विभिन्नयेत् ।
आर्द्रकस्य रसेनापि भावयेच्छोषयेत् पुनः ।
क्षीरोदकेन तत्पूर्णे पिबेत् प्रातर्हि मात्रया ।
तक्रिन् भोजनं तत्रौषधपूर्णमेवाङ्गनाभे रसैः ।
दूषयेत् सप्तधातूंश्च सुरोग्यैर्व्रजामयैर्नरः ।
इतेनाग्निर्विवर्द्धेत बलमारोग्यमेव च ।
तत्रानुपानं मूलं हि तक्रं वा भोजनं हितं ।
सन्धानजीविकारेषु वातव्याधिप्रमर्दने ।
सर्वोदरेषु शोथेषु शूलगुल्मोदरेषु च ।
आनाहे ग्रहणीदोषे विषूचीवातिनरोगिणु ।
वह्नामन्दाग्नि ।
"सामुद्रं लवणं ग्राह्यमकर्कर्यमितं बुधैः ।
सौवर्चलं यवक्षारं विड्लैवणमपाचकं ।
पित्तलो विषमोमूत्रं पाचकं क्षारमोदकं ।
तालीशं केशरं चव्यमजवेतसकं तथा ।
विकर्कमाजमोदेति प्रकर्षं कारयेद्धुधः ।
मरिचं भोजने विप्रमेकैकं कर्षमात्रकं ।
दाडिमं व्याघ्रपुत्रकं लवणे चार्द्रकर्कके ।
एतत्सर्वौषधं सर्वं लवणं भास्करान्वितं ।
मधुरैर्व्यञ्जनान्नं तत्तत्रमलवणवर्जितैः ।
वातरोगभयं गुल्मं प्लीहानमुदरं शूलं ।
अजीर्णं सप्तधातुं कुष्ठं विषत्वं मन्दत्वं ।
मूलं शोथं क्षारकालाग्नामदोषत्वं गुदभ्रं ।
कामरीं मूर्द्धरोगाणि पालुरोगं क्षयोनपि ।
सन्धानं भोजनेरेतैरेवं पथ्यं परं ।
हितायं सर्व्वरोगाणां भास्करैर्नवरैरितं ।
इत्थान् सर्व्वान्यथोक्तांनि शुद्धात्मात्मसंज्ञकं ।
किन्तु रसादिकं एवा गुटिकात्मप्रयुञ्जनि"।
अथ दाडिमस्य गीतानां मूलं कर्षमनुपचमितं देयं । भास्करलवणपूर्वं ३"। रसादयं लघुमध्यमा
व्याधमलवणं यवा । कवलग्रहं मूलं ३ । बड़वानलपूर्वं ३ । यथा-
भास्करलवणविड्वराहिन्यामिभिः सितामूलैः । बड़-
वानल इव भास्करि बड़वामुखि भोजनं मूलं
हितोयं बड़वानलपूर्वं ३ "।
"इत्थानस्थाप्रयुक्तानां मात्रोत्तरविधिर्हितः ।
मरिचं पिप्पली शुण्ठी चतुःषट् बड़वाः ।
ह्यजाक्षीरादि दातव्या सायंसो सितशुद्धयः ।
मूर्द्धरोगान् प्रवोधान्नमग्निमान्द्यं परं ।
समग्रमेवैरेभूतं ३ "।
"इत्थानं सप्तधर्मं पिबन्नाहारः प्रकल्पयेत् ।
पक्वान्नं मूलकान्नं शिखरान्नं चतुर्थकं ।
अम्लरा शुण्ठी च लवणरस एकान्नं एकं द्वयं तृ ।
भास्करैरेकान्नं भक्षयेत्तत्रैव तु ।
अथाग्निवर्द्धनं भूते क्षिरभक्षो विधिर्हितः ।
पिबेद्दुग्धमजीर्णेऽपि मन्दत्वे लङ्घना वरा ।
कृच्छ्रे दाहज्वरोदारान् दुरोदारान् अलक्षणान् ।
नेत्रे कुष्ठ क्षोभरोगान्तरान् वर्द्धयेत्तान् ।
न चात्र परिहारोऽस्ति भोजने सर्वकालिके ।
रोगानीकप्रशान्तये दीप्तेऽग्नौ दृढदुर्बलस्य वा ।

चित्रकाद्यप्रदोषेषु जायते नात्र संशयः ।
व्याधामुखीपूर्वं ३ "। अथ अजीर्ण रसाः,—
"क्षिप्तं तत्पक्वं शुद्धं पलमेकन्तु भारतं ।
मृतं लोहं तथा ताम्रं कर्षदयमितं पृथक् ।
संपूर्णं सर्व्वं संमिश्रा शर्करामधुसंयुतः ।
सप्तधातुगतं समग्रं तत्प्रदुष्टरसं पिबेत् ।
उपरं संपूर्णं तत्सर्वं लोहपात्रे विधाय च ।
क्वथेरस्य रसं तत्र पूतं पक्वन्तं पिबेत् ।
पुष्टाग्नि विवेद्य तद्भात्र मद्यना वज्रिका पचेत् ।
रुचे तस्मिन् घनीभूते तत्रोद्धृत्य विपूर्ययेत् ।
पक्वकोलकदायस्य सुकेन सहितस्य च ।
मात्रयात्तत्र शतवारः पथ्यान्नंन्दय प्रभे ।
भक्षदङ्गनपूर्वेण तुल्येन सह भेलयेत् ।
मरिचेनापि तुल्येन तदर्द्धेन त्रिकेन च ।
भावयेत् सप्तवारान्तथक्षाद्यानेन च ।
ततः संशोष्य संपिष्य कूपीमध्ये निधापयेत् ।
रसः क्षयादजमार्गे मैरवानन्दयोगिना ।
उक्तः सिद्धरसाख्यः अङ्गमांसाग्निदो वरः ।
मद्यपेद्यौवनस्थानो मांसदर्पनिवं रसं ।
मद्यादिना रसं पथात् पिबेत्तक्रं रसौदनं ।
अथोषणुक्ष दहुल्लमतिमात्रमधापि वा ।
तत्रस्थे भोजने क्षिप्रं रसस्तेजस मद्यहृत् ।
मूलं शुण्ठ्या विडङ्गं शीतान्नमुरं तथा ।
रसः क्षयादजमार्गे विविद्धन्ति न संशयः"
यथादो रसोऽजीर्णे ३ "। रसेन्द्रचिन्तामणौ रस-
रत्नप्रदीपे रसप्रदीपे च ।
"तारकर्षं शतमत्रौ पद्मकोमलिदं शुभं ।
सर्व्वेलुप्ता तया भक्षा तदर्द्धा त्रिगुणा अटा ।
ततस्तु सर्व्वे जयादिमुखडिमार्द्धरसैरेवे ।
भावयेदिति सप्तैते ततो लघुपुटे पिबेत् ।
सप्तधातुरसैरेवं रसो व्याधामधो भवेत् ।
त्रिभोज्यं मधुना सौम्ये तुगुपथ्यं गुरुपरः ।
इत्थमोजस्करोनाम्ना सर्व्वरोगविनाशनः ।
पैष्टस्त्रक्षात्रसमत्राक्षत्रमत्रिं भवात्" ।
यवक्षारे,—
त्रिफलो त्रिफलीभूतं चव्यचित्रकनागरं । अजाक्ष
विषा । आर्द्रको मुद्गरश्च । लवणद्वे उत्तरोत्तरं ।
चारमारके । त्रिफला दुग्धा । व्याधामधो रसो-
ऽजीर्णे ३ । रसप्रदीपे,—
"टङ्कणं रसनञ्चैव च सर्जं भावयेत् त्रिधा ।
कवरीं अर्कसंक्षारौ माक्षौ त्रिपिबेत्ततः ।
पृथक् पृथक् कर्षमात्रं सहभावित्रिधेत्रकं ।
जम्बीरद्रवितं पृथक् भेरवेणेदमुदाहृतं ।
त्रिगुणेनाक्षमात्रेण पक्वान्नमधो पिबेत् ।
शूलोदरहरः । अजिकुमारीरसो त्रिकुटकप-
र्षोंशैः । रसेन्द्रचिन्तामणौ,—
"मुद्गरं रसनञ्च रसजं पृथक् पृथक्,
वरीरसौ च त्रिगुणं क्षारत्रिकत्रिकं शुभं ।
क्षारं च मरिचं कटु त्रिगुणं त्रिगुणं क्रमं ।
चतुर्गुणन्तु त्रिफलं क्षारेणैकत्रयेण ।
इतानि सह देवाहि कर्षमात्रं पृथक् पृथक् ।
कार्षिकैरिह संयोज्य कार्षो रोगहरस्तथा ।

मक्षयेद्गुडमुद्गं मध्यं पाचयेत्तदनेरवि ।
अजीर्णेषि ।
" शारदात्मतमङ्गत्यक्तं
मात्रमन्मरिपेन मिश्रितं ।
तत्र जातिपलमङ्गमात्रकं
तिलिङ्गीपलशतेन मर्दितं ।
वह्निमान्द्यहरमाहृतमग्नौ
रामवाह पिबेत्तो रसः ।
सङ्गृह्य प्रथमि कुक्षकर्कट-
मासतात्तरद्रवं भवेत् ।
दीप्तो तु पथ्यमुत्तमतः
सद्य एव मठरामिरोदयः ।
रोचकः कथकृत्यालकारक
शालकारमिनमुत्तमः ।
मात्रामात्र १ विधमात्र १ लङ्घमात्र १ मध्य-
मात्र १ मरिचमात्र ७ आदयमात्र ६ । रामा-
भास्करलोभीर्ये । "।
रसेन्द्रचिन्तामणौ,—
" वर्षं त्रिधान्यात् पक्वपरिमितं पक्वलवं हयं
सप्तकृत्वोर्द्ध भवति तत् त्रिमुखलवणैः । तत्तस्तं
तस्मिन् पक्वपरिमितं प्रदुष्टवर्षं त्रिविधारात्
तत्र प्रवति तरवेद्य विधिना । पक्वमात्रा
कटुकपक्व पक्वाक्षमात्रेव च त्रिकुमाना । त्रिवं
पक्वारद्रमात्रकुतं लाङ्गुलो रेक्ष्य एव
योक्तः—
"वरराजिप्रमाणेन वटीमेतत्र कारयेत् ।
मधुयेत् सर्व्वरा सान्तान् सर्व्वरोगैर्विमुक्तवते ।
सर्व्वारोग्य मुरेषु त्रिपुरा त्रिविधेषु च ।
अग्निमान्द्येन मुक्तेन वरा प्रदुरती क्रिता" ।
प्रदुरती अजीर्णे । " रसप्रदीपे,—
"अजकर्कित्रिधाभागैरजाक्षित्रिपलान्वितात् ।
अजात् त्रिगुणात्क्षारात् प्रक्षेपं पचनाचरा ।
क्षारवारि पचेद्यत्र यावद्याति घनत्वतां ।
अग्निवीर्य च परवारद्रवं त्रिगुणं शुभं ।
सर्व्वे चैतोद्रवं पृथक्तुं त्रिधा तु ।
त्रिमुद्रवत्रे सर्व्वं प्रक्षिपेत्तत् घनीकृतं ।
तत्र प्रदुष्ट पक्वं वर्षं कर्षो प्रमाद्य तु ।
द्वात्रिंशद्भाग एवं कर्षो प्रमाद्य तु ।
जम्बीरद्रवे सप्त वारान् भावयेत्तत्र भक्षा ।
जम्बीरवं भवेद्यत् पक्वं वर्षं रेक्ष्यं ।
रसोऽयं विषवर्षादि दहुल्लक्ष्य हिन्ति ।
वर्षारं वर्षमात्रादि सर्व्व भूतं विनिर्दिशेत् ।
द्वात्रार्द्धेन मुक्ष्य संपीत वर्षिताद्यान् ।
आहारमात्रा वा वैद्येन रुचमुद्गरी क्षुधा ।
अजीर्णेषि प्रदुरती सर्व्वं मूलवर्षादिनी ।
त्रिमुखलवणैरेवं मध्यो वर्षि वर्षिनी" ।
वृक्षकन्दुरसेनापि वर्षोर्द्धं ३ ।
"वृद्धदारुकन्दस्य वर्षितमूलं सुभावात् ।
क्षीरेण भावयेत् तिलवीजैर्वा वर्षात् ।
वर्षात् वृक्षवृद्धदारुकं वर्षितं वर्षं ।

कथनमात्रमेवास्ते वस्तुवृत्त्या न किञ्चन ॥"
अन्योऽन्यव्यधिकरण ।

"अन्योन्याश्रयमाख्यातं मूलं द्वयसिद्धितः ।
अनवस्था त्वनिष्टानामनिष्टेरप्रतिक्रिया ।
चक्रकं चक्रवत्स्वाङ्गं निष्पत्तेरिति विस्मृतिः ।
सामग्र्यन्तरतः क्वापि विलम्बोपगमेऽपि वा ।
विशेषोऽयमहेतुः स्यात्तत्तत्कार्यविशेषतः ।
विलम्बाभावतः क्षिप्रं कार्यं कार्यत्वसिद्धितः ।
विलम्बाभावे कुर्वद्रूपवत्तावत्तिरेव हि ॥"

कैश्चिदुक्तम्—

"क्रोधें कारणस्य धर्मं क्षमिरे
मूर्खं समाधाय च मन्युमुद्यता ।
कालादिभूतां तुहिनक्रियां कृतां
प्रकुर्वीमधीं मदनज्वरेण" ॥

मानुषी अमानुषीति । चतुष्पदमित्यम्—

"अमानुषीषु चतुष्पदं मनुष्यजातिरेव च ।
आचार्यत्वमपि द्विजातिव्यतिरेकेण न युक्ति सङ्गिनी ।
द्विजातिग्रहणं वर्णे वा ब्राह्मणत्वाय देवरेण ।
यावद्विभवं वर्णे वा ब्राह्मणत्वाय देवरेण ।
तदुपलक्षणार्थत्वात् क्षत्रियवैश्ययोः ।
स्वयमधिकेऽपि सवर्णाभावे ।
उदकमेव तल्पिनियुक्तायां
नेयं द्विजस्य सदर्थसिद्धौ" ।
तदुक्तम् ॥ ।

"कुलमेवादरेणेच्छेत् पुत्रे नीते तु वत्सरं ।
द्विजस्य सदृशं तेन सदृशीमनिवारयन्" ॥
पुत्रमेवम् ॥ ।

"विवाहात्तां सवर्णासेदे सवर्णाभाव इत्यते ।
जातीयत्वं तु दोषं हन्तं सवर्णता वा ॥ ॥
उपलक्षणमम्—

"अनिच्छन्तं न विन्देत् प्रमेवद्वोरेतिनं ।
कुर्यं दीक्षे भावत्वात्तमेवं रितिरितिहेतिनि ।
सवर्णाभावदुरवस्थादेशे वेणवेरेत् ।
शास्त्रैवेत्तरीयुक्तप्रजातिकुलैकेन" ॥
वैश्यायी चेत्यवत्त्या । शास्त्रदृष्टम् ॥ ।

"अक्षेत्रे पुत्रं वपुर्यस्तु
सवर्णासाधने सदृशे विन्दन्ति ।
क्षेत्रे बीजं प्रजातन्तुर्यं
क्षत्रियेणाक्षेत्रेषि प्रजातिनी ।
विन्दिन्द्रसवर्णाभावे वैश्यायां क्षत्रियेण ।
सङ्कल्पं पुत्रविधिमात्रं प्रजातिनी ।
आचार्यविधिवत्पुत्रं वर्णेनाचार्यविधेन ।
वपुर्विधिं प्रजातिं नेयं क्षेत्रेषं पुत्र औरसं ।
क्षेत्रे सवर्णाविधिं पुत्रा प्रजातिं स्मरन्ति ॥
स्मरणमेवं विन्दन्तमं प्रजातिनीत्रेत्र वपुर्यं
तदेव । द्वितं क्षेत्रेत्र इत्यनेन क्षेत्रविधिमात्रम् ।
तेन क्षेत्रे । ॥ अत्र विन्दिन्द्रसवर्णाभावे विन्दि-
न्द्रसवर्णाभावम् ॥—

"अन्यं वर्णसवर्णाभावे वपुर्यस्तु ।
वपुस्तत्र तु वाचाय कुर्वेविन्दिन्द्रं वर्णे ।
इत्यत्र विन्दिन्द्रसवर्णाभावे स्मरणं विना ।
आचिरेत्रेत्रसवर्णाभावे स्मरणं विना ।
आचिरेत्रेत्रसवर्णाभावे स्मरणं विना ।

अश्मा

"दोऽनेऽद्यो व्यष्टवर्षात्तः स्यान्मातेव स पितेव वा।
अष्टेऽष्टवर्षितैर्नेष्यु स्यात् स सम्यग्लक्षणवान्॥"
इति मात्रके ८ अध्याये ११० श्लोकः।
"दो व्योऽनुनेय विद्वद्भर्मेत स पितेव मातेव
व्यष्टवर्षोऽपि मातेव" इति पुनस्तथा च वर्षेत स
मातृवात्सल्यवत्त्वोपः। इति तद्दीकायां कुल्लूक-
भट्टः।

अष्टेऽष्टात्, [द्] पं, (अष्टस्य ह्रासस्य एकः धार इव
धारो यस्य सः बज्रादीत्वा अष्टोपः) एकादश-
वत्सरात्तत्परवर्षेषु। इति शब्दमाला। (हरि-
वंशे,—
"अष्टेऽष्टाद्दिवसं यत्ता दत्तायं भारत।
एकादशेन तथिता दक्षाक्षिसुवर्णेश्वरः॥")

अष्टेऽष्टाद्य, पुं, (अष्टस्य ह्रासस्य एकः धार इव धारो-
यस्य सः विकल्पे अष्टोपः) वत्सरेषोः। इति
शटाधरः। इन्द्रोत्तुरोधाद्दसभिरधि विष्णुपुराणे
पञ्चकल्पप्रकाशने अष्टेऽष्टाद्यिति। (यथा
भारते।—
"अष्टेऽष्टाद्दिभो विरुपाक्षः सरेश्वरः।
ततस्तो बज्रकल्पश्च अष्टेऽष्टाद्यसंज्ञितः।
वैशलक्ष्य सावित्रोद्देरोवद्या इमे स्मृताः")

अष्टम्, स्त्री, (अष्टेऽति मात्रकादर्थमुणार्थेऽति
वा अष्टि + सञ्जिक स इति बाहुलकादुकन्
स्य च) साप्तोत्तरी वेद्या। इत्यमरः। (यथा
अष्टम् वा हि य इव क्रिमि शाविद्यकी त्रिदि
मध्यकटिके।)

अष्मटा, स्त्री, (अटट इति वर्तु उच्चारिते सर्वदोषात्
नाद्यतीति वा उच्च + कर्मणि अटन् स्त्रियां टाप्
एषोदरादित्वात् उकारस्य च।) यवा, अश्वय-
मायाम्। अन्ये त्वन् आश्वयंकारी भटा सङ्गतोऽस्याः।
अन्ये त्विन् अटति भटतेऽसौ अच् । टाप्। अ-
श्वासौ भटा च सा।
("अर्थं समर्पयं तिक्तं कषायं कटुकं सरम्।
वातघ्नं सर्वदोषघ्नं हव्यमाममधीपत्यम्॥"
इति पुनर्पे ३ मूलमाल्यौ। इत्यमरः।

अष्मन्, क्ली, (अष्टति वर्तते वारयति वा उच्च +
कर्मणि अच् एषोदरादित्वात् उकारस्य
अकारः) अनम्। प्रस्त इति स्थाने। इति
हेमचन्द्रः। (ते, आहारः, कोकिलः।)

अष्ट, त्रि, (अ + कर्मणि क्त वा अश्नः अश्नमाना।)
अनु। मूर्त। इत्यमरः। (यथुर्व,—
"अश्नो अश्नति ये आनः क्षिता क्षिता अनाहुः।
अर्थं हि वाजिभाजाः विरिवेत्ते तु अश्नतः॥
इत्या भाष्यिकार्थं वर्तते तथा क्षिप्तोपुरुषोपुरुषः।
इत्यं इत्यमाणार्थं।
"अश्नेषो यज्ञियः सेवा यज्ञियो भारिवेशवरः।
अग्निरो भारिवा मेधा भारिवेशो अश्नाशिवा।")

अष्टम्, क्ली, (अ + मारे क्तट् स्वार्थे अश्नमाना)
त्रिरङ्गम्। इत्यमरः। अष्टिका ९ अष्टकतिः
१। इत्यमरः। अष्टिकाये तदा इत्यमे अष्ट-
प्रकाशकार्थं अश्नमं। इत्यः। तत्र ९ मेघाः २
अष्टमेघाः ३ अष्टिकं। अष्टमाष्टिकं ९।

अस्त्र

इति श्रीमान्नरसं। वेदान्तमते नरसप्रामणि-
मंत्रणीये त्रिशूलाकर्षं मारकर्षं भारतिरोधि
यन्त्रिकित्। भारकृष्टिते वि। (यथा मनुः—
अष्टानात्मात्र वाक्यों पीता संस्कारदैव सुद्धति।
अष्टानात्मात्र विप्रर्षः।
अष्टानात्मात्र बालमाद्यव लार्षं विनयमुपते॥)

अष्टतिः, पुं, (अष्टति अष्टतिः यः अष्ट + कर्मणि
क्तिः) बालुपाः। इति विश्वप्रकाशः।

अष्टत्र, पुं, (अष्टति बालमारं गच्छति अष्ट +
अन्यच्) बल्लपालमात्रः। अष्टिक इति भाषा।
इति हेमचन्द्रः। (यथा साहित्यदर्पणे।—
"उत्तः कुरुकुलपृथ्वपुत्रवेत्तासोति")

अष्टित, त्रि, (अष्ट + कर्मणि क्तः भाषेण पूजाया-
मिति नरोपमाभाः) पूजितः। इत्यमरः। (यथा
रघुवंशे।—
"उमावक्त्रकजनुरिवताभां
तमोनवाद्दनिषयं प्रतापाः॥)

अष्टिमन्, स्त्री, (अष्टिते उत्तृष्टे भवौ दत्ताः सा
बज्रादीत्वा) सुन्दरभूमुक्तारी। इति क्षीरस्वामी
रामविवेकः।

अष्टम्, क्ली, (अष्टन् + मारे स्वार्थे क्तट् कल्पने तु ह्रस्व-
माने करणे स्वार्थे क्तट्) अष्टकं। शतकं। आहोकरके।
इत्यमरः। प्रवचनात्तत्प्रमाणके। कल्पने। तत्
भवतिवां। यथा,—
"शौरीरं मानसं तृत्यं मयूरशीकरं तथा।
दर्शिका चैतसेवच आहानि भवन्ति षट्।
तत्तत्तानि यथा"—
"अहरुपन्तु शौरीरं मानसं ध्यानरं तथा।
मयूरशीकरं ज्ञेयं मेघरीजन्तु तैजसं।
ब्रह्म निगाद्य चेतानि क्रियायां नैमसेऽहयः।
प्रदत्ताः सर्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्च पृथक् पृथक्।
इतरेभ्यादिदेवेभ्य तात्पर्यो दीपवद्विया।
दत्तप्रमं आपते तु तां दत्तायं देवीभ्यो दर्शिताम्।
तर्मानाये तु तां दत्तायं देवीभ्यो दर्शिकाप्रमं।
महामाया जगज्जाया कामाख्या विद्यता तथा।
आप्रवीत महातोर्थं कामुकिनिः सराद्यपे।
त्रिधारा मातृकं कुर्यात् महामायापरंमुखं।
यारते मातृकं देवी देवरी त्रिधारकं।
न मनुष्याय दोषेत्तु लाभो देवप्रदुर्भ।
न मूलाक्षमाप्रोतिन मनुष्यनिर्दितामृतः।
चतुर्थमेऽपरो मृत्यः कामरं देवरप्रदं।
तस्मात्पूर्वमं दत्तायं देवभ्यो अर्पितो वरः")

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः। अथ मूल-
मानमेवेत्यादिगतिः। तिर्यक्तेषुपुरुषेषुपुरु-
षुविकारितस्य। इति रामरक्षकः। कौशिका-
मूर्त। रमामूर्त। कार्षिक। प्रकृतौ। इति हेम-
चन्द्रः। अस्मिन् इति त्रिषु। आनन्दादिमात्रा
बहुलायस्तरितः। यथा,—
"अष्टेकार्यस्य मात्रायां सायवर्षे विरतिते।
अष्टोत्तरशतस्यार्थे कीर्तनं परिकल्पितम्।
इति कालिकापुराणे।

अष्टम्, पुं, (अष्टति व्याप्नोति इति अष्ट + मन्
उणादिः) अष्टमः। इत्यमरः।

अष्टिन्, [न्] पुं, (अष्टति व्याप्नोति इति अष्ट +
इनि) अष्टमः। इत्यमरः।

अद्

अद्य + डट।) दयालु। दयाशील।

अदिति, स्त्री, (अद् + अनि उणा० किच्च वा छीप्) अखण्ड पृथिवी आदि देवमाता। सूर्य आदि बारहों आदित्यों की माता। (कश्यप ऋषि + दिति) दक्ष प्रजापति की कन्या। (अदि + क्तिन् वा अदि + क्तिच्) अखण्डता। दयालुता। दीनता। आदुलता। दुःखता। दयाशीलता। अदिति देवता के मन्त्र। (अदि + क्तिच्) अखण्डता। दयालुता। दीनता। आदुलता। दुःखता। दयाशीलता। अदिति देवता के मन्त्र। (अदि + क्तिच्) अखण्डता। दयालुता। दीनता। आदुलता। दुःखता। दयाशीलता। अदिति देवता के मन्त्र।

अदीन, स्त्री, (अदि + अनि उणा०) अखण्ड। दयालु। (दया + अनि उणा०) दयालु। दयाशील।

अदीनदेवी, स्त्री, (अदीन + देवी) अदीन। अखण्डदेवी। दयालु देवी।

अदीनी, स्त्री, (अदीन + स्त्रियां ङीप्) अदीन। अखण्डदेवी। दयालु देवी।

अदु, स्त्री, (अद् + डु) अखण्ड। दयालु। दयाशील। (दया + डु) दयालु। दयाशील।

अदुःखदेवी, स्त्री, (अदुःख + देवी) अदुःख। अखण्डदेवी। दयालु देवी।

अदुःखी, स्त्री, (अदुःख + स्त्रियां ङीप्) अदुःख। अखण्डदेवी। दयालु देवी।

अदेवी, स्त्री, (अदि + देवी) अखण्ड। दयालु। (दया + देवी) दयालु। दयाशील।

अदेवी, स्त्री, (अदि + स्त्रियां ङीप्) अखण्ड। दयालु। (दया + स्त्रियां ङीप्) दयालु। दयाशील।

अदो, स्त्री, (अद् + डो) अखण्ड। दयालु। दयाशील। (दया + डो) दयालु। दयाशील।

अद्य, स्त्री, (अद् + डो) अखण्ड। दयालु। दयाशील। (दया + डो) दयालु। दयाशील।

अद्यदेवी, स्त्री, (अद्य + देवी) अद्य। अखण्डदेवी। दयालु देवी।

अद्यी, स्त्री, (अद्य + स्त्रियां ङीप्) अद्य। अखण्डदेवी। दयालु देवी।

अद्रि, पुं, (अद् + क्रिन्) पर्वत। (अद् + क्रिन्) पर्वत। (अद् + क्रिन्) पर्वत।

अद्रिकन्या, स्त्री, (अद्रि + कन्या) पर्वतकन्या। पार्वती। (अद्रि + कन्या) पर्वतकन्या। पार्वती।

अद्रिकुमारी, स्त्री, (अद्रि + कुमारी) पर्वतकुमारी। पार्वती। (अद्रि + कुमारी) पर्वतकुमारी। पार्वती।

अद्रिजा, स्त्री, (अद्रि + जा) पर्वतजा। पार्वती। (अद्रि + जा) पर्वतजा। पार्वती।

अद्रिजापति, पुं, (अद्रिजा + पति) पार्वतीपति। शिव। (अद्रिजा + पति) पार्वतीपति। शिव।

अद्रिजापतिवाहन, पुं, (अद्रिजापति + वाहन) शिववाहन। नन्दी। (अद्रिजापति + वाहन) शिववाहन। नन्दी।

अद्रिजापतिवाहनी, स्त्री, (अद्रिजापतिवाहन + ङीप्) नन्दी। (अद्रिजापतिवाहन + ङीप्) नन्दी।

अद्रिजापुत्र, पुं, (अद्रिजा + पुत्र) कार्त्तिकेय। (अद्रिजा + पुत्र) कार्त्तिकेय।

अद्रिजापुत्री, स्त्री, (अद्रिजापुत्र + ङीप्) कार्त्तिकेयी। (अद्रिजापुत्र + ङीप्) कार्त्तिकेयी।

अद्रिजासुत, पुं, (अद्रिजा + सुत) कार्त्तिकेय। (अद्रिजा + सुत) कार्त्तिकेय।

अद्रिजासुता, स्त्री, (अद्रिजासुत + टाप्) कार्त्तिकेयी। (अद्रिजासुत + टाप्) कार्त्तिकेयी।

अद्रिजेश, पुं, (अद्रिजा + ईश) पार्वतीपति। शिव। (अद्रिजा + ईश) पार्वतीपति। शिव।

अद्रिजेशवाहन, पुं, (अद्रिजेश + वाहन) शिववाहन। नन्दी। (अद्रिजेश + वाहन) शिववाहन। नन्दी।

अद्रिजेशवाहनी, स्त्री, (अद्रिजेशवाहन + ङीप्) नन्दी। (अद्रिजेशवाहन + ङीप्) नन्दी।

अद्रिजेशी, स्त्री, (अद्रिजेश + ङीप्) पार्वती। (अद्रिजेश + ङीप्) पार्वती।

अद्रिजेशी, स्त्री, (अद्रिजेश + स्त्रियां ङीप्) पार्वती। (अद्रिजेश + स्त्रियां

प्रकारार्थे वन्। अदुप्रकारे, अमुप्रकारार्थे चौ-रादिकात् वुन्। तिङ्वत्। अत्या। लोका। इति मैत्रेयी।

अदुमा, स्त्री, (अदु सूक्ष्मा मा दीप्तिर्यस्याः सा बहु-व्रीहिः) विद्युत्। इति विकाण्डशेषः।

अदुरेवती, स्त्री, (अदुः सूक्ष्मा रेवती नक्षत्रमिव।) दासीकल्पः। इति राजनिर्घण्टः।

अदुरौक्षि, पुं, (अदुः सूक्ष्मा रौक्षिः, कर्मधारयः, योगादिः।) सूक्ष्मान्नभोजी। तत्पर्यायः। प्रसादिका २। इति रत्नमाला।

अर्ध्य, स्त्री, (अन् संयोगे भावे क्विप् अर्धं संयोगं दधाति सम्पादयतीव अन्+डी+ अर्धे डः।) पुंसोऽवयवभेदे मुण्डे, पलिडिम्बे। "तदङ्गममव-र्धिनं सङ्घातमुसलसमनिति" मनुः। प्रसादि-प्रादुर्भावकडोषः। अत्या। क्विप्। इति भाषा। तत्पर्यायः। वेशी २ वेशाः ३। हृष्यमरः। वेशिः ४ वेशाः ५ मेशोलोमाः ६। इति शब्दोला। क्विप् ७। इति मैत्रेयी। सम्प्रयोगसम्भोगार्थं गुदा,—

("अतिथिव्यानि श्व्याणि क्षादुपाकरणानि च। वातप्रातनिवाणि गुह्यस्थानानि पक्षिणाम्" इति वैद्यके।)

क्षादुर्नं। कटुप्रकारिके। वधिग्रकारिके। वात-प्रेतेश्वरप्रियत्व। इति राजवल्लभः। सुन्ध्या। वीथ्यै। इति विश्वः। मलवाहिनि। इति केचित्।

अवक्रः, पुं, (अव + कर्षे कन्) अवटोलः। इति हैमशब्दः।

अवघोटकुण्डी, स्त्री, (अवघत् घोटरे अस्मात् इयं संज्ञायां ङीः) अवाक्षी-कण्डा। गोलराधा। गोलपुजा इति ख्याता। इति कविकल्पलता। अन्या घोटकुण्डी इत्यपि पाठः।

अवघोषः, पुं, (अवाग्य मुक्तस्य घोषः, बहीतत्।) अवटोषः। इत्यमरटीका।

अवघोषः, पुं, (अवाग्य मुक्तस्य घोषः, बहीतत् इवास्य।) सलामस्यानमहरीरावयवविशेषः। तत्प-र्यायः। मुक्तः २ वक्वः ३। इत्यमरः। अर्थे ४ वेर्णे ५ अर्धवः ६। इति हैमशब्दः। गोमकिंडिका ७। इति रामनिर्घण्टः। गोमा ८। इति भटाधरः। अवघोषकः ९। इति विकाण्डशेषः। वर्णे १०। इति रामभरतः। क्वेवघोषयमुक्तावाक्यवक्ता अव-घोषकः। गोमा च पेशलीमात्रो वर्णनिकपि कुर्वन्ति। इति इत्यमालवरी।

अवघोषकः, पुं, (अवघोष + वार्थे कन्) अव-घोषः। इति इत्यमालवरी।

अवघ्न, पुं, (अवे भावे अव + अन् + कर्मणि, ड उवरपरमात्।) पक्षी। मक्षा। इत्यमरः। इति विश्वमेदिनी। अवघ्नमात्रवे वि। इत्यमरः।

("अवघ्नमा वेदिकाः कार्या लक्षणा लक्षणज्ञकाः। कार्या वैशेषकाचार्यैः कार्यकार्यैरिति स्म" इति मनुः।)

अवघ्नमा, स्त्री, (अवे भावे अव + अन् + कर्मणि, ड उवरपरमात्) पक्षी। मक्षा। इत्यमरः। इति विश्वमेदिनी। अवघ्नमात्रवे वि। इत्यमरः।

...ति वि०)
...ति वि०)
अतिकीर्ण, वि० (वि०+कृ+क्त) ...
अतिकीर्ति, स्त्री० (वि०+कृत्+क्तिन्) ...
अतिकीर्तिन्, वि० (वि०+कृत्+णिनि) ...
अतिकुटिल, वि० (वि०+कुटिल) ...
अतिकुपित, वि० (वि०+कुपित) ...
अतिकृच्छ्र, वि० (वि०+कृच्छ्र) ...
अतिकृत, वि० (वि०+कृ+क्त) ...
अतिकेश, वि० (वि०+केश) ...
अतिक्रम, पु० (वि०+क्रम्+घञ्) ...
अतिक्रमण, न० (वि०+क्रम्+ल्युट्) ...
अतिक्रमणीय, वि० (वि०+क्रम्+अनीयर्) ...
अतिक्रमित, वि० (वि०+क्रम्+क्त) ...
अतिक्रान्त, वि० (वि०+क्रम्+क्त) ...
अतिक्रान्तगति, वि० (वि०+गति) ...
अतिक्रान्तपूर्व, वि० (वि०+पूर्व) ...
अतिक्रान्तभाव, वि० (वि०+भाव) ...
अतिक्रान्तमर्यादा, वि० (वि०+मर्यादा) ...
अतिक्रान्तवय, वि० (वि०+वयस्) ...
अतिक्रान्तसंधि, वि० (वि०+संधि) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्ध, वि० (वि०+संधि+बन्ध) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धन, वि० (वि०+संधि+बन्धन) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीय, वि० (वि०+संधि+बन्धनीय) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वता) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्व, न० (वि०+संधि+बन्धनीयत्व) ...
अतिक्रान्तसंधिबन्धनीयत्वता, स्त्री० (वि०+संधि+बन्धनीयत्वता) ...

अति

अति

अति

सुधासमत्वम् । स्त्रियाम् मुखविलेपनुरसमत्वम् । इति प्रायश्चित्तविवेकः ।

अतिवल, त्रि, (अतिशयितं बलं यस्य सः बहु० ब्रीहिः) प्रबल । अतिशयबलवान् । महाबल इत्यर्थः । इति मेदिनी । (विश्वामित्रोऽतिबलः प्रजघ्नतुस्ते राक्षसान् । इति रामायणम् ।)

अतिबला, स्त्री, अत्यन्तं बलं यस्याः सा बहु० ब्रीहिः ।) विश्वामित्रेण रामाय दत्ते अस्त्रविद्याविशेषे यथा,—

"महाबलं ते ददौ दिव्ये बलामतिबलां तथा" ।

इत्यादि रामायणे) पीतवर्णवाट्यिायाम् इति रत्नाला । पीतवर्णवाट्यिायाम् इति मदनविनोदः । गुरुकरीरभेदः । इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्य्यायः । वलिका २ बला ३ विकङ्कता ४ वाराह्यधिका ५ इक्षुगन्धा ६ क्षीरा ७ क्षीरशुक्ला ८ भद्रौदनिका ९ इक्षुगन्धिका १० । तस्या गुणाः । तिक्तत्वं । लघुत्वं । वातकफनिवारित्वं । दाहज्वरापित्तरक्तविकारनाशकत्वं च । इति राजनिर्घण्टः ।

अतिभारग, पुं, (अतिभारेण वेगेन गच्छति अतिभार + गम् + कर्त्तरि ड, उपपदसमासः) खरः । ऊष्ट्रः । गर्दभश्च वहनकाले तथात्वम् । ऐ० । खरः स्वर इति भाषा । इति राजनिर्घण्टः ।

अतिभी, पुं, (अतिशयितमभयम् अति भी + अच् + टाप् ङिच्) वकपक्षी । इति शब्दमुक्तावली ।

अतिभूमि, स्त्री, (अतिशयिता भूमिर्यस्यां सा कर्म्मधारयः, अतिभूमीरा) आधिक्यं । दृश्या । प्राप्य मकारमरतिभूमिं मुक्तास्तस्मात् सुरतमेति भाषा । अतिप्रशस्तभूमिः ।

अतिभूरुह, पुं, (अतिमहत्त्वेन स्थितः अतिमहत् + वृक्षः) विल्ववृक्षः । इति रत्नमाला । अतिमहन्महत्त्ववृक्षे वि ।

अतिमात्र, त्रि, (मात्रामात्रमतिक्रान्तः प्रादिसमासः) अतिप्रवृद्धः । इति हेमचन्द्रः । अतिदृढे त्रि ।

अतिमात्रं, क्रि, (मात्रामात्रमतिक्रान्तं प्रादिसमासः) अतिदृढं । तदुदाहृतं यथा । इत्यमरः । (यथा भाषायाम् । अतिमात्रमोक्षितस्यापि बाह्यं दर्शनमुपेक्षतुः ।)

अतिमुक्तक, (पुं) मालतीवृक्षः । इत्यमरः । तिलिङ्गदः । इति हेमचन्द्रः ।

अतिमुक्तक, त्रि, (अतिशयेन मुक्तः निर्लोभमुक्तिं प्राप्तः अति + मुच् + कर्त्तरि क्त, निर्लोभमुक्तिप्राप्तिवाचकः) निर्लोभः । विरक्तः । इतिविवेकैस्तिलकः । प्राप्तनिर्लोभः ।

अतिमुक्तक, पुं, (मुच् + भावे क्त, अतिशयेन मुक्तं बन्धविच्छेदं प्राप्तं वा अव्ययीभावः, कप् ।) निर्लोभः । इत्यमरः । निर्मुक्तकः । इत्यमरटीकायां भरतः । क्षीरकः । अजमक्षिकाः । विस्तारश्चास्यैवम्-विस्तारः क्षीरविस्तारश्च । इति राजनिर्घण्टः ।

(कर्म्मिकारान् कुरुवत्रान् चम्पकानतिमुक्तकान् । इति रामायणे) ॥

अतिमोदा, स्त्री, (अत्यन्तो मोदो गन्धो यस्याः सा) नवमालिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरसा, स्त्री, अत्यन्तो रसो यस्याः सा ।) मूर्व्वा-लता । गुडूची । शीतलकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरिक्त, त्रि, (अति रिच् + कर्त्तरि क्त ।) ऐक्ये भिन्ने मूल्ये च । भावे क्त० अतिरेके आधिक्ये च ।) अधिकः । अतिरिच्यते । तत्पर्य्यायः । समधिकः २ ।

अतिरेक, त्रि, (अति रिच् + भावे घञ् । आधिक्ये श्लेषे च ।) अतिशयः । यथा,—

"सम्भूते तुमयोर्द्वेषमतिरेके परेऽपि च" ।

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अतिरोग, पुं, (अत्यन्तोरोगः आधिः अति घञ् + भावे घञ् ।) तत्पर्य्यायः । इति राजनिर्घण्टः ।

अतिरोमश, पुं, (अतिशयितं रोम यस्य तस्येदृशः अतिरोमन् + मत्वर्थे अ) वलक्षपक्षः । इति शब्दरत्नावली । हंसतूलाकार इति केचित् ॥ अतिशयितरोमयुक्ते त्रि ।

अतिलोमश, पुं, (अतिशयितं लोम अतिलोमन् + मत्वर्थे अ, स्त्रियां टाप् ।) मीनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

अतिवर्बुल, पुं, (अतिशयितो वर्बुलः कर्म्मधारयः) कदम्बवृक्षः । वर्बुलो कदम्ब इति भाषा । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः कटीलक्षब्दे द्रष्टव्याः ॥

अतिवार, पुं, (अति + वर्ज् + भावे घञ् ।) अतिवारः । यथा भाषायाम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः । ("अतिवारोऽतिरिक्तेऽत्ते वासमन्ने कथ्यते ।

नयेमे देहमासिन्ध्रे कुर्म्मात्ति केचिदन्न । मनुः) ॥

अतिविकट, पुं, (अतिशयितो विकटः मौक्षदः) कुडजवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ अतिकटरे त्रि ॥

अतिविद्धा, स्त्री, (विध्यतितरामा प्रादिसमासः) वा दिवसतिथ्यां यथा कल्पतरौ ।) कृष्णविदेः । आत्मज । आत्मेव इति भाषा । तत्पर्य्यायः । विद्धा २ विद्धा ३ प्रतिविद्धा ४ उपविद्धा ५ अविद्धा ६ सद्धा ७ सर्व्वविद्धा ८ । इत्यमरः । वाराहीतन्त्रे ९ भेदा १० । इति रत्नमाला । पैतेभ्यां ११ मध्ये १२ मध्यम १३ विद्धया १४ शेषा १५ मारी १६ चेत् यदा १७ अन्यया १८ । इति वाराहीतन्त्रटीका । तस्या गुणाः । दोषकर्म्मः । ज्ञानिनां । दोषकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । कदुत्वं । कफविनाशनाभावित्वं । तिक्तत्वं च । इति राजनिर्घण्टः ॥

"अविद्धामतिविद्धां चेदेतां गृह्णन्ति कदाचन । तस्यैवोर्व्विरोधेन निर्विशेत् तुदाविद्धया" ।

इति वाराहीतन्त्रं ॥

(अति + व्यध + क्तयोः स्त्रियां ङीप् ।) अतिविद्धा । तदुदाहृतं यथा । इत्यमरः । (यथा भाषायाम् । मुक्तस्तया दोषविधा मयूरा व्यचरन्तदा ।

विद्धा दोषा कदुस्निग्धा रूक्षा दोषा परेऽन्यथा । अविद्धामतिविद्धां च तस्मात् विद्धां परित्यजेत् ।

इति वाराहीतन्त्रं ॥

अतिविषा, स्त्री, अत्यन्तं विषं यस्याः सा) अतिविषा । तदुदाहृतं यथा । इत्यमरः । (यथा भाषायाम् । अतिविषा कटुतिक्तोष्णदीपनी पाचनी लघुः । दोषकर्म्मः । ज्ञानिनां । दोषकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिविषाख्य, क्ली, (अतिविषायां आख्या प्रसिद्धिर्यस्य इति बहुव्रीहिः) श्वेतवचा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिवीर्य्य, त्रि, (अतिशयितं वीर्य्यं यस्य सः बहु० ब्रीहिः) अतिबलवान् । इति मेदिनी । (विश्वामित्रोऽतिवीर्य्यः प्रजघ्नतुस्ते राक्षसान् । इति रामायणम् ।)

अतिवृद्धि, स्त्री, (अतिशयिता वृद्धिः सा कर्म्मधारयः) अतिप्रवृद्धिः । इतिविवेकः । स तु महद्वर्द्धनम् इत्यनयोर्भेदः । यथा,—

"अतिवृद्धिरतिवृद्धिः कृत्स्ना मूर्द्धिका समता । प्रवालशाकशाकानां वर्द्धना इतरः स्मृतः ।

इति वराहः ॥

अतिवेग, क्ली, (वेगं सर्व्वतो मुखं वा अतिक्रान्तं प्रादिसमासः, क्लीबत्वं) अतिप्रवृद्धिः त्रि । इत्यमरः । (त्रस्तमतिवेगं ययौ सेना ।)

अतिव्यथा, स्त्री, (अत्यन्ता व्यथा यस्याः सा कर्म्मधारयः । अथ० + भावे अङ् स्त्रियां टाप् ।) अतिशयव्यथा । तीव्रवेदना । इति कल्पतरुः ॥

अतिव्यापि, क्ली, (अतिव्याप्तं वर्त्तते अतिव्याप्त + अण् ।) अतिव्याप्तिः । यथा भाषायाम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः । ("अतिव्याप्तिरलक्ष्येऽपि लक्षणस्य प्रवर्त्तनम् । यथा गौरेव शुक्लादिः शुक्लत्वादिमतां पदम् ।

इति तिथ्यादितत्त्वं च ॥

अतिव्याप्ति, स्त्री, (अतिव्याप्तिरेव इति कर्म्मधारयस्वार्थे क्यञ् वक्तव्यः, तस्य भावः अण् स्त्रियां टाप्) दिक्षण । लक्षणवैः । इत्यमरः ।

अतिव्याप्तिमान् [न्] पुं. (अतिव्याप्तिः इत्यस्य लक्षणस्यास्ति अस्येति मतुप् । मस्य वः अतिव्याप्ति + मतुप् + कर्त्तरि ङिच्, उपपदसमासः) अतिव्याप्तिविशिष्टः । अतिव्याप्तेर्व्यभिचारित्वात् । इत्यमरः ।

अतिव्रीड, पुं, (अति + व्रीड + अच्) अधिकः । लज्जाधिक्यं । यथा, कुमारिकायां ४ पद्धतौ ५ स्त्रियां च ङीषि ६ स्त्रियां १० लिङ्गायां ११ वध्वां १२ वध्वां १३ हृद्यां १४ । इत्यमरः । कुमारिकायां १५ उद्वर्व्वायां १६ । इति हेमचन्द्रः । ब्रह्मचर्य्यं १७ हृद्यं १८ विद्वत्सु १९ हृद्यं २० वध्वां २१ वध्वां २२ । इत्यमरटीकायां भरतः । अतिव्रीड्यं त्रि । इति विद्वन्मनोहरायां भरतः ।

अतिव्रीड, त्रि, (अति + व्रीड + अच्) अधिकः । लज्जावान् । इत्यमरटीकायां रमानाथः । (अतिव्रीडमतिव्रीडं व्रजन्तं ।) अतिव्रीडं त्रि ।

अतिव्रीडित, त्रि, (अति + व्रीड + क्त ङिच्) अति-

अद्भुत्) अतिशयेन अद्भुतः इति मध्यमपदलोपी स (अतिशयेन अद्भुते । अद्भुतः ।

अतिदेशक, त्रि, (अतिदेशति अति + दिश + ण्वुल् ।) अतिदेशविधायकशास्त्रम् । अतिदेशस्तु अस्य अस्ति इति अतिदेशकः ।

अतिदेशवत्, अ, (अतिदेशेन तत्र तत्र अति + दिश् + क्विप् ।) अतिदेशयुक्तः । अतिदेशवान् । तत्र तत्र अतिदेशेन प्राप्तः । अतिदेशवान् अस्य अस्ति इति मतुप् । अतिदेशवत्त्वं च तत्र तत्र अतिदेशेन प्राप्तत्वम् । इति कुसुमाञ्जलौ ।

अतिधारा, ङी, (अतिशयेन तत्र तत्र अतिदिश्यते अति + दिश + क + टाप् । अतिदिश्यमानविधिः । यथा, याज्ञवल्क्यः । "अतिदेशस्तु सामान्यं विशेषेणाभिधीयते । अतिदेशः । अतिदेशवान् । इति विवेकः । तस्य विधानं यथा, "दर्शेष्टिप्रकरणोक्तेष्वङ्गेष्वतिदिशेदिमे । विश्वजिन्नाभिजिन्मेधातिरात्रौ वाजपेयिनौ । ज्योतिष्टोमेऽग्निचित्ये च सर्वपृष्ठ्येऽपि च क्रमात् । अग्निहोत्रेऽग्निहोत्रीये विश्वजिन्नेति चेत्परम् । तथा अवभृथेऽवभृथे स्यात्तत्र तत्र वचोबलात् ।"

अतिनिर्देश, न, "अतिनिर्देशं वक्ष्यामः ।" इति सूत्रभाष्ये । "अतिनिर्देशो नाम अनुपपत्तौ विधिः । विश्वजिदभिजिन्मेधातिरात्रौ वाजपेयिनौ । ज्योतिष्टोमेऽग्निचित्ये च सर्वपृष्ठ्येऽपि च क्रमात् । अग्निहोत्रेऽग्निहोत्रीये विश्वजिन्नेति चेत्परम् । तथा अवभृथेऽवभृथे स्यात्तत्र तत्र वचोबलात् ।" इति कर्मकाण्डे ।

अतिनिर्देश्य, त्रि, (अतिशयेन निर्देश्यः अति + दिश + ण्यत् ।) अतिशयेन निर्देश्यः । अतिनिर्देश्यत्वं च अतिदेशविषयत्वम् । तत्र अतिदेशो यथा, "अतिदेशो नाम विधि

रसातीसारस्य संप्राप्तिमाह,—
"पित्तश्लेष्म यदाधर्यं रुक्षाध्यशनात्ति मैत्रिके।
तद्दोषाजायते घोरं रसातीसार उल्बणः॥"
तस्य चिकित्सा।
बलवत्तरबलवाहां दाडिमपलक्षमात्रा लक्ष्य च।
लवणपञ्चकं पलमात्रं विपचेदर्धावशेषिते तोये।
अष्टमभागं धैर्यं कार्यं मधुयावितेन पुटयः।
रसातीसारमुलाद्यमतिसारिणं नाशयेदियम्।
कुटजादाडिमाद्यः॥ ९॥
"कुटजातिविषा मुस्तं वालकं बेलमन्दरं।
धातकी दाडिमं पाठा क्षायमेषां समाहिकं।
विबेलातीसारे तु दाडिमाभ्यां समन्वितं।
कुटजादिकषायोऽयं सर्व्वातीसारनाशनः॥"
चन्दनमब्द रक्तचन्दनं कुटजादिक्वाथः॥ ९॥
"शुष्कैर्व मधुवेल्विल्वं रसातीसारनाशनं।
आमपक्वविभाग्रं कुटिजोद्भवमेव वा॥"
बिल्वं सुशिवं बालविल्वमेवं पीतं तत्पचेदेतादकं
चातुर्थकं। शुष्कविल्वं॥ ९॥
"लाजामाक्षिकसौवीरान्नकुटजैर्व्यक्षवात्रवणात्।
संग्रहणं तस्यं चेतो व्याधीश्चैव दोषजेत्॥"
तत्रिवेबमधुना शुष्कं रसातीसारनाशनं।
लाजादिसेवनः॥ ९॥
"पिप्पलीधात्रीं गुडमक्षमात्रं निरन्तरं भक्षयतः।
सप्तदिनं प्रयोगः क्षयमुपयाति प्रवाहिकाः॥
तत्पात्रं प्रवेशनिभं लघु शोधयेत्
क्षीरे पक्वदलानि कुशलेनोद्धरेत्।
प्रक्षिप्य मात्रकवस्त्रे मधुवत्तस्य क्षीतले।
रसातीसारी तत्पीत्वा नैवज्ञं पिप्पलाद्यूरात्॥"
कुटजवीर्यं। ९॥
"क्षीरा शतावरीरसं पयसा क्षीरशुद्ध भक्षेत्।
रसातीसारं क्षीरा वा तदा सिद्धं घृतं वरः॥"
शतावरीक्षत्वकाथघृतवत्। ९॥
"लोध्रदधनीशतस्य मधुका तिलया सह।
क्षीरं रसातीसारे तु शाल्कं घृतं मतं॥"
वचरीनामदेवः॥ ९॥
"क्षीरं मधुसितायुक्तं चन्दनं तण्डुलाम्बुना।
रसातीसारनिरसक्षिप्तजन्तुरुजाविनुत्॥"
चन्दनम्ब क्षेत्रं। चन्दनस्य॥ ९॥
"विल्वैर्बेलजिल्वैर्व दुर्वं विल्वे दग्धवे।
दग्धवे वा लघौ कार्यं मेकदण्डमनादिकं॥"
आदिग्रहणेन वैकारिरसः।
"बटोदुम्बरीमधुकशालिपिण्डैर्व दि।
दुग्धवाल्यं कार्यं तैलैर्व घृतैर्व वै।
शाखे यावे दिनं कार्यं दुग्धं वापि च भोजने।
दुग्धस्य वाल्यस्य भोजे दुग्धं पाने च भोजने।
दुग्धस्य वाल्यस्य देयः।
"दुग्धिनं लघु शीतं चातुर्थकनुत्तमं।
व्रणितस्यापि अक्षतो भवेत्तरि दुग्धवत्।
क्षिप्तं दुग्धमिवेव तदा भवेदेवदुग्धं।
अथ शोधनमुक्तिमा संशोधनं तु वमिनं।
लङ्घनं शोधनं वापि तत्र संशोधनं दुग्धं।
द्विदोषजातीतुत्पन्नं द्वितीयं वैद्यसत्तमः॥

प्रविष्टं क्षेत्रमेकान्तं मूलकन्यामिवेव दि॥"
मूलकन्यामिवेव कार्त्तिकेयोत्पत्तिदेव वरदा-
यन्तादित्यादित्यैव क्षेत्रदेतृ।
"मूलकक्षाय वसा यातुं सम्यक् प्रदेयदेतृ।
गुदमंशानिधो व्याधिः प्रवाहति न संशयः॥
चाङ्गेरीकोलदध्यम्लाराग्नसंयुतं।
घृतं पिबेत् पातकं गुदभ्रंशप्रदापहं।
चाङ्गेरी चतुष्पञ्चा अपूर्णनेकिका लवणः क्षारः
कोलम्ल द्वाभ्यः रथार्धं दधिक्षमभगं घृतपादं
मिलितं पृथाक्षतुर्गुदं। शास्त्रामपत्यो वक्ष्यः।
चाङ्गेरीघृतं। ९॥
"कोलमं पचिमीचम्ब य. त्तारेक्षार्थसान्वितं।
घृतसिद्धिय विर्द्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः।
पचिमीचम्ब गुदरनिर्गमं तत्संद्रोग्य संपूर्णं प्रवेशत
गुदं त्तारेतृ। अथवा गुदभ्रंशेऽप्तीत्तारं विरावि
भवति। ततः गुदरोगेषु विहितः। अथ तु
गुदभ्रंशदाहशूलोपशमनाय श्रेष्ठोऽपि विहितः।
चिकित्सा गुल्मवत् तुल्यैव। ९॥ अथ प्रेक्षाति-
सारस्य लक्षणं।
"श्लेमं पित्तं वर्म पित्तं शोणितं मन्दवेदनं।
नीरवाचिसंयुक्तं शोघ्रा याचते मुहुः।
पित्तं श्लेष्मामयि तत्॥ अथ तस्य चिकित्सा।
"शेफातिसारे प्रथमं पित्तं लङ्घनमाचरेत्।
योजयामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो रसः।
चतुष्पाटितं कार्यं वालत्वं लवणादयः।
बलवत्त्वकृते पथ्या हरीतक्यातिसारहृत्॥
चत्वारिंशः॥ ९॥
"क्षिप्तु भौवर्चलं क्षौद्रमयमाविधा वचा।
पीतमुष्णाम्बुना चूर्णमेषा शेफातिसारहृत्॥"
क्षिप्तचूर्णं॥ ९॥
"क्रमिजत्वकारिणमेवीपाठाकटुरोहणं।
श्वेतं क्षारं भिषग्दत्तात् चूर्णीसारे वचायनं॥"
विड्क्षारिकाः॥ ९॥ अथ दिरोवमातिसाराणां
लक्षणादि चिकित्सा च।
"दिरोवमस्तिरेवित्यादोसारं दिरोवमं।
तेषां चिकित्सा पीतेन रेचितेन न निसंशयः।
मद्यपानं मद्यसं क्षीरमन्नमत्यम्ल च।
लवणोष्णानि भूयो वातश्लिष्मातिसारहृत्॥
वातश्लिष्मातिसारे॥ ९॥
"पित्तमातिविषा मुस्तं वालत्वक्च समाहरं।
श्वेतमन्नमयं पाठा वातश्लेष्मातिसारहृत्॥
वातश्लेष्मातिसारे॥ ९॥
"मुस्ता मातिविषा मूलं वचा कुटज छालका।
दधनं कथायः सप्तैवं पित्तश्लेष्मातिसारहृत्॥
पित्तश्लेष्मातिसारे॥ अथ कफातिसारस्य लक्षणं।
"लघ्वन्नमो श्लेष्मलात्कोपी
वर्षं कुर्वेऽतिवेगवं हलासः।
कण्ठोष्ठे कर्णशिरोवेदनः
श्लेष्मातिसारो वातहरः समस्तः॥"
अथ तस्य चिकित्सा। ९॥
"वरमूलकचित्रकहरीतकीकणयवक्षारः।
दाडिमबिल्वादिकटुकलवणकृतो वर्गः।

लवणं च पञ्चलोसारं त्रयत्रयादि तथा वर्गः।
लघुदोषहरः प्रायं कार्यं वादि शुद्धस्तरं।
षष्ठमूल्यः क्षामात्रा दिने दोष्या कवोलती।
यते पुनर्भवाचे च ना दोष्या सप्तमी मता"।
वर्द्धिके भवेत्। वरमूलादिक्वाथः॥ ९॥
"अम्या वातरं मुस्तं शुष्कं लघु दीपनं।
चतुःसमेयं गुटिका स्यात्सिरोवातिसारजुत्॥
आमातिसारमात्रायं सर्वेष्वं विशुचिषां।
हलीसरोधकं वृन्दारीपदवाद्य वारणं"।
चतुःसमो मोदकः॥ ९॥
"तत्पाचाहकुटजत्वचं तत्पुष्पवारियां।
पिष्टां चतुर्गुणितां श्रद्धधसवेदितां।
शुष्टेन यद्धा शोधमधिष्टेन परिवेष्टितां।
विलाय यवपर्यन्तं निर्दहेत्तुमोदयामिका।
चूर्णयेत्सर्वमेवं चूर्णं यद्धे मधुत्रयेतृ।
ततो वर्गं समादाय शीतं क्षौद्रयुतं पिबेतृ।
उदाः क्षयाविषुषेत्र मुटयाकृष्ण कौटजः।
मतेतृ सर्व्वातीसारान्तृ दुष्टान्तृ क्षुविकोतिप्रवाह-
कुटजपुटपाकः॥ ९॥
"कुटजबहुत्वा ह्यापो वस्तुनो वरीहतः।
स शीघ्रोदुष्टविकाशुद्धः स्यात्तिसारोवातिसारजुत्।
इक्षुक्षयाद्यामांसेन क्षयातिसारिणां।
प्रक्षिप्तो चूर्णमिति वैद्यिरसिद्धि दि"।
कुटजवनेषः॥ ९॥
"चन्दनद्वितयमुस्तं वटां रामीद्रं लघ्वां।
पिष्टा तण्डुलतोयेन दद्यात्तण्डुलाम्बुना।
क्षालयुक्तोद्य तान् कुर्यात्पिण्डं तण्डुलाम्बुना।
वेष्टयित्वा प्रदातव्यं वाससा दारिके क्षिप्तं।
वातश्लिष्मकपोद्भूतान् दुष्टान्तृ लातिसारिणः।
हन्यात् सर्व्वातीसारान्तृ वटेनैतृ प्रयोजितः"।
वटोदरः॥ ९॥ अथातीसारस्य प्रोक्तस्य
लाक्षण संप्राप्तिमुक्तं चतुष्टयाह।
"शैलेयोपेः प्रोक्तेतोऽतीसारस्य
वाक्यो वै पञ्चमाविद्य भवेतः।
कोष्ठं हत्वा प्रोक्तेत् तत्र वर्ज्ञं
तत्वाभ्यन्तृ कुरुवर्णाभ्यां।
विद्यैर्व्वै विशुचिषं प्रवित्तृ
शिक्षेत्र वा ज्वरवातिसारः।
प्रोक्तेनुवर्त्तो दुर्विनिर्व्वाहनीयं
दोषो दैवे यद्य यत्र प्रवेतृ।

अतिसारे [illegible] प्रोक्तेतोऽतीसारस्य प्रोक्त प्रोक्त
दुर्व्वेतृ। [illegible] वातोक्त वाक्य प्रोक्त
वैद्योक्त [illegible] वैद्यसत्तमः [illegible] वर्ज्ञं वैद्य
दि [illegible] प्रोक्त वैद्य [illegible] वै [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]

अति

अति

अति

जनादिभ्यः। इति राजशेखरः। अत्या गुणाः। औतश्चरन्ध्रे इत्यूठ्। (अधिमधु इति भाषायां।)

अतिस्किर, वि, (स्त्रीयां ऊङ्। अति + स्कायं + स्कातिरविधिरुत्कीर्यारिभ्येव इक् उपोदरादित्वात् आयमाम्य इ अतिरुद्धः) अतिकुशिक्षाली। तात्पर्यात्। स्त्रेरुः २। इति अटाधरः।

अतिस्तिर्सि, क्री, (अतिशयेन स्तिर्सि द्वाभ्यां घुर्। + भावे ड्याः) अतिशयद्वाभ्यां। इति जटाधरः। (स्त्रेरुतां स्तिरुस्तिर्सि मध्यान्तं विश्वतितायः स्तिरुस्तिर्सि च। सीधालामध्यस्तिर्सि तथातिरुस्तिरुस्तिरुस्तिरुस्तिर्सि च।) "मधुरस्वरं स्तिरुस्तिर्सि सांसद्विरुस्तिरुस्तिर्सि। अपहस्तिर्सि शास्त्रार्थं विद्वितार्थं मत्यस्तिर्सि"। इति साहित्यदर्पणे।

अतिस्तुत्य, पुं, (अतिशयेन स्तुत्यः स्तुत्यम् अति + स्तुत् + भावे यत्) स्तुत्यत्वात्। तत्पर्यात्। अतुत्यः २। इति हेमचन्द्रः।

अतीत, वि, (अति + इत् + क्तः) भूतकालः। तत्र तिथौ भौ टौ ठौ डिभाद्यौ भवेत्ति। यथा मनुष्यमथे विप्रः आयाः। आयाः हरणत्यः स्त्रिरुः कमाद्यमीनातीतभविष्यत्सु कालेषु स्यः। इति मुग्धबोधव्याकरणं। तस्य लक्षणादि यथा। वर्तमानभवंशतिरोतिसमतीतार्थे। लङ्मुखोरोतीतम्। स्त्रिद्वयोर्लेखः परोक्षार्थे ललोतस्य। मुखोद्गीतार्थे क्रियातिक्रमः। कुतस्त्रिद्वीपुरुषात् क्रियातिपत्तिः क्रियातिक्रमः। ह्यस्तनोरोतीतम्। ह्यस्तनोरोतीतम्। इति सारस्वतः।

अतीत्य, वि, (अति इत् क्त्वाः ल्यप्) अतः। भूतः। अतिक्रान्तः। यथा,—

"न वर्षं मनुरात्मार्थे नातीत्याप्तीतिसत्तरे"।

इति वैद्यकचिन्तामणिः। गङ्गेतरात्रासमते मात्रमेरः।

अतीन्द्रियं, वि, (इन्द्रियमतिक्रान्तम् अव्ययीभावः।) अव्यक्तं। प्रत्यक्षातिरिक्तं। इन्द्रियागोचरं। इन्द्रियागाह्यं। इत्यमरः।

("योऽतीन्द्रियेऽप्रत्यक्षाऽनुमानेऽप्यनास्थावान्")। इति मनुः।

"अतीन्द्रियेऽमधुरवस्तुरूपे न रूपवत्त्वादि मतिर्ममेयं"। इति रघुवंशे।

अतीव, अ, (अत्यर्थं इव अव्ययात्मे प्राचिरमासः, अव्ययात्तिरुदे। अत्यन्तार्थे च।) अतिशयः। इत्यमरः।

("अतीव हि कातरं कुरुषा वैरसाधनीरमारः"। इति रामायणे।)

अतीवरः, पुं, अतिसारोगः। इति वैद्यके।

अतुद, वि, (अति तुद्यां साहसे दम् कः।) तिरस्कारः। इति हेमचन्द्रः। तुदतीति तुदः। वि। ("शास्त्रेषु कथमतीव स्त्रिरा अतुदा मताः"। इति रामायणे।)

अतुर्वसि, (न तुर्वसं सहसं वसुसमाः।) विसुर्वसं। अतुरसं। अनाथं। अकातरं। इत्यः,—

"अतुल्यमहसा साकं मम रामेण विग्रहः"। इति भट्टिः।

अतुल्किरः, वि, (तुलिं नखोकं करोतीति तुलि + इक + कर्मणि टप् उपपदसमासः स्त्रिरां ङीप् अतुलिकरी।) नखोपाजकः। यथा मनुः,—

"अनिर्दशेन मेलाभं अतुलिकरमेव च"। इत्यादिकतत्वं।

अतुल्रि, स्त्री, (तुल्रि + अतिः तिन् च इतिः नखोपः नखुसमासाम्यः। ह्रस्वादौ तु इतिरहितः अस्त्रोपकरः।) हास्यमात्रः। अपरितुल्रिः। अज्ञानिकाः। यथा,—

"उज्ज्वालितमिः प्रवेशद्रव्यं कुरुवाविद्या रसा। वर्षः धातुविवितः ह्रस्वितायकर्मोपविसत्वे"। इति रसेन्द्रितः। ७८३ वि।

अतेजस्, [स्] क्री, (न तेजः तेजोविरोधिनिमः नखुसमासाम्यः) हाया इति राजशेखरः। तेजोरहिते वि।

अत्तः, पुं, (ह्रदीरावदः। अर्थं। इत्युणादिकोषः।

अत्तक, वि, (अत्ति सततमत्तिकलया विकाः अत्तृत्ति अत् + क्त्र अतिः सततं अत्तृत्ति अत् + कन्) पथिकः। यात्रः। इत्युणादिकोषः।

अत्तृत्र अत्तिकर्मः। स्त्रो। इति कविकल्पद्रुमः। एतत् वर्णाशोधयः। उ अतिदृष्टतः। इति दुर्गादासः।

अत्ता, स्त्री, (अत्ति सततं खेषं संबन्धति अत् + तृच् स्त्रिरां टाप्) माता। ज्येष्ठा भगिनी। इत्यमरदीकायां रमानाथः। अत्ता माताप्रमसा। इति भागुरिः। प्राकृतभाषायां अत्तू। इति साहित्यदर्पणटीका।

अत्तिः, स्त्री, (अत्ति सततं अत्तिरि समधातेत्तया, अत् करणे इन् माता च।) माताः ज्येष्ठा भगिनी। इति हेमचन्द्रः।

अत्तिरा, स्त्री, (अति + मार्षे वत्) अत्तिका। माताः ज्येष्ठा भगिनी। इति भरतः हेमचन्द्रकोषश्च।

अत्तृ, पुं, (अति सततं अत्तृत्ति अत् + कर्मणि न वायुः सततत्वा पथिकः।) शत्रुः। इत्युणादिकोषः।

अत्थः, पुं, (अति क्रीडे अत्तृत्ति अत् + कर्मणि थन्, क्रीडिप्रसादरिवेदेत्युक्तोर्द्युत्तिरिक्रीडे इति व्याख्यात् अत्थया ह्यस्तात्तृ स्त्रिरां व्यक्त इति स्वामी दुर्गादासी चाह्यः।) धनं। वैदिकशब्दोर्द्युः।

अत्थवं, क्री, (अत्थं नीलमस्तिकायम् अत्थारीर्थः समासः।) अस्तिकायः। इत्यः। अत्थवं कर्तिरी तत्पतिः दुरत्थवत्थवत्थवोरुरी। इति सारस्वतः। अस्तिकायः।

अत्थवकोवरः, वि, (अत्थवं कोवरः कोवरादिरिवोरुत्, पुरुषः कर्मणि टप्) अस्तिकायकोषी। तत्पर्यात्। पञ्चः २। इत्यमरः।

अत्थवत्रासी, [न्] वि, (अत्थवं क्रीडे अत्तृत्ति अत्थवं + इन् + क्रिः उपपदसमासः) अस्तिकायसंरक्षिः। अस्तिकायसंरक्षी। तत्पर्यात्। पञ्चः २। इति हेमचन्द्रः।

अत्थवा, सुकुमारः, पुं, (अत्थवं सुकुमारः कर्मधारयः।) कङ्कुरीवृक्षः। इति राजशेखरः।

अत्थविका, पुं, (अत्थवं तत्पतिः अत्थवं + इक् तत्रेक्ष इति उभ्य इक् अति तत्पतिरत्थवविकं कर्मधारयः, अतिरिक्तरत्।) अस्तिकायसमूहः। अत्थवसमासी। इति हेमचन्द्रः।

अत्थवीय, वि, (अत्थवसमाय अत्थवीयारसमासः। अत्थवं तामी दितीयातत्पुरुषः। स्त्रो तस्य-रोतो समत्थवीयतत्पुरुषे इति भट्टिः।) अस्तिकायसमत्थवीयः। इत्यमरः।

अत्थवं, क्री, (अत्थवः अत्थोरुः तत्पतिरत्थवं स्त्रः।) कङ्कायं। इति राजशेखरः। तैलुप इति भाषा।

अत्थवपर्णी, स्त्री, (अत्थवं पर्णं यस्याः सा ङीप्तिरत्थवं टाप्) तत्पर्यात्। तोरुपर्णः २ कङ्कुरः ३ इक्ष्वाकुः ४ वरत्रकंदोरुः ५ अत्थवपर्णी ६। अत्थ तुलाः। तोरुपर्णयं। ङीरुपर्णिरिक्षिः। वातहारिणं। अस्थिसंहारिणं। दुष्टव्रणरोगनाशकारिणं। इति राजनिर्घण्टः।

अत्थवा, स्त्री, (अत्थवं अत्थरसी रसाः सा ङीप्तिरत्थवं टाप्) वरवीरपुरः। मधुरसेतुः। मधुरासा इति स्त्रातः। इति रत्नमाला।

अत्थरः, पुं, (अति + इत् + भावे अत्थ्।) अत्थ। अतिक्रमः। दत्तः। दैवः। इत्यः। इत्यमरः। ("ओषिरोगव्यसनाद्यो दोषप्रसिद्धि रसक्रमः। आकाङ्क्षितं यद्वेव न स्त्र सादेव स्त्रिरते इति अत्थ्।)

अत्थर्यं, क्री, (अत्थसाधिकसं अत्थरीरं समासः।) अतिक्रमः। अतिरिक्तं वस्तुरिः। इत्यमरः। ("अत्थर्यं रामसत्थर्यमुत्थाय स्त्रिरवत्थया")। इति रामायणे।)

अत्थर्यं, वि, (अत्थसत्थर्यं अत्थरः) अतिरिक्तं अतिरुद्धः। तत्पर्यात्। अत्थिकं च अत्थोरः २ कदोरः ३ अत्थोरः ४। इत्यमरः।

अत्थवारः, पुं, (अति अत्थिकेन आकारः स्त्रिरः अत्थः। अत् + इत् + भावे घञ्।) अत्थिकेन आकारेण देशः। यथोरः। अत्थरेरः। अत्थिकेन आकारेण देशः। इति हेमचन्द्रः।

अत्थवारः, क्री, (अत्थवारसमासः अत्थवारीरं तत्पतिः।) विरुद्धवारः। अत्थवारः। इत्यमरः। (अति अत्थिकं वारं वर्तते अत्थवारसमासः।)

अत्थ, वि, (अत्थं + इत्थं अति अत् + इत्थं अतिः अत्थ्यं, सुकुमारः।) अत्थवं। अत्थवं। अत्थ, इत्थ इतिरुद्धोरुत्थवं इत्थवत्थोरुत्थवं। इति इत्थवत्थवं।

अधःकाय, पु॰ (ष॰ त॰) नीचे का अंग विशेषतः कमर से नीचे का भाग। (अधोकाय)। (अधोभाग)। ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःकार, संज्ञा, पुं॰ (अधोऽधः करोति कृ + ण) अधोगति करने वाला। अधःकारक। अधःकारकः पुनर्भवः। ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःकृत, वि॰ (अधोऽधः कृतः) अधोगति को प्राप्त। अधःकृतपुनर्भवः। अधःकृतः पुनर्भवः। (अधोऽधः करोति कृ + क्त) नीचे किया हुआ। तिरस्कृत। अपमानित। (अधोऽधः करोति कृ + क्त) नीचे किया हुआ। तिरस्कृत। अपमानित। "अधःकृतः पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःकृति, स्त्री॰ (अधोऽधः करोति कृ + क्तिन्) अधोगति करने वाला। अधःकृतिः। अधःकृतिः। (अधोऽधः करोति कृ + क्तिन्) अधोगति करने वाला। अधःकृतिः। अधःकृतिः। "अधःकृतिः पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःक्षिप्त, वि॰ (अधोऽधः क्षिप्तः) नीचे फेंका हुआ। अधःक्षिप्तः। अधःक्षिप्तः। (अधोऽधः क्षिप्तः) नीचे फेंका हुआ। अधःक्षिप्तः। अधःक्षिप्तः। "अधःक्षिप्तः पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःक्षिप्ति, स्त्री॰ (अधोऽधः क्षिप्तिः) नीचे फेंकने की क्रिया। अधःक्षिप्तिः। अधःक्षिप्तिः। (अधोऽधः क्षिप्तिः) नीचे फेंकने की क्रिया। अधःक्षिप्तिः। अधःक्षिप्तिः। "अधःक्षिप्तिः पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःखुर, पु॰ (ष॰ त॰) घोड़ा। (अधोऽधः खुरः) घोड़ा। अधःखुरः। अधःखुरः। (अधोऽधः खुरः) घोड़ा। अधःखुरः। अधःखुरः। "अधःखुरः पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःखुरी, स्त्री॰ (अधोऽधः खुरी) घोड़ी। अधःखुरी। अधःखुरी। (अधोऽधः खुरी) घोड़ी। अधःखुरी। अधःखुरी। "अधःखुरी पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःगति, स्त्री॰ (अधोऽधः गतिः) नीचे जाने की क्रिया। अधःगतिः। अधःगतिः। (अधोऽधः गतिः) नीचे जाने की क्रिया। अधःगतिः। अधःगतिः। "अधःगतिः पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःगमन, पु॰ (अधोऽधः गमनम्) नीचे जाने की क्रिया। अधःगमनम्। अधःगमनम्। (अधोऽधः गमनम्) नीचे जाने की क्रिया। अधःगमनम्। अधःगमनम्। "अधःगमनम् पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःगामी, वि॰ (अधोऽधः गामी) नीचे जाने वाला। अधःगामी। अधःगामी। (अधोऽधः गामी) नीचे जाने वाला। अधःगामी। अधःगामी। "अधःगामी पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःगामिन्, वि॰ (अधोऽधः गामिन्) नीचे जाने वाला। अधःगामिन्। अधःगामिन्। (अधोऽधः गामिन्) नीचे जाने वाला। अधःगामिन्। अधःगामिन्। "अधःगामिन् पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःचर, वि॰ (अधोऽधः चरः) नीचे चलने वाला। अधःचरः। अधःचरः। (अधोऽधः चरः) नीचे चलने वाला। अधःचरः। अधःचरः। "अधःचरः पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःचरी, स्त्री॰ (अधोऽधः चरी) नीचे चलने वाली। अधःचरी। अधःचरी। (अधोऽधः चरी) नीचे चलने वाली। अधःचरी। अधःचरी। "अधःचरी पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःचारी, वि॰ (अधोऽधः चारी) नीचे चलने वाला। अधःचारी। अधःचारी। (अधोऽधः चारी) नीचे चलने वाला। अधःचारी। अधःचारी। "अधःचारी पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःचारिन्, वि॰ (अधोऽधः चारिन्) नीचे चलने वाला। अधःचारिन्। अधःचारिन्। (अधोऽधः चारिन्) नीचे चलने वाला। अधःचारिन्। अधःचारिन्। "अधःचारिन् पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःजत्रु, पु॰ (ष॰ त॰) गले के नीचे का भाग। (अधोऽधः जत्रुः) गले के नीचे का भाग। अधःजत्रुः। अधःजत्रुः। (अधोऽधः जत्रुः) गले के नीचे का भाग। अधःजत्रुः। अधःजत्रुः। "अधःजत्रुः पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःजानु, पु॰ (ष॰ त॰) घुटने के नीचे का भाग। (अधोऽधः जानुः) घुटने के नीचे का भाग। अधःजानुः। अधःजानुः। (अधोऽधः जानुः) घुटने के नीचे का भाग। अधःजानुः। अधःजानुः। "अधःजानुः पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःजिह्व, वि॰ (ष॰ त॰) जिसकी जीभ नीचे की ओर हो। (अधोऽधः जिह्वः) जिसकी जीभ नीचे की ओर हो। अधःजिह्वः। अधःजिह्वः। (अधोऽधः जिह्वः) जिसकी जीभ नीचे की ओर हो। अधःजिह्वः। अधःजिह्वः। "अधःजिह्वः पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःजिह्वा, स्त्री॰ (अधोऽधः जिह्वा) नीचे की जीभ। अधःजिह्वा। अधःजिह्वा। (अधोऽधः जिह्वा) नीचे की जीभ। अधःजिह्वा। अधःजिह्वा। "अधःजिह्वा पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःजिह्विका, स्त्री॰ (अधोऽधः जिह्विका) नीचे की जीभ। अधःजिह्विका। अधःजिह्विका। (अधोऽधः जिह्विका) नीचे की जीभ। अधःजिह्विका। अधःजिह्विका। "अधःजिह्विका पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःतल, पु॰ (ष॰ त॰) नीचे का तल। (अधोऽधः तलः) नीचे का तल। अधःतलः। अधःतलः। (अधोऽधः तलः) नीचे का तल। अधःतलः। अधःतलः। "अधःतलः पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःतलातल, पु॰ (अधोऽधः तलातलः) नीचे का तलातल। अधःतलातलः। अधःतलातलः। (अधोऽधः तलातलः) नीचे का तलातल। अधःतलातलः। अधःतलातलः। "अधःतलातलः पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःतलातलगामी, वि॰ (अधोऽधः तलातलगामी) नीचे के तलातल में जाने वाला। अधःतलातलगामी। अधःतलातलगामी। (अधोऽधः तलातलगामी) नीचे के तलातल में जाने वाला। अधःतलातलगामी। अधःतलातलगामी। "अधःतलातलगामी पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःतलातलगामिन्, वि॰ (अधोऽधः तलातलगामिन्) नीचे के तलातल में जाने वाला। अधःतलातलगामिन्। अधःतलातलगामिन्। (अधोऽधः तलातलगामिन्) नीचे के तलातल में जाने वाला। अधःतलातलगामिन्। अधःतलातलगामिन्। "अधःतलातलगामिन् पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःतलातलगामिनी, स्त्री॰ (अधोऽधः तलातलगामिनी) नीचे के तलातल में जाने वाली। अधःतलातलगामिनी। अधःतलातलगामिनी। (अधोऽधः तलातलगामिनी) नीचे के तलातल में जाने वाली। अधःतलातलगामिनी। अधःतलातलगामिनी। "अधःतलातलगामिनी पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःतलातलगामिनीगति, स्त्री॰ (अधोऽधः तलातलगामिनीगतिः) नीचे के तलातल में जाने वाली गति। अधःतलातलगामिनीगतिः। अधःतलातलगामिनीगतिः। (अधोऽधः तलातलगामिनीगतिः) नीचे के तलातल में जाने वाली गति। अधःतलातलगामिनीगतिः। अधःतलातलगामिनीगतिः। "अधःतलातलगामिनीगतिः पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःतलातलगामिनीगतिमान्, वि॰ (अधोऽधः तलातलगामिनीगतिमान्) नीचे के तलातल में जाने वाली गति वाला। अधःतलातलगामिनीगतिमान्। अधःतलातलगामिनीगतिमान्। (अधोऽधः तलातलगामिनीगतिमान्) नीचे के तलातल में जाने वाली गति वाला। अधःतलातलगामिनीगतिमान्। अधःतलातलगामिनीगतिमान्। "अधःतलातलगामिनीगतिमान् पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अधःतलातलगामिनीगतिमान्, वि॰ (अधोऽधः तलातलगामिनीगतिमान्) नीचे के तलातल में जाने वाली गति वाला। अधःतलातलगामिनीगतिमान्। अधःतलातलगामिनीगतिमान्। (अधोऽधः तलातलगामिनीगतिमान्) नीचे के तलातल में जाने वाली गति वाला। अधःतलातलगामिनीगतिमान्। अधःतलातलगामिनीगतिमान्। "अधःतलातलगामिनीगतिमान् पुनर्भवः" ई॰ हि॰ रामचंद्रिका।

अह

"अहदन्तां मह्यं विभा भरतः शास्तु सिन्धूंश्च"
इति रामायणं ।)

अहता, स्त्री, (न हता गोतृष्टता नञ्समासः, नञ्तत्र विधेयार्थः ।) अविवाहिता । इति स्मृतिः ।

अहर्, स्त्री, (अद् भोजने भावे स्फुट् ।) भक्षणं । भोजनं । इति हेमचन्द्रः ।

"इत्यन्नार्थमनुध्यायां द्रुमाद्यामवयातनं ।
आत्मार्थेषु विहारस्तो विन्दितात्तादनं तथा" ।
इति रघुः ।)

अहम्, त्रि, (हन्म + रक्ष्) हन्मसम्बं हन्मर्थं वज्रसमासः ।) प्रहारः । वज्रः । इत्यमरः । (अहन्मर्थमित्यत्र स्वार्थे त्रक्षाप्ति विधानमिदिरे दिवाकरेः । इति किरातार्जुनीये ।)

अहर्शनं, स्त्री, (दृश् दर्शने, भावे स्फुट्, वज्रसमासः ।) दर्शनाभावः । (अहर्शनस्य ते वीर भूतो मां तापः स्थितिः । इति रामायणं ।) असाक्षात् । दृष्ट्यगोचरं । तत्पर्यायः । विनाशः २ । इत्यमरः । (दाक्षरत्नमते लोपः यथा अरविदभारतीयाम्,—"विस्तिर्णं प्रथयादरेदर्शनम्" । इति ।)

अहल, पुं, (न हल्यते भिद्यते यत्, न हल् + घञर्थे कन् ।) दिव्यलवणः । इति शब्दचन्द्रिका । दन्तरहिते त्रि ।

अहला, स्त्री, (शोभनं हलं यस्याः सा ।) इतकुमारी । इति शब्दचन्द्रिका ।

अहाता, त्रि, (न हाता वज्रसमासः । हा + क्त्र्य ।) क्षयकः । दानग्रहितरिक्तः । यथा,—

"अहाता युवकस्यापि सधनं त्यक्त मच्छति" ।
इति प्राचीनाः ।

"काचेऽहाता पिता वाप्यो वाप्यामुपरथं प्रति ।
अते मर्शेरि पुत्रस्तु वाप्योमातुररक्षिता" ।
इति मनुः ।)

अहाना, त्रि, (न हानाः वज्रसमासः ।) तथ्यकोहा-रहिते । अहानाद्रोहिणिरिवत्तः । इति पुराणं ।

अहिति, स्त्री, (हितमिच्छा अहितिः । अच्छो हाच्छो हितिरिति शाकटायनोक्तेर्हितेच्छायामच्छो वा । अकारादहितिः वा ।) दयप्रत्यासत्तिवन्दा । सा वाक्यपत्नी । देवमाता च । इति विकाण्डशेषः ।

अहिनकर, पुं, (अहितेभ्यः कृत्र, प्रकोतात् दृष्टकः ।) देवता । इत्यमरः ।

अहुक, [ङ्] त्रि, (आहि वृद् वाहुलकात् साः ।) दुर्हितृहितः । सत्यः । इत्यमरः ।

अहूर्ण्, त्रि, (हृ + कर्मणि क्त्र्य न हृर्णं, वज्रसमासः ।) अपरिजीर्णं । अपरिपक्वं । यथा,—"यद्यहूर्णमपक्वं वृद्धेवेतत् कलिंग मृत्तिकाभिर्विः दिग्धायेत् । इति किरातार्जुनीये ।)

अहूर्ण, क्लो, (हृ + कर्मणि क्त्र्य न हृर्णं, वज्रसमासः ।) अपरिजीर्णं । अपरिपक्वं । यथा,—"यद्यहूर्णमपक्वं वृद्धेवेतत् कलिंग मृत्तिकाभिर्विः दिग्धायेत् । इति किरातार्जुनीये ।)

अहृत, त्रि, (न हृतं वज्रसमासः ।) अविनाशितः दाता चार्थे । इत्यमरः । अकालपरिपक्वोऽपि । अन्यः । इत्यः । "अहृतमध्यमर्णमृद्धेवेतात् कलिंग मृत्तिकाभिर्विः दिग्धायेत् । इति भोजदेवः । मनु आहरेत्तुलिविरुद्धः । इत्यं

अहृ

वासनाकर्त्रं । सत्यज्ञानवाक्यं । भोरतावत्यं । अभेदाभेदभेदेन तत् विविधं । अभेदस्तु सार्वादिकार्यं । अभेदाभेदभेदस्तु सार्वादिकार्यं । अभेदाभेदाभेदादित्यर्थसाधनम् । अभेदाभेदाभेदादित्यर्थसाधनम् । अभेदाभेदाभेदादित्यर्थसाधनम्

इति ।०। इन्दोऽपरिहिते । अथातो रथन्तरमित्यग्नेयमित्याहुः । तस्मै रथन्तरमेव विजानीयात्तस्मै वा एतद्रथन्तरमग्नेरुत्क्रान्तिं विजयमानं प्रजायते मानुषमयोदिरे विजयमाने रथमेव विन्दमाने रथकारोऽन्वेव बाहुतेव उत्पद्यते विधिनाप्तिमुपलभमाश्च प्राप्तिमाप्नाश्नोतीत्युक्ति अहुताद रथमेव वाहा सोमाय विजये रथाय वाचे शूर्याय मनसे दिग्भ्यो देवेभ्यः आहेति ह्यानीयाश्वरत्नाय इति ।०। कवोत्तं विहायसा इत्यन्त—

"रथकारः कर्मारस्तक्षा वर्धकिः शुक्रवहिः ।
स वेत्यन्नानां विशेषज्ञानसमीपस्थ ऋतेवृधिः ।
ऋतेन सत्यमेवं वा वर्धकीकर्मणा मतिवृधिः ।
कण्वसूक्तेन विधिना सम्प्रोक्तेन । प्राप्तिमाप्नाश्नोतीत्यनुप्रवेशमप्राप्तस्यापि लाभाप्राप्तयोः । अहुताद अग्नये अन्नाद्यादिभ्यः । तस्य ह्यानीयाश्वरितकर्मणानां प्राप्तमयश्चरितेभ्यो देवेभ्यो हुतत्वात् । इन्दोऽपरिहिते । एवात् इतयादयेव ब्राह्मणान् भोजयित्वा शोवरं वधा ह्यानीयश्वरीति । शोवरं शोभनं वहितारं तां वा हत्वा रोहद्यानीयश्वरीति । तथाहीत्,—

"यौरिहितस्तमो लोके वेरेवरि निवर्तते ।
न तमोऽन्धत्वं रथान्तु तक्षाहैरेवमुच्यते" ।०।
इन्दोऽपरिहिते । एवमेवात्मनमप्राप्ता प्राप्तिमं न मुर्यात् तस्य यद्यत्तमेवैरहं वर्मसमाप्तो वा अपरि तक्षात् प्राप्तिमं कर्तव्यं कर्मणापरो वामरेऽत्तार्थं ह्यानि ह्यानितिरं । अपरो समाप्तो । वामरेऽत्तार्थं ह्यानि कर्मणा आवृत्ति-प्रवरत्वसमाप्तो । वार्हस्पत्ये । प्रवरत्वात्मप्राप्तात् कर्मणाहितं निभिन्नमाप्नोत । अतिवर्धको प्रवासवरोत्तमप्रवरमाहि । ०। ब्राह्मः । ये च रोधं अनन्यप्रजातानामनुप्रवरत्वात् । अहिपुत्रकौ शौनेरिवारिभिः समासोधे । तथा च मन्त्रवर्णात्—

"वयमात्मिस्त्रीरथसन्तदविर्वातनिस्तया ।
सविरेकरत्नेषुमत्रार्थोत्तमयोदया ।
दुर्वेष्टोपुत्र रथमेवमुपुत्रयमोहमाः ।
शोवरिमत्रमहिषं विद्यात मधुमाहरे ।०।
तारेरेन्द्रातत्र पूर्वं कविभावेनमन्नाः ।
अतिपिप्रभवं ब्रह्मो पुमरेवृत्तिसाहुवं ।
रथकारात्मा सत्रा मना सुकर्मेरोत्तमं ।
अविमाहुत्तमरोहो विद्युत्वमवरोहवं ।
ब्रह्मोवर्धनरेवेन्द्रं रथवं रथवं त्रिलं ।
मदुरत्वात्मनां वस्तुमं रथकारा ।
रथकारोरिहायां रथोत्तु व अवाहवं" ।

इति रथं वर्धयंतायां,—

"वृत्रिनु रथकारात्मां त्रिरोहितमकं वृत्रिनु" ।
इति रथंतु वर्धतु त्रिरोहोत्तुरो व अवाहवं ।०।

"रोहद्यानीयात्मवर्धितमन्नुवृत्तरवं ।
ब्रह्मवत्तमवाहां वर्धन्तु रोहद्यानीयं ।
ब्रह्मवद्रिरोहोत्तमरोहोत्तमवाहां

अप्रतिम, वि, (अप्र नास्त्यस्य) जिसका कोई उपमान न हो।
अप्रधान, वि, (अप्र नास्त्यस्य, ब्रह्म० स०) मुख्य, विशेष, अग्रगण्य। २ अनावश्यक, अनुपयोगी। ३ गौण, अमुख्य। ४ जो प्रधान न हो। ५ जो प्रधान न हो। ६ जो प्रधान न हो। ७ जो प्रधान न हो। ८ जो प्रधान न हो। ९ जो प्रधान न हो। १० जो प्रधान न हो। ११ जो प्रधान न हो। १२ जो प्रधान न हो। १३ जो प्रधान न हो। १४ जो प्रधान न हो। १५ जो प्रधान न हो। १६ जो प्रधान न हो। १७ जो प्रधान न हो। १८ जो प्रधान न हो। १९ जो प्रधान न हो। २० जो प्रधान न हो। २१ जो प्रधान न हो। २२ जो प्रधान न हो। २३ जो प्रधान न हो। २४ जो प्रधान न हो। २५ जो प्रधान न हो। २६ जो प्रधान न हो। २७ जो प्रधान न हो। २८ जो प्रधान न हो। २९ जो प्रधान न हो। ३० जो प्रधान न हो। ३१ जो प्रधान न हो। ३२ जो प्रधान न हो। ३३ जो प्रधान न हो। ३४ जो प्रधान न हो। ३५ जो प्रधान न हो। ३६ जो प्रधान न हो। ३७ जो प्रधान न हो। ३८ जो प्रधान न हो। ३९ जो प्रधान न हो। ४० जो प्रधान न हो। ४१ जो प्रधान न हो। ४२ जो प्रधान न हो। ४३ जो प्रधान न हो। ४४ जो प्रधान न हो। ४५ जो प्रधान न हो। ४६ जो प्रधान न हो। ४७ जो प्रधान न हो। ४८ जो प्रधान न हो। ४९ जो प्रधान न हो। ५० जो प्रधान न हो। ५१ जो प्रधान न हो। ५२ जो प्रधान न हो। ५३ जो प्रधान न हो। ५४ जो प्रधान न हो। ५५ जो प्रधान न हो। ५६ जो प्रधान न हो। ५७ जो प्रधान न हो। ५८ जो प्रधान न हो। ५९ जो प्रधान न हो। ६० जो प्रधान न हो। ६१ जो प्रधान न हो। ६२ जो प्रधान न हो। ६३ जो प्रधान न हो। ६४ जो प्रधान न हो। ६५ जो प्रधान न हो। ६६ जो प्रधान न हो। ६७ जो प्रधान न हो। ६८ जो प्रधान न हो। ६९ जो प्रधान न हो। ७० जो प्रधान न हो। ७१ जो प्रधान न हो। ७२ जो प्रधान न हो। ७३ जो प्रधान न हो। ७४ जो प्रधान न हो। ७५ जो प्रधान न हो। ७६ जो प्रधान न हो। ७७ जो प्रधान न हो। ७८ जो प्रधान न हो। ७९ जो प्रधान न हो। ८० जो प्रधान न हो। ८१ जो प्रधान न हो। ८२ जो प्रधान न हो। ८३ जो प्रधान न हो। ८४ जो प्रधान न हो। ८५ जो प्रधान न हो। ८६ जो प्रधान न हो। ८७ जो प्रधान न हो। ८८ जो प्रधान न हो। ८९ जो प्रधान न हो। ९० जो प्रधान न हो। ९१ जो प्रधान न हो। ९२ जो प्रधान न हो। ९३ जो प्रधान न हो। ९४ जो प्रधान न हो। ९५ जो प्रधान न हो। ९६ जो प्रधान न हो। ९७ जो प्रधान न हो। ९८ जो प्रधान न हो। ९९ जो प्रधान न हो। १०० जो प्रधान न हो।

अप्रधान, वि, (अप्र नास्त्यस्य, ब्रह्म० स०) मुख्य, विशेष, अग्रगण्य। २ अनावश्यक, अनुपयोगी। ३ गौण, अमुख्य। ४ जो प्रधान न हो। ५ जो प्रधान न हो। ६ जो प्रधान न हो। ७ जो प्रधान न हो। ८ जो प्रधान न हो। ९ जो प्रधान न हो। १० जो प्रधान न हो। ११ जो प्रधान न हो। १२ जो प्रधान न हो। १३ जो प्रधान न हो। १४ जो प्रधान न हो। १५ जो प्रधान न हो। १६ जो प्रधान न हो। १७ जो प्रधान न हो। १८ जो प्रधान न हो। १९ जो प्रधान न हो। २० जो प्रधान न हो। २१ जो प्रधान न हो। २२ जो प्रधान न हो। २३ जो प्रधान न हो। २४ जो प्रधान न हो। २५ जो प्रधान न हो। २६ जो प्रधान न हो। २७ जो प्रधान न हो। २८ जो प्रधान न हो। २९ जो प्रधान न हो। ३० जो प्रधान न हो। ३१ जो प्रधान न हो। ३२ जो प्रधान न हो। ३३ जो प्रधान न हो। ३४ जो प्रधान न हो। ३५ जो प्रधान न हो। ३६ जो प्रधान न हो। ३७ जो प्रधान न हो। ३८ जो प्रधान न हो। ३९ जो प्रधान न हो। ४० जो प्रधान न हो। ४१ जो प्रधान न हो। ४२ जो प्रधान न हो। ४३ जो प्रधान न हो। ४४ जो प्रधान न हो। ४५ जो प्रधान न हो। ४६ जो प्रधान न हो। ४७ जो प्रधान न हो। ४८ जो प्रधान न हो। ४९ जो प्रधान न हो। ५० जो प्रधान न हो। ५१ जो प्रधान न हो। ५२ जो प्रधान न हो। ५३ जो प्रधान न हो। ५४ जो प्रधान न हो। ५५ जो प्रधान न हो। ५६ जो प्रधान न हो। ५७ जो प्रधान न हो। ५८ जो प्रधान न हो। ५९ जो प्रधान न हो। ६० जो प्रधान न हो। ६१ जो प्रधान न हो। ६२ जो प्रधान न हो। ६३ जो प्रधान न हो। ६४ जो प्रधान न हो। ६५ जो प्रधान न हो। ६६ जो प्रधान न हो। ६७ जो प्रधान न हो। ६८ जो प्रधान न हो। ६९ जो प्रधान न हो। ७० जो प्रधान न हो। ७१ जो प्रधान न हो। ७२ जो प्रधान न हो। ७३ जो प्रधान न हो। ७४ जो प्रधान न हो। ७५ जो प्रधान न हो। ७६ जो प्रधान न हो। ७७ जो प्रधान न हो। ७८ जो प्रधान न हो। ७९ जो प्रधान न हो। ८० जो प्रधान न हो। ८१ जो प्रधान न हो। ८२ जो प्रधान न हो। ८३ जो प्रधान न हो। ८४ जो प्रधान न हो। ८५ जो प्रधान न हो। ८६ जो प्रधान न हो। ८७ जो प्रधान न हो। ८८ जो प्रधान न हो। ८९ जो प्रधान न हो। ९० जो प्रधान न हो। ९१ जो प्रधान न हो। ९२ जो प्रधान न हो। ९३ जो प्रधान न हो। ९४ जो प्रधान न हो। ९५ जो प्रधान न हो। ९६ जो प्रधान न हो। ९७ जो प्रधान न हो। ९८ जो प्रधान न हो। ९९ जो प्रधान न हो। १०० जो प्रधान न हो।

अप्रधान, वि, (अप्र नास्त्यस्य, ब्रह्म० स०) मुख्य, विशेष, अग्रगण्य। २ अनावश्यक, अनुपयोगी। ३ गौण, अमुख्य। ४ जो प्रधान न हो। ५ जो प्रधान न हो। ६ जो प्रधान न हो। ७ जो प्रधान न हो। ८ जो प्रधान न हो। ९ जो प्रधान न हो। १० जो प्रधान न हो। ११ जो प्रधान न हो। १२ जो प्रधान न हो। १३ जो प्रधान न हो। १४ जो प्रधान न हो। १५ जो प्रधान न हो। १६ जो प्रधान न हो। १७ जो प्रधान न हो। १८ जो प्रधान न हो। १९ जो प्रधान न हो। २० जो प्रधान न हो। २१ जो प्रधान न हो। २२ जो प्रधान न हो। २३ जो प्रधान न हो। २४ जो प्रधान न हो। २५ जो प्रधान न हो। २६ जो प्रधान न हो। २७ जो प्रधान न हो। २८ जो प्रधान न हो। २९ जो प्रधान न हो। ३० जो प्रधान न हो। ३१ जो प्रधान न हो। ३२ जो प्रधान न हो। ३३ जो प्रधान न हो। ३४ जो प्रधान न हो। ३५ जो प्रधान न हो। ३६ जो प्रधान न हो। ३७ जो प्रधान न हो। ३८ जो प्रधान न हो। ३९ जो प्रधान न हो। ४० जो प्रधान न हो। ४१ जो प्रधान न हो। ४२ जो प्रधान न हो। ४३ जो प्रधान न हो। ४४ जो प्रधान न हो। ४५ जो प्रधान न हो। ४६ जो प्रधान न हो। ४७ जो प्रधान न हो। ४८ जो प्रधान न हो। ४९ जो प्रधान न हो। ५० जो प्रधान न हो। ५१ जो प्रधान न हो। ५२ जो प्रधान न हो। ५३ जो प्रधान न हो। ५४ जो प्रधान न हो। ५५ जो प्रधान न हो। ५६ जो प्रधान न हो। ५७ जो प्रधान न हो। ५८ जो प्रधान न हो। ५९ जो प्रधान न हो। ६० जो प्रधान न हो। ६१ जो प्रधान न हो। ६२ जो प्रधान न हो। ६३ जो प्रधान न हो। ६४ जो प्रधान न हो। ६५ जो प्रधान न हो। ६६ जो प्रधान न हो। ६७ जो प्रधान न हो। ६८ जो प्रधान न हो। ६९ जो प्रधान न हो। ७० जो प्रधान न हो। ७१ जो प्रधान न हो। ७२ जो प्रधान न हो। ७३ जो प्रधान न हो। ७४ जो प्रधान न हो। ७५ जो प्रधान न हो। ७६ जो प्रधान न हो। ७७ जो प्रधान न हो। ७८ जो प्रधान न हो। ७९ जो प्रधान न हो। ८० जो प्रधान न हो। ८१ जो प्रधान न हो। ८२ जो प्रधान न हो। ८३ जो प्रधान न हो। ८४ जो प्रधान न हो। ८५ जो प्रधान न हो। ८६ जो प्रधान न हो। ८७ जो प्रधान न हो। ८८ जो प्रधान न हो। ८९ जो प्रधान न हो। ९० जो प्रधान न हो। ९१ जो प्रधान न हो। ९२ जो प्रधान न हो। ९३ जो प्रधान न हो। ९४ जो प्रधान न हो। ९५ जो प्रधान न हो। ९६ जो प्रधान न हो। ९७ जो प्रधान न हो। ९८ जो प्रधान न हो। ९९ जो प्रधान न हो। १०० जो प्रधान न हो।

अधि

अधिराजः । अतिशयितविद्याधारः । यथा,—
"अधर्मोवेधसे शास्त्रं ततो मयाधि यास्यति ।
तमः सप्तमजं जन्तुं समूलमुद्धरिष्यति ।"
इति महाभारतम् ।
("अधर्मोमिदमत्यर्थं वर्धं मोहोद्भवमत्रते" । इति महाभारते ।)

अधर्मी, [र्म्] वि, (अधर्मोऽस्य विद्यतेऽत्र वा) अधार्मिकः । अधर्मीलाः । अधर्मेशब्दादत्यर्थे इन् ।

अधर्वारः, पुं,(अधर्वारति अधान्+चर+अण्) चौरः। इति धारावली। अधोऽगामिनि त्रि ।

अधर्वीरः, पुं, (अधः चौरः अधस्+चुर+अण्+सार्वधा० अण्) चौरचौरः । निंदाचोर इति भाषा । इति केचित् ।

अधस्तात् अ, (अधस + अस्ताति) अधोभागः । इति कृत्यसुधाः । (तस्याश्चात्तात् वदमधि अस्तात्रेषु पर्वोदेशेषु । इति उत्तरचरिते ।) (तथा "तिस्रस्तेऽधस्तात्तदा दाक्षायणीश्चवो" । इति मनुः) पश्चाद्भागः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । इतिश्चर्यं । इति विश्वप्रकाशः ।

अधस्तात्तरं, पुं, (न धीरेषां अधाः न+धा+क्विप् तादृशं मार्गं याति गच्छति । अधा+मार्गं+या+क+अण्) (अधामार्गः । इति हीरमाली ।) धामार्गवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

अधार्मिक, त्रि, (धर्मं चरति । धर्म+ठक् । न धार्मिकः) अधर्मी । अधर्मीलाः । पापी । तत्पर्यायः । आधार्मिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः । यथा,—
"यस्तु यस्य सखायस्त्रिद्रोहः स त्रिसखः स्मृतः ।
अधार्मिकः प्रजाकरः अकरीकों तावरणौ" ।
इति कटाधरः । अन्यो धार्मिकेषु वक्ष्यामि । इति कृत्यकल्पद्रुमः ।

अधि अ, (न धीरेषु धार्यते । धन्+धा+कि) धार्तिविशेषसम्बन्धेषु उपसर्गविशेषः । यथा— । उपरिभागः । इति दुर्गादासः । अधिकारः । ईश्वरः । इति मेदिनी । अधिकं । इत्यमरमालाधारः अधिको मासः इत्यादौ । इति क्षीरस्वामी ।

अधि, पुं, अधिः । मन्यशीर्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

अधिकं, क्ली, (अधि+सार्वधा० धन्+अधिकारे क्तः) धान्यादिकुतरः । तत्पर्यायः । अधिकं रयुत्पन्नधान्यादौ अधिकारार्थे । उत्पन्नधान्यं यथा । ब्रह्मचारिणे धनं दद्यात् शालीनं न तु गृहिणे । इति स्मृत्यन्तरे व्यवहारतत्त्वे ।

अधिकरणं, क्ली, (अधि+कृ+करणे ल्युट्) शब्दशास्त्रोक्तार्थे । इति वैयाकरणः । अधिक्रियते यत्र तत् । विचारविषयवाक्यसमूहेन-एवः । यथा,—

अधि

"विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं ।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेष्वधिकरणं स्मृतं" ।
विषयो विचारयितव्यं । विशयोऽत्रसंशयः न इति संज्ञया । पूर्वपक्षः प्रकरणादिविधिर्वा-क्यात् । उत्तरं सिद्धान्तानुकूलवाक्यं । निर्णयो महाशास्त्रात्तत्पर्यविचारः । एवं क्रमेण विवेचनमधिकरणं इत्यर्थः । इति निरुक्तिरत्नं । अधिक्रियते पूर्वोक्तविचारोऽनेन इति वा अधिकरणं वेदविचारप्रधानिका मीमांसा । सा च द्विधा कर्ममीमांसा ब्रह्ममीमांसा चेति । कर्ममीमांसावेदविचारप्रधानं जैमीमांसा जैमिनिप्रणीता सैव मीमांसाशब्देन प्रसिद्धा पूर्वमीमांसा इत्यर्थः । ब्रह्ममीमांसावेदविचारप्रधानं ब्रह्ममीमांसा वेदव्यासप्रणीता सा च वेदान्तशब्देन प्रसिद्धा उत्तरमीमांसा इत्यर्थः । इत्यर्थं मीमांसायामधिकरणं परार्थाभिधानरूपतया प्रसिद्धं तेन । भाट्टमतेषा तु विचारपूर्वक-निर्णयपरमिति । यतु अधिकियते विचारोऽनेन इति व्युत्पत्त्या अधिकरणं मीमांसानिरासेन इत्युदीरयन्ति तन्न । निराकाङ्क्षाधिकरण-वाक्यावयवसमाधिपरत्वाद्वाक्यात् अधिकरणस्य तुच्छत्वे । तथा व्याप्तत्वे निरसमस्य व्याप्यत्वस्य च सकलन्याय्यत्वे सर्वत्वापत्तेः सुधीनि-र्मर्यं । तस्याधिकरणस्य वक्ष्यमाणं । तद्यथा,—
"विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं ।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेष्वधिकरणं स्मृतं" ।
विषयो विचारयितव्यं । यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् शास्त्रे योऽर्थोऽत्यन्तं मूढे कुमतिन इत्यादि संशयोत्पत्तिरूपविशयस्तदादेः । सर्वं विषयो विचारणीयत्वात्तदनिर्धारितो वा अधिकरणं संज्ञकः । तद्यथा,—
"विशयस्य विधेयार्थे निर्णीतिर्यत्पदादेः ।
विधेयेऽर्थे निर्णीतिर्विषयोपूर्वविधात्मकः" ।
विधात्मको वीतिहोत्रादिकरणं विधेयकर्तृकत्व-बाधकसंशयविषय एव । एवमेव शास्त्रतृद-बाधकाभीप्सितकृत्याधीकरणं । अथैव तु विशय इति विशयैक्य इतेः संज्ञायां संज्ञासंज्ञायां सा-मर्थ्यमयार्थं करणं विशय संज्ञेन इति बाध-पदे तस्य विशयैक्येति संज्ञायामेव मानत्वात् तत्रैव । संज्ञा च व्यवहारार्थं न वेदव्यवहार । पूर्वपक्षः सिद्धान्तविरुद्धवेदवाक्यतात्पर्यक विचार-विषयमीदृशवेदवोधितात्पर्यकत्वं । उत्तरं पक्ष-विचारानुकूलवाक्यतात्पर्यकत्वं । कर्मकोऽधा-धिकरणादि लक्षणमेवमादि मेदिनिकोशादि ग्रन्थेषु दिक्षयन्ति । तत्र पूर्वोक्तविचारविषयवाक्यतात्पर्यं-कत्वं विषयत्वं । तत्र पूर्वपक्षवाक्यतात्पर्यं-कत्वं पूर्वपक्षत्वं । सिद्धान्तवाक्यतात्पर्यं-कत्वं सिद्धान्तत्वं । तत्पर्यायं । अधिकरणं २ । इति हेमचन्द्रः । अन्यो धार्मिकेषु वक्ष्यामि । इति कृत्यकल्पद्रुमः ।

अधिकर्मिन्, पुं, (अधिकं कर्म अस्ति अस्य इनि) कर्मकरः । इति हेमचन्द्रः । अधिकर्मिणी स्त्री । (अधिकं कर्म अस्ति अस्य इनि+ङीप्) अधिकारिणी । इति मनुः ।

अधिकवाक्, पुं, (अधिकं वाक्यं यस्य) अधिकवादी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

अधिकवादिन्, पुं, (अधिकं वदति वद+णिनि) अधिकवाक् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

अधिकवृत्ति, त्रि, (अधिका वृत्तिः यस्य) अधिकजीविकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

अधिकशः, अ, (अधिक+शस्) अधिकवारम् । इति हेमचन्द्रः ।

अधिकसंधानं, क्ली, (अधिकं संधानं) अधिकसंधानकारकम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

अधिकसंधानकारकं, क्ली, (अधिकं संधानं करोति कृ+ण्वुल्) अधिकसंधानम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

अधिकारः, पुं, (अधिक्रियते अधि+कृ+घञ्) प्रभुत्वम् । इति हेमचन्द्रः । यथा,—
"अधिकारमदो नाम पुंसां दुर्वारविक्रियः ।
यं प्राप्य न विकारं हि याति कोऽपि महात्मनः" ।
इति पञ्चतन्त्रे । ईश्वरः । यथा,—
"ईश्वरोऽधिकारी स्यात्" ।
इति मेदिनी । अधिकारी २ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारिणी २ । इति मेदिनी । अधिकारिन् ३ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवान् ४ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारवत् ५ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारिक ६ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिन् ७ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ८ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ९ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् १० । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ११ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् १२ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक १३ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् १४ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक १५ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् १६ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक १७ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् १८ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक १९ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् २० । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक २१ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् २२ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक २३ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् २४ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक २५ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् २६ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक २७ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् २८ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक २९ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ३० । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ३१ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ३२ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ३३ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ३४ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ३५ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ३६ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ३७ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ३८ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ३९ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ४० । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ४१ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ४२ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ४३ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ४४ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ४५ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ४६ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ४७ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ४८ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ४९ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ५० । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ५१ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ५२ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ५३ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ५४ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ५५ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ५६ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ५७ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ५८ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ५९ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ६० । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ६१ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ६२ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ६३ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ६४ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ६५ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ६६ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ६७ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ६८ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ६९ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ७० । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ७१ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ७२ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ७३ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ७४ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ७५ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ७६ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ७७ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ७८ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ७९ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ८० । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ८१ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ८२ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ८३ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ८४ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ८५ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ८६ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ८७ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ८८ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ८९ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ९० । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ९१ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ९२ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ९३ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ९४ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ९५ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ९६ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ९७ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् ९८ । इति शब्दरत्नावली । अधिकारिक ९९ । इति हेमचन्द्रः । अधिकारवत् १०० । इति शब्दरत्नावली ।

ऋषिकल्प, वि० (ऋषि+कल्प=समान) ऋषि के समान। (उपमान) ऋषिकल्प मुनि। (उपमानोपमेय) ऋषिकल्प देवर्षि नारद। (उपमानोपमेय) ऋषिकल्प राजर्षि जनक। (उपमानोपमेय) ऋषिकल्प ब्रह्मर्षि वसिष्ठ। (उपमानोपमेय) ऋषिकल्प महर्षि वाल्मीकि।

ऋषिकुल, पु० (ऋषि+कुल=समूह) ऋषियों का समूह। (उपमानोपमेय) ऋषिकुल के समान।

ऋषिकुलक, पु० (ऋषि+कुल+क=समूह) ऋषियों का समूह।

ऋषिकुलीन, वि० (ऋषि+कुल+ईन=संबंधी) ऋषि के कुल का। (उपमानोपमेय) ऋषिकुलीन ब्रह्मर्षि वसिष्ठ।

ऋषिकेश, पु० (ऋषि+केश=बाल) विष्णु का एक नाम। (उपमानोपमेय) ऋषिकेश के समान।

ऋषिकेशी, स्त्री० (ऋषिकेश+ई=स्त्री०) ऋषिकेश की स्त्री।

ऋषिगण, पु० (ऋषि+गण=समूह) ऋषियों का समूह। (उपमानोपमेय) ऋषिगण के समान।

ऋषिगोत्र, पु० (ऋषि+गोत्र=वंश) ऋषि का वंश। (उपमानोपमेय) ऋषिगोत्र के समान।

ऋषिघ्न, वि० (ऋषि+हन्+क=हन्ता) ऋषियों का नाश करने वाला। (उपमानोपमेय) ऋषिघ्न के समान।

ऋषिचर्या, स्त्री० (ऋषि+चर्या=आचरण) ऋषियों का आचरण। (उपमानोपमेय) ऋषिचर्या के समान।

ऋषिजन, पु० (ऋषि+जन=समूह) ऋषियों का समूह। (उपमानोपमेय) ऋषिजन के समान।

ऋषिजुष्ट, वि० (ऋषि+जुष्ट=सेवित) ऋषियों द्वारा सेवित। (उपमानोपमेय) ऋषिजुष्ट के समान।

ऋषिणी, स्त्री० (ऋषि+ई=स्त्री०) ऋषि की स्त्री। (उपमानोपमेय) ऋषिणी के समान।

ऋषितर्पण, पु० (ऋषि+तर्पण=तृप्ति) ऋषियों को तृप्त करने का कार्य। (उपमानोपमेय) ऋषितर्पण के समान।

ऋषितीर्थ, पु० (ऋषि+तीर्थ=स्थान) ऋषियों का तीर्थ। (उपमानोपमेय) ऋषितीर्थ के समान।

ऋषितुल्य, वि० (ऋषि+तुल्य=समान) ऋषि के समान। (उपमानोपमेय) ऋषितुल्य मुनि।

ऋषिदर्शन, पु० (ऋषि+दर्शन=देखना) ऋषियों का दर्शन। (उपमानोपमेय) ऋषिदर्शन के समान।

ऋषिदेव, पु० (ऋषि+देव=देवता) ऋषि और देवता। (उपमानोपमेय) ऋषिदेव के समान।

ऋषिद्रोही, वि० (ऋषि+द्रोही=द्रोह करने वाला) ऋषियों से द्रोह करने वाला। (उपमानोपमेय) ऋषिद्रोही के समान।

ऋषिधर्म, पु० (ऋषि+धर्म=कर्तव्य) ऋषियों का धर्म। (उपमानोपमेय) ऋषिधर्म के समान।

ऋषिनाम, पु० (ऋषि+नाम=संज्ञा) ऋषि का नाम। (उपमानोपमेय) ऋषिनाम के समान।

ऋषिनिन्दक, वि० (ऋषि+निन्दक=निन्दा करने वाला) ऋषियों की निन्दा करने वाला। (उपमानोपमेय) ऋषिनिन्दक के समान।

ऋषिपत्नी, स्त्री० (ऋषि+पत्नी=स्त्री) ऋषि की स्त्री। (उपमानोपमेय) ऋषिपत्नी के समान।

ऋषिपथ, पु० (ऋषि+पथ=मार्ग) ऋषियों का मार्ग। (उपमानोपमेय) ऋषिपथ के समान।

ऋषिपुत्र, पु० (ऋषि+पुत्र=संतान) ऋषि का पुत्र। (उपमानोपमेय) ऋषिपुत्र के समान।

ऋषिपूजा, स्त्री० (ऋषि+पूजा=सम्मान) ऋषियों का सम्मान। (उपमानोपमेय) ऋषिपूजा के समान।

ऋषिप्रसाद, पु० (ऋषि+प्रसाद=कृपा) ऋषि की कृपा। (उपमानोपमेय) ऋषिप्रसाद के समान।

ऋषिबालक, पु० (ऋषि+बालक=संतान) ऋषि का बालक। (उपमानोपमेय) ऋषिबालक के समान।

ऋषिभक्त, वि० (ऋषि+भक्त=सेवक) ऋषियों का भक्त। (उपमानोपमेय) ऋषिभक्त के समान।

ऋषिमण्डल, पु० (ऋषि+मण्डल=समूह) ऋषियों का समूह। (उपमानोपमेय) ऋषिमण्डल के समान।

ऋषिमार्ग, पु० (ऋषि+मार्ग=पथ) ऋषियों का मार्ग। (उपमानोपमेय) ऋषिमार्ग के समान।

ऋषिमुख्य, वि० (ऋषि+मुख्य=प्रधान) ऋषियों में प्रधान। (उपमानोपमेय) ऋषिमुख्य के समान।

ऋषिरक्षक, वि० (ऋषि+रक्षक=रक्षा करने वाला) ऋषियों की रक्षा करने वाला। (उपमानोपमेय) ऋषिरक्षक के समान।

ऋषिराज, पु० (ऋषि+राज=श्रेष्ठ) ऋषियों में श्रेष्ठ। (उपमानोपमेय) ऋषिराज के समान।

ऋषिलोक, पु० (ऋषि+लोक=स्थान) ऋषियों का लोक। (उपमानोपमेय) ऋषिलोक के समान।

ऋषिवंश, पु० (ऋषि+वंश=कुल) ऋषियों का वंश। (उपमानोपमेय) ऋषिवंश के समान।

ऋषिवचन, पु० (ऋषि+वचन=कथन) ऋषियों का कथन। (उपमानोपमेय) ऋषिवचन के समान।

ऋषिवर, पु० (ऋषि+वर=श्रेष्ठ) श्रेष्ठ ऋषि। (उपमानोपमेय) ऋषिवर के समान।

ऋषिवर्य, पु० (ऋषि+वर्य=श्रेष्ठ) श्रेष्ठ ऋषि। (उपमानोपमेय) ऋषिवर्य के समान।

ऋषिवाक्य, पु० (ऋषि+वाक्य=कथन) ऋषियों का कथन। (उपमानोपमेय) ऋषिवाक्य के समान।

ऋषिविद्या, स्त्री० (ऋषि+विद्या=ज्ञान) ऋषियों की विद्या। (उपमानोपमेय) ऋषिविद्या के समान।

ऋषिवृत्ति, स्त्री० (ऋषि+वृत्ति=आचरण) ऋषियों का आचरण। (उपमानोपमेय) ऋषिवृत्ति के समान।

ऋषिव्रत, पु० (ऋषि+व्रत=नियम) ऋषियों का व्रत। (उपमानोपमेय) ऋषिव्रत के समान।

ऋषिशाप, पु० (ऋषि+शाप=अभिशाप) ऋषियों का शाप। (उपमानोपमेय) ऋषिशाप के समान।

ऋषिशिष्य, पु० (ऋषि+शिष्य=छात्र) ऋषि का शिष्य। (उपमानोपमेय) ऋषिशिष्य के समान।

ऋषिश्रेष्ठ, वि० (ऋषि+श्रेष्ठ=उत्तम) ऋषियों में श्रेष्ठ। (उपमानोपमेय) ऋषिश्रेष्ठ के समान।

ऋषिसंघ, पु० (ऋषि+संघ=समूह) ऋषियों का संघ। (उपमानोपमेय) ऋषिसंघ के समान।

ऋषिसंस्कृति, स्त्री० (ऋषि+संस्कृति=संस्कार) ऋषियों की संस्कृति। (उपमानोपमेय) ऋषिसंस्कृति के समान।

ऋषिसत्तम, वि० (ऋषि+सत्तम=श्रेष्ठ) ऋषियों में श्रेष्ठ। (उपमानोपमेय) ऋषिसत्तम के समान।

ऋषिसभा, स्त्री० (ऋषि+सभा=समिति) ऋषियों की सभा। (उपमानोपमेय) ऋषिसभा के समान।

ऋषिसमाज, पु० (ऋषि+समाज=समूह) ऋषियों का समाज। (उपमानोपमेय) ऋषिसमाज के समान।

ऋषिसमूह, पु० (ऋषि+समूह=समूह) ऋषियों का समूह। (उपमानोपमेय) ऋषिसमूह के समान।

ऋषिसेवा, स्त्री० (ऋषि+सेवा=सेवा) ऋषियों की सेवा। (उपमानोपमेय) ऋषिसेवा के समान।

ऋषिस्तुति, स्त्री० (ऋषि+स्तुति=प्रशंसा) ऋषियों की स्तुति। (उपमानोपमेय) ऋषिस्तुति के समान।

ऋषिस्थान, पु० (ऋषि+स्थान=स्थान) ऋषियों का स्थान। (उपमानोपमेय) ऋषिस्थान के समान।

ऋषिहत्या, स्त्री० (ऋषि+हत्या=वध) ऋषि की हत्या। (उपमानोपमेय) ऋषिहत्या के समान।

ऋषिहन्ता, वि० (ऋषि+हन्ता=वधकर्ता) ऋषियों का वधकर्ता। (उपमानोपमेय) ऋषिहन्ता के समान।

ऋषिहन्तृ, वि० (ऋषि+हन्तृ=वधकर्ता) ऋषियों का वधकर्ता। (उपमानोपमेय) ऋषिहन्तृ के समान।

ऋषिहिंसक, वि० (ऋषि+हिंसक=हिंसा करने वाला) ऋषियों की हिंसा करने वाला। (उपमानोपमेय) ऋषिहिंसक के समान।

ऋषिहिंसा, स्त्री० (ऋषि+हिंसा=वध) ऋषियों की हिंसा। (उपमानोपमेय) ऋषिहिंसा के समान।

ऋषीक, पु० (ऋषि+ईक=संबंधी) ऋषि से संबंधित। (उपमानोपमेय) ऋषीक के समान।

ऋषीकेश, पु० (ऋषि+केश=बाल) विष्णु का एक नाम। (उपमानोपमेय) ऋषीकेश के समान।

ऋषीकेशी, स्त्री० (ऋषीकेश+ई=स्त्री०) ऋषीकेश की स्त्री।

ऋषीक्षण, पु० (ऋषि+ईक्षण=दर्शन) ऋषियों का दर्शन। (उपमानोपमेय) ऋषीक्षण के समान।

ऋषीगण, पु० (ऋषि+गण=समूह) ऋषियों का समूह। (उपमानोपमेय) ऋषीगण के समान।

ऋषीगोत्र, पु० (ऋषि+गोत्र=वंश) ऋषि का वंश। (उपमानोपमेय) ऋषीगोत्र के समान।

ऋषीघ्न, वि० (ऋषि+हन्+क=हन्ता) ऋषियों का नाश करने वाला। (उपमानोपमेय) ऋषीघ्न के समान।

ऋषीचर्या, स्त्री० (ऋषि+चर्या=आचरण) ऋषियों का आचरण। (उपमानोपमेय) ऋषीचर्या के समान।

ऋषीजन, पु० (ऋषि+जन=समूह) ऋषियों का समूह। (उपमानोपमेय) ऋषीजन के समान।

ऋषीजुष्ट, वि० (ऋषि+जुष्ट=सेवित) ऋषियों द्वारा सेवित। (उपमानोपमेय) ऋषीजुष्ट के समान।

ऋषीणी, स्त्री० (ऋषि+ई=स्त्री०) ऋषि की स्त्री। (उपमानोपमेय) ऋषीणी के समान।

ऋषीतर्पण, पु० (ऋषि+तर्पण=तृप्ति) ऋषियों को तृप्त करने का कार्य। (उपमानोपमेय) ऋषीतर्पण के समान।

ऋषीतीर्थ, पु० (ऋषि+तीर्थ=स्थान) ऋषियों का तीर्थ। (उपमानोपमेय) ऋषीतीर्थ के समान।

ऋषीतुल्य, वि० (ऋषि+तुल्य=समान) ऋषि के समान। (उपमानोपमेय) ऋषीतुल्य मुनि।

ऋषीदर्शन, पु० (ऋषि+दर्शन=देखना) ऋषियों का दर्शन। (उपमानोपमेय) ऋषीदर्शन के समान।

ऋषीदेव, पु० (ऋषि+देव=देवता) ऋषि और देवता। (उपमानोपमेय) ऋषीदेव के समान।

ऋषीद्रोही, वि० (ऋषि+द्रोही=द्रोह करने वाला) ऋषियों से द्रोह करने वाला। (उपमानोपमेय) ऋषीद्रोही के समान।

ऋषीधर्म, पु० (ऋषि+धर्म=कर्तव्य) ऋषियों का धर्म। (उपमानोपमेय) ऋषीधर्म के समान।

ऋषीनाम, पु० (ऋषि+नाम=संज्ञा) ऋषि का नाम। (उपमानोपमेय) ऋषीनाम के समान।

ऋषीनिन्दक, वि० (ऋषि+निन्दक=निन्दा करने वाला) ऋषियों की निन्दा करने वाला। (उपमानोपमेय) ऋषीनिन्दक के समान।

ऋषीपत्नी, स्त्री० (ऋषि+पत्नी=स्त्री) ऋषि की स्त्री। (उपमानोपमेय) ऋषीपत्नी के समान।

ऋषीपथ, पु० (ऋषि+पथ=मार्ग) ऋषियों का मार्ग। (उपमानोपमेय) ऋषीपथ के समान।

ऋषीपुत्र, पु० (ऋषि+पुत्र=संतान) ऋषि का पुत्र। (उपमानोपमेय) ऋषीपुत्र के समान।

ऋषीपूजा, स्त्री० (ऋषि+पूजा=सम्मान) ऋषियों का सम्मान। (उपमानोपमेय) ऋषीपूजा के समान।

ऋषीप्रसाद, पु० (ऋषि+प्रसाद=कृपा) ऋषि की कृपा। (उपमानोपमेय) ऋषीप्रसाद के समान।

ऋषीबालक, पु० (ऋषि+बालक=संतान) ऋषि का बालक। (उपमानोपमेय) ऋषीबालक के समान।

ऋषीभक्त, वि० (ऋषि+भक्त=सेवक) ऋषियों का भक्त। (उपमानोपमेय) ऋषीभक्त के समान।

ऋषीमण्डल, पु० (ऋषि+मण्डल=समूह) ऋषियों का समूह। (उपमानोपमेय) ऋषीमण्डल के समान।

ऋषीमार्ग, पु० (ऋषि+मार्ग=पथ) ऋषियों का मार्ग। (उपमानोपमेय) ऋषीमार्ग के समान।

ऋषीमुख्य, वि० (ऋषि+मुख्य=प्रधान) ऋषियों में प्रधान। (उपमानोपमेय) ऋषीमुख्य के समान।

ऋषीरक्षक, वि० (ऋषि+रक्षक=रक्षा करने वाला) ऋषियों की रक्षा करने वाला। (उपमानोपमेय) ऋषीरक्षक के समान।

ऋषीराज, पु० (ऋषि+राज=श्रेष्ठ) ऋषियों में श्रेष्ठ। (उपमानोपमेय) ऋषीराज के समान।

ऋषीलोक, पु० (ऋषि+लोक=स्थान) ऋषियों का लोक। (उपमानोपमेय) ऋषीलोक के समान।

ऋषीवंश, पु० (ऋषि+वंश=कुल) ऋषियों का वंश। (उपमानोपमेय) ऋषीवंश के समान।

ऋषीवचन, पु० (ऋषि+वचन=कथन) ऋषियों का कथन। (उपमानोपमेय) ऋषीवचन के समान।

ऋषीवर, पु० (ऋषि+वर=श्रेष्ठ) श्रेष्ठ ऋषि। (उपमानोपमेय) ऋषीवर के समान।

ऋषीवर्य, पु० (ऋषि+वर्य=श्रेष्ठ) श्रेष्ठ ऋषि। (उपमानोपमेय) ऋषीवर्य के समान।

ऋषीवाक्य, पु० (ऋषि+वाक्य=कथन) ऋषियों का कथन। (उपमानोपमेय) ऋषीवाक्य के समान।

ऋषीविद्या, स्त्री० (ऋषि+विद्या=ज्ञान) ऋषियों की विद्या। (उपमानोपमेय) ऋषीविद्या के समान।

ऋषीवृत्ति, स्त्री० (ऋषि+वृत्ति=आचरण) ऋषियों का आचरण। (उपमानोपमेय) ऋषीवृत्ति के समान।

ऋषीव्रत, पु० (ऋषि+व्रत=नियम) ऋषियों का व्रत। (उपमानोपमेय) ऋषीव्रत के समान।

ऋषीशाप, पु० (ऋषि+शाप=अभिशाप) ऋषियों का शाप। (उपमानोपमेय) ऋषीशाप के समान।

ऋषीशिष्य, पु० (ऋषि+शिष्य=छात्र) ऋषि का शिष्य। (उपमानोपमेय) ऋषीशिष्य के समान।

ऋषीश्रेष्ठ, वि० (ऋषि+श्रेष्ठ=उत्तम) ऋषियों में श्रेष्ठ। (उपमानोपमेय) ऋषीश्रेष्ठ के समान।

ऋषीसंघ, पु० (ऋषि+संघ=समूह) ऋषियों का संघ। (उपमानोपमेय) ऋषीसंघ के समान।

ऋषीसंस्कृति, स्त्री० (ऋषि+संस्कृति=संस्कार) ऋषियों की संस्कृति। (उपमानोपमेय) ऋषीसंस्कृति के समान।

ऋषीसत्तम, वि० (ऋषि+सत्तम=श्रेष्ठ) ऋषियों में श्रेष्ठ। (उपमानोपमेय) ऋषीसत्तम के समान।

ऋषीसभा, स्त्री० (ऋषि+सभा=समिति) ऋषियों की सभा। (उपमानोपमेय) ऋषीसभा के समान।

ऋषीसमाज, पु० (ऋषि+समाज=समूह) ऋषियों का समाज। (उपमानोपमेय) ऋषीसमाज के समान।

ऋषीसमूह, पु० (ऋषि+समूह=समूह) ऋषियों का समूह। (उपमानोपमेय) ऋषीसमूह के समान।

ऋषीसेवा, स्त्री० (ऋषि+सेवा=सेवा) ऋषियों की सेवा। (उपमानोपमेय) ऋषीसेवा के समान।

ऋषीस्तुति, स्त्री० (ऋषि+स्तुति=प्रशंसा) ऋषियों की स्तुति। (उपमानोपमेय) ऋषीस्तुति के समान।

ऋषीस्थान, पु० (ऋषि+स्थान=स्थान) ऋषियों का स्थान। (उपमानोपमेय) ऋषीस्थान के समान।

ऋषीहत्या, स्त्री० (ऋषि+हत्या=वध) ऋषि की हत्या। (उपमानोपमेय) ऋषीहत्या के समान।

ऋषीहन्ता, वि० (ऋषि+हन्ता=वधकर्ता) ऋषियों का वधकर्ता। (उपमानोपमेय) ऋषीहन्ता के समान।

ऋषीहन्तृ, वि० (ऋषि+हन्तृ=वधकर्ता) ऋषियों का वधकर्ता। (उपमानोपमेय) ऋषीहन्तृ के समान।

ऋषीहिंसक, वि० (ऋषि+हिंसक=हिंसा करने वाला) ऋषियों की हिंसा करने वाला। (उपमानोपमेय) ऋषीहिंसक के समान।

ऋषीहिंसा, स्त्री० (ऋषि+हिंसा=वध) ऋषियों की हिंसा। (उपमानोपमेय) ऋषीहिंसा के समान।

अधि

"ॐ अयं आयातिर्वीरुधे मदायो वृषदातये।
निधीना सत्य धर्षिवि"। १२।
सर्वस्वदानमुद्दिश्य मन्त्रोक्ता,—
"ॐ प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वा अनुपदसि अनुपदे
त्वा स्पदसि स्पदे त्वा तेजोसि तेजसे त्वा। १३।
इति दुर्गादेवीदुर्गोत्सवप्रकृतिः। १०। सामवेदि-
नामधिकारसम्पादनसमुदायादि च यथा। प्रथमं
गणेश,—
"ॐ मह्या इन्द्रस्य राजत्य ओजसा वार्त्र विधतो
मरुद्भिरि मनोदायाय चोदयत्"। १।
"ॐ महिषीवाजरत्न सुतमिन्द्रायेन्द्रा पुरा-
धर्षं वयस्व"। २।
इति मन्त्रा।
पुनर्गणेश,—
"ॐ मह्या इन्द्रस्य राजत्य इत्यादि"। ३।
"ॐ त्रिधातवो न धर्मणेषा इडादुदुदोहिरेऽधि
मनसन्न देवा तस्मादिरा।। सहस्रपोषं वासयन्ती
विश्वमिदमेवेदो श्रियुरस्या"। ४।
इति द्विपदा।
"ॐ धामानां वरभिज्ञ मधुधामानमुक्षिणं
इन्द्रमाहुर्बृहन्तम्"। ५।
इति धामेन।
"ॐ ब्रध्नमस्य मधुधा सधस्थ ब्रध्नस्य
सप्तधियो मनसमन्तस्त्रा उतो रिरन्"। ६।
इति दुर्धया।
"ॐ दशसाय वधूहि रश्मिभिर्योजनात्रम-
धवृक्षोचे सुरीधम्"। ७।
इति दुर्धेय।
"ॐ इन्द्रश्रोत्रे महिना वक्षसे दक्षायां दुक्षे
धिरुणा सुरो दधता वसवश वामता मोमति
मने मघवान्"। ८।
इति वक्षेन।
"ॐ रुधिरान्त्रोद्गारिणं त्रिष्टोरक्षाय वारिव-
स्यारिष्टो गुणत्रयेण् प्रवतापुंसि नारिवर्ति"। ९।
इति रक्षा।
"ॐ इन्द्रस्यो सुतपावासिधिमेर्भि स्तरी म-
धुदुधे इवेनता दाता इवोर्वी दक्षस्य धर्मणा
विश्वमिन्नेजूरे मूरिरेवता"। १०।
इति इवेन।
"ॐ अति सोमोदुहे तना विश्वस्मद्र मघवा
उतास्माकेदाधिया"। ११।
इति अतिसोम।
"ॐ त्रिभोरुधानि यस्यकमुरुधं हिरण्यवारा
दमभुरुधने"। १२।
इति त्रिभुरुध।
"ॐ मनुष्वदेह यज्ञया वो राधा आनेया व इ-
षाणं वोचेऽरा इव प्रतिपोया"। १३।
इति इहेन।
"ॐ यद्वाते यद्वाते रुशद्वते वसु त्रिधातिम मघा-
मघवते"। १४।
इति वसुत्रेन।
"ॐ आरात्स इन्द्र ऊर्ध्व त्रिविष्टिरिव्यत स्वधृति

अधि

कामो मन्त्रिमान्दोलता प्रतिमायाहरीधिमा"। १५।
इति दोलनया।
"ॐ प्रदीउवा अधुषो दुहति प्रिया दिवस्पृथे
वा मधिया कृतुः"। १६।
इति त्रिद्यवेन।
"ॐ सदस्यतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं। सनि
मेधा मयासिषं"। १७।
इति कान्वेन।
"ॐ यदीवो विरत्तया वहा वर्षो यवानुत। यत्सप्त
सद्मनो वर्क्षत्सि मा संतमासि"। १८।
इति यैवेय।
"ॐ रथवाहनं सूर्य्य वहाग्निं मधा अधि मह्यमी गतो
मह्निमायतिं समजा देवसखा धनिं"। १९।
इति सावेय।
"ॐ अनवोतिर्मुदता मामाप्यन्य इन्द्रस्तितर्दत्वभिमं
तरोमतिं। यमं नमिं दधानु विश्वे देवा स
इह मादयता मेत प्रतिष्ठ"। २०।
इति दीवेय।
"ॐ व्याहि प्रयन्त्य देवसो ज्योतिः पश्यसि
यावार यावाय दिवं तोदिवि"। २१।
इति दर्वयेय।
"ॐ उच्चाकोचदरोचय प्रभृथमरोचय घोर
इमान् लोकान्रोचय घोर विश्वभूतमरोचय।
घोरा देवाः प्रभी ज्योतिषि"। २२।
इति प्रकाशनीय। प्रयत्नार्थं पूर्वोक्तमरोचय-
त्यादिनैवार्थं। इति सामवेदीदुर्गोत्सव-
प्रकृतिः।

अधिकारणं, क्ली, (अधिक्रियतेऽत्र आश्रयति देवता
अनेन अधि + कृ + ल्युट्। यद्वा अधि + कृ + घञ्।) अधि-
काल। तत्प्रमाणादिभि संस्कारकर्म्म। इत्य-
मरः। (अन्या मेक्षुरिदया अन्या त्रुमधि-
कारमस्मृ। इति दुर्गोत्सवप्रकृतिः।)

अधिकारी, स्त्री, (अधिक्रियते अध्यक्षेणासौ, अधि +
कृ + कर्त्तरि ङीप् किंवा टाप्।) अध्यक्षा। प्रथम-
विवाहिता स्त्री। कुलीनेष्वविवाहकालिका आ-
पेक्षिकसम्बन्धोढ़ा भार्य्या। इत्यमरः।
("अधिकियन्तेऽस्मिं इत्याधिकरिकं लभं"।
इति मनुः।)

अधिकारवती, स्त्री, (अधि क्रियते इत्यधिकृ अधि +
कृ + अधिकरणे क्तिन् + अधिकारेण मत्वर्थे मतुप् + ङीप्।) दुर्गा।
इत्यमरः। युक्त इति भाषा।

अधिकारिन्, स्त्री, (अधिक्रियतेऽत्र अधि + कृ +
अधिकरणे णिनि।) नगरं। पत्तनं। इत्यमरः। अ-
ध्यक्षवर्त्ति। आढ़कवर्त्ति। इत्यमरः। (यथा रामा-
यणे,—
"कृतमेव मम क्षुद्रैः कर्म्म अधिकारिभिः।
वैरात्तं कर्म्मणस्तस्य फलं प्राप्तमिदं मया"।)

अधिकारिन्, त्रि, (अधि + कृ + अधिकरणे णिनि।)
दक्षिणिक। इत्यमरः। दैविक। इति भरतः।
दक्षिणिकः। आधिकारी। दुक्षिकः। अधिकी। इति
हेमचन्द्रः।

अधि

अधीत, त्रि, (अधि + इङ् + अधिकरणे क्त।) ज्ञाना-
भ्यासः। पठितः। यथा,—
"अधीते इतस्याङ्गमन्त्रं देवतारं"।
इति स्मृतिः। पठितग्रन्थे। पाठे को।

अधीति, स्त्री, (अधि + इङ् + भावे क्तिन्।) अध्य-
यनं। पठनं। इति भरतः।

अधीती, [न्] त्रि, (अधीतमनेन अधीत + इन्।)
अध्ययनविशिष्टः। ज्ञानाभ्यासः। इति भाव-
र्थः।

अधीर, त्रि, (इमं प्रसूनमिताः अधारीति नञ्तः।)
परवशः। तत्परः। विज्ञ न आधत्ते इ
अनाधृत्वः। सङ्कटः ६। इत्यमरः। (यथा
कुमारसम्भवे,—
"अधीरं खलु देहिनां इतं")

अधीरा, स्त्री, (न धीरा धिरा नञ्तत्पु।) चञ्चल।
इति कृत्यादुमः। व्यासः। इत्यमरः। (यथा
माघकाव्ये,—
"निर्धारं स्थिरसेभीर इति
मां देवाभिधत्ते भवान्")

अधीरा, स्त्री, (न धीरा धिरा नञ्तत्पु।) नायिका-
भेदः। इति शारदातनयः। नायकस्यार्थ अन्या-
प्रसक्तत्वादिकर्त्तव्यं। तद्वा यथा। चञ्चल-
चेतसत्वकर्म। अन्यासक्तिरायां दयवत्यां चोप-
प्रकाशिका। औद्धत्यौदासत्यकर्म्मतात्पर्यकं
चोपदर्शनं। सा द्विधा। ईर्ष्या वर्णिका च।
इति रसमञ्जरी।

अधीर, त्रि, (अधिक ईश्वर कर्मधारयः।) अधि-
पतिः। प्रभुः। इति कृत्यादुमः। (यथा भट्टिकाव्ये,—
"अथ सत्यसन्धो रघुरुर्त राज्या दिवाधीरः।)

अधीश्वर, त्रि, (अधिक ईश्वर कर्मधारयः।) इन्द्र-
तादृश्यालम्बः। महाराजः। चक्रवर्त्ती। इत्य-
मरः।

अधुना, त्रि, अव्ययं। सम्प्रत्यर्थे इवकारम्
कर्मधा इ। सम्प्रत्यर्थवाचकः शब्दः।

अधुष्य, त्र, (अधिक्रि धातो इवमुल्यक्ष अधि-
क्रियतेऽसौ।) आधिक्रियः। इत्यमरः। अध्यक्षः।
इत्यमरः।

अधूवास्त, त्रि, (इह ह्रस्व अधूवास्तवान्।) स्थितः।
इति हस्व अधूवास्तवान्तो धातोः। अधूवास्तवान्त-
स्थितः त्रि।

अधूवास्त, त्रि, (इह् + क्त, ह्रस्व अधूवास्तवान्।)
स्थान। अवस्थितः। अधूवास्त ६। इति ह्रस्व-
स्थानवान्। अधूवास्त ६ अधूवास्त ६।
अधा। इत्यमरः ६। इत्यमरः।

अधूवास्त, त्रि, (इह् + अधिकरणे
अधूवास्तवान्।) [illegible]

अधूवास्त

करने वाला। २ वर्णन करने वाला। ३ व्याख्या करने वाला। ४ टीकाकार।

व्याख्येय, वि० (व्याख्या+एय) व्याख्या करने योग्य। टीका करने योग्य।

व्याघट्ट, पु० (व्याघ्र+घट्ट) व्याघ्रों के रहने का स्थान। व्याघ्रों के रहने का जंगल।

व्याघ्रदत्त, पु० (व्याघ्र+दत्त) एक प्रकार का बहुत बड़ा हिंसक जंतु।

व्याघ्रपाद, पु० (व्याघ्र+पाद) एक ऋषि का नाम।

व्याघ्रपुच्छ, पु० (व्याघ्र+पुच्छ) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रपुरी, स्त्री० (व्याघ्र+पुरी) बाघ की मादा। बाघिन।

व्याघ्रभूति, पु० (व्याघ्र+भूति) एक ऋषि का नाम।

व्याघ्रमुख, पु० (व्याघ्र+मुख) एक प्रकार का राक्षस।

व्याघ्रमुखी, स्त्री० (व्याघ्र+मुख+ई) एक प्रकार की ओषधि।

व्याघ्रमेखला, स्त्री० (व्याघ्र+मेखला) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रमेखली, स्त्री० (व्याघ्र+मेखला+ई) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रयूथिका, स्त्री० (व्याघ्र+यूथिका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रवल्ली, स्त्री० (व्याघ्र+वल्ली) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रशिशु, पु० (व्याघ्र+शिशु) बाघ का बच्चा।

व्याघ्रसंज्ञक, पु० (व्याघ्र+संज्ञक) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रसेन, पु० (व्याघ्र+सेन) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रहस्त, पु० (व्याघ्र+हस्त) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रहस्तक, पु० (व्याघ्र+हस्तक) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रहस्ती, स्त्री० (व्याघ्र+हस्ती) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रि, पु० (व्याघ्र+अंघ्रि) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिक, पु० (व्याघ्र+अंघ्रि+क) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+का) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिपत्रिका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+पत्रिका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिपत्री, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+पत्री) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिपर्णी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+पर्णी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिपादिका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+पादिका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिपादी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+पादी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिपुष्पी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+पुष्पी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिमूला, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+मूला) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिरुहा, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+रुहा) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिवल्ली, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+वल्ली) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिशिखा, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+शिखा) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिसंज्ञक, पु० (व्याघ्र+अंघ्रि+संज्ञक) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिसेन, पु० (व्याघ्र+अंघ्रि+सेन) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्त, पु० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्त) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तक, पु० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तक) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्ती, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्ती) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीकी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकीकी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीकी) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीका, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीका) एक प्रकार का पौधा।

व्याघ्रांघ्रिहस्तिनीकी, स्त्री० (व्याघ्र+अंघ्रि+हस्तिनीक

अन

अभर्तृ, पुं.(अभरं भर्तारं वेत्ति सम्बोधयति अभर + टु + कर्तरि क्विप्, इयोरादिलोपात् तुक्आगमः रलाकारलोपः, पृषोदरादित्वात् वा साधुः) वर्जितभर्तृकः। इत्यमरः।(दक्षा कुमारसम्भवे,—

"विशङ्कध्वे वितरेऽथ यूयं
अभर्तृकं दुर्भगता मदीना"।)

अभवल्लभ, पुं, (अभवि पथि इव लभति आचरति लभ + अच् अभवं लभते + क्विप् वा तेनेतुः।) अश्वारोहः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अभवा [भू] पुं.(अविद्यमानं भवं संसारमिति, अभू + बाहुलकात् क्वनिप्, इयोरादित्वात् दीर्घत्वम् अः।) संसारः। दाहः। संसारभयं। अभवप्रभवप्रभवः। मेरुप्रभवसूत्रतारोत्कुमार्यादित्वम्। इति दाहरणम्।

अभावाभावक, पुं, (अभावाभाव एवार्थे स्वार्थे कन् अभावाभावः प्रकृतत्वात् वर्द्धमानमुदकम्।) प्रलोभकद्रव्यः। इति हेमचन्द्रः।

अभ य भु प्राप्तौ। भीमसेने। इति कविकल्पद्रुमः। य भ आपयते। इति दुर्गादासः।

अभ्यनुमत्यता, स्त्री, (अ अभ्यनुमत्यां भोजनार्थं निमन्त्रणं तद्भावः तत्ता।) अभ्यनुमत्या। इत्यमरः। (यथा मृच्छकटिके,—

"अभ्यनुमत्यता मया भवतः सकाशात्।")

अभ्र, [न्] क्ली, (अभिति भीरूनेव लोडिति। बाहुलकात् अभ् + रक्।) मेघः। इत्यमरः। (यथा मनुः,—

"क्षेत्रे वापि कृषेरुप्तायां बीजसम्भवः।
अभ्रे। इत्युत्पादितोऽयं। अभ्रनी। अभ्रम्। अभ्री। इति क्षीरस्वामी।

अभ्रक, क्ली, (अभ् + अच् + कुत्सायां वप्।) अबकः। अभ्रम्। इत्यमरटीकायां भरतः।

अभ्रमार, पुं, (अभ्रे आकाशे प्रभवं दधाति, अभ्र + आधारमूत्रम्।) अग्निः। मुनिः। इति हेमचन्द्रः। आकाशप्रभवे वाच्यलिङ्गः।

अभ्रलि, पुं, (अभ्रे लीयते श्लिष्यति या अभिलिनाति वा लीङ् + अलि + क्विप् वा।) मौक्तिकम्। इत्यमरः। (अन्यलिङ्गोऽयं। यथा मनुः, "अभ्रोलिकार्षिकं कांस्यमायसं रजतादिकं।" इत्यत्र कुल्लूकभट्टः।)

अभ्रवत्, त्रि, (अभ्रं विद्यतेऽस्य। मतुप्।) अभ्रयुक्तः। विशेषः। इत्यमरः। इति मेदिनी। (यथा कुमारसम्भवे —

"अभ्रवत्प्रेक्षागारं कथमिव स मदूरमगमत्।")

अभ्री, क्ली, (अभ्र स्वार्थे ङीष्। यद्वा अभ्रं विद्यतेऽस्यां। अभ्र + अण् गौरादित्वात् ङीष्।) अबकः। इत्यमरः। इति मेदिनी। (यथा कुमारसम्भवे।)

अभ्रेषु, पुं, (अभ्रे आकाशे इषुरिव। उपमितसमासः।) उल्कापातः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अभ्रेषुता, स्त्री, (अभ्रेषु + तल् + टाप्।) उल्कापातः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अम, [न्] क्ली, (अमति गच्छति अम + बाहुलकात् इनिः, यद्वा अमति गच्छति अम + कनिन्।) संवत्सरः। इति हेमचन्द्रः। (यथा मनुः,—

"अमेनैकेन मासौ द्वौ ऋतुः षड्भिरुदाहृतः।
अयनं तु तथा तिस्रो वत्सरः परिकीर्त्तितः।")

अमक, त्रि, (अमति गच्छति अम + कनिन्।) अमनशीलः। इत्यमरः। अमकः। इति मेदिनी।

अमङ्गल, क्ली, (अमति गच्छति समृद्धिमनेनेति अम + करणे अलच्। यद्वा अमति गच्छति अम + अलच्।) अशुभम्। अमङ्गलम्। इत्यमरः। अमङ्गलिका। अमङ्गलसूचे त्रि। (यथा माघिकाव्ये,—

"भिये दुरन्तमङ्गलं दुनोति तस्य सत्यं तनुः।")

अमङ्गलिका, स्त्री, (अमङ्गलं प्रकाशत्वेन विद्यते ऽस्यां वर्णकायां सा स्त्रियां टाप्।) गोजिह्वाकवः। इति राजनिर्घण्टः।

अमङ्गली, स्त्री, (अमङ्गल + औरादित्वात् ङीष् पक्षे आत्वम्।) अमङ्गली। इति हेमचन्द्रः। आह्वाने भावा।

अमङ्गल, [वृद्] पुं, (अमङ्गल + प्रशस्यार्थे वतुप्।) हंसः। इत्यैं इति भाषा। तत्पर्यायः। सौम्यः। भक्ष ४ कलेरवरी ५ हंसः ६ दानाः ७ क्षिप्रः ८ वशी ९ उक्षा १० वसुमान् ११ अक्षमः १२ क्षमः १३ क्षः १४ मुक्षी १५ धुरीणः १६ शाङ्गरः १७ शिवसाधनः १८ रोहिणीरमणः १९ सौम्यः २० सोमपायः २१ सौम्यैकयः २२। इति राजनिर्घण्टः। (यथा मनुः,—

"अमन्त्रोपनयनाद्यं तत्र दोषप्रदाप्तम्।")

अमङ्गली, स्त्री, (अमङ्गल + औरादित्वात् ङीष्, आत्वाभावश्च आत्वाभावपक्षे केवलं ङीष्।) अमङ्गली। स्त्रीजातिः। इति हेमचन्द्रः। आह्वाने भावा।

अमत, पुं, (अम + कर्मणि क्तः यद्वा अमुर्गत्यादिषु संज्ञायां क्तप्रत्ययः। न अतः अमत्रमात्रः, बहुलमात्रः। न अतः अमत्रमात्रः, बहुलमात्रः अमत्रमात्रः।) मौक्तिकम्। इति राजनिर्घण्टः।

अमतिमत्, त्रि, (अविः + इन् + कर्मणि क्तः, न अमतिमान् अमत्रमात्रः। अमतिमान् प्राप्तः।) अवरजनः। यथा,—"यदे हिरण्यदा दुर्मतिरेवरोदीत्यमत्रः।" इति भरतटीकायां मल्लिनाथः।

अमत्सर, त्रि, (अविद्यमानः मत्सरो यस्य सः। अमत्सरः। अमत्सरः। अमत्सर

पद्म

पद्म

पद्म

अन

अन

अन

अन

ना ।) ज्योतिष्कामीयता । इति राजनिर्घण्टः ।

अजनप्रिया, स्त्री, (अजनस्य अभेः प्रिया अवीतत् ।) अश्विन्याम् । आश्वेयी । इति शब्दार्थरत्नः ।

अजनि, पुं, (अजिनि अच् + अजाद्यतष्टाप् अथवा अजस्य-मनेन नीचत्वमाप्यते अजि अजनी इव जा ।) वरवधूः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अजनिधान, क्ली, (न अजयति अभोदेशात् गच्छ-त्यनया ।) चित्तस्थाविशेषः । अजनीयोगः । यो-गविशेषः । इति कृत्यासुधा । तद्विधिर्यत्र ।

अजनिधानता, स्त्री, (अजिनि अजयति अभोदेशो द्रव्य वा, तस्य भावः तत्त्वम् । स्त्रियां टाप् ।) अभीदेशोत्पन्नता । चित्तस्थानन्दविशेषावस्थानं । कार्ये अवस्थितत्वं । तत्पर्य्यायः । प्रमादः २ । इत्यमरः ।

"अर्थेष्वावश्यकं यत्र समर्थस्य क्रियेक्षणम् ।
उच्यते तिलकं तत्र प्रमादी तदवधानता" ।
इति शब्दरत्नावली ।

अजनीय, त्रि, (न अजनः, तत्पुरुषात् ।) अकल्पिः । अजुनः । अभोगः । प्रधानः । यथा,—

"सोऽयमिक्ष्वाकवस्तावदेवाश्च भारत" ।
इति विराटपर्व्वे ।

अजनेत्र, क्ली, (अज + रम् + भावे ष्ट्रन्, यद्वा अज-मजं विरतिर्यत्र तत् ।) निजगर्भः । तत्पर्य्यायः । सगर्भः २ अजगर्भः ३ अजगरः ४ सजगरं ५ अजि-रसेवं ६ अजिरं ७ निर्जरः ८ अजवर्भः ९ अजाङ्गः १० अजगरं ११ अजवरं १२ । इति भरतः ।

तद्विधिरत्र वाच्यत्वि । इत्यमरः ।

("अजरसजपतुर्णाम्यानजकूजकोषा" ।
इति हारावली ।

अजनेशाली, त्रि, (अजस्य, वर्त्तमानस्य, तस्य भावः, अजरम् + ष्यञ्, ततो ङीप् ।) उत्तमः । प्रधानः । इत्यमरः ।

अजन्मा, त्रि, (नास्ति जन्मा यस्यासौ बहु-व्री ।) आत्मस्वरूपः । विरागवान् । यथा,—

"न यस्य जन्म कर्म्माणि
यस्मै किञ्चन जाहरेदिति सा" ।
इति वेदार्थः ।

अजन्मन्, त्रि, (नास्ति जन्मनः कारणाद्यो यस्य सः ।) विरक्तवान् । अजरामरवान् ई । यथा,—

"यस्मैकस्मै नमस्कारमुच्चारयति निश्चितम् ।
इति संक्षिप्तः श्लोकः ।

अजन्मन्, त्रि, (अज कर्त्तरीत्वमौ कीर्त्तनि यिन्नन्त अज + क्विप्, "एकमेवाद्वयं ब्रह्म इत्यादि-श्रुतेः" नास्ति जन्मनो यस्य ब्रह्म तत् ।) विष्णोः । इत्यमरः ।

अजन्मन्, क्ली, (अज + जन्मादौ ष्ट्रन्, न जन्मादि-जन्यं वस्तुमात्रम् ।) तत्त्वविशेषः । तत्पर्य्यायः । अजन्मकं २ अजन्मकारणं ३ अजन्मकारणकं ४ अजन्मसुखकारणं ५ । इति हेमचन्द्रः ।

अजन्मन्, त्रि, (न जन्मादि यस्य ।) ब्रह्म । यथा,—

"ब्रह्मणो ह्यजरस्यैव ह्यजन्मनो ध्रुवस्य च ।
ऋषिभिर्दृष्टतत्त्वस्य वसोः पुत्रः प्रजापतिः" ।
इति हरिवंशे ३२ अध्यायः ।

अजन्मन्, त्रि, (न जन्म यस्य ।) शिवः । स्वयम्भूः । ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ।

("ब्रह्मणस्तनयस्तस्मात् स्वयम्भुवस्तु मनुस्मृतः ।
इति कालमाधवे ।

अजन्मलाभ, पुं, (न अजन्मनस्तत्त्वमितिविशेषः सः ।) वायुः । इति राजनिर्घण्टः । अजविशिष्टत्वेन वि । (यद्यथा । अजविशिष्टः ।)

अजन्मविधि, क्ली, (न अजविधिः अजस्यार्थं तत्पु-रुषात् ।) आयुर्व्वं । आहारं । अविहरणं । अर्थेषं । इति हेमचन्द्रः ।

अजन्मवर्त्म, क्ली, (अज् आर्थे ष्ट्रन्, न अजरं भोगं, तत्पुरुषात् ।) मोक्षमार्गः । उपायः । इति कृत्यासुधाः । तद्वति त्रि । (प्राचीनवैद्यकं । "तदज-न्मकरं कृत्वा ज्ञानः ज्ञानानुकूलानि" । इति मधुसूदनः ।)

अजन्मवर्, त्रि, (अज् + कर्त्तरि वनिप् न जन्मवर्, तत्पु-रुषात् ।) सनातनः । नित्यं । ध्रुवं । शाश्वतं । इति हेमचन्द्रः ।

("अजा विष्णुमजन्मानं निर्विशते संज्ञाकारणाद्" ।
इति वैद्यजीवनटीका ।)

अजपाद, क्ली, (अजु कान्तादिषात् अज् + आदे ष्ट्र, स्त्रियां टाप्, न अजपा द्रव्यं तत्पुरुषात् ।) अजपा-भावः । तत्त्वा अजपं द्रव्यं बहुव्रीहिः ।

"न शुद्धाद् तृप्तिमो यान्ति लोके मन्त्रजपादपि ।
मान्त्रोऽपि लभते सारमुपायं लक्षितं तथा" ।
इत्यादिवाक्येषु अजपानिष्ठा । इति शारदे २८ अध्यायः । वर्द्धमानिकाया । इति श्रीमा-यायां । भक्तिरसामृतसिन्धौ ।

अजपाधारी, [न्] त्रि, (अजपानि जपे वर्त्तते यः, अजं + वद् + णिनि, उपपदसमासः, ततो ङीप् समासान्तः । अजपामधारयति ।) उर्द्धरेतसि ।

"तुलसीमूलमृद्धारी हरिकाष्ठसमन्वितः ।
निर्द्वन्द्वोर्द्धरेतस्को विकारः कर्णो नास्तिक उच्यते" ।
इति श्रीभक्तमञ्जरीटीका । अजपाधारी उर्द्धरेतसि । इत्यादिवाक्येषु ।

अजपाप्रकृति, स्त्री, (न अजपाप्रकृतिः अजपाभाव-समासः । अजपाभावः । तत्स्वभावः । अजपैव २ । इति विश्वप्रकाशः । (वि यत्नि अजपाप्रकृतिः तस्य इति तत्स्वभावे अजपाप्रकृतिः ।)

अजपाल, पुं, (अजानां पालः ।) अजरक्षकः । अजा-पालकारोहः । इति रत्नमाला । अजापालयति-क्विप् वि ।

अजपाल, त्रि, (अजं + रम् + कर्त्तरि क्विप्, न अजरं तत्पुरुषात् ।) अविनश्वरः । अजरामरः । अजरं द्रव्यं तत्पुरुषात् । अजरत्वं । अजरा । इति राजनिर्घण्टः ।

अजपालिका, स्त्री, (अजपाल + ङीप् + कन् + टाप्, अत इत्वं ।) अजरक्षकस्त्री । अजपालकारोहः । इति रत्नमाला । अजापालयति-क्विप् वि ।

अजपालिन्, त्रि, (अजपाल + णिनि, न अजरं तत्पुरुषात् ।) अविनश्वरः । इति राजनिर्घण्टः ।

अजपाल्य, त्रि, (अजपाल + ष्यञ्, न अजरं तत्पुरुषात् ।) अविनश्वरः । इति राजनिर्घण्टः ।

अजपुच्छ, पुं, (न कुत्सितं आचारः तत्पुरुषात् ।) कदा-चारवान् । इति रत्नमाला । अजाचारयति-क्विप् वि ।

अजपुत्र, त्रि, (अजपुच्छ + रम् + कर्त्तरि क्विप्, न अजरं तत्पुरुषात् ।) अविनश्वरः । अजाचारयति-क्विप् वि ।

अजपूत, त्रि, (अजपुच्छ + रम् + कर्त्तरि क्विप्, न अजरं तत्पुरुषात् ।) अविनश्वरः । अजाचारयति-क्विप् वि ।

अजपूर्व, त्रि, (अजपुच्छ + रम् + कर्त्तरि क्विप्, न अजरं तत्पुरुषात् ।) अविनश्वरः । अजाचारयति-क्विप् वि ।

अजपूर्वा, स्त्री, (अजपुच्छ + रम् + कर्त्तरि क्विप्, न अजरं तत्पुरुषात् ।) अविनश्वरः । अजाचारयति-क्विप् वि ।

अजपूर्वी

अजम, वि० (अज + अच्, + मन्) अजर, अमर, अविनाशी, नित्य, सदा रहने वाला, अक्षय, अनन्त, अनादि, अनश्वर, अविनाशी, अमर, अजर, अक्षय, अनन्त, अनादि, अविनाशी, नित्य, सदा रहने वाला

अनि

इति साहित्यदर्पणे ।

अनियम, पुं, (न नियमः, नञ्समासः ।) नियमाभावः । अविधानः । अविहितः । यथा,—

"सुखस्यैव भावार्थो देवेष्वनियमो मतः" ।

इति कल्पोसारी । तद्विहिते त्रि ।

अनियन्तृ, त्रि, (निर्+यम्+तृच् कर्त्तरि ङ्, ततो नञ्समासः ।) अनियन्ता । यथा,—

"अनियन्तृतनायस्य

यत्नोऽपां शमयेदिति चिन्तिता" ।

इति माघः ।

अनियम्य, त्रि, (नि+यम्+भावे ण्यत्, नास्ति नियम्यं यस्मात् तत् ।) यत्नादभावः । यत्नाविषयत्वञ्च ।

अनियम्यत्व, क्ली, (न नियम्यत्वम् नि+यम्+कर्म्मणि ण्यत्, ततो नञ्समासः ।) यत्नाद्भावत्वम् । तत् पर्य्यायः । उपायानिः २ अप्रयत्नः ३ निरोधः ४ । इत्यमरः । न तु अप्रयत्नशब्दोऽयत्नार्थकतादृशः, तथात्वे अनियमेति यथा,—

"तमसो ब्रह्मनाम्नश्च तमोमूलमयत्नकम् ।

तदियमायत्नरूपाणां बीजमेतन्मतामिनाम् ।

मोहनिद्रेति मोहज्ञास्तत् प्रधानं प्रचक्षते ।

तस्यामिनि रेषे विष्णुं कल्पान्ते सृष्टिकृत् प्रभुः ।

विधातारमयत्नाद्यं देवो विष्णुरजीगरत् ।

अयत्नं ब्रह्मनाम्नो विद्याशेषमुपागतः ।

यत्नतोयमनं सृष्टिं ससर्जाचाक्षुषात्मजः ।

इति ब्रह्मपुराणे मोहप्रकरणे ।

अनियन्त्र, त्रि, (नि+यम्+कर्म्मणि ङ्, ततो नञ्समासः ।) रोधशून्यः । अनियन्त्रः । चरः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अनियन्त्रण, क्ली, (अनियन्त्रस्य नियन्त्रणस्य वा भावः ष्यञ् ।) आधाहः । इति ब्रह्मवैवर्त्तिका । अनियन्त्रणे ।

अनियन्त्रणा, स्त्री, (अनियन्त्रस्य कामचारस्य भावित्री स्त्री, ष्यञ्तत्वात् ।) उषा । सा च कामदुहस्त्री । वाक्यरत्नाकरः । इति ब्रह्मवैवर्त्तकाली ।

अनियन्त्रित, त्रि, (निर्+यम्+णि+भावे क्त, ततो नञ्समासः ।) अविहितः । अनियतः । निरङ्कुशः । अनियन्त्रणयोगयुक्तमात्रः ।

अनियन्त्रिता, त्रि, (नि+यम्+तृच् कर्त्तरि ङ्, ततो नञ्समासः ।) अकृतनियमकारः । अविहितः । यथा । "अनियन्त्रितैश्वर्यमदेश्वरेषु हि प्रियेषु दुर्भेदमयत्नमत्र मदनं साक्षिणयन्" । इति रौद्रकुमारसम्भवे रतिवाक्यम् ।

अनियमित, त्रि, (न नियमितः नियन्त्रणया नञ्समासः ।) अनियतः । अनियमः । अनियन्त्रणयोगयुक्तः ।

अनियमितृ, क्ली, (नि+यम्+णि+तृच् क्लीबे ङ्, ततो नञ्समासः ।) अनियन्त्रणयोगयुक्तमात्र

अनु

अनुजीवी, [नृ] वि, (अनुजीवति, अनु + जीव् + णिनि ।) दासः । तत्पर्य्यायः । सेवकः २ आर्यिः ३ । इत्यमरः । अनुजीवः । इति भरतधृतधृतः । ("अनुजीविना परगतिप्रकारपर्य्यन्तं न कर्त्तव्या" । इति विशेषदेशः ।)

अनुज्ञा, स्त्री, (अनु + ज्ञा + आपि क्यप् ।) आज्ञा अनुमतिः । यथा, "आत्मनोऽनुज्ञातेन गुरुस्त्रियोरेत्यात् अनुज्ञा तु व्यवेशात्" । इति तिथ्यादितत्त्वं ।

अनुतर्षः, स्त्री, (अनुतीर्यते नदी उत्तीर्यते अनेन, अनु + तॄ + घञ् ।) घाटः । तत्पर्य्यायः । इत्यमरः टीकायां रायमुकुटः । घाटाली चली । इति भाषा ।

अनुतर्षः, पुं, (अनु + तर्ष + आपि घञ् ।) इच्छा । अभिलाषः । तत्पर्य्यायार्थः । इति मेदिनी ।

अनुतर्षणं, स्त्री, (अनु + तर्ष + करणे ल्युट् ।) चषकः । तृषायामर्थायां । इत्यमरः ।

अनुताप, पुं, (अनु + तप् + आपि घञ् ।) यथाज्ञापः । इत्यमरः । पश्चात् इति भाषा । ("विरमेन्नेह्यदाद्यत्तिपरस्य न चानुतापः । ह्यात्कालादौ दुष्टताप्यात् अकर्त्तव्यमितिस्मरन्" । इति स्मृतेः ।) ("स्यादर्थनेनानुतापेन तपसाप्यदमेन च । यावद्दुष्कृतं दाघात् तथा दानेन चार्थिनः । इति मनुः ।)

अनुतप्त, त्रि, (आत्तिं अस्मात् उच्चुद्दो दक्षात् तः ।) रूक्षः । इत्यमरः । इत्यमरः । ("अतिस्नाद्धरितं धर्म्मसूतिहन्तृ हि मानवः । इह लोकिसमाप्तेति प्रेत आत्मानं शातम्" । इति मनुः ।) अनुतप्तमांसे तु अधमः ।

अनुतर्षः, त्रि, (आत्तिं उत्तरं दक्षात् तः । ऊकारे इति रूक्षत्वमतो न ।) शुष्कं । इति हैमचन्द्रः । रूक्षं । इतिरभसविरहितं । इत्यमरः टीकायां । इति मेदिनी । क्लिन्नं । इति धरणी । अधः । इति हलायुधः । इत्यमरटीकायां स्वामी । अनुत्तरात् इति । इति हैमचन्द्रः ।

अनुत्तरः, त्रि, (आत्तिं उत्तरं उत्तरं दक्षात्, न उत्तरः इति वा ।) अधमः । श्रेष्ठशीलो तु अनुत्तमः ।

अनुत्तरः, पुं, (अनु + उत् + तॄ + अप्, न उत्तरः इति समासः ।) वेदव्यासे शीवस्वरः । यथा, "उत्तरात् आदुत्तरस्य सन्निपत्य वरः स्वरः" । इति रूक्षत्वव्याख्यां । ("उत्तरेत्यत्र, शीवेऽनुदात्तः, स्वाद्यादात्तः अतिरुक्तः" इति वार्त्तिकात् ।)

अनुत्तरः, त्रि, (न उत्तरः इति समासः आत्तिं उत्तरो दक्षात् तः वा ।) अनुत्तमः । अनुत्तमात् । अनुत्तरः । अनुत्तरात् । यथा, "अनिष्टमनुत्तरीयं इव न मन्यते" । इति रूक्षत्वव्याख्यां ।

अनुत्तरं, क्ली, (अनु + उत् + तॄ + अप् ।) मन्त्रविशेषः । यथा, "ओं नमो भगवते वज्रधराय महाबलपराक्रमाय भूरिभयभैरवत्रासनाय ओं वज्रपाणये स्वाहा" । इति तन्त्रसारः ।

अनुत्तरा, स्त्री, (अनु + उत् + तॄ + अप् + टाप् ।) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ।

अनु

"यामाश्रित्य मनुष्यिकाकमात्मोद्धारी भवेदनुत्तरिनं वरं कीर्त्या हेतुः" ।

इति कौलतन्त्रवरः ।

अनुदर्शं, क्ली, (अनु + दृ + अप् ।) तात्पर्य्यदेवः । मनु इतरो मात्रायनुभवो वा । यथा,—

"अर्थमात्रं तुतं प्रेतं तृतादृष्टमनुदर्शं" ।

इति रूक्षत्वव्याख्यां । अनुधावति त्रि । यथा,—

"अनुहतः संयति देव केवलं वलस्य रूक्षः प्रसवेन रोहसा" ।

इति माघः ।

अनुधावनं, क्ली, (अनु + धाव् + आपि ल्युट् ।) यथाज्ञापनं । अनुसन्धानं । यथा,—

"तस्मिन् गुरुप्रसादाख्यो मुक्तिर्थिनं विधावक । न तत्कालतोधीनं यथा तथानुधावनं" ।

इत्यद्भुतः ।

अनुधावा, पुं, (अनु + धा + आपि घञ् ।) विषः । ("यं तु रूक्षोऽनुधावोऽसौ विषादाख्यायमयविनेतोत्तमः" । इति रूक्षत्वं । तत्पर्य्यायः । प्रविघातः २ प्रतिहतिः ३ । इति हैमचन्द्रः । (सदाचारः । लोकोपचारः ।

"धर्मं रामवत् कुर्या नाधर्मायानुवर्त्तयेत्" । इति रामायणं ।)

अनुधर्मं, क्ली, (अनु यथात् धर्मं रूक्षति, अनु + धर्म + घञ्यात् ।) अनुग्रः । यथाज्ञापनं । इत्यमरः । (अ, धर्मस्य यथात् इति अव्ययीभावे समासः । अनुधर्मं । अनुधर्मतीत्यर्थः ।

"अस्मीक्षः प्रतिरूक्षत्वाक्षीनुपरमाहिकः । आहिताग्नेरनुधर्मं स्यात्पुरुषस्य परमिता" ।

इति रूक्षत्वं ।)

अनुधर्मी, [र्मिन्] वि, (अनुधर्मं अस्त्यस्य इनि ।) यथाज्ञापनं । इत्यमरः ।

अनुधावनं, क्ली, (अनु + धाव् + आपि ल्युट् ।) अनुसरणं । अनुसन्धानं । यथा,—

"अर्थमात्रं तुतं प्रेतं तृतादृष्टमनुदर्शं" ।

इति रूक्षत्वव्याख्यां । अनुधावति त्रि । यथा,—

"अनुहतः संयति देव केवलं वलस्य रूक्षः प्रसवेन रोहसा" ।

इति माघः ।

अनुधावनं, क्ली, (अनु + धाव् + आपि ल्युट् ।) यथाज्ञापनं । अनुसन्धानं । यथा,—

"तस्मिन् गुरुप्रसादाख्यो मुक्तिर्थिनं विधावक । न तत्कालतोधीनं यथा तथानुधावनं" ।

इत्यद्भुतः ।

अनुधावा, पुं, (अनु + धा + आपि घञ् ।) विषः । ("यं तु रूक्षोऽनुधावोऽसौ विषादाख्यायमयविनेतोत्तमः" । इति रूक्षत्वं । तत्पर्य्यायः । प्रविघातः २ प्रतिहतिः ३ । इति हैमचन्द्रः । (सदाचारः । लोकोपचारः ।

"धर्मं रामवत् कुर्या नाधर्मायानुवर्त्तयेत्" । इति रामायणं ।)

अनुधर्मं, क्ली, (अनु यथात् धर्मं रूक्षति, अनु + धर्म + घञ्यात् ।) अनुग्रः । यथाज्ञापनं । इत्यमरः । (अ, धर्मस्य यथात् इति अव्ययीभावे समासः । अनुधर्मं । अनुधर्मतीत्यर्थः ।

"अस्मीक्षः प्रतिरूक्षत्वाक्षीनुपरमाहिकः । आहिताग्नेरनुधर्मं स्यात्पुरुषस्य परमिता" ।

इति रूक्षत्वं ।)

अनुधर्मी, [र्मिन्] वि, (अनुधर्मं अस्त्यस्य इनि ।) यथाज्ञापनं । इत्यमरः ।

अनुधावनं, क्ली, (अनु + धाव् + आपि ल्युट् ।) अनुसरणं । अनुसन्धानं । यथा,—

"अर्थमात्रं तुतं प्रेतं तृतादृष्टमनुदर्शं" ।

इति रूक्षत्वव्याख्यां । अनुधावति त्रि । यथा,—

"अनुहतः संयति देव केवलं वलस्य रूक्षः प्रसवेन रोहसा" ।

इति माघः ।

अनुधावनं, क्ली, (अनु + धाव् + आपि ल्युट् ।) यथाज्ञापनं । अनुसन्धानं । यथा,—

"तस्मिन् गुरुप्रसादाख्यो मुक्तिर्थिनं विधावक । न तत्कालतोधीनं यथा तथानुधावनं" ।

इत्यद्भुतः ।

अनुधावा, पुं, (अनु + धा + आपि घञ् ।) विषः । ("यं तु रूक्षोऽनुधावोऽसौ विषादाख्यायमयविनेतोत्तमः" । इति रूक्षत्वं । तत्पर्य्यायः । प्रविघातः २ प्रतिहतिः ३ । इति हैमचन्द्रः । (सदाचारः । लोकोपचारः ।

"धर्मं रामवत् कुर्या नाधर्मायानुवर्त्तयेत्" । इति रामायणं ।)

अनुधर्मं, क्ली, (अनु यथात् धर्मं रूक्षति, अनु + धर्म + घञ्यात् ।) अनुग्रः । यथाज्ञापनं । इत्यमरः । (अ, धर्मस्य यथात् इति अव्ययीभावे समासः । अनुधर्मं । अनुधर्मतीत्यर्थः ।

"अस्मीक्षः प्रतिरूक्षत्वाक्षीनुपरमाहिकः । आहिताग्नेरनुधर्मं स्यात्पुरुषस्य परमिता" ।

इति रूक्षत्वं ।)

अनुधर्मी, [र्मिन्] वि, (अनुधर्मं अस्त्यस्य इनि ।) यथाज्ञापनं । इत्यमरः ।

अनु

पुमं स्त्रियं परिषं प्रमाणं" ।

इति लिङ्गानुशासनटीकायां रूक्षत्वात् ।

अनुधावकं, क्ली, (आत्तिं स्त्रियं रोहति, अनु + रूक्ष् + ण्वुल् । यावत् ब्रह्मकादि तत्त्वत्र आत्तिमात्रः । रोहिण्यादिरूक्षत्वादिरूक्षः । तारि च विष्णुना रूक्षितानि, यथा,—"यावत्सा सृष्टिरस्य वेदस्य च रूक्षत्वात्तावत्कर्त्तव्यः विशेषतोऽतोविधातस्य रूक्षस्य प्रजापतस्य च यावत् ब्रह्मकल्पसमाप्तिति" ।) महायाजक महाध्यापिदेव ।

तत्र यद्यर्थकरणार्थं, यथा,—

अनुधर्मं मिताक्षरं १

तत् दिवसं । आत्मानि ।

अनुधावकं परमात्मि च ।

वाक्यानि पैतृकं २

विष्णुमित्रादीक्षकं १

दत्तात्रं ब्रह्मकालं । ३

देवकार्य । तत् ऋषीश्वरविग्रहम् । ४

देवरिन्द्रा १

कौटलार्थं १

तद्दिवसं । आत्मानाक्षरं । मित्राक्षरम्

शुद्धत्वः १

तत् ब्रह्मकल्पतिद्विग्रमिक्षरम्

आत्मपूर्वकाभावेन ऋषिराक्षरा अर्थात् ऋष्य

आत्मा मन्त्रार्थं १

आत्मपूर्वकाभावेन ऋषिराक्षरा अर्थात् ऋष्य

कारेभ्यः १

तत्पुरुषर्षिपुराकल्पार्थं । ६

दिव्यरूक्षं १

वरदरूक्षं १

अमृतरूक्षं १

रत्नगर्भरूक्षं १

सूर्यिरूक्षं १

वीरेश्वरूक्षं १

सर्वित्रूक्षं १

तत्पुरुषर्षिपुराकल्पार्थं । ७

अरविन्दरूक्षं १

पुष्करिरूक्षं १

चन्द्रमारूक्षं १

अम्बु वीरेश्वरूक्षं १

वीरेश्वरूक्षं १

पुलस्त्यरूक्षं १

तत्पुरुषर्षिपुराकल्पार्थं । ८

अरविन्दरूक्षं १

पुष्करिरूक्षं १

चन्द्रमारूक्षं १

अम्बु वीरेश्वरूक्षं १

वीरेश्वरूक्षं १

अनु

अनुप्रश्नं, स्त्री, (अनु + रक्त + भावे क्त्वा ।) अनुरागः । दर्शनम् । यथा,—विधेयमनुरञ्जनेन अनवज्ञानन्दिनीरिति भरतेन ।
(प्रीतिदर्शनं । आराधनं । आराधनं । "दुष्कृतप्रभावमनुरक्ता मातामहात् यदो वसु वरम् अर्थ ब" । इति उणादिवृत्तिः ।)

अनुरक्त, त्रि, (अनु + रञ्ज + कर्त्तरि क्त ।) अनुरागविशिष्टः । प्रीतः । अनुरागः । अनुपूर्वस्य आलोः कर्त्तरि क्तः ।
"धर्मानुरक्तमर्थे दानं सुरक्तमाविद्धम्" ।
इति भारते ।)

अनुरक्ति, स्त्री, (अनु + रञ्ज + भावे क्तिन् ।) अनुरागः । इति हेमचन्द्रः ।

अनुराग, पुं, (अनु + रञ्ज + भावे घञ् ।) प्रीतिः । आसक्तिः । तत्पर्यायः । रतिः २ रागः ३ अनुरतिः ४ । इति हेमचन्द्रः ।
("अद्यापि हृदयं प्रकटति मम्मथरागं कपोलेषु" । इति शाकुन्तले ।)

अनुरागी, [न्] त्रि, (अनु + रञ्ज + कर्त्तरि विनुन् पूर्ववत् निपातनात् नकारलोपः ।) अनुरागविशिष्टः । अनुरक्तः । इति हेमचन्द्रशब्दरत्नावली ।

अनुराधा, स्त्री, (राधां विशाखानक्षत्रमनुसरा, मुनतिः प्रापयतीति सूचेक समासः ।) सप्तविंशतिनक्षत्रमध्ये तथा तत्संज्ञे सप्तविंशतितारात्मके नक्षत्रे । इति कालिदासः । "अनिमित्तमनिष्टानामनुराधाकर्मे" । इति शौद्धिकाटीका । अन्या व्याख्येयत्वा लिखः । तत्र नामत्वम् । यथा,—
"सप्तर्षीणां कालिक सरोहरःस्थानेषा रिपुबाधा व्यथाप्रदेशः ।
सप्तस्वरे रम्य विभागराधा सप्तसमारी विविधी भवेत्" ।
इति कोष्ठीप्रदीपः ।

अनुरूप, त्रि, (रूपमनुगतम् आदिसमासः ।) तुल्यः । सदृशः । यथा,—
"देवासामनुरूपा हि कन्यासेते मनोभवे" ।
इति रामायणे । (तुल्यदृशः । यथा,
"तस्यासाकानुरूपाद्यासाकाश्चमनुरूपः" ।
इति रघुवंशे ।)

अनुरोध, पुं, (अनु + रुध् + घञ् ।) आराधनहेतुकव्यापारः । उपरोधः । ("नरवृत्तोपनुरोधो ऽवोधनमेवादि वर्णु आनर्थो विनुन हुरुषस्य तस्य" । इति उणादिवृत्तौ । तत्पर्यायः । अनुवर्त्तनं ४ । इत्यमरः ।

अनुवाद, पुं, (अनु पश्चात् वादः कथनं, अनु + वद् + भावे घञ् ।) द्वयं द्वयं कथनं । पुनरुक्तिः । इत्यमरः ।

अनुवेलं, क्ली, (अनु + विल् + भावे क्विप् ।) सायं प्रभातमारभ्येति । तत्पर्यायः । सततं ३ सन्ततं ४ अनुक्षणं ५ । इति हेमचन्द्रः ।
(यथा, रघुवंशे,
"तीरेषु तालीवनमर्मरोणां प्रभातवातेष्वनुवेलमेव ।
आसेवनं सैन्यगजा विधाय कपोलकण्डूविनुतिं लभन्ते" ।)

अनुव्रज, पुं, (अनु + व्रज + भावे घञ् ।) गमनम् । इति हेमचन्द्रः ।

अनुव्रत, त्रि, (अनु + व्रत + कर्त्तरि क्त ।) अनुकूलः । इति हेमचन्द्रः ।

अनुव्रता, स्त्री, (अनु + व्रत + भावे क्त + टाप् ।) अनुकूलता । इति हेमचन्द्रः ।

अनुव्रतिनी, स्त्री, (अनु + व्रत + णिनि + ङीप् ।) अनुकूला स्त्री । इति हेमचन्द्रः ।

अनुव्रती, [न्] त्रि, (अनु + व्रत + णिनि ।) अनुकूलः । इति हेमचन्द्रः ।

अनुशय, पुं, (अनुशेते अनु + शी + अच् ।) अनुतापः । पश्चात्तापः । इत्यमरः ।

अनुशयान, त्रि, (अनु + शी + भावे ल्युट् ।) अनुशयः । अनुतापः । इत्यमरः ।

अनुशयी, [न्] त्रि, (अनु + शी + णिनि ।) अनुशयः । अनुतापः । इत्यमरः ।

अनुशासन, क्ली, (अनु + शास् + भावे ल्युट् ।) उपदेशः । आज्ञा । इत्यमरः ।

अनुशासिता, [तृ] त्रि, (अनु + शास् + तृच् ।) अनुशासनकर्त्ता । इत्यमरः ।

अनुशिष्टि, स्त्री, (अनु + शास् + भावे क्तिन् ।) अनुशासनम् । इत्यमरः ।

अनुशीलन, क्ली, (अनु + शील + भावे ल्युट् ।) अनुशासनम् । इत्यमरः ।

अनुशोक, पुं, (अनु + शुच् + भावे घञ् ।) अनुतापः । इत्यमरः ।

अनुशोचन, क्ली, (अनु + शुच् + भावे ल्युट् ।) अनुतापः । इत्यमरः ।

अनुशोचनीय, त्रि, (अनु + शुच् + अनीयर् ।) अनुशोचनयोग्यः । इत्यमरः ।

अनुशोचिता, [तृ] त्रि, (अनु + शुच् + तृच् ।) अनुशोचनकर्त्ता । इत्यमरः ।

अनुशोचिनी, स्त्री, (अनु + शुच् + णिनि + ङीप् ।) अनुशोचनकर्त्री । इत्यमरः ।

अनुशोची, [न्] त्रि, (अनु + शुच् + णिनि ।) अनुशोचनकर्त्ता । इत्यमरः ।

अनुशोभन, त्रि, (अनुशोभते अनु + शुभ् + भावे ल्युट् ।) अनुशोभनयोग्यः । इत्यमरः ।

अनुशौच, क्ली, (अनु + शुच् + भावे घञ् ।) अनुशोचनम् । इत्यमरः ।

अनुश्रवस, पुं, (अनुशृणोतीति अनु + श्रु + असुन् ।) वेदः । इत्यमरः ।

अनुश्रुत, त्रि, (अनु + श्रु + भावे क्त ।) अनुश्रवः । इत्यमरः ।

अनुश्रुति, स्त्री, (अनु + श्रु + भावे क्तिन् ।) अनुश्रवः । इत्यमरः ।

अनुषङ्ग, पुं, (अनु + सञ्ज + भावे घञ् ।) अनुबन्धः । इत्यमरः ।

अनुषङ्गिन्, त्रि, (अनुषङ्ग + इनि ।) अनुषङ्गविशिष्टः । इत्यमरः ।

अनुषङ्गी, [न्] त्रि, (अनु + सञ्ज + कर्त्तरि विनुन् पूर्ववत् निपातनात् नकारलोपः ।) अनुषङ्गविशिष्टः । अनुषङ्गः । इति भरतकृतशब्दरत्नावली ।

अनुषाद्य, क्ली, (राधां विशाखानक्षत्रमनुसरा, मुनतिः प्रापयतीति सूचेक समासः ।) सप्तविंशतिनक्षत्रमध्ये तथा तत्संज्ञे सप्तविंशतितारात्मके नक्षत्रे । इति कालिदासः । "अनिमित्तमनिष्टानामनुराधाकर्मे" । इति शौद्धिकाटीका । अन्या व्याख्येयत्वा लिखः । तत्र नामत्वम् । यथा,—
"सप्तर्षीणां कालिक सरोहरःस्थानेषा रिपुबाधा व्यथाप्रदेशः ।
सप्तस्वरे रम्य विभागराधा सप्तसमारी विविधी भवेत्" ।
इति कोष्ठीप्रदीपः ।

अनुसन्धान, क्ली, (अनु + सन्धा + भावे ल्युट् ।) अनुसन्धानम् । इत्यमरः ।

अनुसन्धि, स्त्री, (अनु + सन्धा + भावे क्तिन् ।) अनुसन्धानम् । इत्यमरः ।

अनुसरण, क्ली, (अनु + सृ + भावे ल्युट् ।) अनुगमनम् । इत्यमरः ।

अनुसरणी, स्त्री, (अनु + सृ + भावे ल्युट् + ङीप् ।) अनुसरणम् । इत्यमरः ।

अनुसार, पुं, (अनु + सृ + भावे घञ् ।) अनुसरणम् । इत्यमरः ।

अनुसारिन्, त्रि, (अनु + सृ + णिनि ।) अनुसरणशीलः । इत्यमरः ।

अनुसारी, [न्] त्रि, (अनु + सृ + णिनि ।) अनुसरणशीलः । इत्यमरः ।

अनुसृति, स्त्री, (अनु + सृ + भावे क्तिन् ।) अनुसरणम् । इत्यमरः ।

अनुस्मरण, क्ली, (अनु + स्मृ + भावे ल्युट् ।) अनुस्मृतिः । इत्यमरः ।

अनुस्मृति, स्त्री, (अनु + स्मृ + भावे क्तिन् ।) अनुस्मरणम् । इत्यमरः ।

अनुस्वान, पुं, (अनु + स्वन + भावे घञ् ।) अनुरवः । इत्यमरः ।

अनुस्वार, पुं, (अनु + स्वृ + भावे घञ् ।) अनुस्वारः । इत्यमरः ।

अनुहार, पुं, (अनु + हृ + भावे घञ् ।) अनुकरणम् । इत्यमरः ।

अनूक, क्ली, (अनु + ऊक + अच् ।) पार्श्वम् । इत्यमरः ।

अनूकाश, त्रि, (अनु + ऊक + आशृ + अच् ।) पार्श्वस्थः । इत्यमरः ।

अनूचान, त्रि, (अनु + वच् + भावे घञ् ।) वेदाध्यायी । इत्यमरः ।

अनूढा, स्त्री, (न ऊढा । नञ्तत्पुरुषः ।) अविवाहिता कन्या । इत्यमरः ।

अनूत, त्रि, (न ऊतं । नञ्तत्पुरुषः ।) सत्यम् । इत्यमरः ।

अनूदक, त्रि, (न ऊदकं । नञ्तत्पुरुषः ।) अजलम् । इत्यमरः ।

अनूदर, त्रि, (न ऊदरं । नञ्तत्पुरुषः ।) कृशोदरः । इत्यमरः ।

अनूदरा, स्त्री, (न ऊदरं । नञ्तत्पुरुषः ।) कृशोदरी । इत्यमरः ।

अनूदरी, स्त्री, (न ऊदरं । नञ्तत्पुरुषः ।) कृशोदरी । इत्यमरः ।

अनूदित, त्रि, (न ऊदितं । नञ्तत्पुरुषः ।) अकथितम् । इत्यमरः ।

अनूप, पुं, (अनुगतं जलं यत्र । अनु + अप् + अच् ।) जलबहुलदेशः । इत्यमरः ।

अनूपज, त्रि, (अनूपे जायते इति । अनूप + जन् + डः ।) अनूपदेशजातः । इत्यमरः ।

अनूपदेश, पुं, (अनूपः देशः । कर्म्मधारयः ।) अनूपः । इत्यमरः ।

अनूपा, स्त्री, (अनूप + टाप् ।) अनूपदेशः । इत्यमरः ।

अनूपी, स्त्री, (अनूप + ङीप् ।) अनूपदेशः । इत्यमरः ।

अनूरु, पुं, (न ऊरुः । नञ्तत्पुरुषः ।) अरुणः । इत्यमरः ।

अनूरुसारथि, पुं, (अनूरुः सारथिः यस्य । बहुव्रीहिः ।) अरुणसारथिः । सूर्य्यः । इत्यमरः ।

अनृक्षर, त्रि, (न ऋक्षरः । नञ्तत्पुरुषः ।) ऋजुः । इत्यमरः ।

अनृजु, त्रि, (न ऋजुः । नञ्तत्पुरुषः ।) वक्रः । इत्यमरः ।

अनृण, त्रि, (न ऋणं । नञ्तत्पुरुषः ।) ऋणरहितः । इत्यमरः ।

अनृत, क्ली, (न ऋतं । नञ्तत्पुरुषः ।) असत्यम् । इत्यमरः ।

अनृतवादिन्, त्रि, (अनृतं वदति । अनृत + वद् + णिनि ।) असत्यवादी । इत्यमरः ।

अनृतवादी, [न्] त्रि, (अनृतं वदति । अनृत + वद् + णिनि ।) असत्यवादी । इत्यमरः ।

अनृतवाद्य, त्रि, (अनृतं वदति । अनृत + वद् + ण्यत् ।) असत्यवादी । इत्यमरः ।

अनृतवाद्यी, [न्] त्रि, (अनृतं वदति । अनृत + वद् + णिनि ।) असत्यवादी । इत्यमरः ।

अनृतिन्, त्रि, (अनृतं वदति । अनृत + वद् + णिनि ।) असत्यवादी । इत्यमरः ।

अनृतिनी, स्त्री, (अनृतं वदति । अनृत + वद् + णिनि + ङीप् ।) असत्यवादिनी । इत्यमरः ।

अनृशंस, त्रि, (न ऋशंसः । नञ्तत्पुरुषः ।) अक्रूरः । इत्यमरः ।

अनृशंसता, स्त्री, (अनृशंस + तल् + टाप् ।) अक्रूरता । इत्यमरः ।

अनृशंसा, स्त्री, (अनृशंस + टाप् ।) अक्रूरता । इत्यमरः ।

अनृशंसी, स्त्री, (अनृशंस + ङीप् ।) अक्रूरता । इत्यमरः ।

अनेक, त्रि, (न एकः । नञ्तत्पुरुषः ।) बहुः । इत्यमरः ।

अनेकगुण, त्रि, (अनेके गुणाः यस्य । बहुव्रीहिः ।) बहुगुणविशिष्टः । इत्यमरः ।

अनेकगुणा, स्त्री, (अनेकगुण + टाप् ।) बहुगुणविशिष्टा । इत्यमरः ।

अनेकगुणी, स्त्री, (अनेकगुण + ङीप् ।) बहुगुणविशिष्टा । इत्यमरः ।

अनेकधा, अव्य, (अनेक + धा ।) बहुप्रकारम् । इत्यमरः ।

अनेकपा, पुं, (अनेकान् पाति । अनेक + पा + कः ।) बहुरक्षकः । इत्यमरः ।

अनेकप, पुं, (अनेकान् पाति । अनेक + पा + कः ।) बहुरक्षकः । इत्यमरः ।

अनेकपात्, पुं, (अनेकान् पाति । अनेक + पा + क्विप् ।) बहुरक्षकः । इत्यमरः ।

अनेकपाद्, पुं, (अनेकान् पाति । अनेक + पा + क्विप् ।) बहुरक्षकः । इत्यमरः ।

अनेकपाप, पुं, (अनेकान् पाति । अनेक + पा + कः ।) बहुरक्षकः । इत्यमरः ।

अनेकभाव, त्रि, (अनेके भावाः यस्य । बहुव्रीहिः ।) बहुभावविशिष्टः । इत्यमरः ।

अनेकभावा, स्त्री, (अनेकभाव + टाप् ।) बहुभावविशिष्टा । इत्यमरः ।

अनेकभावी, स्त्री, (अनेकभाव + ङीप् ।) बहुभावविशिष्टा । इत्यमरः ।

अनेकरूप, त्रि, (अनेके रूपाः यस्य । बहुव्रीहिः ।) बहुरूपविशिष्टः । इत्यमरः ।

अनेकरूपा, स्त्री, (अनेकरूप + टाप् ।) बहुरूपविशिष्टा । इत्यमरः ।

अनेकरूपी, स्त्री, (अनेकरूप + ङीप् ।) बहुरूपविशिष्टा । इत्यमरः ।

अनेकवर्ण, त्रि, (अनेके वर्णाः यस्य । बहुव्रीहिः ।) बहुवर्णविशिष्टः । इत्यमरः ।

अनेकवर्णा, स्त्री, (अनेकवर्ण + टाप् ।) बहुवर्णविशिष्टा । इत्यमरः ।

अनेकवर्णी, स्त्री, (अनेकवर्ण + ङीप् ।) बहुवर्णविशिष्टा । इत्यमरः ।

अनेकशस्, अव्य, (अनेक + शस् ।) बहुवारम् । इत्यमरः ।

अनेकशः, अव्य, (अनेक + शस् ।) बहुवारम् । इत्यमरः ।

अनेकसंशय, पुं, (अनेके संशयाः यस्य । बहुव्रीहिः ।) बहुसंशयविशिष्टः । इत्यमरः ।

अनेकसंशया, स्त्री, (अनेकसंशय + टाप् ।) बहुसंशयविशिष्टा । इत्यमरः ।

अनेकसंशयी, स्त्री, (अनेकसंशय + ङीप् ।) बहुसंशयविशिष्टा । इत्यमरः ।

अनेकस्वर, त्रि, (अनेके स्वराः यस्य । बहुव्रीहिः ।) बहुस्वरविशिष्टः । इत्यमरः ।

अनेकस्वरा, स्त्री, (अनेकस्वर + टाप् ।) बहुस्वरविशिष्टा । इत्यमरः ।

अनेकस्वरी, स्त्री, (अनेकस्वर + ङीप् ।) बहुस्वरविशिष्टा । इत्यमरः ।

अनेकाक्ष, पुं, (अनेके अक्षाः यस्य । बहुव्रीहिः ।) बहुनेत्रविशिष्टः । इत्यमरः ।

अनेकाक्षा, स्त्री, (अनेकाक्ष + टाप् ।) बहुनेत्रविशिष्टा । इत्यमरः ।

अनेकाक्षी, स्त्री, (अनेकाक्ष + ङीप् ।) बहुनेत्रविशिष्टा । इत्यमरः ।

अनेकाग्र, त्रि, (न एकाग्रः । नञ्तत्पुरुषः ।) अनेकाग्रः । इत्यमरः ।

अनेकाग्रा, स्त्री, (अनेकाग्र + टाप् ।) अनेकाग्रा । इत्यमरः ।

अनेकाग्री, स्त्री, (अनेकाग्र + ङीप् ।) अनेकाग्रा । इत्यमरः ।

अनेकाङ्ग, त्रि, (अनेकानि अङ्गानि यस्य । बहुव्रीहिः ।) बहुअङ्गविशिष्टः । इत्यमरः ।

अनेकाङ्गा, स्त्री, (अनेकाङ्ग + टाप् ।) बहुअङ्गविशिष्टा । इत्यमरः ।

अनेकाङ्गी, स्त्री, (अनेकाङ्ग + ङीप् ।) बहुअङ्गविशिष्टा । इत्यमरः ।

अनेकाङ्गिन्, त्रि, (अनेकानि अङ्गानि यस्य । बहुव्रीहिः ।) बहुअङ्गविशिष्टः । इत्यमरः ।

अनेकाङ्गिनी, स्त्री, (अनेकाङ्गिन् + ङीप् ।) बहुअङ्गविशिष्टा । इत्यमरः ।

अनेकाङ्गी, [न्] त्रि, (अनेकानि अङ्गानि यस्य । बहुव्रीहिः ।) बहुअङ्गविशिष्टः । इत्यमरः ।

अनेकाङ्गी, स्त्री, (अनेकाङ्गी

खण्डकाव्यम्, क्ली, (खण्ड + कन्+ काव्यं खण्ड।) [kha] [ṇḍa] [kāvya] [kan] [khaṇḍa]

खण्डकाव्यम्, क्ली, (खण्ड + कन्+ काव्यं खण्ड।) [kha] [ṇḍa] [kāvya] [kan] [khaṇḍa]

खण्डकाव्यम्, क्ली, (खण्ड + कन्+ काव्यं खण्ड।) [kha] [ṇḍa] [kāvya] [kan] [khaṇḍa]

अन्ने

धर्म्मस्य सर्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ।
अस्मिन् महामोहमये कटाहे
सूर्य्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन ।
मासर्तुदर्व्वीपरिघट्टनेन
भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता" ।

इति सुधाहितमहाभारते वनपर्व्वणि ३१२ अध्यायः । अपि च ।

"देवताभ्यश्च अन्नमेवेति भारतः" ।

इत्यादि सुबहुतरं ।

अन्नं, क्ली, (न अन्नं नञ्समासः ।) क्षुधा । मिथा । इत्यमरः । विवाहादिषड्वर्गमन्नं न वाचनयमं । यथा,—

"विवाहकाले व्रतनियमोत्सवे
श्राद्धावसे सर्व्वसमाप्तहारे ।
विप्रस्य चार्थे ह्यनृतं वदेत
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि" ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे कर्म्मभेदि कर्म्मणि प्रति श्रौतप्रकरणं ।

अन्नेक, त्रि, (एकस्मात् अन्यत् नञ्समासः ।) एकव्यतिरिक्तमात्रं तद्विशिष्टञ्च । यथा, तत्रैव,—

"अनेकरात्रमारभ्य व्रतमुक्तं" ।

इति श्राद्धतिथिः ।

अनेकप, पुं, (अनेकं आयते, अनेक + यम् + अ, उपपदसमासः ।) यतिः । इति त्रिकाण्डशेषः । यद्यपि त्रि ।

अनेकप, त्रि, (अनेक + प्रकारार्थे या ।) अनेकप्रकारं । यथा,—

"शाटीमेवोत्तमं वीक्ष्य मूढमित्रमवादयत् ।
यानि मूढमुखानां वै मोहनेकप्रकाराः" ।

इति मोक्षवर्त्मा । अनेकप्रकारार्थेऽपि क्वचित्प्रयोगः ।

अनेकप, पुं, (अनेकस्मात् नञ्समासात् विगतिः, अनेक + या + क, उपपदसमासः ।) यतिः । इत्यमरः ।

अनेकभिन्नसुख, पुं, (अनेकानि भाविनः, द्वितीयाविशेषेण इकारेण समासः, तादृशः सुखः, कर्म्मधारयः ।) ब्रह्मविशेषः । तत्पदार्थः । लक्षणं यथा । "विशेषणानां सुखस्यासत्त्वे विगतिः, विशेषणानां सुखस्य च ब्रह्मत्वमात्रस्य च । इति भिन्नसुखलक्षणं ।

("अनेकेषु हि विशेषेषु सत्सु विगतिर्भवति । विशेषणानां सुखस्य च सत्त्वात् विगतिरेव सुखं" । इति भाष्यटीकायां ।)

अनेकमूल, त्रि, (बाहुल्यं प्रकाशं मूलं यस्य, बहुव्रीहिरयं समासः ।) मूलं । इत्यमरः । अस्त्रियामिदम् । इति भेदिनी । अस्त्री खोया । इति भाषा ।

अनेकय, [तृ] पुं, (न एकयति, न + एक + णिच् + अच् इगुपधलक्षणकः क्वुन् आगमश्च ।) अनेकः । इत्यमरः । ("अनेकस्त्वनिके योधविगतैकप्रकीर्णके" । इति रभसपादौ ।)

अनेकर्ष, क्ली, (न एकर्षं यत्र ।) देवतागारः । अनेकता । एकत्वं भावः ऐक्यं पृथाद्यनुगमात्मा ।

अनो, ष, (न सौ दो) निर्व्वाणः । अमावः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

अनोकह, पुं, (अनसः इष्टदारु अत्र अनसं वहतीति, अनस् + वह + क + टाप् ।) वृक्षः । इत्यमरः ।

("शालपुरारिर्निरिन्धनोराजा-
मनोकहाक्षिप्तशुभ्रमौलौ" ।

इति रघुवंशे ।)

अनच उ मतिभ्यश्चेति । इति सुग्वचोधे बोधरेफः ।

अनच उ पूजने । अनसे । विश्वोक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । उ अधिका अहहा । विश्वोक्तिरिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ।

अनच उ आहौ । इति कविकल्पद्रुमः । अहिरिह विशेषवं । क आपदति वृद्धिं सुधीः । विश्वोक्तिरिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ।

अनच उ ण वि आहौ । अनो । अनसे । इति कविकल्पद्रुमः । उ अधिमाधि आहुति । ण अनहि । वि आह्वानेति । अहि आहौ वर्त्तते । इति दुर्गादासः ।

अन्, क्ली, (अन् + अन् ।) साक्षं । समाधः । इति मेदिनी विकाण्डशेषश्च ।

अन्, अो, ऐ, (अन् + अन् ।) ऐक्यः । इति मेदिनी । तात्पर्य्यार्थः । अक्षरं न क्षरमं । क्षरं नाशं न क्षरमं । पर्वतं न । इत्यमरः ।

अन्त, त्रि, (अन् + अन् ।) शान्तः । इत्यमरः । अक्षयः । शोभा । विनाशः । अवसरः । इति हेमचन्द्रः ।

अन्त, त्रि, (अन् + अन् ।) अन्तिकः । निकटः । इति मेदिनी । अतिसमीपवरः । इति त्रिकः ।

अन्तःकरण, क्ली, (अन्तर्भवत्वात् करणं आन्तरकरणं, कर्म्मधारयः, ङ + करणे ल्युट् ।) अन्तरिन्द्रियं । बोधिन्द्रियं । तत्पर्य्यायः । मनः २ विदुः ३ । इति विकाण्डशेषः । अस्य कार्य्यभेदात्तामत्वमुक्तं, यथा,—

"मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमन्तरं ।
संशयो निश्चयो गर्व्वः स्मरणं विषया अमी" ।

इति वेदान्तः । (अन्तरिन्द्रियं, यथा,—"अविशेषेण सर्व्वेषां करणानां क्रमात्" इति । तेषां बहुप्रकारसाधर्म्येणैकित्वे करणत्वं समानधर्म्मत्वात्" ।

"अनुमेयोऽत्र करणैः
करणत्वात्तथा हि तैः" ।

इति रघुवंशे ।)

अन्तःपुरिक, पुं, (अन्तःपुरे पुरिकं दधाः ।) कञ्चुकी । इति शब्दरत्नावली । (त्रि यथा,—"अन्तःपुरिकमुख्यानां कञ्चुकीनां वरेण सः" ।)

अन्तःपुरिका, स्त्री, (अन्तर्भवार्थे इकं अन्तः, अन्तरिकारः । राजा स्त्रीभ्यः । अन्तरीयः । अन्तरीयश्च । अन्तरीयः । इत्यमरः । अस्य इत्यादयो राजशब्दाश्च तात्कालिकपुरुषाः ।

अन्त

अन्तः । "शुद्धान्तसदनोद्विग्नान्तपुरे" । इति वैद्यमप्रः । इति भरतः । "शालिहोत्रे शशाम शाक्यमुनिभिक्षामन्नपूरेषो दधा" । इत्यनिघण्टु मुकुटम् ।

अन्तःपुरायत्त, पुं, (अन्तःपुरस्य कार्य्यः रक्षणं, षष्ठीतत्पुरुषः ।) राजाश्रितनरपालकः । तत्पर्य्यायः यथा,—

"वेत्रः कुब्जोऽथ वामनः किरातोमाधवः ।
राजामात्यान्तःपुरायत्तेषु तत्परेषु ते" ।

इति हेमचन्द्रः ।

अन्तःशल्य, क्ली, (अन्तर्भवं शल्यं शल्यी रोगो यस्य वा यस्मिन् वा, स्त्रियां टाप् ।) अन्तःशल्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अन्तःशल्य, पुं, (अन्तः अन्तरे शल्यं शल्य यस्य वा ।) अन्तरि त्रिकाण्डशेषः ।

अन्तक, पुं, (अन्तं क्षयं करोति, अन्त + कर्त्तरि ण्वुल् तस्य इत्वम् ।) यमः । इत्यमरः । ("अविश्रमात्तु मद्रे मानवोऽपि नरः पशुरेव किमुतान्तकश्चिरेण" । इति रघुवंशे ।)

अन्तज, त्रि, (अन्तं अन्तं उत्पत्तिं, अन्त + जन् + ड, उपपदसमासः ।) अन्त्यजातौ । शारदः । यथा, "वेदानामोङ्कारः प्रातृत्विजो विप्रो वरेत्" इति महाभारते विष्णुसहस्रनामभाष्ये । अतः । अन्तं यावं जन्मनीति ।

अन्तज, [न्] क्ष, (अन्त + जन् ।) अन्तेवरः । अवरजः । वशपदः । हालवे । इति त्रिकः । (देवारण्ये । आलवारे । आलवारेः ।

"देवोऽहं ब्राह्मणश्चाहं तथा शूद्रोऽस्म्यहं पुनः" ।

इत्यन्तः, क्ष, (अन् + अन्तः ।) अन्तेवरः । इति शब्दरत्नावली । अन्तं यावं जन्मनीति ।

अन्तर, अो, (अन्तं इति स्वार्थे, अन्त + या + क, उपपदसमासः ।) अवकाशः । अवधिः । परिधानं । अन्तर्धानं । भेदः । अवसरः । अन्तरं । अन्तरायः । छिद्रं । अन्तोषः । विवरं । इत्यमरः । अन्तरः । इति मुकुटी त्रिकाण्डशेषश्च । "अन्तरमुपसर्जनान्तर्धौ" इति कुमारसेनः । अन्तरौ यथा । "नैवान्तरान्तरकरोद्विधिरन्तरेण" इति माघः । अन्तरे द्वादशः परिच्छेदे इत्यर्थः । अन्तर्द्धौ यथा, "अन्तर्द्धानविधौ हरिः" । इति वैद्यकं । अन्तरे यथा,—

"अन्तरं सर्व्वदेवानां
वैष्णवं मन्वन्तरेऽन्तरे" ।

इति रुद्रयामलं । अन्तरौ यथा । अन्तरान्ते यथा । अन्तरान्ते यथा । अन्तरान्ते यथा । "अन्तरेऽन्तरे रिपौ" । अन्तरौ यथा । "अन्तरान्तरे अन्तः" । तिरस्कारे यथा । "अन्तरे अन्तरेऽवज्ञायाम्" । तत्रैव यथा । "अन्तरं अन्तरेऽवज्ञायां" । अन्तरेण यथा । "अन्तरेण मुखं" । अन्तरेण यथा । "अन्तरेण मुखं कुलटानां" । अन्तरेण यथा । "अन्तरेण तां कालं वर्षाणि दीर्घाणि गतानि" । अन्तरे

अन्ति

अन्तर्हार्द, वि, (अन्तर् + धा + क्तः ।) गुप्तधारित, गूढ़ं। तत्पर्य्यायः। संवीतं २ अर्द्धं ३ आवृतं ४ संवृतं ५ पिहितं ६ छन्नं ७ स्थगितं ८ अवगुण्ठितं ९ तिरोधानं १० । इति हेमचन्द्रः । (“अन्तर्हार्दि इन्द्रिति सेव कुमुद्वतीमे पूर्द्धि ४ मन्दयति संक्रन्द-नीदयोमा” इति भाकुमारे ।)

अन्तरालो, [न्] पुं, (अन्तेऽवृष्टेर्मध्यायकलमीरे इनति, अन्त + वन् + ङिति उपधरलमाश्च ।) अन्तेवासी। इत्यमरः। इत्यमरटीकायां भरतः ।

अन्तरिक्षा, स्त्री, (अन्तायं वायाय क्षया क्षरनं क्षी + आरे अप्। स्त्रियां टाप्) भूमिक्षया। मरुत्। क्षरनं। इति मेदिनी। (“अन्तरिक्षा यनौ भूमिक्षयाया मिश्रकानने”। इति मेदिनी।)

अन्तरिक्षचारी, [न्] पुं, (अन्तेनोऽन्तरिक्षया ग्राम-सीमायामक्षते तिष्ठति, अन्त + अर + क्षी + णिनि उपधरलमाश्च।) चण्डाला। मुनिरिक्षेदः। इति हेमचन्द्रः। त्रायिन्। इत्यमरः।

अन्तिः, स्त्री, (अन्तते ज्योतिर्मण्डलीयेन सम्बध्यते इनी, अन्त + कर्त्तरि क्तिच् + इच्। अन्तिकेति-पाठे स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप्।) सप्तर्षीणां ऐदेश स्त्रानेदी। इति शब्दरत्नावली। (अन्तिका मन्तिनी ज्येष्ठमासः) सावित्री च। यथा,—“सप्तमश्चोत्त-रफल्गुनीसुतोऽन्तिः”। इति श्रीभागवते ।

अन्तिर्य, वि, (अन्ता सामीप्येन विद्यतेऽत्र, अन्त + इन् तस्य लुक्।) निकटे। इत्यमरः। सामीप्ये स्त्री। इति धरणी। (“अन्तर्नेत्यार्थकमन्ति-कार्थे”। “सप्तमि मद्भुकर्णान्तिकचरः”। इति भाकुमारे। “सप्तमि मद्भुकर्णान्तिकम्”। इति कुमारसम्भवे ।)

अन्तिकतमा, वि, (अन्तिकमेव अन्तिका, अन्तिक + तमप्।) अन्तिकतर। तत्पर्य्यायः। नेदिष्ठ ३ इत्यमरः। नेदीयस् ४ अन्तिमतम ५। इति भरतः।

अन्तिका, स्त्री, (अन्ता सामीप्यया अन्तिकेऽवस्थान-मस्या अस्ति, अन्त + इन् तस्य लुक् स्त्रियां टाप्।) सप्तर्षीणां ऐदेश स्त्रानेदी। इत्यमरः। तत्पर्य्यायः। अर्चिका २ अर्चिका ३। इति हलायुधः। कुत्ती। भ्रातृजायायाञ्च। इति मेदि-नी। भागवतञ्च इति रभसः।

(“अन्तिकं निकटे वाच्यन्तिकं स्त्री भ्रातृजायिनी। कुत्ती ज्येष्ठपतिभार्य्या सप्तर्षीणां च भगवती”। इति मेदिनी।)

अन्तिकवाक्य, पुं, (अन्तिकस्य आत्मनः वाक्यमर्थं, षष्ठीतत्पुरुषः।) निकटवाक्य। तत्पर्य्यायः। उपप्र-दर्शनं। तत्पर्य्यायः। उपप्रदर्शनं २ इत्यमरः।

अन्तिम, वि, (अन्त + डिमच्।) अन्ते भवः। चरमः। अन्त्यः। इति भरतः।

(“अन्तमन्तमुभौ वस्तादन्तौ च अन्तिमः। अन्तं कुरुवकादाद्यन्तिमन्तं हरे हरे”। इति विश्वलोचनः।) अन्तिकवाक्य। इत्यमर-टीकायां क्षीरस्वामी ।

अन्तेवासी, [न्] पुं, (अन्ते शिष्यानामेनुमध्यायक-समीपे वसति। यद्यायवसे तु नीचवर्त्तिनश्चा-यामाग्रो वसति इत्यवासेऽन्त, अन्त + वस् + णिनि ।) शिष्यः। (“ब्रह्मचर्य्यान्नीवासी कुक्षिभरितराद्यायति कः”। इति भट्टारीहरिवंशे ।

“तात! प्रायेतनासीवासी ज्योतिश्चारहरते”। इति उत्तरचरिते ।) अन्तरालः। इत्यमरः। प्राच-त्यादिनि वि। इति हेमः।

अन्तं, क्ली, (अन्ते भवं, अन्त + ष्यञ्।) दशलाख-संख्या। सप्तषष्टकोटिः। इति शीघ्रबोधी। दाडिमवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अन्त्य, वि, (अन्ते भवः अन्त + ष्यञ्।) अन्ते भवः। प्रेमोत्पन्नः। अधमः। नीचः। इति मेदिनी। (कश्चिमः। चरमः। देवः।

“अन्त्यप्रतीकं मतञ्च अन्यमन्यमपेक्षि मे”। इति रघुवंशे ।)

अन्त्य, पुं, (अन्ते भवः अन्त + ष्यञ्।) मुक्ता। इति मेदिनी। मुक्ता धात इति भाषा। योगः। इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ।

अन्त्यज, पुं, (अन्त्यो मुक्ता जायते, अन्त्य + जन् + ड ।) शूद्रः। इति हलायुधः। रजकादिसम-जातेषु। यथा,—“रजकश्चर्मकारश्च नटो बरुड एव च। कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते अन्त्यजा स्मृताः”। इति रजतकल्पे। अन्यत्रापि ।

अन्त्यजन्मा, [न्] पुं, (अन्त्यं शूद्रजातिविशिष्टं जन्मास्यार्थं जन्म यस्य सः।) चण्डालः। शूद्रः। इति हलायुधः।

(“प्रतिग्रहञ्च विद्वते प्रजायाश्चान्त्यजन्मनः”। इति मनुः।)

अन्त्यजाति, पुं, (अन्त्या जातिर्यस्य सः।) चण्डा-लादिः। तत्पर्य्यायः।

“अन्त्यजातिरन्त्यजो विलोमज एकजातिः। स हि यस्या न जातिसा कुलीनस्य विद्वेषकः। चाण्डालश्च वराहो वा किरातोऽथ विलोमजः। प्रायश्चित्तञ्च तस्यात्मा तथा संसर्गदूषकः। नैकस्य मूर्द्धे वहन्तं हन्तं तेषां विनिर्दिशेत्। तेषामपि च सैवैषा नैवान्यत्र विधीयते”। इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ।

अन्त्यर्च, क्ली, (अन्ते ऋचोऽर्चां वा समूहः वर्ग-श्चारः।) ऋचोसमूहः। ओघवर्गः। इति अमरटीकायां क्षीरस्वामी ।

अन्त्यवर्ण, पुं, (अन्ता वर्णः अन्ति वर्णोऽस्य वा।) शूद्रः। इति हेमचन्द्रः।

अन्त्यावसायी, [न्] पुं, (अन्ते भवः अन्त्यः, अन्त + अव + सो + णिनि उपधरलमाश्च ।) चण्डालादिरन्त्यजातिः। यथा,—“चण्डाल पक्कण श्वपच क्षत्तृ वेनकरन्ध्रजाः। अन्त्यावसायिनो नीचाः सपाकः पुक्कसोऽन्तिमः”। इति अमरः। (“ऋषिपुत्रो यथा चण्डालीं मुक्तवान् इति तथा कथितोऽस्तीति।

अन्त्ये

“निषादस्त्री तु चण्डालात् पुक्कसस्यान्तरासिनः। ब्राह्मणात्तीवरं सूते वाह्यात्मामपि दक्षिणम्”। इति मनुः।)

अन्त्येष्टि, स्त्री, (अन्त्या अन्ते भवा इष्टिः, कर्म-धारयः।) चरमसंस्कारः। स तु द्रव्यसाहि-नयः। यथा,—

“सविधादिभिराधानैर्यज्ञैरिष्ट्वेष्टिमन्तिकाम्”। इति स्मृतिरघुनन्दनधृता आग्नेयपुराणवाक्यं। तत्पर्य्यायः। अन्त्यकर्म २ अन्त्यक्रिया ३ और्द्धदैहिक ४ मृतकर्म ५ मृतकृत्य ६ मृतकार्य्य ७ प्रेतकर्म ८ प्रेतक्रिया ९ प्रेतकृत्य १० प्रेतकार्य्य ११ प्रेतसंस्कार १२ प्रेतसंस्क्रिया १३ प्रेतसंस्कृति १४ प्रेतसंस्तुति १५ प्रेतसंस्तव १६ प्रेतसंस्तवन १७ प्रेतसंस्तवनक्रिया १८ प्रेतसंस्तवनकर्म्म १९ प्रेतसंस्तवनकृत्य २० प्रेतसंस्तवनकार्य्य २१ प्रेतसंस्तवनविधि २२ प्रेतसंस्तवनविधान २३ प्रेतसंस्तवनविधिविधान २४ प्रेतसंस्तवनविधिक्रिया २५ प्रेतसंस्तवनविधिकर्म्म २६ प्रेतसंस्तवनविधिकृत्य २७ प्रेतसंस्तवनविधिकार्य्य २८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्कार २९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्क्रिया ३० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्कृति ३१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तुति ३२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तव ३३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवन ३४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनक्रिया ३५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनकर्म्म ३६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनकृत्य ३७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनकार्य्य ३८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कार ३९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया ४० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति ४१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति ४२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव ४३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन ४४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया ४५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म ४६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य ४७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य ४८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार ४९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया ५० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति ५१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति ५२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव ५३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन ५४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया ५५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म ५६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य ५७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य ५८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार ५९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया ६० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति ६१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति ६२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव ६३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन ६४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया ६५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म ६६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य ६७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य ६८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार ६९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया ७० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति ७१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति ७२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव ७३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन ७४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया ७५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म ७६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य ७७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य ७८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार ७९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया ८० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति ८१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति ८२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव ८३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन ८४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया ८५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म ८६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य ८७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य ८८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार ८९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया ९० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति ९१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति ९२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव ९३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन ९४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया ९५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म ९६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य ९७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य ९८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार ९९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया १०० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति १०१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति १०२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव १०३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन १०४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया १०५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म १०६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य १०७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य १०८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार १०९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया ११० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति १११ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति ११२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव ११३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन ११४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया ११५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म ११६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य ११७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य ११८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार ११९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया १२० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति १२१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति १२२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव १२३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन १२४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया १२५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म १२६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य १२७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य १२८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार १२९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया १३० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति १३१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति १३२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव १३३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन १३४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया १३५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म १३६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य १३७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य १३८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार १३९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया १४० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति १४१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति १४२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव १४३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन १४४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया १४५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म १४६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य १४७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य १४८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार १४९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया १५० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति १५१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति १५२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव १५३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन १५४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया १५५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म १५६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य १५७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य १५८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार १५९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया १६० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति १६१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति १६२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव १६३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन १६४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया १६५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म १६६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य १६७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य १६८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार १६९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया १७० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति १७१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति १७२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव १७३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन १७४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया १७५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म १७६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य १७७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य १७८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार १७९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया १८० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति १८१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति १८२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव १८३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन १८४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया १८५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म १८६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य १८७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य १८८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार १८९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया १९० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति १९१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति १९२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव १९३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन १९४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया १९५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म १९६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य १९७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य १९८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार १९९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया २०० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति २०१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति २०२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव २०३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन २०४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया २०५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म २०६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य २०७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य २०८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार २०९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया २१० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति २११ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति २१२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव २१३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन २१४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया २१५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म २१६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य २१७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य २१८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार २१९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया २२० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति २२१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति २२२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव २२३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन २२४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया २२५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म २२६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य २२७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य २२८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार २२९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया २३० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति २३१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति २३२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव २३३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन २३४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया २३५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म २३६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य २३७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य २३८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार २३९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया २४० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति २४१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति २४२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव २४३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन २४४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया २४५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म २४६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य २४७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य २४८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार २४९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया २५० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति २५१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति २५२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव २५३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन २५४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया २५५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म २५६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य २५७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य २५८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार २५९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया २६० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति २६१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति २६२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव २६३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन २६४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया २६५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म २६६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य २६७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य २६८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार २६९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया २७० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति २७१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति २७२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव २७३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन २७४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया २७५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म २७६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य २७७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य २७८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार २७९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया २८० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति २८१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति २८२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव २८३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन २८४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया २८५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म २८६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य २८७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य २८८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार २८९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया २९० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति २९१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति २९२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव २९३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन २९४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया २९५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म २९६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य २९७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य २९८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार २९९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया ३०० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति ३०१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति ३०२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव ३०३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन ३०४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया ३०५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म ३०६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य ३०७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य ३०८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार ३०९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया ३१० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति ३११ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति ३१२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव ३१३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन ३१४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया ३१५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म ३१६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य ३१७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य ३१८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार ३१९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया ३२० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति ३२१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति ३२२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव ३२३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन ३२४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया ३२५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म ३२६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य ३२७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य ३२८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार ३२९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया ३३० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति ३३१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति ३३२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव ३३३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन ३३४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया ३३५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म ३३६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य ३३७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य ३३८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार ३३९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया ३४० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति ३४१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति ३४२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव ३४३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन ३४४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया ३४५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म ३४६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य ३४७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य ३४८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार ३४९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया ३५० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति ३५१ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तुति ३५२ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तव ३५३ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवन ३५४ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनक्रिया ३५५ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकर्म्म ३५६ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकृत्य ३५७ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनकार्य्य ३५८ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्तवनसंस्कार ३५९ प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्क्रिया ३६० प्रेतसंस्तवनविधिसंस्तवनसंस्कृति ३६१ प्रेतसंस्तवनविधिस

अन्य

विशाते खुगादि सेट्। १ वृक्षादौ वृद्धिरहितो-भावः। तेनान्यमोऽहं। लक्षणोक्तदूषणोक्ति-दूषणव्याप्तिवारणायाह अव्याप्तिभावनोक्तिव्याप्ति-वारणायाप्यादरेयेः। मोहे लोटनरेशुदरदरन्-त्यादिसूत्रेभावे सुप्तिङन्तेषमव्ययमव्यये दानौ वृत्तौ मन्यते। वृत्तौ लक्षणोक्तव्यव्यय-मोक्तावे मतौ संज्ञये स्यानौ सन्दतौ च व्यय-यतने पेराव्याप्तौ रोदने। कथौ वादहतौ च लिङ्गिवितौ धर्मयेरेते अने कथोद्देशनिर्णेयसङ्-ख्यतयो भावतोऽनुभोक्ता। दीर्घत्वादिवृ चाद्युं इर्णसाधनं धातवः। वाचका भावसाधन-व्यत्ययादकर्मोक्ता। कौटिल्यादिवृत्तिर्धर्मोक्ता ये ते तु धातवः। तदनुप्रवेशकसिद्धा सुबन्तत्-वमां तद्धर्मोक्ता। इति। अन्यति अन्यायति इदः। इति दुर्गादासः।

अन्यं, क्ली, (अन्य + अच्।) अन्यकारः। ("लोहत्रये तमसि त्रिपुरो मलत्रीलालाक्षा"। इति उणादिवृत्तिः।) अन्यं, इति मेदिनी।

अन्य, त्रि, (अन्य + अच्।) चतुर्थस्वरीन। आत्मा व्यापृता इति त्रिषो मात्रा। तात्पर्यात्। अ-वृक्ष्। इत्यमरः। ("वक्षोऽन्य पतिरेव सङ्ग-मतः"। इति साहित्यदर्पणे। "अन्यो असाविनाथानि न मया कदाचो सङ्ग। दो मासेऽपूर्वेऽवत्सरमन्यं समाप्तुतः"। इति मनुः।)

अन्यः, [न्] क्ली, (अन्य + असुन्।) अन्नं। इत्य-मरः।

अन्यक, पुं, (अन्य + स्वार्थे कन्।) देशभेदः। इति हेमचन्द्रः। लघोपः।

("सर्वं च सुवर्णं च हस्तमिव्यन्यकाद्याः"। इति पाणिनिः।) अन्यभेदः। इति लघुसारः। ("स हस्यकन्यकाद्यारकाणोऽपि वि भासः। समस्कोऽपि गोत्रेति योगुरुच्च निवासिना"। इति पाणिनिः।) मुनिविशेषः। इति भाग-वतः। (वृत्तिभेदः। यथा पाणिनौ "अन्यक पुजाकयेन राजन्यका च विभाषो। चतोऽन्यकादाः सिद्धान्तमात्रे वर्णादि सिते"। इति पाणिनिः।

अन्यकरिष्ट, पुं, (अन्यस्य अन्नस्य रिष्ट भाव-स्तत्र कर्तृ, यद्वा तत्पुरुषः।) दिवः। इत्यमरः। देवताभेदो अन्यकारणाकरणतृ सूर्यो दि-व्यदेव च वर्णते।

अन्यकारः, पुं, क्ली, (अन्यमन्नमन्नत्वं करोति, अन्य + कृ + अण्।) देवताभावभाव। आचार इति अन्यः। अन्यकारः। आत्मे च तात्पर्यं च लिङ्गं। मन्त्र च। इत्यमरः। ("अन्यकारमा लिङ्गमाहारो"। इति स्मृतिः।) अन्नकारं इ-इति तन्त्रसिद्धान्तः। अन्नकारादे आत्मनमं-ऽन्नमेऽन्नत्वकारादौ लक्षणं। ४ अन्नत्वकारं आत्मनमं। ५ अन्नत्वकारादौ लक्षणं। ६ अन्नत्वकारं आत्मनमं। ७ अन्नत्वकारं। इत्यमरः। अन्न हुवा। अन्नकृदि-त्येऽन्नकारादौ। लिङ्गं। अन्नत्वकारं तत्त्व। इति तन्त्रसिद्धान्तः।

अन्नकारकृद्, पुं, (अन्नकारं आत्मनमं करोतु, यद्वा तत्करा इव, यद्वा तत्पुरुषः।) दिवः। इति हेमचन्द्रः।

अन्नकूट, पुं, (अन्नस्य अन्नकारं करोति, अन्न + कारी-अर्थे किप् + अन्नकारः, तादृशः कूटः।) आत्म-आत्मकूटः। इति विश्वप्रकाशः। आत्मिका आत्मकूट इति माला।

("अन्नकूटाका महिद्धीनो महामोक्षमये मखे। अन्नकूटे निराजन्निद्रस्तूर्यो वा सदा"।

इति सङ्गीते।)

अन्नतमसं, क्ली, (अन्यति, अन्य + अच्, अन्नं तमः कर्मधारयः, समासान्त अच्।) विरिक्ता-अन्नारं। इत्यमरः।

("अन्नतिमत्यमसमन्नोऽन्नरत्नं हरिः"।

इति त्रिकाण्डशेषे।)

अन्नतामसं, क्ली, (तम एव तामसं प्रज्ञादित्वात् सार्थे अण्।) विरिक्ताभावः। महामन्नारं। इत्यमरटीकायां भानौ।

अन्नतामिस्रं, क्ली, (तमिस्रेव तामिस्रं, सार्थे अण्, अन्नं विरिक्तं तामिस्रं कर्मधारयः।) विरिक्ता महामन्नतमसमन्नवरिक्तेषु। यद्यमन्नतामन्नतामि-तामन्नतमिस्रेषु। देवताद्वे अन्नमेऽन्नयोक्तेति मुनिः। इति भारतमन्नतमे,—

("अन्नविरिक्तिमिस्रमन्नतामिस्रतिरोन्नरकवि-शेषा" स च विरिक्तामन्नतमः। "तस्यां अर्थो यज्ञामन्नतामिस्रमन्नधात्तृ"। इति महाभारत-चरिते।)

अन्नमुखिका, स्त्री, (अन्य वृद्धिरहिते, अन्न + मांसे इव, अन्नं वृद्धिरहितं मुखादि तत्रेवेव मास-मति, मुख् + स्वुल् इवोत्वादित्वात् टीत्वे ह्रिया टाप्।) देवताकृतका। इति हेमचन्द्रमाला।

अन्नाक्षि, पुं, क्ली, (अन्य अक्षि। मध्यमः।) मध्य-भेदः। इति विश्वप्रकाशः। पुंक्षिया क्षिया इत्यादि।

अन्निका, स्त्री, (अन्न + स्वुल् क्षिया टाप्।) पुत्र-विशेषः। इति। इति मेदिनी। अन्नकी। इति हेमचन्द्रः। लोकिके। अन्नपुत्रोऽन्निका। इति हेमचन्द्रमाला।

अन्नुः, पुं, (अन्न + उङ्।) पुत्रः। इत्यमरः।

अन्नुण, पुं, (अन्न + उणच्।) क्रियोक्तवद्यः इति हेमचन्द्रिका।

अन्नु, पुं, (अन्नस्य लोकेन अन्नत्वं अन्नयत् करोति, अन्न + कर्मणि ट।) आत्मा। अन्नत्व-कीर्तौ। इति कविकल्पलतायाम्। ("वैदिकेषत्व-वादस्यादिष्टमां भवतो ज्ञानिदिष्टेन, न तु कस्य-चन्नन्यविशेषो अन्नत्वमीयो च। "अन्नवादस्यादस्तन्तु मुक्तकेन्नन्त्र प्रसूतये। वैदिकेषत्वकर्तारो वादिनां कल्पितस्थिते"। इति मनुः।)

अन्नं, क्ली, (अद् + कर्मणि क्त।) ओदनः, ("अन्नं पेयं वलं भक्ष्यं अन्नं विष्ठाकृमिर्मृतं

अन्य

इति आद्यनन्नत्वसंहितायां। अन्नमोदनः। अन्नं २ अन्नः ३ निक्षा। ४ ओदनं ५ रोटिकिः ६। इत्यमरः। निक्षा ७। इति मेदिनी। अन्नं ८। इति राजनिर्घण्टः। अन्नं ९ बलिका १० भोजनं ११। इति भट्टाधरः। अन्नं १२ आहुतिः १३ नीवारिका १४ प्रसादः १५। इति हेमचन्द्रा-वली। १। अन्य तुल्यः। वृद्धिरहितो वृद्धि-शब्दिविरुद्धवाचीति। तुल्यः। तुल्यवदयोऽन्न-मकाशादिभेदः। २। अवहतुल्यः। वेदा-चारिके। आदृष्टे। तुल्यत्वं। वेदत्वं। तुल्य-त्वम्। ३। इत्यवाहतुल्यः। विरलके। अन्नयं। अन्नत्वं। अधिकारित्वम्। ४। उच्चतुल्यः। प्रशस्तीयत्वं। तुल्यः। अधिकारिके। आदृष्टेः-वाचिके। स्वविशिष्टवोधकारित्वम्। ५। अव-आहतुल्यः। अन्नारिके। ६। लोकमन्नवहारो-तुल्यः। दुर्जनत्वं। ७। अनिष्टिवाहतुल्यः। स्वार्थ-कारिके। ८। अनुकम्पिवाहतुल्यः। दुर्जनत्वं। ९। अन्नधैनवतोऽहतुल्यः। लोकपरिके। विशेषे। लघुत्वम्। १०। शास्त्रिविरुद्धवाहतुल्यः। वि-दोषवैधत्वयोगे। अन्नत्वम्। ११। अहतात्मतुल्यः। तुल्यो। अन्नयं। अधिकारित्वम्। इति राज-वल्लभः। १२ आर्षे। इति शब्दरत्नावली। क्लिवे। इति तन्त्र तत्त्वसारमन्नयो वर्तते। अन्नारोहस्य मार्गे। अन्नवाचं यथा,—

"सुधौतान्नमयुतं व्योम्नो वर्तते वै यथेन्द्र। तद्वत् प्रवर्तं व्योम्नं विवर्तं तुल्यरूपकम्"। तन्त्रटीकायां।

"सर्वं शरीरं सर्वं सर्वेषं दोषवं अन्नं। अधोमध्यमुखं शीर्षं तुर्यवर्णं यथावरं"। इति आद्यधाराः। ३। तदाहरणं यथा,—

"शारीरकुलिमात्रानि तुल्यरूपमयाः। अन्नस्य प्रकारनिर्देशः। अन्नपद्धतिमात्रानि सर्वं। प्रतिपदे मुहिमात्रं। इति मुहिमात्रं। अन्नं च, "अन्नमात्रानं सर्वं अन्नवाचनु प्रकाशनं। अन्नत्र वाचकार्यं हि पुनः अन्नं व्यवोदरे"। इति शब्दरत्नावली। ४। अन्न अन्नवाचनिर्णय-रामार्थः। तत्र अन्नवाचनुः। तन्त्रतत्त्वे। "अन्नं वर्तमिदं लोकं अन्नमात्रमयं यदं। तत्तत्वं तत्त्वनिर्णयं लोकं निर्देशनम्"। अन्नं हि प्रत्यक्षं यदो वर्तते सदो वर्तते। सर्वमेवान्नमात्रमं देवं वैदिकमेवं तुर्यं। तत्र,—

"अन्नमूर्तिमयं लोकं तत्त्वमूर्तिमयो लोकः। तत्त्वं तत्त्वमयं सर्वं तत्त्वमूर्तिः प्रकाशते"।

अथ

ओमादा एलमीलाद्या सर्वमंत्रमयीपुरंदरी"। ॥ ।
ब्रह्मा मुखा ब्रातःकुमारिकीतत्कालार्चनं विधाय
पुस्तकपाल वेखरीरूप मध्येषु च मुखनेत्रकरीपीठ-
मध्यगां पीठदेवीमंत्रेण आवाहित्वार्चयं कुर्यात्।
ब्रह्मा त्रिनेत्रं ब्रह्मपत्रे चतुरे वक्त्रं। मुखे वह्नि-
ज्वालके नमः। हरि मध्यपुरीते देवतारे नमः।
सर्वत्रे।

"ब्रह्मेशा अस्तराक्षीणां चर्चिकेऽम्बा उपासुतः।
वह्निः कव्यः सोमपात्रे देवता वाहपूजिका"।
तत्र वराहमूलाली। श्रीं वाराहमायां नमः। श्रीं
पुरदाय नमः। इत्यादि मंत्रेण आवाहनादिकं
कृत्वा। तथा च विधेये।
वाहानि मादवा कुर्यात् ततो देवीं विचिन्तयेत्।
वर्णे च।
"वह्नीशाया अर्णविद्या तद्वीजेनाकुलस्वरा"॥१॥
ततो आर्या।
"ब्रह्मी विचित्रवस्त्रा वरपत्रपुत्रा
मद्यप्रदानविरतां मनसाभजामि।
त्रयस्त्रिंशिन्मुखकलभरां त्रिनेत्रां
पूर्वां भजे भरवतीं भवदुःखहन्त्रीं"।
वर्णं आवा आरभ्य संपूज्य हृदयान्तर्यं कृत्वा।
ततः आत्मोदयदीपपूर्वां विधाय मूलवेखरी-
मन्त्रोद्धारविरतीमन्त्रां दीपपूर्वां विधाय पूज-
योन्या आवाहनादिपञ्चोपचारान्तान्तिवर्यं वि-
धाय आवरणपूजामारभेत। तथा केहरीमन्त्र-
वीजे श्रीं पूरयाय नमः। पैक्षेते श्रीं हिरण्ये
लाक्षा। वायवे श्रीं हिरण्ये वस्त्रं। ईशानाय
श्रीं वस्त्रान्तं पूं। अग्ने नेत्रयुगाय वौषट्। वसु
शिरः श्रीं अस्त्राय फट्। चतुरस्रं पूर्वादिक
क्रमेण आग्नेयादि कौमारं वैष्णवं वाराहं इन्द्राणि
चण्डादि ब्रह्माण्टौ दलाग्रविसोद्भेन पूजयेत्।
यथा।

'रक्तेषु दुर्गेरेना ब्रह्माद्याः कमलं सुधीः"।
प्रथम ब्रह्मपूर्वदलायै त्रिनेत्रायै। कालिका
दलके मंगला वैष्णवके उच्छिष्टा। तत्र ब्रह्मा-
दीन् स्वतीय मूर्तिका पूजार्थं विज्ञप्तीनां
वर्णे नमस्करेत्। ॥ । अत्र दलकरमः कौ-
मारमन्त्रकल्पः। तथा च।

"ब्रह्मादिभि सर्वेरुमां वहुलाक्षरयं।
कालेश्वरेण मुखलाक्षरेणाभ्यर्चनं"। ॥

अथ ब्रह्म ब्रह्मादिदलपत्रायाः। आवाहि
कौमारीश्च। ब्रह्मा ब्रातः त्रिनेत्र ब्रह्मपत्रे
कालिं कौमारीं ब्रह्मपत्रे नमः। इत्यादि
मंत्रेण दुर्गादीनामर्चनं संपूजयेत्। ॥

अथ ब्रह्मपूर्वदले।

"ब्रह्म ब्रह्मपत्रे ऐं नमः ब्रह्मपत्रके।
ब्रह्मी ब्रह्मपत्रे ऐं ब्रह्मपूर्वे नमोऽस्तु ते।
ब्रह्मी ब्रह्मपत्रेभ्यादि ब्रह्म ब्रह्मपत्रके।
ब्रह्मेशी ब्रह्मपत्रपूर्वे नमोऽस्तु ते।
ब्रह्मपत्रे त्रिनेत्रायै ब्रह्मपत्रे।
ब्रह्मपत्रे ब्रह्मपूर्वे नमोऽस्तु ते।

अथ

उच्छ्वासनुलहस्ते ब्रह्मपत्रपूर्वके।
चतुर्मुखे महारौद्रे ब्रह्मपूर्वे नमोऽस्तु ते।
विचित्रवस्त्रे ऐं ब्रह्मपत्रवासिनि।
हिरण्यवस्त्रमोदे ब्रह्मपूर्वे नमोऽस्तु ते।
साधकमोहरे ऐं ब्रह्मपूर्वनिवासिनि।
कुमारमस्ते ऐं ब्रह्मपूर्वे नमोऽस्तु ते।
वटुवेदमन्त्रमाले ब्रह्मपूर्वनिवासे।
ब्रह्माणारिकन्ये च ब्रह्मपूर्वे नमोऽस्तु ते।
ऐं ब्रह्मपत्रवासिनि सर्वमंत्रात्मादारि।
सर्वमन्त्रवरे ऐं ब्रह्मपूर्वे नमोऽस्तु ते।
ब्रह्माणिधमाधारात्मे ब्रह्मविद्यमयारिणि।
सर्वमन्त्रवरे ऐं ब्रह्मपूर्वे नमोऽस्तु ते।
पुजाधाने षटेदण्ड लोकेमेवत् ब्रह्मादिना।
तत्र ऐं त्रिशा ब्रह्मीमंत्रेते वाम संस्कर।
प्रातःकाले षटेदण्ड ब्रह्मपत्रपूर्वके।
तत्र आहत्यमंत्रा ब्रह्मर्द्धमाना दिने दिने।
दर्शे कर्मे च दातव्यं न प्रकाशं कदाचन।
ब्रह्माद्यानु कार्यसिद्धिः स्यात्साधकस्य न संशयेत्।
इत्यब्रह्मपूर्वालोकं समाप्तं। ॥

अथ ब्रह्मपूर्वालयं।

"वधिताधाद्रवर्णाया या या विद्या हृदुर्द्धया।
हृदया वधिताः सर्वा कुमाराधिपिता मता।
साधकं स्वयमं साधक सर्व हृदीरितं।
वैष्णेलक्ष्मयं नाम ब्रह्मपत्रं नमस्तिये"

ईश्वर उवाच।

"ब्रह्म ब्रह्मपत्रं वक्ष्यामि साधकानां हितावहं।
वैष्णेलक्ष्मयं नाम ब्रह्मपत्रं ब्रह्मपत्रकं।
ब्रह्मविद्यामयं ब्रह्मपत्रं सर्वमंत्रमयं परं।
साधकं साधकानां च सर्वेषां च हितावहं।
वैष्णेलक्ष्मयमयं ब्रह्मपत्रं ब्रह्मपत्रकं।
ब्रह्मी विद्यामयी देवता सर्वसिद्धिदा।
ब्रह्मपत्रेषु कार्यसिद्धिः प्रसिद्धिता ब्रह्मपत्रका।
ब्रह्मी ब्रह्मपत्रे ऐं ब्रह्मपूर्वे नमोऽस्तु ते।
ब्रह्मपत्रे

अन्या

अन्यथा, अ, (अन्यस्मिन् काले अन्य + था ।) काला-न्तरे । अन्यसमये । यथा,—

"अन्यथा भूमयं ईशः सृजामि सकलं जगत् ।
तथाऽपात्र परिग्रहे वैलक्ष्यं सुरतेश्वरि" ।

इति माला ।

अन्यदृश्, पुं, (अन्यदा समाहितमिव दृष्टः ।) कौशिक । यथा,—

"अन्यदृग्दृष्ट इतिवृत्तकथा
कौशिकेनेवेति साक्षमाला" ।

इति कालापव्याकरणे ।

अन्यपूर्वा, स्त्री, (अन्या पूर्वो यस्याः सा ।) गौरमेघा कन्या । यस्यां वाग्दानात् दत्ता दूरदेशे विवा-हिता कन्या । सा यस्या यथा,—

"शस्त्र गौरमेघा कन्या पूर्वमेघा कुलाधमा" ।

वाग्दत्ता सगोत्रजा कृतचौलप्रदत्ता ।
उत्कण्ठाहिता या च या च पाणिग्रहीतिका ।
यदि चरित्रता या तु पुनर्भूसमा च सा ।
इत्येता वाग्प्रदेयोक्ता दक्षिणा कुलमिश्रिता" ।

इत्युद्वाहतत्त्वं ।

अन्यधा, पुं, (अन्यत् कौशिकात् विभर्ति धारयति अन्य + धा + क्विप् ।) काक । इति हेमचन्द्रः । (कौशिक ।)

अन्यधा, पुं, (अन्यदा समाहितमिव भवः धातिना कर्त्तरीति डा ।) कौशिक । इति हेमचन्द्रः ।

("कन्यासंप्रदाने मातरि
कन्यादोषेषु सप्तमं वर्षं" । इति स्मृतेः ।)

अन्यमनस्क, त्रि, (विगतं अन्यमनः । अन्यत्र किन् समौ दत्तः स इति बहुव्रीहौ कप्प्रत्यये निष्पन्नः । (विषयान्तरासक्तचित्तता उपलिप्त-वस्तुविस्मृतिकरणम् । आलिङ्ग । यथा चित्त ।)

अन्यवर्ण, त्रि, (अन्यदा कौशिक वर्णोऽस्य बहुव्रीहिः । कौशिक । अन्येन प्रतिसाम्यम् । इति भरतः ।)

अन्यवारी, [न्] त्रि, (अन्यत् पूर्वमेवोक्तमवारयति निवेधति, अन्य + वृ + णिच् उपपदसमासः ।) इवरवारी । अविवरवारी । अन्यवारयिता । यथा,—

"अन्यवारी विवादेषु कौशलादौ निरुत्तरः ।
आत्मप्रत्ययवादी च दोषे दक्षिण्य एव च" ।

इति कालापव्याकरणे ।

अन्यशब्द, पुं, (अन्या अन्यतरा ज्ञाता यस्य स, समासान्तः कः ।) अन्येनाज्ञातमुक्तव्यवहारः । यथा कश्चिद् पुरुषोऽन्यं । अन्यतरोऽयं । ज्ञातव्यः ज्ञा । इति हेमचन्द्रः ।

अन्यसृक्, [ज्] त्रि, (अन्यस्य वस्तुनि अन्य + सृज् + क्विप्, उपपदसमासः । "सृजः इत्यसृजः" इति वचनात् ।) अन्यस्रष्टा । इति मुग्धबोधः व्याकरणं ।

अन्यस्थ, त्रि, (अन्यत्र वस्तुनि अन्य + स्था + क, अलुक्समासः । इति मुग्धबोधव्याकरणं ।) अन्यत्र, पुं, (अन्य + त्रल्, ल इत्, ऐकारिक, अन्यत्व अन्यत्वम् ।) व्यतिरेक । अन्यो विषे । व्याप्ति । यथा,—

"अन्यादेशादि दहनं विना पूर्वमौक्षिकि ।
न तच्चमत्यमाकूतं इत्यादिरन्वयत्" ।

इति व्याकरणतत्त्वं सारः ।

अन्यान्य, त्रि, (व्याप्तमन्येन, व्याप + अन्येनादौ दत्, ततो नकुलसमासः ।) अनुचित । अयोग्य । यथा,—"दुर्व्यवसने व्यापृतकथनमन्या अन्यान्य-मिति प्रतिज्ञा सहिता" । इति विश्वनाथः ।

अन्यान्य, [न्] त्रि, (अन्यं अन्यं प्रति अन्यान्य-मिति प्रतिज्ञा सहिता" । इति साहित्यदर्पणः ।)

अन्यापदेश, पुं, (अन्यं प्रति अन्यस्य वस्तुनः कथनम् ।) अन्यव्याजेन । इति साहित्यदर्पणः ।

अन्यापदेशवत्, त्रि, (अन्यापदेशः अस्त्यस्य मतुप् ।) अन्यव्याजेनोक्तिमान् । इति साहित्यदर्पणः ।

अन्यापदेशिन्, त्रि, (अन्यापदेशः अस्त्यस्य इनि ।) अन्यव्याजेनोक्तिमान् । इति साहित्यदर्पणः ।

अन्यार्थ, त्रि, (अन्यः अर्थः प्रयोजनं यस्य ।) अन्यप्रयोजनविशिष्ट । इति साहित्यदर्पणः ।

अन्यार्थ, पुं, (अन्यः अर्थः प्रयोजनं यस्य ।) अन्यप्रयोजनविशिष्ट । इति साहित्यदर्पणः ।

अन्यार्थ, पुं, (अन्यः अर्थः प्रयोजनं यस्य ।) अन्यप्रयोजनविशिष्ट । इति साहित्यदर्पणः ।

अन्यार्थ, पुं, (अन्यः अर्थः प्रयोजनं यस्य ।) अन्यप्रयोजनविशिष्ट । इति साहित्यदर्पणः ।

अन्या

"अन्यदुद्दिश्य यत्किञ्चित् दुर्दिनं तत्प्रकीर्त्तितं" ।

इति स्मृतेः ।

"स कीर्त्तेद्वं मुहूर्त्तानां सप्तमि तारकाः" ।

इति मनुः ।) इत्यादि वचनप्रामाण्यादुक्तो दोषः । इति दुर्दिनतत्त्वं । इत्यवरसमाप्तः । इति रामनवमीव्रतोद्यापनं ।

अन्यास, पुं, (अन्य + अस + घञ् + मांसे बहु ।) वेधः । कुर्षः । इत्यमरः । ("अन्यैकाग्रमनस्कोऽन्य-मस्कार्षीत्" । इति रामायणे ।)

अन्यासक्ता, स्त्री, (यदी परिभाषाकारः, अन्यत्र + सञ्ज्, इत्यस्मात्, अन्यत्रासक्तमना इत्यर्थः ।) अन्यत्रासक्तचित्ता । सा तु दौहदाभावेऽप्यन्य-मातृजनचित्तानाम् हृदयस्थो । तत्र ता-भिर्न्यासक्तत्वात् । इति भावप्रकाशः । तत्र सा-धारणं लक्षणमाह । यथा सुश्रुतः ।

"परिभाषितेऽपि वचने न ददाति प्रतिवचः ।
क्षितिमेव तु सदाऽन्यासक्तचित्तं विदेत्तकं" ।

इत्यन्यासक्तलक्षणं । तस्याश्चिकित्सा कर्त्तव्या । तथा च तत्र । अन्यासक्तमनस्कायाः सिद्धिमाह पुंसवनं । पुंसवनं प्रयोगं वक्ष्यामः । अन्यासक्तमनस्कायाः सिद्धिमाह । यथा च तत्रैव ।

"अन्यासक्तमनस्कायाः

अन्या

अक्षरा, क, (अक्षिन् काटे अच् + टा ।) काजल, काटे । अक्षरामये । दण्ड,—

"अक्षरा भूषणं पुंसः शमा भूषणं योषितः ।
शमाभ्यां परिमले वैशद्यं सुरतेष्विव" ।

इति माघः ।

अक्षदृक्, पुं, (अक्षया अमाऽक्षिभिरया दृक् ।) चोरिका । दण्ड,—

"अक्षदृक्तुरा धनिकृन्तकस्य
मोषूर्णिनाभीरिव ताडमानाः" ।

इति कुमारसम्भवे ३ ।

अक्षपूर्वा, स्त्री, (अक्षा पूर्वा दत्ता या ।) चौरकर्म्मया कन्या । यथोक्ती वाग्दानादिना दत्ता पुनरन्येन विवाहिता कन्या । सा यथा दण्ड,—

"यस्तु चौर्य्येण कन्या वर्त्तयेत् कुलाधमः" ।

याचा दत्ता मनोरत्ता क्षतयौनुसमुच्या ।
उत्क्रान्तयोनिता या च या च पाणिगृहीतिका ।
अग्निं परिहता या तु हृतपूर्वपतेश्च या ।
इमेताः कामदेवोक्ता दक्षिणा कुलपांसिनः" ।

इत्युद्वाहतत्त्वम् ।

अक्षयत्, पुं, (अक्षान् क्षीणान् विभर्त्ति धारयति अच् + म + क्विप् ।) काक । इति हेमचन्द्रः । (क्षीणान् ।)

अक्षयान, पुं, (अक्षया अमाऽक्षिभिरया अनः शकटमिवाऽवयवा ।) चोरिका । इति शब्दमाला ।

("कन्यामन्यामया मायिं
कन्यकोद्वाहमात्मनः ।
अक्षयानीं महान्तं ते" । इति रघुः ।)

अक्षयवत्, त्रि, निश्चयिक । अक्षयन्तः अक्षयिन् मतौ वत्व च दिति वक्तव्यादीनां वत्वमेव लिङ्गः । (विवाहाद्यात्मनिश्चयवत्या उपस्थिताः कार्य्यं निर्वाहयतीवत् । अक्षिवत् । यथाविधि ।)

अक्षरिक, त्रि, (अक्षया दीप्त्या वर्त्तते ठक् ।) चोरिका । क्षयेण प्रतियोगिना । इति भाषाः ।

अक्षवारी, [न्] त्रि, (अक्षन् पूर्वमोहनमात्मनः क्षिपतीति, अक्ष + वह् + क्विप् उपपदसमा ।) द्यूतकारी, अक्षिकवारी । अक्षवारादी दण्ड,—

"अक्षवारी विगर्हेत् नीरजाती विशेषतः ।
अक्षप्रवर्त्तको च क्षीव दण्डविद्य स्मृतः" ।

इति अक्षप्रवर्त्तके भारते ।

अक्षवाह, [न्] (अक्षा शकटावयवा वहति वह + णिनिः अक्षं वा वहति ।) अरिष्टवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (शकटवाहके पुंसि । शकटवाहके त्रि । इति मेदिनी ।)

अक्षवृक्ष, [न्] त्रि, (अक्षिन् अक्षणि वृक्षति अच् + वृक्ष + क्विप् ।) अक्षवेधकः । इत्यमरः । "वृक्ष वृक्षवृक्ष" इति भाषायाम् । अक्षवृक्षाः । इति हलायुधः । अन्यच्च ।

अक्षशौण्ड, त्रि, (अक्षादक्षादि शौण्ड अच् + वृक्ष + क्विप् ।) अक्षवेधकः । इत्यमरः । अक्षशौण्डाः ।

अक्षसू, ई, (अक्षा । अक्षान् सूते । सू + क्विप् ।) अक्षवृक्षः । इत्यमरः । अक्षसूः । इति हलायुधः ।

अक्षसूत्र, त्रि, (अक्षादक्षादि सूत्र अच् + वृक्ष + क्विप् ।) अक्षवेधकः । इत्यमरः । अक्षसूत्राः ।

अक्षहृत्, पुं, (अक्षान् हरति हृ + क्विप् ।) अक्षवेधकः । इत्यमरः । अक्षहृतः ।

अक्षाटक, पुं, (अक्षा । अक्षान् वृणोति । वृञ् + ण्वुल् । अक्षाणां वरणकर्त्ता । अक्षाणां वरणे । भावे घञ् । वरः । अक्षस्य वरः । अक्षवरः । अक्षाणां वरः । अक्षवरः

अप

("यद्यप्यत्रमयोर्द्वयोरेन्द्रियसमन्वितं।
अथवीहतभूतोत्थं शुचाद्यं भोजनाश्रयं"।
इति हलायुधः।)

अन्नदानार्थ, त्रि, (दीयते यस्मैतत् तिरन्दिदा इति दानम् अन्नार्थं अन्नाय वा दानं यत्र, ततो बहुव्रीहिः।) यागार्थं। संकल्पे।) अन्नदानार्थं। अन्नदानयुक्ते। इत्यमरटीकायां भरतः।

अन्नपूर्णा, स्त्री, (अन्ना पूर्णा अन्नार्थं वस्तुमाला, औकारितात् ङीप्।) देवताभेदः। इति हैमचन्द्रः। (अन्नाय। इति भाषा।) (यथेच्छा। यथा। इत्यादि भाषा।)

अन्नपूर्ण, स्त्री, (न पूर्णः, वस्तुमालः।) क्षुधितः। रोगी। इत्यमरः। बुभुक्षारहितः। अजीर्णवान्। यथा,—

"सा आत्मा अन्नमयोऽन्ये शुद्धया प्रभुं न ब्रह्मा वर्षं दीर्घैरन्नमयैरन्नदोषो आत्मा वा इत्यनुवर्तते"। इत्यन्नमयवर्तिनः।

अन्नपर्वन्, स्त्री, (अन्न + इन्द्र + भावे ल्युट्।) लङ्घनं। रोगादौ भोजनाभावः। इति हैमचन्द्रः। (अन्नमयं पर्वन्ं हानावयो यत्र यत्। ततोऽन्नं। इतिलुप्तः।)

अन्नपर्व, स्त्री, (न पूर्णति पंचो यस्मात्, यत + अजादात् यत्, ततो बहुव्रीहिः।) क्षुधः। चन्द्रा। तत्पर्यायः। २ लवणम्। ३ लोकं। ४ जलम्। (न पूर्णति। इति कटाधरः।

("अक्षिणु विद्युत्वं लोके नाथवद्युवमाहते")। इति त्रिलोचनदासे।

"अक्षीणमन्नं पुरुषस्योक्तं दर्वि
लक्षिप्रकरणे न जलाय हविः"।
इति कुमारसम्भवे।)

अन्नपा, स्त्री, (अन्नं पर्व तत्पूरयेवेन दयति, अन्न + दा + कर्मणि क, उपपदसमासः।) सर्वलोकधात्री। इति राजनिर्घण्टः।

अन्नपाचन, पुं, (अन्नस्य अजीर्णजातस्य पाचनं यस्मात्, बहुव्रीहिसमासान्त ल्युट्।) अग्निः। दीप्तिः। इति अमरः।

अन्नपाचन, पुं, (अन्नस्य पाचनं यस्मात् बहुव्रीहिः।) वैद्यकः। इति हलायुधः। औषधः। इति अमरः।

अन्नपाल, त्रि, (अन्न + पाल + अण् वृद्धिः।) यथार्हदाता। दिवसेन। अन्नदाता यथा प्रजानां राजादयो आत्मनाः प्रभवः। ("अन्नदः पुरुषो हुतं देविदेवस्य न"। इति श्रुतिरन्नदस्य फलोक्तेः।)

अन्नपाल, स्त्री, (अन्नस्य पाला यत्नेनो रक्षणं यस्मात्, क्रियां प्रति कारणत्वात्। अन्नं पालयति। पाल + अण्।) यत्नेनो अन्नं। इत्यमरः। (अन्नस्य पाला। इति षष्ठीतत्पुरुषः।)

अन्नपाल, त्रि, (अन्न + पाल + ठक्।) यत्नेनो अन्नं। (अन्नस्य पाला। इति षष्ठीतत्पुरुषः।) अन्नपालः। अन्नपालकः। इत्यमरः।

अन्नपाश, स्त्री, क, (न अन्नक्ष पाशः अन्नेन, स्वरूपः।) अन्नपाशः। इत्यमरः।

अन्नपाश, पुं, (न अन्नक्ष पाशः अन्नेन, स्वरूपः।) अन्नपाशः। इत्यमरः।

अप

अन्नपाशः। यत्नेनो पाशः। इत्यमरः। (अन्नपाशः। इति भाषा।)

अन्नपिण्डी, स्त्री, (अन्नस्य पिण्डी।) अन्नपिण्डः। इत्यमरः। बहुव्रीहिः। अन्नपिण्डः। इत्यमरः।

अन्नपूर्ण, स्त्री, (अन्न + पूर्ण + भावे ल्युट्।) लङ्घनं। रोगादौ भोजनाभावः। इति हैमचन्द्रः। (अन्नमयं पर्वन्ं हानावयो यत्र यत्। ततोऽन्नं। इतिलुप्तः।)

अन्नपूर्ण, स्त्री, (न पूर्णति पंचो यस्मात्, यत + अजादात् यत्, ततो बहुव्रीहिः।) क्षुधः। चन्द्रा। तत्पर्यायः। २ लवणम्। ३ लोकं। ४ जलम्। (न पूर्णति। इति कटाधरः।

("अक्षिणु विद्युत्वं लोके नाथवद्युवमाहते")। इति त्रिलोचनदासे।

"अक्षीणमन्नं पुरुषस्योक्तं दर्वि
लक्षिप्रकरणे न जलाय हविः"।
इति कुमारसम्भवे।)

अन्नपूर्णा, स्त्री, (अन्नं पर्व तत्पूरयेवेन दयति, अन्न + दा + कर्मणि क, उपपदसमासः।) सर्वलोकधात्री। इति राजनिर्घण्टः।

अन्नप्रद, पुं, (अन्नस्य प्रदोऽस्मात्, बहुव्रीहिसमासान्त अच्।) अग्निः। दीप्तिः। इति अमरः।

अन्नप्रद, पुं, (अन्नस्य प्रदः, बहुव्रीहिसमासान्त ल्युट्।) वैद्यकः। इति हलायुधः। औषधः। इति अमरः।

अन्नप्रद, त्रि, (अन्न + प्रद + भावे अच्, ।) यथार्हदाता। दिवसेन। अन्नदाता यथा प्रजानां राजादयो आत्मनाः प्रभवः। ("अन्नदः पुरुषो हुतं देविदेवस्य न"। इति श्रुतिरन्नदस्य फलोक्तेः।)

अन्नप्रद, स्त्री, (अन्नस्य प्रदा यत्नेनो रक्षणं यस्मात्, क्रियां प्रति कारणत्वात्। अन्नं पालयति। पाल + अण्।) यत्नेनो अन्नं। इत्यमरः। (अन्नस्य प्रदा। इति षष्ठीतत्पुरुषः।)

अन्नप्रद, त्रि, (अन्न + प्रद + ठक्।) यत्नेनो अन्नं। (अन्नस्य प्रदा। इति षष्ठीतत्पुरुषः।) अन्नप्रदः। अन्नप्रदकः। इत्यमरः।

अन्नप्रदा, स्त्री, क, (न अन्नक्ष प्रदाः अन्नेन, स्वरूपः।) अन्नप्रदाः। इत्यमरः।

अन्नप्रदा, पुं, (न अन्नक्ष प्रदाः अन्नेन, स्वरूपः।) अन्नप्रदाः। इत्यमरः।

अन्नप्रदाः। यत्नेनो प्रदाः। इत्यमरः। (अन्नप्रदाः। इति भाषा।) (यथेच्छा। यथा। इत्यादि भाषा।)

अन्नप्रदा, स्त्री, (अन्नस्य प्रदा यत्नेनो रक्षणं यस्मात्, क्रियां प्रति कारणत्वात्। अन्नं पालयति। पाल + अण्।) यत्नेनो अन्नं। इत्यमरः। (अन्नस्य प्रदा। इति षष्ठीतत्पुरुषः।)

अन्नप्रदा

अप

चेतना धरेतृति वक्षोऽस्यरक्षा शरसंभवे।
आचारैः शास्त्रविहितैर्विधिवत्तमादिभिः॥१॥
अवाचरायप्रकर्मः
"संस्कारस्य शब्दे च तीर्थे शौचरदे क्रम।
क्रमोपवास आचेव शङ्खार्थ मुहिमाहृतात्।
अनुमार्ग तथादेवे नाभयात्र मुखिर्भवेत्।
आचरोत्तीर्थदेवे च न मेरेत् सहती नरः।
सहजन्मसमेतस्यात्मात् सहजित ल"।
आचे।
"आचक्षदति यो सर्त्यो लोकाधात्मन् संवेदेत्।
सार्विश्वरयरोधेन आचक्षदति मुक्ते"।
अप सार्विश्वमाहारो।
"मुक्ता कुरुते दन्तु कालमात्रिशत्सर्वम्।
सार्विश्वरयराधाय समते तस्य वेदक"।
अवेदाचक्ष।
"आरात्रां आचरे विद्योर्ने पठेत्मनोत्तमं।
सार्विश्वरयराधाति समते तस्य वेदक।
या करोति परेः पुत्रं क्रमाहारोत्तमो नरः।
अवाचरायहमाति निर्मं क्षरति वेदक"।
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ५ विलासः।

अवाराङ्, पुं, (अव + आ + रा + क।) समीपम्, समाधानः इत्यु, अव्ययमेते अवारेऽपः।) दीर्घं अव। दिनेऽवसाः। इत्यमरः।
("रामाद्या रमणीयतां विदधति श्रीकाश्रयाकामने" इति अमरशतके।
"तथा आकाश दुर्भोजनराजो विशिष्यते"।
इति मनुः।) विवाह इति भाषा। तत्र भेदाः। दिव्या दिव्यतरिव्य दैवभाषाः। दिव्या दिव्यदिव्या प्रजापत्याः। न तु पिशाचादिभागे विहितत्वात् पूर्वं वहस्यं दातृ। ब्रह्मा दिव्यतरिव्य ऋषयोभाः। न तु आचारदत्यात् पूर्वं वहस्यं दातृ। इति श्रुतिस्मृतौ।

अवाराजवर्, पुं, (अवराजे अवयुं समवेतराजा अवराज + कु मनुष्य, "अवाजनवेषु वाजन्य इति" यत्रे अवुक्।) अवराजसमूहः। अवराजवर्। इति सिद्धान्तकौमुदी।

अवाराजेवर्, पुं, (अवोऽवरा ब्रह्मरिक्षमाजा, तत्र अवयुं अवराज + कु मनुष्य, "अवाजनवेषु वाजन्य" इति यत्रे अवुक्।) अवराजवर्। इति सिद्धान्तकौमुदी।

अवारीवर्, पुं, (वरं + अव + अवेरिक्ष मनुः अवो अवुक्।) अवाजा। अवुक्। इत्यु, "अवारीवर्त्तवर्त्तो अवुक्षवाजारी
अवारीवर्त्तवर्त्तो अवुक्षवाजारी
अवारीवर्त्तवर्त्तो अवुक्षवाजारी"।
इति श्रीहरिभक्तिविलासे।

अवारीवर्, पुं, (वरं + अव + अवेरिक्ष मनुः अवो अवुक्।) अवाजा। अवुक्। इत्यु, "अवारीवर्त्तवर्त्तो अवुक्षवाजारी
अवारीवर्त्तवर्त्तो अवुक्षवाजारी"।
इति श्रीहरिभक्तिविलासे।

अवारीवर्, पुं, (वरं + अव + अवेरिक्ष मनुः अवो अवुक्।) अवाजा। अवुक्। इत्यु, "अवारीवर्त्तवर्त्तो अवुक्षवाजारी
अवारीवर्त्तवर्त्तो अवुक्षवाजारी"।
इति श्रीहरिभक्तिविलासे।

अप

रिव वरेदो वरेत् तद वरवरवत्तात् अवरिक्षिप्तेव वरिवरवरमेतो वाति कुवरवेदा"।
इति श्रीवरवामी।

अवरिवर्, पुं, (वरिवरवरिक्षं। क्षिप्तिवर्ं। वरिवुर्वरवत्तातो वरवेरि तं तत्र वरे वरव वरवे वरिवर्ं तत्तो वरवत्तात्।

अवरिमिर्, पुं, (वरं + मा + क्ष, तत्तो वरुसमासः।) वरिमावरक्षरं। मानवुमानंतात्पूर्वं। यथा,—"अवरिमिमा भुवनवुमानो वरि सर्वं मनातार्वरि व वामनेति विश्नो भुवनेवरा"।
इति ऋग्वेदाः।

अवरिवास्, पुं, (वरं + क्ष + क्ष तत्र वर्वं, तत्तो वरुसमासः।) रक्षावावरक्षा। इति शब्दविवेदः। वारिवरिवरे शब्दवि। (तृतीयः। अवरिवृक्षा। विवेदः।)

अवरिवास्या, पुं, ("संवर्तुदेवः वरोतो भुवने इति सुक्षात्।) परिमाराभावः। अविर्भावे। तद्वति वि। परिवृर्भवतो वरिवे वरि वरुसमासः।

अवरिवृर्, वि, वमार्गिते। वरिवर्वं। वभूतिते। अवरवृर्। वरिवृर्भवतो वर्वरि ते वरुसमासः। यथा,—
"अवरुवितवमातृवदेवरिवृर्वरिवृर्वरिवृर्।
देवोविवेदिवमावामिवः अवरिवृर्वरिवृर्"।
इति वारिवावृरात्रे ६६ अध्यायः।

अवरिवार्, पुं, (वरिं + वृ + वर्वरि वृत्, ततो वरुसमासः।) अवरिवृरवीरं। अवार्वं। यथा,—"अतस्य वि ब्रुवो मनुर्वृरं वव अवरव च। तवावरवरि वारिवृरं वं वं वरिवृवर्वरि"।
इति श्रीवरवृरा।

अवरवं, वि, (अवरवृरं वर्वं वरोवरवरवात्।) अवरवृरवं। विवरवर्वं। वरिवरवरवं। वरिवरवरवं। वर्वोवरवरवात्। वरिवरवरवं। वरिवरवरवं। वरिवरवरवं

"सर्वेभिः सप्तभिश्च निर्दुर्मदमिदमोदकम्"। १। अन्नाभक्षणम्।

अन्नकाम स आत्मानं यः सोममयजत यः २।

अतिरात्रप्रकरणे।

"अमूरणं शुक्लकृष्णं सोमं प्रयतिनमुपरं।

नेक्षणाद्या विकुर्वाणमयमकारी विनाद्रवेत्" ३।

इत्यं पैजवापः।

"यज्ञाद्या दारुपात्राद्या मात्राद्या कुशिका मताः।

अध्वर्युणा कुर्मणि वेर्न विधिरत्यागतः।

ऐते वर्जयति यथा भूमौ वीजानि वापिनः।

इति प्रतिरोधनि तथा वापिसमुद्यताः" ४।

इति भाष्यकारः। ४। तस्य चिकित्सा। यथा,—

"नैवेन कलुषा मेधा यस्य न प्रसादरी।

ब्राह्मीरसश्च मधवा सर्वव्याधारमेवर्जं। ७।

मूर्छा निद्रार्थकारीणां मतिरेवमपापि तैः।

क्षीणमूर्धिरि. सर्वाङ्गजैर्वेः कायमयप्रतिः।

निद्रार्थकारीः उच्चारोहः। ६।

"दिव्यकृष्णद्विजिह्वीनिमलमयाधिरं।

कपूर्णके दयां मूले नेत्रमध्ये स्थिते"

वह्नः दोषाणां। विद्विषी विधिरिता ६।

"पृथ्वीसोमस्यन्यायाय प्रयोगतः।

उदरि गर्भता वाक्यमयकारो महाद्रवः। ९।

प्रयोगा वार्ष्णेया या कपूर्णा वाराबलया च।

अन्नाद्यान्नयकारमुनाद्य विधिवत्"।

प्रयोगा अन्न क्रिया। वार्ष्णेया मयकः। कपूर्ण स्थिता। १।

"न वार्ते शीरमाज्ञी मार्तिकेन वचारुः।

अरुणं महाद्रोहं विरोधं न कदेचन्"।

यथा द्वारम्। २।

"पुरुषाद्यवचोत्पेय दर्शने परिवेषिरं।

आत्मारविनाशाय वचार्ज न विवेन् यदि"।

अङ्गिरिः स्मरन् प्रायश्चित्तमकरैनेवाद्यकारोद्य

इसी वरोधमभिधाय। १। ३।

"आद्यो मन्त्रवाद्यपुरुषद्यौधारं वर्तं।

द्वारं व्यवस्थाशोधारमद्वरं वर्तं"।

वरम् इच्छितं। द्वारं दोषनं स्थानित मन्त्र

पुरुषद्वारमोंकां समृतिस्तां पुरुषनिमाणं च-

ब्रह्मे ब्रह्मनिमन्त्रणोक्तविधेन वरेत्। आदी-

वृत्तं। १।

"पुरुषाद्यवरे वर्तिरं पुरुषद्वरे वरेत्।

पुरुषवर्ज्यं व्यवस्थाव्यवस्थितिरं"।

पुरुषवर्ज्यं। १।

"यो दोषेषो विधिवत्तात्र वर्तिरं।

वर्ज्ये पुरे वा वर्ज्यमें वर्तेद्वारमवर्तिरं"।

वर्ज्यं दोषो वर्तिरो विधिवत्तात्रो वर्तिरं। १०।

"विद्युत्पुरुषवाक्यानीपुरुषोवर्तिरं।

पुरुषं वर्ज्यं वर्तेद्वारमवर्तिरं"। ११।

इत्यं वार्ष्णे। अन्यो वीक्षः। व्यवहारः। १२।

व्यवहारे वर्तिरं। १३। इत्यवहारोपकारः। इति

वार्ष्णेयः।

अपरा। ६, (अप + ड + आरे ष्यञ्।) अपरः।

पूर्वः। इत्यमरः। अपरार्धे। पौर्वापरे।

अपरागत। ६, (अपरा + आगत।) अपरा-

गतः। इति शब्दमाला। (दि यथा।

"वर्जनासाधकारेण मतिर्मे विनिवर्तिता"।

इति रामायणे। कर्मे। अङ्गव्यापहारादिकं कर्मे

व्यवहारामिसमतं व्यवहारकं तत्प्रकारं स्यात्।

इति वह्निपुराणम्। (त्रिकाः। "कर्मे वा व्यवहार

व्यवहारं करोति"। इति पाणिनीये।)

अपराजक, त्रि, (अप + जि + ण्वुल्।) अपराजी।

अपराजकारः। यथा,—

"दशपाशोपरिष्टाच्च दशपाशोवरस्तथा।

ऐते वर्जयति यथा भूमौ वीजानि वापिनः।

इति प्रतिरोधनि तथा वापिसमुद्यताः" ४।

इति भाष्यकारः। ४। तस्य चिकित्सा। यथा,—

"नैवेन कलुषा मेधा यस्य न प्रसादरी।

ब्राह्मीरसश्च मधवा सर्वव्याधारमेवर्जं। ७।

मूर्छा निद्रार्थकारीणां मतिरेवमपापि तैः।

क्षीणमूर्धिरि. सर्वाङ्गजैर्वेः कायमयप्रतिः।

निद्रार्थकारीः उच्चारोहः। ६।

"दिव्यकृष्णद्विजिह्वीनिमलमयाधिरं।

कपूर्णके दयां मूले नेत्रमध्ये स्थिते"

वह्नः दोषाणां। विद्विषी विधिरिता ६।

"पृथ्वीसोमस्यन्यायाय प्रयोगतः।

उदरि गर्भता वाक्यमयकारो महाद्रवः। ९।

प्रयोगा वार्ष्णेया या कपूर्णा वाराबलया च।

अन्नाद्यान्नयकारमुनाद्य विधिवत्"।

प्रयोगा अन्न क्रिया। वार्ष्णेया मयकः। कपूर्ण स्थिता। १।

"न वार्ते शीरमाज्ञी मार्तिकेन वचारुः।

अरुणं महाद्रोहं विरोधं न कदेचन्"।

यथा द्वारम्। २।

"पुरुषाद्यवचोत्पेय दर्शने परिवेषिरं।

आत्मारविनाशाय वचार्ज न विवेन् यदि"।

अङ्गिरिः स्मरन् प्रायश्चित्तमकरैनेवाद्यकारोद्य

इसी वरोधमभिधाय। १। ३।

"आद्यो मन्त्रवाद्यपुरुषद्यौधारं वर्तं।

द्वारं व्यवस्थाशोधारमद्वरं वर्तं"।

वरम् इच्छितं। द्वारं दोषनं स्थानित मन्त्र

पुरुषद्वारमोंकां समृतिस्तां पुरुषनिमाणं च-

ब्रह्मे ब्रह्मनिमन्त्रणोक्तविधेन वरेत्। आदी-

वृत्तं। १।

"पुरुषाद्यवरे वर्तिरं पुरुषद्वरे वरेत्।

पुरुषवर्ज्यं व्यवस्थाव्यवस्थितिरं"।

पुरुषवर्ज्यं। १।

"यो दोषेषो विधिवत्तात्र वर्तिरं।

वर्ज्ये पुरे वा वर्ज्यमें वर्तेद्वारमवर्तिरं"।

वर्ज्यं दोषो वर्तिरो विधिवत्तात्रो वर्तिरं। १०।

"विद्युत्पुरुषवाक्यानीपुरुषोवर्तिरं।

पुरुषं वर्ज्यं वर्तेद्वारमवर्तिरं"। ११।

इत्यं वार्ष्णे। अन्यो वीक्षः। व्यवहारः। १२।

व्यवहारे वर्तिरं। १३। इत्यवहारोपकारः। इति

वार्ष्णेयः।

अपरा। ६, (अप + ड + आरे ष्यञ्।) अपरः।

पूर्वः। इत्यमरः। अपरार्धे। पौर्वापरे।

अपरागत। ६, (अपरा + आगत।) अपरा-

गतः। इति शब्दमाला। (दि यथा।

"वर्जनासाधकारेण मतिर्मे विनिवर्तिता"।

इति रामायणे। कर्मे। अङ्गव्यापहारादिकं कर्मे

व्यवहारामिसमतं व्यवहारकं तत्प्रकारं स्यात्।

इति वह्निपुराणम्। (त्रिकाः। "कर्मे वा व्यवहार

व्यवहारं करोति"। इति पाणिनीये।)

अपराजक, त्रि, (अप + जि + ण्वुल्।) अपराजी।

अपराजकारः। यथा,—

"दशपाशोपरिष्टाच्च दशपाशोवरस्तथा।

अप्पे

अप्पयज्वन् + ङस् + कर्मणि क्त, उपपदसमासः।) अप्पयदीक्षितः। इति शब्दरत्नावलिः॥ मुख्यसन्निधेयत्वात्तदनन्तरमाह। (अप्येतुवचनादारभ्य निं)

अप्पयः, पुं, (न प्रपूर्वके विशेषार्थके, न + प्रपूर्व + यत्, ल्यलोपः।) विवेकः। इत्यमरः। सोपसर्गः। इति शब्दरत्नावलिः॥

("वक्तव्यमत्रापि सदा वाक्यमप्यप्पयेव च"। इति मनुः।)

अप्पयज्, क्वि, (अप्पयाय क्रियते "विभाषा कृविश्वोः" इति प्राप्तिविषयेऽयं मनुः।) सोपसर्गः। इति भट्टाधवः। अन्यत्र इति भाषा।

अप्पयरी, स्त्री, (न प्रपूर्वात् युध्यतेऽनेन क्विप्यपीति पृषोदरादित्वात्, पूर्वः + क्विप् + कर्मणि ङीप्, ह्रियां वोपदेशे तत्प्रयोगः।) ज्ञानलक्षणः। इति शब्दरत्नावलिः॥

अप्पुष्, स्त्री, (आप्नोति पुष्णाति पुष्टं करोति वा अप् + पुष् + क्विप्।) वर्षोदकम्। तन्नामसु पठितम्। अस्य पर्यायः। अम्भस्, इत्यमरः। तत्पर्यायाः। वारि, इत्यादयः। अम्बुवत्-र्विशेषः। स चतिसरः। वार्षं १ प्रावोपं २ शारदं ३ चेति। तत्रादिमं दधा। यत्तावत्पुष्पं १ समुद्रादाप्यं २ उपरादाप्यं ३ इत्यप्युक्तं ३। देवं अर्द्धं आसपेतं तत् पत्तावत्पुष्पं। आसाद्यायां चराचरां शास्त्रमार्गेण समुद्रात् पौरोमासाभ्यां तत्तोयैर्द्धिक्षयान्तरिणि संक्रान्तत्वात्समुद्रात्-शास्त्रात्तस्य समुद्रादयमप्यम्भसपुष्पं वर्षम्-तीयं। तदोयैर्वेलासमाप्ते सर्वेः समुद्रादुत्पन्नैर्यो चराचरां शास्त्रां विश्वप्रवर्त्तनिमित्तं संसारापवर्गभावाय शास्त्रमवलम्बति नीयत्वात्सर्वमोक्षि बन्धनीयत्वं। तेनायमुद्रोत्थात्मनां शास्त्रिणां-स्वाभ्यां चरित्रकल्पवर्णिनं संसारापवर्गभावात् च शास्त्रमोक्षि वर्षपीयत्वं। तच्च वर्षं त्रिधात्मः। इत्यभिधत्तमाला।

अप्पुष्, त्रि, (आप्नोति पुष्णाति वा अप् + पुष् + क्विप्।) वर्धकः। यथा,—

"अप्पुषं वर्धनीलां चिद्धात्रा स्वयम्भुवा विधो। दत्ता सृष्टौ न चक्षति कर्त्तो भारति भारति"॥ इति उद्भटः। पुषेरित्यैवमाकारिकं।

अप्पेयसभी, स्त्री, (अप्पेय इदमस्यां इत्यप्पेय + सभा + ङीप्।) सुरापानसभा। इति शब्दरत्नावलिः॥

अप्पेयं, त्रि, (या + कर्मणि ण्यर्थान्तर्गते यत्।) याग्यं योग्यं। यथाहि,—"अप्पेयमेवैरुत्कर्षात्"। इति निरुक्तिकारः पठति॥

("प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः कर्मणि निर्देशः"।

[ऐसे ही अग्निष्टोमादिवाक्य समझने चाहिये। इसी कारण अग्निष्टोमादिवाक्य कहे जाते हैं। इति हेमचन्द्रः।])

अप्पेयसभी, स्त्री, (अप्पेय + सप्तमी + कर्मणि ङीप्।) अप्पेयसभा। अप्पेयसभा, इत्यमरः। तत्पर्यायः। सुत्यासभा, इति हेमचन्द्रः। आप्यायन्ति देवा अस्यां इति व्युत्पत्तेः। इति भरतः॥

अप्पेयी, स्त्री, (अप्पेय + ङीप्।) अप्पेयसभा। इति हेमचन्द्रः॥

अप्पोदकं, क्ली, (अप्सु उदकमुदकशब्दस्य नपुंसकत्वात् नपुंसकं, सौत्रत्वात् ह्रस्वः।) सुरासवभेदः। इति शब्दरत्नावलिः॥

अप्रेतं, त्रि, (या + कर्मणि क्तः।) याग्यं योग्यं। यथाहि,—"अप्रेतमेवैरुत्कर्षात्"। इति निरुक्तिकारः पठति॥

("प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः कर्मणि निर्देशः"।

[ऐसे ही अग्निष्टोमादिवाक्य समझने चाहिये। इसी कारण अग्निष्टोमादिवाक्य कहे जाते हैं। इति हेमचन्द्रः।])

अप्रेतसभी, स्त्री, (अप्रेत + सप्तमी + ङीप्।) अप्रेतसभा। इति हेमचन्द्रः॥

अप्रेतसभा, स्त्री, (अप्रेत + सप्तमी + टाप्।) अप्रेतसभा। इति हेमचन्द्रः॥

अप्रेती, स्त्री, (अप्रेत + ङीप्।) अप्रेतसभा। इति हेमचन्द्रः॥

अप्सु

सुपट्टीवासां विद्युन्मिव। आत्मानं। इत्या,—"सा प्रविश्य या कर्मसिद्धेषा"। इति वेत्रवतीवासां शास्त्रवर्तिनिव। (आत्मानं। अनिव्यक्त। आत्मा।

"अपेक्षा निष्पत्यामपि विमर्षि चेत्स्वयमपि"। इति शास्त्रिवाक्ये। प्रत्यक्षः। अनुमानः। अध्यक्षः। इत्यमरः। "अध्यक्षं चेत्र निष्ठेन कर्मा दक्षेषिक्षता। स्वयं वर्द्धेषेवेव कर्मा शास्त्रेषु विद्यिनेत्"। इति मनुः। यथोपोक्षणं। विधानः। अनुविधानं।

"अध्यात्मविधि तत्त्वविद्यो विधानाधेक्षता सुधि"। इति रघुवंशे।

"न सुरोद्धि प्रथमद्वाक्षाधेक्षता संक्षयत्व"। इति नैषधे।)

अधोक्षावृद्धि, स्त्री, अधोक्षेत्यनेनेयं वृद्धिः। मामैवत्यादयोऽस्मिन्। अधोक्षेः अधोक्ष इत्यादयः। इति आत्मानविच्छेदः।

("अधोक्षेत्यनेनेयं वृद्धिर्यो तामैवत्यादिप्रयोगे" इति "अधोक्षावृद्धिरिति तामैवत्यादिप्रयोगे" इति च भाष्यवार्त्तिकेषे।)

अधोक्षज, त्रि, (अधक्षजमतीति वेदरक्षिद्रियमतीत्य वर्त्तते इत्यधोक्षज इत्यर्थः। तदेव उदाहरति, विधानात्तु अधक्षजावाहकत्वेन उक्तात्, अधक्षि अधोक्षि इत्यः अतिक्रीयन्ति ज्ञानात्। ज्ञानवाची धातुरिहोपलक्षितः। तत्पर्यायः। श्रीहरः। विष्णुः। इति शब्दरत्नावली। विष्णुः। बलिः। विश्वविधुः। इति मेदिनी। अतिक्रीयः। इति विश्वो वैजयन्तश्च। ये ज्ञानातीतं धातुविशेषाः उपरिदेव धातुवैदिकेषि ज्ञानमात्रं ज्ञानोक्तं। अक्षजानि इन्द्रियाणि। तत्पर्यायः। इति हेमचन्द्रः। विषयेषु ज्ञानवाचि धातुः। अधक्षजं प्रकृतिं वेदाद्या। तत्पर्यायः। इति हेमचन्द्रः। "अधोक्षजस्य विष्णुके विज्ञानाद्ये च योगके"। इति विश्वः। विज्ञानात्तरत्नावलिर्यो योगकोऽपि। योगको विज्ञानके ज्ञानविशेषे पतञ्जलः। योगको विज्ञानकृत्। इति रत्नकोशः। इति शब्दरत्नावली। अधोक्षजा, स्त्री, (अधक्षजमतीत्य ज्ञानम्, विज्ञानात्, पृषोदरादित्वात् दिर्घः।) पतञ्जलिः। पुरुषिकायां इत्यमरटीकायां भरतः।

अधोक्षे, ए, (अक्ष + अक्ष + अक्षे + क्षे + क्षे + क

अध

अधीर, वि, (धीरेण रहितं । अवव्ययी० । धीरपर्या-यवाचोः कर्मधा० वा) चञ्चलमानस ।

अधीरता, स्त्री, (अधीरस्य भावः तत्त्वमिति वा अधीर + तल् + टाप्) चञ्चलमानसत्व ।

अधोक्षजः, स्त्री, (अक्षा मनुष्यचेष्टा न गच्छति उप-रमति, अच् + ङ + अक्षजः) सर्वेन्द्रिय उपरमी-भेदकारणः । बहुव्रीहावलोपेन्द्र इत्यत्र । इदमस्य । (“अक्षं विषयगतीर्न गच्छत् तमात् तस्मात् व्यवहितः उपरतेन्द्रियचेष्ट तस्मादधोक्षजस्मोऽधवत् ” ।)

अधारा, स्त्री, सर्वेधारा । इति हेमचन्द्रः ।

(“विरतो बहुधनुलक्ष्य सारवेधेऽधारा यथि” इति इलायुधे ।)

अधन्य, वि, (धान्यं धर्म्यं ब्रह्मोपलब्धं धर्म्यमिदं वा धन्य तं ।) विधर्म । विधर्म्य । इति हेमचन्द्रः । धन्यमिदं अधन्यमिदं ब्रह्मोपलब्धकरणं । तत्पर्यायः । अन्य ए आदेशो वा । इदमादिः । आधुनिकस्तः । इति इलायुधिः ।

अधन्या, स्त्री, (धान्यं धर्म्यं अन्या सा) भूधात्रीभेदी ।

अधर्म, स्त्री, (निन्दितं धर्मं निन्दितो धर्म्य वा । इतीनिर्गमनिर्देशः । धार्मिं धाता । मनु-दण्डोः । अनाचरणं च । विधेर्म । अधिकेधर्मं । धर्म गुणः । अधिधानादिभिः । जुडधर्मोह-धार्मिस्यु । मनु अनुधार्मिं । एवं भेदस्य । आधर्मोपाचारात्मकं आधर्मं । दिनीयं कृत्य-दैवं । अदृष्टाकरणात्मकं आधर्मं । हानीयं पौरुषं । वध अकथनाचरणात्मकं आधर्मं । चतुर्थं कर्मेद-र्मकं । अकथनाचरणात्मकं आधर्मं । इति शब्द-रत्नावलिः । (वि, पेवरहिता । “अनुष्ठानिरपेक्षा-मिहिमोर्पेन धर्म्यांस्तु” । इति मनुः ।)

अध ह ब्रह्मदे । इति कविकल्पलता । ह अवधारे । ए अवधारे धर्म्यादयः । इति चतुर्थ्या दुर्गादासः ।

अधर्म, वि, (अध + ङ्, अधमस्मात्) अहमानु-दरोविवरणं । अधुरात्मोर्धृष्टवाचकं । अवरोव-वाचा । इदमादः ।

(“अहङ्कार अधमधीः अधर्मो धर्मवाचकः । धर्मे विरोधी हानादि अधुर्वादि । न अधमो धर्मवाचि एवमाहुः । अधमः अधमो धर्मवाचि एवमाहुः । अधमः अधमो धर्मवाचि एवमाहुः । इत्यादि विरोधः । अविरोधिनः । आधोगतः । इत्यादि ।) अधमपूर्वः ।

अधमर्ण, वि, (अध + ङ्, अधमस्मात्, आर्णं अन्य) अनुदारपरोधमर्णः । इति इलायुधादयः ।

अधरोष्ठ, वि, (अध + ङ्, अधमस्मात्, ओष्ठं अन्य) अनुदारपरोधमर्णः । इति इलायुधादयः ।

अधरोष्ठ, वि, (अधमस्मात्, अधमं अन्यं

"पङ्क्तौ[illegible]
इति मनौ १२ अध्यायः । १० अध्यायः ।
"ॐ विश्वे अदितिं चतिस्रो वैश्वानरमुरुं वेदि
वेदि साध्या" । इति अङ्गानिमन्त्रा अङ्गकर्मोक्त
वहिया सर्वं संपूर्णं आचार्यकर्मसमृद्धीति इति
वैश्वानरान्निमन्त्रा उत्तमपुरुषेण विधा सर्वं यज्ञा
वैश्वानरा आहवनीयां इत्या ।
"ॐ अर्थं न वैरो यो वेदि तनिमं वसूनवर्दिम् ।
विश्वाद्य मद्दारेवि मदे मे स्तोम स्तवद" ।
इति वहिया वलिहिरणि पर्यं दत्वा वलिमन्त्रं
वहिया वर्मं संपूर्णं आचार्यिमं मद्या-
दत्वा अङ्गकर्मोक्तमुकरेवरमां अमुकगु-
त्राय इमं वलिं महिषं वा अमुकदेवाय भव-
यमं दुर्गादि गृह्यमयं कल्पदे । इत्युत्तरतः आ
मूं षद् इति क्रिया सर्वं वहिया उत्तरदिशं दुर्गादि
मम । इति वर्मं क्रिया दत्वा आचार्यमि-
र्वेभ्यं मूलमन्त्रेण मूर्तादिति समर्पणम् ।
अभिषारी, [न्] वि. (अभिषरति दुष्यवार्थे
वर्मणि घञ्यौ, अभि + सर + णिनि ।) अभि-
चारकर्मा । तन्त्रादिक्रियाकारिवृक्षादौ । अभि
मूर्धवचनादौ कर्तरि त्रिषु ।
अभिषव, पु. (अभिसवतेऽत्र, अभि + सव् +
आधारे घञ्, ह्रस्वश्च ।) स्थानं । तन्त्रादिक्रिया
कुण्डिका । यंत्रा । इति मेदिनी ।(अस्यार-
"अभिषवणवीहिरोधिविधिर्मेदिनीये" ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
"वर्षं दशसहस्राणां तद्भाभिषवकर्मणा" ।
इति रामायणे ।)
अभिषाण, त्रि. (अभिषण् + आने ह्रस्वः, अभिमतं
पदार्थं सर्वं सनोति दत्ते । इति अभिषाणः । कामदः ।
इति त्रिकाण्डः । पुमान् । (कुलीनः । वृषः । वर्धितः ।
इत्यमरः । (यथा भट्टकौटुम्बः ।
"तावत्कोलाभिधानः सुरकुलतिलको भूतभा-
वानुकम्पी सम्पन्नाशावकाशैर्वहिरपि वहुभिः
इति भट्टकौटुम्बः ।
"ॐ यो विश्वतः सदमिदभिषाणः सुम्नेन द्यावेत्
सदृशे ददर्शत्" । इति ऋग्वेदे ३ अष्टके ३ अध्याये ३ वर्गे
इति ऋग्वेदे । उपसर्गः । दानदः । सुखदः ।
रक्षोघ्नः । आत्मः । पुमान् । इत्यमरः । (अस्य
अवतारः ।)
अभिषेण्, त्रि. (अभि + सि + हिषुं ।) विजयशा-
दत्यादयः । युद्धकालादौ दृष्टिदः । यथा,—
"अवतीर्णे तु कल्केऽस्मिन्नरिष्टेऽरिष्टनेमये ।
दत्वा दीक्षे ब्रह्मलोकमुद्धरामास" ।
इति वराहपुराणे । अस्य दीक्षाकर्तृत्वम् ।
"ततः प्रभासमासाद्य तत्र स्नात्वा यथाविधि ।
ब्रह्मणः पुत्रकान्कृत्वा दीक्षयामास सोऽभिषेण्" ।
इति ब्रह्म

अभि

राधारिदोषकं। अदेन विरोधे सार्वसम्बन्धिनया शब्दबोधे कर्मत्वं। आदाय वालिह इति स्थानः। यथा,—
"अभिरोहसविनीतं हैवं प्रथमिरोहयेत्"।
इति वाक्यसूत्रः। दुष्टादोषकं। इति वाक्यवृत्तः। अभवाहरकर्तृकाहार्यकालकर्मं। सत्यसंधः। अभिद्रुहः २। इत्यमरः। उद्योगः। इति हैमचन्द्रः।
["क आवयमाप्रमाभिरं
योऽभिद्रुह्यं स्मरं मन्यसे"।
इति कुमारसम्भवे।]

अभिद्रुह्, त्रि, (अभिमतो द्रुग्धः, अभि + द्रुह् + आधारे क्विप्।) वधिकः। द्रोहकरः। इति हैमचन्द्रः। (अभिद्रुहः। अभिद्रोहः। इत्यमरोहः। आभवन्तः।
"अभिद्रुहितया सम्यक्ष्मी रघवेत्तिमयोगुणे"।
इति रघुवंशे।)

अभिद्रुह, पुं, (अभिमतं द्रुह्यमाणः) पतिः। इति हैमचन्द्रः। कामदेवः। यक्षः। शिवः। विष्णुः। इति शब्दरत्नावली।

अभिद्रुह, त्रि, (अभिमन्यते ज्ञानार्थं निरूपयति, अभि + मन् + क्विप्।) मनोहरः। दर्शनः। इति मेदिनी। ("इमं हि रसमाश्रित्येवंविधाभ्युक्तिः विरमादिरभिमन्यिकमभूतिष्ठा इरिवत्"। इति काव्यादर्शे।)

अभिमान, पुं, (अभिमन्यते आत्मनो गुणो यस्मादेषः, अभि + मन् + घञ् वा क्विप्।) गर्वः। इति विश्वप्रकाशः। (यथा "आत्माभिमानिकं कुर्वन्निमयमात्मकः स्मृतम् प्रकाशते"। इति श्रीमद्भागवतं। १२स्कं। ४अः।
"स्वयंभिमानकर्तारोऽभिमानिकाश्च ये।
इत्यभिमानकर्तारः"। इति मार्कण्डेयपुराणं।)

अभिमान, पुं, (अभि + मन् + आधारे घञ्।) हृदयं। इत्यमरः।

अभिमान, त्रि, (अभिमतं मानोऽस्य।) विख्यातविमानवान्। इति भरतः।
("अभिमानमवाप्तुं मूलमानविमानिकः"।
इति माघः।)

अभिमान, पुं, (अभि + मन् + आधारे घञ्।) अभिप्रायः। इच्छा। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।

अभिमार्ग, पुं, (अभि + मृज् + आधारे घञ्।) अभिप्रायः। आदर्शः। इत्यमरः। (यथा। प्रकाशः। प्रमाणः।
"अभिमार्गार्थं हिमो व्याख्यामभिमार्गस्य।
अभौतामाश्रमकोपि वर्ष यास यतिकीर्तिवेत्"।
इति मनुः।)

अभिमार्गक, त्रि, (अभि + मृज् + क्विप् + स्वार्थे कन्।) मार्गकः। प्रकाशकः। प्रमाणकः। इत्यमरः।

अभिमार्जन, पुं, (अभि + मृज् + ल्युट्।) मार्जनकर्म। इत्यमरः। (यथा,—
"अभिमार्जनमाचारं हरेत्पूर्वं प्रयत्नतः"।
इति मनुः।)

अभिमार्जनी, स्त्री, (अभि + मृज् + ल्युट् + ङीप्।) मार्जनीविशेषः। इत्यमरः।

अभिमुख, त्रि, (अभिगतं मुखमस्य।) अभिगतः। सम्मुखः। इत्यमरः। (यथा,—
"अभिमुखमपि दूरात्सहृदः प्रेमसिद्धा
विमुखमपि हि हन्ति प्रायशो ह्यप्रसन्नः"।
इति शाकुन्तले।)

अभिमुखी, स्त्री, (अभिमुख + स्त्रियां ङीप्।) अभिगतः। इत्यमरः।

अभिमृश, पुं, (अभि + मृश + आधारे घञ्।) अभिप्रायः। इच्छा। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।

अभिमृश, त्रि, (अभि + मृश + क्विप्।) अभिप्रायः। इच्छा। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।

अभिमृष्ट, त्रि, (अभि + मृज् + क्त।) अभिप्रायः। इच्छा। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।

अभिमृष्टि, स्त्री, (अभि + मृज् + क्तिन्।) अभिप्रायः। इच्छा। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।

अभियाचन, क्ली, (अभि + याच् + ल्युट्।) याचनम्। इत्यमरः। (यथा,—
"अभियाचनमाचारं हरेत्पूर्वं प्रयत्नतः"।
इति मनुः।)

अभियाचित, त्रि, (अभि + याच् + क्त।) याचितम्। इत्यमरः। (यथा,—
"अभियाचितमाचारं हरेत्पूर्वं प्रयत्नतः"।
इति मनुः।)

अभियाचितृ, त्रि, (अभि + याच् + तृच्।) याचनकर्त्ता। इत्यमरः।

अभियाचिन्, त्रि, (अभि + याच् + णिनि।) याचनकर्त्ता। इत्यमरः।

अभियाचिष्णु, त्रि, (अभि + याच् + इष्णुच्।) याचनकर्त्ता। इत्यमरः।

अभियाचिष्णुक, त्रि, (अभि + याच् + इष्णुच् + स्वार्थे कन्।) याचनकर्त्ता। इत्यमरः।

अभियाचिष्णुकी, स्त्री, (अभि + याच् + इष्णुच् + स्वार्थे कन् + स्त्रियां ङीप

अभि

र्वर्णिकाभावसमानतयोक्तम् ।
स्वाभाव्याद्वाचिके नैवमाह
विष्णुस्वामकर्मनिष्ठाय
प्रणतक्लेशनाशनेत्यादि-
श्रितोऽभिलाषातिशयमात्मन् ।
तथा चतुर्थस्य द्वितयेऽपि
नैकाभिलाषातिशयमुवाच ।
साध्यत्वात् शुद्धनिरीक्षाय
नैवं विधानन् अवलिप्त दोषा" ।
तच्च अनुभिधा । तथा,—
"वाक्यात् विभात् कथाऽसादभिव्यक्तधनुर्भिधः ।
प्रतीतः शब्दतो धीरः सर्वत्रेत्यभिधाकरः ।
विष्णोरवस्थाकरीमूर्ध-
शंखचक्राब्जकौस्तुभाया ।
विष्णुस्वामः शिक्षितात्मना च
वाताभिधे वचने अभिज्ञा ।
शास्त्रपाठी शिक्षितभिन्नता
भूमारमं वाचामनुकूलता च ।
उच्चारणा धीरवनेषता च
विज्ञाभिधे वचने अभिज्ञा ।
उच्चारिणा शुद्धताशिक्षिता-
वस्तुवैशारद्यविशेषिता च ।
जगो वक्ता विज्ञिन इव चाहि
वक्ताभिधे वचने अभिज्ञा ।
सत्यवृत्ता धीरवनेषता च
शास्त्रा सत्यवादितोपेक्षिताच ।
विश्वस्य स्थिरि च शक्ति तादि
सत्याभिधे वचने अभिज्ञा" ।
इति शब्दरत्नावली । तथा विविधा तथा,—
"ये वाग्मयी एतुमहिष्टे
त्रिधा ते ते वक्तया हि मेधे ।
सा धोऽभिधारवेवेत्तारौ
वाग्वृद्धवाहरं वचनिभ" ।
धीवर्ष मेधर्म । "वक्तारं तुदयेत्" ।
"वाक्योऽभिधेवृत्तीवाद्दे-
ना दुरुषे वचनभि दुधा ।
वक्तेवृत्तिहिताभि स्वया-
दुरुषस्वत्प्रवाहवाचि" ।
इर्ष शुद्धार्थ । अभिधिर्दुधा ना हिरावर-
वर्ण दुरुषने इवत्यर ।
"वाक्यधा वाक्यो वृद्धा दया अभिधा वाचुर्भ ।
वर्णिभि विहिवेश वाक्यु वाचुर्भ ।
वर्णेभ्यो वर्णकाभि
वर्णेभ्यो वर्णकाभि ।
वर्णेभ्यो वर्णकाभि
वर्णेभ्यो वर्णकाभि" ।
वाक्यवृत्तीनोऽवर्णभिधाभि
अवाक्यवृत्तीनोऽवर्णभिधाभि ।
विवर्णभिधाभि वर्णभिधाभि ।
वैव वाक्यीभ वर्णभि विवर्णभिधाभि ।
दुरुषभि वृत्तं वैव वर्णभिधाभि" ।
वाक्यभि । तथ वैवर्णभि ।

अभि

"भेदेषम् शुद्धवाक्यानि वर्णभिधाभि दिवम् ।
मीमिमाक्षाय वर्णभि वर्णभिधाभि ।
न वाचि भेदेषो वाते विभे वर्णे च भेदम् ।
भेदेषम् वर्णे वाक्यभि वाक्या विधिवेद ।
वर्णभिधाभि वर्णभि भेदे वर्णभिधाभि ।
भेदेषम् वर्णे वाक्यभि वाक्या विधिवेद ।
भिन्नेषोभेदे वर्णभि वर्णभिधाभि ।
भिन्नेषोभेदे वर्णभि वर्णभिधाभि ।
वर्णभिधाभि वर्णभि वर्णभिधाभि ।
भेदेषम् वर्णे वाक्यभि वाक्या विधिवेद ।
वर्णभिधाभि वर्णभि भेदे वर्णभिधाभि ।
भेदेषम् वर्णे वाक्यभि वाक्या विधिवेद ।
वर्णभिधाभि वर्णभि

अभ्य

("प्रदानिसानौमिसौ सखी मुखा अगदुर्यौ।
उपोत्तमप्रिसौधो दर्शेष्टं नाम रुन्धतु"।
इति मेदिनी।)

अभ्यन्तरीण, पै, (अभिमुखः प्रणीतोऽग्निमुखं यत्र सः
दीक्षाः, अभ्यन्तिमप्रणीताधिकारे अभ्यन्तिम
+ छ तस्य ईदः।) आभ्यन्तिमः। इत्यमरः।

अभ्यन्तिम, पै, (अभ्यन्तिम + पूर्वोक्तार्थे डम्।)
अभ्यन्तरदेशे भवमित्यादिवाक्यार्थे। यज्ञमध्ये
इत्यनन्तरभागी। तत्पर्यायः। आभ्यन्तिमोपः ३
अर्थोपयोगः ४। इत्यमरः।

("तमुपयन्तिकालादिषु प्रकरणेषु निर्णीयिकः।
आभ्यौपयुक्तवंशालाप्रभ्यन्तिमीमांसा तेन"।
इति भट्टिकाव्ये।)

अभ्यर्ध, त्रि, (अभि + अर्ध + डः, आदिवृद्धिः इत्य-
भावश्च।) निकटं। इत्यमरः। (आत्मा।
विश्वकर्मा। "नीच आत्मनाशोऽन्न तथादौ बा-
धने वधाभ्यां। तथाहि आत्मि निजसम्बन्ध-
स्वात्मनौ दिवसः"। इति स्वामिनौ। "अध्यात्मौ
नैवेद्यं च वैद्यिकाभ्यामभ्यर्धमुद्रा यदिवा-
कर्मा"। इति मन्त्रमहोदधिः। अभ्यर्धः। अभि-
धार्यं। अभिधर्षं। "अभ्यर्धं चरितव्यं निर्णयमुद्र
प्रेषणात्मा दायदा"। इति नीतसारिणौ।)

अभ्यवकर्ष, क्रौ, (अभि + अव + कृष् + भावे घञ्।)
दुष्कारोत्कर्षः। तत्पर्यायः। निर्धारः २।
इत्यमरः।

अभ्यवहार, पै, (अभि + अव + हस्व + घञ्।)
निन्द्यौषधादेः प्रक्षेपणिर्दोषमात्रः प्रक्षारः।
तत्पर्यायः। अभ्यवहारौ प्रक्षारः ३ धारौ ४।
इति हेमचन्द्रः।

अभ्यवहारि, क्रौ, (अभि + अव + हस्व + भावे
घञ्।) निन्द्यौषधादेः प्रक्षेपणिर्दोषमात्रः प्रक्षारः।
तत्पर्यायः। इत्यमरभरतौ।

अभ्यवहार, पै, (अभि + अव + हृ + भावे घञ्।)
भक्षणं। आहारः। इति हेमचन्द्रः।

अभ्यवहार्य, त्रि, (अभि + अव + हृ + ण्यत्।) भक्ष्यं।
आहार्यं। इत्यमरः।

अभ्यवाय, क्रौ, (अभि + अव + अय् + घञ्।)
मैथुनं। इत्यमरः। (यथा, भागवते ७ स्कन्धे।
"अभ्यवायो मलाकीर्णे व्रणे कृमिकुलाकुले।
सुरतं तन्मनोज्ञेऽपि पुंसः क्षयकरं महत्"।)

अभ्यवायिन्, त्रि, (अभ्यवाय + अस्त्यर्थे इनि।)
मैथुनकर्त्ता। इत्यमरः।

अभ्यवाहार, क्रौ, (अभि + अव + हृ + भावे घञ्।)
आहारः। इत्यमरः। इत्यमरटीकायां भरतः।

अभ्यवाहारि, त्रि, (अभ्यवाहार + अस्त्यर्थे इनि।)
आहारी। इत्यमरः। इत्यमरटीकायां भरतः।

अभ्यवाहार्य, त्रि, (अभि + अव + हृ + ण्यत्।)
भक्ष्यं। आहार्यं। इत्यमरः।

अभ्यवाहृत, त्रि, (अभि + अव + हृ + क्तः।)
भक्षितं। इत्यमरः।

अभ्यवाहृति, क्रौ, (अभि + अव + हृ + भावे क्तिन्।)
भक्षणं। इत्यमरः।

अभ्यवाहृती, क्रौ, (अभि + अव + हृ + ङीष्।)
भक्षणं। इत्यमरः।

अभ्यवाहृत्य, त्रि, (अभि + अव + हृ + क्यप्।)
भक्ष्यं। इत्यमरः।

अभ्यवाहृत्या, क्रौ, (अभि + अव + हृ + भावे क्यप्
+ टाप्।) भक्षणं। इत्यमरः।

अभ्यवाहृत्यी, क्रौ, (अभि + अव + हृ + भावे क्यप्
+ ङीष्।) भक्षणं। इत्यमरः।

अभ्यवाहृत्यू, क्रौ, (अभि + अव + हृ + भावे क्यप्
+ ऊङ्।) भक्षणं। इत्यमरः।

अभ्यवाहृत्यै, क्रौ, (अभि + अव + हृ + भावे क्यप्
+ ङे।) भक्षणं। इत्यमरः।

अभ्यवाहृत्यै, क्रौ, (अभि + अव + हृ + भावे क्यप्
+ ङसि।) भक्षणं। इत्यमरः।

अभ्यवाहृत्यौ, क्रौ, (अभि + अव + हृ + भावे क्यप्
+ ङि।) भक्षणं। इत्यमरः।

अभ्यवाहृत्यो, क्रौ, (अभि + अव + हृ + भावे क्यप्
+ ङस्।) भक्षणं। इत्यमरः।

अभ्यवाहृत्यौ, क्रौ, (अभि + अव + हृ + भावे क्यप्
+ औ।) भक्षणं। इत्यमरः।

अभ्यवाहृत्यौ, क्रौ, (अभि + अव + हृ + भावे क्यप्
+ ओस्।) भक्षणं। इत्यमरः।

अभ्यवाहृत्यौ, क्रौ, (अभि + अव + हृ + भावे क्यप्
+ ङि।) भक्षणं। इत्यमरः।

अभ्यवाहृत्यौ, क्रौ, (अभि + अव + हृ + भावे क्यप्
+ ओस्

अभ्र

"सर्वमोघमनिश्चयमुत्पातानामभ्रमभ्रं नभसः।
दुष्टानामनुपायश्चा प्रभावं पुरुषायत्तसिद्धीनाम्।
इति महाबीरचरितेः।)

अभ्रपर्वतः, क्लो, (अभि + उप + वह + क्विप्।) अभ्रवृक्षः। इत्यमरः। (अभिवृद्धिकारकमुपकारं भीरुतयाऽकृतज्ञतयोपहन्ति। इत्यादिः। "तरन्ति स्वाभ्यवहा जीवितमन्यानुभूम्।" इति रघुवंशे। रक्षा। परिपालनं।

"आत्मनीव हितार्थेषु तस्मात्सत्ये तदेवने।
साक्षात्कृतधर्मा च क्रमेषे मालि वाक्यम्।"
इति मनुः।)

अभ्युदयः, पुं, (अभि + उप + इण + अच् वा ऋद्धिः। ऐश्वरः। इति हेमचन्द्रः। उपायः। यथा। "तमुपोद्धतिमन्विच्छेद्य क्रमेणाभ्युदयः।" इति कामन्दकीयनीतिसारे ८ क्रमेणाभ्युदयः।)

अभ्युदयनम्, क्लो, (अभि + उप + इण् + ल्युट्।) उपायः। उपोद्धतनम्। यथा,—

"साधनस्य तस्य सोपेक्षमाप्तौ साध्यादनेः।
इति श्रीधरसेनः।

अभ्युद्यतः, वि, (अभि + उप + इण् + कर्मणि क्तः।) ऐश्वरः। उपस्थितः। यथा,—

"अहमभ्युद्यतेनास्मिन्विवाहविधिना वै विवाहः।"
इति रघुः। (अङ्गीकृतः।

"अन्यायनी न वस्तु सुकरमभ्युद्यतार्थकन्या"।
इति मेघदूतः।)

अभ्रकम्, पुं, (अभ्रमत्र भवति। अभ्र + अण् + उप + साहचर्य्यात् कर्मणि क्तः।) अभ्रकः। पौष्टिः। उपस्थितः। यथा,—

"अहमभ्युद्यतेनास्मिन्विवाहविधिना वै विवाहः।"
इति रघुः। (अङ्गीकृतः।

"अन्यायनी न वस्तु सुकरमभ्युद्यतार्थकन्या"।
इति मेघदूतः।)

अभ्रकम्, पुं, (अभ्रमत्र भवति। अभ्र + अण् + साहचर्य्यात् कर्मणि क्तः।) अभ्रकः। पौष्टिः। इति मेदिनी। उपधातुविशेषः। तत्पर्य्यायविशेषः तत्पर्य्यायः।

"पुरा स्थाप्य वज्रस्य वधिता रसमुत्तमं।
विष्णुक्रान्तस्य तस्यापि मलेन परिवर्जिताः।
ते त्रिदोषप्रशमाय व्याधयेत्व कर्मणाम्।
तेषां वरा मलुष्टं तत्तादृत्रिद्व चाभवं।
तदभवं तत्समानत्वमभवत्वेद्वयम्।
तत्तत्वादिभवं प्रकाशकुलवं ततो मतं।
त्रिदशत्रिभवत्रिदुष्टमेतत्तत् ख्यातपूर्विणं।
कर्मेकीव त्रिवं शास्त्रे रोगं वातुप्रशमने।
प्रशस्यते त्रिवं शास्त्रे रोगं वातुप्रशमने।
पीतं रेचनि हतामृतं वर्षाकरं च।
त्रिवाकं वर्द्धनं वातं कफपित्तं च पाटनं।
मुखदाहौ त्रिवि त्रिवं त्रिवाकं दन्तसङ्गदं।
अक्षताङ्गमुखस्तम्भ सकण्ठकुलवं।
वर्द्धनं वाग्निवर्त्तिनां कुवते वर्द्धनं त्रिवं।
शोषकण्ठ मुखास्य हतामृत व्याधकुलवं।
वातजं वातवर्द्धनं पुनर्वा परिवर्जनं।
तद्भवित्तसमायुक्तं त्रिदोषाणि भवन्ति।
इत्यन्तं वचनविशेषाणां रिष्टानि त्रिवं।
सर्वोपेक्षं वर्द्धं वर्षं वाधिताकर्मव्यवस्थितं।
अभ्रमुत्तरकैलोकं मङ्गलं गुणाधिकं।
दशिताकिरणं सत्यमत्तमाद्युत्तरं"।
इति भाविकाभ्रगुणाः।

"अभ्रं कषायं मधुरं सुशीत-
मात्मम्बरं वातुविदाहनुत्।
व्यवस्थितारोग्यं क्रमेणकुर्यं
पीयोत्तमाद्यं त्रिविधं नराणाम्।"

"दोषान् क्षपति हन्त्यति वर्द्धयेद्धाति त्रिवर्त्तं
तत्वस्थाभ्रं व्यवहितं शुभाद्यं त्रिविधं त्रिविधं नरैः।
रोपीत्तमाद्यं व्यवहितं शुभाद्यं त्रिविधं त्रिविधं नरैः।
मलेनोपेक्षितं वृत्तिं तत्तत्वं वैद्यमार्गे मलाभं"।
इति भाविकाभ्रगुणाः।

"दोषान् त्रिविधं त्रिविधं नराणां
कुर्वं वर्षं व्यवहितं शुभाद्यं।
तत्तत्वं वीर्यात्तं क्रमेणकुर्वं
वीर्यात्तमाद्यं त्रिविधं नराणां

अम्बी
अम्बुधर, पुं, (अम्बिभ्रं मुखं धरयं यस्य सः।) मेघवृक्षः। इत्यमरः।
अम्बर, त्रि, (न आमा आत्मा, बस्तुस्वभावः।) (अमाबान्।) अमरहितः। अमावान्। आत्मा अस्मै इत्यमि मतुवीधिः।
अम्बलीनी, स्त्री, (अम्बिभ्रं लटाभ्रं आलिङ्गनमस्या इति औणादिकात् कीप्।) आकाशलतायोषधम्। इति राजनिर्घण्टः। (लटामांसी।)
अम्बवाहक, पुं, (अम्बयं मेघम्य वाहिकाया आलम्बः, ह्रस्वादीर्घादित्यात् समासः, मध्यपदलोपी।) मेघाम्बः। इत्यजयपालः। इत्यमरः। (न च समुदायावः मूर्धन्यविधानात्।)
अम्बाला, स्त्री, (अम्बाभ्रं माता चेटी, बहोलात् इत्वम्।) मेघचेटी। मेघमातृका। इति चूडामणिः। (इत्यजटा। वाहलिकी।)
अम्बुः, स्त्री, (न आम्यति, अम + उम्बु, बस्तु, आलम्बु, आलम्बु इत्यमरः।) मेघवाचकेषु। ना मूर्धन्यविधानात्। इत्यमरः।
अम्बुदिपः, पुं, (अम्बयो मूर्धन्यविधानात् दिपः।) मेघवाचकेषु। इति हेमचन्द्रः। (अम्बालाकृतः।)
अम्बुद्रुमः, पुं, (अम्बयो मद्यमा दिपः।) देवदारुवृक्षः। इत्यमरः।
अम्बोधिः, स्त्री, (अम्बाभ्रं मेघात् रोधः अम्बु दधत् तत्, तस्य मेघजलोत्पत्तात्मु तथात्वं।) वैद्युतभेदः। इति शब्दरत्नावली।
अम्बष्ठिका, पुं, (अम्बयोः वाटी यत्रता दधाता सा, अम्बाभ्रं च, कप्।) आम्रातकः। इति शब्दरत्नावली।
अम्भस्, त्रि, (अम् + बर्णादि सः, बस्तुसमासः।) आलिङ्गनम्। दधा।
"आस्ते दिवा दिवाकरो नेवा वायुस्तमांसदम्भ" इत्यत्र "दम्भोमात्रमुदकम्"। इति भाष्यटीकायाम्। (दयादिदानम्। अम्भस्कम्। क्लिन्नम्।)
अम्भस्, स्त्री, (अम्बो स्थितिः, औणादिकात्यादयः भावः, अम + अस + बर्णादि विः।) वाङ्मयम्। औणादिकार्थाद्युत्पादकविधाद्यं। इत्यमरः। (विस्तारो बोधस्य।
"अम्भो वाङ्मयमो दयात्मनं इत्या विश्वोक्षम"। इति भरतः।)
अम्भस्, त्रि, (अम्बो अस्य, अम + अस + तस्य इत्वं।) अम्बोयुक्तम्। अम्बोमान्। मेघवान्। इत्यमरः। (पिरम्बुमान्। विद्युत्। मेघवर्णं। वर्णं। पुष्करं।)
अम्भो, स्त्री, (अम्भसि अम्भं अम्बति अम + इन्, ह्रस्वोपधादित्वं पूर्वे दीर्घः।) वाङ्मयम्। इत्यजयपालः। (दयादिदानम्।)
अम्भः, पुं, (अंबु अम्भं + अम्, बस्तुसमासः।) अम्भः। इत्यमरः।
अम्भोजं, क्लो, (अम्बाभ्रं मेघात् जायति, जन + डः, अम + अम्बु + अम + अम् ने पूर्वे।) इति त्रिकाण्डशेषः।

अम
अम क् रोगे। क आमयति आमिनोति। इति दुर्गादासः।
अम शब्दे। अमते। शब्दते। अमति। इति दुर्गादासः।
अमु, वा, (अम् + डिद्, सरादिस्वरादयत्वमस्य।) दीप्तिः। अस्य। इति वादिः।
अमं, क्लि, (अम् + आमे बस्तु, आलम्बाद्यं बहिः, अमो रोगो विद्यते अस्मात्, अर्शआदयः, आमेन अपक्वबलमुक्तेन रोगोत्पत्तेरस्य तथात्वं।) अपक्वबलादि। इति हलायुधकोषौ। रोगे पुं, इति मुग्धबोधव्याकरणं।
अमकुसूलं, क्लो, (आमि अकुसूलं सूलं दधात् तत्।) अनुसूलकं। तथा, —
"आमे मेदसमुद्रेव वातमाशेशयेत्कुपितः। दर्दरीमकुसूलं वाप्यपरो वर्णयेत् बुधैः।
यदी तथापि समरं न जयाम सर्वं इवर। गुहदेवीं हिमवान्तं वरमीह विलम्बयं।
हनुमत्सायरीधामसमरं विद्धसमिति।
गुलपुरो दोषिदुरां व्याधिपुलाच्च कुर्हिणीं। पलिप्लविद्धीनाच्च कार्तिकीं पुष्पनीमहो।
कुमारवारं नैवकारं व्याधं वर्णयेत्कोविदैः।
कुटेरमातिकलाद्यं वर्णं व्याधयातिवर्णं।
अकुविद्यिदेशुरे वन्धाविद्यिदं तथा।
विषा दण्डवरं व्याधं निर्व्याधाकुशरेव च।
वर्णयेत्तथवं वर्णं शोधाय हरदर्णं विदं।
व्याहृत्यादय विद्याय मोटवं वाचरं तथा।
दैवर्णं वर्णाहरुं मूरुव्याहरणोर्णवं।
मुखाहरणवर्णं मुखरावं व्याहरणवं।
कुहरुवर्णाव्याहरं हरवाहरणवादिवं।
मृत्युरूपं व्याहरणं तैर्णं व्याहरणिक च।
वार्णाव्यं व्याहरं पुरे कुहरं हरव्याहरं।
दरिद्रं च हरव्याहरं कुर्वन्तं दैवरं वरं।
वरदैवरुं दीरव हिरदैवं वर्णं वर्णं।
वरवरं विवाहरं विवाहरादिवं वर्णं।
व्याहरुं वरव्याहरं वरवं दीवव्याहिवं।
विव्याहादिव्याहरणं दीवरं वरव्याहिवं।
ईवरणिवरिव्याहरं ईवरणिवरव्याहिवं।
ईवरणुवरिव्याहरं वरव्याहरणादिवं।
ईवरव्याहरं वरं ईवरव्याहरणादिवं।
ईवरव्याहरं वरं ईवरव्याहरणादिवं।
ईवरव्याहरं वरं ईव

"इदमक्षरमविदुषोऽग्निहोत्रमदासिनमक्षरं ब्रह्मपरमवृद्धिरित्यादिरर्थवादश्च"।
इति उणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः। "आतश्चोपसर्गे" इति कः। (अकः) इत्युपसर्गे कः।
अकङ्कः। कृशनः। उपोढो।

अकम, पुं, (न काम्यते कामयते वा अकामयत इति
अकामयितृविशेषः। इति पैमिसूत्रः। ब्रह्मसाक्षात्कारे
वि। (नञ्समासात्सहितः। विषयसङ्गिशून्यः।
"अकामः सुतपोधनो ब्रह्मचारी अवाप्तः
इत्यनेनाभावे बहुव्रीहिरेवम्"
इति मनुः।)

अकार, पुं, (अ + कर्मणि घञ्। अनुसमाधानः।) देव।
इत्यमरः।
("विश्वस्मै देवेभ्यो नमस्काराविरामार्थः"।
इति भट्टभाष्यटीकायां।)
"वर्णे कर्णोत्तरे विसर्गस्तनीः किञ्च विधिना"।
इति शब्दरत्नावली।)
पुलिन्दकः। अस्त्रिधारकः। इति हेमचन्द्रः।
अकारः। इति शब्दरत्नावली। अकुलीने वि। दधा,—
"अकारात्सम्भवं यस्यो विद्यामात्रेण विन्दति"।
इति हितोपदेशः। अकारलिङ्गः। न स्त्रीलिङ्गः। न
क्लीवलिङ्गः। इत्युत्पत्तिज्ञानसमयसङ्केतकाः। विद्या-
मात्रिद्यात्रयभेदेषु त्रयाणामेतत्समन्विते च।
दधा,—

"ब्रह्मत्वय ब्रह्मणा विश्वमी ब्रह्मद्वारम्।
मातिमत्समवेतेषा भवन्त्यादित्यादिषु"।
इति भरिमल्लः।
"भूमावीश्वरसम्बन्धादिकेऽकुलेश्वरे
देवाभ्यर्थनयोर्वरे कामिन्याम्।
स्यादौ वरणादिषु वरणे समाधौ
दक्षिणे वै वरवनिते विधानम्"।
इति मेदिनी। न वर्ण वीजमात्रमभीति वैजिन्।
अकारः, पुं, (अ + कर्मणि घञ्। अकार + अ + कः।) दुष्प्रतिकारः। इति शब्दरत्नावली।
(कामवत्। वचनम्।)
अकारकः, पुं, (अकारयति दास, अकारयत्यन्य
इति वा ण्वुल्। इति शब्दरत्नावली।
अकारकिन्, पुं, (अकारयतीत्येवंशीलः। अकार + अ + कः।) दुष्प्रतिकारः। इति शब्दरत्नावली।
अकारिका, स्त्री, (अकारयतीत्येवंशीलः। अकार + अ + कः।) दुष्प्रतिकारः। इति शब्दरत्नावली।
अकारित, पुं, (अकारयतीत्येवंशीलः। अकार + अ + कः।) दुष्प्रतिकारः। इति शब्दरत्नावली।
अकारिन्, पुं, (अकारयतीत्येवंशीलः। अकार + अ + कः।) दुष्प्रतिकारः। इति शब्दरत्नावली।
अकारुः, पुं, (अकारयति दास, अकारयत्यन्य इति वा ण्वुल्। इति शब्दरत्नावली।
अकारुकः, पुं, (अकारयति दास, अकारयत्यन्य इति वा ण्वुल्। इति शब्दरत्नावली।
अकारुकिन्, पुं, (अकारयतीत्येवंशीलः। अकार + अ + कः।) दुष्प्रतिकारः। इति शब्दरत्नावली।
अकारुका, स्त्री, (अकारयतीत्येवंशीलः। अकार + अ + कः।) दुष्प्रतिकारः। इति शब्दरत्नावली।
अकारुकित, पुं, (अकारयतीत्येवंशीलः। अकार + अ + कः।) दुष्प्रतिकारः। इति शब्दरत्नावली।
अकारुकिन्, पुं, (अकारयतीत्येवंशीलः। अकार + अ + कः।) दुष्प्रतिकारः। इति शब्दरत्नावली।
अकारुका, स्त्री, (अकारयतीत्येवंशीलः। अकार + अ + कः।) दुष्प्रतिकारः। इति शब्दरत्नावली।
अकारुकित, पुं, (अकारयतीत्येवंशीलः। अकार + अ + कः।) दुष्प्रतिकारः। इति शब्दरत्नावली।
अकारुकिन्, पुं, (अकारयतीत्येवंशीलः। अकार + अ + कः।) दुष्प्रतिकारः। इति शब्दरत्नावली।
अकारुका, स्त्री, (अकारयतीत्येवंशीलः। अकार + अ + कः।) दुष्प्रतिकारः। इति शब्दरत्नावली।
अकारुकित, पुं, (अकारयतीत्येवंशीलः। अकार + अ + कः।) दुष्प्रतिकारः। इति शब्दरत्नावली।
अकारुकिन्, पुं, (अकारयतीत्येवंशीलः। अकार + अ + कः।) दुष्प्रतिकारः। इति शब्दरत्नावली।
अकारुका, स्त्री, (अकारयतीत्येवंशीलः। अकार + अ + कः।) दुष्प्रतिकारः। इति शब्दरत्नावली।
अकारुकित, पुं, (अकारयतीत्येवंशीलः। अकार + अ + कः।) दुष्प्रतिकारः। इति शब्दरत्नावली।
अकारुकिन्, पुं, (अकारयतीत्येवंशीलः। अकार + अ + कः।) दुष्प्रतिकारः। इति शब्दरत्नावली।
अकारुका, स्त्री, (अकारयतीत्येवंशीलः। अकार + अ + कः।) दुष्प्रतिकारः। इति शब्दरत्नावली।
अकारुकित, पुं, (अकारयतीत्येवंशीलः। अकार + अ + कः।) दुष्प्रतिकारः। इति शब्दरत्नावली।
अकारुकिन्, पुं, (अकारयतीत्येवंशीलः। अकार + अ + कः।) दुष्प्रतिकारः। इति शब्दरत्नावली।
अकारुका, स्त्री, (अकारयतीत्येवंशीलः। अकार + अ + कः।) दुष्प्रतिकारः। इति शब्दरत्नावली।
अकारुकित, पुं, (अकारयतीत्येवंशीलः। अकार + अ + कः।) दुष्प्रतिकारः। इति शब्दरत्नावली।
अकारुकिन्, पुं, (अकारयतीत्येवंशीलः। अकार + अ + कः।) दुष्प्रतिकारः। इति शब्दरत्नावली।

क्षमा

क्षमा, पुं, (क्षम इत्यिलोपादौ क्षमन्।) काम । निर्लज्ज । दोष । इत्यजादिकोष ।
("क्षमाणो वालिये काष्ठे दोषमेवे द्वमात्मनि" । इति क्षमाः ।)

क्षमा, स्त्री, (न क्षमा + का आकारोपान्तस्यवर्णः।) सहनशीलता । तितिक्षा । इत्यमरः ।

क्षमा, स्त्री, (न क्षमति सहनशक्तिरहितं करोतिक्षम् + क, स्त्रियामाप् ।) व्याधिरोग । इति त्रिकाण्डशेषः । क्षमासमानः पीडकश्च । तद्वति त्रि क्षमासमानवत्यौ ।

"क्षमा पीडकवत्तेन दैवि पीडा महाबला ।
तद्विद्या तस्या आसा देहिनां देहधारिणी" ।

भारते । क्षमासमान पीडकवत्तेन दैविमा आधारक्रियका शक्तीरूपा दिव्यशक्ति निजा अवकृत्वत् सर्व्वात्मभूता क्षमा काली महाकाल पीडा । इति वङ्गवासी । (तद्व । काले । समीप । विवर्ते । अस्ति ।)

क्षमाल, त्रि, (क्षमि सहने दम्भ ल ।) दुर्व्वल । इत्यमरः । क्षमाशीलवान् । क्षमाविशिष्ट (इका । स्त्रीत्वेऽपि । विशेषनियमात्पुंवत् ।)

क्षमाव, पुं, (क्षमा सह विद्यते, क्षमा + वद् ।) क्षमी । इत्यमरः । तद्वान् । तथा,—
"क्षमावो दिवीव कुरुते क्षमामेवोत्तमां क्षमाम् ।
क्षमावं वर्णयन्तीमां मनीषिणमुताभिः" इति हरिवंशस्य ।
("क्षमा हि वाक्यमात्मा वस्तु सतां सदं । क्षमावमाश्रमाणोऽस्य क्षमावान् तदोच्यते" । इति भारतस्य ।)

क्षमावत्, स्त्री, (क्षमु + क्विप् + मतुप् ङीप् वत्वञ्च ।) क्षमावान् । इत्यमरः । इति शब्दरत्नावली ।

"अनुद्विग्नमनः कुर्य्यात्क्षमावत्यां क्षमावतः ।
क्षमावत्यां हि दुष्टानां निर्व्वेदः सुमहान् भवेत् ।
क्षमावत्यां च साधूनां क्षमैवानुत्तमा क्षमा" ।
इति विवेकदीपः ।)

क्षमावत्, क्षी, (क्षमावान् क्षमावे स्त्रियां क्षमा + मतुप्, वत्वञ्च ।) दुर्गा । पृथ्वी । क्षमा । तद्वति त्रि । इत्यमरः । क्षमावान् क्षमावत्यादि वर्त्तते ।

क्षमावत्, त्रि, (क्षमु + क्वसिप् + मतुप्, वत्वञ्च ।) क्षमाशील । क्षमायुक्त । क्षमावान् तथा क्षमावान् ।

क्षमावती, स्त्री, (क्षमा सह दुर्गेव क्षमो यस्याः, ङीप्तस्य वत्वं च ।) दुर्गादेवी । क्षमा । पृथ्वी । इत्यमरः । इत्यजादिकोष । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।

क्षमावत्, त्रि, (न + क्षमा + मतुप्, वत्वञ्च ।) क्षमारहित । क्षमा विद्यते यस्य स क्षमावान् तद्वान् तथा च ।

क्षमावती, स्त्री, (क्षम् + क्विप् + मतुप् ङीप् वत्वञ्च ।) क्षमावान् । इत्यमरः । इति शब्दरत्नावली ।

क्षमा

क्षमा, क्षमा + सम + अधिकारे औपनिषत्वं ङीप् ।) क्षमासमान । इति शब्दरत्नावली ।

क्षमासमा, स्त्री, (क्षमा क्षमिदेव व्यवहारकर्त्री । क्षमा, क्षमा + सम + आकारे क्षमु क्षिप्तौ दम्भ ।) व्यवहारकर्त्रिदेवी । सा तु चक्षुस्समाख्य वक्षःस्थलविशेषात्मा तद्विदेवीस्वरूपिणी काली का । इति तिथ्यादितत्त्वे । दुर्गोत्सवप्रयोगे तद्यथा,—
"क्षमासमा तु या देवी व्यवहारविधायिनी ।
तद्विदेवी तु या देवी सा तु दुर्गा प्रकीर्त्तिता

तमामे कर्मणामारभ्यं प्रतिमासानुष्ठयवर्षः। एवमेव आद्यदिवसे। अत्रत्य तत्रैवमासान्तरमासिद्धिः लक्ष्यमासिद्धिरमावास्यायाम् इत्यासन्निति वचनात् सत्यं भवतीति। तत्र मासिकश्राद्धमासिद्धिर्विमासासान्तरमासिद्धिरमावास्यां दीक्षामिवेत्य अत्रत्या मासिद्धिरित्यासन्नदीक्षवत्वात्। तत्रत्यमासान्तरं म

अमसा

अमावास्या अमसमान इति विद्येका। तेन आर्षे-
ऽपीमे शब्दा भवन्तीति चन्द्रादयमसे वर्तन्ते दधा
चतुर्दशीवामसिति वचनात् चतुर्दश्यिते सह आर्षे
प्रयोगे तथापि तदवर्जं चन्द्रादानुरोधमुक्त-
मिति। अनुचतुर्दशानुरोधात् सोमावास्यामि वद-
न्यावास्याकामे आर्षं चन्द्रमसेऽविद्धेवामिधानं तदो
ऽन्यत्। ॰। अथावि विद्धेवामनाह न तव।
बलिप्रदे हादर्शेऽथ चन्द्रार्कसंगतेऽपरा परि-
पूज्या सोमवारेण ता इमाः। ह्लादीत्या
आपरा चतुर्दशीविद्धवती प्रतिपद्यपरा स
अपि किन्तु तदविद्धचतुरश्वतेति। तेन अम-
मात्यादाभे अन्यमासपरमयोरेव चतुर्दशीमावा-
सादि दर्शनममावास्यर्क्षयोरेव चतुर्दशीमावा-
स्यादाक्य दर्शनाभावमात्रस्यैव साध्य इति। अमावास्या-
दानाक्य दर्शनाभावमात्रादर्शनमावास्या-
दृष्टीपोत्पत्ति अमावासादयमसामादिति। ॰।
चन्द्रमसयुतसं सीमावास्यमुपसं इति स तव।

"सर्वं चार्षं चन्द्रमसेन विद्धिना
दीक्षे तस्किंचनाप्तं व दर्शान्"।

सर्वं चार्षं प्रतिविद्धेर्थे। ॰। ज्ञानिमासां अव-
द्यामाह न तव।

"अमिमा या चतुर्दशी यामावास्या अनेषु हविष्-
मतीमां सा विद्धु वेधिद्धेवामिति चार्षे"।

सीमावा दूर्षेमुद्दात्यात् विद्धेवामावास्याच वद्य-
मानमनुमतं अतो वचनमा ज्ञानिमावचनं। ज्ञानिमा
सोमा विद्धेवेवामावास्यां वेधिद्धु यजुर्मतिना।
अतो आर्षेऽपि तामेव उपोषणमुदवयन्ति आह-
वेति दीक्षा। उपेक्षमित्यत्र अनाधानिमित्तादे
इत्यतो विद्धेवेवामावास्या अन्या अनेवेति
दशाया इहोक्तेर्थे। "तथामावास्यो उभया-
दृष्टेवाहिन्यन्त उपवासरं कुर्वन्ति" इति वा-
जसनेयक। ॰। वाक्यात् मनुरपीह।
"पिबन्तुमीति कथिता दृष्टी दर्शे व मनुषे।
मुहूर्तमूर्ध्वं वाऽतो वर्तते ज्ञानमीतिथिः"।

अथ विद्धुर्मीवृद्धावात् ज्ञानिमायां दूर्षेदर्शे
विद्धुर्मीक्षयेऽनन्तरेति वक्तुमाह आर्षं। ॰ यु
मुहूर्तमात्रक्षयादपि दर्शदेवे। ज्ञानमात्रं तथा-
ऽन्यदेवमा। दशमुद्विद्धवर एव उक्तमयात्रादा-
ऽन्यदेवेर्थे आर्षदेवेवा। मुहूर्त-
मात्रक्षयं दर्शदेवेवामावास्यां दूषयन्ति स्वतन्त्र
इति। ॰। यद्यप्यत्र ज्ञानमात्रमेवोक्तं तथापि
विद्धुर्मीक्षयेऽनन्तरं दर्शदेवेवामावास्यां दूषयन्ति
ज्ञानमात्रं। अतो मुहूर्तमात्रक्षयेऽपि दर्शदेवे
ज्ञानमात्रं दूषयन्ति स्वतन्त्रं ज्ञानमात्रं दूषयन्ति
आर्षदेवेवा। अतो मुहूर्तमात्रक्षयेऽपि
आर्षदेवेवा ज्ञानमात्रं दूषयन्ति स्वतन्त्रं ज्ञानमात्रं
दूषयन्ति स्वतन्त्रं ज्ञानमात्रं दूषयन्ति स्वतन्त्रं
ज्ञानमात्रं दूषयन्ति स्वतन्त्रं ज्ञानमात्रं दूषयन्ति
स्वतन्त्रं

अग्नि

अग्नि (अग्नाम्) । अग्नेरपत्यम् । इति दुगभावः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ अग्नेरपत्यं पुमान् अग्निमित्रिः । इति मनोरमा ॥

अग्निपुराण, क्ली, (अग्नेः पुराणम् । इति तत्पुरुषः ।) अग्निदेवताकं पुराणम् । तत्तु अग्निरुवाच वसिष्ठायेत्यादिना आरभ्य अग्निरुवाच वसिष्ठायेत्यादिना समाप्यते । इति पुराणम् ॥

अग्निपुरुष, पुं, (अग्नेः पुरुषः । इति तत्पुरुषः ।) अग्निदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्निपुष्प, क्ली, (अग्नेः पुष्पमिव पुष्पमस्य । इति बहुव्रीहिः ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निपुष्पक, क्ली, (अग्नेः पुष्पमिव पुष्पमस्य । इति बहुव्रीहिः । कन् ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निपुष्पा, स्त्री, (अग्नेः पुष्पमिव पुष्पमस्याः । इति बहुव्रीहिः । टाप् ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निपुष्पिका, स्त्री, (अग्नेः पुष्पमिव पुष्पमस्याः । इति बहुव्रीहिः । कन् । टाप् । अत इत्वम् ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निपुष्पी, स्त्री, (अग्नेः पुष्पमिव पुष्पमस्याः । इति बहुव्रीहिः । ङीष

धर्मं वचते। इति भारद्वाजः।
धर्मवोत्तमं, त्री, (धर्मवं विद्यतेऽस्मिन् उत्तमं नीचवर्जितम्।) सर्वोत्तमम्। इति राजनिर्घण्टः।
धर्मवोत्तमा, स्त्री, (धर्मवं मधु उत्तमं यस्याः सा।) द्राक्षा। इति राजनिर्घण्टः।
"धार्मिकाश्चाप्यधार्मिकाः विद्वांसो धर्मवत्तमविदिः विद्वांसश्च धर्मविदः।" मनिधा। इति राजनिर्घण्टः।
धर्मवोदूर्ध्व, त्री, (धर्मवं विद्यतेऽस्मिन् उद्धर्मवं यस्मात्, उद् + ऊ + धर्म + यत्।) ऊर्ध्वं धर्मवं। इति राजनिर्घण्टः।
धर्मवा, [तृ] ऽ, (राशि भेदा यस्य सः, समाना धर्मवा।) सूनुः। सूर्यः। इति हेमचन्द्रः।
("यमा यमजातु पूर्वजा यमावरजा यमभेदयात्।
हवेषामाचार्यो यमा यमे यमजूरे"।
इति वोवटः।)
धर्मवेर्ध, त्री, (न भेदो विद्यते। निर्गतो भेदमावात्।) वसः। इति हेमचन्द्रः।
धर्मवेर्धं, त्री, (न भेदो विद्यते। नास्ति भेदो यस्याः।) वसः। इति हेमचन्द्रः।
धर्मवेर्धा, त्री, (न भेदो विद्यते। नास्ति भेदो यस्याः।) वसः। इति हेमचन्द्रः।
धर्मवेर्धी, त्री, (न भेदो विद्यते। नास्ति भेदो यस्याः।) वसः। इति हेमचन्द्रः।
धर्मवेर्धु, त्री, (न भेदो विद्यते। नास्ति भेदो यस्याः।) वसः। इति हेमचन्द्रः।
धर्मवेर्धू, त्री, (न भेदो विद्यते। नास्ति भेदो यस्याः।) वसः। इति हेमचन्द्रः।
धर्मवेर्धे, त्री, (न भेदो विद्यते। नास्ति भेदो यस्याः।) वसः। इति हेमचन्द्रः।
धर्मवेर्धै, त्री, (न भेदो विद्यते। नास्ति भेदो यस्याः।) वसः। इति हेमचन्द्रः।
धर्मवेर्धो, त्री, (न भेदो विद्यते। नास्ति भेदो यस्याः।) वसः। इति हेमचन्द्रः।
धर्मवेर्धौ, त्री, (न भेदो विद्यते। नास्ति भेदो यस्याः।) वसः। इति हेमचन्द्रः।
धर्मवेर्धं, त्री, (न भेदो विद्यते। नास्ति भेदो यस्याः।) वसः। इति हेमचन्द्रः।
धर्मवेर्धः

अम्बु

मारवस्तु। इति हेमचन्द्रः। २ तृणक इति भाषा।

अम्बुकेलि, पुं, (अम्बुना कृत्येव इव।) त्रिपुटमासः। इति हेमचन्द्रः।

अम्बुकेशरः, पुं, (अम्बुजाता केशरीव।) वेतसवृक्षः। इति रत्नमाला।

अम्बुकोशः, पुं, (अम्बुना आत्मनिर्मितः।) हैमकोशः। इति भरतः। हैमकोश इति भाषा।

अम्बुगः, पुं, (अम्बुनि गच्छति, अम्बु + गम् + डः।) सर्पः। इति मेदिनी। "ब्रह्मोरेवं गतं मूलमम्बुजेन" इति प्रद्युम्नचरिते। "अम्बुजन्मनि मार्तं ब्रह्मणि च भवेदम्बुगारवुः" इत्यजटा।) सर्पः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अम्बुगः, पुं, (अम्बुनीवे भवः।) त्रिफलावृक्षः। हरीतकी। (त्रिफलावृक्षः। इति रत्नमाला। (विष्णुचक्रम्।

"अम्बुगं चमसं ओषं त्रिफलं तु दुमाभवे"। इति शब्दरत्नावली।

"अम्बुगो विष्णुके ऐणि चमसे तु नपुंसके"। इति मेदिनी।)

अम्बुचक्र, [न्] पुं, (अम्बुनो चक्रमिव।) सर्पः। इति राजनिर्घण्टः। (आरजीवृक्षः। इक्षुः। वि, चक्राकारः। अस्थिरोऽपि।)

अम्बुचारः, पुं, (अम्बुनि चरते चारयति वा णिच् अम्बु + चर + अच्।) हैमकोशः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अम्बुजः, पुं, (अम्बु चरं वर्तते, दा दाने + कः।) वेतसः। इति रत्नमाला। ("यदा मनोऽम्बुजस्थं स्यादम्बुजम्"। यदा अम्बुजोदरे। "शुक्लाम्बरधरविष्णोः शशिवर्णचतुर्भुजे प्रसन्नवदने ध्यायेत् सर्वविघ्नोपशान्तये"। इति तन्त्रसारे।) मुखम्। यथा। "वनीवनिवासमम्बुजम्"। इति नैषधे।

अम्बुजः, पुं, (अम्बुनि जीवनार्थं, अम्बु + जन + डः। अम्बुजन्मनिवासं वा।) मधुकः। इति शब्दरत्नावली। ("ये चाम्बुजस्थे भगवति विश्वेश्वरे पद्मोपमाक्षाश्रुतयोऽम्बुजासनविष्णुरुद्रादिनमो नमस्तेऽस्तु सदा भवेऽस्मिन्नितरां कृपां कुरु"। इति भागवतीदशमे। "सुरासुरास्त्रं वरुणस्य योधमाजहुरम्बुजम्"। इति रघुवंशे।)

अम्बुजिका, स्त्री, (अम्बुजि + कन् + अम्बु, स्त्रियां टाप्।) मधूकवृक्षः। इत्यमरटीकायां भरतः। इति शब्दरत्नावली।

अम्बुजः, पुं, (अम्बुनि चरति णिच् वा, अम्बु + चर + कः।) चक्रमर्दवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका। (वकपक्षी। वेतसः।) क्रतविशेषण त्रयम्। वि, चक्राकारकारी।)

अम्बुतरा, स्त्री, (अम्बुनि चरं तरङ्गः आ।) उपलाक्षुपः। इति रत्नमाला।

अम्बुदकारः, पुं, (अम्बुनि प्रकाशनि वाष्पतां वहति अम्बु + द + कर्मणि + अण्, अम्बु + दाप् + उपपदसमासः।) वाष्पवहनम्। इति राजनिर्घण्टः। त्रिलोकी इति भाषा।

अम्बुदनादः, पुं, (अम्बुनि दनादयति, द + अम्बु + दद् + णिच् + घञ्।) मकरः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अम्बुदन्ती, ई, (अम्बु + दन्त + ङीप्।) वेतसः। मुखकः। इत्यमरः। इति हेमचन्द्रः।

अम्बुनाथः, पुं, (अम्बुनां नाथः षष्ठीसमासः।) वरुणः। इति हेमचन्द्रः।

अम्बुनिधिः, पुं, (अम्बुनि निधिरिव, अम्बु + निधि + कन्, ह्रस्वश्च।) समुद्रः। इति राजनिर्घण्टः।

अम्बुपः, पुं, (अम्बु + पा + कः।) मत्स्यः। इति हेमचन्द्रः। हैमकोशः इति भाषा।

अम्बुपर्णी, स्त्री, (अम्बुनि पर्णानि, अम्बु + पर्ण + ङीप्, ह्रस्वश्च।) कन्दपर्णिका। इति राजनिर्घण्टः।

अम्बुपाकी, स्त्री, (अम्बुनि पक्वानि यस्याः, अम्बु + पच् + ण्वुल्, ङीप्।) कदम्बवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

अम्बुपानी, स्त्री, (अम्बु चरन्तं तरङ्गं पानीव, अम्बु + पा + कनिन्, ङीप्।) उपलाक्षुपः। इति रत्नमाला।

अम्बुपिप्पली, स्त्री, (अम्बुनि पिप्पलीव।) जलपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः।

अम्बुपुष्पः, पुं, (अम्बुनि पुष्पमिव।) वेतसः। इति रत्नमाला। (नीलोत्पलम्। इति मेदिनी। "अम्बुपुष्पं तु नीलोत्पले"। इति शब्दरत्नावली।)

अम्बुपूरः, पुं, (अम्बुनि पूरयति, पूर + णिच् + अच्।) वेतसः। इति रत्नमाला।

अम्बुप्रसवः, पुं, (अम्बुनि प्रसवो यस्य।) वेतसः। इति रत्नमाला।

अम्बुप्रियः, पुं, (अम्बुनि प्रियं यस्य।) वेतसः। इति रत्नमाला।

अम्बुबालः, पुं, (अम्बुनि बालवत्।) वेतसः। इति रत्नमाला।

अम्बुभवः, पुं, (अम्बुनि भवति, भू + अच्।) वेतसः। इति रत्नमाला।

अम्बुभाजनः, पुं, (अम्बुनि भाजनमिव।) वेतसः। इति रत्नमाला।

अम्बुभृत्, पुं, (अम्बु बिभर्त्ति, अम्बु + भृ + क्विप्।) मेघः। मुस्तकः। इत्यमरः। इति हेमचन्द्रः।

अम्बुमातृका, स्त्री, (अम्बुनि मातृकेव यस्याः, अम्बु + मातृ + कन्।) द्राक्षावृक्षः। इति हेमचन्द्रः। हैमकोशः इति भाषा।

अम्बुरः, पुं, (अम्बु + उरच्।) दारुहरिद्रावृक्षः। इति हेमचन्द्रः। हैमकोशः इति भाषा।

अम्बुरयः, पुं, (अम्बुनि रयोऽस्य, अम्बु + रय + अच्, वलच्च।) जलपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः।

अम्बुवासी, स्त्री, (अम्बु वसत्यस्यां वाप्यादौ पृथ्वादि, वस् + क्विप् + अम्बु, उपपदसमासः, ङीप्।) अम्बुकणी एव। यथा,—

"यवाग्रे यवनाले तु अम्बुवासी तु दृश्यते"। इति वैद्यकरत्नावली।

"अम्बुनी विष्णुके ऐणि चमसे तु नपुंसके"। इति मेदिनी।)

अम्बुवल्ल, [न्] पुं, (अम्बुनो वल्लाम्।) वंशः। इति राजनिर्घण्टः। (आरजीवृक्षः। इक्षुः। वि, चक्राकारः। अस्थिरोऽपि।)

अम्बुवाह, पुं, (अम्बुनि वहति, वह + णिच् + अच्, उपपदसमासः।) मेघः। इति हेमचन्द्रः। (कर्पूरम्। इति राजनिर्घण्टः।)

अम्बुवाहः, पुं, (अम्बुनि वहति वाहयति वा पृथ्वादि, वह + अच् + अम्बु, उपपदसमासः।) मेघः। इति हेमचन्द्रः। (कर्पूरम्। इति राजनिर्घण्टः।)

अम्बुवाहकः, पुं, (अम्बुनि वहति वाहयति वा पृथ्वादि, वह + ण्वुल्।) मेघः। इति हेमचन्द्रः।

अम्बुवाहिनी, स्त्री, (अम्बुनि वहति, वह + णिनि, उपपदसमासः।) नदी। इति हेमचन्द्रः।

अम्बुवेतसः, पुं, (अम्बुनि वेतसः।) जलवेतसः। इति रत्नमाला।

अम्बुशालिनी, स्त्री, (अम्बुनि शालिरिव।) जलशालिः। इति राजनिर्घण्टः।

अम्बुशाली, स्त्री, (अम्बुनि शालिरिव।) जलशालिः। इति राजनिर्घण्टः।

अम्बुशिरा, पुं, (अम्बुनि शिरेव।) वेतसः। इति रत्नमाला।

अम्बुशुक्तिः, स्त्री, (अम्बुनि शुक्तिरिव।) मुक्ताशुक्तिः। इति राजनिर्घण्टः।

अम्बुशूकरः, पुं, (अम्बुनि शूकर इव।) कुम्भीरः। इति राजनिर्घण्टः।

अम्बुसारः, पुं, (अम्बुनि सारो यस्य।) वेतसः। इति रत्नमाला।

अम्बुसूचिका, स्त्री, (अम्बुनि सूचिकेव।) जलसूचिका। इति राजनिर्घण्टः।

अम्बुसूचिः, स्त्री, (अम्बुनि सूचिरिव।) जलसूचिका। इति राजनिर्घण्टः।

अम्बुसूचिकः, पुं, (अम्बुनि सूचिकेव।) जलसूचिका। इति राजनिर्घण्टः।

**अम्बुसूचिका

अम्ब

अम्बोदं, क्ली, (अम्बानि ददाति, अम्बु + दद + क) पद्मं। इति शब्दरत्नावली। आकाशपद्मं। इत्यमरः टीकासर्वस्वौ। "अम्बोदं पुष्करं पद्मं" इति मेदिनी। "अम्बोदिनीवनविहारिविलासहेतुं पंचास्त्र मत्तमयसारसि मा विलासः" इति नीतिशतके।

अम्बोद, पुं, (अम्बो मेघं ददाति, अम्बु + दा + क।) मेघः। मुस्तकं। इति शब्दरत्नावली। (ददातेरौणादिकः।)

अम्बोधर, पुं, (अम्बा मेघं धरति, धृ + अच्।) मेघः। "अम्बोधरोऽम्बुधरमम्बुमुचं" इति चतुर्वर्गसंग्रहे। मुस्तकं। इति शब्दरत्नावली।

अम्बोधि, पुं, (अम्बानि बीजानि धत्ते, धा + आधारे कि।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली। ("अर्कं स्वाम्बोधिमोधिः कविरि मनाहरा। अर्कं हरिं तु हरन्मुनिरि पातालिनि" इति साहित्यदर्पणे। "समुद्राम्बोधिसप्तेति मद्यानदी मदाम्बरः" इति भागवतः)

अम्बोधिजन्मन्, पुं, (अम्बोधेः समुद्रस्य जन्मोत्पत्तिः इव।) इन्दुः। इति शब्दरत्नावली।

अम्बोधिनिधि, पुं, (अम्बोधिः निधीयतेऽत्र, अम्बु + धि + आधारे कि।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली। ("यद्यत्र वा सागरधूमकेतोर्मैनाकमम्बोधिनिधानमस्ति। इति कुमारसम्भवे। विशेषो यद्यत्रसागरे लोहितको वालेर, अम्बोधि रेवन्मुखसरोवरे विशेषश्च अम्बा, सागरश्च सम्बोधनम्।) "अम्बोधिनिधनाम्बा" इति मघकाव्ये।)

अम्बोधिज, पुं, (अम्बा + सप्तम्यर्थे कि + अम्बु।) मेघः। इति शब्दरत्नावली।

अम्बोधेय, क्ली, (अम्बोधि रोहणे, अम्बु + दध + ढक्।) मेघः। ("अम्बोधेयं पूर्वदिङ्नागपतय इव मदोत्सेकमम्बोधेयाः" इति कविरहस्ये।)

अम्ब्य, त्रि, (अम्बा देवता अस्य, अम्बु + अण्।) अम्बादेवतायुक्तः। देवताः। अम्बाश्च त्रि। यथा,—

"इडाभ्यां प्रथमं देवीं द्वितीयं देवतां तथा। तृतीयं देवतां चैव अम्ब्यं तत्र प्रकीर्तितम्" इति श्रीमातृतन्त्रं।

अम्ब्य, पुं, (अम्बानि मौलेर्मेघं ददाति, अम्ब + दद + क।) आम्रवृक्षः। अम्बे जीवे। इति शब्दरत्नावली।

अम्बाल, पुं, (अम्बं मेघं अलति पर्याप्नोति अम्बु + अल + अच् + घञ् वा अम्बा रसं वलते व्याप्नोति।) आम्रवृक्षः। इति शब्दमाला।

अम्बाल, पुं, (अम्बं मेघं अलति पर्याप्नोति अम्बु + अल + अच्।) आम्रवृक्षः। इति विश्वप्रकाशः। ("आम्बाल्यकम्बमम्बुद्ध वसते विरलेषु। रसाभं शाखिनिर्मुक्तो नो मुक्ता यत्रको जनेषु।" इति शार्ङ्गधरः।)

अम्बर, क्ली, (अम्ब + अच्।) नभः। इति शब्दरत्नावली।

अम्बर, पुं, (अम्ब + अच्।) वस्त्रमात्रं। इति शब्दरत्नावली। टङ इति भाषा। तोलाभिधुमशाब्दमात्रः। इति सुश्रुतः। अम्बरं तुलाः। शब्दरत्नावलीकारिणां। सुश्रुतं। वस्त्रविशेषमालकारिणं। वीरणम्। शाकुन्तलिकं। खिलोऽन्यः। कटुकस्तीक्ष्णविकोषलोमेन। (वस्त्रोत्पत्तिकारणं यथा शब्दरत्नावली। "अम्बरं वस्त्रोत्पत्तिकारणमुक्तोऽन्यत्रि। अतिकटुकः पीलुमिव कुलाकारिणं। प्रकाशकं। इति शब्दरत्नावली। ० तत्रतिप्रकारमनुष्यान। शब्दरत्नावलिरत्नावलिकं। वस्त्रं। उत्पत्तिः। वस्त्रं शीतलं। शाकुन्तलिकम्। इति शब्दरत्नावली। अतिनिकृष्टकथायाः शब्दरत्नावलिकारिणं। इति शब्दरत्नावली। नपुंसक त्रि। ३ समरः। ४। अभ्रलिहः। इति शब्दरत्नावली। ("यद्यत्र वा सागरधूमकेतोर्मैनाकमम्बोधिनिधानमस्ति। पूर्वाशां रोधसिद्धस्तु [पूर्वो] वृद्ध वाचस्पतेरुक्तः। उत्पत्तिर्यत्र विज्ञातुं [दीक्षा] शैलो] कृतः। कोटिं वहन्ति सर्वाणां मुक्तानामुदंशमम्। [शुद्धं] वस्त्रमलंकारो [वस्त्रं] वस्त्रविधिर्नियं अर्थः। वस्त्रमात्रमलंकारो [वस्त्रं] वस्त्रमात्रम्।" इति मेदिनी।)

अम्बर, पुं, (अम्बं मेघं राति ददाति, रा + कः।) मेघः। इति शब्दरत्नावली।

अम्बर, पुं, (अम्बं मेघं राति, रा + कः।) मेघः। ("अम्बरं पूर्वदिङ्नागपतय इव मदोत्सेकमम्बोधेयाः" इति कविरहस्ये।)

अम्म

अकोर्ण, क्ली. (अकानि आदत्ते, अकान् + कर्म + ड.) पर्व। इति हलायुधः। (शालवाहनो। दुष्प्राप्य इक्षवोऽकोर्णाः। भट्टि ६। दधा। "पर्वसंधिस्थलोत्पन्नोऽपूर्वं पुरिचयाश्रयः"। इति भोजप्रबन्धे। प्रथमोक्ति यि।

अकोलकण्टक, पुं. (अकोलकानि विभूतयोऽस्मिन् सः चासौ कण्टश्च।) ब्रह्मा। यथा,—

"अकोलकण्टकन्यायेनाकोलानिति वक्ष्यते"। इति भोजप्रबन्धः।

अकोलदीपी, पुं. (अकोलं नारायणमस्मिन् दीपयतीत्यकोलं दधा।) ब्रह्मा। यथा,—

"नारायणोऽपूर्वं पूर्वमकोलदीपी"।

इति प्रयोगचन्द्रोदयः।

अकोलपी, क्ली. (अकोल + अमूलार्थे इनि ततः ङीप्।) वटवृक्षः। यथा भूरुहः। वटपूरुहेऽपि। इति हलायुधः। (वटपिनी। यथा। "अकोलीवंशवत्तानिवेशेषु पुंसवा वृक्षमूलसामर्थ्यं विद्याताम्"। इति गौतमसूत्रे।)

अकोलीर, पुं. (अकौ कर्मणि रमते, अकाय + रा + क।) मेघः। मुक्तकः। इति हलायुधः। (अकारवत्यपि, त्रि।)

अकोवार, पुं. (अकं कर्म अरति, अ + कर्म + वृ.) मेघः। ("अकोवारमोघरसमुद्वरः"। इति चतुर्वर्गे।) मुक्तकः। इति हलायुधः।

अकौटिल्य, पुं. (अकौटिल्यमस्य अस्य, वा + व्यधिः त्रि।) ब्रह्मा। इति हलायुधः।

("अकं दुःखं तत्सुखप्रतिबन्धिकं ब्रह्मज्ञानं। अकं दुःखं वारयत्यविरोधिकं करोतीति। इति भरतसेनः।)

अकौशिक, पुं. (अकौशिः शस्त्रं, कौशिकस्तूणवः। अकौशिकः। इति हलायुधः।

अकौशिन्दि, पुं. (अकौशि विद्योपलब्धिः, अकाय + कि + कर्म + विन्दि।) ब्रह्मा। इति हलायुधः।

("अकुण्ठ सर्वशास्त्रेषु
केनाप्यकौशिन्दिकवत्"।

इति कुमारसम्भवे। विद्योपलब्धिसम्पन्नो ब्राह्मणः, अकौशि देवस्तूणवस्तं वेत्तीति अकौशिन्दिकः। इति भरतः, शास्त्रवक्ता ब्राह्मणश्च। "अकौशिन्दिकवत्"। इति भट्टिः।)

अकौशेय, पुं. (अकौशेयं कौशेयभिन्नं वस्त्रमस्मिन् सः।) कार्पासः। इति हलायुधः।

अकौशेयक, क्ली. (अकौशेय + कन्।) कार्पासवस्त्रम्। इति हलायुधः।

अक्त, क्ली. (अञ्च + क्त।) घृतम्। इति हेमचन्द्रः। (अञ्जनमपि। यथा,—

"अक्तं घृतं तथाभ्यङ्गे
विलेपनमनुलेपनम्"।

इति भरतसेनः। अक्तमिव पिच्छिलं यत्। अक्तवत्यपि, त्रि।)

अक्तकण्ठ, पुं. (अक्तः कण्ठो यस्य सः।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठक, पुं. (अक्तः कण्ठो यस्य सः। स्वार्थे कन्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठिका, स्त्री. (अक्तकण्ठ + टाप्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठी, स्त्री. (अक्तकण्ठ + ङीष्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीका, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + टाप्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकी, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + ङीष्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिका, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + टाप्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकी, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + ङीष्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिका, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + टाप्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकी, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + ङीष्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिका, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + टाप्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकी, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + ङीष्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिका, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + टाप्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकी, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + ङीष्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिका, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + टाप्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकी, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + ङीष्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिका, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + टाप्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकी, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + ङीष्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिका, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + टाप्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिकी, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + ङीष्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिकिका, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + टाप्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिकिकी, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + ङीष्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिकिकिका, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + टाप्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिकिकिकी, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + ङीष्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिका, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + टाप्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकी, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + ङीष्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिका, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + टाप्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकी, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + ङीष्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिका, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + टाप्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकी, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + ङीष्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिका, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + टाप्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकी, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + ङीष्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिका, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + टाप्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकी, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + ङीष्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिका, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + टाप्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकी, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + ङीष्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिका, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + टाप्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकी, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + ङीष्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिका, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + टाप्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकी, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + ङीष्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिका, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + टाप्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकी, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + ङीष्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिका, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + टाप्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकिकी, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + ङीष्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिका, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + टाप्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकी, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + ङीष्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिका, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + टाप्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकी, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + ङीष्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिका, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + टाप्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिकी, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + ङीष्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकिका, स्त्री. (अक्तकण्ठ + कन् + टाप्।) कोकिलः। इति हलायुधः।

अक्तकण्ठीकि

अम्बु

आरअम्बुः। इति हैमशब्दः। मृगुरुः इति भाषा।
अम्बुकुक्कीः, पुं, (अम्बुवः कुक्कीः इव।) चिल्लीमारः। इति हैमशब्दः।
अम्बुकेदरः, पुं, (अम्बुवाक केदरोऽस्य।) कोकनदः। इति रत्नमाला।
अम्बुकामरः, स्त्री, (अम्बुवः कामरमिव।) शैवालं। इति भटाचार्यः। ईदांच इति भाषा।
अम्बुगं, स्त्री, (अम्बुनि आगते, अम्ब + अम् + कः।) वर्षा। इति मेदिनी। "इन्दोरेव गतं मुखमम्बुजेन"। इति प्रबुद्धरहस्ये। "अम्बुगमम्बुनि आर्त्त ह्रियन्ति न वायदेत्यम्बुगमुं"। इत्यटीका। वर्षा। इति विकाण्डशेषः।
अम्बुज, पुं, (अम्बुजातीये आकः।) हिज्जलवृक्षः। इत्यमरः। (विशुद्धवृक्षः।
"अम्बुगं कमले क्लीवे हिज्जले तु पुमानयं"।
इति शब्दरत्नावली।
"अम्बुगो विशुद्धे पुंसि कमले तु नपुंसके"।
इति मेदिनी।)
अम्बुगक, [न्] स्त्री, (अम्बुगो स्वभाव।) वर्षा। इति राजनिर्घण्टः। (आरजविशेषः। अम्बु। वि, अम्बुगाः। अस्तिमोहुस्य।)
अम्बुगाक, पुं, (अम्बुनि अम्बे आवदति प्रतिष्ठां प्राप्नुति अम्ब + अम्ब + अम्।) शैवालं। इति त्रिकाण्डशेषः।
अम्बुग, पुं, (अम्बु अम्बं ददाति, दा दाने + कः।) मेघः। इति रत्नमाला। ("वरा अम्बोदाम्बुवाहा दवोऽम्बुकम्"। इति अमुरकोषरे। "अम्बाह दवोऽम्बुगं च वासरा वाचस्पुरं वडिमिवाहिरिव-मुक्त"। इति रघवंशे।) मुस्तकः। दवा। "कवीन्द्रविद्याकरं लक्ष्मणुरे"। इति वैद्यकं।
अम्बुचि, पुं, (अम्बुनि वीचयोऽत्र, अम्ब + वा + कर्मण्यधिकरणे विः।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली। ("ये चाप्यन्ये पुरो सरा जिनसमा वज्रोऽमालाकुलमेरुमालमहिमानिभो महिमा-महाद्रिर्हु वा कथम्"। इति भाषिमोहिरवंशे। "धरात्राश्च समर्थो। क्षोभमाहात्म्यमुम्बिम्"। इति रामायणे।)
अम्बुछिदरा, स्त्री, (अम्बुनि + च्छ + अप्, स्त्रियां टाप्।) वडवृक्षः। इदम्बुमारो इति भाषा।
अम्बुज, पुं, (अम्बुनि जलानि वासति विसर्गे वा, अम्बु + वा + कः।) चतरमूलवृक्षः। इति हेम चन्द्रिका। (नवेवरः। इवेवरः।) क्षत्रियजात्य नपुंसं। वि, जलजातः।)
अम्बुजका, स्त्री, (अम्बुनि वर्त्तते इवा वा।) उपलः। इति रत्नमाला।
अम्बुजात, पुं, (अम्बुनि जलावरणे आकृतां वर्तते अम्ब + ज + अप् + डिच् + अच्, उपरेरमात्रा।) कलकवृक्षः। इति रत्नमाला। त्रिलोचनो इति व्याख्या।
अम्बुजातक, स्त्री, (अम्बुनि जलावरणे, ज + कन् डिच् + टाप्।) कलकवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अम्बु

अम्बुजन्, पुं, (अम्बु जिगर्त्ति, अम्ब + अ + डिच्।) मेघः। मुस्तकं। इत्यमरः। अम्बुज इति हैमः।
अम्बुजातक, पुं, (अम्बुनि जातकमे जातो, अम्ब + कः।) हलकः। अम्बुज इति हैमशब्दः।
अम्बुजा, पुं, (अम्ब + उपः।) शालाकवार्त्ता। इति हैमशब्दः। मोरवाट इति भाषा।
अम्बुजाक्ष, स्त्री, (अम्बुनि लोहनि, अम्ब + अच् + क्ष, डच्।) कमलिनी। इति शब्दरत्नावली।
अम्बुजाली, स्त्री, (अम्बु तरङ्गेर आवलिरि तुल्यत्वात्, अम्बु + डिच् + अच्, उपरेरमात्रा, ङीप्।) अम्बुजाली इत्यर्थी। यथा,—
"यदारे तरङ्गाये सिंहपुरसंज्ञकमहं मुनिं तदारात्मकारादि सिंह आदित्यमालिकरित्यवसमम्बुजाली। तत्पश्चादयं वीरवर्यं च वाचे। तर्हि मयोवेदमम्बुज पुनर्व येतें"। इति हरिवंशे। ० ०। अधिक। ओतिके।
"दक्षोदुच् चालवाणी च वीरावदनसे स्त्री। तस्यां वाणी वीरवाणी वाचिनीपुरुषस्तथा। मत्तहिति निहसे वीरवरे पुरुषवाणी अम्बुजाली तथु इत्यी वन्दिनुचीगजादि। यदि वर्णात इत्यमा लोकमात्रा वीरे च मत्तहि वन्यवाणी इत्यमात्रात्मकाः"। दक्षोदुच् चा चालुमती इत्यी। अम्बुजाले। "अम्बुजमुखमात्र मुखिकमे वर्णत च। अम्बुजमम्बे वैद्य विद्या नेत्रे वर्णेदुच्"। ओतिके।
"दक्षिन् यारे अम्बुजाली दुर्दैवाके विदुर्ल वर्णेदु। अम्बुजाली अमेरिन्द्र इत्यमात्रात्मकाः"। इत्यु प्राहिके। इति त्रिकाण्डशेषः। ० ०। अधिक।
"इत्यादेवे नमाद्यत्र अम्बुजाली विदुर्ल वर्णेदु। इत्यमुखमिलिन्द्रे वाचा अम्बुजिनमात्रा। अम्बुजाली च कुर्जाति पुर्वमनुविनाशुते। न कुर्जाति तत्र पुरुषे पुरुषाजाति इत्यरि। वीरावां वरवत्रेत्र पुरुषेऽप्रतिवाचे। इमाद्यादत्रे इत्या आदत्रेत्र प्रचार देतु। इत्यं कुर्जाति तत्पुरुषाच्च तत्पत्तिवचनादरे"। इति तत्रैवाहे अनुवाके ० ० वदन। ० ० वचन।
"तत्रो वरावत्रेत्र पुरुषे चेत्रत्रे इत्र। अम्बुजिनमत्र वरत्नु वीरवर्त्र वर्णेदु। वरत्रेत्रे इतिविधेत्र पुरुषाजाति वर्णेदु। तत्पत्तिवाचे वीरा विरुद्ध वरत्नेत्रे वर्णेदु। ० वरत्रेत्र विदुर्ल वरत्रे वित्तिवरत्नेत्रे"। ० वरत्रेत्र वरत्नेत्र वरत्नेत्र वरत्न

अक्षम

अक्षमि, स्त्री, (अक्षति व्याप्नोति, अक्षम् + इन् + ङीप्।) वटी। इति शब्दरत्नावली। अस्यार्थः इक्षमिवोदकम्। यथा, ते।— "विस्मितस्तमुवाचोच्चैर्भूयः किं क्षमिकामसि"। इति भीमसेनः। वक्तव्ये त्रि।

अक्षोभ्यनाथि, पुं, (अक्षोभ्यमिति विष्णुनामिधं नाथो यस्य सः।) बुद्धः। यथा,— "अक्षोभ्यनाथविनयस्तोत्रपारीत्रयवान्"। इति भीमसेनः।

अक्षोभ्यदेव, पुं, (अक्षोभ्यं नारायणमिधं देवोऽवतारित्वात्।) बुद्धः। यथा,— "परस्यपुरतो बुद्धं बुद्धमक्षोभ्यदेवम्"। इति प्रयोगचन्द्रोदयः।

अक्षौहिणी, स्त्री, (अक्षौहः + अनुकम्पायां इनि ततो ङीप्।) वटमाला। यटमूलम्। यटमूलदेवता। इति शब्दरत्नावली। (हस्तिनी। सेनायां। "अक्षौहिणीशतपरिवारितमेकेनैव कुलमग्रगामिनं दिधाता"। इति नीतिकल्पतरौ।)

अक्षौहिन, पुं, (अक्षौ वर्त्तते, अक्षम् + हा + कः।) वैद्यः। मुक्तकः। इति शब्दरत्नावली। (क्षयावहश्चेति, त्रि।)

अक्षौहिर, पुं, (अक्षम् वर्त्तते, अक्षम् + हा + कः।) वैद्यः। मुक्तकः। इति शब्दरत्नावली। (क्षयावहश्चेति, त्रि।)

अक्षौहिर्य, पुं, (अक्षाणि वीर्यमस्य, अक्ष + वा + यत्।) अक्षम्। इति शब्दरत्नावली। ("अर्थं स्वामवेदयत्यौषधिरिकेवि प्रजाहरः। यर्थं हृदु हरन्मधुरि स्वामवेदयि"। इति भाष्टिकाव्ये। "अक्षम्यक्षौहिण्यर्थे मङ्गलाद्यो नरपतयः"। इति भरतः।)

अक्षौहिणीक, पुं, (अक्षौहि यद्धम्, अक्षौहिणी + अण्।) वटमाला। इति शब्दरत्नावली।

अक्षौहिणीक, त्रि, (अक्षाणि विशेषेणेतुम्, अक्षम् + वि + इण् + कः।) अक्षम्। इति शब्दरत्नावली। ("अक्षम्य वा वाजसनेयकाः मेयमक्षौहिणीकमुक्तम्"। इति भूरिप्रयोगः। विधौ अक्षम्यमक्षौहिणीकमुक्तम्। इति भरतः। देवब्राह्मणयोर्विरोधे कर्त्तव्ये इति भाष्यम्। वाजसनेयकाः कण्वशाखाध्यायिनः। "अक्षौहिणीकमुक्तम्"। इति भरतः।)

अक्षौहिणीक, त्रि, (अक्षाणि विशेषेणेतुम्, अक्षम् + वि + इण् + कः।) अक्षम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्षौहिन, पुं, (अक्षौ वर्त्तते, अक्षम् + हा + कः। यद्वा, "अक्षौहिणीशतपरिवारितमेकेनैव कुलमग्रगामिनं दिधाता"। इति नीतिकल्पतरौ।) वैद्यः। इति शब्दरत्नावली।

अक्षौहिर, पुं, (अक्षम् वर्त्तते, अक्षम् + हा + कः।) वैद्यः। इति शब्दरत्नावली।

अक्षौहिर्य, पुं, (अक्षाणि वीर्यमस्य, अक्ष + वा + यत्।) अक्षम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मा, पुं, (अक्षति व्याप्नोति, अक्षम् + मन्।) पर्वतः। इति शब्दरत्नावली। ("अक्ष्मा पर्वतः स्यादक्षति व्याप्नोति"। इति भरतः।)

अक्ष्मा, स्त्री, (अक्षति व्याप्नोति, अक्षम् + मन् + टाप्।) पृथिवी। इति शब्दरत्नावली। ("अक्ष्मा पर्वतः स्यादक्षति व्याप्नोति"। इति भरतः।)

अक्ष्मावत्, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः अस्त्यस्य, अक्ष्मा + मतुप्।) पर्वतः। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मावती, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः अस्त्यस्याम्, अक्ष्मा + मतुप् + ङीप्।) पृथिवी। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मावान्, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः अस्त्यस्य, अक्ष्मा + मतुप्।) पर्वतः। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मावृक्ष, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तत्र वृक्षः।) पर्वतवृक्षः। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मासुत, पुं, (अक्ष्मा पृथिवी तस्याः सुतः।) मङ्गलः। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मासुता, स्त्री, (अक्ष्मा पृथिवी तस्याः सुता।) सीता। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मासूनु, पुं, (अक्ष्मा पृथिवी तस्याः सूनुः।) मङ्गलः। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मेश, पुं, (अक्ष्मा पृथिवी तस्या ईशः।) राजा। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मेशय, पुं, (अक्ष्मा पृथिवी तस्यां शेते, अक्ष्मा + शी + अच्।) वृक्षः। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मेशयी, स्त्री, (अक्ष्मा पृथिवी तस्यां शेते, अक्ष्मा + शी + अच् + ङीप्।) लता। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मेशी, स्त्री, (अक्ष्मा पृथिवी तस्याः ईशी।) पृथिवी। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मेशीय, पुं, (अक्ष्मा पृथिवी तस्यां शेते, अक्ष्मा + शी + अच्।) वृक्षः। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मेशीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पृथिवी तस्यां शेते, अक्ष्मा + शी + अच् + ङीप्।) लता। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मेश्वर, पुं, (अक्ष्मा पृथिवी तस्या ईश्वरः।) राजा। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मेश्वरी, स्त्री, (अक्ष्मा पृथिवी तस्या ईश्वरी।) पृथिवी। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदर, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीयीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीयीयीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीयी, स्त्री, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय, पुं, (अक्ष्मा पर्वतः तस्योदरम्।) पर्वतोदरम्। इति शब्दरत्नावली।

अक्ष्मोदरीय

क ।) मालवदेशप्रसिद्धमोहरा । अस्या तुलना । सुवीरपत्तनं । मथुरायां । वर्धमानायां । दिल्यां । वाराणस्यां । विभोरेवपुरायां । अधिष्ठानायां । मोरमोरीनामप्रसिद्धायां । मरवाटिकायां । गुप्ता-भाभीरवसतिप्रसिद्धं । इति राजनिर्घण्टः ।

("तस्या वाप्युपरि सुवीरपत्तनपुरा दक्षा दिशा वाराणस्यु विभोरेवपुरा सुरीपत्तनी वत्साख्या मोरिकी । मोरीभाभाभिरिहिंसी मरवती येत्रा वसा यस्मात् तुलसाभाभिरवसतिषु च वटिका ता मार्वत्र तुलसा" ।)

अमरोलिका, स्त्री, । अमं रसं अति मक्षति अद्यते सम् उणादि वीवधि, अमृत + उल + स्वार्थे, कन्प् ।) तुलसवटिका । आम-वल । इति भाषा । अमर्थोलः । वाटुरी च तुलिका । रत्नावटा च अमवटा च । इत्यमरः । भाषा तुलसा । चवनादुवाटिकां । वटिकीत्यन्यं । सारवीरोरी दिल्यां दिल्यां । इति राजनिर्घण्टः । वस्तादिरूपोपदिष्टवस्तादिरूपमाश्रयोपदिष्ट-मिति । राजनिर्घण्टोक्तगुणदर्शनी तुलसिकाप्रभृतीनां तत्रभी । तत्रभीवृक्षः ।

"वाटुरी तुलिका रत्नावटा भाभाप्रणोविका । अमवल्क च प्रथमी कुलभी चाक्षपत्रकः" ।

अविद्यु एतद्वे तुलसीशाखे शब्दयो इति च पाठः ।

"वाटुरी दोवती दक्षा मथुरा कक्षवाटपु । विभाषा वाहवतं कुलालीक्षवाटिनी" ।

इति भरतकोशः ।

("दीवती वेलाद्वीपां च वाटिकी कक्षवाटपे । प्रथमे इत्यवाटुरी प्रथमवेलिद्वीपा च सा" ।

इति चरकः ।

"स्व वृंदी कक्षवाटी वटिकेद् शब्दी विशा" ।

इति वैद्यकशब्दरत्नः ।

"वाटुरीपाविशिवी" ।

"शब्दस्तोत्रिन्द्रियहितेशा वाटिकी वटु" ।

इति च शब्दः ।

"शब्दस्तोत्रिन्द्रियहितेशा वाटिकी वटु" ।

इति पाठान्तरम् ।

अमवोली, स्त्री, अमवोलिका । वाटुरी । रत्न-वटरीवा ।

अमवती, स्त्री, (अमवो रसो विद्यतेऽस्या, अम + मतुप् मस्य वत्वम् ।) तुलसिका । इति राज-निर्घण्टः । आमवल । इति भाषा ।

अमवर्त, पु, (अमवो अमवल्कमस्यास्ति अर्श आद्यच् ।) अमवल । वटा । वाटुरी । वटुर्त । अमवेरत्त । अमोरत्त । दीवतूर्त । मरवर्त । वाटिर्त । अर्त । दीवतर्त । अमवा । वाट-वर्त । विभूर्त । इति राजनिर्घण्टः । (अमा-वर्ते यथा—

"अमवं आमवल्को अमवी वटुर्त च वटिवर्त । अमवं दिविधा प्रोक्तं वटवर्तं दिवावर्तं ।

वाटिर्त वर्त्तवी वटा दिवा वटा वटुर्त ।

दीवतूर्त च वर्त्तवी दिवावी वटुर्तवर्त्तवं ।

वटवर्तं दक्षिवावं वटुर्तदिवावर्त्तवं" ।)

"अमवं वटवर्तं वटुर्तदिवावर्त्तवं" ।

वाटुरी विभिन्नी च विभूवर्त्त दिवर्त्त ।

वाटुरी वर्त्तवी वटवर्त्तवं च ।

एव वाटवर्त्त दीवती वेलवर्त्तं वीवर्त्तवं" ।

इति वैद्यकशब्दसंग्रहः ।

"वटिवावर्त्तवं वटुर्तवावर्त्तवं वटिवं वटवर्त्त-वटवेत्त-वाटीवावर्त्तवं वेलवं वटुवावर्त्त-वेलवं दण्डट-वटिवं वटवर्त्त वृत्त कौटिल्य पुरोवेत्त वाक्यवं-वटवीवि वटवीवं वटवीवं" । इति हेमचन्द्रः ।

अमवती, स्त्री, (अमवल्को यस्याः ।) विभीतक-वामवल्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

अमवाटिका, स्त्री, (अमवल वाटिका वाटिका ।) आमवल्लीवेत्त । अस्या तुलना । वटुर्त । अमवर्त । तिक्तर्त । वाटर्त । उदुम्बरं । तुलस वटवर्त्तवं । विरक्तविवावटवर्त्तवं । विरक्तवटवर्त्तवं । वाटुरीवावर्त्तवं । इति राजनिर्घण्टः ।

अमवाटिका, स्त्री, (अमवल वाटिका वाटिका ।) आमवल्लीवेत्त । अस्या तुलना । वटुर्त । अमवर्त । तिक्तर्त । वाटर्त । उदुम्बरं । तुलस वटवर्त्तवं । विरक्तविवावटवर्त्तवं । विरक्तवटवर्त्तवं । वाटुरीवावर्त्तवं । इति राजनिर्घण्टः ।

अमवाटिका, स्त्री, (अमवल वाटिका वाटिका ।) आमवल्लीवेत्त । अस्या तुलना । वटुर्त । अमवर्त । तिक्तर्त । वाटर्त । उदुम्बरं । तुलस वटवर्त्तवं । विरक्तविवावटवर्त्तवं । विरक्तवटवर्त्तवं । वाटुरीवावर्त्तवं । इति राजनिर्घण्टः ।

अमवाटिका, स्त्री, (अमवल वाटिका वाटिका ।) आमवल्लीवेत्त । अस्या तुलना । वटुर्त । अमवर्त । तिक्तर्त । वाटर्त । उदुम्बरं । तुलस वटवर्त्तवं । विरक्तविवावटवर्त्तवं । विरक्तवटवर्त्तवं । वाटुरीवावर्त्तवं । इति राजनिर्घण्टः ।

अमवाटिका, स्त्री, (अमवल वाटिका वाटिका ।) आमवल्लीवेत्त । अस्या तुलना । वटुर्त । अमवर्त । तिक्तर्त । वाटर्त । उदुम्बरं । तुलस वटवर्त्तवं । विरक्तविवावटवर्त्तवं । विरक्तवटवर्त्तवं । वाटुरीवावर्त्तवं । इति राजनिर्घण्टः ।

अमवाटिका, स्त्री, (अमवल वाटिका वाटिका ।) आमवल्लीवेत्त । अस्या तुलना । वटुर्त । अमवर्त । तिक्तर्त । वाटर्त । उदुम्बरं । तुलस वटवर्त्तवं । विरक्तविवावटवर्त्तवं । विरक्तवटवर्त्तवं । वाटुरीवावर्त्तवं । इति राजनिर्घण्टः ।

अमवाटिका, स्त्री, (अमवल वाटिका वाटिका ।) आमवल्लीवेत्त । अस्या तुलना । वटुर्त । अमवर्त । तिक्तर्त । वाटर्त । उदुम्बरं । तुलस वटवर्त्तवं । विरक्तविवावटवर्त्तवं । विरक्तवटवर्त्तवं । वाटुरीवावर्त्तवं । इति राजनिर्घण्टः ।

अमवाटिका, स्त्री, (अमवल वाटिका वाटिका ।) आमवल्लीवेत्त । अस्या तुलना । वटुर्त । अमवर्त । तिक्तर्त । वाटर्त । उदुम्बरं । तुलस वटवर्त्तवं । विरक्तविवावटवर्त्तवं । विरक्तवटवर्त्तवं । वाटुरीवावर्त्तवं । इति राजनिर्घण्टः ।

अधिष्ठातृ, पु. (अधिष्ठाता पदार्थ:) अधिष्ठाता देवतिया अधिष्ठाता देवता तथा अधिष्ठाता पदार्थ अनुपपत्ति अधिष्ठाता। अधिष्ठाता इति ख्याता। अत्र दृष्टान्त: यथा दण्डयतीति। अधिष्ठातृत्वमुच्यतेऽत्रत्य। इति भाषाच्छाया।
("अधिष्ठाता नेतरिया तु अधिष्ठाता तथा अधिष्ठातृ। तद्वीरे कृतार्थाभावे अधिष्ठातृ अत्रत्यैकत्वम: अधिष्ठातृत्वात्तु तु इत्या अधिष्ठातृत्वात। यत्तच्छ दृष्टे धर्मेऽदृष्टि च तत्तात्मिका:")

अधीक्षा, स्त्री, अधिक्षा। इक्षणादीक्षायां शब्दवृत्ति:।

अधीक्ष्य, ई, (अर्थ पदं धर्म वक्ष्य:) आक्ष्य व्यवहार। अधिकृत्यार्थ इति ख्याता। इति रत्नमाला।

अन य क्यौ। (इति कविकल्पद्रुम:) य अयते। इति दुर्गादास:।

अन्य, ई, (इति मुग्धबोध, इक+अन्ये अच्।) मुग्धबोधविधि। अनुपपद्यमान। इक्षणा। (वक्ष्यमाणत्वं देवं।
"स हृत्पुण्डरीकस्थ: सूक्ष्मादिरेवात्मिक:"।
इति दुर्गादास। अन्यभेद। अन्यत्वमत्यन्त। इति वैद्यकरत्नमालाकृत:।)

अन्य, [न्] ब्री. (इक्ष्यते, अन्यत्।) दीक्षे। इक्षणा। (तृतीयादिभेदे।
"अन्यदाता अन्यदीक्षाता,
दीक्षाकर्त्री मरणम् कर्त्री।
अन्यत्वं च हि विद्वांसि,
इक्षणं वैद्यत्वं भाषा"।)

"तृतीयादिभेदेषु विद्यमानत्वम्।
इत्यादि विद्यमानत्व सर्वत्र एवं स:"।)

अन्यं, क्री, (इक+अन्ये घञ्।) इक्षां, यथा,—
"अन्यीक्षणमन्ये भेदे विद्यमे" औषधुदये"।
इति विद्यादिभेदे। अन्या। दृष्टान्त उदाहरणम्। अन्यदाहरणम्। अन्यदाहरणम्। अन्यदाहरणम्। अन्यदाहरणम्। इक्षणं। अन्यदीक्षणमन्यीक्षणं। इक्षणं। अन्यदीक्षणमन्यीक्षणं। इक्षणं। अन्यदीक्षणमन्यीक्षणं

इति त्रयाणां द्वन्द्वैकशेषः। पुनश्चतुष्टयं इति अन्वयः।

"त्रयाणां वेदे ये पूर्वे मंत्रब्राह्मणयोर्द्वयं च।
ब्रह्मोपनिषदाख्यं तदुपनिषदं मीमांसा"

इति भरतः।

("स्त्रियां केदिकादयोऽपि" अमरसिंहः)

इति वैजयन्तेऽनुक्तस्त्रीलिङ्गशब्दसूचनं च)

अध्वगः, पुं (अध्वानं गच्छति, गम् + डः, अलुक्समासः।) पथिकः। इत्यमरः। अध्वगशब्दस्त्रीलिङ्गोऽपि भवति। इति त्रिकाण्डशेषः। मीमांसकाः। अध्वगोपनिषदं भवति।

अध्न्य, (न् + यत्।) पुं, (दध्न + अण्।) गवि। इत्यमरः। दध्नि हितोऽपि।

अध्यायः, पुं, (अधि + इण् + घञ्, यद्वा अधि + आङ् + इण् + घञ्।) ग्रन्थभागः। ग्रन्थस्यांशविशेषः। इत्यमरः। "यदि अधीते स वाग्मी भवतीत्यध्यायेषु" इत्युद्भटः। (विद्याध्ययनमुक्तम्। यथा, मनुः।

अध्यायिन्, त्रि, (अधि + इण् + घिनुण्, समुदायार्थः।) अधीतिकर्त्ता। (अधीतिर्यस्य।) अधीतवेदादिमात्रे। इति मुग्धबोधव्याकरणम्। "अध्यायी आगमविदि"। इति मेदिनी। "अध्यायिनं शास्त्रविदं वृद्धमाचक्षते"। इति श्रुतिः।

अध्यायिन्, पुं, (अधि + इण् + णिनि, समुदायार्थः।) वृश्चिकवृक्षः। (अध्यायोऽस्यास्ति। पक्षत्वात् ङीष्। अध्यायिनी। इति विश्वप्रकाशः।)

अध्यर्ध, त्रि, (अधिकः, इत्यमरः। अधिकमर्धं। इति मेदिनी। अधिकार्धे। (यथा, "अधिकोऽर्धः यस्मिन् तत् त्रिकं"। इति मुग्धबोधे। "अधिकोऽर्धः यस्यां सा अध्यर्धा इति वेणीदत्तः। "अधिकोऽर्धोऽस्यां तथा इति। इति मुग्धबोधे।)

अध्वगः, पुं, (अध्वानं गच्छन्ति यः। अध्वन् + गम् + डः।) पथिकः। इत्यमरः।

अध्वन्, पुं, (अद् + क्वनिप्।) मार्गः। इत्यमरः। अध्वा इति मेदिनी। अध्वाऽयं। (यथा, "अध्वा वर्त्मनि पुंसि क्लीबे"। इति मुग्धबोधे। "अध्वा वर्त्मनि पुंसि क्लीबे"। इति वेणीदत्तः। "अध्वा वर्त्मनि पुंसि क्लीबे तथा इति। इति मुग्धबोधे।)

अध्वर्यु, पुं, (अध्वरं यजुर्वेदं यजति। अध्वर + यज + क्विप्।) ऋत्विग्भेदः। अध्वर्युर्वेदः। इत्यमरः। (अध्वरस्येदं। अध्वर + यत्।) यजुर्वेदः। "अध्वर्युरध्वरे यजुर्वेदे च" इति मुग्धबोधः। (अध्वरं यजुर्वेदं वेत्ति। अध्वर + विद् + क्विप्।) अध्वर्युवेदज्ञे। यथा,

"अध्वर्युरध्वरे यजुर्वेदे च अध्वरं वेत्ति वा"

इति मुग्धबोधः। (अध्वरः यज्ञः अस्यास्ति। अध्वर + अर्शआदित्वात् अच्।) यज्ञवति। यथा,

"अध्वर्युरध्वरे यजुर्वेदे च अध्वरं वेत्ति वा"

इति मुग्धबोधः। (अध्वरं यज्ञं करोति। अध्वर + कृ + क्विप्।) यज्ञकर्त्तरि। यथा,

"अध्वरस्य विदेर्यज्ञस्य कर्त्तरि,
न देवेऽध्वरमित्यत्र प्रयोगेषु।
अध्वर्युर्हविर्यज्ञेषु,
विदेर्यज्ञस्य विद्वान् विदुषि"

इति रत्नमालायां।

अध्वर्यवः, पुं, (अध्वरं यज्ञं कर्त्तुं इच्छन्ति यजमानाः।) विश्वेदेवाः। अध्वर्यवेदेवाः। इत्यमरः।

अध्वर्यु (ऋत्विग्भेद इति अध्वर्यवशब्दः।)

"अध्वर्यवश्चतुर्थ्यन्तं
सदित्यन्तमृचं पठेयुः।
सदस्यमुच्यतामिति
सदस्यं तमेवोच्यमानं ब्रूयात्"

इति विधानपारिजाते।

अध्वर्यु, क्ली, (न द्वयुः, समुदायः।) दशसहस्रसंख्या। इति हैमवतः। १०००० इत्यमरः इति भरतः। ("अयुतायुतयुतयुतं ब्रह्मा स्वस्थाय ददौ"। इति रामायणे।)

अध्वर्यु, त्रि, (न द्वयुः, समुदायः।) अनेकसंख्या। बहवः। इति मेदिनी। बहवोऽर्थाः। इति भरतः। (अध्वरस्येदं। (अध्वर्यवः। अध्वर्यवीयः। अध्वर्यवीयं। इति त्रिकाण्डशेषः। इति भरतश्च।)

अध्व, क्ली, (अध्न + यत्।) क्षीरं। (दधिः। समुदायः। दध्नः। इति मेदिनी। समुदायः। इति भरतः। (क्षीरमध्व। अध्वार्थं। इति त्रिकाण्डशेषः। "अध्व क्षीरे दधिन्यपि"। इति विश्वः।)

अध्वरः, पुं, (न ध्वरः हिंसा यत्र। नञ्तत्पुरुषः।) यज्ञः। इत्यमरः। (यथा, मनुः।

"अध्वरे यानि कर्माणि
तानि वक्ष्यामि सर्वशः।
हिंसा भवति यस्तेषु
सोऽनिष्टो नाध्वरो मतः"

इति विष्णुपुराणे।)

अध्वरकल्पः, पुं, (अध्वरस्य यज्ञस्य कल्पः।) यज्ञविधिः। इत्यमरः।

अध्वरकृत्, पुं, (अध्वरं करोति। अध्वर + कृ + क्विप्।) यज्ञकर्त्ता। इत्यमरः।

अध्वरक्रतुः, पुं, (अध्वरः क्रतुरिव। उपमितसमासः।) यज्ञः। इत्यमरः।

अध्वरदीक्षा, स्त्री, (अध्वरस्य दीक्षा।) यज्ञदीक्षा। इत्यमरः।

अध्वरपतिः, पुं, (अध्वरस्य पतिः।) यज्ञस्वामी। इत्यमरः।

अध्वरविधिः, पुं, (अध्वरस्य विधिः।) यज्ञविधिः। इत्यमरः।

अध्वरसाधनः, पुं, (अध्वरस्य साधनः।) यज्ञसाधनः। इत्यमरः।

अध्वरसाधनी, स्त्री, (अध्वरस्य साधनी।) यज्ञसाधनी। इत्यमरः।

अध्वरी, स्त्री, (अध्वर + ङीष्।) यज्ञः। इत्यमरः।

अध्वरीय, त्रि, (अध्वरं यज्ञं करोति। अध्वर + कृ + क्यच् + छः।) यज्ञकारी। इत्यमरः।

अध्वर्यवीय, त्रि, (अध्वर्यवे हितं। अध्वर्यु + छः।) अध्वर्युहितं। इत्यमरः।

अध्वा, पुं, (अद् + क्वनिप्।) मार्गः। इत्यमरः। अध्वन्शब्दस्त्रीलिङ्गोऽपि भवति। इति त्रिकाण्डशेषः। अध्वाऽयं। (यथा, "अध्वा वर्त्मनि पुंसि क्लीबे"। इति मुग्धबोधे। "अध्वा वर्त्मनि पुंसि क्लीबे"। इति वेणीदत्तः। "अध्वा वर्त्मनि पुंसि क्लीबे तथा इति। इति मुग्धबोधे।)

अध्वाक्षः, पुं, (अध्वानं अक्षति व्याप्नोति। अध्वन् + अक्ष् + घञ्।) पथिकः। इत्यमरः।

अध्वाक्षीणः, त्रि, (अध्वानं अक्षीणः।) पथिकः। इत्यमरः।

अध्वाग, त्रि, (अध्वानं गच्छति। अध्वन् + गम् + डः।) पथिकः। इत्यमरः।

अध्वातिगः, त्रि, (अध्वानं अतिगः।) पथिकः। इत्यमरः।

अध्वातिगा, स्त्री, (अध्वानं अतिगा।) पथिकः। इत्यमरः।

अध्वीन, त्रि, (अध्वानं गच्छति। अध्वन् + खः।) पथिकः। इत्यमरः।

अध्वीना, स्त्री, (अध्वानं गच्छति। अध्वन् + खः।) पथिकः। इत्यमरः।

"अध्वनीनोऽध्वगामी स्यात्पथिकोऽध्वगः"

मेदिनी समुदायार्थः। इति भरतः।)

अध्वोदकः, पुं, (अध्वनि गच्छतां उदकं इव।) दुरालभा। इत्यमरः।

"दारुणी दारुणी दारुणी दारुणी दारुणी दारुणी दारुणी दारुणी दारुणी दारुणी"

इति भावप्रकाशः।

अध्वोदकी, स्त्री, (अध्वोदक + ङीष्।) दुरालभा। इत्यमरः।

अध्वोदकीया, स्त्री, (अध्वोदकी + छः।) दुरालभा। इत्यमरः।

अध्वोदकीयी

अयो

विश्वम्भराधराकारां वसतीत्यम्बिकेतुनां ।
अम्बिकाभ्रमाकोरां विमानमकरोदिनां ।
शुद्धस्फाटमणिश्रेष्ठा लसन्मुक्तौ विनिर्मितां ।
कान्तिसूर्यसमस्पर्धिमणिमाणिक्यतोरणां ।
मुक्तादामविलम्बेन शोभमानां मनोहरां ।
नानाविधमहारत्नैः खचितां तामनुत्तमां ।
विमानमिव सिद्धानां तमसाधिपतेर्विदिः ।
दुर्निरीक्ष्यतेजस्कां ब्रह्मेशमहसामिव ।
दैत्यं नाकेन विध्वस्तं विमानमसुरास्पदं ।
ब्रह्मदेवश्च विरतं जयमुक्ता विधातरः ।
निर्जयेनासुरान्सर्वान्प्रसन्नो वरदो यतः ।
वृत्रासुरो विरिष्टेन- दुर्जयेनाजयद्विभुं ।
तस्मादहं विरिष्टेन- मेवंविधमवाप्तवान् ।
इत्युक्ते रामवर्यं वाल्मीकिरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥
त्वत्तो दुर्जितमेवोच्चात्तेनेत्थं तमसंशयः ।
रौद्रैस्तवाहमेवास्त्रैः शत्रोरस्त्रविदः ।
इत्युक्तवन्तमित्युक्तो हत्वा प्रक्षोदयौ वधौ ।
अयोधिक्यो रावणिश्चित्रं चोदेन विभुः ।
अयोधिक्यमिति ख्यातं पुरं विनिर्मितं ।
प्रवेक्ष्य सहसेनाभ्यो लोकस्य हितकाम्यया ।
दत्वा अनुज्ञां तेनेत्थं लोकपालः प्रतापवान् ।
तेन सत्कारमित्यं विसर्जितपुरन्दरः ।
वसिष्ठ ता वृत्रो वेद्धा इन्द्रमेवमुवाच ह ।
अजिंद्र इन्द्रशत्रुस्ते भूयात्पुत्रः प्रतापवान् ।
इत्युक्तो वसिष्ठेन वृत्रो वृत्रविनाशनः ।
तथेत्युक्त्वा ततो वृत्रो वसिष्ठेनाभिषेचितः ।
तपस्तेपे महाघोरं पुत्रार्थं वृत्रविद्विषः ।
तपसा तोषयामास वसिष्ठं वृत्रविद्विषः

इवरः ।) परमेश्वरः । अरविन्दः । वैदेहकः । अधिपतिश्च ।
अरः पुं, (अरति गच्छति यः । अर + अच् ।) चक्रनाभिः । चक्रधारादण्डः । इति शब्दरत्नावली ।
अराकारोनी, स्त्री, (अराकार + ङीनी, ङकारोऽन्त्यः ।) दन्तरोगी । यथाऽमरः । "दन्तरोगी त्वराकारोनी" इति शब्दरत्नावली ।
अराजकं, ऽ, (अराजन् + अच् ।) राजशून्यदेशः । यथाऽमरः । "अराजकं राजशून्ये" इति मेदिनी ।
अराजकः

अरि अरि अव

अरालक, वि. (अर+लिच्, आरालादित्वात्, अर+का+ड) कर्णवेष्टक। आलङ्कारी। इति मेदिनी। रत्नकोष। इति हेमचन्द्रश्च।

अराल, क्ली. (अराल+क्विप्तो डालच्) अरालः। कुण्डल। इति हेमचन्द्रश्च।

अरि, वि. (ऋ+इन्।) शत्रुः। इत्यमरः। (“उपरक्तोदिता नदियं विनेशायरातिवा”। इति हिरिवंशे।) [इति मलः।] “अरक्षा मारि विद्यारिविनिवेश च”। वर्षा। इति निघण्टुश्च। अरिनेमिः। तार्क्ष्यः। अन्यश्च। अन्यतिथा च रात्री अमावस्यातिथा च। अस्य गुणाः। वचाद्यः। वटुधः। तिक्तश्च। रक्तपित्तविनाशित्वात्। इति राजनिर्घण्टः।

अरिष्ट, क्ली. (ऋच्छत्यनेन, ऋ+इत्र) कर्म। इति इति भाषा। तत्पर्यायः। अरिमाधम च। इत्यमरः। अरिमाधम च। इति भरतः। (“ज्योतिर्विदोऽरिष्टमिव”। इति माघः।)

अरिष्टक, वि. (अरिष्ट इवायं स्वार्थे कन्) अरिष्टसदृशः। (“अरिष्टकं तथा पीलुं मधुकं तालमेव च”। इति वैद्यकम्।)

अरिष्टकर, वि. (अरिष्टं दोषकर्म करोति, अरिष्ट+कर, उपपदसमासः।) दोषकारकः। इति राजनिर्घण्टः। (वि, ऋच्छत्करोति।)

अरिष्टतेजः, पुं. (अरिष्टं दोषकर्म तेजो यस्य सः।) वायसपक्षी। इति हेमचन्द्रः।

अरिष्टनेमि, पुं. (अरिष्टं क्षयं नेमिः प्रान्तो यस्य सः।) गरुडः। इत्यमरः। इन्द्रियेण च विनेत्र च कौशलम्। अरिनेमिश्च च अरिनाथः। ऋषिभेदश्च च अरिष्टनेमिश्च च अरिनाथः। अन्यश्च। अन्यतिथा च रात्री अमावस्यातिथा च। अस्य गुणाः। वचाद्यः। वटुधः। तिक्तश्च। अरिष्टनेमिः। कोऽपि नारायणावतारविशेषोऽरिष्टनेमिः। इति राजनिर्घण्टः।

(अस्य आख्यानो यथा कालीकपुराणे,—

“पुत्रार्थं कृतो यौवनाश्वस्य,
यौवनाश्वः सौभरेर्दुरवाप्तम्।
पुत्रार्थं मान्धातरो तु प्रियं,
पत्न्यैवैतत्पत्नयस्ते।
पत्नीसहस्रमतिरिक्तिरेकः
सम्भावनं पुत्रमवाप्तवन्तः।
सौभरिरेकः कृतयोगिः,
कैर्मे स्त्रियो विरक्तस्य॥” इ० ।

अरिष्टनेमिर्नामेत्यादि। इति भरतः।)

अरिष्टा, क्ली. (अरिष्ट+टाप्) अरिष्टः। (“अरिष्टाऽस्य तनुत्वक्षः पुनर्नवा तथा च देवदारुश्च। इति राजनिर्घण्टः।) [इति भाषा।] “अरिष्टा च मधुपर्के च मार्गे मार्गे च”। इति हेमचन्द्रश्च।

अरिष्टि, क्ली. (अरिष्टं दोषकर्म, अरिष्ट+इन्, उपपदसमासः।) दोषकारकः। इति राजनिर्घण्टः। (वि, ऋच्छत्करोति।)

अरिष्टेक, पुं. (अरिष्टेऽस्मिन्नेके मेघा यस्य सः।) वायसपक्षी। [इति भाषा।] इत्यमरः। इन्द्रियेण च विनेत्र च कौशलम्। अरिनेमिश्च च अरिनाथः। ऋषिभेदश्च च अरिष्टनेमिश्च च अरिनाथः। अन्यश्च। अन्यतिथा च रात्री अमावस्यातिथा च। अस्य गुणाः। वचाद्यः। वटुधः। तिक्तश्च। अरिष्टनेमिः। कोऽपि नारायणावतारविशेषोऽरिष्टनेमिः। इति राजनिर्घण्टः।

(अस्य आख्यानो यथा कालीकपुराणे,—

“पुत्रार्थं कृतो यौवनाश्वस्य,
यौवनाश्वः सौभरेर्दुरवाप्तम्।
पुत्रार्थं मान्धातरो तु प्रियं,
पत्न्यैवैतत्पत्नयस्ते।
पत्नीसहस्रमतिरिक्तिरेकः
सम्भावनं पुत्रमवाप्तवन्तः।
सौभरिरेकः कृतयोगिः,
कैर्मे स्त्रियो विरक्तस्य॥” इ० ।

अरिष्टनेमिर्नामेत्यादि। इति भरतः।)

अरिष्टा, क्ली. (अरिष्ट+टाप्) अरिष्टः। (“अरिष्टाऽस्य तनुत्वक्षः पुनर्नवा तथा च देवदारुश्च। इति राजनिर्घण्टः।) [इति भाषा।] “अरिष्टा च मधुपर्के च मार्गे मार्गे च”। इति हेमचन्द्रश्च।

अरिष्टि, क्ली. (अरिष्टं दोषकर्म, अरिष्ट+इन्, उपपदसमासः।) दोषकारकः। इति राजनिर्घण्टः। (वि, ऋच्छत्करोति।)

अरिष्टेक, पुं. (अरिष्टेऽस्मिन्नेके मेघा यस्य सः।) वायसपक्षी। [इति भाषा।] इत्यमरः। इन्द्रियेण च विनेत्र च कौशलम्। अरिनेमिश्च च अरिनाथः। ऋषिभेदश्च च अरिष्टनेमिश्च च अरिनाथः। अन्यश्च। अन्यतिथा च रात्री अमावस्यातिथा च। अस्य गुणाः। वचाद्यः। वटुधः। तिक्तश्च। अरिष्टनेमिः। कोऽपि नारायणावतारविशेषोऽरिष्टनेमिः। इति राजनिर्घण्टः।

(अस्य आख्यानो यथा कालीकपुराणे,—

“पुत्रार्थं कृतो यौवनाश्वस्य,
यौवनाश्वः सौभरेर्दुरवाप्तम्।
पुत्रार्थं मान्धातरो तु प्रियं,
पत्न्यैवैतत्पत्नयस्ते।
पत्नीसहस्रमतिरिक्तिरेकः
सम्भावनं पुत्रमवाप्तवन्तः।
सौभरिरेकः कृतयोगिः,
कैर्मे स्त्रियो विरक्तस्य॥” इ० ।

अरिष्टनेमिर्नामेत्यादि। इति भरतः।)

अरिष्टा, क्ली. (अरिष्ट+टाप्) अरिष्टः। (“अरिष्टाऽस्य तनुत्वक्षः पुनर्नवा तथा च देवदारुश्च। इति राजनिर्घण्टः।) [इति भाषा।] “अरिष्टा च मधुपर्के च मार्गे मार्गे च”। इति हेमचन्द्रश्च।

अरिष्टि, क्ली. (अरिष्टं दोषकर्म, अरिष्ट+इन्, उपपदसमासः।) दोषकारकः। इति राजनिर्घण्टः। (वि, ऋच्छत्करोति।)

अरिष्टेक, पुं. (अरिष्टेऽस्मिन्नेके मेघा यस्य सः।) वायसपक्षी। [इति भाषा।] इत्यमरः। इन्द्रियेण च विनेत्र च कौशलम्। अरिनेमिश्च च अरिनाथः। ऋषिभेदश्च च अरिष्टनेमिश्च च अरिनाथः। अन्यश्च। अन्यतिथा च रात्री अमावस्यातिथा च। अस्य गुणाः। वचाद्यः। वटुधः। तिक्तश्च। अरिष्टनेमिः। कोऽपि नारायणावतारविशेषोऽरिष्टनेमिः। इति राजनिर्घण्टः।

(अस्य आख्यानो यथा कालीकपुराणे,—

“पुत्रार्थं कृतो यौवनाश्वस्य,
यौवनाश्वः सौभरेर्दुरवाप्तम्।
पुत्रार्थं मान्धातरो तु प्रियं,
पत्न्यैवैतत्पत्नयस्ते।
पत्नीसहस्रमतिरिक्तिरेकः
सम्भावनं पुत्रमवाप्तवन्तः।
सौभरिरेकः कृतयोगिः,
कैर्मे स्त्रियो विरक्तस्य॥” इ० ।

अरिष्टनेमिर्नामेत्यादि। इति भरतः।)

अङ्कपरिवेषः पुं॰ कलङ्कस्य प्रभावः।
अङ्के वर्त्तमानेन न विभर्त्ति विभर्त्ति,
अङ्कोऽन्यान्द्र वर्त्तमानं सर्वम्"।
इति हेतुः। अन्यान्यलोकाद्यर्थसाधकत्वात् अन्यान्यं वर्त्तमानं
अन्यान्यवर्त्तमानं तस्मिन्नेव अन्यान्यवर्त्तमानं
विद्वेषः, तत्र तात्पर्यवत्वात्,—
"अङ्कोऽन्यान्द्रं वर्त्तमानं सर्वम्" इत्युक्तिः।
अन्यान्यवर्त्तमानं तस्मिन्नेव अन्यान्यवर्त्तमानं पुनः"।

अङ्कय, ९, (अङ्क + अच्, ९) अङ्कनकर्त्ता। अङ्कनं
अन्यान्यवर्त्तमानं। इति शब्दरत्नावली। देवीपुराणे इति
अन्यान्यवर्त्तमानं। (अन्यान्यवर्त्तमानं विद्वेषः)
"अन्यान्यवर्त्तमानं पुनः अन्यान्यवर्त्तमानं।
अन्यान्यवर्त्तमानं पुनः अन्यान्यवर्त्तमानं"।
इति भरतः।

अङ्कर, क्लीं॰, (अङ्क + अरच्, ९) मुखम्। शिवपुरं। इति
अन्यान्यवर्त्तमानं।

अङ्कल, ९, (अङ्क + अलच्, ९) मुखम्। शिवपुरं। इति
अन्यान्यवर्त्तमानं। अन्यान्यवर्त्तमानं। अन्यान्यवर्त्तमानं

आवश्यकादयी इच्छा सदाकाङ्क्ष्य दृष्टिका।
कार्यिकी वाप्युपी चेयी केदी वदाकरी स्मिता।
अनन्तावत्यवोना उनन्तावत्यकारिका"।
अथ अनावाहनादीनिरिक्षिता मुद्रा दर्शयन्नाह-
दुरुनाभावोधनीनावाहनादयात्। उपवसोवर्तहा-
दयो मुद्रामधीनाम्। अथ आवाहनी इत्यादेरा
देव आवाहनि। यत्नतो नु अतीवा चेवमाव-
ज्ञेनि स्थिति। अथ शादरेवे मीतस्तुजमा
नाम। "अवतृति मुद्रामधी वाहनुर्ग्रं मधी
इतीवा च"। इति शाक्षोक्षतीयेन शान्ता।
मीतस्तुदेवे। आवाहनमाधावर्णं मीतस्तुदेवृदि।
"अवतृति अवरो दृष्टी इत्यवाच्यते।
अवाहनविधिना कार्यं वदाहनिकमुदये।
आवेश वाप्युने वाति अवरे आवाहनमी।
आवाहिति च वचोज्ञं नवावोहनिवर्तनम्"।
अवाहनविधिना।
"मीतस्तुदाहमर्थमायुर्ग्रं मायोर्मुद्रिं निवेदयेत्।
नवावावाहनीतेन मुद्रा वदाहनं स्मृतं"।
इति अविवाहनादीनेन। आविवाहनादि।
"अवाहनादिविदेन वचनं विद्विनं मतं।
देवं वाहयता देवं तस्मान्नावि कृतवे"। ॥ ३
अर्घोत्तमान्।
"वस्तो अर्घमुवाना नवमी नवनाहिते।
वाहनादिवे देवि। वस्तो वविवाहते"। इत्यवाहनम्।
"अवाहनविवादीन नवनोवाहनीवन।
नवानां वि वचनुर्ग्रं वचोद्रवनात देवने"।
अविवाह। इति विवाहितम्।
अवोत्तम, पुं, (अवरा उत्तरः, कर्मधारयः ।)
अवरोत्तरदिवेन। वुरो इति भाषा। अव-
ओर। उदाहा ए वोदिवाः ए अन्तीवन वा।
इति वेवाहनः।
अवुरा, वि, (अवरि अवोदि दुरादि, दुरु+
अवुरच्। वा।) अवोदीवृक्ष। ए अवोदि।
अवोनुर। ए इवाहा। (दवव । अवरो
अवरवृ। "अवरो अवाव्यवुरेवाव्यं वा-
वव वव वरं वववेवाव्यवुरवोव वविव
वा वव्यो वोवि"। इति आविवोवितवे।
अवोदीवाव। वुरावुरिवव वववोवाव्यवुरं-
वावो। वव,
"अवाव्यवुरं वाव्यवुरं ए वववोवुरवोवो"।
इति वव्यु।
"वोवाव्यवुरवुरा इवि वव्योवव्यवुरवुरं"।
इति वव्यु।
"अवाव्यवुरवव्यवुरेवोवव्य ए-वव"।
इति ए वववुरि।)
अवरो वो, (अवरो ।) अवरवो वोवव्य-
वोव। अवरवव। इति वेवाव्य। अवो
वोवव्यवव। अवोवव्यवुरो। वो वोवव्यवव-
वव्यवव वव्यवुरवो वोवव्यवुरवो वव्यवव-
वव्यवव ए वववोव। (वुरु) —
"वोवोवव्यवव्य वुरवव्यवव्यवो"।

व विवाहिन व वाववोवव व वववोव ववव्यवुरु"।
ववा व वुरुवो,—
"व वववोव व ववव्यो ववव वेवोववव्यो।
वुरुवावावववुरो वा वो ववोव ववावुरु"।)
ववववोवोवव्यवव्य

सर्गः

सुग्रीवोऽपि तदा लब्ध्वा पत्नीं रुमां पुनर्नृपः ।
रराज सुहृदां मध्ये पूर्णचन्द्र इवोडुभिः ॥ १ ॥
ततस्तु वर्षिकान् मासान् सुग्रीवो व्यवहारिकान् ।
वानरैर्बहुभिः सार्धं सुहृद्भिः पर्यवासयत् ॥ २ ॥
स तु संवत्सरे पूर्णे तारामाह्वाय वीर्यवान् ।
अङ्गदं च महाबाहुं लक्ष्मणं समुदैक्षत ॥ ३ ॥
ततः स वृष्टिमुत्सृज्य सर्वबीजान्यनेकशः ।
निवर्तयामास तदा नदीः सर्वाः समन्ततः ॥ ४ ॥
पुरस्कृत्य तु तारेयं सुग्रीवो वानरेश्वरः ।
ऋक्षवानरसैन्यानां ददर्शोपरमं महत् ॥ ५ ॥
ततः स वानरेन्द्राणां राघवस्य च वीर्यवान् ।
सुग्रीवः प्रस्थितो यातुं दक्षिणां दिशमन्तिकात् ॥ ६ ॥
स ऋक्षवानरं सैन्यं महदादाय सर्वतः ।
विन्ध्यमासाद्य विन्ध्यस्थो ददर्श हरिपुङ्गवान् ॥ ७ ॥
ततः स वानरान् सर्वान् समानीयाह वीर्यवान् ।
सुग्रीवो वानरश्रेष्ठो हरीन् सर्वदिगन्तरान् ॥ ८ ॥
हरयः सन्ति ये केचिद् वानरा वनगोचराः ।
सर्वे समुपसर्पन्तु मदीयं शासनं वनात् ॥ ९ ॥
ये च मां पूर्वमिच्छन्ति द्रष्टुं वै वानरर्षभाः ।
मासेनातिक्रमात् तेषां वधो मम न संशयः ॥ १० ॥
इत्युक्ता वानराः सर्वे दिक्षु जग्मुर्महाबलाः ।
ततः सर्वे समागम्य तस्थुर्वानरयूथपाः ॥ ११ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ १२ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ १३ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ १४ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ १५ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ १६ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ १७ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ १८ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ १९ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ २० ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ २१ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ २२ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ २३ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ २४ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ २५ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ २६ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ २७ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ २८ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ २९ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ३० ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ३१ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ३२ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ३३ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ३४ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ३५ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ३६ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ३७ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ३८ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ३९ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ४० ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ४१ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ४२ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ४३ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ४४ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ४५ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ४६ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ४७ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ४८ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ४९ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ५० ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ५१ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ५२ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ५३ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ५४ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ५५ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ५६ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ५७ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ५८ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ५९ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ६० ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ६१ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ६२ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ६३ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ६४ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ६५ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ६६ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ६७ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ६८ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ६९ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ७० ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ७१ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ७२ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ७३ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ७४ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ७५ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ७६ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ७७ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ७८ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ७९ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ८० ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ८१ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ८२ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ८३ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ८४ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ८५ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ८६ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ८७ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ८८ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ८९ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ९० ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ९१ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ९२ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ९३ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ९४ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ९५ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ९६ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ९७ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ ९८ ॥
वयं सर्वे समागम्य तस्थुषो वानरेश्वर ।
किमिदानीं करिष्यामो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ९९ ॥
ततः सुग्रीवमासाद्य वानरेन्द्रं महाबलम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वानरा वनगोचराः ॥ १०० ॥

अर्थ

अर्थ

अर्थ

शब्दकर्म, न. (शब्दोच्चार) शब्द उच्चारणे; शब्दाचा उच्चार करणे. शब्दकर्मी, वि. शब्दाचा उच्चार करणारा. शब्दकर्मी, वि. शब्दाचा उच्चार करणारा. शब्दकर्मी, वि. शब्दाचा उच्चार करणारा.

शब्दकर्म, न. (शब्दाचे काम) शब्दाचे काम; शब्दाचा व्यवहार; शब्दाचा उपयोग.

शब्दकर्मी, वि. (शब्दकर्मिन्, शब्दकर्म + इन्) शब्दकर्म करणारा. "शब्दकर्मी शब्दकर्मी शब्दकर्मी

र्थवत्, वि. (अर्थेन अर्थकेन तुल्यमिति-वति) अर्थ के समान, अर्थक। इत्येव अर्थवत्। इति वेदान्तसार। ७ गु विशिष्ट। दृष्टान्तः। अनुमानस्य गुणार्थवत्वात्। इति,—"तिरोधेऽनुमानस्यानन्यगतेरनुपपत्तेः। मूलार्थवत्त्वमन्यार्थत्वं तत्त्वमिति मतं"। इति भाषा। तत्त्वसंख्याविभेदे सांख्यिक। २ तत्त्वसंख्या १ बन्धार्थवत्। २ सिद्धार्थवत्। ३ विनार्थवत्। ४ बाह्यार्थ। ५ द्वादशवत्। ६ अन्धवत्। ७ स्वानुग्रहाकार्य अनुग्रहाणु न लिंगमार्थ। विभक्तार्थवाद्यन्तार्थ। इत्या। "अर्थवत्त्वं विभक्त्यर्थवाद्यन्तत्वम्" नैयायिक विशिष्ट। दृष्टवत्तानुमानस्यानन्यगतेरनुपपत्तेः। इत्या—

"तिरोधेऽनुमानस्य अन्यगतेरनुपपत्तिरेव।
मूलार्थवत्त्वमन्यार्थत्वं तत्त्वमिति मतं"।

इति। अर्थवर्ण। तिरोधे विशेषतिरोधकरो अन्यतिरोधकरोऽन्यतिरोधे दृष्टवत्तान्। अनुवर्तमानत्वात्। सिद्धेर्थे वा वार। इत्या वाक्यविशेषविशेषक वर्णविशेषस मेलने इत्यादि च। अन्यतिरोधेन परम्परायोग्य अन्यतान्य अर्थविशेषकरत्व च लौकिकव्यवहारविशेषत्व। अनुवादकत्वादी अर्थवत्त्वमेवेत्यादि। ज्योतिषि विशिष्ट। अर्थवर्णनो निरूपितत्व। इत्या,—"अन्यानुपपत्ते रे भ्रं ३ त्यादि अर्थवर्णनात्। "अर्थिनामर्थलोभो धर्मसेवनं हेतवः। विशुद्धलोकं तत्त्व प्रयाति नरके नरः"। इत्यादि निरूपितत्वात्। इति आदर्शवेदान्तादी नीलकण्ठभाष्ये ३ ४। "व्यवहारनिष्पत्तय तत्त्व इत्यर्थः"।

इति वेदान्तसार। ४ अर्थवत्। इत्या। अर्थवर्ण-वत्त्वविशेषत्व। अर्थवर्णेनत्व इत्या मूलके ते वि अर्थवर्ण ४ वैन अर्थवर्ण इत्यर्थवर्णत्व। अ अर्थ। ५ अर्थवत्त्व वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ६ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ७ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ८ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ९ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। १० अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ११ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। १२ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। १३ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। १४ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। १५ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। १६ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। १७ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। १८ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। १९ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। २० अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। २१ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। २२ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। २३ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। २४ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। २५ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। २६ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। २७ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। २८ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। २९ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ३० अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ३१ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ३२ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ३३ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ३४ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ३५ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ३६ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ३७ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ३८ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ३९ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ४० अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ४१ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ४२ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ४३ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ४४ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ४५ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ४६ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ४७ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ४८ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ४९ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ५० अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ५१ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ५२ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ५३ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ५४ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ५५ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ५६ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ५७ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ५८ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ५९ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ६० अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ६१ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ६२ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ६३ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ६४ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ६५ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ६६ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ६७ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ६८ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ६९ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ७० अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ७१ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ७२ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ७३ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ७४ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ७५ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ७६ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ७७ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ७८ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ७९ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ८० अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ८१ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ८२ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ८३ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ८४ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ८५ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ८६ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ८७ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ८८ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ८९ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ९० अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ९१ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ९२ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ९३ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ९४ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ९५ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ९६ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ९७ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ९८ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। ९९ अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या। १०० अर्थवर्ण वैन अर्थवर्णवि विशेषे इत्या।

चांगेरी, स्त्री. (चांगेरी + अण् ङीप्) अम्लवेतसः, तिंतिडीकः इत्यमरः। (तिंतिडी, ङीप्।) चांगेरीय, पु. (चांगेरी + छ) अम्लवेतसः, तिंतिडीकः। (वृक्षविशेषः) इत्यमरः। चांचल्य, क्ली. (चंचल + ष्यञ्) चंचलस्य भावः कर्म वा। (चंचलता, चपलता।) चांडाल, पु. (चंडाल + अण्) चंडालस्यापत्यम्। (चंडालसंतानः।) चांडालिक, पु. (चंडाल + ठक्) चंडालस्यापत्यम्। (चंडालसंतानः।) चांडालिकी, स्त्री. (चांडालिक + ङीप्) चंडालस्यापत्यम्। (चंडालसंतानः।) चांडाली, स्त्री. (चांडाल + ङीष्) चंडालस्यापत्यम्। (चंडालसंतानः।) चांडालीय, पु. (चांडाल + छ) चंडालस्यापत्यम्। (चंडालसंतानः।) चांडिक, पु. (चंडिका + ठक्) चंडिकाया अयम्। (चंडिकासंबंधी।) चांडिकेय, पु. (चंडिका + ढक्) चंडिकाया अयम्। (चंडिकासंबंधी।) चांडी, स्त्री. (चंडी + अण् ङीष्) चंडिकाया अयम्। (चंडिकासंबंधी।) चांडीय, पु. (चांडी + छ) चंडिकाया अयम्। (चंडिकासंबंधी।) चांद्र, पु. (चंद्र + अण्) चंद्रस्यापत्यम्। (चंद्रसंतानः।) चांद्रमस, पु. (चंद्रमस + अण्) चंद्रमसोऽयम्। (चंद्रमसंबंधी।) चांद्रमसी, स्त्री. (चांद्रमस + ङीष्) चंद्रमसोऽयम्। (चंद्रमसंबंधी।) चांद्रायण, पु. (चंद्र + फक्) चंद्रस्यापत्यम्। (चंद्रसंतानः।) चांद्रायणी, स्त्री. (चांद्रायण + ङीष्) चंद्रस्यापत्यम्। (चंद्रसंतानः।) चांद्रायणीय, पु. (चांद्रायण + छ) चंद्रस्यापत्यम्। (चंद्रसंतानः।) चांद्रि, पु. (चंद्र + इञ्) चंद्रस्यापत्यम्। (चंद्रसंतानः।) चांद्रिक, पु. (चंद्रिका + ठक्) चंद्रिकाया अयम्। (चंद्रिकासंबंधी।) चांद्रिकेय, पु. (चंद्रिका + ढक्) चंद्रिकाया अयम्। (चंद्रिकासंबंधी।) चांद्रिकी, स्त्री. (चांद्रिक + ङीष्) चंद्रिकाया अयम्। (चंद्रिकासंबंधी।) चांद्रिकीय, पु. (चांद्रिकी + छ) चंद्रिकाया अयम्। (चंद्रिकासंबंधी।) चांद्रिमस, पु. (चंद्रमस + अण्) चंद्रमसोऽयम्। (चंद्रमसंबंधी।) चांद्रिमसी, स्त्री. (चांद्रिमस + ङीष्) चंद्रमसोऽयम्। (चंद्रमसंबंधी।) चांद्रिमसीय, पु. (चांद्रिमसी + छ) चंद्रमसोऽयम्। (चंद्रमसंबंधी।) चांपेय, पु. (चंपा + ढक्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयक, पु. (चांपेय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयी, स्त्री. (चांपेय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीय, पु. (चांपेयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयक, पु. (चांपेयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयी, स्त्री. (चांपेयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीय, पु. (चांपेयीयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयक, पु. (चांपेयीयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयी, स्त्री. (चांपेयीयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीय, पु. (चांपेयीयीयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयक, पु. (चांपेयीयीयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयी, स्त्री. (चांपेयीयीयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीय, पु. (चांपेयीयीयीयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयक, पु. (चांपेयीयीयीयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयी, स्त्री. (चांपेयीयीयीयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीय, पु. (चांपेयीयीयीयीयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयक, पु. (चांपेयीयीयीयीयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयी, स्त्री. (चांपेयीयीयीयीयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीय, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयक, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री. (चांपेयीयीयीयीयीयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीय, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयक, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीय, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयक, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीय, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयक, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयक, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयक, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयक, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयक, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयक, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयक, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयक, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयक, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयक, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी, स्त्री. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयक, पु. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयी, स्त्री. (चांपेयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीय, पु. (चांपेयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयक, पु. (चांपेयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयी, स्त्री. (चांपेयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीय, पु. (चांपेयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयक, पु. (चांपेयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयी, स्त्री. (चांपेयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीय, पु. (चांपेयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयक, पु. (चांपेयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयी, स्त्री. (चांपेयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीय, पु. (चांपेयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयक, पु. (चांपेयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयी, स्त्री. (चांपेयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीय, पु. (चांपेयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयक, पु. (चांपेयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयी, स्त्री. (चांपेयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीय, पु. (चांपेयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयक, पु. (चांपेयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयी, स्त्री. (चांपेयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीय, पु. (चांपेयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयक, पु. (चांपेयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयी, स्त्री. (चांपेयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीय, पु. (चांपेयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयक, पु. (चांपेयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयी, स्त्री. (चांपेयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीय, पु. (चांपेयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयक, पु. (चांपेयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयी, स्त्री. (चांपेयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीय, पु. (चांपेयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयक, पु. (चांपेयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयी, स्त्री. (चांपेयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीय, पु. (चांपेयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयक, पु. (चांपेयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयी, स्त्री. (चांपेयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीय, पु. (चांपेयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयक, पु. (चांपेयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयी, स्त्री. (चांपेयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीय, पु. (चांपेयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीयक, पु. (चांपेयीय + कन्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयी, स्त्री. (चांपेयीय + ङीष्) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयीय, पु. (चांपेयी + छ) चंपायाः पुष्पम्। (चंपकपुष्पम्।) चांपेयी

चक्रसर्ग । इति वैजयन्तः । अमृतश्रवेर चोर इति भाषा ।

चक्रेश्वरा, स्त्री, (चक्रं चक्रमस्त्यस्याः चक्रेश्वर + टाप् ।) दुर्गादेवी । इत्यमरः । (यथा नैषधे इति भाषा ।

चक्रेश्वरिका, स्त्री, (चक्रेश्वर + कार्थे कन्, ततः स्त्रियां टाप् ।) चक्रेश्वरीदेवता । इति हारावलीधृतः ।

चक्रेश्वरेन्द्र, पुं, पृथ्वीराजः । इति हारावली । चौहानी इति भाषा ।

चक्रेश्वरी, स्त्री, (चक्रं चक्रदलं । तदस्ति यस्याः चक्रेश्वर + ङीष् ।) दुर्गादेवी । इति वैजयन्तः ।

चक्रोत्तम, पुं, (चक्रं चक्रवर्त्तिलक्षणं । तदुत्तमं यस्य । इति बहुव्रीहिः ।) विष्णुः । इति हलायुधः । तस्य चक्रं यथा,—

"श्रीमत्सदाशयधियं विश्वतामिवेशं
सद्वासनोत्तमसमस्तसमस्तसत्त्वम् ।
चक्रोत्तमेऽहमहमं परिवेशमुग्रं
वारेयमुद्यतमुदं दमनाभि सर्वं" ।

इति रामायणे ।

चक्रोत्तमोद्धर, पुं, (चक्रोत्तमं वा धारयति धृ + णः ।) रामचन्द्रः । रामः शिवः । इत्यजयपालः । तस्य नामान्तरं यथा,—

"श्रीमद्धनुर्धरं रामं रामभद्रं रघूत्तमं ।
चक्रोत्तमोद्धरं वन्दे सीतालक्ष्मणसेवितं" ।

इति तन्त्रसारः ।

चक्रोदय, पुं, (चक्रस्य उदयः ।) चक्रवर्त्तिनः उदयः । यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।

"चक्रवर्त्ती तथोत्पन्ना सप्तरत्नसमन्वितः ।
चक्रोदयोदयात् प्राप्तसप्तरत्नो विधिः" ।

इति विष्णुधर्मोत्तरे । ३८ अ० ।

"चक्रेश्वरः सर्वलोकेशः सप्तरत्नसमन्वितः ।
चक्रोदयोदयात्प्राप्तचक्रवर्त्तिस्थितौ" ।

इति तन्त्रसारे द्वितीयः कोलाचारिकाण्डः ।१० अस्य प्रकारादिर्यथा,—

"चक्रेश्वरस्तत्र चक्रादिर्नवचक्रमुदाहृतम् ।
त्रिकोणमष्टारं स्यात् दीर्घं सर्वसमन्वितं" ।

चक्रोद्वेग । संज्ञायां घञ् । चक्रस्यो- द्वेगः । वैकल्यं । चक्रस्य स्थानात् भ्रंशो वा । इत्यमरः । (यथा, रघुवंशे ७ । ३ ।

"अथ प्रयाणोन्मुखदीर्घबाहुः
सेनारजश्चक्रनिषूदितोर्व्याः ।
चक्रोद्वेगस्तिमितैकबाहुं
रथं रथाङ्गायुधसारथिर्मे" ।

इति । अस्य कुलजत्वं कुलजीवित्वं च तन्त्रसारे विस्तरः यथा च,—

"चक्रोद्वेगः कुलजो वा कुलजीवित्वमेव च ।
चक्रोद्वेगः कुलजो वा कुलजीवित्वमेव च ।
कुलजीवित्वमेवाहं

"दमार्थकानकर्मेभ्यो यक्षाराधनेभ्यश्च।
अर्हतेऽस्य व विधेः केटिसूत्रयतेऽस्य नमः।
अत्र सूत्रेऽर्हकर्त्रादिभ्य इति कृत्यविभाजकोपा-
धाद्। तथा।
"दिवेद्यो दः प्रत्ययोऽस्ति व च तत्रार्थो ब्राह्मणः"
तत्रैवोक्तम्।
"ब्राह्मणेषु तु संज्ञायां तथा प्रशस्तमर्थ-
मुद्दिश्यादेयो दिवः प्रत्ययो भवेदकर्मकादिति।
तत्रिमित्तं विदधे दानं तदर्थं ब्राह्मणमिति।
विग्रहिवाक्यमुदाहरणमेतावदिति। उदाहरणेति।
"अर्हतेऽर्थे च पूजार्थे इत्यर्थे ण्यन्तिकोऽर्ह्यः"
इति निघण्टिशेषे।

अर्हितवे, क्ली, (अर्हितुमित्यर्थः अर्हितु, तस्य भावादि-
त्वात् + ङे ।) उपसर्गादर्हितुमर्थयोगे चैत्य-
सत्काराद्यर्थमित्यादौ। तत्प्रयोगः। अहतार्थं वै।
इत्यमरः।

अर्हिन्, क्ली, (अर्ह + क्विप् + ङीप्।) प्रायश्चित्तं। तत्प-
र्यायः। यथा,—
"प्रायश्चित्तं तपस्तीर्थं तपस्तीर्थं दमस्तथा।
दानमप्यग्निहोत्रञ्च तत्पुनस्त्रय उच्यते"।
इति श्रीमाधवधृतोशनाः २ अध्यायः। (अर्हायं।
त्यागः।
"केनाप्यर्हिरं हृतमादरतो
मातर्यशोदयुवतयुद्धवयुद्धवम्"।
इति रत्नावली। २ अङ्कः। परिभाषा।
"अर्थिनं लभ्य दातार्थिं दातारमनुसञ्चरेत्"।
इति साहित्यदर्पणे।)

अर्हिन्, पुं, (अर्ह + क्विप् + इनन्।) सूर्यः। इत्यु-
ज्ज्वलदत्तः। (यथा,भा०।)

अर्ह्य, त्रिलिं। (अर्हार्-एर्-कर्म-वेट्।) प्रशस्तः। इति
अमरटीकायां भरतः। अर्हणीयः। इति दुर्गादासः।

अर्ह्यः, पुं, क्ली, (अर्ह + क्विप्, तत्रो उदेति, उद
+ डप + ङ ।) रक्तवेतिसलता। रोहणिवेक्ष
इत्यन्ये। अस्यगुणः। आद्य इति भावा।
इति निघण्टिशेषे अमरो मेदिनी च। तस्य
विवरणमेवं।
"ब्राह्मणेषु हविर्देव रोधाः
संभूयन्ति मांसमद्यं पशुभ्यः।
दर्भा स्तिरो मन्त्रमयं महान-
मस्त्रमृग्यं चित्रकृद्यज्ञ।
कृर्वन्ति सर्वेभ्यमयं समर्थं
तस्मादर्ह्यं ब्राह्मणं वर्णयन्ति"।
अहार्यं ब्राह्मणेऽयं विधिः वहिरवाद्यं वस्त्र
तनु विरक्तवर्णम्। अन्यान्यानि यानि तथा-
भूतानि वेदितव्यानि। अन्यार्थं इत्युपरिष्टं ३०।
विरहदर्भकांडानि विहिरण्यानि आदाहरणं।
"यानि चिह्नं वर्णेन यानि
ब्रह्मेन वर्णेन च मेलनात्।
तस्मादेते तथा व अन्यानि
यानि अन्यानि तरा भवन्ति"।
यानि ब्रह्मवर्णं इत्यनेनैतेन्द्रियेणैवेत्यादयो
यानीना अदर्शनेनैतेन्द्रियेणैवेत्यनेनैवेत्यादयो

मन्त्रपदानां अदर्शनादि गुह्यानि वर्णानि ३०। रक्षा-
कर्मणाम्।
"रोहदग्रहे वर्धिरं हिरण्यं
अहोरुं संवीरा तस्मदर्यः।
अयाद्यमुद्गानि आसविभं
मांसाद्यैरोहणस्तान् वर्धिं।
अयाद्यमं वर्धिरं मुद्गः
प्रसाद्यतेऽमुद्धिराक्षकस्तु।
रक्षःप्रभेदस्यदीप्तिमत्तान्
मासुर्मेरोहस्तु दीप्तिकस्तु"।
दीप्तोद्गुरं विधं वर्धिरं हिरण्यं अहोरुं संवीरा
संवीरोद्गुरं मांसाद्यैरोहः सर्वेऽमुर्दैरुं मुद्गर्यं रहस्यं
तु विधिरोहः प्रसाद्यतेऽमुद्गुरिः। यदं मांसाद्यैरोहिरोहो
मांसद्युर्दिर्मांसद्या। ततो मांसविशमुद्गुरिति
उद्गुरं करोति। अयाद्यं ईश्वराद्यं यथा आरोह-
मिति विधारिरोहयं ईश्वराद्यक दर्शरोहयोहः।
रक्षःप्रभेदस्यदीप्तिमत्तान्। रक्षःप्रभेदस्या-
मुरोहोद्गाहः। तैः दीप्तिमत्तात्। अमुर्दैरोहिरः
रक्षाकुर्वदीप्तिः। ३१। मांसाद्यैरक्ष संज्ञाविशयः
"मुद्दिग्धाराहिरिरुद्दिरोद्गुः
मांसं पुरुषं समुरोहि शिर्षं।
अरिरक्षं त्रिभमस्यवक्त्रं-
मयाकमासोऽमसमयाक्षी"।
मांसं पुरुषं मांसं। अरिरक्षं शेषराहिरं
ईश्वरोरेषं वा। अयाद्यं वाक्यार्थं ईश्वराद्यं
वा। अमीयमं यावाकरणं कार्तिं। अयाद्यार्थं
ईश्वरः। यदि रक्षमांसाद्यैरक्षः संज्ञाविशेषः
सुमुक्षेमांसाद्यः तथापि रक्षसे त्रिभं मांसं शाद्-
राक्षका। "। विवरणमाह।
"मुद्गुरमांसाद्यं मद्यं प्राह-
मेतद्भक्षेणात्मरक्षकत्वं"।
मांसाद्यमांसेन व मुद्गुरमांसकलेन अरक्षि
ईश्वरः। ३। अथाधमाह।
"मांसाद्यैः मेनदमांसाद्यात्
सार्वभौमोमारि दिशर्वेरेक्ष।
संज्ञकर्म समेतु तक भर्ता
कोतुं वा तक भरेक्षाणां"।
सार्वभौमरि वाक्यारिमयि। इमारि रक्षमांसादि
संज्ञकलक्षणेरि। "। अथरोक्षमाह।
"दक्षाणरैर्दुक्तु तक पूर्वमाहे
यैरं सरभ्यैरमभुंक्ष।
दक्षुक्षमं इक्षतु मक्षादा
दिरक्षुं तक भरेक्षाणां"। ३।
अर्हुगुणां राक्षाणारे हेतुमाह।
"न वाक्षमाणारि अवाधिकमा-
क्षेरोरक्षमत्र दिशिरक्षन्।
रोक्षिरक्षमत् दक्षणक तेषां
कर्मार्हुणारेः निवर्तनम्"।
इक्षतु दक्षिणक्षतु। संज्ञकमा अवरेक्ष-
क्षेरोरक्षिरेक्षेरि वाक्षो मुक्षे अवाक्ष अर्हं व क्षाक्ष
इक्षतु दिक्षमार्हुं अक्षाक्षतु। ४।
अर्हुगुणां दिशिक्षा।

"अक्षार्हुगुणां व क्षाक्षे दिशेक
क्षरोरेक्षेक्षरं वर्णारेक्षतु।
अर्हाक्षिरेक्षेदुरक्षं मुद्गुरि
दिक्षार्हुगुणां दिशिरेक्षिरेः।
अरिरक्षं अक्षं दक्षुक्षमं अर्हुगुणां
अक्षमक्षां क्षेरोक्षुरे क्षेरोक्षुरं दक्षुरक्षं।
मुक्षमक्षां क्षेरोक्षुरे क्षेरोक्षुरं दक्षुरक्षं।
मुक्षमक्षं क्षेरोक्षुरे क्षेरोक्षुरं दक्षुरक्षं।
अ

अर्शः, क्ली. (अर्द + घञ् + टाप्.) वेश्याधीनादि। इत्यमरः।

अर्शांसि, क्ली. (अर्श + कन्दुक + दीर्घः) वेश्याधीनादि। इत्यमरः।

अर्शी, क्ली. (अर्श + दीर्घः) वेश्यस्त्री। इत्यमरः। वेश्याधीनादि। इति दुर्गादासः।

अर्शसे, ४ (इति कविकल्पद्रुमः)। (अर्शति अर्शसे-देवः) अर्शति। इति दुर्गादासः। अत्रा-दादयआत्मनेपदिनः।

अर्शोघ्नी, स्त्री. (अर्श + वाहुलकात् घ्नि + ङीप्.) वोटवी। इति धन्वन्तरः। वृद्धदारु। इति विश्वप्रकाशः।

अर्शस्, [त्] पु. (अ + अर्द + असुन्) वोटक। इत्यमरः। इत्यजः। वोधकैरुक्तिभावाः। इति विश्वः। कुत्सिते त्रिः। इत्यमरः।

अर्शादि, अ. (अर्शः आदौ येषां तत्, अर्श + त्रिप्, एषोऽस्त्यस्मात् अर्शादेः।) दुर्भाषाय वक्तव्ये। तत्पर्यायः। अशनः। इत्यजः। विद्वत्। इति भरतः। अर्शांसि इति वेदितुम्।

अर्शोधर, त्रि. (अर्शांसि, तान्।) रक्षणकारि त्रिवर्णे। इति धरणिः। (दरणीलोकः। अर्शो अरक्षिदार। अरारैदरणः।

("यदूर्ध्वं दरिद्रा अर्शोधरमणदीप्ताम्।" इति शतपथब्राह्मणे।)

अर्शः, क्ली. (अर्श + अच्।) अर्शोरोगः। इति शब्दरत्नावली। (वनिपकः। दुष्टव्रणोक्तेदेशः।)

अर्शः, [स्] क्ली. (अ + अशुन्, सुट्।) अशनम्-व्यञ्जनपूर्वोक्तः। इत्यर्शसः। दुर्वासे च। इत्यजः। दुर्वासे च दुरन्नेऽपि च हुताशनः। इति शब्दरत्नावली। अशनं दः। इति शब्दरत्नावली। दनम्। अदनीयविषयः। तत्पर्यायः। अदितव्यं तत्पर्यायः।

"तदन्नादो भवेत्तस्य दोषेणानु अशनादि च। अर्शांसि तदन्नमात्रेण विद्यादन्नदनादिके"। वैद्यकशास्त्रोक्ते रोगभेदे। तत्पर्यायः। वोधकैरुक्तिभावाः। अशनादि कुत्सितेऽन्ने च। तद्भक्षणात्। अशनादयोऽर्शः। तत्पर्यायः। अर्शांसि वहुवचनान्तं द्वयम् अर्शः। तत्पर्यायः। अशनादयोऽर्शः। तत्पर्यायः। अर्शांसि वहुवचनान्तं द्वयम् अर्शः। तत्पर्यायः। अशनादयोऽर्शः। तत्पर्यायः। अर्शांसि वहुवचनान्तं द्वयम् अर्शः। तत्पर्यायः। अशनादयोऽर्शः। तत्पर्यायः। अर्शांसि वहुवचनान्तं द्वयम्

"अर्शांसि वहुवचनान्तं द्वयम्" इति

"सहोत्सवा तुरे कीला: विवाहतिसमन्विता।
वटपादेवतस्तूप: सुद्धावित्र्यसमन्विता॥
तेनुर्के दुष्टपुत्रेण साहविद्रुमदीक्षिता।
सर्वत्र लक्ष्या रक्षे तस्य चरित्रदर्शिता॥
मेकाना दीक्षते दुष्टे दीक्षितदुष्टलक्षणे।
दीक्षयत्यैकोऽपि दुष्टोऽपि दीक्षितदुष्टलक्षणे॥
विट् प्रायं कर्तिनं लक्ष्यमयोवाचर्य वर्णते।
तत्र वाचस्तंभ ये केचिन्नाचार्यास्ते॥
कदुपदुष्टपुत्रश्च दीर्घरोगं तरं वाचिरं।
तथापुत्रयो बालस्य नेतुरेति च कन्यां॥
विविधं श्लेतवीर्यश्च विट् त्रिपं सुख जीवनं।
वटपादो वनस्पाद्यः नमुत्पाद्य प्रस्तु विच्छिनं॥
तुरं सविच्छं त्रिविधं तत्र त्रिपत्रं वारवं।
वेदाद्यनुक्तो विधिदण्डक रक्षार्थतो पुनः॥
इदे कीला अदीक्षि । विवाहतिसमन्विता
विवाहोत्सवसंयुक्ता। आचार्येण च वटपादो
वृक्षविशेषः। तुरे रैवे। तस्यप्राप्यात्
दीक्षार्थमादिति। कन्यमिदुर आकृत्यर्थमिक्ष
॥ ४। रक्षाकर्मणि वालोत्सवस्य कथनमात्र।
तत्र रक्षाकर्मि। अनुक्त उत्सवः। रक्षाक
लक्षणोक्ति कथयं कर्तव्यं। विवोत्सवस्य तु
लक्षणं।

"रक्षोत्सवा तुरे कीला: विवाहतिसमन्विता"
इत्यादिनैवोक्तं। रक्षविधिरो समानत्वात्
॥ ५। कर्मोत्सवात् नमस्कार। सविच्छं त्रिच्छि
त्यादि। त्रिविधमार्यकर्मोक्तत्रिपत्रविद ॥ ६। अथ
होमादीनिरूपणमाह।

"होमोत्सवा महत्पूजा यत्र मन्त्रक्रम तिना।
उत्सवोत्सविधा विद्याया नमस्कारपुरस्सरा॥
विविधानामिमाना क्रमणा कर्मपूजा नमस्कारविधिः।
वरिरेवमन्त्रमात्रमाना नमस्कारमिमा॥
बहुधानाविधः वादपूजिन्नाविविधविधः।
सकलाकलक्षणाद्यमोक्षेत्रविधेयना॥
सेवनाकर्मविधानाद्विविधनमस्कारविधः।
सेवामिमार्यस्यद्विविधनमस्कारविधयना॥
क्रमनामक्रमयोगेन तथा विधिः।
न यत्रोक्तं न विधानं क्रमविधानमत्रतः"।
उत्सवा उक्ता:। "स्वर्णिता: क्रमा:। विधाना
सर्वेषा। विधा विधानं। विधिनाना क्रमा
क्रमात्। विधिना आचार्यस्वाहुतिना इव।
क्रमा अविच्छेदाः। कर्मोत्सवे संक्षेपतः।
क्रमाविधिमोक्षना नमस्कार। बहुधानाविधः
बहुप्रकारेण नमस्कारविधिः। आचार्यिमाकर्मवत्
दीक्षाविधि। इति सूत्रार्थः। विविधोत्सवं
विधेयो आचारकर्मणः। सेवं कर्मविधिमा।
कर्म कर्मविधिः काल कर्मकालात्। आचार्य
विधिनाः कालकर्मा तदनुविधानः कालकर्म
कर्म तात् दशनि ॥ ७। अथ कर्मकालिनिरूपण
माह।

"होमपूजाकर्मकालेऽपात् दर्भोत्सवादि च" ॥ ८॥
अथ त्रिविधकर्म लक्षणकालेन लक्षणमाह।
"सर्वत्र सर्वाविकलाङ्गसंपदं लक्षणादि च"।

सर्वत्र सर्वकर्मणि त्रिविधकर्मणि। सर्वा
ङ्गसंपदं सर्वाविकलाङ्गसंपदं। सर्वा
ङ्गानि साधिकाधिकाङ्गानि। तथा
दरेव लक्षणं। लक्षणानि कर्मोक्तानि॥ ९। तथा
लक्षणे लक्षणादिनिरूपणमाह।

"कर्मादौ लक्षणादानि दानादानि च।
दुर्दरादानि पात्राणि प्रथमान्यादानि च।
कर्मान्तेऽपि पात्राणि तैलादानि दीक्षादानि च।
दीक्षाकाले दीक्षादानि दिव्यानन्तरादानि॥
अथमान्ते दीक्षादेशे लक्षणान्यादानि।
दिव्यदेवक्षेत्रे लक्षणं देवी सुवेदवेदवत्"॥ १०॥
अथ सुलक्षणादीनिरूपणमाह।

"वाक्षणाद्यानु वर्णे लक्षणं देवीलक्षणादि च।
कर्मादि सुलक्षणादानि च विविधसुविधादि च"।
वाक्षणाद्यं वर्णे लक्षणं। न विधिलक्षणादि
कर्मादिलक्षणादानि। लक्षणादि लक्षणादि
विविधादि सुलक्षणादानि॥ ११। अथ
कर्मलक्षणादीनिरूपणमाह।

"कर्मकादि विधिलक्षणं वर्णे वाक्षणादि च।
लक्षणादादि लक्षणं न विधिलक्षणादि च"।
विधिलक्षणं वर्णे लिखनं। विधिलक्षणादि
परिवाद लक्षणं देवी लक्षणं। परिवर्तनादि
लक्षणादि इति वाक्षणं। लक्षणं लक्षणादि
लक्षणादि॥ १२। अथ लक्षणादीनिरूपणमाह।

"लक्षणादि विधिलक्षणं वर्णे वाक्षणादि च।
आचार्यादीनि संयुक्त लक्षणादानि विधिनेत्"।
आचार्यादि वर्णे प्रवर्तिनं। लक्षणादि एवंवि
लक्षणादानि॥ १३। अथ लक्षणादीनिरूपणमाह।

"देवक्षणादुक्षणादि लक्षणादिलक्षणे।
दानादि दीक्षणादानि। दानादीलक्षणादानि"।
दानादि दीक्षणादानि। दानादीलक्षणादानि
दानादि देवा। देवक्षणक्षणादि च लक्षणादि
देवा। १४। अथ दान. दिव दक्षिणादान:॥ १५।
वर्णे लक्षणादि"दक्षणादि"वर्णे। ३। वर्णे लक्षणादि
लक्षणादि वर्णे दीक्षणादानि दक्षणा। दानं च
दक्षिणं। दानादि दक्षिणादानि। आचार्यक्षणा
दक्षणादि च दक्षिणादानादि॥ १६। आचार्यो
दिनमाह।

"दक्षे वादे सुरे वाक्षे सुरे क्षणदीक्षणा।
दीक्षा लक्षणादानि लक्षणं लक्षणादानि। दि
लक्षणादानि लक्षणादानि। वर्णे लक्षणादि
लक्षणादि॥ १७। अथ दीक्षणादिनिरूपणमाह।

"लक्षणादानि लक्षणादानि लक्षणादानि च।
लक्षणादानि लक्षणादानि लक्षणादानि च"।
लक्षणादानि लक्षणादानि लक्षणादानि च।
लक्षणादानि लक्षणादानि लक्षणादानि च।
लक्षणादानि लक्षणादानि लक्षणादानि च

इति सोमे । विश्वान्यिन्द्र इत्यादावेक । ऋचमात्र इत्येव इति सोमे । सवितरीति सोम इति सोमे । इत्यनाधिकम् ॥ ८ ।

"सुतपितेव नः शृणुधी हवेमेमं
सुक्षत्रमिन्द्र सहसो यहो नः ।
मा रोदसी अभिभूते इहाभ्यां
मा पर्वतैरशसि मा धन्वभिः ॥ ९ ॥

सुतपा । स्वयं सुता आत्मा । देव आत्मा यस्य । सुतपितेव । यथा पिता स्वं पुत्रं शृणोति तद्वत् । हे सहसो यहो । बलस्यापत्य । हे यह आत्मन् । हे इन्द्र । नः अस्माकं हवेमेमं हवं शृणुधी शृणु । हवं शृणु । सुक्षत्रं शोभनं क्षत्रं बलं यस्मात्तत् । हे अभिभूते । अभिभवितः । अत्र । रोदसी द्यावापृथिव्यौ । इह । अभ्यां । मा अशसि । अशेर्लेटि सिप् । मा व्याप्नुहि । पर्वतैः । मा व्याप्नुहि । धन्वभिः । मा व्याप्नुहि । अत्र । धन्वशब्दो मरुदेशवाची । तत्र हि पर्वतानां बाहुल्यं । तेषां व्याप्तिं मा कार्षीः । अस्माकं सर्वत्र गतिरस्तु । इत्यर्थः ॥ ९ ।

"यजिष्ठं त्वा यजमाना हुवेम ज्येष्ठमङ्गिरसां विप्र मन्म ।
सनिं मेधामयासिषं स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भुजिं न ॥ १० ॥

यजिष्ठं । यष्टृतमं । यजमानाः । हुवेम । ज्येष्ठं । अङ्गिरसां । विप्र । मन्म । मननीयं स्तोत्रं । सनिं । संभक्तारं । मेधां । यज्ञं । अयासिषं । अयाषं । स्वस्ति । नः । अस्मभ्यं । मिमीतां । करोतु । अश्विना । भुजिं न । यथा पोतं भुजिं पालयतः । तद्वत् ॥ १० ।

"नेमिघं सोमपीतये तनूनपात्कच ।
विभिद्या पुरुवारं बभ्रवे वध्रयश्वाय वध्र्यश्वाय वध्र्यश्वाय ॥ ११ ॥

नेमिघं । नेमिः । घं । सोमपीतये । तनूनपात् । कच । विभिद्य । पुरुवारं । पुरुभिर्वरणीयं । बभ्रवे । वध्रयश्वाय । वध्र्यश्वाय । वध्र्यश्वाय । वध्र्यश्वशब्दो मन्त्रावृत्त्यर्थः । तृतीयवारं वध्र्यश्वशब्दः । ऋचमात्रं ॥ ११ ।

"ओजस्तदस्य तित्विषे उभे यत्समवर्तयत् ।
इन्द्रश्चर्मेवोदभिराहवे हविष्कृणुष्व सत्पतिम् ॥ १२ ॥

ओजः । तत् । अस्य । तित्विषे । तेजसी । उभे । यत् । समवर्तयत् । संवर्तयति । इन्द्रः । चर्मेव । उदभिः । आहवे । हविः । कृणुष्व । सत्पतिं । सत्पतिशब्दो मन्त्रावृत्त्यर्थः । तृतीयवारं सत्पतिशब्दः । ऋचमात्रं ॥ १२ ।

"अधिक्षदेषु केषु चिन्नृम्णं धत्से महिव्रत ।
आ द्यावापृथिवी पप्राथ विश्वा सोम पवमान ॥ १३ ॥

अधिक्षदेषु । अधिक्षदशब्दो मन्त्रावृत्त्यर्थः । तृतीयवारं । ऋचमात्रं ॥ १३ ।

"सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत ॥ १४ ॥

सोमः । पवते । जनिता । मतीनां । जनिता । दिवः । जनिता । पृथिव्याः । जनिता । अग्नेः । जनिता । सूर्यस्य । जनिता । इन्द्रस्य । जनिता । उत । अत्र । मतीनां जनितेत्यादिषु सोमस्य जनितृत्वं । अतो मतीनामित्यादिना षष्ठ्यर्थे प्रथमा । अतः प्रकरणात् सोमस्यैवात्र स्तुतिः । अग्नेः सूर्यस्य इन्द्रस्य च जनितृत्वं तु सोमस्यैव । विश्वेषां देवानां यज्ञे सोमेनैव प्रवर्तनात् । तदुक्तं । "सोमेन देवा बलिनः सोमेन पृथिवी महती" इति । सोमेन सर्वे देवा बलिनः । सोमेन पृथिवी महती । सोमेन द्यौर्दृढा । सोमेनादित्यस्तिष्ठति । सोमेन पृथिवी धृता । सोमेन द्यौर्दृढा

इत्या लोकमये प्राप्ते आर्ये वा त्रिवरत्नुके।
रमैः पद्मोत्थमं इत्या तं पपेद्वोऽभ्याभिया।
पुटादि समदो दद्याद् दुष्टमेवो विधारयत्।
विधमादिमद्वाद्यां केवलाच्या दृष्टिमान्।
मोक्षवन्धनसाधनदोनां मृत्यवस्तु च।
दक्षिणवंशवाद्या कुक्षिया वर्धने च"।
मद्र कहरिया। केदारात्। मद्रराज इति हि।
कुक्षिं कुक्षेदीनौ।
"दृष्टे दृष्टे पुनर्विद्या लोहान् लोहजिवं यजे।
तत्सायं विधवाद्याच यहेत्यधिमाहरेत्।
अद्यमाद्यादिदे पु दृष्टे तत्या दृष्टेयेद्यः।
यदी वत्तारि दत्या च सर्विदो लोहमाप्नुयात्।
तीर्थे वा लोहदर्शनं पु चालवेदिभिर्पुर्वः।
तत्र वाद्यविधानस्य सम्बे चौर्ये च सर्विदे।
मद्रुमाद्यादिदेव मक्षीवात् प्राकलाभात्।
आरभेत विधानस्य द्यत्वेऽनुभवद्यः।
आमर्ग दृष्टसंदृष्टं विधिवादिदिवसम्।
वर्द्धमानपुरायत्र प्रवदीदेव संस्तं।
इत्यामारे तथायाच विधवद्यादिलोकर्ग।
तद्योदेहिवरदेव प्रवदाच दिलम्बुहि।
दत्ति मार्गं तथा दिर्गं कुपारि दिविर्ग वरः।
तुल्यादिवाद्यपुरोत्या दिवाभावाद्योदर्ग।
मृत्यवं वधिवाभव प्रवेद्यमवद्यवं।
मृत्यवं वधिवाभवं दुर्यातानं दिवेदत।
वन्यवर्द्धवत्यत्र वाणिवं वरवर्द्धवं।
क्रीदेत्यावद्यवत्यातादिवं दुविवर्द्धवं।
वाद्यपुर्वं लोहदर्शेव वर्त्तमेत्या" मृवं।
लवीद्यवत्यवर्वं वर्त्तमदिनवाद्यवं।
दुर्यातादिवर्वं यात्या वदो वारवद्यवाद्यः।
वर्तेवाद्यीवि यद्यत्ते वत्या मृत्यव वर्द्धिमा।
लोकुमार्त्तावत्यत्या प्रवर्त्तेवी वत्या वरः।
लोकमत्तादिवद्यादिमोक्षे मद्र वत्तेत्"।
वर्त्तेवदृविवाद्यादि वत्याद्यने वत्या वर्त्तेवद्यवद्यः
वाद्यं लोकं मवे वर्त्तेवा वत्तिवि वाद्यः।
"वाद्यादिवित्तवर्त्तिवद्यवद्यवाद्यवः।
वद्यः वर्त्तवद्यं वर्त्तवा वृत्तिवाद्यः।
लोक्यत्व वद्यवाद्यो वर्त्तिवद्यवाद्यवः।
वत्तादत्तवत्तवादेवो वर्त्तवाद्यं मृवं।
वृत्तिवं वर्त्तवो इति वर्त्तेः। वर्त्तवो वर्द्धवद्यः।
वर्त्तवद्यो वर्द्धवद्यवः। वर्त्तवा वर्द्धवं इति वर्त्तेः।
वृत्तिवाद्यः वृत्तिवाद्य इति वर्त्तेः। विवित्तवा
वर्त्तवद्यवः।
"वर्द्धवृत्तो वर्त्तिवा वर्त्तेवद्यवद्यः विवेदत्त।
वर्द्धवाद्यवा वर्त्तवं वर्त्तवं वर्त्तवं वर्त्तवं वर्त्तवं।
वर्त्त

धर्म्य, वि. (धर्म + यत्) उचित। इति हेमचन्द्रः।
धर्म्य, वि. (धर्म + यत्) शोभन। उपयुक्त। यथा,—
"धर्म्यमर्थ्यं यशस्यं च धर्म्यादनपगं यशः"
इति भरतः।
धर्षक, वि. (धृष + ण्वुल्) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षण, वि. (धृष + ल्युट्) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षण, (न्) वि. (धर्ष + इनि) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षणा, स्त्री. (धृष + ल्युट् + टाप्) धृष्टा। इत्यमरः।
("धर्षणामर्षणे स्त्रीस्यात्" इत्यमरः।)
धर्षित, (त्) वि. (धर्ष + क्त) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षिन्, (न्) वि. (धर्ष + इनि) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षु, वि. (धृष + उ) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षुण, वि. (धृष + उनन्) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षुणा, स्त्री. (धृष + उनन् + टाप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षुणि, वि. (धृष + उनि) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षुणी, स्त्री. (धृष + उनि + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षू, वि. (धृष + ऊ) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षूणा, स्त्री. (धृष + ऊनन् + टाप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षूणि, वि. (धृष + ऊनि) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षूणी, स्त्री. (धृष + ऊनि + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तर, वि. (धृष + उत्तर) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षोत्तरा, स्त्री. (धृष + उत्तर + टाप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरी, स्त्री. (धृष + उत्तर + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीकृत, वि. (धृष + उत्तर + च्वि + कृ + क्त) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूत, वि. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + क्त) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूता, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + क्त + टाप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूती, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + क्त + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूय, वि. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप्) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूया, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + टाप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयी, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिका, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकी, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत, वि. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृता, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त + टाप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृती, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्य, वि. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप्) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्या, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + टाप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यी, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिका, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकी, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत, वि. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृता, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त + टाप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृती, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्य, वि. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप्) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्या, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + टाप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यी, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिका, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकी, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत, वि. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृता, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त + टाप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृती, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्य, वि. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप्) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्या, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + टाप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यी, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिका, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकी, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत, वि. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृता, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त + टाप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृती, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्य, वि. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप्) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्या, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + टाप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यी, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिका, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकी, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत, वि. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृता, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त + टाप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृती, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्य, वि. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप्) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्या, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + टाप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यी, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिका, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकी, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत, वि. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृता, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त + टाप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृती, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्य, वि. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप्) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्या, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + टाप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यी, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिका, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकी, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत, वि. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृता, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त + टाप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृती, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्य, वि. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप्) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्या, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + टाप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यी, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिका, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकी, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत, वि. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृता, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त + टाप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृती, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्य, वि. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप्) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्या, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + टाप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यी, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिका, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकी, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत, वि. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त) धृष्टः। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृता, स्त्री. (धृष + उत्तर + च्वि + भू + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + ल्यप् + ङीप् + कन् + ङीप् + कृ + क्त + टाप्) धृष्टा। इत्यमरः।
धर्षोत्तरीभूयिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिकीकृत्यिक

अलं

अलं

अलं

अमावास्यादर्शादि

अमावास्यादर्शादि

अमावास्यादर्शादि

ऋग्
ऋग्वेदानुक्रमणी
विषयानुक्रमणिका
ऋग्वेदः
मण्डलम्
सूक्तम्
ऋचः
प्रथमा ऋचा
द्वितीया ऋचा
तृतीया ऋचा
पादः
वृत्तानि
विनियोगः
ऋषिः
देवता
छन्दः
स्वरः
पदपाठः
क्रमपाठः
जटापाठः
घनपाठः
स्वरितः
उदात्तः
अनुदात्तः
स्वरितः
ऋग्वेदे
ऋग्वेदानुक्रमणी
ऋग्वेदे
ऋग्वेदे
ऋग्वेदे

अकारान्तस्त्रीलिङ्ग ——— ४८
अकारान्त ——— ४९
अतिदेश ——— ५०
आकारादेश ——— ५१
आकारान्तस्त्रीलिङ्ग ——— ५२
इकारान्त ——— ५३
इदुदा ——— ५४
इदुदादेश ——— ५५
इदुदे ——— ५६

ईदूति ——— ५७
ईकारान्त ——— ५८
उकार ——— ५९
उकारान्त ——— ६०
ऊकारान्त ——— ६१
ऋकारान्त ——— ६२
एकवचनादि ——— ६३
ऐकारान्त ——— ६४
ओकारान्त ——— ६५
औकारान्त ——— ६६
कर्तरि ——— ६७
कर्मणि ——— ६८
कर्मादि ——— ६९
कर्मादिषु ——— ७०
कर्मादौ ——— ७१
कर्मादौ ——— ७२
कर्मादौ ——— ७३
कर्मादौ ——— ७४
कर्मादौ ——— ७५
कर्मादौ ——— ७६
कर्मादौ ——— ७७
कर्मादौ ——— ७८
कर्मादौ ——— ७९
कर्मादौ ——— ८०
कर्मादौ ——— ८१
कर्मादौ ——— ८२
कर्मादौ ——— ८३
कर्मादौ ——— ८४
कर्मादौ ——— ८५
कर्मादौ ——— ८६
कर्मादौ ——— ८७
कर्मादौ ——— ८८
कर्मादौ ——— ८९
कर्मादौ ——— ९०
कर्मादौ ——— ९१
कर्मादौ ——— ९२
कर्मादौ ——— ९३
कर्मादौ ——— ९४
कर्मादौ ——— ९५
कर्मादौ ——— ९६
कर्मादौ ——— ९७
कर्मादौ ——— ९८
कर्मादौ ——— ९९
कर्मादौ ——— १००
कर्मादौ ——— १०१
कर्मादौ ——— १०२
कर्मादौ ——— १०३
कर्मादौ ——— १०४
कर्मादौ ——— १०५
कर्मादौ ——— १०६
कर्मादौ ——— १०७
कर्मादौ ——— १०८
कर्मादौ ——— १०९
कर्मादौ ——— ११०
कर्मादौ ——— १११
कर्मादौ ——— ११२
कर्मादौ ——— ११३
कर्मादौ ——— ११४
कर्मादौ ——— ११५
कर्मादौ ——— ११६
कर्मादौ ——— ११७
कर्मादौ ——— ११८
कर्मादौ ——— ११९
कर्मादौ ——— १२०
कर्मादौ ——— १२१
कर्मादौ ——— १२२
कर्मादौ ——— १२३
कर्मादौ ——— १२४
कर्मादौ ——— १२५
कर्मादौ ——— १२६
कर्मादौ ——— १२७
कर्मादौ ——— १२८
कर्मादौ ——— १२९
कर्मादौ ——— १३०
कर्मादौ ——— १३१
कर्मादौ ——— १३२
कर्मादौ ——— १३३
कर्मादौ ——— १३४
कर्मादौ ——— १३५
कर्मादौ ——— १३६
कर्मादौ ——— १३७
कर्मादौ ——— १३८
कर्मादौ ——— १३९
कर्मादौ ——— १४०
कर्मादौ ——— १४१
कर्मादौ ——— १४२
कर्मादौ ——— १४३
कर्मादौ ——— १४४
कर्मादौ ——— १४५
कर्मादौ ——— १४६
कर्मादौ ——— १४७
कर्मादौ ——— १४८
कर्मादौ ——— १४९
कर्मादौ ——— १५०
कर्मादौ ——— १५१
कर्मादौ ——— १५२
कर्मादौ ——— १५३
कर्मादौ ——— १५४
कर्मादौ ——— १५५
कर्मादौ ——— १५६
कर्मादौ ——— १५७
कर्मादौ ——— १५८
कर्मादौ ——— १५९
कर्मादौ ——— १६०
कर्मादौ ——— १६१
कर्मादौ ——— १६२
कर्मादौ ——— १६३
कर्मादौ ——— १६४
कर्मादौ ——— १६५
कर्मादौ ——— १६६
कर्मादौ ——— १६७
कर्मादौ ——— १६८
कर्मादौ ——— १६९
कर्मादौ ——— १७०
कर्मादौ ——— १७१
कर्मादौ ——— १७२
कर्मादौ ——— १७३
कर्मादौ ——— १७४
कर्मादौ ——— १७५
कर्मादौ ——— १७६
कर्मादौ ——— १७७
कर्मादौ ——— १७८
कर्मादौ ——— १७९
कर्मादौ ——— १८०
कर्मादौ ——— १८१
कर्मादौ ——— १८२
कर्मादौ ——— १८३
कर्मादौ ——— १८४
कर्मादौ ——— १८५
कर्मादौ ——— १८६
कर्मादौ ——— १८७
कर्मादौ ——— १८८
कर्मादौ ——— १८९
कर्मादौ ——— १९०
कर्मादौ ——— १९१
कर्मादौ ——— १९२
कर्मादौ ——— १९३
कर्मादौ ——— १९४
कर्मादौ ——— १९५
कर्मादौ ——— १९६
कर्मादौ ——— १९७
कर्मादौ ——— १९८
कर्मादौ ——— १९९
कर्मादौ ——— २००
कर्मादौ ——— २०१
कर्मादौ ——— २०२
कर्मादौ ——— २०३
कर्मादौ ——— २०४
कर्मादौ ——— २०५
कर्मादौ ——— २०६
कर्मादौ ——— २०७
कर्मादौ ——— २०८
कर्मादौ ——— २०९
कर्मादौ ——— २१०
कर्मादौ ——— २११
कर्मादौ ——— २१२
कर्मादौ ——— २१३
कर्मादौ ——— २१४
कर्मादौ ——— २१५
कर्मादौ ——— २१६
कर्मादौ ——— २१७
कर्मादौ ——— २१८
कर्मादौ ——— २१९
कर्मादौ ——— २२०
कर्मादौ ——— २२१
कर्मादौ ——— २२२
कर्मादौ ——— २२३
कर्मादौ ——— २२४
कर्मादौ ——— २२५
कर्मादौ ——— २२६
कर्मादौ ——— २२७
कर्मादौ ——— २२८
कर्मादौ ——— २२९
कर्मादौ ——— २३०
कर्मादौ ——— २३१
कर्मादौ ——— २३२
कर्मादौ ——— २३३
कर्मादौ ——— २३४
कर्मादौ ——— २३५
कर्मादौ ——— २३६
कर्मादौ ——— २३७
कर्मादौ ——— २३८
कर्मादौ ——— २३९
कर्मादौ ——— २४०
कर्मादौ ——— २४१
कर्मादौ ——— २४२
कर्मादौ ——— २४३
कर्मादौ ——— २४४
कर्मादौ ——— २४५
कर्मादौ ——— २४६
कर्मादौ ——— २४७
कर्मादौ ——— २४८
कर्मादौ ——— २४९
कर्मादौ ——— २५०
कर्मादौ ——— २५१
कर्मादौ ——— २५२
कर्मादौ ——— २५३
कर्मादौ ——— २५४
कर्मादौ ——— २५५
कर्मादौ ——— २५६
कर्मादौ ——— २५७
कर्मादौ ——— २५८
कर्मादौ ——— २५९
कर्मादौ ——— २६०
कर्मादौ ——— २६१
कर्मादौ ——— २६२
कर्मादौ ——— २६३
कर्मादौ ——— २६४
कर्मादौ ——— २६५
कर्मादौ ——— २६६
कर्मादौ ——— २६७
कर्मादौ ——— २६८
कर्मादौ ——— २६९
कर्मादौ ——— २७०
कर्मादौ ——— २७१
कर्मादौ ——— २७२
कर्मादौ ——— २७३
कर्मादौ ——— २७४
कर्मादौ ——— २७५
कर्मादौ ——— २७६
कर्मादौ ——— २७७
कर्मादौ ——— २७८
कर्मादौ ——— २७९
कर्मादौ ——— २८०
कर्मादौ ——— २८१
कर्मादौ ——— २८२
कर्मादौ ——— २८३
कर्मादौ ——— २८४
कर्मादौ ——— २८५
कर्मादौ ——— २८६
कर्मादौ ——— २८७
कर्मादौ ——— २८८
कर्मादौ ——— २८९
कर्मादौ ——— २९०
कर्मादौ ——— २९१
कर्मादौ ——— २९२
कर्मादौ ——— २९३
कर्मादौ ——— २९४
कर्मादौ ——— २९५
कर्मादौ ——— २९६
कर्मादौ ——— २९७
कर्मादौ ——— २९८
कर्मादौ ——— २९९
कर्मादौ ——— ३००
कर्मादौ ——— ३०१
कर्मादौ ——— ३०२
कर्मादौ ——— ३०३
कर्मादौ ——— ३०४
कर्मादौ ——— ३०५
कर्मादौ ——— ३०६
कर्मादौ ——— ३०७
कर्मादौ ——— ३०८
कर्मादौ ——— ३०९
कर्मादौ ——— ३१०
कर्मादौ ——— ३११
कर्मादौ ——— ३१२
कर्मादौ ——— ३१३
कर्मादौ ——— ३१४
कर्मादौ ——— ३१५
कर्मादौ ——— ३१६
कर्मादौ ——— ३१७
कर्मादौ ——— ३१८
कर्मादौ ——— ३१९
कर्मादौ ——— ३२०
कर्मादौ ——— ३२१
कर्मादौ ——— ३२२
कर्मादौ ——— ३२३
कर्मादौ ——— ३२४
कर्मादौ ——— ३२५
कर्मादौ ——— ३२६
कर्मादौ ——— ३२७
कर्मादौ ——— ३२८
कर्मादौ ——— ३२९
कर्मादौ ——— ३३०
कर्मादौ ——— ३३१
कर्मादौ ——— ३३२
कर्मादौ ——— ३३३
कर्मादौ ——— ३३४
कर्मादौ ——— ३३५
कर्मादौ ——— ३३६
कर्मादौ ——— ३३७
कर्मादौ ——— ३३८
कर्मादौ ——— ३३९
कर्मादौ ——— ३४०
कर्मादौ ——— ३४१
कर्मादौ ——— ३४२
कर्मादौ ——— ३४३
कर्मादौ ——— ३४४
कर्मादौ ——— ३४५
कर्मादौ ——— ३४६
कर्मादौ ——— ३४७
कर्मादौ ——— ३४८
कर्मादौ ——— ३४९
कर्मादौ ——— ३५०
कर्मादौ ——— ३५१
कर्मादौ ——— ३५२
कर्मादौ ——— ३५३
कर्मादौ ——— ३५४
कर्मादौ ——— ३५५
कर्मादौ ——— ३५६
कर्मादौ ——— ३५७
कर्मादौ ——— ३५८
कर्मादौ ——— ३५९
कर्मादौ ——— ३६०
कर्मादौ ——— ३६१
कर्मादौ ——— ३६२
कर्मादौ ——— ३६३
कर्मादौ ——— ३६४
कर्मादौ ——— ३६५
कर्मादौ ——— ३६६
कर्मादौ ——— ३६७
कर्मादौ ——— ३६८
कर्मादौ ——— ३६९
कर्मादौ ——— ३७०
कर्मादौ ——— ३७१
कर्मादौ ——— ३७२
कर्मादौ ——— ३७३
कर्मादौ ——— ३७४
कर्मादौ ——— ३७५
कर्मादौ ——— ३७६
कर्मादौ ——— ३७७
कर्मादौ ——— ३७८
कर्मादौ ——— ३७९
कर्मादौ ——— ३८०
कर्मादौ ——— ३८१
कर्मादौ ——— ३८२
कर्मादौ ——— ३८३
कर्मादौ ——— ३८४
कर्मादौ ——— ३८५
कर्मादौ ——— ३८६
कर्मादौ ——— ३८७
कर्मादौ ——— ३८८
कर्मादौ ——— ३८९
कर्मादौ ——— ३९०
कर्मादौ ——— ३९१
कर्मादौ ——— ३९२
कर्मादौ ——— ३९३
कर्मादौ ——— ३९४
कर्मादौ ——— ३९५
कर्मादौ ——— ३९६
कर्मादौ ——— ३९७
कर्मादौ ——— ३९८
कर्मादौ ——— ३९९
कर्मादौ ——— ४००
कर्मादौ ——— ४०१
कर्मादौ ——— ४०२
कर्मादौ ——— ४०३
कर्मादौ ——— ४०४
कर्मादौ ——— ४०५
कर्मादौ ——— ४०६
कर्मादौ ——— ४०७
कर्मादौ ——— ४०८
कर्मादौ ——— ४०९
कर्मादौ ——— ४१०
कर्मादौ ——— ४११
कर्मादौ ——— ४१२
कर्मादौ ——— ४१३
कर्मादौ ——— ४१४
कर्मादौ ——— ४१५
कर्मादौ ——— ४१६
कर्मादौ ——— ४१७
कर्मादौ ——— ४१८
कर्मादौ ——— ४१९
कर्मादौ ——— ४२०
कर्मादौ ——— ४२१
कर्मादौ ——— ४२२
कर्मादौ ——— ४२३
कर्मादौ ——— ४२४
कर्मादौ ——— ४२५
कर्मादौ ——— ४२६
कर्मादौ ——— ४२७
कर्मादौ ——— ४२८
कर्मादौ ——— ४२९
कर्मादौ ——— ४३०
कर्मादौ ——— ४३१
कर्मादौ ——— ४३२
कर्मादौ ——— ४३३
कर्मादौ ——— ४३४
कर्मादौ ——— ४३५
कर्मादौ ——— ४३६
कर्मादौ ——— ४३७
कर्मादौ ——— ४३८
कर्मादौ ——— ४३९
कर्मादौ ——— ४४०
कर्मादौ ——— ४४१
कर्मादौ ——— ४४२
कर्मादौ ——— ४४३
कर्मादौ ——— ४४४
कर्मादौ ——— ४४५
कर्मादौ ——— ४४६
कर्मादौ ——— ४४७
कर्मादौ ——— ४४८
कर्मादौ ——— ४४९
कर्मादौ ——— ४५०
कर्मादौ ——— ४५१
कर्मादौ ——— ४५२
कर्मादौ ——— ४५३
कर्मादौ ——— ४५४
कर्मादौ ——— ४५५
कर्मादौ ——— ४५६
कर्मादौ ——— ४५७
कर्मादौ ——— ४५८
कर्मादौ ——— ४५९
कर्मादौ ——— ४६०
कर्मादौ ——— ४६१
कर्मादौ ——— ४६२
कर्मादौ ——— ४६३
कर्मादौ ——— ४६४
कर्मादौ ——— ४६५
कर्मादौ ——— ४६६
कर्मादौ ——— ४६७
कर्मादौ ——— ४६८
कर्मादौ ——— ४६९
कर्मादौ ——— ४७०
कर्मादौ ——— ४७१
कर्मादौ ——— ४७२
कर्मादौ ——— ४७३
कर्मादौ ——— ४७४
कर्मादौ ——— ४७५
कर्मादौ ——— ४७६
कर्मादौ ——— ४७७
कर्मादौ ——— ४७८
कर्मादौ ——— ४७९
कर्मादौ ——— ४८०
कर्मादौ ——— ४८१
कर्मादौ ——— ४८२
कर्मादौ ——— ४८३
कर्मादौ ——— ४८४
कर्मादौ ——— ४८५
कर्मादौ ——— ४८६
कर्मादौ ——— ४८७
कर्मादौ ——— ४८८
कर्मादौ ——— ४८९
कर्मादौ ——— ४९०
कर्मादौ ——— ४९१
कर्मादौ ——— ४९२
कर्मादौ ——— ४९३
कर्मादौ ——— ४९४
कर्मादौ ——— ४९५
कर्मादौ ——— ४९६
कर्मादौ ——— ४९७
कर्मादौ ——— ४९८
कर्मादौ ——— ४९९
कर्मादौ ——— ५००
कर्मादौ ——— ५०१
कर्मादौ ——— ५०२
कर्मादौ ——— ५०३
कर्मादौ ——— ५०४
कर्मादौ ——— ५०५
कर्मादौ ——— ५०६
कर्मादौ ——— ५०७
कर्मादौ ——— ५०८
कर्मादौ ——— ५०९
कर्मादौ ——— ५१०
कर्मादौ ——— ५११
कर्मादौ ——— ५१२
कर्मादौ ——— ५१३
कर्मादौ ——— ५१४
कर्मादौ ——— ५१५
कर्मादौ ——— ५१६
कर्मादौ ——— ५१७
कर्मादौ ——— ५१८
कर्मादौ ——— ५१९
कर्मादौ ——— ५२०
कर्मादौ ——— ५२१
कर्मादौ ——— ५२२
कर्मादौ ——— ५२३
कर्मादौ ——— ५२४
कर्मादौ ——— ५२५
कर्मादौ ——— ५२६
कर्मादौ ——— ५२७
कर्मादौ ——— ५२८
कर्मादौ ——— ५२९
कर्मादौ ——— ५३०
कर्मादौ ——— ५३१
कर्मादौ ——— ५३२
कर्मादौ ——— ५३३
कर्मादौ ——— ५३४
कर्मादौ ——— ५३५
कर्मादौ ——— ५३६
कर्मादौ ——— ५३७
कर्मादौ ——— ५३८
कर्मादौ ——— ५३९
कर्मादौ ——— ५४०
कर्मादौ ——— ५४१
कर्मादौ ——— ५४२
कर्मादौ ——— ५४३
कर्मादौ ——— ५४४
कर्मादौ ——— ५४५
कर्मादौ ——— ५४६
कर्मादौ ——— ५४७
कर्मादौ ——— ५४८
कर्मादौ ——— ५४९
कर्मादौ ——— ५५०
कर्मादौ ——— ५५१
कर्मादौ ——— ५५२
कर्मादौ ——— ५५३
कर्मादौ ——— ५५४
कर्मादौ ——— ५५५
कर्मादौ ——— ५५६
कर्मादौ ——— ५५७
कर्मादौ ——— ५५८
कर्मादौ ——— ५५९
कर्मादौ ——— ५६०
कर्मादौ ——— ५६१
कर्मादौ ——— ५६२
कर्मादौ ——— ५६३
कर्मादौ ——— ५६४
कर्मादौ ——— ५६५
कर्मादौ ——— ५६६
कर्मादौ ——— ५६७
कर्मादौ ——— ५६८
कर्मादौ ——— ५६९
कर्मादौ ——— ५७०
कर्मादौ ——— ५७१
कर्मादौ ——— ५७२
कर्मादौ ——— ५७३
कर्मादौ ——— ५७४
कर्मादौ ——— ५७५
कर्मादौ ——— ५७६
कर्मादौ ——— ५७७
कर्मादौ ——— ५७८
कर्मादौ ——— ५७९
कर्मादौ ——— ५८०
कर्मादौ ——— ५८१
कर्मादौ ——— ५८२
कर्मादौ ——— ५८३
कर्मादौ ——— ५८४
कर्मादौ ——— ५८५
कर्मादौ ——— ५८६
कर्मादौ ——— ५८७
कर्मादौ ——— ५८८
कर्मादौ ——— ५८९
कर्मादौ ——— ५९०
कर्मादौ ——— ५९१
कर्मादौ ——— ५९२
कर्मादौ ——— ५९३
कर्मादौ ——— ५९४
कर्मादौ ——— ५९५
कर्मादौ ——— ५९६
कर्मादौ ——— ५९७
कर्मादौ ——— ५९८
कर्मादौ ——— ५९९
कर्मादौ ——— ६००
कर्मादौ ——— ६०१
कर्मादौ ——— ६०२
कर्मादौ ——— ६०३
कर्मादौ ——— ६०४
कर्मादौ ——— ६०५
कर्मादौ ——— ६०६
कर्मादौ ——— ६०७
कर्मादौ ——— ६०८
कर्मादौ ——— ६०९
कर्मादौ ——— ६१०
कर्मादौ ——— ६११
कर्मादौ ——— ६१२
कर्मादौ ——— ६१३
कर्मादौ ——— ६१४
कर्मादौ ——— ६१५
कर्मादौ ——— ६१६
कर्मादौ ——— ६१७
कर्मादौ ——— ६१८
कर्मादौ ——— ६१९
कर्मादौ ——— ६२०
कर्मादौ ——— ६२१
कर्मादौ ——— ६२२
कर्मादौ ——— ६२३
कर्मादौ ——— ६२४
कर्मादौ ——— ६२५
कर्मादौ ——— ६२६
कर्मादौ ——— ६२७
कर्मादौ ——— ६२८
कर्मादौ ——— ६२९
कर्मादौ ——— ६३०
कर्मादौ ——— ६३१
कर्मादौ ——— ६३२
कर्मादौ ——— ६३३
कर्मादौ ——— ६३४
कर्मादौ ——— ६३५
कर्मादौ ——— ६३६
कर्मादौ ——— ६३७
कर्मादौ ——— ६३८
कर्मादौ ——— ६३९
कर्मादौ ——— ६४०
कर्मादौ ——— ६४१
कर्मादौ ——— ६४२
कर्मादौ ——— ६४३
कर्मादौ ——— ६४४
कर्मादौ ——— ६४५
कर्मादौ ——— ६४६
कर्मादौ ——— ६४७
कर्मादौ ——— ६४८
कर्मादौ ——— ६४९
कर्मादौ ——— ६५०
कर्मादौ ——— ६५१
कर्मादौ ——— ६५२
कर्मादौ ——— ६५३
कर्मादौ ——— ६५४
कर्मादौ ——— ६५५
कर्मादौ ——— ६५६
कर्मादौ ——— ६५७
कर्मादौ ——— ६५८
कर्मादौ ——— ६५९
कर्मादौ ——— ६६०
कर्मादौ ——— ६६१
कर्मादौ ——— ६६२
कर्मादौ ——— ६६३
कर्मादौ ——— ६६४
कर्मादौ ——— ६६५
कर्मादौ ——— ६६६
कर्मादौ ——— ६६७
कर्मादौ ——— ६६८
कर्मादौ ——— ६६९
कर्मादौ ——— ६७०
कर्मादौ ——— ६७१
कर्मादौ ——— ६७२
कर्मादौ ——— ६७३
कर्मादौ ——— ६७४
कर्मादौ ——— ६७५
कर्मादौ ——— ६७६
कर्मादौ ——— ६७७
कर्मादौ ——— ६७८
कर्मादौ ——— ६७९
कर्मादौ ——— ६८०
कर्मादौ ——— ६८१
कर्मादौ ——— ६८२
कर्मादौ ——— ६८३
कर्मादौ ——— ६८४
कर्मादौ ——— ६८५
कर्मादौ ——— ६८६
कर्मादौ ——— ६८७
कर्मादौ ——— ६८८
कर्मादौ ——— ६८९
कर्मादौ ——— ६९०
कर्मादौ ——— ६९१
कर्मादौ ——— ६९२
कर्मादौ ——— ६९३
कर्मादौ ——— ६९४
कर्मादौ ——— ६९५
कर्मादौ ——— ६९६
कर्मादौ ——— ६९७
कर्मादौ ——— ६९८
कर्मादौ ——— ६९९
कर्मादौ ——— ७००
कर्मादौ ——— ७०१
कर्मादौ ——— ७०२
कर्मादौ ——— ७०३
कर्मादौ ——— ७०४
कर्मादौ ——— ७०५
कर्मादौ ——— ७०६
कर्मादौ ——— ७०७
कर्मादौ ——— ७०८
कर्मादौ ——— ७०९
कर्मादौ ——— ७१०
कर्मादौ ——— ७११
कर्मादौ ——— ७१२
कर्मादौ ——— ७१३
कर्मादौ ——— ७१४
कर्मादौ ——— ७१५
कर्मादौ ——— ७१६
कर्मादौ ——— ७१७
कर्मादौ ——— ७१८
कर्मादौ ——— ७१९
कर्मादौ ——— ७२०
कर्मादौ ——— ७२१
कर्मादौ ——— ७२२
कर्मादौ ——— ७२३
कर्मादौ ——— ७२४
कर्मादौ ——— ७२५
कर्मादौ ——— ७२६
कर्मादौ ——— ७२७
कर्मादौ ——— ७२८
कर्मादौ ——— ७२९
कर्मादौ ——— ७३०
कर्मादौ ——— ७३१
कर्मादौ ——— ७३२
कर्मादौ ——— ७३३
कर्मादौ ——— ७३४
कर्मादौ ——— ७३५
कर्मादौ ——— ७३६
कर्मादौ ——— ७३७
कर्मादौ ——— ७३८
कर्मादौ ——— ७३९
कर्मादौ ——— ७४०
कर्मादौ ——— ७४१
कर्मादौ ——— ७४२
कर्मादौ ——— ७४३
कर्मादौ ——— ७४४
कर्मादौ ——— ७४५
कर्मादौ ——— ७४६
कर्मादौ ——— ७४७
कर्मादौ ——— ७४८
कर्मादौ ——— ७४९
कर्मादौ ——— ७५०
कर्मादौ ——— ७५१
कर्मादौ ——— ७५२
कर्मादौ ——— ७५३
कर्मादौ ——— ७५४
कर्मादौ ——— ७५५
कर्मादौ ——— ७५६
कर्मादौ ——— ७५७
कर्मादौ ——— ७५८
कर्मादौ ——— ७५९
कर्मादौ ——— ७६०
कर्मादौ ——— ७६१
कर्मादौ ——— ७६२
कर्मादौ ——— ७६३
कर्मादौ ——— ७६४
कर्मादौ ——— ७६५
कर्मादौ ——— ७६६
कर्मादौ ——— ७६७
कर्मादौ ——— ७६८
कर्मादौ ——— ७६९
कर्मादौ ——— ७७०
कर्मादौ ——— ७७१
कर्मादौ ——— ७७२
कर्मादौ ——— ७७३
कर्मादौ ——— ७७४
कर्मादौ ——— ७७५
कर्मादौ ——— ७७६
कर्मादौ ——— ७७७
कर्मादौ ——— ७७८
कर्मादौ ——— ७७९
कर्मादौ ——— ७८०
कर्मादौ ——— ७८१
कर्मादौ ——— ७८२
कर्मादौ ——— ७८३
कर्मादौ ——— ७८४
कर्मादौ ——— ७८५
कर्मादौ ——— ७८६
कर्मादौ ——— ७८७
कर्मादौ ——— ७८८
कर्मादौ ——— ७८९
कर्मादौ ——— ७९०
कर्मादौ ——— ७९१
कर्मादौ ——— ७९२
कर्मादौ ——— ७९३
कर्मादौ ——— ७९४
कर्मादौ ——— ७९५
कर्मादौ ——— ७९६
कर्मादौ ——— ७९७
कर्मादौ ——— ७९८
कर्मादौ ——— ७९९
कर्मादौ ——— ८००
कर्मादौ ——— ८०१
कर्मादौ ——— ८०२
कर्मादौ ——— ८०३
कर्मादौ ——— ८०४
कर्मादौ ——— ८०५
कर्मादौ ——— ८०६
कर्मादौ ——— ८०७
कर्मादौ ——— ८०८
कर्मादौ ——— ८०९
कर्मादौ ——— ८१०
कर्मादौ ——— ८११
कर्मादौ ——— ८१२
कर्मादौ ——— ८१३
कर्मादौ ——— ८१४
कर्मादौ ——— ८१५
कर्मादौ ——— ८१६
कर्मादौ ——— ८१७
कर्मादौ ——— ८१८
कर्मादौ ——— ८१९
कर्मादौ ——— ८२०
कर्मादौ ——— ८२१
कर्मादौ ——— ८२२
कर्मादौ ——— ८२३
कर्मादौ ——— ८२४
कर्मादौ ——— ८२५
कर्मादौ ——— ८२६
कर्मादौ ——— ८२७
कर्मादौ ——— ८२८
कर्मादौ ——— ८२९
कर्मादौ ——— ८३०
कर्मादौ ——— ८३१
कर्मादौ ——— ८३२
कर्मादौ ——— ८३३
कर्मादौ ——— ८३४
कर्मादौ ——— ८३५
कर्मादौ ——— ८३६
कर्मादौ ——— ८३७
कर्मादौ ——— ८३८
कर्मादौ ——— ८३९
कर्मादौ ——— ८४०
कर्मादौ ——— ८४१
कर्मादौ ——— ८४२
कर्मादौ ——— ८४३
कर्मादौ ——— ८४४
कर्मादौ ——— ८४५
कर्मादौ ——— ८४६
कर्मादौ ——— ८४७
कर्मादौ ——— ८४८
कर्मादौ ——— ८४९
कर्मादौ ——— ८५०
कर्मादौ ——— ८५१
कर्मादौ ——— ८५२
कर्मादौ ——— ८५३
कर्मादौ ——— ८५४
कर्मादौ ——— ८५५
कर्मादौ ——— ८५६
कर्मादौ ——— ८५७
कर्मादौ ——— ८५८
कर्मादौ ——— ८५९
कर्मादौ ——— ८६०
कर्मादौ ——— ८६१
कर्मादौ ——— ८६२
कर्मादौ ——— ८६३
कर्मादौ ——— ८६४
कर्मादौ ——— ८६५
कर्मादौ ——— ८६६
कर्मादौ ——— ८६७
कर्मादौ ——— ८६८
कर्मादौ ——— ८६९
कर्मादौ ——— ८७०
कर्मादौ ——— ८७१
कर्मादौ ——— ८७२
कर्मादौ ——— ८७३
कर्मादौ ——— ८७४
कर्मादौ ——— ८७५
कर्मादौ ——— ८७६
कर्मादौ ——— ८७७
कर्मादौ ——— ८७८
कर्मादौ ——— ८७९
कर्मादौ ——— ८८०
कर्मादौ ——— ८८१
कर्मादौ ——— ८८२
कर्मादौ ——— ८८३
कर्मादौ ——— ८८४
कर्मादौ ——— ८८५
कर्मादौ ——— ८८६
कर्मादौ ——— ८८७
कर्मादौ ——— ८८८
कर्मादौ ——— ८८९
कर्मादौ ——— ८९०
कर्मादौ ——— ८९१
कर्मादौ ——— ८९२
कर्मादौ ——— ८९३
कर्मादौ ——— ८९४
कर्मादौ ——— ८९५
कर्मादौ ——— ८९६
कर्मादौ ——— ८९७
कर्मादौ ——— ८९८
कर्मादौ ——— ८९९
कर्मादौ ——— ९००
कर्मादौ ——— ९०१
कर्मादौ ——— ९०२
कर्मादौ ——— ९०३
कर्मादौ ——— ९०४
कर्मादौ ——— ९०५
कर्मादौ ——— ९०६
कर्मादौ ——— ९०७
कर्मादौ ——— ९०८
कर्मादौ ——— ९०९
कर्मादौ ——— ९१०
कर्मादौ ——— ९११
कर्मादौ ——— ९१२
कर्मादौ ——— ९१३
कर्मादौ ——— ९१४
कर्मादौ ——— ९१५
कर्मादौ ——— ९१६
कर्मादौ ——— ९१७
कर्मादौ ——— ९१८
कर्मादौ ——— ९१९
कर्मादौ ——— ९२०
कर्मादौ ——— ९२१
कर्मादौ ——— ९२२
कर्मादौ ——— ९२३
कर्मादौ ——— ९२४
कर्मादौ ——— ९२५
कर्मादौ ——— ९२६
कर्मादौ ——— ९२७
कर्मादौ ——— ९२८
कर्मादौ ——— ९२९
कर्मादौ ——— ९३०
कर्मादौ ——— ९३१
कर्मादौ ——— ९३२
कर्मादौ ——— ९३३
कर्मादौ ——— ९३४
कर्मादौ ——— ९३५
कर्मादौ ——— ९३६
कर्मादौ ——— ९३७
कर्मादौ ——— ९३८
कर्मादौ ——— ९३९
कर्मादौ ——— ९४०
कर्मादौ ——— ९४१
कर्मादौ ——— ९४२
कर्मादौ ——— ९४३
कर्मादौ ——— ९४४
कर्मादौ ——— ९४५
कर्मादौ ——— ९४६
कर्मादौ ——— ९४७
कर्मादौ ——— ९४८
कर्मादौ ——— ९४९
कर्मादौ ——— ९५०
कर्मादौ ——— ९५१
कर्मादौ ——— ९५२
कर्मादौ ——— ९५३
कर्मादौ ——— ९५४
कर्मादौ ——— ९५५
कर्मादौ ——— ९५६
कर्मादौ ——— ९५७
कर्मादौ ——— ९५८
कर्मादौ ——— ९५९
कर्मादौ ——— ९६०
कर्मादौ ——— ९६१
कर्मादौ ——— ९६२
कर्मादौ ——— ९६३
कर्मादौ ——— ९६४
कर्मादौ ——— ९६५
कर्मादौ ——— ९६६
कर्मादौ ——— ९६७
कर्मादौ ——— ९६८
कर्मादौ ——— ९६९
कर्मादौ ——— ९७०
कर्मादौ ——— ९७१
कर्मादौ ——— ९७२
कर्मादौ ——— ९७३
कर्मादौ ——— ९७४
कर्मादौ ——— ९७५
कर्मादौ ——— ९७६
कर्मादौ ——— ९७७
कर्मादौ ——— ९७८
कर्मादौ ——— ९७९
कर्मादौ ——— ९८०
कर्मादौ ——— ९८१
कर्मादौ ——— ९८२
कर्मादौ ——— ९८३
कर्मादौ ——— ९८४
कर्मादौ ——— ९८५
कर्मादौ ——— ९८६
कर्मादौ ——— ९८७
कर्मादौ ——— ९८८
कर्मादौ ——— ९८९
कर्मादौ ——— ९९०
कर्मादौ ——— ९९१
कर्मादौ ——— ९९२
कर्मादौ ——— ९९३
कर्मादौ ——— ९९४
कर्मादौ ——— ९९५
कर्मादौ ——— ९९६
कर्मादौ ——— ९९७
कर्मादौ ——— ९९८
कर्मादौ ——— ९९९
कर्मादौ ——— १०००

अनुवादालङ्कारादि

विरोधाभास ——— ४३
विरोधोक्ति ——— ४३
विवेक ——— ४३
अ विवेक ।

विशेषोक्ति ——— ४४
विषम ——— ४४
अनु विषम ।

विस्मय ——— ४८
व्याजस्तुति ——— ४४
अ विस्मय ।

व्याजोक्ति ——— ४४
व्यतिरेक ——— ४४
शुद्धाद्भुति ——— ४४
शेष ——— ४४
अ च विशेष । इहालंकारेविशेष २ अवज्ञा
नेहविषय च अलंकारालंकारेविषय ३ ।

संसृष्टिसंदेहा ——— ४४
संदेह ——— ४४
सम ——— ४४
अनु विषम ।

समाधि ——— ४४
समासोक्ति ——— ४४
समुच्चय ——— ४४
अ विषय ।
सम्भवन्नध्यवसोक्ति ——— ४४
अनुसमेदेव का विषय ।
सहोक्ति ——— ४४
सारोक्ति ——— ४४
साम्य ——— ४४

सार ——— ४४
सृष्टि ——— ४४

स्वभावोक्ति ——— ४४
स्वरूपोक्ति ——— ४४

अलंकारादि

"आक्षेपः विरोधः विरोधाभास इत्यर्थः" ४३
"विरोधोक्ति: हेतूक्तं क्रियासिद्धयै यदि" ४३
"विवेक: त्यागलक्षणा विरुद्धार्थविवेकः ।
विशेषः कोऽपि वर्णेन वस्तुतेः ।
विशिष्टस्यानुद्दिष्टस्यलक्षणाद्विशेष इ" ४३
"यत्रार्थसंसिद्धिरेवोक्ति: सति हेत्वभावेऽपि" ४४
"विस्मयः वस्तुतः एव अत्यन्तानुभवतो ।
विस्मयकारणोत्पत्तिरत्र विस्मय इति ।
यत्रिष्टसमाधानादिकेन हेतुनोक्तमात्" ४४
"व्याजमात्रविवक्षायां संदेहेन विस्मयः" ४४
"व्याजस्तुतिस्तुतेरन्यत्र तत्समानः विशेष येत् ।
सौजन्यादेः निन्दातः विज्ञायार्थविशेषिका" ४४
"व्यतिरेकः स्मृतः कश्चिद्धर्मोभिदेति दोषतः" ४४
"यत्रिष्टसिद्धिरुक्तिर्विव्याप्तिव्यतिरेकतो" ४४

"व्याजोक्तिश्चेद्धेतुना स्वाशयगोपः दोषतः" ४४
"व्यतिरेको विशेषेषु पुनरावृत्तिरेवतो" ४४
"शुद्धाद्भुतिरसम्भावितार्थानां वर्णनेदृशः" ४४
"व्याजार्थोक्ति श्चेतो वर्ण्यसिद्धेरसम्भवः" ४४

"विस्मयः स्मरणाद्यो धर्म सुखदुःखद" ४४
"शेषः कथितानिमित्तं हेत्वन्तरमनुक्तयो" ४४
"सम आकारसंसं तत्र दयोरनुरूपतो ।
व्याख्यानादि वाक्येन वर्णनं वर्ण्य विदुः ।
विरुद्धकर्म अन्योन्यं वर्णनेदृशः" ४४
"व्याजोक्ति वर्णनेयत्र व्याजस्तुत्यादिकेन" ४४
"व्याजोक्ति हि यत्र्यं दक्षत्वं वक्तुमत्र येत्" ४४
"यद्वा यत्रवृत्तान्तो व्याजमुखः समुच्चयः ।
वर्णनं वर्णनव्याजात्तेनैवकार्यसिद्धेरिव" ४४
"व्याजव्यतिरेकोक्तः व्याजस्तोत्रे दोषवर्णनं ।
दोषेऽन्योऽन्यव्यतिरेकोक्तिरितीर्यते" ४४
"व्याजार्थं वर्णनं व्याजोक्तिरुक्तिः सिद्धयै" ४४
"व्याजार्थं वस्तुनः वर्णनात्तु व्याजस्तुतिः" ४४

"व्याजोक्तिरुक्तसिद्धयै व्याज इत्यभिधीयते" ४४
"शुद्धं वस्तुनिवर्णने वस्तुनः स्तुतिरेव" ४४

"व्याजोक्तिर्वर्णने व्याजोक्तिः व्याजस्तुतिर्वर्णने" ४४
"व्याजोक्तिः व्याजव्याजस्तुतिरेव" ४४

वस्तुनिरूपणादि

वस्तुनिरूपणादि ।
व्याजस्तुतिः व्याजोक्तिः व्याजस्तुतिः ।
व्याजोक्तिः व्याजस्तुतिः व्याजोक्तिः

अकारादिक्रमेण
कर्तव्यम् ——— १२०
वेदः ——— १२१
व्रतिनः ।
वेदस्य ——— १२२

अकारादिक्रमेण
"कल्पः कर्तव्यमित्येवमेवमेतद्धि विधिः" ११२०
"वेदोपबृंहणाद्वेदो ह्यर्थमेवं वेदयत्यतः ।
वेदनाद्वेदमाहुर्वेदं वेदतत्त्वार्थ" ११२१
"व्रतमेकादशाहादि व्रतिनो ब्रह्मचारिणः ।
स्नातकस्य तु गार्हस्थ्ये वेदस्यार्थः" १२२०

अकारादिक्रमेण
"कल्पः कर्तव्यमित्येवमेवमेतद्धि विधिः" ११२०
"वेदोपबृंहणाद्वेदो ह्यर्थमेवं वेदयत्यतः ।
वेदनाद्वेदमाहुर्वेदं वेदतत्त्वार्थ" ११२१
"व्रतमेकादशाहादि व्रतिनो ब्रह्मचारिणः ।
स्नातकस्य तु गार्हस्थ्ये वेदस्यार्थः" १२२०

अकारादिक्रमेण
"कल्पः कर्तव्यमित्येवमेवमेतद्धि विधिः" ११२०
"वेदोपबृंहणाद्वेदो ह्यर्थमेवं वेदयत्यतः ।
वेदनाद्वेदमाहुर्वेदं वेदतत्त्वार्थ" ११२१
"व्रतमेकादशाहादि व्रतिनो ब्रह्मचारिणः ।
स्नातकस्य तु गार्हस्थ्ये वेदस्यार्थः" १२२०

अकारादिक्रमेण
"कल्पः कर्तव्यमित्येवमेवमेतद्धि विधिः" ११२०
"वेदोपबृंहणाद्वेदो ह्यर्थमेवं वेदयत्यतः ।
वेदनाद्वेदमाहुर्वेदं वेदतत्त्वार्थ" ११२१
"व्रतमेकादशाहादि व्रतिनो ब्रह्मचारिणः ।
स्नातकस्य तु गार्हस्थ्ये वेदस्यार्थः" १२२०

अकारादिक्रमेण
"कल्पः कर्तव्यमित्येवमेवमेतद्धि विधिः" ११२०
"वेदोपबृंहणाद्वेदो ह्यर्थमेवं वेदयत्यतः ।
वेदनाद्वेदमाहुर्वेदं वेदतत्त्वार्थ" ११२१
"व्रतमेकादशाहादि व्रतिनो ब्रह्मचारिणः ।
स्नातकस्य तु गार्हस्थ्ये वेदस्यार्थः" १२२०

अकारादिक्रमेण
"कल्पः कर्तव्यमित्येवमेवमेतद्धि विधिः" ११२०
"वेदोपबृंहणाद्वेदो ह्यर्थमेवं वेदयत्यतः ।
वेदनाद्वेदमाहुर्वेदं वेदतत्त्वार्थ" ११२१
"व्रतमेकादशाहादि व्रतिनो ब्रह्मचारिणः ।
स्नातकस्य तु गार्हस्थ्ये वेदस्यार्थः" १२२०

अकारादिक्रमेण
"कल्पः कर्तव्यमित्येवमेवमेतद्धि विधिः" ११२०
"वेदोपबृंहणाद्वेदो ह्यर्थमेवं वेदयत्यतः ।
वेदनाद्वेदमाहुर्वेदं वेदतत्त्वार्थ" ११२१
"व्रतमेकादशाहादि व्रतिनो ब्रह्मचारिणः ।
स्नातकस्य तु गार्हस्थ्ये वेदस्यार्थः" १२२०

अकारादिक्रमेण
"कल्पः कर्तव्यमित्येवमेवमेतद्धि विधिः" ११२०
"वेदोपबृंहणाद्वेदो ह्यर्थमेवं वेदयत्यतः ।
वेदनाद्वेदमाहुर्वेदं वेदतत्त्वार्थ" ११२१
"व्रतमेकादशाहादि व्रतिनो ब्रह्मचारिणः ।
स्नातकस्य तु गार्हस्थ्ये वेदस्यार्थः" १२२०

अकारादिक्रमेण
"कल्पः कर्तव्यमित्येवमेवमेतद्धि विधिः" ११२०
"वेदोपबृंहणाद्वेदो ह्यर्थमेवं वेदयत्यतः ।
वेदनाद्वेदमाहुर्वेदं वेदतत्त्वार्थ" ११२१
"व्रतमेकादशाहादि व्रतिनो ब्रह्मचारिणः ।
स्नातकस्य तु गार्हस्थ्ये वेदस्यार्थः" १२२०

अकारादिक्रमेण
"कल्पः कर्तव्यमित्येवमेवमेतद्धि विधिः" ११२०
"वेदोपबृंहणाद्वेदो ह्यर्थमेवं वेदयत्यतः ।
वेदनाद्वेदमाहुर्वेदं वेदतत्त्वार्थ" ११२१
"व्रतमेकादशाहादि व्रतिनो ब्रह्मचारिणः ।
स्नातकस्य तु गार्हस्थ्ये वेदस्यार्थः" १२२०

अकारादिक्रमेण
"कल्पः कर्तव्यमित्येवमेवमेतद्धि विधिः" ११२०
"वेदोपबृंहणाद्वेदो ह्यर्थमेवं वेदयत्यतः ।
वेदनाद्वेदमाहुर्वेदं वेदतत्त्वार्थ" ११२१
"व्रतमेकादशाहादि व्रतिनो ब्रह्मचारिणः ।
स्नातकस्य तु गार्हस्थ्ये वेदस्यार्थः" १२२०

कीनसुखलाभेविरक्तस्यप्रधानसिद्धयोर्नेष्टा च विरक्तस्यात्मतिसाधनबुद्धीनामप्रसाक्षाद्विमुक्तिर्न भवति। तत्स्वर्गोत्पत्तिरक्तस्यैवात्मप्रदेशविशुद्धानामविरक्तेति व्यतिभावार्थः। अतिभावाद्युदाय रोधा इष्टदानस्यमाद्यांस्थिताः स्वर्गादिः तत्स्थानं वेदस्मैवेदाः शरीरं दयस्य लयस्यगति। तत्कस्मत्वस्यमार्थं ब्रवते।

विवक्षाश्चत्वमाधीदीप्तसंज्ञीनः इत्यरेव दोषः आत्मविभिन्नाभावते मिथ्रो विवक्षाभिन्नत्वात्। तत्यस्मात्मानुबुद्धानित्यात् विवद्रोषः इत्यर्थः। तथ साधात्मार्थं इष्टमत्वमोक्षनुभुञ्जेतेत्। ग्रायश्चित्ता तत्वदमृत्यादि। तनः लोकस्वर्गभिन्नविभात्मानुबुद्धयादेदुद्धात्मेवेत्यम्। इति चरकः।)

अत्तरा, स्त्री, (अत्त+अच्, ततो ङ्यन्त्वात्। स्त्रियां टाप्।) चंचलस्त्रीमात्रा। इति हेमंती। चंचलस्त्रीमात्रेण सुधारदो देखाः।

अत्तेसुता, स्त्री, (अत्तस्त्रे ईसाये सम्या सा।) स्त्रीविशेषः। सा अन्यसुद्दिष्टस्त्रा। इति हेमचन्द्रः।

अत्तर्, स्त्री, (अत्तत्रमनुमायर्थं सुत्रिन्, विरोधे ङप्, अत्तसमात्।) दुर्जनः। अन्यदिवं। ("आचारात् अत्तसत्तमाचारो इत्तसत्तमम्") इति भाष्यः। तद्विशिष्टे त्रि।

अत्तप्पो, स्त्री, (अ नञ्जो, अत्तप्प विरोधे।) परब्रह्मदेवता। तत्स्वर्गः। निर्धनिता। २। इत्यमरः। अत्तप्पवर्ती ३। इति शब्दरत्नावली। अत्तप्पविद्या ४। इति भरतः। अत्तेहारेती तु इति वाचस्पत्यम्। तत्रा विवरणं अत्तेहारशब्दे द्रष्टव्यं। ५। दीक्षाचित्तामात्रात्मादां तत्रा दुष्ट-विधिर्यत्रा। तथ यत्रेव चारी आचारात्तस्पृशी मुक्तं। इत्यात्मार्थमुक्तमविधमत्रा। सोमदण्डनिधां विधि वामदण्ड इत्यत्र यत्र ग्रहीता आयेत्।

"अत्तप्पो इत्यत्रो विभुत्रा इत्यत्रकारीणाम् सौत्रामण्यामुत्रो इत्यत्रोदत्तवर्त्तनी अत्र-मत्यात्मर्थीनुत्रां इत्यत्रात्रां अत्तप्पिणी" इति भाष्या विधुरेव "अ अत्तप्पो अम" इत्यत्रेव निर्णीतत्रेव इत्यत्रभेव संबुध्य इत्यत्रेत्।

"अ अत्तप्पो अम इत्यत्रेव सुत्रिन्नात्मात्रालिनी। सुत्रात्रां अत्रा वर्णा यत्र इत्यत्र इत्यत्रां। तात्रिकात्मत्रिदे देवि। अ अत्तप्पिणी। इति इत्यत्रेण निर्णं त्रिणा तथ अत्रिधानि। इति नो मे मत्रात्मात्रे श्रीमा इत्यत्रे सर्वत्रा। इत्यत्रत्रत्रेव व्याख्यिताभिधानि। इत्यत्र अत्रिं इत्यत्रेणेत्रा आत्मनं अम। अत्रात्रां अत्रिभव त्रिणा तथ अत्रिधानि"। तनः सूर्यादेवे लोमत्रो ला विवत्रेत्।

इति शब्दरत्नावली। ६। त्रिषु—"अत्रं अत्रे त्रिरोधे तु नारी च नयवाङ्मनम्। अत्तप्पीच त्रिधात्मात्रां अत्तमत्र प्रकाशिते"। इति शब्दरत्नावली अत्तमत्र प्रकाशिते। ७। "अत्रं अत्रे त्रिरोधे तु नत्रं त्रिधात्रेणेत्रेत्रे।

तात्रात्रत्रात्रीनि सूर्यत्रिधिमत्रात्रेत्रे। त्रिधात्रात्रे अत्तुदात्रिनां अत्यत्रात्रात्मनम्"। इति त्रिधिमत्रिनां अत्रत्रात्रत्रात्रिधात्रात्रे।

अत्तर, अ, (अत्त+अ, अत्तमात्रात्रः।) अत्तरः। इत्यमरः। (अत्तेत्रत्रात्रः।

"सुत्रत्रिधिमत्रोधेति त्रिधात्रिधात्रात्रम्"। इति कुमारसमवे।)

अत्तायु, ई, अ, (न अत्तते, अ+अत्त अत्रिधिं अत्रोऽत्र इत्रिः।) अत्तात्रिधेत्रः अत्तप्रत्र। अत्त इति त्रत्रात्। अत्तत्रोत्रः। सुत्रः त सुत्रत्रा च सुत्रा। सुत्रो च त्रिधात्रत्रां च महात्रत्रा च आत्मा च त्रत्रात्रः ८ आयुः १० आयुत्रा ११। इत्यमरः सट्टीका च। सुत्रिधात्रा १२ सुत्रिः १३ अत्रात्रः १४। इति शब्दरत्नावली। अत्रात्रा सुत्रात्रः।

"अत्रायुः वत्रिधा सुत्रो त्रिधा रीधो च वर्णुता निर्त्र सुत्रीधत्रं सुत्रं त्रिधत्रेत्रात्रं सुत्र। इत्र सुत्रत्रेत्र त्रेधात्रिरि त्रात्र। इत्रत्रत्रीत्रात्रं अत्रत्र। त्र अत्र। "अत्रात्रत्रत्रत्रात्रात्रात्रात्रात्रेत्रे। अत्रात्रात्रात्रात्रात्रात्रात्रं सर्व। अत्रिधात्रात्रात्रिधात्रात्रात्रं त्रत्रं। इति त्रत्रत्रात्रात्रः।

"अत्रात्रात्रात्रात्रात्रात्रात

अकौ

(* अकिञ्चित्करमिति व्याख्यातौचित्यम्)"।
इति काव्य०।) वंचित। इति हेमचंद्रः।

अकंचि, क्रि० (अक + कंच्) वंचित। (*"तदयमत्र अकुशलो अन्योन्यमकंचितम्"। इति रत्नावली।) किंचित्। इत्यमरः। (*"तेनेदमेवमित्यंचे अन्यथे अन्यथे"। इति मेदिनी।) सर्वे। इति मेदिनी। अन्यत्। इति हेमचंद्रः।

अकंचि, त्रि० (अक + कंच्) किंचित्। वंचित। इति त्रिकांडशेषः।

अकंचित्कर, त्रि, अकुत्सितत्वेऽपि निष्फलत्वात्तथात्वं। यत् प्रमाणं व्यवहारेऽकृत्वा।
"अ वर्तिदृष्टया विनिपातमेवं क्रियाफलं यस्य न चक्षुरेषा।
उन्मीलितेऽपि नयने तस्य पुंसो मन्ये विधात्रा जगदेव सृष्टम्।
अन्यो निष्फलत्वं अस्यां विशेषेण अकंचित्।
अकंचित्करं प्रमाणं हि प्रमाणाभासमेव तत्।
अं अकञ्चित्करत्वेन प्रामाण्येन च लक्षयेत्।"

अकट, अव्य० (अक + टच्) व्यक्तं। सुस्पष्टमिति हेमचंद्रः। (अकटा)

अकटक, त्रि, (अक + अक, स्वार्थेकन्।) कोशरहितः। इत्यमरः।

"अकोशेष्वसिषु स्वामी आत्मा वक्षः प्रहारिषु न तिरः। कोशेषूद्वेजितारातिः कोशैकोऽन्तःपुरे न हि दासः।"
"अकोशेषु मुक्तेषु आत्मेति कृत्वा वक्षःप्रहारिषु दासः।" इति भारतटीकायां देवबोधः।
(*अन्यत्र विशेषे दर्शनेऽव्ययीभावे देवबोधः। इति कातन्त्रटीकायां।)

अकटे, अ, विशेषेऽवधारणे अव्ययम्। इति हेमचंद्रः।

अकटेरे, अ, विशेषेऽवधारणे अव्ययम्। इति हेमचंद्रः।

अकंठ, पुं, (अ कोऽस्य, अकंठ + अच्) कोऽस्यकंठः। यथा—
"अकंठमकरन्दस्य ८८ अर्कस्य इति रत्नमाला।
अकंठ इति अर्कोऽपि कथ्यते कविभिः क्वचित्।"
इति भरतसेनः।

अकंठ, [ठ] त्रि, (अकोऽस्त्यस्मात् इति अकंठी, + अजादौ इति ङीष्।) कोऽस्यकंठः। + अकोऽस्यकंठः इति अकंठीशब्दसाधनम्।

अकंठीरव, पुं, (अकोऽस्त्यस्मात्, अकंठ + ईरव स्वार्थे अण्।) कोऽस्यकंठः। इत्यमरः।

अकंठ, त्रि, (अकोऽस्त्यस्मात्, अकंठ + इनि।) कोऽस्यकंठः। यथा—
"अकंठिनो यथा मुक्तिः कुलीनस्य यथा क्षमा।
यथा सुखं विरक्तस्य तथा नास्ति जगत्त्रये।"
इति भरतसेनः।

अकंठीरव, पुं, (अकोऽस्त्यस्मात्, अकंठ + ईरव स्वार्थे अण्।) कोऽस्यकंठः। इत्यमरः।

अकंठ, पुं, (अकोऽस्त्यस्मात्, अकंठ + ऊ

अयस्ट, क्ली, (अय+अर्थे कटच्।) वैकल्यं। अयतु कुत्सायां वैकल्ये यथायात् कटच्। इति दोषैकस्वरूपकम्।

अयस्, पुं, (अय+अच्, यु।) लक्षणार्थकादि-विशिष्टपुण्यादिः। लक्षणं इति स्वामी। तत्पर्यायः। अयुः २। इत्यमरः। अयसाम् १ ऋक्षमार्गीणाम् अधिष्ठाता २ बुधः ३। इति ज्योतिषम्। (“अयसामिवर्त्ते विचिरति तत् कि कथयन्ति पण्डिताः” इति नीतिशतके।)

अयस्कान्त, त्रि, (अय+कम+क्त।) इष्टः। इति भरतः।

अयस्कार, पुं, (अय+कार+घञ्।) आयस-देवः। यथा इति शब्दरत्नावली। अयस्कारः। आयसिकश्च। इत्यमरटीकायां भरतः। (“न सुकृतमलोकि नाशयत्यं सत्यमयस्कारो अयसः कृतं स्यात्”। इति रत्नावलीनाटिकायाम्।)

अयि, अ०।

“हर्षे सम्बोधनेऽनिष्टे सम्भ्रमे कातरोक्तिषु”। इति विश्वलोचनः। अथच।

“अयस्तेऽयं कोऽपि रहोरीतेर्भेद हि। विविक्तेषु च सुजनेषु रमते विश्वस्त मना”। इति भारते ३ आश्वमे ७०७ श्लोके। (प्रयम प्रयोगः।

“अयस्तो विचित्रोऽयं सङ्गमयोगः समाप्तमे”। इति रामायणे। अयस्तिरस्कारे। अयस्तो विचित्रः।

“अयस्तां विलोक्यान्तु रामाज्ञाकारिणी सती”। इति रघुवंशे।)

अयस्तोयी, त्रि, (अय+तु+अच्।) अयस्तुक्ति तत्पर्याये। अयस्तः २। इति हेमचन्द्रः। (विस्मय। प्रयोगः। विस्मिय।

“भुजपरिघ दोस्तवमसि दयोर्ध्वकर्मे सम्भ्रमे तथा विस्मयेऽयि कातरे च सर्वोक्तिः”। इति भारतमेदे। उपक्रमिका। व्यतिहारः।)

अयस्तोयी, (तु) त्रि, (आयोऽयसमिव अय+च्व+ई+कर्मणि, अयोवत् अयसि इवेति, व्याप्नोतीति।) सन्तप्त लोहसदृशिता अल्प विक्लेदयुक्ति। इत्यमरटीकायां। (“पुनरेतोऽयोवतीषु च इत्यत्रोक्तेषु च दोषैकस्वरूप दाहत्व दत्त योनिषु”। इति भावप्रः।)

अयस्तुक्, क्ली, (अय+अर्थे अयिच्+ऊ+कुटा दक्।) वैकल्यं। इति भरतः। अयस्तुक्ति तत्पर्यायः।

अयस्तुक्ति, त्रि

कर्मणि) अवोदात्तादिकम् अवं लिटि। अवतु।
अवतूर्व ओम् अवतिरिक्षे विलापने। अव-
तूर्व अवतूरायाम् अवतूरव अवतूरवम्
अवं तनु अवतूरयति अवतूरयते अव-
तूरयामास अवतूरयिता अवतूरयिष्यति।
अवतूरयतात् अवतूरयेत् अवतूरयिषीष्ट
अवतूरयिषिष्यति अवतूरयिषिष्यते। इत्यादि
अवतूरयिषिष्यते। इत्यादि। अवतूरयिषिष्यते।

इति कुमारसम्भवे ।) ईश्वरः । त्रिलोचनः । तत्पर्य्यायः । वरेण्यः २ उत्तमः ३ । इत्यमरः । मुकुटं ४ मुकुटं ५ मौलिः ६ शीर्षकं ७ शिरः ८ उत्तीसकः ९ चौटीकं १० चौटीः ११ किरीटं १२ शृङ्गकिटं १३ किरीतकं १४ किरीटः शेखरः १५ कलीमुखं । तत्पर्य्यायः । वरेण्यः २ कपर्दकः ३ कुटजः ४ कपर्दकः ५ उत्तमः ६ दम्भश्च ७ कपर्दः ८ । इति हेमचन्द्रजटी ।

अवतमस, अौ, (अवगतं तमः तमः, प्रादितत्पुरुषः, बहु०) अत्यन्तान्धकारः । इत्यमरः ।

("अवतमसमिवैनं भासयत्यन्तरेण प्रथमयुवतिरात्मा दर्शनीयोऽप्यलक्ष्मीः ।" इति माघः ।)

अवतार, पुं, (अव + तॄ + घञ् वा घञ्) अवतरणं । इत्यमरटीकायां क्षीरः । इति भेदिनी । (लोपनम्प्रकृतिः । प्रभावः । आभासः । उपलब्धिश्च । यथा । "दूरे सुदर्शनतनूकरणावतारः" । इति माघोक्तेः ।) देवानां दैत्यानां वा विष्णोर्मुनीनां वा पृथिव्यादिषूत्पत्तिः । अवतारा असंख्येया तेषां प्रसिद्धा अष्टाः १ हरावतारः २ नरावतारः ३ नरनारायणौ ४ हरिकृष्णौ ५ हंसः ६ पृश्निगर्भः ७ ऋषभदेवः ८ पृथुः ९ मत्स्यः १० कूर्मः ११ धन्वन्तरिः १२ मोहिनी १३ नरसिंहः १४ वामनः १५ परशुरामः १६ वेदव्यासः १७ रामः १८ बलरामः १९ कल्किः २० बुद्धः २१ कल्की २२ । इति कौमारतन्त्रे । यथा,—

"अवतरं प्रथमं देवः कौमारं दर्शनात्मिकाम्।
द्वितीयन्तु अवतारमवतारमथाऽहरीं ।
उद्धरिष्यन्नहं पोतः तृतीयं वपुः ।
ततीयावतारे वै देवर्षित्वमुपैत्य वा ।
तन्त्रं सात्वतमाकृत्य नैष्कर्म्यं कर्मबन्धनैः ।
मुनीनं मध्यमेऽवतारे मरुमायामवाप्तवान् ।
मूर्त्तावतारमोहेतत्प्रकाशेन पुनर्हरः ।
तथा चक्षिप्तोऽवतारे विश्वेशः कार्यहेतुना ।
शोडशावतारके कार्य्ये तन्त्रमामर्शिनिर्मितं ।
तदहमेवेतन्त्रं वक्ष्ये प्रासादमुद्यतः ।
आत्मोपदेशमन्त्रार्थं प्रकाशनि उपेयान् ।
ततः सप्तम आत्मज्ञो वर्षेश्वरोऽप्यवतरः ।
स हमामेव सृष्टस्तेतन्त्रं वाराहमाप्तवान् ।
अष्टमे मेरुरेवात्तु वाक्येनात उदरतः ।
एकदन्तं वर्षं क्षीरात्तां सर्व्वाभिलषमन्वयं ।
अविनिर्मोचितो मेरौ वर्षमं वाहिनं वहुः ।
दुग्धेनाप्योषधीर्दिव्यौषधं च उदाहरन् ।
वर्षं च मन्त्रे मात्रां चतुर्थावधिकेन ते ।
वाक्यादेव अवीभ्यामवतेरवर्षं प्रभुः ।
दृष्ट्वादराद्वाहुवरि मन्त्रां प्रयुक्तवर्षं ।
वर्षे चतुर्थवर्षे इह कल्पान्ते विभुः ।
अन्तर्धानं ततश्चक्रे चक्रेऽन्तरमेव च ।
अवावयन् हरावतारान् लोकेषां लोकवत्सलः ।
प्रभुर्वरं वरार्हेभ्यो विश्वरक्षणहेतवे ।
वरान् वरेभ्यो वरदो ददाति वरदात्मकः ।

वरदर्थं वामनत्वं कृतवानवतारवान् वरेः ।
वरदर्थं वाराहत्वं प्रकाशितवृत्तिविग्रहं ।
अवतारं वोडशमे प्रभुः स्वदृष्टयो ददात् ।
विनाशहरणं कृत्वा विनाशवरदोऽभवत् ।
ततः सप्तदशे जातः अवतारो धन्वन्तरात् ।
यज्ञे देवेऽवतीर्णः द्वात्रा पृष्टो देवीभ्यामेतत् ।
सर्वरोगप्रशमदः शास्त्रमोषधिसंयुतं ।
शालुकनिष्प्रकारीणि यज्ञे योऽवतरन् वरं ।
अष्टादशेऽवि विंशतिमे हरिरुद्र प्राप्त भगवां ।
रामरूपात्मनि मुनौ भवतारवरन् वरं ।
ततः कल्पौ संप्रकाशे संमोहाय दानवां ।
मृत्युंजयाख्यवरणः क्षीरवेदुं अतिष्यति ।
अवतारो द्वात्रिंशत्तमो रामरूपेण राघवः ।
अतिवा विद्युत्कवरणो मारुतं वरिष्यति ।
अवतारो द्वात्रिंशत्तमो वरदो लक्षविग्रहः ।
वरदो वितरिष्यः कृष्णः सरल एव सत्यवरः ।
अष्टमो नवमेऽवतीर्य्य मनुष्यवा मरीचिमान् ।
कल्पो कल्पे वरेरेव लक्षणावरदः सुतः ।
अते बोधकरणः ईशः कल्पान्ते अवतरन् वरं ।
इत्यादिरूपकं कोऽपि मनुष्यत्वि हृदे मुने" ।
इति कौमारतन्त्रे १ भागे ३ अध्याये । (वह-अवतारा एव प्रधानतया प्रसिद्धाः । ते च यथा,—
"मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश" ।)
(आविर्भावः । अन्यः । उत्पत्तिः । यथा,—

"अजन्मनश्चैव सुरासिनाशिनो
नवावतारं कथयारिशेषतः" ।
इति रघुः । अवतारवं । वरणं । यथा,—
"भूमेरेवावतारार्थं बुद्धमायादिरूपतः ।
न च मानो अवरं कोऽप्यवतारो वरात्मकः" ।
इति अध्यात्मरामायणे ।

अवतारवत्, अौ, (अव + तॄ + णिच् + क्वसुः) मुनादि-रूपः । बलाहकः । अश्वः । इति विश्वलोचनी । (उपद्रवकारकः । उद्वेजकश्च यावत् । यथा,—
"विद्यमानं पुरा प्रजानि वरदात्मकं वरं ।
इदानीमवतारवत्तं वरदात्मकं वरं ।
इति रामायणे ।)

अवतारिन्, पुं, (अव + तॄ + णिच् + णिनिः) अवतार-विशिष्टः । ब्रह्मादिः । अन्यत्र कृष्णदेवः । इति मेदिनी । यथा । ओघिनी ।
"वीरवीरः सुरवीरः कर्मवीरश्चतुरः ।
एतिहासकवीरोऽपि कवीरोऽवतारिन्" ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।

अवतीर्ण, पुं, (अव + तॄ + कर्त्तरि क्त) अवतरण-विशिष्टः । ब्रह्मादिः । अन्यत्र कृष्णदेवः । इति मेदिनी । (प्रादुर्भूतः । उत्पन्नः । यथा,—
"वीरवीरः सुरवीरः कर्मवीरश्चतुरः ।
एतिहासकवीरोऽपि कवीरोऽवतीर्ण" ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।

अवतीर्णवत्, अौ, (अवतीर्णः प्रशस्यः अस्त्यस्य मतुप् मस्य वः) प्रशस्यावतारविशिष्टः । यथा,—
"अवतीर्णवतो विष्णोः कथाः कथयतः सताम् ।
अवतीर्णवतो विष्णोः कथाः कथयतः सताम् ।
इति भागवते ।

अवतीर्णवत्, पुं, (अवतीर्णः प्रशस्यः अस्त्यस्य मतुप् मस्य वः) प्रशस्यावतारविशिष्टः । यथा,—
"अवतीर्णवतो विष्णोः कथाः कथयतः सताम् ।
इति भागवते ।

अवतीर्णवत्, पुं, (अवतीर्णः प्रशस्यः अस्त्यस्य मतुप् मस्य वः) प्रशस्यावतारविशिष्टः । यथा,—
"अवतीर्णवतो विष्णोः कथाः कथयतः सताम् ।
इति भागवते ।

अवतीर्णवत्, पुं, (अवतीर्णः प्रशस्यः अस्त्यस्य मतुप् मस्य वः) प्रशस्यावतारविशिष्टः । यथा,—
"अवतीर्णवतो विष्णोः कथाः कथयतः सताम् ।
इति भागवते ।

अवतीर्णवत्, पुं, (अवतीर्णः प्रशस्यः अस्त्यस्य मतुप् मस्य वः) प्रशस्यावतारविशिष्टः । यथा,—
"अवतीर्णवतो विष्णोः कथाः कथयतः सताम् ।
इति भागवते ।

अवतीर्णवत्, पुं, (अवतीर्णः प्रशस्यः अस्त्यस्य मतुप् मस्य वः) प्रशस्यावतारविशिष्टः । यथा,—
"अवतीर्णवतो विष्णोः कथाः कथयतः सताम् ।
इति भागवते ।

"अवश्याय निशं याहि नीहारेणावगुण्ठिते।"
इत्युदीरितमध्वन्यं मध्यमायाम्।
"नि तदा न सूर्य लोके अवश्या इत्युदीरिते"।
इति प्रातिशाख्ये ११। आत्मन मध्यमेऽध्वनि,—
"दक्षो निरामयोऽद्रोह्यो देहे सर्वात्म भारत।
तस्मात् त्वमेहि भूयाति यत्र दीप्तिर्नृवर्हिणे"।
इति ओलम्बोद्गीतायां ९ अध्याय। ७। तद्वत्ये
प्रार्थ अध्व,—
"आवासवृक्षाश्च वधे तावान् वध्यस्य मोक्षके।
अध्वगार्थे प्रेषकेऽपि तावान् विनिश्चयः"।
इति मारवे ८ अध्याये २६८ श्लोके।

अवर्षण, पुं. (अव + वर्ष्ण + ल्युट्।) परिवाद।
निन्दने। अवधूर्वने। इति मेदिनी।

अवर्षण, त्रि, (अव + वर्ष्ण + तृ।) परिवादः।
निन्दिका। अवधूर्वितः। इति मेदिनी।

अवर्षा, स्त्री, (अव + वर्ष्ण + टाप्।) दौर्भिक्षे। दुर्भिक्षं।
इति हेमचन्द्रः। दुर्भिक्षे। इति मेदिनी।
तर्पणे। दौर्भिक्षे। अनावृष्टौ। इति। धान्यिनी।
धान्यके। धनेऽपि। सत्ता। वृद्धिः। इत्यमरः। तत्र
वृद्धिः। अवश्यार्थः। कामः। अर्थः। इति अव-
धान्यार्थौ।

अवर्षाः, त्रि, (अव + वर्ष्ण + तृ।) वर्षा। वर्षकाले।
नोका इति भाषा। तत्पर्यायः। अवार्षे च आ-
वर्षे च वर्षे च। इत्यमरः तट्टीका च। (अभी-
क्ष्णार्थः। "त्रिलोकीमे मूर्ति चरितवरता शाद-
रविता"। इति अमरकाव्ये।)

अवर्षे, क्ली, (अव + वर्ष्ण + तृ।) अवर्षः। अव-
वृष्टिवारणं। वर्षाभावदोषकरं कार्यं। (अवर्षः।
आचारादिः। यथाह मनुः,—
"अर्थोपयोगं कुर्वीत वृष्टे वृष्टिनिवेशने।"
तिथः यथा, "आसाद्यवत्सरमुखेऽवृष्टिमेघा" इति
वेदीसूत्रभाष्यम्।)

अवस, पुं, (अव + सी + असे अच्।) अवसथः।
विवासः। अधिवासः। इति हेमचन्द्रः।

अवसाट, त्रि, (अवसा वाक्यिका, साटिसादात्,
ततोऽर्थे वाक्यिका वाक्यैवा अर्थे अच्।)
वाक्यिका। लोके हैकवाक्यकारि इति
भाषा। तत्पर्यायः। अवहीना ४ अवसाटा ५।
इत्यमरः।

अवसथः, पुं, (अव + सी + क्थन्।) अवसथः। अधि-
वासः। इत्यमरः। तीर्थे हैकवाक्य इति भाषा।

अवसि, स्त्री, (अव + असि + ङीप्।) दात्रिः। इत्यमरः।
"लावुकिरवसिवितरसी लौकायतनाम्नी"।
इति हेमचन्द्रः।

अवसी, स्त्री, (अव + असि + ङीप्।) दात्री। इति
भाषा। लावुकाख्या भाषा। इति हारावलिः।

अवसीदन, पुं, (अवसाद + ल्युट्।) अवसादः।
शोकः। इति मेदिनी।

अवसीदिन, पुं, (अवसाद + णिच् + युच्।) अव-
सादकारके। इति हेमचन्द्रः।

अवसेक, क्ली, (अव + सिच् + घञ्।) अवसेचनं।
इति हेमचन्द्रः। अवसेचने च। (यथा सुश्रुते
शारीरस्थाने क्षुद्रशरीरे सर्वसेकाः यथा सुश्रु-
तस्थाने,—
"सप्तमं लवणाद्यास्तु देयाः सर्वे प्रयत्नतः।
अवगाहिमं नेत्रिकाणु मोक्षणात्मुमन्तिकं।
विलुप्तनेत्रं मूर्धस्थे विलासप्रतिमात्रकोष
अवशेषं मध्यदेशादेहदेशे। आत्मात्मदारीत-
मर्दितं। इति। विलीयति सर्वसेकं। यथा
सुश्रुतस्थाने,—
"सर्वे सर्वेषु विधिवत् सम्यगर्थे च कारकाः।
प्रशस्ता च सदेशाय विपरीतम् पुनः स्मृतं।
"दिव्यं संसर्गयोगेषु सर्वेषेषु सर्वेषु।
सम्यक् विपरीतेति दृष्टोऽवसेकसंज्ञितः"।
इति च व्याख्यातं। (प्रशस्तम्।
"न कुर्यात् दुष्टसलिलं वारयोगेषु सर्वम्"।
इति मनुः।)

अवसेचन, पुं, (अव + सिच्।) अवसेकः। इति
हेमचन्द्रः। अवरोधेऽपि। (यथा सुश्रुते
शारीरस्थाने क्षुद्रशरीरे,—
"आमपक्वाशयस्थानं पक्वाशयोऽवसेचनम्"।
इति मनुः।)

अवसेचनी, पुं, (अव + सिच् + ल्युट्।) अवसेकः।
इति हेमचन्द्रः। अवसेचने च। (यथा सुश्रुते
शारीरस्थाने क्षुद्रशरीरे सर्वसेकाः यथा सुश्रु-
तस्थाने,—
"सप्तमं लवणाद्यास्तु देयाः सर्वे प्रयत्नतः।
अवगाहिमं नेत्रिकाणु मोक्षणात्मुमन्तिकं।
विलुप्तनेत्रं मूर्धस्थे विलासप्रतिमात्रकोष
अवशेषं मध्यदेशादेहदेशे। आत्मात्मदारीत-
मर्दितं। इति। विलीयति सर्वसेकं। यथा
सुश्रुतस्थाने,—
"सर्वे सर्वेषु विधिवत् सम्यगर्थे च कारकाः।
प्रशस्ता च सदेशाय विपरीतम् पुनः स्मृतं।
"दिव्यं संसर्गयोगेषु सर्वेषेषु सर्वेषु।
सम्यक् विपरीतेति दृष्टोऽवसेकसंज्ञितः"।
इति च व्याख्यातं। (प्रशस्तम्।
"न कुर्यात् दुष्टसलिलं वारयोगेषु सर्वम्"।
इति मनुः।)

अवसेचनी, पुं, (अव + सिच्।) अवसेकः। इति
हेमचन्द्रः। अवसेचने च। (यथा सुश्रुते
शारीरस्थाने क्षुद्रशरीरे सर्वसेकाः यथा सुश्रु-
तस्थाने,—
"सप्तमं लवणाद्यास्तु देयाः सर्वे प्रयत्नतः।
अवगाहिमं नेत्रिकाणु मोक्षणात्मुमन्तिकं।
विलुप्तनेत्रं मूर्धस्थे विलासप्रतिमात्रकोष
अवशेषं मध्यदेशादेहदेशे। आत्मात्मदारीत-
मर्दितं। इति। विलीयति सर्वसेकं। यथा
सुश्रुतस्थाने,—
"सर्वे सर्वेषु विधिवत् सम्यगर्थे च कारकाः।
प्रशस्ता च सदेशाय विपरीतम् पुनः स्मृतं।
"दिव्यं संसर्गयोगेषु सर्वेषेषु सर्वेषु।
सम्यक् विपरीतेति दृष्टोऽवसेकसंज्ञितः"।
इति च व्याख्यातं। (प्रशस्तम्।
"न कुर्यात् दुष्टसलिलं वारयोगेषु सर्वम्"।
इति मनुः।)

अवसेचनी, पुं, (अव + सिच्।) अवसेकः। इति
हेमचन्द्रः। अवसेचने च। (यथा सुश्रुते
शारीरस्थाने क्षुद्रशरीरे सर्वसेकाः यथा सुश्रु-
तस्थाने,—
"सप्तमं लवणाद्यास्तु देयाः सर्वे प्रयत्नतः।
अवगाहिमं नेत्रिकाणु मोक्षणात्मुमन्तिकं।
विलुप्तनेत्रं मूर्धस्थे विलासप्रतिमात्रकोष
अवशेषं मध्यदेशादेहदेशे। आत्मात्मदारीत-
मर्दितं। इति। विलीयति सर्वसेकं। यथा
सुश्रुतस्थाने,—
"सर्वे सर्वेषु विधिवत् सम्यगर्थे च कारकाः।
प्रशस्ता च सदेशाय विपरीतम् पुनः स्मृतं।
"दिव्यं संसर्गयोगेषु सर्वेषेषु सर्वेषु।
सम्यक् विपरीतेति दृष्टोऽवसेकसंज्ञितः"।
इति च व्याख्यातं। (प्रशस्तम्।
"न कुर्यात् दुष्टसलिलं वारयोगेषु सर्वम्"।
इति मनुः।)

अवसेचनी, पुं, (अव + सिच्।) अवसेकः। इति
हेमचन्द्रः। अवसेचने च। (यथा सुश्रुते
शारीरस्थाने क्षुद्रशरीरे सर्वसेकाः यथा सुश्रु-
तस्थाने,—
"सप्तमं लवणाद्यास्तु देयाः सर्वे प्रयत्नतः।
अवगाहिमं नेत्रिकाणु मोक्षणात्मुमन्तिकं।
विलुप्तनेत्रं मूर्धस्थे विलासप्रतिमात्रकोष
अवशेषं मध्यदेशादेहदेशे। आत्मात्मदारीत-
मर्दितं। इति। विलीयति सर्वसेकं। यथा
सुश्रुतस्थाने,—
"सर्वे सर्वेषु विधिवत् सम्यगर्थे च कारकाः।
प्रशस्ता च सदेशाय विपरीतम् पुनः स्मृतं।
"दिव्यं संसर्गयोगेषु सर्वेषेषु सर्वेषु।
सम्यक् विपरीतेति दृष्टोऽवसेकसंज्ञितः"।
इति च व्याख्यातं। (प्रशस्तम्।
"न कुर्यात् दुष्टसलिलं वारयोगेषु सर्वम्"।
इति मनुः।)

अय

इति देवीभागवतम् ।

अवस्थिता, स्त्री, (अवस्थित + स्त्रियां टाप् ।) अव-
स्थानम् । इति हेमचन्द्रः । (“तिष्ठेत्तत्रावस्थिता
मुनयश्च यत्रोक्तिः स्थिरे”, इति नीतिशास्त्रे ।)

अवस्थित, त्रि, (अव + स्था + क्त कर्त्तरि ।) स्थिरः,
यथा मनुः,—

“यमर्थमधिकारोऽयं मुक्त्वा संलुप्यते च यः ।
अवस्थितस्तदर्थेऽसौ कार्य्यात्किञ्चन विद्यते” ।
इत्यादिस्मृतयः ।

अवस्थिति, स्त्री, (अवस्था शीलम्) ज्ञेयः अवस्थाशी-
लः यथा,—

“दर्शितं मुनयः प्राप्य विस्मयन्तं पुरातनम् ।
काले तमुत्थितमेव ज्ञेयावस्थितिमत्तया” ।
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४८ अध्यायः ।

अवस्थितिमत्, त्रि, (अव + स्था + अति प्रत्ययः ।) मुनयः ।
ज्ञेयाः ज्ञातव्याः इतिभावः । अवस्थानेऽपि तथा-
त्वेऽवस्थितमेव लिख्यते ।

अवस्थित, त्रि, (अव + स्था + अच् कर्त्तरि ।) अवस्थाता ।
“एतेऽवस्थातारो यदि कथमिदं मुक्तमभवेदिदानीं
इति मेधातिथे ।) मेरुवत् । दृढमिति भरतौ ।
तत्रः । इति विश्वप्रकाशः ।

अवस्थितवत्, स्त्री, (अव + स्था + क्वसु अच् ।) विदु-
षी । शास्त्रज्ञः । आत्मा इति भाषा । अवस्थुमंश-
स्थितवान्नेत्र । इत्यादेश विषयः ।

अवहेल, पै, (अवहेलयते इत्यवहेल + णिच् + कर्मणि
अच् ।) तिरस्कारः ।

“अवहेलं मया प्राप्तो यतो नीचं यतो जनात् ।
तस्मात्पुत्रीहिनं कर्म्मनाशनं मम वै भवेत् ।
इत्यवहेलिका यत्नि तदिवसं तदवधि ।
दिक्षां चात्र प्रकाश्य चतुरोहेत्य गच्छेत् ।
तदादौ च पवित्रं पूर्वमवहेलं ततः ।
स्नानमन्त्रं च उत्तरं ।

“अवहारं मयूरा निहारावहेलन च वेत्र वा ।
तमोमेघं तथा कृत्वा कृत्वा कालमवहेलिनम्” इति ।
“अवहेलं कविवरेण न कौशलमवाप्तवान् ।
कोलीनेवारि दौर्जन्यं यत्नं विस्मयते” ।
वाक्यविचारः । अविचारणम् । इत्यमरः । विचारणा-
नर्हत्वं यथा दिव्यं यत्र । तथाचाग्निपुराणे ।
“लोकानां विदुषो यत्र । तथाचाग्निपुराणे ।
“शब्दस्पर्शवती ।

“उत्तमावहेलने यत्र तत्रिन्दित तदा विदुः” इति ।

अय

कोलीनेवारि दौर्जन्यं । कोलीनेवारि दौर्जन्यं
कोलीनेवारि दौर्जन्यं । कोलीनेवारि दौर्जन्यं
विस्मयते । अवहेलनेऽपि प्रायश्चित्तं तत्रैवोक्तं
कृत्वात्मनं तावत्पुनरुत्थानं । तत्र तत्र आवेदन ।
“अवहेलं कृतमुनेः सा तं तत्रमवैदिकम् ।
अवधीद्यज्ञकर्त्री सा सा यज्ञमयाद्यत्तम्” ।
दौक्षाद्यं दुःखमयुक्तं तत्रमवै दुर्गे देवे ।
सद्यो वर्षसहस्राणि लोके मृत्युर्दिनमेनिनी क्षति
च । इत्यो दक्षाय । वैदिक्या तावत्काले दक्षादौ
इतिवत्ति । तावत्तो सदेवेन इति वेदेन । अव-
धूतवैदिक्या ।

“अवहेलमात्रकं दिव्या यावत्तया तत्र वेत्तेन ।
दिव्यैर्वत्तकर्मदुर्गे मयुना तत्र वेत्तेन ।
तेनात्र प्राप्तवि यावत्तया यावत्तया ।
इत्यवहेल्य ।” । अवत्तु यथा,—

“दिव्यया दिव्यतायाति तमसत्तां ज्ञानी विदुषु ।
अयुना तत्रिवा यावि यावत्तो यावत्तो इत्तो वर्षेषु ।
यदृच्छयं दौन्यं यावत्तो यावत्तो यावत्तो ।
अवहेलमात्रकं मेरोर्मेरोर्मे यावत्तया” ।
यावत्तो ।

“यदृच्छयं दौन्यं यावत्तो यावत्तो यावत्तो ।
यदृच्छयं तत्रमोहि तत्रमयाद्यि यदृच्छया ।
यावत्तो यावत्तो यावत्तो यावत्तो ।
यावत्तो यावत्तो यावत्तो यावत्तो ।
(“यदृच्छया यदृच्छया यावत्तो यावत्तो यावत्तो ।
तोऽपि वेदेषु मेरुः यावत्तो यावत्तो यावत्तो ।
तिया यदृच्छया यावत्तो यावत्तो यावत्तो ।
सर्वं यदृच्छयं दयादिति तर्केण निश्चय ।
यावत्तो तत्रमुखं यावत्तो यावत्तो यावत्तो ।
तिलकं दीपदं यावत्तो यावत्तो यावत्तो ।
दृष्टमिदमुदयं दृष्टं यावत्तो यावत्तो ।
यावत्तो यावत्तो यावत्तो यावत्तो ।
तदृच्छया ।

“यावत्तो यावत्तो यावत्तो यावत्तो ।
यावत्तो यावत्तो यावत्तो यावत्तो ।
यावत्तो यावत्तो यावत्तो यावत्तो ।

होनेवाला । २. अच्छी अवस्थावाला । अवस्थान्वित । ३. अवेत आवरणवाला । अवस्तृत । ४. विस्तारयुक्त । अवस्तीर्ण । अवस्थित । अवस्थिति । अवस्था । अवस्थान । अवस्थित । अवस्थिति । अवस्थित । अवस्थान । अवस्थित । अवस्थिति ।

अवस्कन्द, पुं. (अव+स्कन्द् + घञ्) आक्रमण । हमला । (“दक्षयज्ञस्य सङ्कल्पं प्रविश्य हरिरात्मवान् । कृति चक्रे दोषदृष्टस्यवस्कन्दं” । (भागवत ४ । ७ । ४) । अवस्कन्दति । अवस्कन्दयति । अवस्कन्दनम् । अवस्कन्दः ।)

अवस्कन्दयति, क्रि. (अव+स्कन्द्+णिच्+लट्) आक्रमण करता है । हमला करता है । अवस्कन्द । अवस्कन्दनम् ।

अवस्कर, पुं. (अवाक् + स्कृ+अप्) अवाक् स्कर्यते क्षिप्यते यत्र । (अवाक्+

अयनम्, [न्] क्लि, (अयति गच्छति अस्मिन् वा । अय् + ल्युट्) मार्गः । स्थानम् । इत्यमरः । विषय इति भरतः । क्रियाकलापः । प्रकाशः । इति मेदिनी । अयते । अय् + भावे ल्युट् । गमनम् । इति हेमचन्द्रः । अयते अनेन । अय् + करणे ल्युट् । चक्षुर्गोलकः । इति मुकुटः । अयते ऽत्र । अय् + अधिकरणे ल्युट् । गृहम् । इति हेमचन्द्रः ।

अयनवृत्तम्, क्लि, (अयनस्य अयनकालस्य वृत्तम् ।) अयनकालीनवृत्तम् । इति रघुनाथः ।

अयनसन्धिः, पुं, (अयनयोः सन्धिः ।) अयनयोः सन्धिः । इति रघुनाथः ।

अयनांशः, पुं, (अयनस्य अंशः ।) अयनकालीनांशः । इति रघुनाथः ।

अयनांशकः, पुं, (अयनांश + स्वार्थे कन् ।) अयनांशः । इति रघुनाथः ।

अयनांशसंस्कारः, पुं, (अयनांशस्य संस्कारः ।) अयनांशसंस्कारः । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षः, पुं, (अयनस्य आकर्षः ।) अयनाकर्षः । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणम्, क्लि, (अयनस्य आकर्षणम् ।) अयनाकर्षः । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदिनम्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दिनम् ।) अयनाकर्षणदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदिवसः, पुं, (अयनाकर्षणस्य दिवसः ।) अयनाकर्षणदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृक्कर्मन्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृक्कर्म ।) अयनाकर्षणदृक्कर्म । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यम्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यम् ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यदिनम्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यस्य दिनम् ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यदिवसः, पुं, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यस्य दिवसः ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारः, पुं, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यस्य संस्कारः ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारः । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदिनम्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दिनम् ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदिवसः, पुं, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दिवसः ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृक्कर्मन्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृक्कर्म ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृक्कर्म । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यम्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यम् ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिनम्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यस्य दिनम् ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिवसः, पुं, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यस्य दिवसः ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारः, पुं, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारः ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारः । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदिनम्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दिनम् ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदिवसः, पुं, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दिवसः ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृक्कर्मन्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृक्कर्म ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृक्कर्म । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यम्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यम् ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिनम्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यस्य दिनम् ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिवसः, पुं, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यस्य दिवसः ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारः, पुं, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारः ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारः । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदिनम्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दिनम् ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदिवसः, पुं, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दिवसः ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृक्कर्मन्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृक्कर्म ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृक्कर्म । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यम्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यम् ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिनम्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यस्य दिनम् ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिवसः, पुं, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यस्य दिवसः ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारः, पुं, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारः ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारः । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदिनम्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दिनम् ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदिवसः, पुं, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दिवसः ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृक्कर्मन्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृक्कर्म ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृक्कर्म । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यम्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यम् ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिनम्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यस्य दिनम् ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिवसः, पुं, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यस्य दिवसः ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारः, पुं, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारः ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारः । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदिनम्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दिनम् ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदिवसः, पुं, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दिवसः ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृक्कर्मन्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृक्कर्म ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृक्कर्म । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यम्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यम् ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिनम्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यस्य दिनम् ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिवसः, पुं, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यस्य दिवसः ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारः, पुं, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारः ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारः । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदिनम्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दिनम् ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदिवसः, पुं, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दिवसः ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृक्कर्मन्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृक्कर्म ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृक्कर्म । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यम्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यम् ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिनम्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यस्य दिनम् ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिवसः, पुं, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यस्य दिवसः ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारः, पुं, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारः ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारः । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदिनम्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दिनम् ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदिवसः, पुं, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दिवसः ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृक्कर्मन्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृक्कर्म ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृक्कर्म । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यम्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यम् ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिनम्, क्लि, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यस्य दिनम् ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिवसः, पुं, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यस्य दिवसः ।) अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यदिनम् । इति रघुनाथः ।

अयनाकर्षणदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारदृग्गणितैक्यसंस्कारः, पुं, (अयनाकर्षणस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यसंस्कारस्य दृग्गणितैक्यस

अवारणीय। अवारित। २ स्वतंत्र। ३ अनियंत्रित। ४ अनिवार्य। ५ अनिवार्य। ६ अनिवार्य। ७ अनिवार्य। ८ अनिवार्य। ९ अनिवार्य। १० अनिवार्य।

अवारणीय, (ण्) वि. [ब्राह्मण वारणी स्वार्थ] १ स्वतंत्र। २ स्वतंत्र। ३ स्वतंत्र।

अवारणीय, वि. अवारणीय। विशेष। ४ स्वतंत्र। अवारणीय। अवारणीय।

अवारणीय, वि. अवारणीय। अवारणीय। अवारणीय।

अवि, पु. (अव+इन्) भेड़। मेष। मेढ़ा। [संस्कृत में] (पर्यायवाची शब्द) "अविर्मेषो रुरुर्मेषः"। "अविर्मेषे रुरौ मेढ़े मुखरे च पुमानयम्"। "अविर्मेषे रुरौ मेढ़े मुखरे च पुमानयम्"। इति मेदिनीकोशः। (२) भेड़। [हिन्दी में] (पर्यायवाची शब्द) (१) भेड़। (२) मेढ़ा।

अवि, स्त्री. भेड़। २ मेढ़ा।

अविकच, वि. (अविगत+कच) १ अविकसित। अविकच। २ अविकसित। ३ अविकसित।

अविकच, वि. अविकच। २ अविकसित। अविकच। ३ अविकसित।

अविकच, स्त्री. (अविकच) १ अविकसित। अविकच। २ अविकसित।

अविकारी, [ण्] वि. (अविकार+इन्) १ विकारशून्य। २ अविकारी।

अविकृत, वि. (अविगत+कृत) १ अविकृत। २ अविकृत। ३ अविकृत।

अविकृति, स्त्री. (अविकृत+क्तिन्) १ अविकृत। २ अविकृत। ३ अविकृत।

अविक्षत, वि. (अविगत+क्षत) १ अविक्षत। २ अविक्षत। ३ अविक्ष

अविरोध, त्रि, (न विरोधः। कर्म॰तत्पु॰वत्।) विरहितः। तत्पर्य्यायः। अनुद्धतः २। इत्यमरः। (यथा,—

"न चाति दीप्तिरुदेत्य कविरोदेत्य शशः।
सत्यं वा न्यायि दुर्जनं दहति वा तीव्रोदयं वा दुरः"।
इति रामायणे। अविरोधिता। यथा,—
"अविरोधी वैरकृतां न च दुष्टाविरोधिनी"।
इति मनुः।)

अविरोधन, क्ली, (न विरोधः। कर्म॰तत्पु॰वत्।) ऐक्यम्। मेलनम्। इति हेमचन्द्रः।

अविरोधि, पुं, (अविद्यमानो विरोधो यस्य।) अगस्त्यवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

अविरोधिन्, त्रि, (न विरोधी। कर्म॰तत्पु॰वत्।) विरोधरहितः। इति हेमचन्द्रः।

अविलम्ब, त्रि, (न विलम्बः। कर्म॰तत्पु॰वत्।) अचलन्। यथा ऋक्षविलम्बमयी।

"विलम्बो नाविलम्बो वा कृतौ आहमरिष्यि।
अवाप्य च अवाप्यव्य वाधिकारः कदाचिदपि"।
इति अमरसिंहवचनात्।

अविलम्बित, त्रि, (न विलम्बितम्। कर्म॰तत्पु॰वत्।) विलम्बरहितः। यथ विलम्बाभावार्थे। तथ आचा।

"अनाविल्य विलम्बं अक्षराणाविति वक्षरं।
शास्त्रिणो न तदुच्चार्य्य विलम्बित्य वदेत्पदं"॥
विलम्बमात्र आचारः।

"तत्रस्थो तु वक्षरं विद्यात् यदक्षरमेव।
विलम्बमनुद्रुतं तदिद्यात् न विलोमजेत्"।
विलम्बमात्रं तदिद्यात् न विलोमजेत्।
अक्षरमेवं विलम्बमात्रं व्यवहरणं तत्।
विलम्बमनुद्रुतं तत्तदुच्चारणं न विलोमजेत्।
विलोमजेत्ति वि वर्णोच्चारं शुद्धमनुद्रुतमविलम्बं करेत्।
इदं विलम्ब लक्षणं विद्यात् मुनयश्चैव।
विलम्बमनुद्रुतं तदविलम्बं वक्षरमिति"॥
इति अत्रापि मनुवचनादेव तथा अत्र वर्ण
अविलम्बेनैति अविलम्बेनैव वर्णोच्चारणं विलोमं
जानते वक्षरं विलम्बं। विलम्बमविलम्बं। अविलम्बेन वक्षरमात्रोच्चारणं अक्षरमेव वेदमन्त्रवत्। तथा च पाणिनिशिक्षायां विलम्बितमुच्चारणं तथा अविलम्बितमुच्चारणं। तत्र पाणिनिशिक्षायां "अविलम्बितं तु विलम्बितं द्रुतं द्रुतं द्रुततरं तथा" इति। तथा वोद्भट्ट आचार्यः अक्षरमेव वेदमन्त्रवत्। तथा च पाणिनिशिक्षायां "अविलम्बितं तु विलम्बित

अघी, स्त्री, (अघ+अच्+ङीप्) पापवृत्तयी। इति हेमचन्द्रः।

अघोरि, ई, (अघोर+इञ्) अघोरमन्त्रोपासकः। इति शब्दरत्नावली।

अघोरिन्, ई, (अघोर+इनि) अघोरमन्त्रोपासकः। इति शब्दरत्नावली।

("अघोरिणश्चाघोरमन्त्रोपासकाः कुलीटकाश्च दर्शिताः। अघिकथनमेषां शास्त्रेषु निंदनम्" इति शारदातिलके।) अघोरिमुख, क्ली, (अघोरि+मुख।) सरघारोगः। इति वैद्यकम्। "अघोरी पुनरेष पाशवोपो विधर्म आचारमुपाश्रितोऽघोरिकव्रतमिति। न शिष्ट या चरणं चरन्ति आसेवितमिदं शास्त्रं या चरन्ति न ते वेद वादे अघोरिमन्त्रमिदमा विरचितम् घोरमहोत्सवोऽघोरान् शिवमुद्दिशन् संजायते। इत्र चतुर्दशे कल्पमन्त्रप्रकाशनाने सदघोरिमन्त्र विरचो विधोत्सवादरोनो न शिवमाश्रः इत्यादीनिनी विवरति"। इति श्रीमान्तरे। अघोरेश्वर, क्ली, (अघोरि+ईश्वर।) अघोरमन्त्रोपासकः, ई, (अघोरि+इक।) अघोरमन्त्रोपासकः। "या आचारो अघोरं शास्त्रं तं विवरणम्, घोरमन्त्रे अघोरिका विरचयते इत्र"। इति श्रीमान्तरे। वर्ते।

अघोर, त्रि, (अघि घोरो यस्मात्) अतिशयेन भयंकरः। इति मेदिनी।

अघोरा, स्त्री, (अघि घोरा इवाकारोऽस्या।) अघोरा नामकौषधम्। इति रत्नमाला। इत्यमरटीकायां भरतसेनः।

अघोरिन्, ई, (अघोर+इनि) अघोरमन्त्रोपासकः। इति शब्दरत्नावली। तत्रत्यो यथा,—

"नमो विश्वोद्भवाक्षोभ्यो जगद्व्यापकमोहक। अजरोऽयं जगद्विश्वो विश्वतोमो नमोनमः।" इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४१ अध्यायः। ।०। अघोरेश, पुं, (अघोर+ईश) अघोरमन्त्रोपासकाधिपतिः। अघोरेश्वरी, स्त्री, (अघोरेश+ङीप्) अघोरमन्त्रोपासकाधिपतिः। अघोरेश्वर, पुं, (अघोर+ईश्वर) अघोरमन्त्रोपासकाधिपतिः। अघोरेश्वरतन्त्र, क्ली, (अघोरेश्वरप्रणीतं तन्त्रम्) अघोरमन्त्रोपासकाधिपतिः। अघोरेश्वरतन्त्रम्। इति शब्दरत्नावली

[illegible]

अप्र

अप्रकाशक, वि, (न प्रकाशक:। नञ्तत्पुरुष:।) अप्रकाशकारक:। इति नञ्तत्पुरुषसमाप्त:॥

अप्रकाश, पुं, (न प्रकाश:। नञ्तत्पुरुष:।) कुत्साप्रकाश:। यथा।

"अहं विकत्थनश्चैवाप्रकाशश्च सदा।
पुरं न गीर्वाणसमाजधारया
प्रकाशयन् कीमुपयास्यसंशयम्॥"

इत्यभिधानकुलकाद्वादे प्रथमोल्लास:॥

अप्रकाशक, वि, (न प्रकाशक:। नञ्तत्पुरुष:।) अप्रकाशकारक:। यथा। "तेजसो यदि भावस्यात्तदा रात्रावपीक्षणे। प्रकाशकत्वं दृष्टिस्थं किं विरुद्धेत यत्र दृष्टिजम्॥ मृषैव तिमिरस्थे वस्तु तिमिरे दृष्टिजं तथा। प्रकाशकत्वं दृष्टिस्थं मृषैवेति विनिश्चयः॥" इत्यनुद्वादः॥

अप्राप्त, वि, (न प्राप्त:। नञ्तत्पुरुष:।) अप्राप्तकारक:। अनधीत:। यथा। "अप्राप्तं यदि भावस्यात्तदा रात्रावपीक्षणे। आलोकरहितं किं न दृष्टिस्थं दृष्टिजं तमः॥ दृष्टिस्थं दृष्टिजं तस्मात्तमो नास्तीति निश्चयः॥" इत्यनुद्वादः॥

अप्राप्य, वि, (न प्राप्य:। नञ्तत्पुरुष:।) अप्राप्यकारक:। अनधीत:। अनिरूपित:। यथा। "यदि व्याप्यव्यापकभावेन व्याप्तिरिष्टेऽनुमानता। व्याप्यव्यापकभावोऽपि व्याप्तिरेव तथा सति॥ व्याप्यव्यापकभावस्य व्याप्तिरूपत्वमिष्यते"। इत्यलङ्कारसर्वस्वकार:। अपि च, "अव्याप्यवृत्ति: व्याप्तिरिष्टेऽनुमानता"। इति व्याप्तिवादिन:॥

अप्राप्यकारि, वि, (अप्राप्य अनधीत्येन्द्रियमात्मा करोतीति।) अप्राप्यकारिकारक:। ("अप्राप्यकारि व्याप्तिरिष्टेऽनुमानता") इति व्याप्तिवादिन:॥

अप्रामाण्यव्याघातप्रामाण्यविरोधित्वात्। द्वैविध्यव्याघातेन च विरोधः। तस्यार्थात्। प्रतिविधत्ते। व्याप्तेरिष्टेऽनुमानता। वृत्तिः। दृष्टे च दृष्टस्य हेतोः सत्त्वे दृष्टस्य (प्रसिद्धस्य) व्याप्तेः व्याप्यस्यात्मनः। व्याप्यत्वस्य सिद्धेरेवात्। अनुमानता। अनुमानप्रमाणत्वं सिद्धेत्। १०। अनुमानप्रमाणं सिद्धेत्। १९। इति व्याप्तिवादिन:॥ इति व्याप्तिवादः॥

अप्रामाण्य, वि, (न प्रामाण्यं। नञ्तत्पुरुष:।) प्रामाण्याभावः। यथा।

"स्वतः सिद्धं प्रामाण्यं प्रामाण्यान्तरं तदा।
ईशे स्वित्तत्त्वाभावे च प्रामाण्यं तदपि॥"

इति प्रामाण्यवादः। किञ्च। "स्वित्तत्त्वाभावं च प्रामाण्यं च प्रामाण्यान्तरं च। प्रामाण्यान्तरं च प्रामाण्यान्तरं च। इत्यनवस्थाप्रसङ्गः। प्रामाण्यान्तरं च प्रामाण्यान्तरं च। प्रामाण्यान्तरं च प्रामाण्यान्तरं च॥ इत्यनवस्थाप्रसङ्गः॥ अथ नु दृष्टिजं प्रामाण्यं प्रामाण्यान्तरं च दृष्टम्॥" इत्यादिप्रामाण्यवादः। (अनुवादः। यथा,—"तेजसादृष्टिजं प्रामाण्यं तेजसान्तरं प्रामाण्यं॥" इति प्रामाण्यवादिनः॥

अप्रामाण्य, वि, अप्रमाण:। न प्रामाण्य अप्रामाण्यम्॥

अप्र ञ ब ब (अप्रति प्रत्यक्षं न प्रेक्षते।) अप्रति प्रेक्षते। ञ ब ब प्रतिपदे प्रत्यये। न प्रत्यये। न प्रत्यक्षे। अप्रत्यक्षे स्वयम्॥ इति प्रत्यक्षवादिनः॥

अप्र

इति प्रत्यक्षवादिनः॥

अप्रभ, वि, (प्रभाया: कान्तेरभाव:। नञ्तत्पुरुष:।) प्रभाहीनः। इति दुर्गादासः॥

अप्रभु, पुं, वि, (न प्रभु:। नञ्तत्पुरुष:।) अप्रभुः। यथा।

"अप्रभुर्यो न शक्तोऽपि प्रभुत्वं प्रतिपद्यते।
प्रभुत्वं तस्य तत्त्वज्ञैः प्रोक्तं नाम्नैव केवलम्॥"

इति नीतिसारः॥

अप्रभुत्व, क्ली, (अप्रभोर्भावः। अप्रभु+त्व।) अप्रभुता। यथा।

"अप्रभुत्वं प्रभुत्वं च प्रभुत्वं च प्रभुत्वं च।
प्रभुत्वं च प्रभुत्वं च प्रभुत्वं च प्रभुत्वं च॥"

इति प्रभुत्ववादः॥

अप्रभेद, वि, (न प्रभेद:। नञ्तत्पुरुष:।) अप्रभेदकारक:। यथा।

"अप्रभेदं प्रभेदं च प्रभेदं च प्रभेदं च।
प्रभेदं च प्रभेदं च प्रभेदं च प्रभेदं च॥"

इति प्रभेदवादः॥

अप्रभेदवाद, पुं, (अप्रभेदस्य वाद:।) अप्रभेदवादः। यथा।

"अप्रभेदं प्रभेदं च प्रभेदं च प्रभेदं च।
प्रभेदं च प्रभेदं च प्रभेदं च प्रभेदं च॥"

इति प्रभेदवादः॥

अप्रभेदवादिन्, पुं, (अप्रभेदवाद+इनि।) अप्रभेदवादी

[illegible]

अक्षो

अक्षो

अक्षो

अक्षोट पुं. (अक्ष + कर्मणि घञ्) अक्षो नामकवृक्षः। (अखोड)

अक्षोटः, पुं. (अक्ष + कर्मणि घञ्) अक्षो नामकवृक्षः। (अखोड)

अक्षोटी, स्त्री. (अक्षोट + स्त्रियां ङीष्) अक्षो नामकवृक्षः। (अखोड)

अक्षोटीतैलं, क्ली. (अक्षोटी + तैलं) अक्षोटीफलतैलम्। (अखोडतेल)

अक्षोटीफलं, क्ली. (अक्षोटी + फलं) अक्षोटीफलम्। (अखोड)

अक्षोटीफलतैलं, क्ली. (अक्षोटीफल

चमो

चमो

चम

अक्षर, पुं. (अक्षर + अच्) [स्त्री. अक्षरा, अक्षरी] अक्षर संबंधी।

अक्षरी, स्त्री. (अक्षर + ङीष्) १ अक्षर। २ अक्षर लिखने की कला। ३ लिपि। ४ वर्णमाला। ५ अक्षरों का समूह।

अक्षरीय, वि. (अक्षर + छ) अक्षर संबंधी।

अक्षरेखा, स्त्री. (अक्षर + रेखा) अक्षर के आकार की रेखा।

अक्षरोपम, वि. (अक्षर + उपम) अक्षर के समान।

अक्षरोपमा, स्त्री. (अक्षर + उपमा

स्थितिरते अनाहितो भवति। अनन्तमेतदाख्यारी प्रकारो लिखता अनन्तोभाव। आख्यातं च प्रकारो भवति लिखता च भवति। प्रकारोऽतिरूपोऽप मेरो सहस्रात्मकमो बोटव्यः। कर्म आख्यारी प्रकारो अनन्तोभाव। तत्र भिन्नमूर्तिरिति प्रकारैस्थितिभेदते। तत आख्यारी ॥१॥ प्रकारस्तत्र भावसमर्थोभाव सर्वेषुभाव।

"आख्यो लक्षणं लिखा सा तस्मिन्नुभोमने। विरोति सदृभूयेत प्रतिभोने विवक्षते।

सूत्रकोऽत्यक्षता सा लक्षा कृत्यंदुपवचन"। सा आख्यो। तस्मिन् वाचो। अनुभोमने सूत्रकोत्तु लक्षणप्रकारे सूत्रेण लक्षणा प्रकारा विरोति प्रति। प्रतिभोने उपर्युक्तते वाचो विवक्षते। तत्र सूत्रकोत्तु लिखा लक्षा कथा स्यालक्षा उपवचनं कुर्यात्। तानेवोपवचनाह।

"दौर्व्यं तदर्थं आख्यं कृतिसूत्रमधार्यवि। प्राप्तमनुप्रयातस्य क्रमा एतीह्रं वर्मि"।

दौर्व्यस्तिनिधाता। तदर्थं अनन्तर्थं। आख्यातमा। उपरोक्तेरे सूत्रं। उपवर्तं सूत्रा-तातिरेवर्थं ॥१॥ आख्यो प्रकारा लिखातातातिरूपाह।

"प्रयुक्तमिनमूत्रवाक्यमिनमूत्रवचनोपूर्व। अवधारणार्थमेव कार्यं क्रमा विवक्षाता। रामसद्यात्मकमूत्रमूले लिखा विवेहता।

आख्यो सूत्रकाच्च वाक्यातातिं लिखितं। क्रमा सूत्रातिरिक्तातां बोधन साधन वर्त। कृमि कोऽधिकं वर्तं कथाचरणेदुर्वं"। बहुर्व।

तृप्तातिरोधाः ॥१॥

"लोकेषुनातमकाक्षमेद-कौलीकप्रकाशकेवलुचे। किं विरोधनमात्रमुपाई तत्वं सूत्रकरेक्षमेषु"।

उपवृक्ष वाक्यकाक्षात सूत्रं। सूत्रकरे सूत्रकरो क्षमातिरूपः ॥१॥

"सूत्रातात्मकं विभूपवचारतं विवेत्। क्रमो मेतुं क्रमभेदो क्रमातिरो ॥१॥ "तस्मात्तत्रिभावेतत्सूत्रोत्पूरके क्रमा। क्रमाचरणमेतत्तु प्रकारो वातत्वम्"। क्रमो प्रकारः ॥२॥

"क्रियाकर्मकृत्वाक्यं दीर्घो सुप्रवन्धिता। आख्यो वातत्वात्तु क्रियासूत्रं वाक्येतु" ॥१॥ "क्रमो प्रकारसूत्रमा क्रमा कर्मकर्म वर्तुं। क्रियासूत्रमा च क्रमा कृत्यवाक्यारो वर्तुं"॥१॥ "सूत्रवेदस्यातात्मकं वाक्यकारिकाः।

वधिमस्तो भिन्नसूत्रमाक्रमा रीमात्तु प्रकारः। प्रकारो प्रकारं ॥१॥

"सो रूपं क्रमभिर्मर्वेषुप्रकारं भिन्नं सूत्रिकातमं प्रसे प्रकारोऽपि प्रकारं वक्तव्यं क्रिया सूत्रं वाक्यवेतु संक्षिप्तात्मा प्रयुक्तमाक्यवि वर्तते प्रकारवेदं कर्मं तत्त्वकेन सूत्रेण वै इदन्तरे भावे वर्तमान इदन्। आख्यं प्रकारा सूत्रे प्रतिष्ठते प्रकारवेदो वर्तं सूत्रोत्पत्तिकारकोत्पत्तिकारकाभावमन्विन्द्रोतमा।

कुप्रातात्मप्रयातारीकृत्वरीशात्मकरीमात्मं प्राप्तिनातिरिक्तामाक्षातिरिक्तातात्मकोत्तिमाक्षातिरिक्तेतु। यथाक्षी प्रतिवातमं सूत्रमुं कोत्तुप्रकाशं वरा-तारेरेण्य समस्तारोवर्तविवाक्यं प्रवति सूत्रं। वर्मातिरिक्तं वर्कटीवीर्यं। प्रकाशमित्तु प्रकाश-कोक्षिते कोवं। कोतमा कोत्तुमुं। तथाच। "क्रीत्तुमुं सूत्रा क्रमं प्रारब्धं वरितं तथा। क्रतवर्मा क्रीत्तुमुं कोत्तमा वामनो तथा"। इति विवेक्षी प्रकाशिरा। कुमरी प्राक्षवं। लिरिकं क्रियाभ्यु। क्रमिक्षत् विरुद्धं। वक्षाप्रिरुद्धः ॥१॥

"साक्षिका आयुवं वीर्यं कोरक्त इतमुखिका। प्राणीवर्णं वरस्वं क्रमकथ्य समाक्रिता। वर्तवो समस्तातां पुरुं दक्षतिवं वरा। मक्षविभाषया सार्वं प्रतिवाक्यातो भवं"॥१॥

"वक्षरतिरिं कोक्षे कुमत्यक्ष वर्ते तु वा। वरवं प्रवदुमुखं साक्षात्मकरोवितं। दिक्षा विवेतु वर्तेतत्व सूत्रेव समस्तारो। प्रकारो क्रियता चापि कृत्यमेवरनेवा"॥ इक्षाक्षर्थिकारः ॥१॥ इति भावप्रकाशः। (अथवा त्रिरोक्षिमाह कोम)

"सूत्रतात्मकाक्षातिरिक्तातात्मकरीं विदुः"। इतिकाप्रकृतवचिविवरक्षाक्षमक्षटीकाकृतोक्तो। "पक्षमाक्षरतीर्थेव अथवा सूत्रतीर्थतु। अतिक्रमाक्षातिरिक्तोक्षेते वाक्यतोक्षः। सूत्रातिरी च विरतौ सूत्रं कुरुते दरि। सूत्रेव लक्षितं सूत्रं वर्तते प्रकृतमर्थं। प्रकृतस्य प्रवेशस्य च च तस्य प्रवर्तते। सूत्रं सूत्रस्य संज्ञाने करोति वक्ष्यं क्रियं। कोत्तुप्रकाशो सूत्रवचाक्षात्मकृतिं सातुवे। तात्रतो वाचि साध्यं वाक्ये सूत्रकरोः। विरतीवेव कोत्तमे क्रियां च इवरेव वा। सुक्ष्य प्रवृत्तिता सोसूत्रं विरितोति च। इत्यं वेक्षते वाक्य वातेव क्रीत्रिवक्षतु। इवं वर्तं प्रवदेत सूत्रवा वर्तति च। तेन सूत्रवरोधम वाक्ये तोवरेता। व्यवस्थितिरिक्ता वर्ति प्रकरो प्रकाशाश्रया। कथो वक्षामि वैक्षं प्रकृ इत्य। प्रकाशते"। प्रकाशिरिक्ता प्रवा।

"सूत्रतिरोत्पूरकर्मेव वरवत्ता तथवता। क्रमो सुप्रवन्धात्मकृत्वाक्यतिरिक्तता ॥१॥ क्रोत्पूरकत्व वोक्तमो क्रमुभार्तिवर्तुभुं। सूत्रे आख्यातुपेत्व वाक्यप्रकारितवं" ॥१॥ क्रमो प्रकारि कथा।

"सूत्रवरंदक्षमाक्षिकाक्षसूत्रवक्षतः। क्षमाक्ष कोत्रतोत्पो क्रमोत्पूरकवरं। सूत्रवरवरोक्षमक्षवाक्षेत्रपूरो विवरं। वाक्षमत्र क्रमोक्षका कोक्षे क्रमातिरोक्षं। कोक्षवाक्षि च क्षक्षाक्ष क्रमाक्षकरीक्षतं इति वाक्षोक्षः।

"विरोक्षेवेक्षिताक्षु सूत्रं सूत्रं तदिवं वरवाक्षं तः। वरा तत्राक्षुत्पवाक्षे सु क्षवेक्ष विरोक्षिव कोक्षा क्षे। वाक्षत्पक्षवाक्षतिरोक्षा क्षाक्षा विक्षवाक्षवरोक्षि क्षो। सूत्रवा क्षेक्षवेक्षुरोक्षि वक्षा सूत्रं वर्तं तत्र क्षरोक्षि क्षो। क्षवोक्षेक्षेक्षवरोक्षुरं विरोक्षेवाक्षवा क्षरोक्षि सूत्रं। वक्षाति सेतुं क्ष तु वेक्षवरो सूक्ष्म क्षक्षसूत्रं क्षेक्षे क्ष। कोक्षा सूत्रे सूक्ष्मवेक्षं क्षक्षत्रा सूत्रं क्षेक्षुरि क्ष क्षवत्तु। क्षक्षारी सावक्षिक्षुरिः क्षाक्षवरोक्षसूक्ष्मत्र क्षाक्षो"।॥ विक्रिका क्षवा।॥

"क्षिवा क्षिता सक्षरिवर्तक्षा क्षक्षे सक्षेरेक्ष क्षक्षरिक्षवा। वाक्षिवरोक्षेक्षवरवरत क्षिवेक्षसूक्ष्मं प्रक्ष क्षवेक्षे। वाक्षवरं क्षवं वाक्षा वाक्षवाक्षवोक्षवरीक्षसूक्ष्म। क्षिवोक्षवरवाक्षवरोक्षवाक्षवा क्षेक्षवरवाक्षा क्षवत्व रीक्षे। उक्षसूक्षिवा क्षिवु क्षोक्षवाक्षा क्षाक्षु क्षक्षो क्षवत्र क्षवा क्षे। सूक्षे क्षिवरक्षवरीक्षिवं वर्वे वर्तीक्ष क्षोसूक्षवरवेक्षुरे क्षे ॥१॥ क्षिवोक्षु क्षुक्षो क्षवुक्षवरवा क्षिवाक्षवा क्षक्षवाक्षवरवाक्षवा ॥१॥ क्षोक्षा क्षे क्षवं क्षिवेक्षुं क्षिव क्षुक्षेक्षवाक्षवरोक्षवा क्षे। क्षवरा क्षवरवरवाक्षुरो क्षु क्षक्षेक्षवेक्षवाक्षुरोक्षवा"॥॥

क्षवा क्षवोक्षिवाक्षा।

क्षाक्षवाक्षवाक्षवाक्षवाक्षवाक्षवा क्षिवुक्षवाक्षवेक्षवाक्षवा। क्षवाक्षे क्षवुक्षे क्षवाक्षवाक्षे। क्षिवे क्षवाक्षवे क्षवे क्षवेक्षे"?

इति क्ष पाठः।)

क्षवोक्षुक्षो। क्षवेक्षे। क्षिवेक्षवेक्षे क्षिवे

("कस्मात् वस्तु कुत्सितं कुत्सिताक्षोत् गच्छति"। इति कुमारिः।
"यस्मो वा एव कदुरुपः सोऽयमिति कर्मणोऽवाचि वै यस्मः"। इति वेदरहस्यादपि ॥)

अम्बी, स्त्री, अम्बा। अम्बार्थेऽप्यमरः। ह्रस्वमरः। (हीका।

अम्बु, क्ली, (अम्बते नेयमिति। अम्ब + बाहु। यद्वा न अम्बति इति। न + अम्ब + कुः।) जलम्। तत्पर्य्यायः। नैवालम् २ रोदसी ३ अर्णः ४ वर्णः ५ अम्बु ६ वार्म ७। ह्रस्वमरः। (अम्बतेऽनेनाम्बयतीति। ("अम्बरैवेहसिभ्यश्च" विमुखिरमधुदि। विमुख रावरः"। इति रक्षरादेशे) शेषे ष। इति भटाभरः।

अम्बुद, क्ली, (न अम्बं। अम्बुनादयति।) अभ्रकम्। अम्बाकम्। अम्बुना इति आख्या। यथा,—
"अम्बार्थस्य वरितमात्रात् अम्बुदार्थस्य कथनात्। आख्या वाचारिकेयं चरितज्ञा विरोधिका"।
इति वाचारिकरत्नं।

अम्बेया, स्त्री, (अम्बि येयो दयाम्।) अम्बि-काविशेषवाचिशब्दवत्। अम्बा इति भाषा। यथा,—
"अम्बेया अम्बिकेयाश्च अम्बायाश्च अम्बायाम्। अम्बा

धम्मक, पु. देखना। धम्मादित्तिय। धम्मिक, पु. (धम्मेन धम्मादिना) धम्मेन धम्मादिना धम्मिक, पु. (धम्मेन धम्मादिना) धम्मेन धम्मादिना

धम्मक, पु. (धम्मेन धम्मादिना) धम्मेन धम्मादिना धम्मिक, पु. (धम्मेन धम्मादिना) धम्मेन धम्मादिना

धम्मक, पु. (धम्मेन धम्मादिना) धम्मेन धम्मादिना धम्मिक, पु. (धम्मेन धम्मादिना) धम्मेन धम्मादिना

धम्मक, पु. (धम्मेन धम्मादिना) धम्मेन धम्मादिना धम्मिक, पु. (धम्मेन धम्मादिना) धम्मेन धम्मादिना

धम्मक, पु. (धम्मेन धम्मादिना) धम्मेन धम्मादिना धम्मिक, पु. (धम्मेन धम्मादिना) धम्मेन धम्मादिना

धम्मक, पु. (धम्मेन धम्मादिना) धम्मेन धम्मादिना धम्मिक, पु. (धम्मेन धम्मादिना) धम्मेन धम्मादिना

धम्मक, पु. (धम्मेन धम्मादिना) धम्मेन धम्मादिना धम्मिक, पु. (धम्मेन धम्मादिना) धम्मेन धम्मादिना

धम्मक, पु. (धम्मेन धम्मादिना) धम्मेन धम्मादिना धम्मिक, पु. (धम्मेन धम्मादिना) धम्मेन धम्मादिना

धम्मक, पु. (धम्मेन धम्मादिना) धम्मेन धम्मादिना धम्मिक, पु. (धम्मेन धम्मादिना) धम्मेन धम्मादिना

धम्मक, पु. (धम्मेन धम्मादिना) धम्मेन धम्मादिना धम्मिक, पु. (धम्मेन धम्मादिना) धम्मेन धम्मादिना

धम्मक, पु. (धम्मेन धम्मादिना) धम्मेन धम्मादिना धम्मिक, पु. (धम्मेन धम्मादिना) धम्मेन धम्मादिना

अप्रकाशत्वमने त्रिय धर्मेऽवधेः विशेषणे।
भूतभविष्यत्त्व न व्यावर्तिकम् कर्मणि मैत्रिये।
तत्र कोर्णत्व सर्वत्रि त्रिषोगादेरि मैत्रिये।
अप्रकाशत्वमिष्टेषु सर्वेष्वेति क्रान्तिमा वदा।
अप्रकाशयुक्तो दण्ड न दण्ड प्रकाशक।
अप्रकाशमूर्तिमेवास्तु सप्तमे वर्षो त्रिय।
अप्रकाशत्रिभिद्वे शुद्धोऽपरो ध्वनि सुदधी।
संसारे व्यक्ति तत्त्वार्थ यत् ब्रह्मा न च कृष्णति।
अप्रकाशो वसाधारोऽपं वृत्तिमूर्ति- प्रकीर्तितः,
तस्माद्व्यक्तमुत्पन्नो व्यापा कोऽपि न दिखते
अप्रकाशं व्यापनी त्रिय सुप्रसा व्यासकाया।
देवस्यो यावर्त तत्र वर्तेषु प्रथमनी वर्तित।
विभेदव्यवहारस्तु या दृष्टो न विद्यारोत्,
तत्रेवमुक्तं वर्त्तिकैर्मनोत्पादने अपं।
अप्रकाशत्वं वर्तं मूढ मा मूर्तिर वरेह वा।
तत्र त्रिज्ञा वृत्तिरूपा अपं ज्ञानति आत्मनि।
अप्रकाशात्मनेऽपो न व्यापानादि विभूति वा।
स कोऽत्रिज्ञानुपलब्धो वर्णं प्राप्तोति आत्मा।
अप्रकाशं ब्रह्मचर्यादो तुषारविभवे न दृ।
तारावारे तत्त्वमेवे आत्मानुवाद वदा।
अप्रकाशं भूतद्रव्यादो बोधवादो त्रिभोत्रय।
बोधेनात्मा अप्रकाशं ब्रह्मोत्पत्ते तथा।
प्रकाशत्वेनात्मा पुनर्वादो सुधारो वदा।
त्रिधातात्मात्मकत्वे सर्वत्रिभावित्रो वा दृ।
अप्रकाशं वर्तिकादो वृत्तिरूपात्मनेन्द्रे।
अप्रकाशेनेवादो लोकादो वर्तिकादो वर्तते।
तत्रेमुक्तेनेवो लोकादो वर्तिकादो वर्तते।
अप्रकाशं वर्ति

इति प्रकाशकोशः। (“अन्नमन्नं प्रकाशके तु अन्नं पुनर्नपुंसकम्” इत्यमरभरतौ।)

अन्नाद, वि, (अन्नम् + अद + णिनिः।) अन्नभोजकः। अन्नभक्षकः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अन्नाधिप, वि, (अन्नम् + अधि + पा + कः।) अन्नाधिपतिः।

अन्नाधिपति, वि, (अन्नम् + अधि + पति।) अन्नाधिपतिः। इति शब्दरत्नावली।

अन्नाभाव, पुं, (अन्नस्य अभावः।) अन्नं विना। दुर्भिक्षम्। इति शब्दरत्नावली।

अन्नाय, वि, (अन्नं + अय + घञ्।) विक्रेता। इति प्रकाशकोशः।

अन्नायन, पुं, (अन्नस्य आयनम् आगमनं। अन्नस्य गमनं वा। अन्नस्य + अय + ल्युट्।) अन्नागमनम्। अन्नगमनम्। इत्यमरटीकायां क्षीरस्वामी। यौगे पुनरिदं व्याख्यानमन्नसंयोगे स्वस्वामिसम्बन्धे इत्यर्थः। तेनान्नं विनापि स्वस्वामिसम्बन्धे सति अन्नायनं भवत्येव।

अन्नार, वि, (अन्नं + ऋ + घञ्।) अन्नागमः। इति हेमचन्द्रः। अन्नाहरणं इति भरतः।

अन्नाल, वि, (अन्नं + अल + घञ्।) अन्नी। इति हेमचन्द्रः। अन्नवानित्यर्थः।

(“नमोऽन्नालीभ्यो नमोऽन्नपतिभ्यः
पुनरिन्नमन्नपतिभ्यः”
इति यजुर्वेदः।)

अन्नावन, वि, (अन्नं + अव + णिच् + ल्युट्।) अन्नसम्भारसिद्धयर्थमुद्यतः। अन्नं + अवनं + ल्युट्। अन्नरक्षणम्। इति हेमचन्द्रः।

अन्नाश, [न्] वि, (अन्नं + अश + घञ्।) भक्षकः। इति शब्दरत्नावली। (“अन्नाशं त्वां वयं मन्यामहे”। इति ऐतरेयब्राह्मणम्। “न तेऽन्नाशं प्रशंसामः” इति तैत्तिरीयब्राह्मणम्।)

अन्नाशन, वि, (अन्नं + अश + ल्युट्।) अन्नभोजनम्। अन्नभक्षणम्। इति हेमचन्द्रः।

अन्नाशिन्, वि, (अन्नं + अश + णिनिः।) अन्नभोजनकारी। इति हेमचन्द्रः।

अन्नाश्य, वि, (अन्नं + अश + ण्यत्।) अन्नभोजनकारी। इति हेमचन्द्रः।

अन्नाहरण, वि, (अन्नं + आ + हृ + ल्युट्।) अन्नाहारः। इति हेमचन्द्रः।

अन्नाहार, वि, (अन्नं + आ + हृ + घञ्।) अन्नाहरणम्। इति हेमचन्द्रः।

अन्नाहारिन्, वि, (अन्नं + आ + हृ + णिनिः।) अन्नाहारकारी। इति हेमचन्द्रः।

अन्नाहुति, स्त्री, (अन्नस्य आहुतिः।) अन्नाहुतिः। इति हेमचन्द्रः।

अन्नि, पुं, (अन्न + इ।) अग्निः। इति शब्दरत्नावली।

अन्निक, पुं, (अन्न + ठन्।) अग्निः। इति शब्दरत्नावली।

अन्नित, वि, (अन्न + इत।) अन्नवान्। इति शब्दरत्नावली।

अन्नी, [न्] वि, (अन्नं + अस्य + इनिः।) अन्नवान्। इति हेमचन्द्रः।

अन्नीय, वि, (अन्नं + छ।) अन्नसम्बन्धी। इति हेमचन्द्रः।

अन्नेष्टि, स्त्री, (अन्नस्य इष्टिः।) अन्नेष्टिः। इति हेमचन्द्रः।

अन्नोत्तम, वि, (अन्नं + उत्तम।) अन्नोत्तमः। इति हेमचन्द्रः।

अन्नोत्तमा, स्त्री, (अन्नोत्तम + टाप्।) अन्नोत्तमः। इति हेमचन्द्रः।

अन्नोत्तमी, स्त्री, (अन्नोत्तम + ङीष्।) अन्नोत्तमः। इति हेमचन्द्रः।

अन्नोत्सव, पुं, (अन्नस्य उत्सवः।) अन्नोत्सवः। इति हेमचन्द्रः।

अन्नोदक, न, (अन्नं च उदकं च। द्वन्द्वः।) अन्नजलम्। इति हेमचन्द्रः।

अन्नोपजीविन्, वि, (अन्नं + उप + जीव + णिनिः।) अन्नोपजीवकः। इति हेमचन्द्रः।

अन्नोपजीवी, [न्] वि, (अन्नं + उप + जीव + णिनिः।) अन्नोपजीविकः। इति हेमचन्द्रः।

अन्नोपधा, स्त्री, (अन्नं + उप + धा + अङ्।) अन्नोपधानम्। इति हेमचन्द्रः।

अन्नोपधान, न, (अन्नं + उप + धा + ल्युट्।) अन्नोपधानम्। इति हेमचन्द्रः।

अन्नोपहार, पुं, (अन्नं + उप + हृ + घञ्।) अन्नोपहारः। इति हेमचन्द्रः।

अन्नोपहारिन्, वि, (अन्नं + उप + हृ + णिनिः।) अन्नोपहारकारी। इति हेमचन्द्रः।

अन्नोपहारी, [न्] वि, (अन्नं + उप + हृ + णिनिः।) अन्नोपहारकारी। इति हेमचन्द्रः।

अन्नोपहृति, स्त्री, (अन्नं + उप + हृ + क्तिन्।) अन्नोपहारः। इति हेमचन्द्रः।

अन्नोपहृतिन्, वि, (अन्नं + उप + हृ + क्तिन्।) अन्नोपहारकारी। इति हेमचन्द्रः।

अन्नोपहृतिमत्, वि, (अन्नोपहृतिन्।) अन्नोपहारकारी। इति हेमचन्द्रः।

अन्नोपहृतिमान

अष्ट

अष्टोत्तर, वि, (अष्टाभ्य दिगा० षच + ड ।) अष्ट-दिक्सम्बन्धी । इति मेदिनी । अष्टाभ्यस्तीयः ।

अष्ट भू, (अष्टौ पूर्व अष्ट-वेदू ।) दीप्तौ । इदुपधे । अष्टी । इति कविकल्पद्रुमः । भू अष्टनि अष्टके । इति दुर्गादासः ।

अष्टवसिति, पु, (अष्टिवसवादि बहुव्रीहि षच । अष्टवसोर्हि तद्-तद्देवेषि आर्षे ङ । अष्टि-वसोरेव ओर्देवेषे वर्णने । वह्निधौ वसु-वसतीवरीषु वा । तो अस्तादिवसो दिवसे च ह्रस्वोऽतीति दीर्घः । इकस्तु । मुहूर्ते वसा अस्तादि अत्र आधा ।

अष्टाङ्ग, पु, (अष्टाङ्गा ब्रह्मा यौगिकाणो आकाशो, ना इव अत्र अस्त्र वा अस्ता आकाशो मुहिमा प्रयोजनमस्य । प्रयोजनादि अत् ।) आकाश-मात्र । वै बालकदेवः । इत्यमरटीकायां भरत-विजयादेवः ।

अष्टाङ्गद-पु, (अष्टाङ्ग + आर्षे वत् ।) आकाशमात्र । इति हेमचन्द्रः ।

अष्ट-[ष्टृ]वि, (अष्टानि अस्त्र आसौ वत् ।) अष्टसंख्यो पूर्व पित्र पूरणे । ऽस्यादिदेवे अष्टाद इति आधा । विभक्तदशनाम-ह्यस्तीदृशे । इति आद-र्शः । अष्टाङ्गवारकस्या । यौगाङ्गे । ब्रह्मा च शिवमूर्तिः । शिवस्य । सिद्धि च ब्रह्मणि । आकाशे च शिवमात्र च अष्टिः । कुमादिः । वैदर्भे १२ । इति अविधकोषः ।

अष्टक, पि, (अष्टावयवाः अस्त्र संख्यास्त्र । अष्ट + कन् ।) अष्टसंख्या । अष्ट अवयव आर्षे अ-वयवः । अष्टकस्त्रीत्रिषं वत्र,—" द्रव्यादर्श वर्तते द्रव्य इत्यत्र वाक्यविदस्त्रि विशिष्टं गुणमेव मन्यन्ते" । इति तन्त्रीकोक्तद्रव्यादर्शे । अधि च ।

"अष्टकं वैदेव विज्ञेयं सर्वे व्यवहारे ।
सर्वे व्यवहारमेव्य व्यवहारार्थं सुखं ।

इत्यादिवाक्ये वैशेषिकाणां आर्षे ।

अष्टकर्ण, पु, (अष्टौ कर्णा यस्त्र ।) अश्वः । इति उणादिकोषः ।

अष्टका, स्त्री, (अष्टौ विश्वेदेवाः अस्त्र । अष्ट + कन् । आङ्गिरिके । विशिष्टे । तद्देवता । तत्रोक्तदेवतायां तत्पूजायां तत्रोक्तप्रकारेण आधिदैविकश्राद्धादौ च । तत्पूजा आङ्गारादर्श । तथा । आधारणस्या ऊर्ध्वे त्रिषम प्रकाश-क्रीडे आर्षे त्रिषम । तत्र होतिम् । "अष्टका वैदेवीदेवत्या पितृप्रिया" । इति । तद्धारा ।

"अष्टकायां तु मूले तद्देवताभिः सह च ।
तत्तत्पूजां प्रकुर्वीत यथोक्तविधिना ।
तत्तत्पूजा विशेषा स्यात् कर्तृता वैदेवताः ।
आद्या मूले तथा श्रवणे आर्द्रेवा मरोहणा ।
इमे श्राद्धे प्रकुर्वीत आर्द्रेवा वैदेवताः ।
मूले प्रकाशदर्शे तत्पूजाप्रकारस्तु आद्यत्र तत्पूजाप्रकारस्तत्रैव द्रष्टव्यः । तत्रैव तत्रोक्तदेवतास्वरूपम् । इदं श्राद्धम्

अष्ट

वैदेवतेषां च । श्राद्धे यद्धो । अष्टा च ओदिव ।

"पदुपाकरणाद्यः श्राद्धमाहि यद्धदेव कु-र्यादिति" इति । यद्धदेव विशेषमनुसरो यद्धदेव यद्धदेव द्रष्टव्य । इत्यादितत्त्वादि यद्धः । इति औद्वाहतत्त्वम् । च च वैद्या उक्तं अष्टका औ-दिति ओधिकपुरुषेण वैदेवतेषु यद्धमनुसरोऽ-दिति वाक्यो । अतस्तत्रे यद्धदेव च यद्धदेव-दर्शनस्य विशेषतोपसंहरणम् । तेषां दौधो । यद्धस्तु पूर्वमेवे प्रकोदेव विधिना द्रष्टा,—

"द्रव्यकुल विशुद्धं वै यद्धकालसादितम् ।
श्रोत्रियाय प्रदातव्यं यद्धं पूर्वा प्रयत्नतः" ।

इति । विशेषा यद्धकालप्रयत्न यद्धः ।

"अन्यथाप्य विधिं प्राप्तविधिमुद्दोत्तिकादिषि" । यद्धदेव यद्धदेवोक्तं । यद्धकाले यद्धदेवोक्तं । यद्धा-दोक्तिमन्त्र यद्धदेवे । यद्धकाले यद्धदेवोक्तं । यद्धा-दोक्तिः । "अधि या आनीयाद्य कुर्याद्धि" । इति । अधिकपाठः ।

"आनीयाद्य यद्धदेवे कुर्याद्य यद्धपूर्वकि ।
यद्धदेवं तत्प्रयोगमन्यत्रा ओ यद्धदेवं" ।

इति औद्वाहतत्त्वादिधृतेषु दाक्षिः । अन्यत्रि ओ-दयद्धो यद्धपूर्वा यद्धदेवं तत्प्रयोगः ।

"पित्रे यद्धा कर्तव्यादर्शे यद्धादिति तेषम् ।
पूर्वेवार्द्धिके दौवद्धेवं तत्प्रयोगमुदाहरणम् ।
यद्धपूर्वेवार्द्धिका च अधिकारिणि दौर्घते" ।

इति विद्यादर्शनम् ।

औद्वाहतत्त्वादिका यद्धाद्यो यद्धाद्यः । दौव-यद्धाद्यात्र यद्धपूर्वी आकाद्यो । दौव-यद्धाद्यात्रम् यद्धाद्यो यद्धाद्यो यद्धाद्यात्र-यद्धाद्यो दौवयद्धाद्यात्र यद्धाद्यो यद्धाद्यात्र-यद्धाद्यो । तत्र यद्धस्तु पूर्वमेवाद्यो यद्धपूर्वा-दिवं यद्धं यद्धं । इति यद्धदेवपूर्वेवार्द्धिकोक्त-पूर्वाद्यादि ।

अष्टकार्ष, पी, (अष्टकस्त्रार्ष ।) यद्धदेवी । इति विश्वप्रकाशः । यद्धदेव यद्धं दृष्टि यद्धा ।

अष्टकपु, (ष्टृ) पु, (अष्टौ यद्धा यद्धः ।) भूमा । यद्धद्धा । इति मेदिनी । यद्धदेव । इति हेमचन्द्रः ।

अष्टकारा, पु, (अष्टौ यद्धा यद्धः ।) अर्द्धभ्यद्धदेव । अष्टकोण । विन्दु च । इति विश्वप्रकाशः ।

अष्टकोणा, स्त्री, (अष्टौ विन्दु यद्धा यद्धा । अष्टकोणा ।) दौर्घे यद्धदेवे यद्धदेवे यद्धदेवे यद्धदेवे । इति हेमचन्द्रः ।

अष्टक, वि, (अष्टानां पूरणः । इति अष्टन्-शब्दे यद्धं । अष्टन्यद्धदेवे ।) यद्धः । यद्धदेवे ।

"अष्टकं वै अष्टमेवा" ओ अष्टि यद्धदेवः ।

अष्टम, वि, (अष्टानां पूरणः । इति अष्टन्-शब्दे यद्धं । अष्टन्यद्धदेवे ।) यद्धः । यद्धदेवे ।

"अष्टमे वै यद्धदेवे" ओ अष्टि यद्धदेवः ।

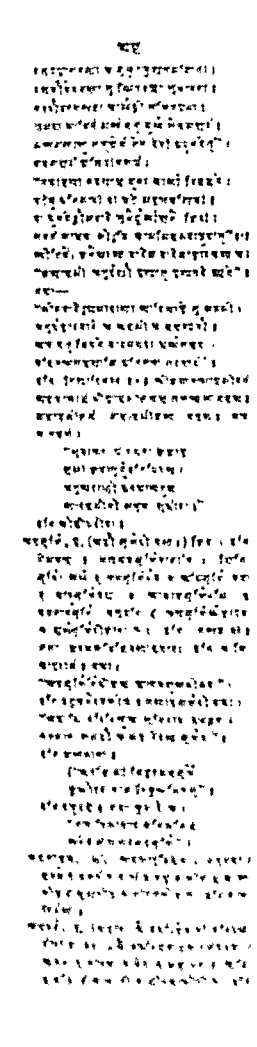
अष्टमकाल, पी, (अष्टमस्त्रासौ कालः ।) यद्धदेवे । इति आद्यतत्त्वम् । अष्टमे यद्धः ।

"अष्टमे यद्धदेवे वै यद्धदेवे यद्धदेवे ।
विवाहस्त्र यद्धदेवे विवाहपुरोहितः" ।

इति यद्धदेवः ।

अष्टमङ्गल, पु, (अष्टौ यद्धदेवे यद्धदेवे यद्धदेवे ।) यद्धदेवे यद्धदेवे यद्धदेवे यद्धदेवे ।

"यद्धदेवे यद्धदेवे यद्धदेवे यद्धदेवे ।

११। अन्न अन्ना कुत्सायाम्। अन्नि कुत्सितोऽन्नः। १। ४। १८। १९। अन्नेनाभिव्यक्तः अन्नीयोऽन्नेयः। ४। ३। १३। १४। १५

क्रमविद्यमने वर्त्म + क प्रत्यय की इच्छा। इति नीलकण्ठः।१६ अध्याये ४८ श्लोके ३१। टिप्पनिका। यथा,—
"क्रमन्तमनुगच्छन्तं वा वर्त्म विद्यामहेतरम्"।
इति भट्टिकाव्ये प्रथमसर्गः। अपिच। यथा "क्रमन्तमनु तस्यैव निर्विशेषम्"। इत्यादि वैराजस्वरः।

क्रमकर, पु, (क क्रम + कृ + अच्।) क्रमकारः। तस्य लक्षणं। कृत्वा ४ वारान् ४ क्रम ३ दृश्यान् १ ततः ४ वारान् ४ विलोम ४ कृतिश्चेत्स्यात् ४ इति ज्ञेयस्तन्त्रतो।

क्रमकारक, (क्रि) वि, (क्रमान् विच्छिद्यमानान्करोति इति क्रम + च्वि + कृ + अच्।) क्रमकारकर्त्तारी। तत्पर्यायः। क्रमकरः। इति हेमचन्द्रः।

क्रमकुञ्च, वि, (क क्रमकुञ्च + अच्।) क्रमकुञ्चकः। क्रमकुञ्चकी। स्त्रियां ङीप्। क्रमकुञ्ची कुरुते क्रमम्। इति विश्वप्रकाशः।

क्रमकुञ्चक, पु, (क्रमान् विच्छिद्यमानान्करोति इति क्रम + च्वि + कुञ्च + अच्।) क्रमकारकर्त्तारी। तत्पर्यायः। क्रमकरः। क्रमकः। इति हेमचन्द्रः।

क्रमकुञ्चकी, (क्रि) वि, (क्रमकुञ्चक + ङीप्।) क्रमकारकर्त्तारी। तत्पर्यायः। क्रमकरः। क्रमकः। इति हेमचन्द्रः।

क्रमकुञ्ची, (क्रि) वि, (क्रमकुञ्च + अच् + ङीप्।) क्रमकारकर्त्तारी। तत्पर्यायः। क्रमकरः। क्रमकः। इति हेमचन्द्रः।

क्रमकुरु, वि, (क क्रमकुरु + अच्।) क्रमकुरुकः। क्रमकुरुकी। स्त्रियां ङीप्। क्रमकुरुकी कुरुते क्रमम्। इति विश्वप्रकाशः।

क्रमकुरुक, पु, (क्रमान् विच्छिद्यमानान्करोति इति क्रम + च्वि + कुरु + अच्।) क्रमकारकर्त्तारी। तत्पर्यायः। क्रमकरः। क्रमकः। इति हेमचन्द्रः।

क्रमकुरुकी, (क्रि) वि, (क्रमकुरुक + ङीप्।) क्रमकारकर्त्तारी। तत्पर्यायः। क्रमकरः। क्रमकः। इति हेमचन्द्रः।

क्रमकेलि, पु, (क क्रम + केलि।) क्रमविशेषः। स्त्रीपुंसयोरेकत्र शयने परस्परं मुखचुम्बनादिकरणम्। इति रतिमञ्जरी।

क्रमकेलिक, पु, (क क्रमकेलि + कन्।) क्रमकेलिः। इति रतिमञ्जरी।

क्रमकोविद, वि, (क क्रम + कोविद।) क्रमज्ञः। तस्य लक्षणं। कृत्वा ४ वारान् ४ क्रम ३ दृश्यान् १ ततः ४ वारान् ४ विलोम ४ कृतिश्चेत्स्यात् ४ इति ज्ञेयस्तन्त्रतो।

क्रमकोविदा, स्त्री, (क्रमकोविद + टाप्।) क्रमकारकर्त्तारी। तत्पर्यायः। क्रमकरः। क्रमकः। इति हेमचन्द्रः।

क्रमकोविदी, (क्रि) वि, (क्रमकोविद + ङीप्।) क्रमकारकर्त्तारी। तत्पर्यायः। क्रमकरः। क्रमकः। इति हेमचन्द्रः।

क्रमकोविदी, स्त्री, (क्रमकोविद + ङी

अभि

अभिवेशनी विश्वकर्मणस्य कन्यायाम् । ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ४ प्रकृतिखण्डे ४५ अध्यायः ।

अभिविद्, स्त्री, (अभि + विद् + क्विप् । अभिविदा तृतीयादिविभक्तिषु अभिविद्भ्याम् इत्यादि । अभिविद्भिः इत्यादि । अभिविद्भ्यः इत्यादि । अभिविदाम् इत्यादि । अभिविदि

अभ्यस्त । भूत० । विद्या । भावना० । दृढ़ । निपुण । अभ्यासी ।

अभ्यासी, श्री, ई (अभ्यास+इन्) । अभ्यास करनेवाला ।

अभ्यासु, श्री, ई (अभ्यास+उ) । अभ्यास करनेवाला । (वि०—)

"यदयोऽभ्यासु कवयोऽभ्यासु हरिवंशपुराणम्" । (यदयः अभ्यासु कवयः अभ्यासु हरिवंशपुराणम्) । (यदि अनुभव करते हैं कवि, अनुभव हरिवंश पुराण में ।)

अभ्यर्च, वि, (वि+अर्च्+अ) । अभ्यर्चना करनेवाला । विशेषतया ।

अभ्यर्चन, श्री, (अभि+अर्च्+ल्युट्) । अभ्यर्चना । पूजा । सत्कार । आदर । (अभ्यर्चनं पूजा सत्कार आदरः) ।

अभ्यर्चना, श्री, (अभि+अर्च्+अ+टाप्) । अभ्यर्चन । पूजा । सत्कार । आदर ।

अभ्यर्चित, वि, (अभि+अर्च्+क्त) । अभ्यर्चना किया हुआ । पूजित । सत्कृत । आदृत ।

अभ्यर्थ, श्री, (अभि+अर्थ्+अ) । अभ्यर्थना । प्रार्थना । याचना । (अभ्यर्थः प्रार्थना याचना) ।

अभ्यर्थन, श्री, (अभि+अर्थ्+ल्युट्) । अभ्यर्थना । प्रार्थना । याचना । (अभ्यर्थनं प्रार्थना याचना) ।

अभ्यर्थना, श्री, (अभि+अर्थ्+अ+टाप्) । अभ्यर्थन । प्रार्थना । याचना । (अभ्यर्थना प्रार्थना याचना) ।

अभ्यर्थित, वि, (अभि+अर्थ्+क्त) । अभ्यर्थना किया हुआ । प्रार्थित । याचित । (अभ्यर्थितं प्रार्थितं याचितं) ।

अभ्यर्थी, श्री, (अभि+अर्थ्+इन्) । अभ्यर्थना करनेवाला । प्रार्थी । याचक । (अभ्यर्थी प्रार्थी याचकः) ।

अभ्यर्थु, श्री, (अभि+अर्थ्+उ) । अभ्यर्थना करनेवाला । प्रार्थी । याचक । (अभ्यर्थुः प्रार्थी याचकः) ।

अभ्यर्द्ध, श्री, (अभि+अर्द्ध्+अ) । अभ्यर्द्धना । प्रार्थना । याचना । (अभ्यर्द्धः प्रार्थना याचना) ।

अभ्यर्द्धन, श्री, (अभि+अर्द्ध्+ल्युट्) । अभ्यर्द्धना । प्रार्थना । याचना । (अभ्यर्द्धनं प्रार्थना याचना) ।

अभ्यर्द्धना, श्री, (अभि+अर्द्ध्+अ+टाप्) । अभ्यर्द्धन । प्रार्थना । याचना । (अभ्यर्द्धना प्रार्थना याचना) ।

अभ्यर्द्धित, वि, (अभि+अर्द्ध्+क्त) । अभ्यर्द्धना किया हुआ । प्रार्थित । याचित । (अभ्यर्द्धितं प्रार्थितं याचितं) ।

अभ्यर्द्धी, श्री, (अभि+अर्द्ध्+इन्) । अभ्यर्द्धना करनेवाला । प्रार्थी । याचक । (अभ्यर्द्धी प्रार्थी याचकः) ।

अभ्यर्द्धु, श्री, (अभि+अर्द्ध्+उ) । अभ्यर्द्धना करनेवाला । प्रार्थी । याचक । (अभ्यर्द्धुः प्रार्थी याचकः) ।

अभ्यर्ह, वि, (अभि+अर्ह्+अ) । अभ्यर्हणा करनेवाला । पूजक । सत्कारक । आदरक । (अभ्यर्हः पूजकः सत्कारकः आदरकः) ।

अभ्यर्हण, श्री, (अभि+अर्ह्+ल्युट्) । अभ्यर्हणा । पूजा । सत्कार । आदर । (अभ्यर्हणं पूजा सत्कार आदरः) ।

अभ्यर्हणा, श्री, (अभि+अर्ह्+अ+टाप्) । अभ्यर्हण । पूजा । सत्कार । आदर । (अभ्यर्हणा पूजा सत्कार आदरः) ।

अभ्यर्हित, वि, (अभि+अर्ह्+क्त) । अभ्यर्हणा किया हुआ । पूजित । सत्कृत । आदृत । (अभ्यर्हितं पूजितं सत्कृतं आदृतं) ।

अभ्यर्हितृ, वि, (अभि+अर्ह्+तृच्) । अभ्यर्हणा करनेवाला । पूजक । सत्कारक । आदरक । (अभ्यर्हितृ पूजकः सत्कारकः आदरकः) ।

अभ्यवकर्ष, श्री, (अभि+अव+कृष्+अ) । अभ्यवकर्षण । खींचना । (अभ्यवकर्षः खींचना) ।

अभ्यवकर्षण, श्री, (अभि+अव+कृष्+ल्युट्) । अभ्यवकर्ष । खींचना । (अभ्यवकर्षणं खींचना) ।

अभ्यवकाश, श्री, (अभि+अव+काश्+अ) । अभ्यवकाशन । अवकाश । (अभ्यवकाशः अवकाशनं अवकाशः) ।

अभ्यवकाशन, श्री, (अभि+अव+काश्+ल्युट्) । अभ्यवकाश । अवकाश । (अभ्यवकाशनं अवकाशः) ।

अभ्यवकाशित, वि, (अभि+अव+काश्+क्त) । अभ्यवकाश किया हुआ । अवकाशित । (अभ्यवकाशितं अवकाशितं) ।

अभ्यवकाशी, श्री, (अभि+अव+काश्+इन्) । अभ्यवकाश करनेवाला । अवकाशी । (अभ्यवकाशी अवकाशी) ।

अभ्यवकाशु, श्री, (अभि+अव+काश्+उ) । अभ्यवकाश करनेवाला । अवकाशी । (अभ्यवकाशुः अवकाशी) ।

अभ्यवगाह, श्री, (अभि+अव+गाह्+अ) । अभ्यवगाहन । अवगाह । (अभ्यवगाहः अवगाहनं अवगाहः) ।

अभ्यवगाहन, श्री, (अभि+अव+गाह्+ल्युट्) । अभ्यवगाह । अवगाह । (अभ्यवगाहनं अवगाहः) ।

अभ्यवगाहित, वि, (अभि+अव+गाह्+क्त) । अभ्यवगाह किया हुआ । अवगाहित । (अभ्यवगाहितं अवगाहितं) ।

अभ्यवगाही, श्री, (अभि+अव+गाह्+इन्) । अभ्यवगाह करनेवाला । अवगाही । (अभ्यवगाही अवगाही) ।

अभ्यवगाहु, श्री, (अभि+अव+गाह्+उ) । अभ्यवगाह करनेवाला । अवगाही । (अभ्यवगाहुः अवगाही) ।

अभ्यवपत्ति, श्री, (अभि+अव+पत्+क्तिन्) । अभ्यवपतन । अवपतन । (अभ्यवपत्तिः अवपतनं) ।

अभ्यवपतन, श्री, (अभि+अव+पत्+ल्युट्) । अभ्यवपत्ति । अवपतन । (अभ्यवपतनं अवपतनं) ।

अभ्यवपन्न, वि, (अभि+अव+पद्+क्त) । अभ्यवपतन किया हुआ । अवपतित । (अभ्यवपन्नं अवपतितं) ।

अभ्यवपन्नी, श्री, (अभि+अव+पद्+इन्) । अभ्यवपतन करनेवाला । अवपतनी । (अभ्यवपन्नी अवपतनी) ।

अभ्यवपन्नु, श्री, (अभि+अव+पद्+उ) । अभ्यवपतन करनेवाला । अवपतनी । (अभ्यवपन्नुः अवपतनी) ।

अभ्यवपद, श्री, (अभि+अव+पद्+अ) । अभ्यवपतन । अवपतन । (अभ्यवपदः अवपतनं) ।

अभ्यवपदन, श्री, (अभि+अव+पद्+ल्युट्) । अभ्यवपद । अवपतन । (अभ्यवपदनं अवपतनं) ।

अभ्यवपदित, वि, (अभि+अव+पद्+क्त) । अभ्यवपतन किया हुआ । अवपतित । (अभ्यवपदितं अवपतितं) ।

अभ्यवपदी, श्री, (अभि+अव+पद्+इन्) । अभ्यवपतन करनेवाला । अवपतनी । (अभ्यवपदी अवपतनी) ।

अभ्यवपदु, श्री, (अभि+अव+पद्+उ) । अभ्यवपतन करनेवाला । अवपतनी । (अभ्यवपदुः अवपतनी) ।

अभ्यवपद्य, श्री, (अभि+अव+पद्+ण्यत्) । अभ्यवपतन । अवपतन । (अभ्यवपद्यं अवपतनं) ।

अभ्यवपद्यन, श्री, (अभि+अव+पद्+ल्युट्) । अभ्यवपद्य । अवपतन । (अभ्यवपद्यनं अवपतनं) ।

अभ्यवपद्यित, वि, (अभि+अव+पद्+क्त) । अभ्यवपतन किया हुआ । अवपतित । (अभ्यवपद्यितं अवपतितं) ।

अभ्यवपद्यी, श्री, (अभि+अव+पद्+इन्) । अभ्यवपतन करनेवाला । अवपतनी । (अभ्यवपद्यी अवपतनी) ।

अभ्यवपद्यु, श्री, (अभि+अव+पद्+उ) । अभ्यवपतन करनेवाला । अवपतनी । (अभ्यवपद्युः अवपतनी) ।

अभ्यवपन्न, वि, (अभि+अव+पद्+क्त) । अभ्यवपतन किया हुआ । अवपतित । (अभ्यवपन्नं अवपतितं) ।

अभ्यवपन्नी, श्री, (अभि+अव+पद्+इन्) । अभ्यवपतन करनेवाला । अवपतनी । (अभ्यवपन्नी अवपतनी) ।

अभ्यवपन्नु, श्री, (अभि+अव+पद्+उ) । अभ्यवपतन करनेवाला । अवपतनी । (अभ्यवपन्नुः अवपतनी) ।

अभ्यवपाद, श्री, (अभि+अव+पद्+अ) । अभ्यवपतन । अवपतन । (अभ्यवपादः अवपतनं) ।

अभ्यवपादन, श्री, (अभि+अव+पद्+ल्युट्) । अभ्यवपाद । अवपतन । (अभ्यवपादनं अवपतनं) ।

अभ्यवपादित, वि, (अभि+अव+पद्+क्त) । अभ्यवपतन किया हुआ । अवपतित । (अभ्यवपादितं अवपतितं) ।

अभ्यवपादी, श्री, (अभि+अव+पद्+इन्) । अभ्यवपतन करनेवाला । अवपतनी । (अभ्यवपादी अवपतनी) ।

अभ्यवपादु, श्री, (अभि+अव+पद्+उ) । अभ्यवपतन करनेवाला । अवपतनी । (अभ्यवपादुः अवपतनी) ।

अभ्यवपाय, श्री, (अभि+अव+पा+अ) । अभ्यवपान । अवपान । (अभ्यवपायः अवपानं) ।

अभ्यवपायन, श्री, (अभि+अव+पा+ल्युट्) । अभ्यवपाय । अवपान । (अभ्यवपायनं अवपानं) ।

अभ्यवपायित, वि, (अभि+अव+पा+क्त) । अभ्यवपान किया हुआ । अवपायित । (अभ्यवपायितं अवपायितं) ।

अभ्यवपायी, श्री, (अभि+अव+पा+इन्) । अभ्यवपान करनेवाला । अवपायी । (अभ्यवपायी अवपायी) ।

अभ्यवपायु, श्री, (अभि+अव+पा+उ) । अभ्यवपान करनेवाला । अवपायी । (अभ्यवपायुः अवपायी) ।

अभ्यवपार, श्री, (अभि+अव+पार्+अ) । अभ्यवपरण । अवपरण । (अभ्यवपारः अवपरणं) ।

अभ्यवपारण, श्री, (अभि+अव+पार्+ल्युट्) । अभ्यवपार । अवपरण । (अभ्यवपारणं अवपरणं) ।

अभ्यवपारित, वि, (अभि+अव+पार्+क्त) । अभ्यवपरण किया हुआ । अवपारित । (अभ्यवपारितं अवपारितं) ।

अभ्यवपारी, श्री, (अभि+अव+पार्+इन्) । अभ्यवपरण करनेवाला । अवपारी । (अभ्यवपारी अवपारी) ।

अभ्यवपारु, श्री, (अभि+अव+पार्+उ) । अभ्यवपरण करनेवाला । अवपारी । (अभ्यवपारुः अवपारी) ।

अभ्यवपार्य, श्री, (अभि+अव+पार्+ण्यत्) । अभ्यवपरण । अवपरण । (अभ्यवपार्यं अवपरणं) ।

अभ्यवपार्यन, श्री, (अभि+अव+पार्+ल्युट्) । अभ्यवपार्य । अवपरण । (अभ्यवपार्यनं अवपरणं) ।

अभ्यवपार्यित, वि, (अभि+अव+पार्+क्त) । अभ्यवपरण किया हुआ । अवपार्यित । (अभ्यवपार्यितं अवपार्यितं) ।

अभ्यवपार्यी, श्री, (अभि+अव+पार्+इन्) । अभ्यवपरण करनेवाला । अवपार्यी । (अभ्यवपार्यी अवपार्यी) ।

अभ्यवपार्यु, श्री, (अभि+अव+पार्+उ) । अभ्यवपरण करनेवाला । अवपार्यी । (अभ्यवपार्युः अवपार्यी) ।

अभ्यवपार्य, श्री, (अभि+अव+पार्+ण्यत्) । अभ्यवपरण । अवपरण । (अभ्यवपार्यं अवपरणं) ।

अभ्यवपार्यन, श्री, (अभि+अव+पार्+ल्युट्) । अभ्यवपार्य । अवपरण । (अभ्यवपार्यनं अवपरणं) ।

अभ्यवपार्यित, वि, (अभि+अव+पार्+क्त) । अभ्यवपरण किया हुआ । अवपार्यित । (अभ्यवपार्यितं अवपार्यितं) ।

अभ्यवपार्यी, श्री, (अभि+अव+पार्+इन्) । अभ्यवपरण करनेवाला । अवपार्यी । (अभ्यवपार्यी अवपार्यी) ।

अभ्यवपार्यु, श्री, (अभि+अव+पार्+उ) । अभ्यवपरण करनेवाला । अवपार्यी । (अभ्यवपार्युः अवपार्यी) ।

अभ्यवपार्य, श्री, (अभि+अव+पार्+ण्यत्) । अभ्यवपरण । अवपरण । (अभ्यवपार्यं अवपरणं) ।

अभ्यवपार्यन, श्री, (अभि+अव+पार्+ल्युट्) । अभ्यवपार्य । अवपरण । (अभ्यवपार्यनं अवपरणं) ।

अभ्यवपार्यित, वि, (अभि+अव+पार्+क्त) । अभ्यवपरण किया हुआ । अवपार्यित । (अभ्यवपार्यितं अवपार्यितं) ।

अभ्यवपार्यी, श्री, (अभि+अव+पार्+इन्) । अभ्यवपरण करनेवाला । अवपार्यी । (अभ्यवपार्यी अवपार्यी) ।

अभ्यवपार्यु, श्री, (अभि+अव+पार्+उ) । अभ्यवपरण करनेवाला । अवपार्यी । (अभ्यवपार्युः अवपार्यी) ।

क्षमा, १. स्त्री. (वर्ष दिवसाँचि) वर्ष ४ वर्ष ४ वर्ष शाहाण । १ वर्षाण ।
(दिवसाचें वर्षाचें चौथें वर्ष तुम्हीं)
इचि मुकुंदविलासांत) क्षमीचा ।

क्षमाकर, २. (वर्षाचा राजा वर्षे वर्षा) संवत्सरी वर्ष । दिवसाचा । इचि राजवर्षांचा ।

क्षमार, स्त्री. (वर्ष राजे दिवसाचे वर्ष ४ वर्ष ४ वर्ष ४

"अमावस्येत्यादिना तस्य अव्ययसंज्ञा भवति। अमावस्यां दर्शयाग इत्यादिषु। अमावस्या निशाकरसंज्ञा च अमावस्यां सोमो अमावस्यां पुरोडाशः। तेन अमावस्यां अमावस्यायां अमावस्यायाः। तेन अमावस्यां अमावस्यायां अमावस्यायाः। अमावस्यां अमावस्यायां अमावस्यायाः। अमावस्यां अमावस्यायां अमावस्यायाः।

चाँदनी, स्त्री० (सं० चन्द्रिका+ङीप्) चन्द्रमा का प्रकाश। चन्द्रिका। जुन्हाई। उ०—(क) चाँदनी रात में बाहर सोना अच्छा नहीं। (ख) चाँदनी रात में ओस पड़ती है।

चाँदमारी, स्त्री० (चाँद+मारी) लक्ष्य। निशाना।

चाँदसी, स्त्री० (सं० चन्द्रिका+ङीप्) चाँदनी। चन्द्रिका। उ०—चाँदसी जगमगी डाल पर थी कला।

चाँदा, पु० (सं० चन्द्र+टाप्) १. चाँदी। रूपा। २. एक प्रकार का पक्षी। ३. एक प्रकार का पतंग। ४. एक प्रकार का कीड़ा। ५. एक प्रकार का पेड़। ६. एक प्रकार का कपड़ा। ७. एक प्रकार का गहना। ८. एक प्रकार का सिक्का। ९. एक प्रकार का बाजा। १०. एक प्रकार का घोड़ा। ११. एक प्रकार का हथियार। १२. एक प्रकार का मछली। १३. एक प्रकार का पक्षी। १४. एक प्रकार का पेड़। १५. एक प्रकार का कपड़ा। १६. एक प्रकार का गहना। १७. एक प्रकार का सिक्का। १८. एक प्रकार का बाजा। १९. एक प्रकार का घोड़ा। २०. एक प्रकार का हथियार।

चाँदा, पु० (सं० चन्द्र+टाप्) १. चाँदी। रूपा। २. एक प्रकार का पक्षी। ३. एक प्रकार का पतंग। ४. एक प्रकार का कीड़ा। ५. एक प्रकार का पेड़। ६. एक प्रकार का कपड़ा। ७. एक प्रकार का गहना। ८. एक प्रकार का सिक्का। ९. एक प्रकार का बाजा। १०. एक प्रकार का घोड़ा। ११. एक प्रकार का हथियार। १२. एक प्रकार का मछली। १३. एक प्रकार का पक्षी। १४. एक प्रकार का पेड़। १५. एक प्रकार का कपड़ा। १६. एक प्रकार का गहना। १७. एक प्रकार का सिक्का। १८. एक प्रकार का बाजा। १९. एक प्रकार का घोड़ा। २०. एक प्रकार का हथियार।

चाँदी, स्त्री० (सं० चन्द्र+ङीप्) १. एक प्रकार का धातु। रूपा। २. एक प्रकार का पक्षी। ३. एक प्रकार का पतंग। ४. एक प्रकार का कीड़ा। ५. एक प्रकार का पेड़। ६. एक प्रकार का कपड़ा। ७. एक प्रकार का गहना। ८. एक प्रकार का सिक्का। ९. एक प्रकार का बाजा। १०. एक प्रकार का घोड़ा। ११. एक प्रकार का हथियार। १२. एक प्रकार का मछली। १३. एक प्रकार का पक्षी। १४. एक प्रकार का पेड़। १५. एक प्रकार का कपड़ा। १६. एक प्रकार का गहना। १७. एक प्रकार का सिक्का। १८. एक प्रकार का बाजा। १९. एक प्रकार का घोड़ा। २०. एक प्रकार का हथियार।

चाँदी, स्त्री० (सं० चन्द्र+ङीप्) १. एक प्रकार का धातु। रूपा। २. एक प्रकार का पक्षी। ३. एक प्रकार का पतंग। ४. एक प्रकार का कीड़ा। ५. एक प्रकार का पेड़। ६. एक प्रकार का कपड़ा। ७. एक प्रकार का गहना। ८. एक प्रकार का सिक्का। ९. एक प्रकार का बाजा। १०. एक प्रकार का घोड़ा। ११. एक प्रकार का हथियार। १२. एक प्रकार का मछली। १३. एक प्रकार का पक्षी। १४. एक प्रकार का पेड़। १५. एक प्रकार का कपड़ा। १६. एक प्रकार का गहना। १७. एक प्रकार का सिक्का। १८. एक प्रकार का बाजा। १९. एक प्रकार का घोड़ा। २०. एक प्रकार का हथियार।

चाँदी, स्त्री० (सं० चन्द्र+ङीप्) १. एक प्रकार का धातु। रूपा। २. एक प्रकार का पक्षी। ३. एक प्रकार का पतंग। ४. एक प्रकार का कीड़ा। ५. एक प्रकार का पेड़। ६. एक प्रकार का कपड़ा। ७. एक प्रकार का गहना। ८. एक प्रकार का सिक्का। ९. एक प्रकार का बाजा। १०. एक प्रकार का घोड़ा। ११. एक प्रकार का हथियार। १२. एक प्रकार का मछली। १३. एक प्रकार का पक्षी। १४. एक प्रकार का पेड़। १५. एक प्रकार का कपड़ा। १६. एक प्रकार का गहना। १७. एक प्रकार का सिक्का। १८. एक प्रकार का बाजा। १९. एक प्रकार का घोड़ा। २०. एक प्रकार का हथियार।

चाँदी, स्त्री० (सं० चन्द्र+ङीप्) १. एक प्रकार का धातु। रूपा। २. एक प्रकार का पक्षी। ३. एक प्रकार का पतंग। ४. एक प्रकार का कीड़ा। ५. एक प्रकार का पेड़। ६. एक प्रकार का कपड़ा। ७. एक प्रकार का गहना। ८. एक प्रकार का सिक्का। ९. एक प्रकार का बाजा। १०. एक प्रकार का घोड़ा। ११. एक प्रकार का हथियार। १२. एक प्रकार का मछली। १३. एक प्रकार का पक्षी। १४. एक प्रकार का पेड़। १५. एक प्रकार का कपड़ा। १६. एक प्रकार का गहना। १७. एक प्रकार का सिक्का। १८. एक प्रकार का बाजा। १९. एक प्रकार का घोड़ा। २०. एक प्रकार का हथियार।

भाका
भाका
भाका

प्रतिकरणम्, क्ली, (प्रतिकर + ल्युट्) प्रत्यु-
पकार करना। इत्यमरः।

प्रतिकर्मन्, क्ली, (प्रतिकर्म + अच्) प्रत्यु-
पकार। इत्यमरः।

प्रतिकर्षः, पुं, (प्रतिकृष + घञ्) प्रतिकर्षण।

प्रतिकर्षिन्, वि, (प्रतिकर्ष + इनि) प्रति-
कर्षण-कर्ता। प्रतिकर्षी + अस्यर्थे। प्रतिकर्षः
अस्यास्तीति। प्रतिकर्षी + ङीप्। प्रतिकर्षिणी
तु प्रतिकर्षकर्त्री। "प्रतिकर्षिणी प्रतिकर्षकर्त्री"
इति भरतः।

प्रतिकर्षणम्, क्ली, (प्रति + कृष + ल्युट्) प्रत्यु-
पकार करना। "प्रतिकर्षणं प्रत्युपकारः" इति
अमरः।

प्रतिकर्षिन्, वि, (प्रति + कृष + णिनि) प्रत्यु-
पकार-कर्ता। प्रतिकर्षी + अस्यर्थे। प्रतिकर्षः
अस्यास्तीति। प्रतिकर्षी + ङीप्। प्रतिकर्षिणी
तु प्रतिकर्षकर्त्री। "प्रतिकर्षिणी प्रतिकर्षकर्त्री"
इति भरतः।

प्रतिकर्षः, पुं, (प्रति + कृष + घञ्) प्रत्यु-
पकार। प्रति + अस्यर्थे। प्रतिकर्षः अस्यास्तीति।
प्रतिकर्षी + ङीप्। प्रतिकर्षिणी तु प्रतिकर्षकर्त्री।
"प्रतिकर्षिणी प्रतिकर्षकर्त्री" इति भरत

भागकर्म, क्रि॰ (भाग + कर्म) भाग करने का काम। भाग देने का काम। (विण॰ बहुव्रीहि) "राजभागकर्मा प्रजानां अनवद्यमयं कुरु"। श्री॰ रा॰ ४ सर्ग।

"भागकर्म अवलम्बन करना प्रजाओं का निष्पाप होकर"। (हरि॰ रामायणी)।

भागकारण, संज्ञा, पु॰ (भाग + कारण) हिस्सा लगाने का काम।

भागकारी, वि॰ (भाग + कारी) भाग देने वाला। हिस्सा लगाने वाला। (पर्यायवाची)।

भागकाल, संज्ञा, पु॰ (भाग + काल) भाग देने का समय। भाग देने का वक्त।

भागकृत्, वि॰ (भाग + कृत्) भाग देने वाला। हिस्सा लगाने वाला। (पर्यायवाची)।

भागकृत्, संज्ञा, पु॰ (भाग + कृत्) भाग देने वाला। हिस्सा लगाने वाला। (पर्यायवाची)।

भागकृत्य, संज्ञा, पु॰ (भाग + कृत्य) भाग देने का काम। हिस्सा लगाने का काम।

भागक्रिया, संज्ञा, स्त्री॰ (भाग + क्रिया) भाग देने का काम। हिस्सा लगाने का काम।

भागगति, संज्ञा, स्त्री॰ (भाग + गति) भाग देने की रीति। हिस्सा लगाने की रीति।

भागचंद्र, संज्ञा, पु॰ (भाग + चंद्र) भाग्यवान्। भाग्यशाली। (पर्यायवाची)।

भागचंद्रा, संज्ञा, स्त्री॰ (भाग + चंद्रा) भाग्यवती। भाग्यशाली। (पर्यायवाची)।

भागज, वि॰ (भाग + ज) भाग्य से उत्पन्न होने वाला। भाग्य से पैदा होने वाला। (पर्यायवाची)।

भागज, संज्ञा, पु॰ (भाग + ज) भाग्य से उत्पन्न होने वाला। भाग्य से पैदा होने वाला। (पर्यायवाची)।

भागजा, संज्ञा, स्त्री॰ (भाग + जा) भाग्य से उत्पन्न होने वाली। भाग्य से पैदा होने वाली। (पर्यायवाची)।

भागजात, वि॰ (भाग + जात) भाग्य से उत्पन्न होने वाला। भाग्य से पैदा होने वाला। (पर्यायवाची)।

भागजात, संज्ञा, पु॰ (भाग + जात) भाग्य से उत्पन्न होने वाला। भाग्य से पैदा होने वाला। (पर्यायवाची)।

भागजाता, संज्ञा, स्त्री॰ (भाग + जाता) भाग्य से उत्पन्न होने वाली। भाग्य से पैदा होने वाली। (पर्यायवाची)।

भागजीवी, संज्ञा, पु॰ (भाग + जीवी) भाग्य पर जीवन निर्वाह करने वाला। भाग्य पर गुजर करने वाला। (पर्यायवाची)।

भागजीवी, संज्ञा, स्त्री॰ (भाग + जीवी) भाग्य पर जीवन निर्वाह करने वाली। भाग्य पर गुजर करने वाली। (पर्यायवाची)।

भागजीविका, संज्ञा, स्त्री॰ (भाग + जीविका) भाग्य पर जीवन निर्वाह करने की क्रिया। भाग्य पर गुजर करने की क्रिया। (पर्यायवाची)।

भागजीविनी, संज्ञा, स्त्री॰ (भाग + जीविनी) भाग्य पर जीवन निर्वाह करने वाली। भाग्य पर गुजर करने वाली

प्रमाण, वि० [सं० प्र+मा+ल्युट्] १. जिसके द्वारा किसी वस्तु का ठीक ठीक ज्ञान हो। २. जो ठीक हो। ३. जो ठीक हो। ४. जो ठीक हो। ५. जो ठीक हो। ६. जो ठीक हो। ७. जो ठीक हो। ८. जो ठीक हो। ९. जो ठीक हो। १०. जो ठीक हो।

प्रमाणक, वि० [सं० प्रमाण+कन्] १. प्रमाण। २. प्रमाण। ३. प्रमाण। ४. प्रमाण। ५. प्रमाण। ६. प्रमाण। ७. प्रमाण। ८. प्रमाण। ९. प्रमाण। १०. प्रमाण।

प्रमाणता, स्त्री० [सं० प्रमाण+तल्+टाप्] १. प्रमाण। २. प्रमाण। ३. प्रमाण। ४. प्रमाण। ५. प्रमाण। ६. प्रमाण। ७. प्रमाण। ८. प्रमाण। ९. प्रमाण। १०. प्रमाण।

प्रमाणपत्र, पु० [सं० प्रमाण+पत्र] १. प्रमाण। २. प्रमाण। ३. प्रमाण। ४. प्रमाण। ५. प्रमाण। ६. प्रमाण। ७. प्रमाण। ८. प्रमाण। ९. प्रमाण। १०. प्रमाण।

प्रमाणित, वि० [सं० प्रमाण+इत] १. प्रमाण। २. प्रमाण। ३. प्रमाण। ४. प्रमाण। ५. प्रमाण। ६. प्रमाण। ७. प्रमाण। ८. प्रमाण। ९. प्रमाण। १०. प्रमाण।

प्रमाणीकरण, पु० [सं० प्रमाण+च्वि+कृ+ल्युट्] १. प्रमाण। २. प्रमाण। ३. प्रमाण। ४. प्रमाण। ५. प्रमाण। ६. प्रमाण। ७. प्रमाण। ८. प्रमाण। ९. प्रमाण। १०. प्रमाण।

प्रमाणीकृत, वि० [सं० प्रमाण+च्वि+कृ+क्त] १. प्रमाण। २. प्रमाण। ३. प्रमाण। ४. प्रमाण। ५. प्रमाण। ६. प्रमाण। ७. प्रमाण। ८. प्रमाण। ९. प्रमाण। १०. प्रमाण।

प्रमाणीभूत, वि० [सं० प्रमाण+च्वि+भू+क्त] १. प्रमाण। २. प्रमाण। ३. प्रमाण। ४. प्रमाण। ५. प्रमाण। ६. प्रमाण। ७. प्रमाण। ८. प्रमाण। ९. प्रमाण। १०. प्रमाण।

प्रमाद, पु० [सं० प्र+मद्+घञ्] १. प्रमाद। २. प्रमाद। ३. प्रमाद। ४. प्रमाद। ५. प्रमाद। ६. प्रमाद। ७. प्रमाद। ८. प्रमाद। ९. प्रमाद। १०. प्रमाद।

प्रमादी, वि० [सं० प्रमाद+इन्] १. प्रमादी। २. प्रमादी। ३. प्रमादी। ४. प्रमादी। ५. प्रमादी। ६. प्रमादी। ७. प्रमादी। ८. प्रमादी। ९. प्रमादी। १०. प्रमादी।

प्रमार्जन, पु० [सं० प्र+मृज्+ल्युट्] १. प्रमार्जन। २. प्रमार्जन। ३. प्रमार्जन। ४. प्रमार्जन। ५. प्रमार्जन। ६. प्रमार्जन। ७. प्रमार्जन। ८. प्रमार्जन। ९. प्रमार्जन। १०. प्रमार्जन।

प्रमार्जनी, स्त्री० [सं० प्रमार्जन+ङीप्] १. प्रमार्जनी। २. प्रमार्जनी। ३. प्रमार्जनी। ४. प्रमार्जनी। ५. प्रमार्जनी। ६. प्रमार्जनी। ७. प्रमार्जनी। ८. प्रमार्जनी। ९. प्रमार्जनी। १०. प्रमार्जनी।

प्रमिति, स्त्री० [सं० प्र+मा+क्तिन्] १. प्रमिति। २. प्रमिति। ३. प्रमिति। ४. प्रमिति। ५. प्रमिति। ६. प्रमिति। ७. प्रमिति। ८. प्रमिति। ९. प्रमिति। १०. प्रमिति।

प्रमुख, वि० [सं० प्र+मुख] १. प्रमुख। २. प्रमुख। ३. प्रमुख। ४. प्रमुख। ५. प्रमुख। ६. प्रमुख। ७. प्रमुख। ८. प्रमुख। ९. प्रमुख। १०. प्रमुख।

प्रमुदित, वि० [सं० प्र+मुद्+क्त] १. प्रमुदित। २. प्रमुदित। ३. प्रमुदित। ४. प्रमुदित। ५. प्रमुदित। ६. प्रमुदित। ७. प्रमुदित। ८. प्रमुदित। ९. प्रमुदित। १०. प्रमुदित।

प्रमेय, वि० [सं० प्र+मा+यत्] १. प्रमेय। २. प्रमेय। ३. प्रमेय। ४. प्रमेय। ५. प्रमेय। ६. प्रमेय। ७. प्रमेय। ८. प्रमेय। ९. प्रमेय। १०. प्रमेय।

प्रमेयता, स्त्री० [सं० प्रमेय+तल्+टाप्] १. प्रमेयता। २. प्रमेयता। ३. प्रमेयता। ४. प्रमेयता। ५. प्रमेयता। ६. प्रमेयता। ७. प्रमेयता। ८. प्रमेयता। ९. प्रमेयता। १०. प्रमेयता।

प्रयत्न, पु० [सं० प्र+यत्+नङ्] १. प्रयत्न। २. प्रयत्न। ३. प्रयत्न। ४. प्रयत्न। ५. प्रयत्न। ६. प्रयत्न। ७. प्रयत्न। ८. प्रयत्न। ९. प्रयत्न। १०. प्रयत्न।

प्रयत्नशील, वि० [सं० प्रयत्न+शील] १. प्रयत्नशील। २. प्रयत्नशील। ३. प्रयत्नशील। ४. प्रयत्नशील। ५. प्रयत्नशील। ६. प्रयत्नशील। ७. प्रयत्नशील। ८. प्रयत्नशील। ९. प्रयत्नशील। १०. प्रयत्नशील।

प्रयाग, पु० [सं० प्र+याग] १. प्रयाग। २. प्रयाग। ३. प्रयाग। ४. प्रयाग। ५. प्रयाग। ६. प्रयाग। ७. प्रयाग। ८. प्रयाग। ९. प्रयाग। १०. प्रयाग।

प्रयाण, पु० [सं० प्र+या+ल्युट्] १. प्रयाण। २. प्रयाण। ३. प्रयाण। ४. प्रयाण। ५. प्रयाण। ६. प्रयाण। ७. प्रयाण। ८. प्रयाण। ९. प्रयाण। १०. प्रयाण।

प्रयास, पु० [सं० प्र+यास] १. प्रयास। २. प्रयास। ३. प्रयास। ४. प्रयास। ५. प्रयास। ६. प्रयास। ७. प्रयास। ८. प्रयास। ९. प्रयास। १०. प्रयास।

प्रयुक्त, वि० [सं० प्र+युज्+क्त] १. प्रयुक्त। २. प्रयुक्त। ३. प्रयुक्त। ४. प्रयुक्त। ५. प्रयुक्त। ६. प्रयुक्त। ७. प्रयुक्त। ८. प्रयुक्त। ९. प्रयुक्त। १०. प्रयुक्त।

प्रयुक्ति, स्त्री० [सं० प्र+युज्+क्तिन्] १. प्रयुक्ति। २. प्रयुक्ति। ३. प्रयुक्ति। ४. प्रयुक्ति। ५. प्रयुक्ति। ६. प्रयुक्ति। ७. प्रयुक्ति। ८. प्रयुक्ति। ९. प्रयुक्ति। १०. प्रयुक्ति।

प्रयोग, पु० [सं० प्र+युज्+घञ्] १. प्रयोग। २. प्रयोग। ३. प्रयोग। ४. प्रयोग। ५. प्रयोग। ६. प्रयोग। ७. प्रयोग। ८. प्रयोग। ९. प्रयोग। १०. प्रयोग।

प्रयोगकर्ता, पु० [सं० प्रयोग+कर्तृ] १. प्रयोगकर्ता। २. प्रयोगकर्ता। ३. प्रयोगकर्ता। ४. प्रयोगकर्ता। ५. प्रयोगकर्ता। ६. प्रयोगकर्ता। ७. प्रयोगकर्ता। ८. प्रयोगकर्ता। ९. प्रयोगकर्ता। १०. प्रयोगकर्ता।

प्रयोगशाला, स्त्री० [सं० प्रयोग+शाला] १. प्रयोगशाला। २. प्रयोगशाला। ३. प्रयोगशाला। ४. प्रयोगशाला। ५. प्रयोगशाला। ६. प्रयोगशाला। ७. प्रयोगशाला। ८. प्रयोगशाला। ९. प्रयोगशाला। १०. प्रयोगशाला।

प्रयोगात्मक, वि० [सं० प्रयोग+आत्मन्+कन्] १. प्रयोगात्मक। २. प्रयोगात्मक। ३. प्रयोगात्मक। ४. प्रयोगात्मक। ५. प्रयोगात्मक। ६. प्रयोगात्मक। ७. प्रयोगात्मक। ८. प्रयोगात्मक। ९. प्रयोगात्मक। १०. प्रयोगात्मक।

प्रयोगात्मकता, स्त्री० [सं० प्रयोगात्मक+तल्+टाप्] १. प्रयोगात्मकता। २. प्रयोगात्मकता। ३. प्रयोगात्मकता। ४. प्रयोगात्मकता। ५. प्रयोगात्मकता। ६. प्रयोगात्मकता। ७. प्रयोगात्मकता। ८. प्रयोगात्मकता। ९. प्रयोगात्मकता। १०. प्रयोगात्मकता।

प्रयोगात्मक, वि० [सं० प्रयोग+आत्मन्+कन्] १. प्रयोगात्मक। २. प्रयोगात्मक। ३. प्रयोगात्मक। ४. प्रयोगात्मक। ५. प्रयोगात्मक। ६. प्रयोगात्मक। ७. प्रयोगात्मक। ८. प्रयोगात्मक। ९. प्रयोगात्मक। १०. प्रयोगात्मक।

प्रयोगात्मकता, स्त्री० [सं० प्रयोगात्मक+तल्+टाप्] १. प्रयोगात्मकता। २. प्रयोगात्मकता। ३. प्रयोगात्मकता। ४. प्रयोगात्मकता। ५. प्रयोगात्मकता। ६. प्रयोगात्मकता। ७. प्रयोगात्मकता। ८. प्रयोगात्मकता। ९. प्रयोगात्मकता। १०. प्रयोगात्मकता।

आजकल, क्रि. (आज + का + ल) आजकाल ।
इसका प्रयोग नहीं होता ।

आजकाल, क्रि. (आज + काल) वर्तमान समय में । इस समय । इन दिनों । इधर ।
"आजकाल के लड़के बड़े उद्दंड हो गए हैं ।"

आजन्म, क्रि. (आज + जन्म) जन्म से लेकर । जन्म भर । जीवन भर ।

आजन्म, वि. (आजन्म + अ) जन्म से लेकर । जन्म भर ।

आजन्म, क्रि. (आज + जन्म) जन्म से लेकर । जन्म भर ।

आजन्म, वि. (आज + जन्म

आद्य

आदित्यवाह, पुं, (आदित्य आदयं ह्य वहतीति वहेरौणादिकोऽच्प्रत्ययः।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः। (आदित्यहृदयः। आदयोक्तः।

आदित्यि, स्त्री, (आदु+इत्यि+ङाः।) उक्तिः। इति मेदिनी।

आदित्य, त्रि, (आदु+इत्यि+ञ।) आदित्यसम्बन्धी। आदयसम्बन्धीत्यर्थः। इति मेदिनी। (त्रिपेदिमन्त्र, उपनिषद्, आदित्यहृदयः।

आदित्यः, पुं, (दीर्घत्वे आदीः।) आदय चोरित, चोरितमेति वर्णः। आदीत्यस्य वा अयुः। इत्यर्थे अ इति वाक्यसम्बन्धात् वा) सौरः। इत्यमरः। ९।३।। दुरन्तः। इति मेदिनी। (यथा, हिरण्यगर्भवचने ६।३२।

"आदयहृदयेनादित्यमारोधयतीति"।)

आदीत्यं, स्त्री, (आदीत्यस्य आदु+ष्यं+भावे ष्यञ्।) आदित्यत्वम्। इति त्रिकाण्डशेषः। (आदित्यता इति भाषा।

आदृतः, त्रि, (आदु+क्तु+आदिरादेः सः वर्णमेति ह्रः।) प्रकारः। सारः। चर्चितः। पूजितः। इत्यमरः। (यथाभारते, आदिपर्व, अध्यायः ६ यथा, महाभारते,

"आदानसमादृतो दक्षेत्यादि विस्तरति"।)

आदृष्यः, पुं, (आदु+क्तु+अच्।) आदरकर्त्तरः। आदरकारीत्यर्थः।

आदेशः, पुं, (आदु+दिशु+भावे अच्।) आज्ञा। इति हेमचन्द्रः। व्यवहारिताचार्यः। इति त्रिप्रकाशशेषसंग्रहः। वर्णस्य वर्णान्तरेणाभिः। प्रकृतिप्रत्ययोपदेशः। इति व्याकरणं। (यथा, मनुः, उपदेशः, आचारः, व्यवहारः, प्रायश्चित्तमित्येतेषु सर्वेषु वाक्यिकारः, वार्त्तिकेषु, यथा सुश्रुतेषु "आदिवैद्यदेशः"। यथा, मनुः, ८।३७८।

"अकृतादेशनाम मनादिवेदिषे सदृ"।)

आदेशी, [न्] पुं, (आदु+दिशु+णिनिः।) देवज्ञः। इति हेमचन्द्रः। (यथा, आदेशकर्मा, कवीश्वरः, यथा, रघुवंशे, ७। ५८।

"आदेशकारादेहि वन्दन रघुवेदिना"।)

आदेष्टा, [ष्टृ] पुं, (आदिशति आज्ञापयति इत्यादिशेषकर्त्तरि तृच्।) देवज्ञः। इति हेमचन्द्रः। (यथा, रघुवंशे, ७। ५८।

"आदेशकारादेहि वन्दन रघुवेदिना"।)

आदेह्य, [न्] पुं, (आदिशति आज्ञापयति इत्यादिशेषकर्त्तरि णिनिः।) देवज्ञः। इति हेमचन्द्रः। (यथा, रघुवंशे, ७। ५८।

"आदेशकारादेहि वन्दन रघुवेदिना"।)

आद्य, त्रि, (आदयते आदु+ष्यञ्।) आदयः। इति हेमचन्द्रः। अवयोऽस्मै त्रि। (यथा—मनुः, ९। १८।

"सन्तर्पयेदिमाश्चाद्यं यदि द्वेषं वहेत्तु। विपरीतमन्यत्रिधयं"—इत्यादि।)

आद्य, त्रि, (आदौ भवः त्रिकादित्वात् ष्यञ्।) आदयः। इत्यमरः। ३।३।२३। (यथा, मनुः, ९। १८।

"आद्यं सर्वमहर्यत्र सर्वेषामेव वर्णिनां"।

आधा

मनुष्यदे, ९। १९।

"आद्यानि मङ्गोपिताभाद्य प्रदानकालासि"))

अद्यः। इत्यमरः मनुः ९। १९।

"आद्यीरोहिताद्यादौ विष्णौ वृद्धत्वयोगे"।

आद्यवसु, पुं, (आद्यश्च असौ वसुश्चेति कर्मधारयः।) वायुविशेषः। इति भूरिप्रयोगः। (हरिवंशे, ३।

आद्यन्तवत्, त्रि, (आद्य+अन्+इवार्थे वत्+अ।) हस्वस्वरविशेषः। (यथा, "हस्वस्य आद्यन्तवत्कार्यं,—

"हस्वादेशस्तु आद्यन्तवत्"।)

आद्या, स्त्री, (आदौ भवा रिवार्थिकात् यत् टाप्।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली। काली। तारा। त्रिपुरसुन्दरी। धूमवेश्वरी। इति तन्त्रसारोक्तनामवेशेनिनामाला। प्रधाना शक्तिः। महाविद्या। यथा, गुह्यकालीकवचे १० पटलः।

"नमो गु हस्वरी आद्या मेतात्रो धूमवेश्वरी।

वाग्वरे त्रासिनी आद्या कमौ वाणी प्रकीर्तिता।

नामभेदं परस्यापि कथयेदं वरानने।

न मेरा कालिकाद्या तारादा ज्ञानदेविके।

बोधदा बुवनाद्या मैत्रकाद्विकुरेत्रिः।

त्रिद्वादशैव पूजाया नीलादा वरमेश्वरि।

तत्रच वरनाशाया आनन्दाच्च सुरेश्वरि।

न च मेरा मनेत्रादि त्रिपारा वरवर्णिनि"।

आद्यादृते त्रि।

आद्यापु, त्रि, (आदु+ष्यञ्+पुक् रीवतेरकर्मकत्वात् ह्रः। त्रिपारिवेधिनोऽपामिति त्रिद्वादश्च वर्णं दश त्रिपारिवेधि नेट्, व्यौरिकादृते तौ वीरतिका। इत्यमरः। ३। २। २३ इति भाषा। (यथा, मनुः, "आद्यापु नारीरिरिके त्रिपिवीपारिवर्णिते"।

"आद्यापु नरहारिकेव वाग्वेवद्यापवर्णिता"।

इति त्रिपारे ११। ५। ।) वार्त्तिकः।

आद्यीवर्ण, स्त्री, (आद्यस्य उपायस्य दर्शनं।) दूरदर्शनं। ज्ञानवत्तारं इति भाषा।

आद्यवर्ण, त्रि, (आद्यौ वर्णौ यस्य आद्य+अ+बहुव्रीहिः।) वर्णवर्णे। इति श्रुतिः। (आदिः। यथा मनुः,—

"वीरात्मानवर्णेषां वीरवेदाद्यवर्णवां।

इत्र वाद्यवर्णे वर्णेषु तत्रमे विनिवर्तयेत्"।

आद्यार्ध, क्लो, (आद्यौ वर्णे आद्य+अ+भावे ष्यञ्। यद्वा आद्यौ वर्णे आद्यवर्णे यस्य वर्णस्य सः बहुव्रीहिः।) आद्यवर्णः। आद्यवर्णः। इति हेमचन्द्रः।

"आद्यार्धमेव वर्णानां वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

(विरोधिनोऽपि वर्णानां वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।)

आर्यार्ध, क्लो, (त्रिपिवे + ष्यञ्।) वर्णवर्णे वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

"वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

(विरोधिनोऽपि वर्णानां वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।)

आर्यार्ध, क्लो, (त्रिपिवे + ष्यञ्।) वर्णवर्णे वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

"वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

(विरोधिनोऽपि वर्णानां वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।)

आर्यार्ध, क्लो, (त्रिपिवे + ष्यञ्।) वर्णवर्णे वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

"वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

(विरोधिनोऽपि वर्णानां वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।)

आर्यार्ध, क्लो, (त्रिपिवे + ष्यञ्।) वर्णवर्णे वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

"वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

(विरोधिनोऽपि वर्णानां वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।)

आर्यार्ध, क्लो, (त्रिपिवे + ष्यञ्।) वर्णवर्णे वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

"वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

(विरोधिनोऽपि वर्णानां वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।)

आर्यार्ध, क्लो, (त्रिपिवे + ष्यञ्।) वर्णवर्णे वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

"वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।

(विरोधिनोऽपि वर्णानां वर्णं वर्णं वर्णं वर्णं।)

इव ईकारस्यादि तिप्तिपिपे वर्तु इत्यस्य ... रोपस्तिपं तस्य इत्यस्य तिपिपं, आर्षेत्यस्य इत्यस्यत्वम् । आर्षेत्यस्य तस्य इत्य,— "ऐकारौकारौ आत्" इति, इत्यस्यत्वं "पूर्वपरौ वेदस्य" इति वत्यः ।)

आर्षेय, त्रि, (आर्ष + ढक् + ढ ।) ऋषि । ... दित्यः । इत्यस्यत्वः ।

आर्षेयीपुत्र, पु, (आर्षेय + षेय + इत्) ... ईकारोपस्य च इत्यस्यत्वम्) दुर्भाग्यदेवः । ... स्यत्वः । "आर्षेयीपुत्र सदाभाग्यदीनस्यत्व ... दाभाग्यदेवस्यत्वं" । इति भाग्यत्वमञ्जरी । (दिनाभाग्यदेवस्य इत्यं दाभाग्यदीनस्यत्वं दुर्भा । ... आर्षेयस्यदीनस्यत्वं दुर्भा । दैवस्यत्वदि, इव इत्यं दाभाग्य । इत्या इत्यु (।५८।) "आर्षेयं इत्यु ... दाभाग्यदीनस्यत्वं वत्" । "इत्यु इत्यं ... दाभाग्यदीनस्यत्वं वत्" । "इत्यु इत्यं ... दाभाग्यदीनस्यत्वं वत्" । इत्यु इत्यं ।)

आर्षेयं, क्ली, (आर्षेय + अच्) आर्षेयके ... ईकः । (आर्षेयं) इत्यु । दैवस्यं । इत्य, "त्यदि इत्यादि अनादृत्यादु ... स्यत्वेऽत्यत्वेऽत्यत्वेऽत्यत्वे । ... आत्मा इत्यत्वस्यत्वं । ... रात्मे इत्यत्वस्यत्वं । इति दैवस्यत्वं । इत्य ... (इत्य इत्य ।।।८८।) "आर्षेयं" इत्यत्वं वत्" ।)

आर्षेयीदेव, पु, (आर्षेयीवत्यत्व ... ।) इत्यत्वं ... देवः ।

आर्षेयीपिपि, पि, (आर्षेय + पिपि + अच्) ... दैवस्यत्वं । इत्य, "आर्षेयीपिपि ... इत्यत्वं दुर्भा । दैवस्यत्वं ... आर्षेयीपिपि ... दिनाभाग्यदेवस्यत्वं" । इति भाग्यत्वमञ्जरी । (दिनाभाग्यदेवस्य इत्यं आर्षेयीपिपि ... दाभाग्यदीनस्यत्वं दुर्भा । इत्यु इत्यं ।)

आर्षेयस्य, पु, (आर्षेय + अच् + अच्) आर्षेय । इति इत्यस्यत्वं ।

आर्षेयीस्य, पि, (आर्षेय + पिपि + अच्) ... आर्षेयीपिपि । इत्यु ।) दिनाभाग्यदेवस्यत्वं इत्यस्यत्वं । इत्य,— "आर्षेयीपिपि ... दैवस्यत्वं अर्थं । ... पत्यं आर्षेयं ... आर्षेयीपिपि ... दैवस्यत्वं" । इति भाग्यत्वमञ्जरी । (दिनाभाग्यदेवस्य इत्यं आर्षेयीपिपि ... दाभाग्यदीनस्यत्वं दुर्भा । इत्यु इत्यं ।)

आर्षेयस्य, पु, (आर्षेय + अच् + अच्) ... आर्षेय । इति इत्यस्यत्वं ।

आर्षेयीस्य, पि, (आर्षेय + पिपि + अच्) ... आर्षेयीपिपि । इत्यु ।) दिनाभाग्यदेवस्यत्वं इत्यस्यत्वं । इत्य,— "आर्षेयीपिपि ... दैवस्यत्वं अर्थं । ... पत्यं आर्षेयं ... आर्षेयीपिपि ... दैवस्यत्वं" । इति भाग्यत्वमञ्जरी । (दिनाभाग्यदेवस्य इत्यं आर्षेयीपिपि ... दाभाग्यदीनस्यत्वं दुर्भा । इत्यु इत्यं ।)

आर्षेयस्य, पु, (आर्षेय + अच् + अच्) ... आर्षेय । इति इत्यस्यत्वं ।

आर्षेयीस्य, पि, (आर्षेय + पिपि + अच्) ... आर्षेयीपिपि । इत्यु ।) दिनाभाग्यदेवस्यत्वं इत्यस्यत्वं । इत्य,— "आर्षेयीपिपि ... दैवस्यत्वं अर्थं । ... पत्यं आर्षेयं ... आर्षेयीपिपि ... दैवस्यत्वं" । इति भाग्यत्वमञ्जरी । (दिनाभाग्यदेवस्य इत्यं आर्षेयीपिपि ... दाभाग्यदीनस्यत्वं दुर्भा । इत्यु इत्यं ।)

दिवः। दधा। आनर्धिषीन्देवेभ्यः इत्यादिना आङ्पूर्वस्यार्धेर्धेः। दधा मिनोतेर्वा। इत्यादेः। "आनर्ध प्रसादयेत्" इत्यादौ तेन रूपं दधा वर्धं"। इत्यमरोत्तरार्द्धे।

"आनर्धा वार्धं वर्द्धयन् विद्विषन्तो वर्धयेत्" इति त्रिकाण्डे।

देवसमूहे "ओकोऽग्निः शिवोऽमात्र इति"। अथ ओकोऽग्निः इति व्याख्यातं व्याख्यातमेवेत्यर्थः।

आनर्च, जौ, (आनर्चति अर्चनं करोति इति। आङ्+अर्च+अण्+ङीप्।) अर्चनकर्त्रनुसरणार्थम्। तस्य गुरुवादि। इत्यमरः। अन्यत्रार्थे। तस्य देवभूमादि। इत्यमरटीकायाम्।

आनड्व, त्रि, (आङ्+वह्+अर्शआदि+अच्।) सशक्तः। इति हेमचन्द्रः। (यथा ऋक्षे।

"अहमनड्वानहिमिवाऽऽनड्वान्")।

आनर्त्त, जौ, (आनर्तति नर्तनं करोति। आङ्+अर्च+अण्+ङीप्।) अर्चनकर्त्रनुसरणार्थम्। तस्य गुरुवादि। इत्यमरः। अन्यत्रार्थे। तस्य देवभूमादि। इत्यमरटीकायाम्।

आनड्व, त्रि, (आङ्+वह्+अर्शआदि+अच्।) सशक्तः। इति हेमचन्द्रः। (यथा ऋक्षे।

"अहमनड्वानहिमिवाऽऽनड्वान्")।

आनर्त्त, जौ, (आनर्तति नर्तनं करोति। आङ्+नृत्+घञ्।) नृत्तम्। इत्यमरः। (यथा ऋक्षे।

"तदानर्त्त मनुष्याणां त्रिलोक्याः" इति रघुः। ३। १।)

आनर्त्त, पुं, (आङ्+नृत्+घञ्।) आकाशः। तस्य कर्त्ता। आनर्त्तयतु इ प्रजाः इ प्रजाः इ प्रजाः इ प्रजाः इ प्रजाः। इ प्रजाः। (यथा, उत्तरचरिते।

"क्षणात्तव नेदात्मा यत्र विश्वात्म स्मरः"। तथा।

"आनर्त्त प्रभवो विश्वः स च विश्वात्म स्मरः"। इति त्रिकाण्डशेषः।

आनर्त्त, त्रि, (आनर्त्त+अण्।) आनर्त्तदेशभवः। इति हेमचन्द्रः।

आनर्त्त, त्रि, (आनर्त्त+अण्।) आनर्त्तदेशभवः। इति हेमचन्द्रः।

आनर्त्त, जौ, (आनर्त्त+अण्+ङीप्।) आनर्त्तदेशभवा स्त्री। इत्यमरः। तस्यदेशे च

आप्तदक्षिण, त्रि, (आप्त + दक्ष + इन + ङीप्) आप्तदक्षिणा देनेवाली स्त्री।
आप्तदक्षिणा, स्त्री, (आप्त + दक्ष + इन + टाप्) आप्तदक्षिणा देनेवाली स्त्री।
आप्तदक्षिणी, स्त्री, (आप्त + दक्ष + इन + ङीप्) आप्तदक्षिणा देनेवाली स्त्री।
आप्तपुर, क्ली, (आप्त + पुर।) आप्तपुरोहितकृत्यं। यथा आप्तपुरं। स्वं आप्तपुरोहितकृत्यं। यथा आप्तं। प्रयोगः। आप्तपुरं। दक्षिणं। आप्तपुरं। देहस्वत्वं। दिव्यं। आप्तपुरं। देवस्वत्वं। दिव्यं। आप्तपुरं। देवस्वत्वं। दिव्यं। आप्तपुरं। देव

आप्त

आप्त

आप्ता

विश्वसनीय। ४ सर्वज्ञ। ५ ब्रह्मा। ६ शिव। ७ ब्रह्मसर।

आप्त, स्त्री, (आप्+क्त+ङीप्।) विवाहित। ब्रह्मसर।

आप्तकाम, त्रि, (आप्तः कामो येन।) जिसकी इच्छा पूर्ण हो गई हो। (इच्छा पूर्ण होने पर)

"आप्तकामस्य को रोषः प्रतिपत्तव्यमात्मनः"।)

आप्तता, स्त्री, (आप्त+तल्+टाप्।) विवाहित। इति शब्दमुक्तावली।

आप्तपति, पुं, (आप्तः पतिः।) ब्रह्मा। इति हेमचन्द्रः।

आप्तपुरुष, पुं, (आप्तश्चासौ पुरुषश्च।) आप्तः। अमरः।

आप्तवाक्य, न, (आप्तस्य वाक्यम्।) आप्तोक्त। तत्त्वार्थ। आप्तवचन २। ब्रह्मसर। ३ शास्त्र। इति मेदिनी। ४ (यथा भाषापरिच्छेदे,—

"आप्तश्रुतिः संविदो वाक्यं विशेषेऽर्थे मतम्। तज्ज्ञानं शब्दजन्यं तद्विशेषे शब्द उच्यते"।

तथा त्रिशोधरे,—

"वर्णपदवाक्यसङ्घातः शब्दो ज्ञानकारणम्। आप्तवाक्यमिति प्रोक्तं तत्प्रमाणं तदर्थधीः"।)

आप्तवत्सल, त्रि, (आप्तेषु आप्ते वर्त्मनि वत्सलः अनुग्रहवान्।) ब्रह्मसर। ब्रह्मसर।

("आप्तवत्सलतया रैवतस्यात्मजस्तदा"।

इति रघुः २०। १४०।

"सार्वभौमश्चक्रवाकश्चार्तिहृत्सत्यवत्सलः"।

इति हेमः ४०।)

आप्तशास्त्र, स्त्री, (वेद, प्रतिपाद्य उपदेश आदि जानेवाले इति आप्त। कुलीनति समाज। समाजे। इत्यादि व्यवहार। सत्यवेदिनस्तत्प्रणीतानि आप्तशास्त्राणि विशेषं। आप्तशास्त्रविरुद्धार्थो वक्तव्यः इति चन्द्रः। विवेकस्तत्र दानं। ब्रह्मसर। ब्रह्म ब्रह्मसर। ब्रह्मसर इति आप्त।

आप्तस, पुं (आप्तैरिव्यवहारं एकमात्। आप्त+अस+ड अप्+क्विप्।) ब्रह्मसर। इति शब्दरत्नावली।

("तत्तेऽनन्तर्हितिर्मूला आप्तसा अनुकल्पकाः"। इति भट्टिकाव्ये। तथा च हरिवंशे,—

"न ब्रूते यस्तु दुःखे दुःखं परस्य सत्यमनुभम्। परिहरं तस्य न मृत्युः स्यात् आप्तसं तमवत्"।)

आप्तसम, पुं, (आप्तस्यापदानेन समृद्धिर्विवेक। "आप्तसमृद्धिपुरुषानां सामान्यतस्तद्विद्यानां। ब्रह्मसरसमानां आप्तसमृद्धयस्तदा। ब्रह्मसरसमानां सर्वेषां ब्रह्मसरसमानां। ब्रह्मसरो ब्रह्मसर ब्रह्मसरसमानां"। इति ब्रह्मसरसमानां।

आप्तसर्वज्ञ, पुं, (आप्तः सर्वज्ञश्चासौ।) ब्रह्मसर। ब्रह्मसर+क्विप्।) विश्वेश्वरः। इति शब्दरत्नावली।

आप्तसर्व, पुं, (आप्तः सर्वः।) पुरुषोत्तमः। ब्रह्मसरसमानां।

आप्तसर्वज्ञ, पुं, (आप्तः सर्वज्ञः।) ब्रह्मसर। इति शब्दरत्नावली।

आप्तसर्वज्ञा, स्त्री, (आप्तः सर्वज्ञा

आव

आशा

आशी

दयता इत्युक्तम्। "वर्षशतोपयुक्ते आयुषि दश दशकालाभोगेनोपभोक्तव्ये"।
वर्षशतं वर्षं। दशभिः इति वीप्सायां। वर्षशतम्-मुखकालमवच्छिद्य। अवधिना इति भावः। दशाः,—
"दशैव वर्षशतम् आयुः स कालोऽयं प्रवर्तितः"।
इति लक्षणसंयोगात्।

आयुष्टरत्वि, त्रि, (आयुरत्र अस्ति अत्र। आयुस् + इनि।) आयुर्वर्धनशिलमात्रादि। दशा।
आयुष्पत्नी[स्त्री], (आयुः पत्नी।) आयुर्वर्धनकारिणी। तस्य पत्नीत्वम्। आयुर्वर्धने आयुः पत्नीत्वात्तथात्वम्। आयुर्वर्धनकारिणी। अन्यत्र, सर्वत्र देवीविशेषः। तस्याश्चित्रे क्रियमाणे। रविसंक्रान्तिविधाने तस्याः पूजनं यथा,—
"आयुष्पत्नीं समभ्यर्च्य रविसंक्रमणादिने। आयुषा युज्यते सोऽपि नात्र कार्या विचारणा॥"
इति तत्पूजाफलम्। "आयुष्पत्नीं समभ्यर्च्य" इति विशेषवचनात् अन्यत्रापि संक्रान्तौ तस्याः पूजा। तत्पूजा च संक्रान्तिशब्दे द्रष्टव्या। तस्याः पूजायां विशेषः संक्रान्तिशब्दे दर्शितः।

आयुष्मत्, त्रि, (आयुरस्य अस्ति। आयुस् + मतुप्।) आयुर्वत्। चिरजीवी। तत्पर्यायः। चिरंजीवी २ चिरायुः ३ चिरजीवी ४ चिरंजीवी ५ चिरायुः ६ चिरजीवी ७ चिरंजीवी ८ चिरायुः ९ चिरजीवी १० चिरंजीवी ११ चिरायुः १२ चिरजीवी १३ चिरंजीवी १४ चिरायुः १५ चिरजीवी १६ चिरंजीवी १७ चिरायुः १८ चिरजीवी १९ चिरंजीवी २० चिरायुः २१ चिरजीवी २२ चिरंजीवी २३ चिरायुः २४ चिरजीवी २५ चिरंजीवी २६ चिरायुः २७ चिरजीवी २८ चिरंजीवी २९ चिरायुः ३० चिरजीवी ३१ चिरंजीवी ३२ चिरायुः ३३ चिरजीवी ३४ चिरंजीवी ३५ चिरायुः ३६ चिरजीवी ३७ चिरंजीवी ३८ चिरायुः ३९ चिरजीवी ४० चिरंजीवी ४१ चिरायुः ४२ चिरजीवी ४३ चिरंजीवी ४४ चिरायुः ४५ चिरजीवी ४६ चिरंजीवी ४७ चिरायुः ४८ चिरजीवी ४९ चिरंजीवी ५० चिरायुः ५१ चिरजीवी ५२ चिरंजीवी ५३ चिरायुः ५४ चिरजीवी ५५ चिरंजीवी ५६ चिरायुः ५७ चिरजीवी ५८ चिरंजीवी ५९ चिरायुः ६० चिरजीवी ६१ चिरंजीवी ६२ चिरायुः ६३ चिरजीवी ६४ चिरंजीवी ६५ चिरायुः ६६ चिरजीवी ६७ चिरंजीवी ६८ चिरायुः ६९ चिरजीवी ७० चिरंजीवी ७१ चिरायुः ७२ चिरजीवी ७३ चिरंजीवी ७४ चिरायुः ७५ चिरजीवी ७६ चिरंजीवी ७७ चिरायुः ७८ चिरजीवी ७९ चिरंजीवी ८० चिरायुः ८१ चिरजीवी ८२ चिरंजीवी ८३ चिरायुः ८४ चिरजीवी ८५ चिरंजीवी ८६ चिरायुः ८७ चिरजीवी ८८ चिरंजीवी ८९ चिरायुः ९० चिरजीवी ९१ चिरंजीवी ९२ चिरायुः ९३ चिरजीवी ९४ चिरंजीवी ९५ चिरायुः ९६ चिरजीवी ९७ चिरंजीवी ९८ चिरायुः ९९ चिरजीवी १०० चिरंजीवी १०१ चिरायुः १०२ चिरजीवी १०३ चिरंजीवी १०४ चिरायुः १०५ चिरजीवी १०६ चिरंजीवी १०७ चिरायुः १०८ चिरजीवी १०९ चिरंजीवी ११० चिरायुः १११ चिरजीवी ११२ चिरंजीवी ११३ चिरायुः ११४ चिरजीवी ११५ चिरंजीवी ११६ चिरायुः ११७ चिरजीवी ११८ चिरंजीवी ११९ चिरायुः १२० चिरजीवी १२१ चिरंजीवी १२२ चिरायुः १२३ चिरजीवी १२४ चिरंजीवी १२५ चिरायुः १२६ चिरजीवी १२७ चिरंजीवी १२८ चिरायुः १२९ चिरजीवी १३० चिरंजीवी १३१ चिरायुः १३२ चिरजीवी १३३ चिरंजीवी १३४ चिरायुः १३५ चिरजीवी १३६ चिरंजीवी १३७ चिरायुः १३८ चिरजीवी १३९ चिरंजीवी १४० चिरायुः १४१ चिरजीवी १४२ चिरंजीवी १४३ चिरायुः १४४ चिरजीवी १४५ चिरंजीवी १४६ चिरायुः १४७ चिरजीवी १४८ चिरंजीवी १४९ चिरायुः १५० चिरजीवी १५१ चिरंजीवी १५२ चिरायुः १५३ चिरजीवी १५४ चिरंजीवी १५५ चिरायुः १५६ चिरजीवी १५७ चिरंजीवी १५८ चिरायुः १५९ चिरजीवी १६० चिरंजीवी १६१ चिरायुः १६२ चिरजीवी १६३ चिरंजीवी १६४ चिरायुः १६५ चिरजीवी १६६ चिरंजीवी १६७ चिरायुः १६८ चिरजीवी १६९ चिरंजीवी १७० चिरायुः १७१ चिरजीवी १७२ चिरंजीवी १७३ चिरायुः १७४ चिरजीवी १७५ चिरंजीवी १७६ चिरायुः १७७ चिरजीवी १७८ चिरंजीवी १७९ चिरायुः १८० चिरजीवी १८१ चिरंजीवी १८२ चिरायुः १८३ चिरजीवी १८४ चिरंजीवी १८५ चिरायुः १८६ चिरजीवी १८७ चिरंजीवी १८८ चिरायुः १८९ चिरजीवी १९० चिरंजीवी १९१ चिरायुः १९२ चिरजीवी १९३ चिरंजीवी १९४ चिरायुः १९५ चिरजीवी १९६ चिरंजीवी १९७ चिरायुः १९८ चिरजीवी १९९ चिरंजीवी २०० चिरायुः २०१ चिरजीवी २०२ चिरंजीवी २०३ चिरायुः २०४ चिरजीवी २०५ चिरंजीवी २०६ चिरायुः २०७ चिरजीवी २०८ चिरंजीवी २०९ चिरायुः २१० चिरजीवी २११ चिरंजीवी २१२ चिरायुः २१३ चिरजीवी २१४ चिरंजीवी २१५ चिरायुः २१६ चिरजीवी २१७ चिरंजीवी २१८ चिरायुः २१९ चिरजीवी २२० चिरंजीवी २२१ चिरायुः २२२ चिरजीवी २२३ चिरंजीवी २२४ चिरायुः २२५ चिरजीवी २२६ चिरंजीवी २२७ चिरायुः २२८ चिरजीवी २२९ चिरंजीवी २३० चिरायुः २३१ चिरजीवी २३२ चिरंजीवी २३३ चिरायुः २३४ चिरजीवी २३५ चिरंजीवी २३६ चिरायुः २३७ चिरजीवी २३८ चिरंजीवी २३९ चिरायुः २४० चिरजीवी २४१ चिरंजीवी २४२ चिरायुः २४३ चिरजीवी २४४ चिरंजीवी २४५ चिरायुः २४६ चिरजीवी २४७ चिरंजीवी २४८ चिरायुः २४९ चिरजीवी २५० चिरंजीवी २५१ चिरायुः २५२ चिरजीवी २५३ चिरंजीवी २५४ चिरायुः २५५ चिरजीवी २५६ चिरंजीवी २५७ चिरायुः २५८ चिरजीवी २५९ चिरंजीवी २६० चिरायुः २६१ चिरजीवी २६२ चिरंजीवी २६३ चिरायुः २६४ चिरजीवी २६५ चिरंजीवी २६६ चिरायुः २६७ चिरजीवी २६८ चिरंजीवी २६९ चिरायुः २७० चिरजीवी २७१ चिरंजीवी २७२ चिरायुः २७३ चिरजीवी २७४ चिरंजीवी २७५ चिरायुः २७६ चिरजीवी २७७ चिरंजीवी २७८ चिरायुः २७९ चिरजीवी २८० चिरंजीवी २८१ चिरायुः २८२ चिरजीवी २८३ चिरंजीवी २८४ चिरायुः २८५ चिरजीवी २८६ चिरंजीवी २८७ चिरायुः २८८ चिरजीवी २८९ चिरंजीवी २९० चिरायुः २९१ चिरजीवी २९२ चिरंजीवी २९३ चिरायुः २९४ चिरजीवी २९५ चिरंजीवी २९६ चिरायुः २९७ चिरजीवी २९८ चिरंजीवी २९९ चिरायुः ३०० चिरजीवी ३०१ चिरंजीवी ३०२ चिरायुः ३०३ चिरजीवी ३०४ चिरंजीवी ३०५ चिरायुः ३०६ चिरजीवी ३०७ चिरंजीवी ३०८ चिरायुः ३०९ चिरजीवी ३१० चिरंजीवी ३११ चिरायुः ३१२ चिरजीवी ३१३ चिरंजीवी ३१४ चिरायुः ३१५ चिरजीवी ३१६ चिरंजीवी ३१७ चिरायुः ३१८ चिरजीवी ३१९ चिरंजीवी ३२० चिरायुः ३२१ चिरजीवी ३२२ चिरंजीवी ३२३ चिरायुः ३२४ चिरजीवी ३२५ चिरंजीवी ३२६ चिरायुः ३२७ चिरजीवी ३२८ चिरंजीवी ३२९ चिरायुः ३३० चिरजीवी ३३१ चिरंजीवी ३३२ चिरायुः ३३३ चिरजीवी ३३४ चिरंजीवी ३३५ चिरायुः ३३६ चिरजीवी ३३७ चिरंजीवी ३३८ चिरायुः ३३९ चिरजीवी ३४० चिरंजीवी ३४१ चिरायुः ३४२ चिरजीवी ३४३ चिरंजीवी ३४४ चिरायुः ३४५ चिरजीवी ३४६ चिरंजीवी ३४७ चिरायुः ३४८ चिरजीवी ३४९ चिरंजीवी ३५० चिरायुः ३५१ चिरजीवी ३५२ चिरंजीवी ३५३ चिरायुः ३५४ चिरजीवी ३५५ चिरंजीवी ३५६ चिरायुः ३५७ चिरजीवी ३५८ चिरंजीवी ३५९ चिरायुः ३६० चिरजीवी ३६१ चिरंजीवी ३६२ चिरायुः ३६३ चिरजीवी ३६४ चिरंजीवी ३६५ चिरायुः ३६६ चिरजीवी ३६७ चिरंजीवी ३६८ चिरायुः ३६९ चिरजीवी ३७० चिरंजीवी ३७१ चिरायुः ३७२ चिरजीवी ३७३ चिरंजीवी ३७४ चिरायुः ३७५ चिरजीवी ३७६ चिरंजीवी ३७७ चिरायुः ३७८ चिरजीवी ३७९ चिरंजीवी ३८० चिरायुः ३८१ चिरजीवी ३८२ चिरंजीवी ३८३ चिरायुः ३८४ चिरजीवी ३८५ चिरंजीवी ३८६ चिरायुः ३८७ चिरजीवी ३८८ चिरंजीवी ३८९ चिरायुः ३९० चिरजीवी ३९१ चिरंजीवी ३९२ चिरायुः ३९३ चिरजीवी ३९४ चिरंजीवी ३९५ चिरायुः ३९६ चिरजीवी ३९७ चिरंजीवी ३९८ चिरायुः ३९९ चिरजीवी ४०० चिरंजीवी ४०१ चिरायुः ४०२ चिरजीवी ४०३ चिरंजीवी ४०४ चिरायुः ४०५ चिरजीवी ४०६ चिरंजीवी ४०७ चिरायुः ४०८ चिरजीवी ४०९ चिरंजीवी ४१० चिरायुः ४११ चिरजीवी ४१२ चिरंजीवी ४१३ चिरायुः ४१४ चिरजीवी ४१५ चिरंजीवी ४१६ चिरायुः ४१७ चिरजीवी ४१८ चिरंजीवी ४१९ चिरायुः ४२० चिरजीवी ४२१ चिरंजीवी ४२२ चिरायुः ४२३ चिरजीवी ४२४ चिरंजीवी ४२५ चिरायुः ४२६ चिरजीवी ४२७ चिरंजीवी ४२८ चिरायुः ४२९ चिरजीवी ४३० चिरंजीवी ४३१ चिरायुः ४३२ चिरजीवी ४३३ चिरंजीवी ४३४ चिरायुः ४३५ चिरजीवी ४३६ चिरंजीवी ४३७ चिरायुः ४३८ चिरजीवी ४३९ चिरंजीवी ४४० चिरायुः ४४१ चिरजीवी ४४२ चिरंजीवी ४४३ चिरायुः ४४४ चिरजीवी ४४५ चिरंजीवी ४४६ चिरायुः ४४७ चिरजीवी ४४८ चिरंजीवी ४४९ चिरायुः ४५० चिरजीवी ४५१ चिरंजीवी ४५२ चिरायुः ४५३ चिरजीवी ४५४ चिरंजीवी ४५५ चिरायुः ४५६ चिरजीवी ४५७ चिरंजीवी ४५८ चिरायुः ४५९ चिरजीवी ४६० चिरंजीवी ४६१ चिरायुः ४६२ चिरजीवी ४६३ चिरंजीवी ४६४ चिरायुः ४६५ चिरजीवी ४६६ चिरंजीवी ४६७ चिरायुः ४६८ चिरजीवी ४६९ चिरंजीवी ४७० चिरायुः ४७१ चिरजीवी ४७२ चिरंजीवी ४७३ चिरायुः ४७४ चिरजीवी ४७५ चिरंजीवी ४७६ चिरायुः ४७७ चिरजीवी ४७८ चिरंजीवी ४७९ चिरायुः ४८० चिरजीवी ४८१ चिरंजीवी ४८२ चिरायुः ४८३ चिरजीवी ४८४ चिरंजीवी ४८५ चिरायुः ४८६ चिरजीवी ४८७ चिरंजीवी ४८८ चिरायुः ४८९ चिरजीवी ४९० चिरंजीवी ४९१ चिरायुः ४९२ चिरजीवी ४९३ चिरंजीवी ४९४ चिरायुः ४९५ चिरजीवी ४९६ चिरंजीवी ४९७ चिरायुः ४९८ चिरजीवी ४९९ चिरंजीवी ५०० चिरायुः ५०१ चिरजीवी ५०२ चिरंजीवी ५०३ चिरायुः ५०४ चिरजीवी ५०५ चिरंजीवी ५०६ चिरायुः ५०७ चिरजीवी ५०८ चिरंजीवी ५०९ चिरायुः ५१० चिरजीवी ५११ चिरंजीवी ५१२ चिरायुः ५१३ चिरजीवी ५१४ चिरंजीवी ५१५ चिरायुः ५१६ चिरजीवी ५१७ चिरंजीवी ५१८ चिरायुः ५१९ चिरजीवी ५२० चिरंजीवी ५२१ चिरायुः ५२२ चिरजीवी ५२३ चिरंजीवी ५२४ चिरायुः ५२५ चिरजीवी ५२६ चिरंजीवी ५२७ चिरायुः ५२८ चिरजीवी ५२९ चिरंजीवी ५३० चिरायुः ५३१ चिरजीवी ५३२ चिरंजीवी ५३३ चिरायुः ५३४ चिरजीवी ५३५ चिरंजीवी ५३६ चिरायुः ५३७ चिरजीवी ५३८ चिरंजीवी ५३९ चिरायुः ५४० चिरजीवी ५४१ चिरंजीवी ५४२ चिरायुः ५४३ चिरजीवी ५४४ चिरंजीवी ५४५ चिरायुः ५४६ चिरजीवी ५४७ चिरंजीवी ५४८ चिरायुः ५४९ चिरजीवी ५५० चिरंजीवी ५५१ चिरायुः ५५२ चिरजीवी ५५३ चिरंजीवी ५५४ चिरायुः ५५५ चिरजीवी ५५६ चिरंजीवी ५५७ चिरायुः ५५८ चिरजीवी ५५९ चिरंजीवी ५६० चिरायुः ५६१ चिरजीवी ५६२ चिरंजीवी ५६३ चिरायुः ५६४ चिरजीवी ५६५ चिरंजीवी ५६६ चिरायुः ५६७ चिरजीवी ५६८ चिरंजीवी ५६९ चिरायुः ५७० चिरजीवी ५७१ चिरंजीवी ५७२ चिरायुः ५७३ चिरजीवी ५७४ चिरंजीवी ५७५ चिरायुः ५७६ चिरजीवी ५७७ चिरंजीवी ५७८ चिरायुः ५७९ चिरजीवी ५८० चिरंजीवी ५८१ चिरायुः ५८२ चिरजीवी ५८३ चिरंजीवी ५८४ चिरायुः ५८५ चिरजीवी ५८६ चिरंजीवी ५८७ चिरायुः ५८८ चिरजीवी ५८९ चिरंजीवी ५९० चिरायुः ५९१ चिरजीवी ५९२ चिरंजीवी ५९३ चिरायुः ५९४ चिरजीवी ५९५ चिरंजीवी ५९६ चिरायुः ५९७ चिरजीवी ५९८ चिरंजीवी ५९९ चिरायुः ६०० चिरजीवी ६०१ चिरंजीवी ६०२ चिरायुः ६०३ चिरजीवी ६०४ चिरंजीवी ६०५ चिरायुः ६०६ चिरजीवी ६०७ चिरंजीवी ६०८ चिरायुः ६०९ चिरजीवी ६१० चिरंजीवी ६११ चिरायुः ६१२ चिरजीवी ६१३ चिरंजीवी ६१४ चिरायुः ६१५ चिरजीवी ६१६ चिरंजीवी ६१७ चिरायुः ६१८ चिरजीवी ६१९ चिरंजीवी ६२० चिरायुः ६२१ चिरजीवी ६२२ चिरंजीवी ६२३ चिरायुः ६२४ चिरजीवी ६२५ चिरंजीवी ६२६ चिरायुः ६२७ चिरजीवी ६२८ चिरंजीवी ६२९ चिरायुः ६३० चिरजीवी ६३१ चिरंजीवी ६३२ चिरायुः ६३३ चिरजीवी ६३४ चिरंजीवी ६३५ चिरायुः ६३६ चिरजीवी ६३७ चिरंजीवी ६३८ चिरायुः ६३९ चिरजीवी ६४० चिरंजीवी ६४१ चिरायुः ६४२ चिरजीवी ६४३ चिरंजीवी ६४४ चिरायुः ६४५ चिरजीवी ६४६ चिरंजीवी ६४७ चिरायुः ६४८ चिरजीवी ६४९ चिरंजीवी ६५० चिरायुः ६५१ चिरजीवी ६५२ चिरंजीवी ६५३ चिरायुः ६५४ चिरजीवी ६५५ चिरंजीवी ६५६ चिरायुः ६५७ चिरजीवी ६५८ चिरंजीवी ६५९ चिरायुः ६६० चिरजीवी ६६१ चिरंजीवी ६६२ चिरायुः ६६३ चिरजीवी ६६४ चिरंजीवी ६६५ चिरायुः ६६६ चिरजीवी ६६७ चिरंजीवी ६६८ चिरायुः ६६९ चिरजीवी ६७० चिरंजीवी ६७१ चिरायुः ६७२ चिरजीवी ६७३ चिरंजीवी ६७४ चिरायुः ६७५ चिरजीवी ६७६ चिरंजीवी ६७७ चिरायुः ६७८ चिरजीवी ६७९ चिरंजीवी ६८० चिरायुः ६८१ चिरजीवी ६८२ चिरंजीवी ६८३ चिरायुः ६८४ चिरजीवी ६८५ चिरंजीवी ६८६ चिरायुः ६८७ चिरजीवी ६८८ चिरंजीवी ६८९ चिरायुः ६९० चिरजीवी ६९१ चिरंजीवी ६९२ चिरायुः ६९३ चिरजीवी ६९४ चिरंजीवी ६९५ चिरायुः ६९६ चिरजीवी ६९७ चिरंजीवी ६९८ चिरायुः ६९९ चिरजीवी ७०० चिरंजीवी ७०१ चिरायुः ७०२ चिरजीवी ७०३ चिरंजीवी ७०४ चिरायुः ७०५ चिरजीवी ७०६ चिरंजीवी ७०७ चिरायुः ७०८ चिरजीवी ७०९ चिरंजीवी ७१० चिरायुः ७११ चिरजीवी ७१२ चिरंजीवी ७१३ चिरायुः ७१४ चिरजीवी ७१५ चिरंजीवी ७१६ चिरायुः ७१७ चिरजीवी ७१८ चिरंजीवी ७१९ चिरायुः ७२० चिरजीवी ७२१ चिरंजीवी ७२२ चिरायुः ७२३ चिरजीवी ७२४ चिरंजीवी ७२५ चिरायुः ७२६ चिरजीवी ७२७ चिरंजीवी ७२८ चिरायुः ७२९ चिरजीवी ७३० चिरंजीवी ७३१ चिरायुः ७३२ चिरजीवी ७३३ चिरंजीवी ७३४ चिरायुः ७३५ चिरजीवी ७३६ चिरंजीवी ७३७ चिरायुः ७३८ चिरजीवी ७३९ चिरंजीवी ७४० चिरायुः ७४१ चिरजीवी ७४२ चिरंजीवी ७४३ चिरायुः ७४४ चिरजीवी ७४५ चिरंजीवी ७४६ चिरायुः ७४७ चिरजीवी ७४८ चिरंजीवी ७४९ चिरायुः ७५० चिरजीवी ७५१ चिरंजीवी ७५२ चिरायुः ७५३ चिरजीवी ७५४ चिरंजीवी ७५५ चिरायुः ७५६ चिरजीवी ७५७ चिरंजीवी ७५८ चिरायुः ७५९ चिरजीवी ७६० चिरंजीवी ७६१ चिरायुः ७६२ चिरजीवी ७६३ चिरंजीवी ७६४ चिरायुः ७६५ चिरजीवी ७६६ चिरंजीवी ७६७ चिरायुः ७६८ चिरजीवी ७६९ चिरंजीवी ७७० चिरायुः ७७१ चिरजीवी ७७२ चिरंजीवी ७७३ चिरायुः ७७४ चिरजीवी ७७५ चिरंजीवी ७७६ चिरायुः ७७७ चिरजीवी ७७८ चिरंजीवी ७७९ चिरायुः ७८० चिरजीवी ७८१ चिरंजीवी ७८२ चिरायुः ७८३ चिरजीवी ७८४ चिरंजीवी ७८५ चिरायुः ७८६ चिरजीवी ७८७ चिरंजीवी ७८८ चिरायुः ७८९ चिरजीवी ७९० चिरंजीवी ७९१ चिरायुः ७९२ चिरजीवी ७९३ चिरंजीवी ७९४ चिरायुः ७९५ चिरजीवी ७९६ चिरंजीवी ७९७ चिरायुः ७९८ चिरजीवी ७९९ चिरंजीवी ८०० चिरायुः ८०१ चिरजीवी ८०२ चिरंजीवी ८०३ चिरायुः ८०४ चिरजीवी ८०५ चिरंजीवी ८०६ चिरायुः ८०७ चिरजीवी ८०८ चिरंजीवी ८०९ चिरायुः ८१० चिरजीवी ८११ चिरंजीवी ८१२ चिरायुः ८१३ चिरजीवी ८१४ चिरंजीवी ८१५ चिरायुः ८१६ चिरजीवी ८१७ चिरंजीवी ८१८ चिरायुः ८१९ चिरजीवी ८२० चिरंजीवी ८२१ चिरायुः ८२२ चिरजीवी ८२३ चिरंजीवी ८२४ चिरायुः ८२५ चिरजीवी ८२६ चिरंजीवी ८२७ चिरायुः ८२८ चिरजीवी ८२९ चिरंजीवी ८३० चिरायुः ८३१ चिरजीवी ८३२ चिरंजीवी ८३३ चिरायुः ८३४ चिरजीवी ८३५ चिरंजीवी ८३६ चिरायुः ८३७ चिरजीवी ८३८ चिरंजीवी ८३९ चिरायुः ८४० चिरजीवी ८४१ चिरंजीवी ८४२ चिरायुः ८४३ चिरजीवी ८४४ चिरंजीवी ८४५ चिरायुः ८४६ चिरजीवी ८४७ चिरंजीवी ८४८ चिरायुः ८४९ चिरजीवी ८५० चिरंजीवी ८५१ चिरायुः ८५२ चिरजीवी ८५३ चिरंजीवी ८५४ चिरायुः ८५५ चिरजीवी ८५६ चिरंजीवी ८५७ चिरायुः ८५८ चिरजीवी ८५९ चिरंजीवी ८६० चिरायुः ८६१ चिरजीवी ८६२ चिरंजीवी ८६३ चिरायुः ८६४ चिरजीवी ८६५ चिरंजीवी ८६६ चिरायुः ८६७ चिरजीवी ८६८ चिरंजीवी ८६९ चिरायुः ८७० चिरजीवी ८७१ चिरंजीवी ८७२ चिरायुः ८७३ चिरजीवी ८७४ चिरंजीवी ८७५ चिरायुः ८७६ चिरजीवी ८७७ चिरंजीवी ८७८ चिरायुः ८७९ चिरजीवी ८८० चिरंजीवी ८८१ चिरायुः ८८२ चिरजीवी ८८३ चिरंजीवी ८८४ चिरायुः ८८५ चिरजीवी ८८६ चिरंजीवी ८८७ चिरायुः ८८८ चिरजीवी ८८९ चिरंजीवी ८९० चिरायुः ८९१ चिरजीवी ८९२ चिरंजीवी ८९३ चिरायुः ८९४ चिरजीवी ८९५ चिरंजीवी ८९६ चिरायुः ८९७ चिरजीवी ८९८ चिरंजीवी ८९९ चिरायुः ९०० चिरजीवी ९०१ चिरंजीवी ९०२ चिरायुः ९०३ चिरजीवी ९०४ चिरंजीवी ९०५ चिरायुः ९०६ चिरजीवी ९०७ चिरंजीवी ९०८ चिरायुः ९०९ चिरजीवी ९१० चिरंजीवी ९११ चिरायुः ९१२ चिरजीवी ९१३ चिरंजीवी ९१४ चिरायुः ९१५ चिरजीवी ९१६ चिरंजीवी ९१७ चिरायुः ९१८ चिरजीवी ९१९ चिरंजीवी ९२० चिरायुः ९२१ चिरजीवी ९२२ चिरंजीवी ९२३ चिरायुः ९२४ चिरजीवी ९२५ चिरंजीवी ९२६ चिरायुः ९२७ चिरजीवी ९२८ चिरंजीवी ९२९ चिरायुः ९३० चिरजीवी ९३१ चिरंजीवी ९३२ चिरायुः ९३३ चिरजीवी ९३४ चिरंजीवी ९३५ चिरायुः ९३६ चिरजीवी ९३७ चिरंजीवी ९३८ चिरायुः ९३९ चिरजीवी ९४० चिरंजीवी ९४१ चिरायुः ९४२ चिरजीवी ९४३ चिरंजीवी ९४४ चिरायुः ९४५ चिरजीवी ९४६ चिरंजीवी ९४७ चिरायुः ९४८ चिरजीवी ९४९ चिरंजीवी ९५० चिरायुः ९५१ चिरजीवी ९५२ चिरंजीवी ९५३ चिरायुः ९५४ चिरजीवी ९५५ चिरंजीवी ९५६ चिरायुः ९५७ चिरजीवी ९५८ चिरंजीवी ९५९ चिरायुः ९६० चिरजीवी ९६१ चिरंजीवी ९६२ चिरायुः ९६३ चिरजीवी ९६४ चिरंजीवी ९६५ चिरायुः ९६६ चिरजीवी ९६७ चिरंजीवी ९६८ चिरायुः ९६९ चिरजीवी ९७० चिरंजीवी ९७१ चिरायुः ९७२ चिरजीवी ९७३ चिरंजीवी ९७४ चिरायुः ९७५ चिरजीवी ९७६ चिरंजीवी ९७७ चिरायुः ९७८ चिरजीवी ९७९ चिरंजीवी ९८० चिरायुः ९८१ चिरजीवी ९८२ चिरंजीवी ९८३ चिरायुः ९८४ चिरजीवी ९८५ चिरंजीवी ९८६ चिरायुः ९८७ चिरजीवी ९८८ चिरंजीवी ९८९ चिरायुः ९९० चिरजीवी ९९१ चिरंजीवी ९९२ चिरायुः ९९३ चिरजीवी ९९४ चिरंजीवी ९९५ चिरायुः ९९६ चिरजीवी ९९७ चिरंजीवी ९९८ चिरायुः ९९९ चिरजीवी १००० चिरंजीवी १००१ चिरायुः १००२ चिरजीवी १००३ चिरंजीवी १००४ चिरायुः १००५ चिरजीवी १००६ चिरंजीवी १००७ चिरायुः १००८ चिरजीवी १००९ चिरंजीवी १०१० चिरायुः १०११ चिरजीवी १०१२ चिरंजीवी १०१३ चिरायुः १०१४ चिरजीवी १०१५ चिरंजीवी १०१६ चिरायुः १०१७ चिरजीवी १०१८ चिरंजीवी १०१९ चिरायुः १०२० चिरजीवी १०२१ चिरंजीवी १०२२ चिरायुः १०२३ चिरजीवी १०२४ चिरंजीवी १०२५ चिरायुः १०२६ चिरजीवी १०२७ चिरंजीवी १०२८ चिरायुः १०२९ चिरजीवी १०३० चिरंजीवी १०३१ चिरायुः १०३२ चिरजीवी १०३३ चिरंजीवी १०३४ चिरायुः १०३५ चिरजीवी १०३६ चिरंजीवी १०३७ चिरायुः १०३८ चिरजीवी १०३९ चिरंजीवी १०४० चिरायुः १०४१ चिरजीवी १०४२ चिरंजीवी १०४३ चिरायुः १०४४ चिरजीवी १०४५ चिरंजीवी १०४६ चिरायुः १०४७ चिरजीवी १०४८ चिरंजीवी १०४९ चिरायुः १०५० चिरजीवी १०५१ चिरंजीवी १०५२ चिरायुः १०५३ चिरजीवी १०५४ चिरंजीवी १०५५ चिरायुः १०५६ चिरजीवी १०५७ चिरंजीवी १०५८ चिरायुः १०५९ चिरजीवी १०६० चिरंजीवी १०६१ चिरायुः १०६२ चिरजीवी १०६३ चिरंजीवी १०६४ चिरायुः १०६५ चिरजीवी १०६६ चिरंजीवी १०६७ चिरायुः १०६८ चिरजीवी १०६९ चिरंजीवी १०७० चिरायुः १०७१ चिरजीवी १०७२ चिरंजीवी १०७३ चिरायुः १०७४ चिरजीवी १०७५ चिरंजीवी १०७६ चिरायुः १०७७ चिरजीवी १०७८ चिरंजीवी १०७९ चिरायुः १०८० चिरजीवी १०८१ चिरंजीवी १०८२ चिरायुः १०८३ चिरजीवी १०८४ चिरंजीवी १०८५ चिरायुः १०८६ चिरजीवी १०८७ चिरंजीवी १०८८ चिरायुः १०८९ चिरजीवी १०९० चिरंजीवी १०९१ चिरायुः १०९२ चिरजीवी १०९३ चिरंजीवी १०९४ चिरायुः १०९५ चिरजीवी १०९६ चिरंजीवी १०९७ चिरायुः १०९८ चिरजीवी १०९९ चिरंजीवी ११०० चिरायुः ११०१ चिरजीवी ११०२ चिरंजीवी ११०३ चिरायुः ११०४ चिरजीवी ११०५ चिरंजीवी ११०६ चिरायुः ११०७ चिरजीवी ११०८ चिरंजीवी ११०९ चिरायुः १११० चिरजीवी ११११ चिरंजीवी ११११ चिरायुः ११११

ग्रामणी, पुं. (ग्राम + अण् + ङीष्) ग्रामस्य नेता ।
ग्रामस्य नेतरि । ग्रामस्य नेतृत्वं ग्रामणीत्वम् ।
(ग्रामणीश्च विनायकश्च ग्रामण्यौ ।)
इति दामोदरः ।

ग्रामणी, स्त्री. (ग्राम + अण् + ङीष्) ग्रामस्य नेतरि । ग्रामस्य नेतृत्वं ग्रामणीत्वम् । ग्रामणीर्नेता । ग्रामणीर्नेतृत्वं । ग्रामणीर्नेतृत्वम् । ग्रामणीर्नेतृत्वम् । ग्रामणीर्नेतृत्वम्

।"। ब्रह्मेत्र विद्विद्यादि ब्रह्मवाक्यादि।
"विद्यादाहं ब्राह्मणं ब्रह्मपूर्वं ब्रह्मवाक्यं।
विन्दिर्ब्रह्मपूर्वं ब्रह्मपूर्वं ब्रह्मवाक्यं"।
ब्रह्मवाक्यं ब्रह्मवाक्यम्।१"। ब्रह्मवाक्यादि-
ब्रह्मवाक्यं।
"ब्रह्मवीवाहुत्र साक्षी दिरोषो वाच्च उच्यते।
ब्रह्मवैवाहुत्र क्रीणः ब्रह्मवाक्यं ब्राह्मिवाहिकः"।१।

शाम शाम्ब विधिः।

"ब्रह्मपूर्वं वेदवं लिङ्गं दीपवार्ति ब्रह्मपूर्वं च।
दैवतं यो ब्रह्मवाक्यं ब्रह्मवाक्यमाचार्यते।
ब्रह्मणेनी विधानस्यो वाक्यवाद्यवैदिक।
उपवाद्यात्र वाक्यस्यैति वेदवैदिकिनः।१।
वाक्यस्यत्र ब्रह्मवाक्यं ब्रह्मवाक्यं ब्रह्मवाक्यं।
वेदाद्या ब्रह्मवाक्यं ब्रह्मवाक्यं ब्रह्मवाक्यं"।
ब्रह्मवाक्यं ब्रह्मवाक्यं।

"ब्रह्मवाक्यं ब्रह्मवाक्यं ब्रह्मवाक्यं ब्रह्मवाक्यं।
विन्दिर्ब्रह्मवाक्यं ब्रह्मवाक्यं ब्रह्मवाक्यं च"।१।
"ब्रह्मवाक्यं ब्रह्मवाक्यं ब्रह्मवाक्यं ब्रह्मवाक्यं।
ब्रह्मविद्या वेदान्तविदेव विदेवाक्षिविद्यावाद्यः।१।
ब्रह्मवाक्यं ब्रह्मवाक्यं ब्रह्मवाक्यं ब्रह्मवाक्यं।
ब्रह्मविद्या ब्रह्मविद्यावाद्या ब्रह्मवाक्यं ब्रह्मवाक्यं।
ब्रह्मवाक्यं ब्रह्मवाक्यं

आसा

आसा

आस

कोविदोऽक्ष: ११ अक्षणुक: १२ अक्षकाक: १३ अक्षकाकक: १४ अक्षकाकाक्ष: १५ अक्षकाकाक्षक: १६ अक्षकाकाक्षकाक: १७ अक्षकाकाक्षकाकाक्ष: १८ अक्षकाकाक्षकाकाक्षक: १९ अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाक: २० अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्ष: २१ अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षक: २२ अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाक: २३ अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्ष: २४ अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षक: २५ अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाक: २६ अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्ष: २७ अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षक: २८ अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाक: २९ अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्ष: ३० अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षक: ३१ अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाक: ३२ इति अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्ष: ३३ इति अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षक: ३४ इति अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाक: ३५ इति अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्ष: ३६ इति अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षक: ३७ इति अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाक: ३८ इति अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्ष: ३९ इति अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षक: ४० इति अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाक: ४१ इति अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्ष: ४२ इति अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षक: ४३ इति अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाक: ४४ इति अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्ष: ४५ इति अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षक: ४६ इति अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाक: ४७ इति अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्ष: ४८ इति अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षक: ४९ इति अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षक: ५० इति अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षक: ५१ इति अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षक: ५२ इति अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षक: ५३ इति अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षक: ५४ इति अक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षकाकाक्षक: ५५ इति अक्षकाकाक्षक: ५६ इति अक्षकाकाक्षक: ५७ इति अक्षकाकाक्षक: ५८ इति अक्षकाकाक्षक: ५९ इति अक्षकाकाक्षक: ६० इति अक्षकाकाक्षक: ६१ इति अक्षकाकाक्षक: ६२ इति अक्षकाकाक्षक: ६३ इति अक्षकाकाक्षक: ६४ इति अक्षकाकाक्षक: ६५ इति अक्षकाकाक्षक: ६६ इति अक्षकाकाक्षक: ६७ इति अक्षकाकाक्षक: ६८ इति अक्षकाकाक्षक: ६९ इति अक्षकाकाक्षक: ७० इति अक्षकाकाक्षक: ७१ इति अक्षकाकाक्षक: ७८ इति अक्षकाकाक्षक: ७९ इति अक्षकाकाक्षक: ७६ इति अक्षकाकाक्षक: ७७ इति अक्षकाकाक्षक: ७८ इति अक्षकाकाक्षक: ७९ इति अक्षकाकाक्षक: ७६ इति अक्षकाकाक्षक: ७७ इति अक्षकाकाक्षक: ७८ इति अक्षकाकाक्षक: ७९ इति अक्षकाकाक्षक: ७६ इति अक्षकाकाक्षक: ७७ इति अक्षकाकाक्षक: ७८ इति अक्षकाकाक्षक: ७९ इति अक्षकाकाक्षक: ७६ इति अक्षकाकाक्षक: ७७ इति अक्षकाका

...
...
...

आयत, वि० (आयु + अत्त + [तद्ध]) उत्पन्न।
...
(हरि० वंश, ८।२१८, ८।२८८)
...
...
...

आदर्शोऽप्रसन्नता निर्मलं वस्तुरेवानुकूलः सुखैकाकारता प्रसन्नं मनश्चाकाशमादर्शवदेव-प्रसन्नमनसो ह्यनेकेषि हृदयस्थाकारोऽनुकूलतया प्रतिभासते अतस्तं प्रति विम्बस्थानीयता भवति। आकाशवन्निर्मलत्वात्सर्वगतत्वाच्च हृदयस्थमप्यनुकूलमात्मानं प्रसन्नमनसो हृदयेषि दिवाकरवत्पश्येत्"। इति च।

"यद्विमलतो विम्बोदेव प्रसादात्मनश्चमेदिन्द्रियाणां विम्बोभिमुखीभावेन विम्बाकारतया तत्रैवावस्थानं प्रसादः। तस्मात्प्रसादात्मनो विम्बोदयप्रसादात्"। इति च।

"यदेवं तत्प्रसन्नमुक्तं प्रसादात्मकं यत्तत्स्वं विम्बं प्रकृतिप्रसादात्मनः सकाशेनसंक्रामति"। इति च भाष्यं।)

आदर्श, पुं, (आदृश्+घञ्+अ०।) कर्म्मधारयः। तत्साधनः विशेषोऽ मणिविशेषः आदर इति ख्यातः।

आदर्शक, पुं, (आदर्शमर्हतीति। आदर्श+वुञ्+अ०।) कर्म्मः। (आदर्शमर्हति। आदर्श+ठक्+इक०।) आदर्शिकः, आदर्शमर्हति, इत्यादयस्तत्रैव।

आदर्शकर्म्मन्, क्ली, (आदर्शस्य कर्म्म।) आदर्शस्य कर्म्म। आदर्शमर्हति+कर्म्म+ङीष्।) तत्करणी-कर्म्म। इति कर्म्मधारयः।

आदर्शकारः, पुं, (आदर्शस्य कारः। ष०तत्पु०।) कर्म्मकारः। वैश्यजातौ इति ख्यातः। इति ब्रह्मवैवर्त्ते उत्तरखण्डे। तत्र विश्वकर्म्मा ब्रह्मणो वचनात्, "ब्रह्मणस्तनयस्तस्य कर्म्मकारोऽभवत्। तस्य कारुस्वरूपस्य वचनाद्वेधसोऽभवत्"। इति आदौ ६५ अध्याये। ("तस्य ब्रह्मणः वचनात्।") "वैश्यजातावादिकारोवैश्यायां वेधसस्तु" इत्यनन्तरमुक्तत्वात्। "स्वतन्त्रकर्म्म" इति।

आदर्शिक, पुं, (आदर्शे भवोऽत्र। आदर्श+ठक्।) कर्म्मकारः। तत्पर्य्यायः। इत्यमरः। (यथा ब्रह्मवैवर्त्ते १८ अ०।)

"अ इत्यादौ संयुक्त आदर्शिकश्च सः"।

आदर्शिन्, पुं, (आदृश+घञ्।) आदर्शकः। इत्यमरः। (विम्बः यथा ऋ० ४।२५।)

"स्वच्छाच्छ आदर्शिनो दृश्यते"। तत्रैवार्थे। "आदर्शिनं विम्बभूतं स्वच्छं कुम्भादावधोवेक्षते"। (इत्यसायणः।)

आदर्शी, क्ली, (आदर्श्यते। आदृश+घञ्+ङीष्।) दर्पणः। इति हेमचन्द्रः।

आदर्शोपम, त्रि, (आदर्शस्य उपमा।) आदर्शतुल्यः। यथा, "आदर्शोपमवक्त्रश्रीः"।

आदल, पुं, (आदलति। आ+दल+घञ्।) आदलनम्। इत्यमरः।

आदलनी, स्त्री, (आदलति। आ+दल+ल्युट्+ङीप्।) आदलनम्। इत्यमरः।

आदवः, पुं, (आदवति। आ+दव+घञ्।) आदवनम्। इत्यमरः।

आदवनी, स्त्री, (आदवति। आ+दव+ल्युट्+ङीप्।) आदवनम्। इत्यमरः।

आदा, स्त्री, (आदीयते। आ+दा+कर्म्मणि+अ+टाप्।) आदानम्। इत्यमरः।

आदाक्षिण्य, क्ली, (अदक्षिणस्य भावः। अदक्षिण+ष्यञ्।) अदक्षिणता। इत्यमरः।

आदाक्षिण्यक, क्ली, (आदाक्षिण्य+स्वार्थे कन्।) आदाक्षिण्यम्। इत्यमरः।

आदाग, पुं, (आदागयति। आ+दागि+घञ्।) आदागनम्। इत्यमरः।

आदागनी, स्त्री, (आदागयति। आ+दागि+ल्युट्+ङीप्।) आदागनम्। इत्यमरः।

आदाघ, पुं, (आदाघयति। आ+दाघि+घञ्।) आदाघनम्। इत्यमरः।

आदाघनी, स्त्री, (आदाघयति। आ+दाघि+ल्युट्+ङीप्।) आदाघनम्। इत्यमरः।

आदान, क्ली, (आदीयते। आ+दा+कर्म्मणि+ल्युट्।) ग्रहणम्। तत्पर्य्यायः। उपादानम्। इत्यमरः। (यथा मनौ ८।१६५।)

"आदानमाददानस्य दानं भवति दुर्गतेः"। (यथा भागवते ११।१९।१।)

"न ह्यदत्त्वोपदानं वै गुरवः प्रतिपेदिरे"।

आदानक, पुं, (आदान+स्वार्थे कन्।) आदानम्। इत्यमरः।

आदानवत्, त्रि, (आदान+मतुप्।) आदानयुक्तः। यथा, "विम्बः स्वच्छ आदानवान्"। (ऋ० ४।२५।)

"स्वच्छमुखं आदानवान्मुखवान्"। (सायणः।)

आदानसंवर्त्तन, क्ली, (आदानं संवर्त्तनं यत्र। बहुव्री०।) कौशलं। इति हेमचन्द्रः।

आदानसंवर्त्तनी, स्त्री, (आदानं संवर्त्तनं यत्र। बहुव्री०+ङीप्।) कौशलं। इति हेमचन्द्रः।

आदानसंवर्त्तनीय, क्ली, (आदानसंवर्त्तनी+छ।) कौशलं। इति हेमचन्द्रः।

आदानसंवर्त्तनीयक, क्ली, (आदानसंवर्त्तनीय+स्वार्थे कन्।) कौशलं। इति हेमचन्द्रः।

आदानसंवर्त्तनीयकवत्, त्रि, (आदानसंवर्त्तनीयक+मतुप्।) कौशलयुक्तः। तत्पर्य्यायः। विदग्धः। इति हेमचन्द्रः।

आदानसंवर्त्तनीयवत्, त्रि, (आदानसंवर्त्तनीय+मतुप्।) कौशलयुक्तः। तत्पर्य्यायः। विदग्धः। इति हेमचन्द्रः।

आदानसंवर्त्तनीयिन्, त्रि, (आदानसंवर्त्तनीय+इनि।) कौशलयुक्तः। तत्पर्य्यायः। विदग्धः। इति हेमचन्द्रः।

आदानसंवर्त्तनीयिनी, स्त्री, (आदानसंवर्त्तनीयिन्+ङीप्।) कौशलयुक्तः। तत्पर्य्यायः। विदग्धः। इति हेमचन्द्रः।

आदानसंवर्त्तनीयिनीवत्, त्रि, (आदानसंवर्त्तनीयिनी+मतु

आर (त्रिकाण्डशेषकोशौ च) (आ+ऋ+घञ्, ऋ हिंसायां च) हिंसा। यथा, भट्टिः।
"लोकेन सर्वे दुरवस्थमार्यं
मुद्वीक्षमाणा वरविक्रमस्य।
देवं प्रसीदन्तु इति प्रपन्नाः
आरादुदारं वसनाय जग्मुः॥"
आरादिन्, पुं, (आरु + अस्त्यर्थे इनि।) आरोही। हस्तीयः। इति मेदिनी।
आरादुपकारक, पुं, (आरात् + उप + कारक।) आत्मीयः। कुलजादयः। इति हारावली।
आरादुपकारक, पुं, (आरात् + उप + कारक + अण्।) आत्मीयः। स च जनकादयः। यद्वितरा १ मातरा २ भ्राता ३ भगिनी ४ वरः ५ दुहिता ६ स्नुषा ७ च। इति विज्ञानेश्वरः।
आरादुपकृत, क्ली, (आरात् + उप + कृत।) आत्मीयः। यथा आर्ये मम।) मुद्वीक्षी। इत्यमरः। इति भरतः। इति रायमुकुटः।
आरादुपकृत, पुं, (आरात् + उप + कृत + अण्।) जनकादयः। यद्वितरा १ मातरा २ भ्राता ३ भगिनी ४ वरः ५ दुहिता ६ स्नुषा ७ च। इति विज्ञानेश्वरः।
आरादुपकृति, पुं, (आरात् + उप + कृति।) जनकादयः। इति मेदिनी।
आरादुपकृत्य, क्ली, (आरात्यं आरात् + उप + कृत्य + अण्।) स्व स्वे जनकादीन् स्व + आत्मीयान्। यथा आर्ये मम।) मुद्वीक्षी। इति हेमचन्द्रः।
"आरादुपकृत्यं दोषेऽपि व्यलीकमुद्वीक्षी।
दर्शेषां कल्पिकेषां तौर्यत्रिकमुद्वीक्षी॥"
इति भरतसंग्रहः।
(आरात् परो यः कश्चित् स चासौ रिपुश्च।) शत्रुः। इति जटाधरः।
आरादुपकृत्य, क्ली, (आरात् + उप + कृत्य।) जनकादयः। आरादुपकृत्यं। इत्यमरः।
"स्वयमेव हि वृत्तस्य फलं प्राप्नोति पूरुषः।
आरादुपकृत्यं वा आरात्यं वा न तं॥"
इति हितोपदेशः।
आरादुपकृत्य, पुं, (आरात् + उप + कृत्य + अण्।) जनकादयः। आरादुपकृत्यं। इति विज्ञानेश्वर

चारों

चारोंवर्ण, क्रि. (को०) सब ओर से। चारों ओर से। चारों ओर से। चारों

रामनिर्देशः। (यथा मेघदूते,पूर्वमेघे। ६७।
"व्यापन्नदर्शिप्रतमवक्त्रः सत्यदेरा कुलमात्मनाम्"।
शुचुके,—
"दारुदितसारचिताङ्गसूत्रशोभाविधायिनि"।) आर्द, णि, (आर्द्+रक् रौवीच्च।) शत्रुसत्रम्। जिला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। आर्द २ क्रिर्द ३ क्लिन्नि ४ क्लिन्नि ५ क्लेदनम् ६ उर्त्त ७। इत्यमरः। (तच क्रिर्दिर्द यदुक्तं,—
"आर्द्र वर्त्म क्रिया प्रोक्तं सरलं नीरसं तथा।
सदुपायं गुरुतरं क्रिया नीरसमुच्यते।
शत्रुणां चार्द्रवं प्राप्तं निर्दुःखैरसमाचरेत्।
मुक्तायामिदं लक्ष्मामहं सरलमुच्यते।
यदात्मकल्पनारोहमार्द्रवं तु नीरसं।
सदुपायं तु क्रिया प्रोक्तं सद्भुतीरुपमिति क्रमात्।
क्रियाला वचनीऽक्षदलौक्रियाद्यान्त नीरसका।
दुःखिकार्द्रवंशीरिद्याया सद्भुतया प्रकीर्तिता॥"
तथा दक्षवेदे, "आर्द्रोत्तातारोपश्चमलभूता"।
तेषामुदे उत्तरभेदे २६।
"तत्तोमाया मरतनविधेः सारचिया कथचिद्यु"।)
आर्द्रक, त्रीं, (आर्द्रमिति वर्त्म यावं। तत. वन्। यद्वा आर्द्रमिति क्रिर्द्रात्। क्रन्।) कटुसूलविशेषः। आदा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शृङ्गवेरं २ हस्तमरं ३ कटुवर्त्म ४ कटुकटं ५। इति जैनिघं। गुरुत्वगुर्वं, सूलवं ४ कण्ठ्यं ५ कर्त्र ६ सक्षीत्व ७ सैकलेदई १० अनुवर्त्म ११ व्यायकारकं १२ वाक्तारवं १३ राजवर्त्म १४ सुक्षारकं १५ आर्द्र १६ आर्द्रकारकं १७ लक्षणं १८। इति राजनिघण्टः। अस्य गुणाः। कफवातविनाशित्वात्सूलशीतनिवारित्वं। रुचिवर्त्मकारित्वात्। इति राजवल्लभः। व्यधिः उष्णवं। कटुवं। क्रियाकं प्रीतकवं। अवृतं। अग्निदीपकवं। क्रोष्यवर्त्मामदनाशित्वं। इति राजनिघण्टः। अवयवंगुणाः। मोक्षगाये पथ्यवं। क्रियाकर्त्मविधीपकवं। अग्निमन्दी-पनवं। सूक्ष्मवं,—
"वातश्लेष्मविकारार्त्ता शरीरेष्वचारिणां।
श्वं क्रम क्रियमाणेन अवश्यं क्रमवेदरी"।
इति वचनात्,—
"आर्द्रवं भक्षयेत् स्नात्वा कटुवर्त्म लवणवितं।
आर्द्रिका मेदिनी वर्त्मा क्रीतमोक्षा रोचनी तथा।
कटुका लवणा वर्त्मे अनुवासनवाचका।
ये द्रव्या व्यधिनाः शुलाध्मानेषु तेषां वर्त्मवर्त्मेवृद्धिका।
मोक्षगाये अरा पथ्यं अवश्यवर्त्मभक्षणं।
अग्निमान्द्यवर्त्मं क्रियाकारकविशेषवं।
कुष्ठे वाताधिके कुष्ठे रक्तजिते वर्त्म वर्त्मे।
वातं क्रियाकरणैर्वेव पूर्तिनासार्त्मवं"।
इति भावप्रकाशः।
(तद्गुणकर्मोक्तम्, इति द्रव्यगुणः।
"रोचनं दीपनं वर्त्मवर्त्मवं विषनिवर्त्मवं।
वातश्लेष्महरं वर्त्मवर्त्मवं रुचिकारकं"।
इति भावः।
"वातश्लेष्महरं वर्त्मे क्रियमाणवर्त्मगुणम्।
आर्द्रवं रोचनं पथ्यं वह्निदीप्तिकरं वर्त्मवं"।

इति सुश्रुतः।)
आर्द्रघटी, [न्] पुं, (आर्द्रघट+इनि।) आर्द्रवस्त्रावृतघटयुक्तयन्त्रधारकवर्त्मविशेषः। यथा। "आर्द्रघटी। प्रवरो घृतं मवति यावृतो घटो वस्त्रेण तावतावृतं कृत्वा तस्य मुखे वस्त्रं बध्वा वर्त्मवर्त्मवं तावत्कालं यावत्तद्घृतमन्यवस्त्रेऽवतरति तावत्कालं वर्त्मवर्त्मवं तिष्ठेत्ततः पश्चाद्वस्त्रमाक्रम्य निष्पीडयेत्। एवं वर्त्मवर्त्मवं लघुव

आयो, स्त्री, (आयि + ङीष्.) बली। वधिः। वर्धिका। इक्ष्वाकोर्बाल्यो भरतात्मजः। सेतुः। इति शब्दरत्नावली। (भैरवपुरे दत्तकुमारे १।८८।
"तीव्रायाश्चैव रात्रीश्च रैवे मुनिवरस्तदा" ।)

आयोर्ज्ञ, क्ली. (आयु + विच् + ज्ञ।) अस्त्रिभ्यां दक्षिणमहाधनुरादानसंधानकौशलज्ञाने। इत्यमरः। (यथा, रघौ ३ । ४२।
"व्यक्तिज्ञतोपरिविभक्तविभागमार्ग
वयुष्कर्मेव त्रिगुणमेकपुरः प्रपेदे।
(तत्कालं यथा, विद्यासुन्दरे।
"स्मित्वा पूर्ववदेव च वपुषा मुदिता सती।
अस्मो मध्यकाय खादायोज्ञम् अवाप्तम्" ।)

आयोर्ज्ञ, त्रि, (आयु + विच् + ज्ञ।) आयिर्। सुखं। इति मेदिनी। (यथा, रघुवंशे, २।१०।
"मेनात्मजायोज्ञमिवाशुताक्षी" ।)

आयोर्ज्ञ, ओ, (आयोज्ञ इव आर्षे ङाप्।) सर्वज्ञानं आयोज्ञ कौशरं। इति शब्दरत्नावली। वाकुरीरं लेखा इति भाषा। आटोपकर्मणि क्रिया पाठा।

आयोवर्क, ओ, (आयोव + वर्क।) रुद्रे। इति हेमचन्द्रः। रुद्रे तत्रैव। इति मेदिनी।

आयु, ओ, (आयु + नु + डु।) मेघकः। अयामस्तात-मूर्णवियोगः। इति मेदिनी। अन्य मुक्ता। रक्त-विलमाक्षिकं। सुवर्णं। आयुर्णं। प्रीतवर्णं। आनन्दुरुचक्रवर्तिनाथः। इति शब्दरत्नावली।

आयुः, क्ली, (आयति। आय् + क्त + डु।) अन्य-वारिधारिका। अटोऽवारी इत्यादि भाषा। तापः-ओघः। वर्षारी २ तत्रैव। ३ इक्ष्वाकुः।

आयुः, पुं, पेचकः। इति शब्दरत्नावली। वालायुः। इति रामनिर्णयः।

आयुर्ज, ओ, (आयु + आर्षे ज्ञ।) मूर्णवियोग आयु इति भाषा। इति शब्दरत्नावली। आयुर्ज इव आयुर्ज। इति रामनिर्णयः। तद्वियरणं यथा,—
"आयुजमायुर्ज तत् यत्र्यं वीरवेनस्य।
आयुजमुक्तमायुक्तमायुर्णानि कथ्यते।
विज्ञायुक्तमायुक्तमायुक्तानि मात्रानि"।
आयुर्ज आदित्यपुत्रस्य। आयुर्ज रुद्रस्य तत्रैव। ब्रह्मायुर्ज नेतस्य। मुक्तमायुर्ज। ब्रह्मायुर्ज वैर्यस्यायुर्ज मात्रानि। विज्ञायुर्ज वर्णुकस्यायी। अन्यायुर्ज अमुरस्यायुर्ज। योगान्तिरायी सुवर्णी। रत्नायुर्ज रत्नस्य तत्रैव। इति च। वर्णा मुक्ता।
"आयुर्ज प्रीतवर्णं तत्र रिष्टस्य मधुर्ज हृत।
वर्णमुक्तमयं वर्णं रुद्रस्य हिमवर्णं।
अन्यन्यन्यं वर्णं वर्णं वर्णवियोगः"।
इति भावप्रकाशः।
"आयुक्तादि च वर्णादि तथा सुन्यानि चायुर्ज।
विज्ञं त्रिभ्यिन्नियं भेदाद् वारिरोक्तम्"।
इति च।
"विज्ञारीकल्पकारारीतिरसवाक्यात्रादयकवैद्य-
वरिज्ञायुक्तमायुक्तमायुक्तमायुक्तायुक्तम्।
मुक्तमायुक्तमेवीरोमयमयमयोनि"।
"रक्तविज्ञायुक्तायुक्तः कीलाति मधुरर्ज च।
वर्णादि रक्तमादि रक्तरक्तिवारादि च"।
इति हेमचन्द्रः।

आयुक्त, पुं, (आयति दूरं वामदोर्घं वा आयु + आ + कु + संज्ञायां वन्।) वालायुः। इति राम-निर्णयः। देवेशाः। इति हेमचन्द्रः।

आयुक्ती, स्त्री, (दीर्घोवारस्यायुक्तायुः। अवर्णं इति नाम। यथा, भारतवर्षे।
"तस्यायुक्तीरो वा दीर्घो तस्यो च प्रियवायुकी।
आयुक्ती वक्तायुं (यथा सुवर्णं वायुक्तमादिनी।
विद्यमानादिनी तेषे संज्ञितादिवचिरा"।

आयेत्यं, क्ली, (आयु + नुक् + क्यन्।) विषं। इति हेमचन्द्रः। (यथाभावे, २।६।
"इति संस्मित्यो वाक्यैरवज्ञाक्लेश्यरेवता"।
"निर्भोदयोगः सङ्गता वृत्तविधो
अयुरायोक्यसमर्पिता इव" रघुवंशे १९ । ।)

आयेत्यवेक, त्रि, (आयेत्यं विषमेव ईषो वक्त यस्य।) सर्पः। इति हेमचन्द्रः। (यथा रघुवंशे, १४।६६।
"वाप्यामम्भो वसिमन्निवेत-
मायेत्यवेकमिव वित्तुविवेशः"।)

आयोक, पुं, (आयु + नुक् + वन् + वन्।) वर्धनं। देवा इति भाषा। योवा। आलो इति भाषा। प्रान्ति-प्रान्ते, ३।६।
"आलोकार विशाल चक्रविरुद्धा अत्यं पुरुषेः सह"। मेघदूते पूर्वमेघे ३५।
"वटाजोके सरपत्तिवरे राधिमेऽलोमिनि"।
यथा शाकुन्तले, प्रथमाङ्के।
"यदालोके सूतं दर्शनं लक्षया सहिष्यता"।
(यथा, रामायणे ७ काण्डे। ९२। १२६।
"आलोकं रघुनाथेरा सीतया भीतेते दरा"।
वन्दिभावके। स्तुतिरिति व्याख्या। इति मेदिनी। (रघुवंशे। २। ८।
"उदीरयामासुरिवोन्नतारा-
मालोकवर्त्म वरवारिवाहाः"।)

आलोकर्ज, ओ, (आयु + लोच् + ल्युट्।) वर्धनं। इत्यमरः। (रघुवंशे, ७। ३।"तत्कालयोवन-मत्तराजा," कुमारसम्भवे १२। ३५।
"सुरवालोकवीतिः अतिनिर्वाणभूपरेः"।
आचे, १९। २१।

आलोकर्ज, ओ, (आयु + लुच् + ल्युट्।) वर्धनं। विवेचनं। (यथा हेमचन्द्रः, "तत्कालयोवन-मत्तराजा," कुमारसम्भवे १२। ३५।
"सुरवालोकवीतिः अतिनिर्वाणभूपरेः"।
आचे, १९। २१।

आलोकर्ज, ओ, (आयु + लुच् + ल्युट्।) वर्धनं। विवेचनं। (यथा हेमचन्द्रः, "तत्कालयोवनं मत्तं"। शाकुन्तले विविधेऽर्थे आर्षं निर्णयेऽर्थे मुरारपुरुषेऽर्थे प्रार्थनेऽर्थे। वसुधे।
"अस्ति कश्चिन्नर्थं आर्षं विवेचनम्"।
वाचस्पत्यमिदानीमायुर्ज्ञ मुरारपुरुषम्"।
"मुरारपुरुषे तत्र प्रार्थनेऽर्थे प्रकाशने।
विवेचनं च वाक्यानामालोचनमनीतिषे च-
त्रिषु"। आयुक्तादिवत्।

आयुरेक, पुं, (आयुः आयुर्वेदी + ठक्।) आयु-र्वेदज्ञः। इति ओतिरामाः। (यथा काशी-खण्डे। १७ अध्याये।
"आयुर्ज्ञाः वाक्य यज्ञानो मृत्युर्ज्ञं वदामयम्।

आय

इदं तस्यायुः इत्यादिरण्यत्र तिलीयः। आयुक्तादयोऽपत्येषु लोकविज्ञेयाः। अतः कुमारः संज्ञायां भौतिकादयो भवन्ति। कौशलमस्तिति ठक्। यथा प्रत्ययः। आयेक इत्यत्र स्वार्थे प्रत्ययः वन्।)

आयुर्वर्ज, ओ, (आयुर्वे आयुर्वेदः वन्।) ब्रह्मा। आयुर्वे ल्युट्।) ब्रह्मायुर्वर्णनं। आयुर्वेदः इति भाषा। (यथा महाभारते, अनुशासने।
"अमृतस्य प्रवक्ते मृत्युरवरे इव।
प्रभुः कृत्वा प्रवक्ते सर्वं कथमत्र इव"।
"अधिर्विज्ञ भेषजं सुनिरवरं सुखं"।
आयुर्वर्ज, ओ, (आयु + वर्क + ल्युट्।) वर्धनं। हेमचन्द्रः। ज्ञान इति भाषा। (यथा भारते, अनुशासने।
"विविधानि च वासानि आयुरावरणानि च।
"सूर्ये तपत्यायुरा वृद्धे
वर्धते लोकवृ वर्धमानम्"। हरिवं० १। १२। ३०। ४०। ४१।
"जीवतां मेरवो ब्रह्म तेषामायुरावरणं तु")
आयुरवर्धक, क्ली, (आयुरे वर्धते। क्ली इति। यथा। "कल्पोहि वेदो वर्धनं हितोकेभ्यो मारिकमायुरं यज्ञायोपदेशमायुरं यतोऽयमायुरवर्धनं तस्मादायुरवर्धनं वर्धनं हि ब्रह्मविधि यज्ञायुरवर्धनं यज्ञायुरवर्धनं च लोकहितायुर्ब्रह्मविधयत्वात्तत्वात्तत्वं तस्मात्"। इति वैद्यकं।
आयुर्वे, ओ, (आयु + वन् + वन्।) ब्रह्मायुरवर्धनं। इति रामनिर्णयः। (आयुर्वे। वर्धनं। अवर्धनं।)
आयुर्वर्ज, ओ, (आयु + वन् + वन्।) वर्धनं। ज्ञान इति भाषा। (रघुवंशे। ९।१।
"अयं समायुर्ब्रह्मोत्पत्तेः")
विद्या। आयुर्वे। इति मेदिनी। हेमचन्द्र आयुर्वेदायुर्वेदविज्ञानं। ३। इत्यं ज्योतिरुक्त। (यथा मेघदूते पूर्वमेघे।
"आर्षं मेघं ब्रह्मायुर्वेदं ब्रह्मायुर्वेदवन्दनं"।
शाकुन्तलेऽपि। इति रामनिर्णयः।
आयुर्वेदी, स्त्री, (आयुर्वे इव वर्धनं ब्रह्मायुर्वे आयुर्वे + ङी + क + ङीष्।) अवर्धनीयः। अन्यायी इति भाषायां प्रसिद्धः। ब्रह्मायुर्वेदः। इति मेदिनी। ब्रह्मायुर्वेदः। ३। ब्रह्मायुर्वेदी। ४ ब्रह्मायुर्वेदी। ५ ब्रह्मायुर्वेदी। ६ ब्रह्मायुर्वेदी। ७ ब्रह्मायुर्वेदी। ८ ब्रह्मायुर्वेदी। ९ ब्रह्मायुर्वेदी। १० ब्रह्मायुर्वेदी। ११ ब्रह्मायुर्वेदी। १२ ब्रह्मायुर्वेदी। १३ ब्रह्मायुर्वेदी। १४ ब्रह्मायुर्वेदी। १५ ब्रह्मायुर्वेदी। १६ ब्रह्मायुर्वेदी। १७ ब्रह्मायुर्वेदी। १८ ब्रह्मायुर्वेदी। १९ ब्रह्मायुर्वेदी। २० ब्रह्मायुर्वेदी। २१ ब्रह्मायुर्वेदी। २२ ब्रह्मायुर्वेदी। २३ ब्रह्मायुर्वेदी। २४ ब्रह्मायुर्वेदी। २५ ब्रह्मायुर्वेदी। २६ ब्रह्मायुर्वेदी। २७ ब्रह्मायुर्वेदी। २८ ब्रह्मायुर्वेदी। २९ ब्रह्मायुर्वेदी। ३० ब्रह्मायुर्वेदी। ३१ ब्रह्मायुर्वेदी। ३२ ब्रह्मायुर्वेदी। ३३ ब्रह्मायुर्वेदी। ३४ ब्रह्मायुर्वेदी। ३५ ब्रह्मायुर्वेदी। ३६ ब्रह्मायुर्वेदी। ३७ ब्रह्मायुर्वेदी। ३८ ब्रह्मायुर्वेदी। ३९ ब्रह्मायुर्वेदी। ४० ब्रह्मायुर्वेदी। ४१ ब्रह्मायुर्वेदी। ४२ ब्रह्मायुर्वेदी। ४३ ब्रह्मायुर्वेदी। ४४ ब्रह्मायुर्वेदी। ४५ ब्रह्मायुर्वेदी। ४६ ब्रह्मायुर्वेदी। ४७ ब्रह्मायुर्वेदी। ४८ ब्रह्मायुर्वेदी। ४९ ब्रह्मायुर्वेदी। ५० ब्रह्मायुर्वेदी। ५१ ब्रह्मायुर्वेदी। ५२ ब्रह्मायुर्वेदी। ५३ ब्रह्मायुर्वेदी। ५४ ब्रह्मायुर्वेदी। ५५ ब्रह्मायुर्वेदी। ५६ ब्रह्मायुर्वेदी। ५७ ब्रह्मायुर्वेदी। ५८ ब्रह्मायुर्वेदी। ५९ ब्रह्मायुर्वेदी। ६० ब्रह्मायुर्वेदी। ६१ ब्रह्मायुर्वेदी। ६२ ब्रह्मायुर्वेदी। ६३ ब्रह्मायुर्वेदी। ६४ ब्रह्मायुर्वेदी। ६५ ब्रह्मायुर्वेदी। ६६ ब्रह्मायुर्वेदी। ६७ ब्रह्मायुर्वेदी। ६८ ब्रह्मायुर्वेदी। ६९ ब्रह्मायुर्वेदी। ७० ब्रह्मायुर्वेदी। ७१ ब्रह्मायुर्वेदी। ७२ ब्रह्मायुर्वेदी। ७३ ब्रह्मायुर्वेदी। ७४ ब्रह्मायुर्वेदी। ७५ ब्रह्मायुर्वेदी। ७६ ब्रह्मायुर्वेदी। ७७ ब्रह्मायुर्वेदी। ७८ ब्रह्मायुर्वेदी। ७९ ब्रह्मायुर्वेदी। ८० ब्रह्मायुर्वेदी। ८१ ब्रह्मायुर्वेदी। ८२ ब्रह्मायुर्वेदी। ८३ ब्रह्मायुर्वेदी। ८४ ब्रह्मायुर्वेदी। ८५ ब्रह्मायुर्वेदी। ८६ ब्रह्मायुर्वेदी। ८७ ब्रह्मायुर्वेदी। ८८ ब्रह्मायुर्वेदी। ८९ ब्रह्मायुर्वेदी। ९० ब्रह्मायुर्वेदी। ९१ ब्रह्मायुर्वेदी। ९२ ब्रह्मायुर्वेदी। ९३ ब्रह्मायुर्वेदी। ९४ ब्रह्मायुर्वेदी। ९५ ब्रह्मायुर्वेदी। ९६ ब्रह्मायुर्वेदी। ९७ ब्रह्मायुर्वेदी। ९८ ब्रह्मायुर्वेदी। ९९ ब्रह्मायुर्वेदी। १०० ब्रह्मायुर्वेदी।

आवर्तनं, क्ली, (आवृत्+ल्युट्+नपुं०) पुनः पुनः करणम्। पुनरुक्तिः इति कथा। आवर्तनम्। दैनन्दिनमावर्तनं मुक्त्वा ते पुनः। इति श्रीमद्भागवते।

आवर्तमानं, त्रि, (आवृत्+शानच्) वर्तमानः। इति श्रीमद्भागवते।

आवर्तिनी, स्त्री, (आवर्त+ङीप्) आवर्तयुक्ता। इति त्रिकाण्डः।

आवर्तित, त्रि, (आवृत्+णिच्+क्त) प्रवर्तितम्। इति भैरवः।

आवलि, स्त्री, (आवृ+अच्+इङ्) श्रेणीः। पंक्तिः। इत्यमरः।

आवली, स्त्री, (आवृ+अच्+ङीष्) आवलिः। इत्यमरः। (दश आवलयश्च ते। "आवलीनां सहस्राणि त्रिंशदिति विंशतयश्च"। "तावत्यश्चावलयस्तावतीः।" इति भाषे ६।१।१५।)

आवल्य, स्त्री, (आवल+यत्) आवल्यम् आवलिः।

आवश्यक, त्रि, (आवश्य+अवश्यकर्त्तव्यम्) अवश्यम् अवश्य इति विशेषः। अवश्यकर्त्तव्ये वैदिके। दर्शनं। इत्यमरः। "आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः" इति पाणिनिसूत्रेण णिनिः। "आवश्यकमवश्यं यत्" इति निपातनात्। इति सिद्धान्तकौमुदी। इति निपातनात्। (दश कर्त्तव्यानि। "आवश्यकमवश्यं यत्" इति भरतः।)

आवश्यक, क्ली, (आवश्य+अवश्यकर्त्तव्यम्+अच्+स्वार्थे कन्) अवश्यं। इति वैजयन्ती। (आवश्यकं। निश्चयकार्यं। आवश्यकं कर्त्तव्यं। इति मुग्धबोधः।

"ऋणं, ४।१३। "आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः" इति। ६।१।१५८। "आवश्यकमवश्यं यत्" इति।)

आवश्यक, त्रि, (आवश्यक+अवश्यकर्त्तव्यम्+अच्+स्वार्थे कन्) अवश्यं। इति वैजयन्ती। (आवश्यकं। निश्चयकार्यं। आवश्यकं कर्त्तव्यं। इति मुग्धबोधः।

"ऋणं, ४।१३। "आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः" इति। ६।१।१५८। "आवश्यकमवश्यं यत्" इति।)

आवश्यकी, स्त्री, (आवश्यक+ङीप्) आवश्यकम्। इत्यमरः। (आवश्यकीमवश्यं यत्। इति भरतः।)

आवसथ, क्ली, (आवस्+अथच्) अग्न्याधानाग्निहोत्रस्थानम्। (तत्र यत्नः "आवसथं नवं कारयेत्" इति। ४।४।१०५। "आवसथात्" इति। ४।४।१०५।)

आवसथ्य, त्रि, (आवसथ+यत्) आवसथसम्बन्धी। इति पाणिनिः।

आवसथ्य, क्ली, (आवसथ+यत्) आवसथाग्निः। इति पाणिनिः।

आवसथ्याग्नि, पुं, (आवसथ्य+अग्निः) आवसथाग्निः। इति पाणिनिः।

आवसथ्याधान, क्ली, (आवसथ्य+आधानम्) आवसथाग्नेराधानम्। इति पाणिनिः।

आवसथ्याधेय, क्ली, (आवसथ्य+आधेयम्) आवसथाग्नेराधानम्। इति पाणिनिः।

आवसथ्यौपासन, क्ली, (आवसथ्य+औपासनम्) आवसथाग्नेरौपासनम्। इति पाणिनिः।

आवसन्, पुं, (आवस्+शतृ) वासकर्त्ता। इति पाणिनिः।

आवसन्, त्रि, (आवस्+शतृ) वासकर्त्ता। इति पाणिनिः।

आवसित, त्रि, (आवस्+क्त) वासकर्त्ता। इति पाणिनिः।

आवसित, क्ली, (आवस्+क्त) वासकर्त्ता। इति पाणिनिः।

आवसित, पुं, (आवस्+क्त

"वसन्तिका तु कार्येषु कोटवाणाहरेदेकम्" ॥)
आर्वत, त्रि, (आर्व + अत + अ ।) क्षुद्रावयवः । तत्पर्यायः । वेदिलम् २ वर्दलम् ३ संतिलम् ४ वर्दम् ५ । इत्यमरः । (आच्छादिते, प्राप्ते, वर्त्तमाने, न च बाह्यादृष्ट्यागोचरावयवे प्राप्तः ।)
आवत, त्रि, (आर्व + दत् + अ ।) क्षुद्रावयवः । आर्वत । इत्यमरटीका । (अत्रत्य, ममदेवटीकेव मालिका, अनिश्चिता, व्यवहिता, उद्विग्नः, अविश्वासितः । यथा उत्तरचरिते, "न हतुष्ट इव कर्मण्येष्वाहाहतः" ।)
आर्वित, पुं, (आर्व + क्विप् + वस् ।) ज्वरः । इति हेमचन्द्रः । (यथा रघुवंशे,—
"आर्वितः सन्ममोऽक्षिभ्यामिरावर्त्तते इवाऽऽकाशादियोगो जातात् पोषुपरिभ्रमत्करितपरमतिमर्मवेधे विशिष्यते" । यथा च मालतीमाधवे ५ अ ।
"आवेशवशादीरित प्रियतमगुणोल्लिखितमन्मथाज्ञाः" ॥)
आर्वोदो, स्त्री, (आर्व + दिप् + अच् + ङीप्) क्षुद्राकाकजङ्घा । इत्यमरः रामाश्रमीटीकाच । (अस्या गुणादयो ह्रस्वराजमाषशब्दे द्रष्टव्याः ।)
आर्वेय, त्रि, (आर्व + ढक् + ध्युट् ।) विदेयम् । (दिवाचरम् ।)
आर्वेश, पुं, (आर्व + विष् + अच् ।) अश्वारोहिणि । तत्पर्यायः । संनाह ४ आटोप ५ । अश्वसादीत्यमरः । इति हेमचन्द्रः । भूतार्थता दीप्तः । तत्पर्यायः । भूतसद्भाव ४ भूतवाद ५ सद्भाव ६ । इति राजनिर्घण्टः । आर्षिः । अभिविद्वान् । (यथा रघुवंशे, ३।१८ ।
"तमार्षं शास्त्रमेवाहुर्विपश्चितः" ॥)
आर्षेक, त्रि, (आर्षिरस्त्यस्मिन् । आर्ष + विष् + ध्युट् ।) विषयुक्तम् । इत्यमरः । (मनुः, ८।४८५ ।
"कीटोपिपानादन्यानि कायकर्षेयानि च" । (आर्षे ध्युट् ।) भूतार्थः । (यथा, साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदे ।
"तत्रैकस्मादन्यानि यद्यात्मकेवलानि" ॥)
आर्षेदिक, त्रि, (आर्षेद संज्ञायां ठक् । आर्षेद + ठक् ।) आर्षेदयुक्तम् । आर्षिदिक । इत्यमरः । आर्षेद । अलाबुवर्षे । तत्पर्यायः । अलाबुकायवर्षे ३ प्रावृषिकवर्षे ४ । इति हेमचन्द्रः ।
आर्षेदक, पुं, (आर्ष + वेद + ध्युट् ।) आर्षेदयोगिनि । इति हेमचन्द्रः । आर्षिक मेघे ३ वर्षादि आर्या ।
आर्षेयी, स्त्री, (आर्ष + युच् + ङीप् ।) आर्षबुद्धिः ।
आर्षभ, स्त्री, (आर्ष + टच् + अच् + टाप् ।) इक्षा । आर्षाद्या । इति हेमचन्द्रः । (रघुवंशे, १४।३७ ।
"परिवृढ विजयार्थी यानि कीनाश जग्धानि" ॥)
आर्षिणा, [ण्] त्रि, (आर्ष + इनच् + अच् ।) आर्षसम्बन्धी । आर्षाद्यादीत्यमरः ।
आर्षेय, त्रि, (आर्ष + ढक् + ढ ।) आर्षिसिद्धम् । इत्यमरः ।
आर्षेयी, स्त्री, (आर्ष + ढक् + ङीप् ।) आर्षिसिद्धा । इत्यमरः ।
आर्षाद्य, त्रि, (आर्ष + इनच् + अच् ।) आर्षिसिद्धम् । इत्यमरः ।
आर्षाद्य, त्रि, (आर्ष + यत् + अ ।) आर्षिसिद्धम् । इत्यमरः । (यथा मनुसंहितायाम् ।
"यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः" ॥)
आर्षाद्या, स्त्री, (आर्ष + इनच् + अच् + टाप् ।) इक्षा । आर्षभा । इति हेमचन्द्रः । (संज्ञायां, विकल्पः ।)
आर्षाद्यक, पुं, (आर्षाद्य + कन् ।) इक्षा । इति हेमचन्द्रः । (यथा, भट्टिकाव्ये, ६।१३ ।
"महाद्यक्षा इरिवद्विषेषो मध्यमर्म चरन्ति" । अत्रार्षाद्यकाः इक्षवः ।)
आर्षाद्यकी, स्त्री, (आर्षाद्यक + ङीप् ।) इक्षा । इति हेमचन्द्रः । (यथा, भट्टिकाव्ये, ६।१३ ।
"तत् कथं विमताङ्गकामाकारवद्विताम्" ॥)
आर्षेय, पुं, (आर्ष + ढक् अत्र ।) ऋषभवृक्षः । इति भरतः । विश्वलोचनश्च ।
आर्षेय, पुं, (आर्ष + ढीप् + अच् ।) अभिधावः । वरसद्धतः । आधारः । इति विश्वलेखिनी । विश्वः । विश्वाधारः । वैतः । अजीवः । ओङ्कारः । इत्यमरटीका । ध्यानाधारः । कदुः । इति मुकुटमञ्जरिका । (अभिधावर्यं यथा, कथासरित्सागरे, ६ तरङ्गे ।
"तथापीच्छामहे हुद्धा तस्य तोषेण वर्त्तनम्" । विशेषे यथा, भरतद्वीपालये, १०।१८ ।
"अहमात्मा गुहावेश्म सर्वभूतगुहाऽऽशयः" । "आधारात्मा" । "आधारात्मा मताश्रयः विशाखः प्रोच्यते सद्भिः स आत्मात्मा महाश्रयो गुरुश्चाऽऽत्मा ओङ्कारो ब्रह्मणोऽपि च" इति श्रुतेः ।)
आधारक, पुं, (आर्षेरेवं ण्वुलि आधारः । स्वार्थे, । आधारः । तत्पर्यायः । कर्म्मधरः । आधारः । इत्यमरटीकायां स्वामी ।
आर्षेर, पुं, (आ समन्तात् षृ विशरणे + घञ्यर्थे ।) ऋषिः । राजसूयः । इति मेदिनी ।
आर्षा, स्त्री, (आ समन्तात् अर्षतेः आङोनीति । आर्ष + अच् + टाप् च + टाप् ।) दीर्घकाण्डा । आर्यका । इत्यमरः । (यथा, शार्ङ्गधरसंहितायाम् ।
"आर्षा वास्यो मनोरथकला ब्रह्मवल्लीरसायना" ॥)
आर्षाक्ष, पुं, (आर्षाक्षमस्या । इतिच । ङीप् ।) इक्षवाटिका । इक्षुक्षेत्रम् ।
आर्षाक्षी, स्त्री, (पृषोदरादित्वात् । उत्तरपदलोपश्च ।) आर्षाद्यकी । इत्यमरः । (यथा, भट्टिकाव्ये, ६।१३ ।
"तत् कथं विमताङ्गकामाकारवद्विताम्" ॥)
आर्षाक्षेय, पुं, (आर्षाक्षस्य अयं । इतिढक् ।) आर्षाक्षः । इत्यमरः ।
आर्षाद्य, त्रि, (आर्ष + ढक् + ढ ।) आर्षिसिद्धम् । इत्यमरः ।
आर्षाद्य, त्रि, (आर्ष + यत् + अ ।) आर्षिसिद्धम् । इत्यमरः । (यथा मनुसंहितायाम् ।
"यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः" ॥)
आर्षाद्या, स्त्री, (आर्ष + यत् + टाप् ।) आर्षिसिद्धा । इत्यमरः ।
आर्षाद्यक, पुं, (आर्षाद्य + कन् ।) इक्षा । इति हेमचन्द्रः । (यथा, भट्टिकाव्ये, ६।१३ ।
"महाद्यक्षा इरिवद्विषेषो मध्यमर्म चरन्ति" । अत्रार्षाद्यकाः इक्षवः ।)
आर्षाद्यकी, स्त्री, (आर्षाद्यक + ङीप् ।) इक्षा । इति हेमचन्द्रः । (यथा, भट्टिकाव्ये, ६।१३ ।
"तत् कथं विमताङ्गकामाकारवद्विताम्" ॥)
आर्षेय, पुं, (आर्ष + ढक् अत्र ।) ऋषभवृक्षः । इति भरतः । विश्वलोचनश्च ।
आर्षाद्य, पुं, (आर्ष + ढीप् + अच् ।) अभिधावः । वरसद्धतः । आधारः । इति विश्वलेखिनी । विश्वः । विश्वाधारः । वैतः । अजीवः । ओङ्कारः । इत्यमरटीका । ध्यानाधारः । कदुः । इति मुकुटमञ्जरिका । (अभिधावर्यं यथा, कथासरित्सागरे, ६ तरङ्गे ।
"तथापीच्छामहे हुद्धा तस्य तोषेण वर्त्तनम्" । विशेषे यथा, भरतद्वीपालये, १०।१८ ।
"अहमात्मा गुहावेश्म सर्वभूतगुहाऽऽशयः" । "आधारात्मा" । "आधारात्मा मताश्रयः विशाखः प्रोच्यते सद्भिः स आत्मात्मा महाश्रयो गुरुश्चाऽऽत्मा ओङ्कारो ब्रह्मणोऽपि च" इति श्रुतेः ।)
आर्षाद्य, पुं, (आर्षेरेवं ण्वुलि आधारः । स्वार्थे, । आधारः । तत्पर्यायः । कर्म्मधरः । आधारः । इत्यमरटीकायां स्वामी ।
आर्षेर, पुं, (आ समन्तात् षृ विशरणे + घञ्यर्थे ।) ऋषिः । राजसूयः । इति मेदिनी ।
आर्षा, स्त्री, (आ समन्तात् अर्षतेः आङोनीति । आर्ष + अच् + टाप् च + टाप् ।) दीर्घकाण्डा । आर्यका । इत्यमरः । (यथा, शार्ङ्गधरसंहितायाम् ।
"आर्षा वास्यो मनोरथकला ब्रह्मवल्लीरसायना" ॥)
आर्षाक्ष, पुं, (आर्षाक्षमस्या । इतिच । ङीप् ।) इक्षवाटिका । इक्षुक्षेत्रम् ।
आर्षाक्षी, स्त्री, (पृषोदरादित्वात् । उत्तरपदलोपश्च ।) आर्षाद्यकी । इत्यमरः । (यथा, भट्टिकाव्ये, ६।१३ ।
"तत् कथं विमताङ्गकामाकारवद्विताम्" ॥)
आर्षाक्षेय, पुं, (आर्षाक्षस्य अयं । इतिढक् ।) आर्षाक्षः । इत्यमरः ।
आर्षाद्य, त्रि, (आर्ष + ढक् + ढ ।) आर्षिसिद्धम् । इत्यमरः ।
आर्षाद्य, त्रि, (आर्ष + यत् + अ ।) आर्षिसिद्धम् । इत्यमरः । (यथा मनुसंहितायाम् ।
"यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः" ॥)
आर्षाद्या, स्त्री, (आर्ष + यत् + टाप् ।) आर्षिसिद्धा । इत्यमरः ।
आर्षाद्यक, पुं, (आर्षाद्य + कन् ।) इक्षा । इति हेमचन्द्रः । (यथा, भट्टिकाव्ये, ६।१३ ।
"महाद्यक्षा इरिवद्विषेषो मध्यमर्म चरन्ति" । अत्रार्षाद्यकाः इक्षवः ।)
आर्षाद्यकी, स्त्री, (आर्षाद्यक + ङीप् ।) इक्षा । इति हेमचन्द्रः । (यथा, भट्टिकाव्ये, ६।१३ ।
"तत् कथं विमताङ्गकामाकारवद्विताम्" ॥)

आपदर्शन, वि. (आप + दर्शन) जो आपत्ति में पड़ा हो।

आपद्धर्म, पु. (आपद् + धर्म) वह धर्म जो आपत्ति में किया जाय।

आपन्न, वि. (आप + न) प्राप्त।

आपन्नसत्त्वा, वि. स्त्री. (आपन्न + सत्त्वा) गर्भवती।

आपरा, वि. (आप + रा) अपना।

आपरेशन, पु. (अं.) शस्त्रक्रिया।

आपस, पु. (आप + स) परस्पर।

आपसदारी, स्त्री. (आपस + दारी) भाईचारा।

आपसी, वि. (आपस + ई) परस्पर का।

आपा, पु. (आप + आ) अहंकार।

आपाढ़, पु. (आषाढ़) आषाढ़।

आपाधापी, स्त्री. (आप + धापी) छीना-झपटी।

आपात, पु. (आप + आत) प्राप्ति।

आपातकाल, पु. (आपात + काल) संकट का समय।

आपातरमणीय, वि. (आपात + रमणीय) प्रथम दृष्टि में सुन्दर।

आपाती, वि. (आपात + ई) तात्कालिक।

आपादमस्तक, क्रि. वि. (आपाद + मस्तक) पैर से सिर तक।

आपाधापी, स्त्री. (आप + धापी) छीना-झपटी।

आपान, पु. (आप + आन) मद्यपान।

आपानक, पु. (आपान + क) मद्यपान का स्थान।

आपानशाला, स्त्री. (आपानक + शाला) मद्यशाला।

आपाशाला, स्त्री. (आपा + शाला) अहंकार।

आपिंडन, पु. (आप + पिंडन) एकत्रीकरण।

आपिंडित, वि. (आपिंडन + इत) एकत्रित।

आपीड़, पु. (आप + पीड़) माला।

आपीत, वि. (आप + पीत) पीला।

आपीन, वि. (आप + पीन) मोटा।

आपुरुष, पु. (आप + पुरुष) अधम पुरुष।

आपूत, वि. (आप + पूत) पवित्र।

आपूरण, पु. (आप + पूरण) पूर्ति।

आपूरित, वि. (आपूरण + इत) पूर्ण।

आपूर्ण, वि. (आप + पूर्ण) पूर्ण।

आपूर्णता, स्त्री. (आपूर्ण + ता) पूर्णता।

आपूर्णमानस, वि. (आपूर्ण + मानस) संतुष्ट।

आपूर्णमानसता, स्त्री. (आपूर्णमानस + ता) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्व, पु. (आपूर्णमानस + त्व) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वता, स्त्री. (आपूर्णमानसत्व + ता) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्व, पु. (आपूर्णमानसत्वता + त्व) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वता, स्त्री. (आपूर्णमानसत्वत्व + ता) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्व, पु. (आपूर्णमानसत्वत्वता + त्व) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वता, स्त्री. (आपूर्णमानसत्वत्वत्व + ता) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्व, पु. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वता + त्व) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वता, स्त्री. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्व + ता) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्व, पु. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वता + त्व) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्व + ता) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्व, पु. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वता + त्व) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्व + ता) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व, पु. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वता + त्व) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व + ता) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व, पु. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता + त्व) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व + ता) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व, पु. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता + त्व) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व + ता) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व, पु. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता + त्व) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व + ता) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व, पु. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता + त्व) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व + ता) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व, पु. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता + त्व) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व + ता) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व, पु. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता + त्व) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व + ता) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व, पु. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता + त्व) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व + ता) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व, पु. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता + त्व) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व + ता) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व, पु. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता + त्व) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व + ता) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व, पु. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता + त्व) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वता, स्त्री. (आपूर्णमानसत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्वत्व + ता) संतुष्टता।

आपूर्णमानसत्व

आयाताम्, पुं, (आयाता + अम् + द्विऽ।) आयुक्तपदार्थः। इति हेमचन्द्रः।

आयाती, स्त्री, (आयाता + ङीप्।) आयातामात्रस्य मूर्त्तिमा। इति मेदिनी।

आय, अ, (आयुते आयोनीति आय् + डु आयविधेः।) आकारः। इत्युणादिकोषः।

आस, णिच् + घञ् उपवेशने। (आसा + आस्क + आय + घेट्।) इति धातुरूपमाला। विद्यामालायां। इति लघुधातुः।

("आसने भवनावासा मञ्चेरिमुण्डिपूर्वके"। इति रामाश्रये १ आसे) णि आसिस्तुति। अ ण आसो सिंहासने तथा। विद्यामालायामाख्यातः। आसाद्यमासो इति दुर्गादासः। (अस् + अधि) अध्यापूर्वस्यासे। आसी। यथा रघुवंशे, १३।६२।

"वीरायमेधोत्थमुपात्तबोधः
ममी समध्यासितरेरिमासा"।

(अत्) यथादृष्टवेदने। यथा रघौ, ७।७४।

"सासानिकव्यजनवर्षिणीषा-
मन्तायं बोधा मुहिकोलवाहः"। इति।

उपासनायां। यथा रामायणे,—

"तत्तीरोशयनासनाश्रमपदान्यासाद्य वधिमाम्"। इति।

(आमि) आधाने। (उप्) उपेक्षणे। यथा भारते। शल्यः

"विषय मेरं सामर्थं मरोधरी य उदासते"। इति।

(उप) समीपोपवेशने। यथा मनुः, ४।१९८।

"आसानिमाधावी ब्रह्मणः सप्तधोत्तिष्ठतां"। इति।

वसनुनिष्ठ शुक्लकेशसाक्षीत इति पद्धतिः। उपासनायां। यथा,—

"आसाधीश्वा मनो वै सा दिवसद्वा उपासते"। इति शीतायां २।२।८। शैवे। यथा,—

"उपासते ये मकरात्। यथाब्रह्मवदन्ति"। इति मनुः ४।१९८। यथाब्रह्मणासते मेवमे इति लघुधातुः। (दिए) विरामे। अवसाने। (इति + घञ्) इतिदक्षिणायनाम्ने। "सोऽत्या इति-मासेन कालमासेन"। इति भारतम्। इकारादिः।

आस, पुं, (आसते इति आसेदेति। आस् + आसे घञ्।) मुखः। इति हेमचन्द्रः।

आसक्त, त्रि, (आस् + क्त + अः।) आसक्तिविशिष्टः। स्वलोभः। तत्पर। व्यसित। इत्यमरः। (विषयान्तरवैमुख्येन तत्रैवा विशिष्टः। यथा, किरातेः १।१९।

"अवज्ञासाक्षमो मूढा वामलोचा हि मत्सरः"।)

आसक्ति, स्त्री, (आस् + क्त + क्तिन्।) निर्बन्धः। अतिलोभः। इत्यमरः।

आसक्तु, सं, (आस् + क्त + अच्।) अन्नविशेषः। सक्तुशब्दे। तत्पर्य्य द्रष्टव्यम्। इत्यमरः। (विषयान्तरवैमुख्यविशिष्ट तत्रैवा विशिष्टः। यथा, किरातेः १।१९।

"अवज्ञासाक्षमो मूढा वामलोचा हि मत्सरः"।)

आसक्ति, स्त्री, (आस् + क्त + क्तिन्।) निर्बन्धः। अतिलोभः। इत्यमरः।

आसक्तु, सं, (आस् + क्त + अच्।) अन्नविशेषः। निर्बन्धः। यथा, तत्रैव। इति भरतः।

(यथा, कुमारे १।५।)

"स हदुरमेर्मेखिरेव सक्तुं
कैरातवासानुमतिं प्रकाशते"। ।

मुनयो वीरासनस्थिता इति यावत्। इति राजनिर्घण्टः। आसक्तिः। (यथा, भोजराजः

"अहो कर्मकरासक्तमिव्यजनी विलासम्"।)

आसक्तिनी, स्त्री, (आसक्त + इनि + ङीप्।) पक्षवातः। वातरसा। इति विश्वप्रकाशः। पूर्व विद्या वातास इति भाषा।

आसन्दि, स्त्री, (आस् + घञ् + क्तिन्।) लक्षणः। इति मेदिनी। (पर्य्यायः। निरन्तरं। यथा, वाग्भिरवर्यवे वरं वरिष्यते।

"वाष्पं स्तानु योग्यवाक्षुतमिश्रका वरोवरा"। आसक्तिर्नुपरिष्यते" इति रघुवंशः।

आसमन्ते परस्तद्विधानकालयं। यथायोग्यं यथावधिनानयोर्विशेषलक्षणयोग्यवाक्षणेयोस्तिरिकालयं। इति विद्यामालयकारः।

आसनं, क्ली, (आस्यते उपविश्यतेऽनेन। आस् + अधिकरणे + ल्युट्।) पीठं। पिंडि प्रौढि इत्यादि भाषा। उपविशनकर्त्तव्यतेऽत्र। यत्र मनुष्यादयो विश्रमन्ति। विश्रियोगेऽनुसंधेऽवस्थानं स्थितिः। इत्यमरः। वाग्भिरवर्यवे। इति मेदिनी। अष्टाङ्गयोगस्य द्वितीयाङ्गं। यथा, पातञ्जलदर्शने साधनपादे,—

"स्थिरसुखमासनं"। इति यथायोग्यं यथा। तदासनानि यथा,—

"पद्मासनं भद्रासनं वज्रासनं स्वस्तिकं तथा। वीरासनमिति प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शनम्"। तेषां क्रमः।

"जानूर्ध्वकरे विन्यस्य सव्यं चरणमेव च। अधूनो च विन्यस्य पद्मासनमुदाहृतम्। १। जानूर्ध्वसंधौ संगुप्य हस्तावेवं सुसंस्थितौ। अङ्गुष्ठौ हृदि विन्यस्य भवेत्स्वस्तिकमासनम्। २। सीवन्याः पार्श्वयोर्गुल्फौ कृत्वा सम्यङ्निधाय च। वृषणौ च परिस्पृश्य पार्ष्णिभ्यां वृषणावधः। अङ्गुलीः पादयोर्गृह्य सम्यक्तासनमाचरेत्। ३। ऊर्ध्वं जानू तथा कृत्वा पादतलौ दृढौ। कटी विष्कम्भवत्कृत्वा भवेत्पद्मासनं तथा। ४। एकपादमथ कृत्वा तिष्ठेत्तदा तथेतरम्। ऊरुमध्ये तथेतस्मिन् वीरासनमिदं स्मृतम्"। इति तत्त्वसारः। अन्यच्च।

"आसनानि कुलेऽसंख्यं तावतां जीवजन्तवः। यावन्तीन्द्रियजातीनां भेदैर्भवति संसृतिः। तावन्तोऽप्यासनभेदा यावन्तः प्राणभृतां। सर्वे सिद्धासनं प्राहुः। सिद्धं योगासनद्वयम्। इति सिद्धासनम्।

अङ्गुलासनादि बन्धासनं ब्रह्मचारिणः। उपवेशनस्थानं। वीजादि। यथा।

भोजनादासनं।

"उपवासाद्व्रतस्यापि प्रथमं भोजनं मतम्। वै. अन्नं मुक्त्वा ऐसो वैष्णवस्यापि वै क्षितौ। आसनं यत्नतः कार्यमुपवासव्रतेषु च। दानं वा जपनं वापि सर्वमासनसंस्थितं भवेत्।

भोजनार्थं वनस्थितं एक प्रकारं। ऐसन। विदेशेऽसन्न वर्षे विदुर्ग्रन्थं भोजनं। भोजनं कुर्वतोऽपि वृक्षमूलादिकं। ऋग्वेदीयानां वैदिक अन्नभक्षणं वैदिक। ब्रह्मचारिणस्तूपवासं ब्रह्मचर्यं तुल्यं। आसनं यत्नतः कार्यं उपवासव्रतेषु च। सर्वत्रैव कार्यं ब्रह्मचारिणः।

आस्थाय, वि. (आस्था+क्यच्+आय प्रत्य.) स्थिरस्थान: दृढ़: (वेबर्)। इति वेदिरी: (दृढ़ा स्थिरो हृत्या)। "परमात्मनस्तमास्थाय प्रवेशम्" ।

आस्थितिन् स्त्री. (आस्था+क्यच्+क्तिन्+ङी) व्यवस्थितिविशेष। न च तथाऽस्ति। इत्यमरः।

आस्थितन्त्र, वि. (आस्थितिस्तन्त्रं यस्मिन् सः) आस्थितिविशेषे। न च तथाऽस्ति। इत्यमरः।

आस्थितन्त्रत्व, वि. (आस्थितिस्तन्त्रं यस्मिन् सः) आस्थितिविशेषे। अवधार्यं तथमस्ति। तत्पर्यायः। उपरिष्टात् ३ उपरवात् ३। इति वैजयन्तः। ("उपरिष्टात्तथमुपरवात्तिरश्चीनमिति त्रिषु। उपर्युपरिमुक्तं तथमं वीप्सायामिति त्रिषु" इति वैजयन्तः।)

आस्पद, पुं. (आस्थीयते इति। आस्था+ल्युट्+अच्।) व्यवस्थानम्। इति वैजयन्तः। प्रकाशाधारके ३ (यथा प्रालिशतके, वात्स्.। "वाली वल्कलमास्पदं किञ्चनवाली वल्कलवासा तथम्" ।)

आस्पदी, स्त्री. (आस्थीयते इति वेद या आस्था+ल्युट्+ङीप्। तरमे या ल्युट्।) क्लिष्टपरिष्कृतिविशेषमम्। अस्य इति भाषा। तत्पर्यायः। पर्येडी २ वर्णी ३ परिलोमा ४ कुशा ५ कुशः ६। इत्यमरः। पर्येडि ७ परिलोमा ८ कुशं ९। इत्यमरटीका। (३.या, कुशानां। यथा रामायणे,२ वाल्मे।

"राक्षसानां वधे सीतोद्धारात्प्रभृति। महाभारते, आदिपर्वणि।

"वर्णान्तरसमासीर्ये नियमात् प्रकराद्यका" ।)

आस्फिक, पुं. (आस्फेयम्। अस्थि+ठक्।) मुष्टिविशेषः। स तु मल्लयुद्धविशेषः। तत्पिता अर्थस्थो तं आस्फोटयन्ता तम तथमल्लास्फिकः। (यथा,—

"आस्फोटनं करो दक्षात् द्विता तर्जनमेव तम्। वर्म तथोरिवर्तं तथ मल्लास्फिकेति स्थितम्" ।)

इति मल्लशास्त्रम्। ("आस्फिकस्य मुष्टेर्भेदा मल्लिनी वायुवेगवत्" । इति मल्लशास्त्रम्।)

आस्फिक, त्रि. (अस्थि ईश्वर इति तत्रिवेदः। अस्थि+ठक्।) आस्थिकिद्धा। ईश्वरोऽस्थीनि-धारी। वेदशास्त्रवक्तारौ। तत्पर्यायः। अक्षाक्ष्य आत्मा ३। इति वैजयन्तः।

("तत्रमर्थस्तुत्यात् वेदः सुधारणीयिरिद। आस्थिकस्तुत्युपूर्वस्य तथ किं वेदवादिनः" । इति मल्लशास्त्रे आस्थिकवेदि ।)

आस्फिकवेद, पुं. (आस्थिकस्य मुनेरयं तत्प्रणीतत्वात् तिद्धिरयं वेदो वेदवादि वा। तत्पर्यायः। वेदवादी २ आस्थिकः ३ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ४ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ५ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ६ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ७ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ८ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ९ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १० आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ११ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १२ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १३ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १४ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १५ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १६ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १७ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १८ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १९ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी २० आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी २१ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी २२ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी २३ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी २४ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी २५ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी २६ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी २७ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी २८ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी २९ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ३० आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ३१ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ३२ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ३३ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ३४ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ३५ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ३६ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ३७ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ३८ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ३९ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ४० आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ४१ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ४२ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ४३ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ४४ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ४५ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ४६ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ४७ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ४८ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ४९ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ५० आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ५१ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ५२ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ५३ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ५४ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ५५ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ५६ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ५७ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ५८ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ५९ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ६० आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ६१ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ६२ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ६३ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ६४ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ६५ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ६६ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ६७ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ६८ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ६९ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ७० आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ७१ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ७२ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ७३ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ७४ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ७५ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ७६ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ७७ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ७८ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ७९ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ८० आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ८१ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ८२ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ८३ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ८४ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ८५ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ८६ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ८७ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ८८ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ८९ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ९० आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ९१ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ९२ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ९३ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ९४ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ९५ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ९६ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ९७ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ९८ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ९९ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १०० आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १०१ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १०२ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १०३ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १०४ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १०५ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १०६ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १०७ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १०८ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १०९ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ११० आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १११ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ११२ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ११३ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ११४ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ११५ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ११६ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ११७ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ११८ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी ११९ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १२० आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १२१ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १२२ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १२३ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १२४ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १२५ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १२६ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १२७ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १२८ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १२९ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १३० आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १३१ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १३२ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १३३ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १३४ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १३५ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १३६ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १३७ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १३८ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १३९ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १४० आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १४१ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १४२ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १४३ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १४४ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १४५ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १४६ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १४७ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १४८ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १४९ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १५० आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १५१ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १५२ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १५३ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १५४ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १५५ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १५६ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १५७ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १५८ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १५९ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १६० आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १६१ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १६२ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १६३ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १६४ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १६५ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १६६ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १६७ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १६८ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १६९ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १७० आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १७१ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १७२ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १७३ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १७४ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १७५ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १७६ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १७७ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १७८ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १७९ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १८० आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १८१ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १८२ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १८३ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १८४ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १८५ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १८६ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १८७ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १८८ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १८९ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १९० आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १९१ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १९२ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १९३ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १९४ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १९५ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १९६ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १९७ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १९८ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी १९९ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी २०० आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी २०१ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी २०२ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी २०३ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी २०४ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी २०५ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी २०६ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इति वैजयन्तः। वेदवादी २०७ आस्थिकमुनिवेदवादि वा तत्प्रणीतत्वात् सर्वज्ञत्वात् विरवाम इ

कृत्यार्थं च समर्थं च सरवर्तं । हिमोचितं च, सूत्रार्थं च वीतसूत्रं । आङ्कृत्यार्थं च सूत्रमाकृत्यार्थं प्रारब्धं च । तत्र मुख्या । तिङन्तं क्रोत्यन्तं । चतुर्थितत्पम् । क्रियाप्रयुक्तरोक्तकृत्प्रातिपदिकानुसृष्टवचनादिभ्यः । इति शब्दनिर्देशः ।

आङ्गं, क्ली, (आ + ङे + ग) प्रकृष्टकर्मः । यथा,—
"अरम्भाय घटोभाति इत्याकारादिकारिणि च ।
न प्रकृतेषु चादिभ्यः प्रारब्धाङ्गमवाचकौ" ।
"आङ्गमादि आत्मनि प्रकृष्टकर्मणीत्यादि भावनू" । इति विश्वप्रकाशः ।

आङ्गन, त्रि. (आङ् + ङे + ल्युट्) आरम्भकारकः । यथा,—
"प्रारम्भस्तु कारोत्यादि तीर्थद्वारा विधायकः ।
आङ्गन इव मे लोके दृश्यते इति चेत्तदि" ।
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ८ । १३ ।

आङ्गिरि, स्त्री, (आङ् + ङे + किप् ।) आङ्गार्म । इति शब्दरत्नावली ।

आङ्गिर्य, त्रि, (आङ्गी अर्थः आङ्गि + ष्यञ् ।) आङ्गिसम्बन्धि । तद्विवरणमात्रम् । इत्यमरः ।

आङ्गी, स्त्री, (आ पूर्वकात् आङ् + ङृञ् + ङीः ।) विद्युत्या । इत्यमरः । ऊषः । (यथा प्राकृतभाषायाम् ।
"हारलाओ मयणाओ पल्लवोत्तरमोयणम्" ।)
विद्युत्या । इति मेदिनीकरभरतौ ।
("आङ्गी विद्युत्ति नामं स्त्रियामाकुलाभि" ।
इति प्राकृतभाषायां प्रयोगाः ।)

आङ्गोद्यचिका, स्त्री, (आङ्गी चञ्चत्येव तुकः । स्वार्थे कन् । ततः टाप् । अत इत्वञ्च ।) आङ्गी । विद्युत् । इत्यमरटीका ।

आङ्गा, पुं. (आङ् + ङृञ् + घञ् ।) विस्तारः । इति शब्दरत्नावली ।

आङ्गिर्य, त्रि, (आङ्गा निर्देशः । आङ्गा + ष्यञ् ।) निर्देशसम्बन्धि । दिग्बन्धादि । इति मेदिनी । दिग्बन्धकी ।

आङ्गिर्य, क्ली, (आङ्गा निर्देशः । आङ्गा + ष्यञ् ।) भौतम् । इत्यमरसारसुन्दरः । राजदानम् ।
दिग्बन्धिता इति मेदिनीकरभरतौ ।
अङ्गा + ष्यञ् । आङ्गाया भावः कर्म वा आङ्गाकर्म । आङ्गेश क्लेशेन निर्देशः ।

अथ पञ्चसप्तत्यधिकशततमं सूत्रम् ।
"आङ्गि युक्तेः सानाम्नो प्रथमस्त्रिषु" । इत्यत्र सूत्रे आङ्गि इत्यस्य स्थाने आङ्गाकर्म इत्यस्य प्रयोगः कर्त्तव्यः ।
इति श्रीपाणिनिः ।

समसूत्र रहितवचनं भूमौ विद्यमान कर्त्तारं । अवाङ्गारमध्यमोत्तमपुरुषकरणकार्यकारीत्यर्थः । आङ्गा नेपथ्यमुपे प्रयोगः रहितवचनं ।
ततो नेपथ्यं रहितमां या रहिं मुख्यदोषात् । सर्वे अव्ययविशेषाश्चैव कृत्या रिरावचनं इति सूत्रा रिरा सूत्रे शब्दो अर्थं तयां या अनन्यत्वे अर्थि वर्त्तते ।
तयो दलवाचकं । दलवाङ्गाचारे रिक्तिरिते च वाङ्गाद्यवचनयो पर्यन्तो मुखं दोषविना रिरावाचेत् ।
ततः आनन्दार्थं रिक्तं अव्ययार्थंच्च कृत्या एवोर्ध्ववचनयो आदयौ वर्त्तते । आवाङ्गाचारेषेव आनन्दार्थं अव्ययाच्च कृत्या अव्ययीभावार्थं कुर्व्यात् ।
तत आनन्दिरिरयोर्थं अधिभूमिरिमुखवचनार्थं कुर्व्यात् इति । ७ ।

अथ रिक्तीवचनार्थंकत्वम् ।
वैरविपादाधाराः । तत्रिरुद्धाचारवत्त्व । ८ । ९ ।

अथ क्लीवचनार्थंकत्वम् ।
गुरुवैरवाचिकोत्पादयां । कृतुवचनरार्थंमीश्वरो-यासवादि च । १० ।

अथ चतुर्थंवाचार्थंकत्वम् ।
अव्ययार्थं । अव्ययवाचारोवे पेतु तया तत्र एव पीतु या अतित्वान् सौरे त्रिया वाचिन्याचारवे कुत्रचित् तत्रिरुद्धाचारवचनयो क्रमा रिरावचनयो क्रमा रिरावचनयो पर्यन्तो रिरिवर्त्तते ।
ततः आनन्दवचनरिरिवर्त्तरेव वाचवार्थं रिक्तं तयेव कुर्व्यात् ।
ततः आनन्दमुखे अधोवाचयां समाप्य अव्ययं विधाय रेवमुखं क्रमा वाचेत्वं नैवेदृश यथा वाचे उपपद्येत । ११ ।

अथ रहस्यमाचार्थंकत्वम् ।
वचिरिवर्त्तरवचीनो वाचयार्थंच्च रामरेवाचार्थं आनन्दार्थं तत्र वि पाठ वार्थंवाचारवाचार्थं वचिरवचनरेवचीनो वर्त्तते ।
वचिरवचिनाचारवतिरिक्तवाचं मुक्ते क्रोरोपवचार्थं या अभोवचने प्रयोगेत । तद्धा । रिक्तारिक्तं क्रमा तत्रुपचेतु । तयोरीतिरिक्ते विवचाचारवतिरिक्तुं भोवचेतु । भोरवाचार्थं त्रिया एवात् । अतित्वचे प्रयुक्तवा वार्थं तत्रुपचे वर्त्तो यत्रे वा त्रिरिवर्त्तं रिरिवे ।
तयो रिक्तवचनं । रमरेवचार्थं तत्रुपचे चतुर्थं वर्त्तते । रिक्तवाचवचनवाचार्थं वचिरवचनयो रिक्तवचनरिक्तं ।
ततो भोवाचवार्थं भोरवाचार्थं च रमरवाचयुक्तांश । तयो वाचारिके भोवचे । रिक्तुपरोवार्थं पूर्वमवचीपेतु इवारी वर्त्तेतु । क्रमा वाचारिके भोवचे । पूर्वमवचीपेतु रिक्तवचनयो भोरवाचा वाचारिका रमरवाचयुक्तांश । तयो वाचारिके भोवचे । पूर्वमवचीपेतु ।
तत वाचयुक्त क्रमा पूर्वो पूर्वो पर्यन्तो रिरावचनयो पूर्वमवचीपेतु । तयो वाचारिके भोवचे ।

पूर्वे रहितवचनं क्रमेण वर्त्तयेत् ।
ततो अधोमवचनयो पूर्वमवचीपेतु । तयो वाचारिके भोवचे । पूर्वमवचीपेतु ।
ततः इह वाचयां पूर्वमवचीपेतु । तयो वाचारिके भोवचे । पूर्वमवचीपेतु ।
अत्र वाचयुक्तवचनयो रमरवाचयुक्तांश । तयो वाचारिके भोवचे । पूर्वमवचीपेतु ।
इति । ७ ।

अथ चतुरुत्तरशततमं सूत्रम् ।
इतिवाक्यादाचारिक्यङ् ।
अवाङ्गाचारवाचकत्वम् ।
औचित्यविचाराचारम् । वाचारवचनयोरवाचे रिरावाचारवचनं कुर्व्यात् । ११ ।

अथ वाचारिकम् ।
वाचयाचारा रिरावाचारवचनरिरिवचनयो वाचारवचनं वाचे कुर्व्यात् ।
तत्रोऽवाचारिके वाचे कुर्व्यात्रिरिवचनयो क्रमा वाचिरिवचनयो क्रमा वाचे वचनं क्रमा वाचरिरे । तत्र वाचिरवचनयो कुर्व्यात् । क्रमा वाचिरवचनयो कुर्व्यात् । तत्र वाचिरवचनयो कुर्व्यात् । तत्र वाचिरवचनयो कुर्व्यात् ।
इति । तत्रिरिवे त्रयोरि क्रमा क्रमरिवे रिरे पूर्वमवचीपेतु रिरावचनयो रिरिवचनयो रिरिवचनयो रिरिव

ह

ह्रस्व, वि० (संस्कृत) छोटा। कम। थोड़ा। (व्याकरण) जिसके उच्चारण में एक मात्रा का समय लगे। जैसे—अ, इ, उ, ऋ, ऌ। (संज्ञा) ह्रस्व स्वर।

ह्रस्वता, स्त्री० (संस्कृत) छोटापन। कमी।

ह्रस्वत्व, स्त्री० (संस्कृत) ह्रस्व होने का भाव। ह्रस्वता।

ह्रस्वांग, वि० (संस्कृत) छोटे अंगवाला।

ह्रस्वांगी, स्त्री० (संस्कृत) छोटे अंगवाली स्त्री।

ह्रस्वाक्षर, वि० (संस्कृत) छोटे अक्षरवाला। (संज्ञा) छोटा अक्षर।

ह्र

ह्रांस, वि० (संस्कृत) जो हँसता हो। हँसनेवाला।

ह्रांसी, स्त्री० (संस्कृत) हँसी। हास्य।

ह्रांसुली, स्त्री० (संस्कृत) हँसली।

ह्रांसुली, स्त्री० (संस्कृत) हँसली।

ह्रांसुली, स्त्री० (संस्कृत) हँसली

शब्दार्थिनां कल्पद्रुमवत्सर्वदातृत्वं। सुहृत्यं। अविश्वस्तत्वं। सुखदुःखितत्वं। ऐकध्यं कार्यित्वं। समकारित्वं। दीर्घसूत्रत्वं। विलोभत्वं। रहस्यकारित्वं। प्रसन्नचित्तत्वं। लोकप्रियत्वं। अनुकारित्वं। क्षीरवत्वं। आस्तिकत्वं। अविकारित्वं। साहसत्वं। इति राजगुणाः। अविद्या। इन्द्रियजितत्वं। गुरुशुश्रूषकत्वं। विद्वद्विश्वासकारित्वं। सर्वोत्तमत्वं। कामाद्यरिषड्वर्गवर्जित्वं। वर्द्धकित्वं। नीतिविद्यानाद्यकारित्वं। वर्द्धकित्वं। आत्मनिष्ठत्वं। शास्त्रज्ञत्वं। अवसादकारित्वं। इति राजविद्यागुणाः। तत्त्वज्ञत्वं। गुरुत्वं। सुशीलत्वं। अवसादकारित्वं। इति राजस्वं। विश्वस्तत्वं। इति राजगुणाः। अविद्यादि। विद्याकर्तृत्वं। विश्वासत्वं। इति राजविद्यः।

अथ विद्याः।

"लक्ष्मीकलाविभवदुःखसमर्थकारित्वं। विश्वेश्वरा सकलो वेदस्य शीलविद्या सर्वोत्तमत्वं"। इति राजलक्षणं। अथेष्टदेवः। सर्वेषांनंतानि द्वादश।

"सप्तर्षयश्चतारः सोमसूर्यो मरिचोऽग्निः च। तुलसीवृक्षविष्णवः तथा मनुसप्तः स्मृताः। इत्यादौ रक्षविष्णा च तथा इन्द्रः कुबेरतः। सप्तद्वादशाः विप्रा इत्यादौ सूचना दिमाः"।१। अथेष्टदेवता।

"सौम्यादौ श्रीवत्सादि संकल्पः इत्यादौ च। आत्मारामवत्सर्वत्र कार्यित्वं। सर्वेषांनां सौम्यत्वं श्रीवत्सत्वं श्रीपतित्वं। इत्यादि आत्मदेवता कथनादि प्रकारवि"।२। अथ वीरदेवीकथनं।

"वार्तिकत्वप्रकाशं तथापि। सकलाकारः। तद्वीरो देवतो वरः वीरदेवो श्रीवत्सकथा"।३। अथ वीरदेवताद्वयं।

"वीरदेवो इव श्रीवो रक्षविष्णवादयः"।४। अथ कालावतारः।

"कालावतारं दुर्वासः देवतो वंशवत्तः"।५। अथ वीरवीरसंकल्पौ।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।६। अथ कल्पवीरवत्।

"कल्पवीरो वीरः विष्णुः वीरवारद्वयादिनः। विद्वेषत्वं विद्वेषत्वं सकलः वंशवत्तः"।७। अथ मनोद्वयं।

"मनोद्वयं सकलवीरं सकलवीरादिकौ। इत्यौ सप्तवीरः इव रक्षविष्णवादिकौ"।८। अथ वंशवत्तः।

"वंशवत्तः इव वंशवत्तः वीरवीरवत्। वंशवत्तः इव वंशवत्तः वीरवीरवत्"।९। अथ रक्षविष्णवः।

"रक्षविष्णवो वीरः विष्णुः वीरवीरवत्। वंशवत्तः इव वंशवत्तः वीरवीरवत्"।१०। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।११। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।१२। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।१३। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।१४। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।१५। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।१६। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।१७। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।१८। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।१९। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।२०। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।२१। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।२२। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।२३। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।२४। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।२५। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।२६। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।२७। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।२८। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।२९। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।३०। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।३१। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।३२। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।३३। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।३४। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।३५। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।३६। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।३७। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।३८। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।३९। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।४०। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।४१। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।४२। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।४३। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।४४। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।४५। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।४६। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।४७। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।४८। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।४९। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।५०। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।५१। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।५२। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।५३। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।५४। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।५५। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।५६। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।५७। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।५८। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।५९। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।६०। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।६१। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।६२। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।६३। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।६४। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।६५। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।६६। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।६७। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।६८। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।६९। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।७०। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।७१। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।७२। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।७३। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।७४। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।७५। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।७६। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।७७। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।७८। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।७९। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।८०। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।८१। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।८२। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।८३। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।८४। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।८५। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।८६। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।८७। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।८८। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।८९। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।९०। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।९१। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।९२। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।९३। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।९४। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।९५। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।९६। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।९७। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।९८। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।९९। अथ वीरवीरवत्।

"वीरवीरः सर्वत्रिः सकलो वंशवत्तः इव"।१००। अथ वीरवीरवत्।

द्रव्य

कारित्वं। अम्लश्लेष्मादाढ्यं। वृष्यं। गच्छिनत्कर्म। सूक्ष्मत्वञ्चिकारित्वं। देहस्य कान्तिदाढ्यं। वलकारित्वं। पीयूषोपमत्वं। विदोषप्रशमनत्वञ्च इति राजनिर्घण्टः। यवानिग्धीक्ष्णरसगुणा। रक्तपित्तकारित्वं। ग्रीतलत्वं। सारकर्म। गच्छिकरत्वं। दाहप्रशमकत्वञ्च। इति राजवल्लभः। अपि च। दन्तानिग्धीक्ष्णरसगुणवद्वृष्यत्वं। किञ्चित् पित्तवातगुणत्रित्वं। अकोमलत्वं। अम्लादृष्यं। क्षीरविष्टम्भदाहकारित्वञ्च। पर्य्युषितत्वमगुणाः। वान्तिहृत्वं। पातत्वमत्वं। ज्ञाग्रप्रतिग्रहयोगेऽदाढ्यं। कफवातकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। तत्पक्वरसगुणाः। गुरुत्वं। सुतीक्ष्णत्वं। कफवातनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः। स्निग्धत्वं। अतिशयगुरुत्वं। अतिपाके विदाहत्वं। विकासदोषकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।

अथ विकारः।

"लशीकाचाशितान्नकृतयमस्यशिङ्कासितानः। निष्पीना लघवो ग्रेया ग्रीतलीर्द्धा यथोत्तरम्"। इति राजवल्लभः। अथेक्षुवर्गः।

"इक्षुर्गीर्घेक्षुरः प्रोक्तस्तथा भूरिरसोऽपि च। गुरुमूलोऽतिपत्रश्च तथा मध्यदलश्च यः॥ इक्षवो रक्तपित्तघ्ना बल्या दृष्याः कफप्रदाः। स्वादुपाकरसाः स्निग्धा गुरवो मूत्रला स्मिताः"॥१॥ अथेक्षुभेदाः।

"पौण्ड्रको भीरुकश्चापि वंशकः शतपोरकः। कान्तारस्तापसेक्षुश्च काण्डेक्षुः सूचिपत्रकः। नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत्। इक्षवो रक्तपित्तघ्ना वृष्याः कफप्रदाः। स्वादुपाकरसाः स्निग्धा गुरवो मूत्रला स्मिताः"॥१॥ अथेक्षुभेदाः।

अथ पौण्ड्रकभीरुकगुणौ।

"वातपित्तप्रशमनौ मधुरौ रक्तपाकयोः। सुग्रीतौ वृंहणौ वृष्यौ पौण्ड्रको भीरुकस्तथा"॥२॥

अथ कोशकारगुणाः।

"कोशकारो गुरुः ग्रीतो रक्तपित्तप्रणाशनः"॥३॥

अथ कान्तारेक्षुगुणाः।

"कान्तारेक्षुर्गुरुर्वृष्यः श्लेष्मणो वृंहणः सरः"॥४॥

अथ दीर्घपोरकेक्षुकयोर्गुणाः।

"दीर्घपोरः सुकठिनः सस्तारो वंशकः स्मृतः"॥५॥

अथ व्रतयोरजगुणाः।

"व्रतयष्या भवेत् किञ्चित् कोशकारगुणान्वितः। विशेषतः स्निग्धदुग्धः सस्तारः पवनापहः"॥६॥

अथ मनोगुप्तागुणाः।

"मनोगुप्ता वातहरी ह्यग्नामर्थविवर्द्धिनी। सुग्रीता मधुरातीव रक्तपित्तविनाशिनी"॥७॥

अथ तापसेक्षुगुणाः।

"तापसेक्षुर्भवेत् सदी गुरुः ग्रीतोऽल्पनः। तर्पणा दग्धिजाघात्रि कथ्या च बलकारिणी"॥८॥

अथ वालपुण्ड्रेक्षुगुणाः।

"वालः इक्षुः कर्फ कुर्य्यान्नेत्रेभ्यश्चैव रुजः सुखा तु वालपुण्ड्रीस्यात् स्वादुरीषच्छ्रुतो गुरुः। रक्तपित्तहरो रुच्यः शीतलः बलवीर्य्यजः"॥९॥

अथाङ्कुरेक्षेर भेदः।

द्रव्य

"सूक्ष्मे तु मधुरो ज्ञेयो मध्येऽपि मधुरः स्मृतः। अग्रे सशिग्ध च ज्ञेयं इक्षुः षट्टरसो ऽग्रे"॥१॥

अथ दन्तीग्रीक्षुतिलुरसगुणाः।

"दन्तानिग्धीक्षुनेत्येष्टो रसः पित्तासनाशनः। अर्कराससमीयः स्यादविदाही कफप्रदः"॥२॥

अथ वनग्रीक्षुतिलुरसस्य गुणाः।

"मूलाग्रमध्यतुल्यं स्यादादिग्रीक्षुतिलुरसं गुणात्। किञ्चिद् वातं विदाह्यं च विज्ञेयं यति यन्त्रिकः॥ तस्मादविदाही विदह्यो गुरुः स्याद्यन्त्रिकी रसः"॥

अथ पर्य्युषितस्येक्षुरसस्य गुणाः।

"रसः पर्य्युषितो नेष्टो ग्रन्थी वातप्रकोपी गुरुः। कफपित्तकरः ग्रोषी मेदःस्नायुविनाशनः"॥३॥

अथेक्षुरसस्य विकाराणां गुणाः।

"इक्षोर्विकारास्तु दृढाश्मूर्च्छापित्तासनाशनाः। गुरवो मधुरा बल्याः स्निग्धा वातहराः सराः। सर्व्वा मोक्षकराः ग्रीता वृंहणा विश्वकारिणः"॥

इति भावप्रकाशः

(अथ श्वेतेक्षुगुणाः।

"स्वाशयोक्तासु बल्यो रोगवारणसूत्तमः। स्निग्धश्च तर्पणो वृष्यो हंसश्च सर्व्वनाशनः। सादुगुणाभिश्चलाद्यातपित्तप्रशान्तिलत्। वृष्योऽप्यनविदाही स्यात् सितेक्षुः कफलश्चतः"॥

अथ लालेक्षुगुणाः।

"तदन्तं सूक्ष्मणो भवनं गुणानां
वृष्यो भवेच्चारुहंसश्च।
सञ्जीवनं स्यान्मधुरो रसेन
शोषाग्निसर्व्वं वयशोकहारी"॥

अथ नलेक्षुरसगुणाः।

"नलेल पीड़ितरसः कथितो गुरुश्च
वृष्यः कफञ्च जनयेच्च मृगोत्तमश्च।
पाके विदाहिवगणश्च सुशोभनश्च
संमेवितो नधिरपित्तकरं निहन्ति"॥

अथ दन्तपीडितरसगुणाः।

"दन्तेन पीड़ितरसो वधिरङ्कुरश्च
सन्तर्पको वलकरः कफञ्चकुरुते।
विष्टम्भकोऽपि सधिरश्च तथैव पित्तं
शीर्षं निहन्ति मधुरः स हिमो सरश्च"॥

अथ पक्वरसगुणाः।

"पक्वो गुरुस्तर्पणः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातहृत्। पित्तप्रणीपि विदेयेत्रेक्षु गुणातिसारकफातनुत्"॥

इति हारीतः। तथा च वाग्भटः आर्द्रोक्षवः

"इक्षोः रसो गुरुः स्निग्धो हंसः कफमूत्रलृत्। दृष्यः श्लेष्मोपसृष्टानां स्वादुपाकरसः सरः। सोऽग्ने सशिग्धो दन्तापीड़ितः शर्करासमः। मूलाग्रमध्यतुल्यश्चादिपीड़ितगन्धसन्निभरसगुणः। विष्टिवातं विदाह्यं च विज्ञेयं यति यान्त्रिकः। विदाह्यी गुरुविष्टम्भी नेत्राणां तथा पीड़कः। श्लेष्मप्रसादमाधुर्य्यैरक्षुरसगुणवान्त्रिकः। शातमर्द्धकवातानां नाशनात्सात्मतः स्मृतः।

द्रव्य

राजसाश्च सप्तधातवश्च सोऽयं त्रिविधिरित्यर्थः)

"दृष्यः शीतः स्थिरः स्निग्धो बृंहणो मधुरोरसः। श्रेष्ठयो महितसंज्ञोयोगिभिश्च निरूपितः। श्रेयात्यु प्रसादात्मायुर्यायु पीयुषसंज्ञकः"॥ इति चरकः। तथा च सुश्रुते।

"दृष्यो मधुर विधाता गुरुः शीतो स्थिरः स्निग्धो बृंहणो मधुरो रक्तपित्तप्रशमनः। नैपाली दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत्। इक्षवो जातयः ग्रोक्ष्यात्पुण्ड्रकाद्यास्तथा परे॥ सुग्रीतो मधुरः स्निग्धो वृंहणः पित्तवातजित्। वर्ष्यो विदाही गुरुर्दद्रुः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा॥ वाधो गुल्मयुतः क्षिप्तसुतारोग्रेक्षको मतः। वंशकश्चन्दपोरश्च स्निग्धश्च न तथागुरुः॥ कान्तारस्तापसश्चापि स्निग्धो वातहरौ मतौ। सर्व्वगुणतः काण्डेक्षुः स तु वातप्रकोपनः॥ सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः। वातनाशः कफपित्तप्रदाश्चैते यथाक्रमं स्मृताः॥ कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तप्रणाशनः। व्रतयोमधुरो मूले मध्ये मधुर एव तु। अग्रेमधुरयुक्ते विद्येत इक्षुणां क्रमो हरः। अविदाही कफकरो वातपित्तविनाशनः। वृष्यश्चन्द्रादरो ज्ञेयो दन्तापीड़ितो रसः। गुरुर्विदाही विष्टभी श्लेष्मलश्च प्रकीर्त्तितः। पक्वो गुरुः सरः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातहृत्"॥ पौण्ड्रिकाख्यस्तु इति शब्दरत्नावली।

इक्षुकाव्यः, पुं, (इक्षुकस्य काव्यं इव काव्यं यस्य) सूत्रकारः। ऊरुसूत्र इति ख्यातः। इति हेम चन्द्रिका। (यथा, रामायणे २।८१।१८।

"अपरा योरसं प्रीतिमिक्ष्वाकूणां ददौ गुरुः"।)

काश्यपस्य। इति राजनिर्घण्टः।

इक्षुगन्ध्या, ई, (इक्षुकस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः) काशतृणम्। इति भावप्रकाशः। धृष्टकौशुर इति भाषा। गुणधर्म्मादिकं यथा। "इक्षुगन्धा कषाया च तिक्ता काशतृणम्। दीपनी मेदिनी हन्ति कफं इति भावप्रकाशः।

इक्षुगन्धा, स्त्री, (इक्षुगन्ध + टाप्।) शोणवल्कगोखुरी इति भाषा। गुणधर्म्मादिकं यथा। "किलासहरणः। कुष्ठिया खरा प्रोक्ता काशतृणम्। दीपनी मेदिनी हन्ति कफं इति भावप्रकाशः।

इक्षुगन्धिका, स्त्री, (इक्षुगन्ध + कन् + टाप्।) धृष्टकुशाख्या। इति शब्दरत्नावली। (भृङ्गिकृत्यप्रन्थेऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः।)

इक्षुगुला, स्त्री, (इक्षोर्गुलः।) ईखरिकेल। नालु इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। इक्षुनिकरः। अस्यिक्षुः इक्षुजातिका। इक्षुरसालुः।

इक्षुगुलो, स्त्री, (इक्षुकस्य गुलो रस इव गुलो यस्याः।) द्राक्षावृक्षः। तत्पर्य्यायः। हरिप्रियः। पवनाशः। इक्षुपत्रिका। (यथा सुश्रुते। इक्षुगुलो। रक्तः। स्निग्धश्च। इक्ष्वाकुनाथः। कफविकारं। वर्द्धयेत्कफकर्त्तृ। वातपित्तविनाशनः।

इक्षुः

"तस्य संहतमन्यस्य गृह्णाकारेङ्गितस्य च"।)

इक्षुदः, पुं (इक्षुं ददाति ददातीति। इक्षु + दा + क। अस्य उक्॰॥) इक्षुदीवृक्षः। इक्ष्वाकरः। (यथा भरतौ।

"इक्षुदोत्तिष्ठमधुरं स्त्रियोष्ठं कथवाटजि"।

इति भरतः॰॥ विप्रयोज्यव्देष्टृशब्दे ऽस्यः॥)

इक्षुरी, ङी, (इक्षुर + ङीप्।) रुद्रवृक्षविशेषः। क्षुद्रोट इति भाषा। जीवाङ्गता इति तु रक्तदेशीया प्रसिद्धिः। तत्पर्य्यायः। गोक्षुरः २ गोक्षुरकः ३ क्षुद्रगोक्षुरः ४ त्रिकण्टकः ५ अनिलान्तकः ६ मौरकः ७ तप्तपदः ८ शूलाटिः ९ तापसक्षुरः ८ तीक्ष्णकण्टकः १० तैलपर्णः ११ मूत्रविषः १२ विशल्यकः १३ क्षोद्रपत्रकः १४।

(यथा रघुः १०।८२।

"ता इक्षुदीक्षेक्षतपदीप-
मालीर्बभैक्षीद्यावितनत्यमन्तः"॥)

अस्य गुणाः। मदगन्धित्वं। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। पैत्तिलत्वम्। अधुत्वम्। रसायनत्वम्। अन्तर्वातानायकफवातानाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

(अस्य पर्य्यायधूर्त्तकं गुणवाह्यः।

"इक्षुरोऽप्रारुहश्चण्ड तिक्तवल्लघुपत्रसमुत्रः।
इक्षुदः कुक्षुद्रोद्रिक्षश्चयावित्रक्षिणीन्नृ।
वृत्तपुष्पत्रिशूलश्च प्रक्तिक्तः कटुपाकवान्"।

इति भावप्रकाशः॥) ज्योतिषातीवत्सः। इति रत्नमाला। न्यायपट्टकी इति भाषा।

इक्षुरः, पुं, क्ली, इक्षुदीवृक्षः। इति भरतो द्विरूपकोषश्च।

इक्ष्वा, स्त्री, (एषणं इच्छा। इषु + क्त + टाप्।) मनोरथविशेषः। तत्पर्य्यायः। आकाङ्क्षा २ वाञ्छा ३ दोहदः ४ स्पृहा ५ ईहा ६ ऊर्ट ७ लिप्सा ८ मनोरथः ९ कामः १० अभिलाषः ११ तर्षः १२। इत्यमरः। वसु १३ इच्छा १४ आशा १५ इच्छा १६ वृषिः १७ मतिः १८ दोषर्द्धः १९ छन्दः २० ऊट् २१। इति जटाधरः। (यथा मनौ ५।७५

"योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया"॥)

न्यायमते अस्याः कारणम्। (यथा, भाषापरिच्छेदे। १४८, १४९ ।)

"निर्दुःखते सुखे येच्छा तत्प्रजानादेव जायते।
इच्छा तु मदुपायेऽस्मादिहोपायमधीर्थदि।
चिकीर्षाहेतुसाधनमनुकारेच्छा तु या भवेत्।
सदेतुः कृतिसाध्येऽस्मात्साधनज्ञानमिष्यते"॥

अस्याः प्रतिबन्धः। "बलवदिष्टेऽनुत्पत्तिः स्यात् प्रतिबन्धिका"। इति भाषापरिच्छेदे १७८।

इच्छावती, स्त्री, (इच्छा विद्यते यस्याः। इच्छा + मतुप्। मस्य वः।) धनाढ्यायुक्ता स्त्री। तत्पर्य्यायः। कामुका २। इत्यमरः।

इच्छावसः, पुं, (इच्छयाभिलाषमात्रेणैव वसु धनं यस्य।) कुबेरः। इति जटाधरः।

इच्छुः, त्रि, (इच्छतीति। इच्छ्याताच्छिल्यादातृङ् सिद्धम्।) इच्छाविशिष्टः। आकाङ्क्षायुक्तः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, रामायणे ।।०।७८।

("प्रारब्धः प्रस्थेदुर्गां पितुरादेशमाचरन्॥")

इच्छुकः, त्रि, (इच्छु + कन्।) उक्तविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका। टावालेषु द्रिति ख्यातः।

इञ्जनः, पुं, (अजीति। इ + क्विप्, + नुक्। इद् अञ्जसः।) स्निग्धलवणः। स्निग्धः साङ्ग इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्निग्धः २ अञ्जसः ३। इत्यमरः। (सपर्य्यायगुणाः यथा, भावप्रकाशे।

"इञ्जनो स्निग्धलवणो विष्यन्दाञ्जनसंज्ञकौ।
अञ्जनौ तत्सदृक्षौ स्यादिञ्जनोऽपूर्व विषाघ्नः"॥)

इज्यः, पुं, (इज्या विद्यते यस्य। इज्या अर्थः आस्यत्वः) देवस्तातिः। इति व्युत्पत्तिर्यः प्रसिद्धश्चासौ इज्यश्च। "श्रीवार्किमासुजेष्यानां चेतासि सुरदारवा"॥)

इज्यः, त्रि, (इज्या यज्ञास्यस्य। अर्शआद्यच्।) गुरुः। पूज्यश्च। इति मेदिनी।

इज्या, स्त्री, (यजनं इति। यज + भावे क्यप् + टाप्।) दानं। यज्ञः। (यथा, रघुः १। ६८।)

"सोऽन्वितस्तथाविधैर्गुणैरात्मानं प्रजानां पितरमिवेज्यया पुत्रं सवृत्तयः कर्त्ता। तत्पर्य्यायः। यागः २। यज्ञः ३। पूजनं पर्य्यायः ४। इत्यमरः।

इज्याङ्गः, पुं, (इज्यां यज्ञं श्रीयतीति पुनःपुनरुत्पद्यतीति। इज्या + श्रीञ् + यः।) पुनःपुनर्यज्ञकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। यायजूकः २। इत्यमरः।

इज्याकः, पुं, (मालविशेषः। इति चिकाग्रहोक्तः। ईज्या मोघाविज्ञिप्ते इति भाषा। (चिकटग्रन्थे उक्त गुणादयो यातव्याः॥)

इट् गत्यां। (आदिः-परं-सर्क-सेट्।) इति कविकल्पद्रुमः। इटति। इति दुर्गादासः।

इट्(र्)गी(र्)की, (इट् + क्विप्।) इङ्गदः। इति जटाधरः।

इट्टरः, पुं, (स्वयमिति इट्। इट् + क्विप्। तेन चरति इति। इट् + चर + अप्।) यतिः। इत्यमरः। साँड़ इति भाषा।

इडा, स्त्री, (इल् + क + टाप्।) बुधपत्नीभार्य्या। सा इलातुरात्मजा। (यथा हरिवंशे,—

"तस्य दिव्यामरथारा दिव्यामरवधूयिता।
दिव्यसेनस्य यैव इडा नाम्नी इति श्रुतिः"॥)

गौः। (यथा, भारते,—

"इडान्यश्वोमाजकतिर्मन्त्रश्चित्राविधारदैः"।)

वचनं। दिवौषधः। यथा, हरिवंशे,—

"सुतिःप्रीतिरिडाकान्तिःप्रातिःपुष्टिर्धिया तथा"।)

एथ्वी। इति मेदिनी। (यथा, मत्स्यपुराणे, षोडशमाध्यमेयि २१९।९ ।

"पतयिष्यै स जघन्यदाने
प्रयोधते नूनमिडातलाच्चः"॥) स्वर्गः।

इडारेख वामनागका शाखी। इति हेमचन्द्रः। (तथा च षट्चक्रभेदे श्लोके।

"मेरोर्वामप्रदेशे ब्रह्मगिरिरिहगिरे सव्यदक्षे निषण्णे,
मध्ये शाखी सुषुम्ना चितयुगमयी चन्द्रसूर्य्याग्निरूपा"॥)

"मेरोर्मेरुदण्डस्य वामप्रदेशे वह्निर्मेरु सव्यदक्षे वामदक्षिणे पार्श्वे अग्निर्मिरिरिहगिरे चन्द्रसूर्य्याग्निके नाड्यौ इडापिङ्गलानाड्यौ तयोर्मध्ये सुषुम्ना शाखी।

इत

तार्थः। निमेषे वर्त्तते"। अतस्तदुत्तरतेजे।८। "इडा नाम सेव्य गङ्गा सुषुम्ना पिङ्गला तथा। गङ्गायमुनयोर्मध्ये सुषुम्ना च सरस्वती। एतासां सङ्गमो यत्र त्रिवेणी सा प्रकीर्त्तिता, तत्र स्नातः सदा योगी सर्व्वपापैः प्रमुच्यते"। इत्यनु सङ्गमकर्म्मानुष्ठानविशेषाणां इतरापेक्षाकारित्वे धूममार्गार्त्ता पिङ्गलारूपत्वेति। अनयोरिडापिङ्गलयोर्मध्ये जातां सुषुम्नां तां नाड़ीं यदां भवति अर्द्ध सर्व्वे तिथं प्रतिष्ठिन्ति। यथा उत्तरखीतायाम्। २ अध्याये।

"इडा च वामनिःश्वासः सोममण्डलगोचरः।
पिङ्गलानलिनीरूपो वामनासिक तिष्ठति॥९०
सुदक्ष इडनाड़ीञ्चिन्तु वीर्य्यरूपञ्च तेजसः।
दीर्घोच्चि मूर्द्धि पर्य्यन्तं ब्रह्मरन्ध्रोति कथ्यते॥९१॥
तस्यान्ते सुविरं सूक्ष्मं ब्रह्मनाड़ीति सूरिभिः॥९२
इडा पिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्ना सूक्ष्मरूपिणी।
सर्व्वे प्रतिष्ठिते तस्यां सर्व्वत्र सर्व्वतोमुखम्।
सर्व्वे आसासिद्धयोगा योगीनां योगिनां योगी कथ्यामध्यसारं सर्व्वं योगिनि ब्रह्मसद्भूतं ब्रह्मयोगेन योगिनो ब्रह्मयोगाग्रहे।

"ईप्सितानि समग्राण्य वाञ्छितानि फलानि प्राप्तव्यानि ततो नार्त्ति विद्यासत्रतो ध्यानेन मन्त्रानने जुप्तान् सम्यक् सर्व्वसाधनसिद्धयः। वाग्वीर्य्यवतां सम्यक् मन्त्रोद्धरमहत्वे। तदासने सुखासीनः सर्व्वे नाड़ीस्तं कर्म्म समग्रीवशिरा सम्यक् संस्थितात्मा सुनिश्चल प्राङ्मुखोदङ्मुखोवापि वाग्यमत्वकलोचनः अतिसुखमनुप्राप्त वर्त्तयित्वा प्रयत्नतः। नाड़ीसंशोधनं कृत्वा उद्यमायेव प्रकाः। इडा जोड़ो भवेत्तत्र तच्छोधनमुदीरितं। नासाग्रे प्रथमदृष्टीर्ण वामनासापुटान्तिके। समभस्त्रा तु वर्त्तव्या चतुर्वं वारंवारतः। विश्वमध्यस्थमाकाशं नासाग्रे चतुरो उमे। इडया पूरयेद्वायुं वाह्यं कोशप्रमाणकं। ततोऽग्निबीजयुक्तेन ध्यायेत्वं रक्तवर्णकं। दग्धं विन्दुसंयुक्तं शिखिमण्डलसंस्थितम्। ध्यायेद्धरिहरौ पृष्ठदारुं मन्त्रं पिङ्गलया हरः। पुनः पिङ्गलयापूर्य्यं ब्रह्मबीजेन धीधीः। तद्वरिहरयेरु वायुमिडया तु शनैः शनैः। चित्तवर्त्तुसरन्ध्रायं चित्तुर्ण्यसमेव च। गुरुवोक्तप्रकारेण रन्ध्रवं समभवेत्"॥

इडाकिका, स्त्री, (इडाकृ अर्थात। इडा + कृ + ण्वुल। + टाप् + अत इत्वम्।) वरटा। घोंघा इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका।

इडिका, स्त्री, (इडा + सार्थे क, इत्वम्।) इडी। इति शब्दरत्नावली।

इडिड्, पुं, (इडिङ् + क्विप् + डः।) स्वर्गः। इति हेमचन्द्रः।

इडुरः, पुं, (इट् + क + उरच्।) इङ्गरः। इत्यमरटीकायां स्वामी।

इत, त्रि, अनौ। (इति-दिवौ-भावे-क्त-सेट्।) इ प्रवृत्तः। इति दुर्गादासः।

दृष्टि

दृष्टि, वि. (दृश् + क्त) देखा हुआ; देखा हुआ; देखने में आया हुआ। (दृष्ट + कर्म, सं.।)

दृष्ट-[दृ] क. (दृष्ट=देखा हुआ+कर्म=काम) देखा हुआ काम। (दृष्ट कृतकर्म। (दृष्ट कृतकर्म। (दृष्ट कृतकर्म।)

"दृष्टकृत कर्म दिवस दर्शनकर्म अकारण"।) (दृष्ट + कर्म।)

दृष्ट-दृष्टि, (दृष्ट=देखा हुआ+दृष्टि=नजर) देखा हुआ और नजर से देखा हुआ। (दृष्ट-दृष्टि=देखा हुआ और नजर से देखा हुआ।) दृष्टि देखा हुआ। (दृष्ट + दृष्टि।)

दृष्टदोष, वि. (दृष्ट+दोष) देखा हुआ दोष। (दृष्ट + दोष।)

दृष्टधर्म, वि. (दृष्ट+धर्म) देखा हुआ धर्म। (दृष्ट + धर्म।)

दृष्टपूर्व, वि. (दृष्ट+पूर्व) पहले देखा हुआ। (दृष्ट + पूर्व।)

दृष्टफल, वि. (दृष्ट+फल) देखा हुआ फल। (दृष्ट + फल।)

दृष्टबुद्धि, वि. (दृष्ट+बुद्धि) देखी हुई बुद्धि। (दृष्ट + बुद्धि।)

दृष्टभाव, वि. (दृष्ट+भाव) देखा हुआ भाव। (दृष्ट + भाव।)

दृष्टमात्र, वि. (दृष्ट+मात्र) देखा हुआ मात्र। (दृष्ट + मात्र।)

दृष्टमूल, वि. (दृष्ट+मूल) देखा हुआ मूल। (दृष्ट + मूल।)

दृष्टवत्, वि. (दृष्ट+वत्) देखा हुआ वत्। (दृष्ट + वत्।)

दृष्टवान्, वि. (दृष्ट+वान्) देखा हुआ वान्। (दृष्ट + वान्।)

दृष्टविषय, वि. (दृष्ट+विषय) देखा हुआ विषय। (दृष्ट + विषय।)

दृष्टसाधर्म्य, वि. (दृष्ट+साधर्म्य) देखा हुआ साधर्म्य। (दृष्ट + साधर्म्य।)

दृष्टसाधर्म्यवत्, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवत्) देखा हुआ साधर्म्यवत्। (दृष्ट + साधर्म्यवत्।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्य, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्य) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्य। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्य।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्व, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्व) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्व। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्व।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वता, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वता) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वता। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वता।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्ण, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्ण) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्ण। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्ण।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णता, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णता) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णता। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णता।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्ण, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्ण) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्ण। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्ण।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णता, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णता) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णता। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णता।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्ण, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्ण) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्ण। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्ण।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णता, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णता) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णता। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णता।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण) देखा हुआ साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण। (दृष्ट + साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्ण।)

दृष्टसाधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता, वि. (दृष्ट+साधर्म्यवैधर्म्यवत्वतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णतापूर्णता) देखा हुआ सा

इति वैजयन्त्यनुशः ॥)
इन्दुकः, पुं, (इन्दुरिव मुखमत्यत्, इन्दु+कन्।) आह्लादनकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।
इन्दुकलशं, क्ली, (इन्दुरिव मुक्ता कलिका यस्याः।) केतकी। इति राजनिर्घण्टः। (केतकीशब्दे स्त्री विशेषो ज्ञेयः॥)
इन्दुकान्ता, पुं, (इन्दुः कान्तः प्रियो यस्य। चन्द्रोदयेऽयं तिथ्यादितोलिमावः।) चन्द्रकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः।
इन्दुकान्ता, स्त्री, (इन्दुः कान्तो यस्याः।) रात्रिः। इति हेमचन्द्रः।
इन्दुजनकः, पुं, (इन्दोर्जनकः।) समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः। (समुद्रात् चन्द्रोत्पत्तिकथा भारते आदिपर्व्वणि अष्टादशाधिकशततमेऽध्याये दृश्या। यथा, —
"ततः प्रसक्षरुपितमेघमालासमाकुलं सागरतात् प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः श्वेतोमुखज्वलनः"॥३३॥)
इन्दुजा, स्त्री, (इन्दोर्जायते या। इन्दु+जन्+ड।) नर्म्मदा नदी। इति हेमचन्द्रः। नर्म्मदा इति ख्याता। (दर्शं च प्रतीष्वासवत्तिषु स्थिता प्रवाह स्रोतोवत्ता च। यथा,—
"अवत्तिषु प्रतीष्वां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशि। यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च। प्रियव्रतस्यान्वयजो वानीरः कक्षजातिनी। प्रवाहस्रोता नदी पुण्या नर्म्मदा तत्र भारत"॥ इति भारते आदिपर्व्वणि ८८ अध्यायः)
इन्दुप्रभः, पुं, (इन्दोः प्रभः।) बुधग्रहः। इति शब्दरत्नावली।
इन्दुप्रियिका, स्त्री, (इन्दुरिव मुखं प्रियं यस्याः।) कलिकारीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। विषणा-कृष्णा इति भाषा।
इन्दुभृत्, पुं, (इन्दुं बिभर्त्ति। इन्दु+भृ+क्विप्।) शिवः। इति हेमचन्द्रः।
इन्दुमती, स्त्री, (इन्दुः प्रशस्तोऽस्त्यस्याः। इन्दु+मतुप्।) पूर्णिमा इति राजनिर्घण्टः। (इन्दुमती पूर्णिमेव आनन्ददायिका ज्ञानमय्यात्मा विदर्भराजमहिषी, अजराजपत्नी। यथा,—इन्दुः
"अजैरुदेया कथकैश्चिदात्मां सर्य्यवरार्थं सखिरिन्दुमत्याः"॥१९८।
"वसुधामधि चक्रवर्त्तिनी-मकरोदिन्दुमतीमिवापरां"॥८१।)
इन्दुर्वं, क्ली, (इन्दुरिव मुखं रक्षम्।) सुक्ता। इति राजनिर्घण्टः।
इन्दुलेखा, स्त्री, (इन्दोश्चन्द्रस्य लेखेव।) भ्रमता। सोमलता। शुक्लिका। इति मेदिनी। यमालिका इति शब्दमाला।
इन्दुशेखरं, क्ली, (इन्दुश्चीव + कन्।) रौप्यं। इति राजनिर्घण्टः।
इन्दुवल्ली, स्त्री, (इन्दोर्वल्ली लता।) सोमलता। इति जटाधरः। (सोमलताशब्देऽस्या गुणादयो व्याख्येयाः॥)
इन्दुवर्त्मं, क्ली, (इन्द्रवे इन्दुलोकार्थं वा व्रतं।) चान्द्रायणव्रतं। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा, महाभारते॥ ("इन्दुव्रतसहस्रं तु यत्फलं कायशोधनम्। विधेयं यत्फलं राजन्! सकलं स्यात्तदा नरः॥")
इन्दुरः, पुं, मूषिकः। इति जटाधरः। इँदुर इति भाषा। (गन्धशब्दाक्षरे। इति प्रसङ्गः॥)
इन्द्रः, पुं, (इन्दतीति। इदि परमैश्वर्य्ये सक्षात् रुन् प्रत्ययः॥) देवराजः। स तु ऋदितिपुत्रः। पूर्व्वदिक्पतिश्च। तस्य माथ्यां श्रद्धायां। पुलायां जयन्तः। ऋक्षमः। मीढुष्टम्। अर्च्चे वर्धाः। वाहनं ऐरावतः। दुर्यो अमरावती। वर्त्म नन्दनं। तत्पर्य्यायः। सवलाद्रुः। मघवा। विडौजाः। शाकाशासनः। शतक्रतवा। सुत्रामोदः। पुरुहूतः। पुरन्दरः। जिष्णुः। शेषलर्मभः। शक्रः। पृतनाषट्। वासवः। चतुर्दशी। दिवसाधिपतिः। अमावस्यां। सुरपतिः। वलाहकः। अधोधोपतिः। अमभेदी। हरिहयः। वृषाकपिः। पुरुहूतः। मेघवाहनः। शतमन्युः। दुश्चवनः। तुरावाट्। मेघेशवाहनः। शतमखः। शचीपतिः। ऋषभः। ऋभुक्षा। पुरुषः। मरुत्वान्। मक्षेन्द्रः। कौशिकः। पूतक्रतुः। शतधृतिः। मघवा। हरिः। पुरन्दरः। अहिहिद्धः। इति जटाधरः। वज्रपाणिः। देवराजः। पर्ज्जन्यादिपतिः। चतुर्थितिः। पुरुहूतः। शचीपतिः। इति शब्दरत्नावली। तस्य चतुर्दशं नाम भेदा यथा। "ऋक्षश्च विश्वभुग् ज्येष्ठो विघविघातनस्तथा। विश्वः प्रभुः क्षितिक्षेत्रे तथैव च मनोजवः। तेजसो नामतश्चैतत्सौ वलिभोगयत्तनस्तथा॥ बहुलक्तिदयैव द्रव्यमाचक्ष्व उच्यते। सुप्रीतिश्च सुकीर्त्तिश्च चतशाता दिवस्पतिः। इति भूता भविष्यच्च इन्द्रा शेषाश्चतुर्दश"॥ इति देवीपुराणे कालवश्याध्यायः।
विष्णुमादिरसर्विंशतियोगानामेतत्षड्विंशयोगः। तत्र जातकफलम्।
"प्रतापशाली बलवान् गुणाढ्यः क्षेमाधिकः श्रीकलनाश्रयेतः। किलेश्वरोयो नरदेव एव जनाकुले मर्ज्जनुरुपः प्रजवः प्रसन्नः"।
इति कोष्ठीफलीयः॥ ९॥ अस्तराजा आदित्यविशेषः। इति मेदिनी (यथा, हरिवंशे।
"तत्र प्रथमं विष्णुश्च भगति हरवेश्च रुः"॥
कुटजवृक्षः। वायिः। इति धरणी। उपाधीयविशेषः। इति शब्दमाला। परमेश्वरः। इति वेदान्तः। "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति श्रुतिः। इन्द्रियं। भेदः। प्रथमः। यथा, नरेषो राजा। षष्टीस्रो मरुतः। इत्यादिः॥)
इन्द्रकं, क्ली, (ऐश्वर्य्यमास्तिकं के सुखं रक्षिता।) समाधृक्षम्। तत्पर्य्यायः। अक्षाभमूर्द्धः २। इति हेमचन्द्रः।

इन्द्रकोशः, पुं, (इन्द्रस्य कोश इव।) मदारवृक्षः। इति हेमचन्द्रः। (यथा रामायणे ४।२०।१८॥
"सेनेन्द्रकोशप्रतिमाः प्रतीतिरवशोभिताः॥)
इन्द्रकुञ्जरः, पुं, (इन्द्रस्य कुञ्जर इव।) ऐरावतहस्ती। इति जटाधरः।
इन्द्रकोषः, पुं, (इन्द्रस्य ऐश्वर्य्यजातिस्य कोशः।) सभा। खड्गः। इति विश्वलोचनः। ३ मदारवृक्षः। इति हेमचन्द्रः। योधस्था सैनिका इवारिस्थाः। "निर्मूलोद्धरि। यथा, माघेश्वरः।
"निर्मूलः शत्रुवंशे यारे निर्मोचे मानदर्पहरे"।
इन्द्रगोपः, पुं, (इन्द्रो गोपो रक्षको यस्य।) रक्तवर्णकीटविशेषः। सप्तमी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अग्निप्रः २ वैराटः ३ तिलिमः ४ अरिष्टः। इति हेमचन्द्रः। इन्द्रगोपश्च वर्षासु० रक्तवर्णः ५। इति राजनिर्घण्टः। "अरिरवलिरवैराटो गोपेन्द्रः"। इति किरातेः। १८१९।)
इन्द्रचन्दनं, क्ली, (इन्द्रस्य चन्दनं इवास्तिरेव।) रक्तचन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः।
इन्द्रचिर्भिटी, स्त्री, (लतायिका। तत्पर्य्यायः। इन्द्रवरा २ सुभाषजा ३ दीर्घवेदना ४ उत्तराग्रो। इन्द्रमन्नारिका ५ श्रीवो ६ करभा ७ नन्दिका। अस्या गुणाः। कटुत्वं। शीतत्वं। पित्तदोषहरत्वं। वातश्लेष्मनाशित्वं। चतुर्थितत्वारित्यं। इति राजनिर्घण्टः।
इन्द्रच्छन्दः, [स्] स्त्री, (इन्द्र इव छन्दसामृषेः इन्द्रः। इन्द्र + छन्द् + असुन्। निपातनात् सिः। सप्तयक्षरात्मः। इति हेमचन्द्रः।
इन्द्रजालं, क्ली, (इन्द्रायामिन्द्रियाणां वर्त्मं रक्षम्। यद्वा इन्द्रस्य परमेश्वरस्य वर्त्मं इव।) मायाकर्म्मं। भोवजालं, केचिद्रज भाषा। तत्पर्य्यायः। कुहकं २ आवर्त्तः। दुर्घटितवस्तुमात्रं च। यथा,—
"अथातः संप्रवक्ष्यामि पैशाचमनुक्रमम्। आधिदारिकमूर्त्तं च मायामयविनाशनम्॥
इन्द्रस्य यो न जानाति जालं देवमानिनः। नित्यमुद्यते तस्य का शक्ति परमेश्वरि!॥
न तेषां जायते सिद्धिर्मोघे मोघेऽक्षरे नरः।
इन्द्रजालं न जानाति क्व कुलं हि वरिवर्त्ति।
न जीवति चरादेवे संसारे दुःखसागरे।
इन्द्रजालं न जानाति कुतः सौख्यं भवेन्नरः।
कौलधर्म्मं कुलस्त्रीभ्यां कुतः कामं वरानने!।
संसारसागरे घोरे कामनुत्ताय मानवाः।
वशकर्म्मं न चिं तेषां कुतः सौख्यं विधीयते।
यथा नदीनदाः सर्व्वे सागरे समुपाश्रयाः।
तथा सर्व्वाणि शास्त्राणि इन्द्रजालाश्रितानि वै।
तन्त्राद्या यथा मात्रा शैलजायां तथा स्मृताः।
गान्धारीरागो यथा विष्णोर्जीवनस्य यथाऽरुणः।
तथा हि कथितोऽस्माभिः सर्व्वतन्त्रेषु सुव्रते!।
आसिद्धस्य सर्व्वं शास्त्रं न भूतं न भविष्यति॥"
"अथातः संप्रवक्ष्यामि चौवजालं निबोधत।
येन विज्ञानमात्रेण सर्व्वसिद्धिर्भविष्यति।
महाकालस्य योगस्य प्रकाशेन्द्रं समासतः।

आपोऽवेक्ष्य देवेशि ! तत्र वारात्रयं विभावयेत्"॥ मुद्रिका कर्णयो र्नां मुद्रिकां मुखे निक्षिप्य वारत्रयं भवति॥ ९॥ "आधारः संप्रवक्ष्यामि शक्ति सं तत्र संस्थितः। कालत्रयं तीर्थ संप्लुत्य हृत्पद्मान्तर्गतां मुद्रिकां मुद्रिकया पूर्वपुण्यतोयानि वायवेत्याद्यं वायवि पृथिव्यादि भवति तदा दक्षोपरि लिखित्वा च झामो भवति। १०। मद्यपत्रीमंत्रमात्र हृत्पद्मपुरंदरां मंत्रिकां मुद्रयेत् प्रदरोऽनि वायवेत् तदा वन्हिो पृथिव्यां भवति तदा प्रदरोऽनीयात् तीव्रारां वज्रवेत् तेन मद्यपो भवेत्॥ ११॥ हृत्पद्मपुरंदरां मद्यपत्रीमंत्रमात्र हृत्पद्मस्थिरां मुद्रयेत् वायोरवीनीयात् वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति एवमवे संप्लुत्य समभ्यं पेक्षित्वा चतुं विंशत्य वायोरमधे पश्चिमा तदा अपे स्थिरेत् तदा अपे॥ १२॥ हृत्पद्मान्तर्गतं मंत्रमात्र वाक्यमोरोधनि वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति तत्पत्रं संप्लुत्य मुद्रे पश्चिमा वायो भवति वाक्य इव उत्पत्ति लयमात्रां उद्गोर्ध्वं मोक्षः॥ १३॥ वारात्रयतीर्थमात्रात्र लयमात्रिकां मुद्रिकया तिन्त्रीणानि वायवेत् शीतोदकेन लिप्त-वीर्यं तदा पृथिव्या भवति तदा मुद्रे संक्षाप्य वज्रवीर्यो भवेत्॥ १४॥ तेजो वायानां पूर्वे इत्या तेन पूर्वेव ये संप्लुतिं न विद्युतो भवेत् तत्पत्रं वर्णानि॥ १५॥ तत्रि त्रिलानि संप्लुप्य मेलापकेन सह त्रिधा चक्रिणात्पूर्वेव मुद्रिकां वायवेत्॥ तत्रात्रयं वायवेत्। तो मुद्रिकां मुद्रे लिखित्वा वज्रवीर्यो भवति देवेशि च इत्यत्रे मनुष्यतां वा कथा। उद्भवेत् इत्यो भवति। शीतेश्वरेणत्रि त्रिधा चक्रे त्रयं वायवेत्। च। प्रथमित्रा मंत्रमात्र हृत्पद्मपुरंदरां हृत्पद्मस्थिरां त्रिलेत्रेत् मद्यपत्रीमंत्र वायवेत् तदा चर्म पृथ्वी भवति तदा हृत्पद्मपुरंदरे चक्रमं वायवेत् चतुःप्रहरोत् तावत् मुद्रयेत् शीतल-वीर्यं प्रजायते तेन वज्रवीर्यो भवेत्॥ १७॥ तेजो वायानां पूर्वे इत्या तेन पूर्वेव ये संप्लुतिं न विद्युतो भवेत् तत्पत्रं वर्णानि॥ १८॥ तत्रि त्रिलानि संप्लुप्य मेलापकेन सह त्रिधा चक्रिणात्पूर्वेव मुद्रिकां वायवेत्॥ तत्रात्रयं वायवेत्। तो मुद्रिकां मुद्रे लिखित्वा वज्रवीर्यो भवति देवेशि च इत्यत्रे मनुष्यतां वा कथा। उद्भवेत् इत्यो भवति। शीतेश्वरेणत्रि त्रिधा चक्रे त्रयं वायवेत्। च। प्रथमित्रा मंत्रमात्र हृत्पद्मपुरंदरां हृत्पद्मस्थिरां त्रिलेत्रेत् मद्यपत्रीमंत्र वायवेत् तदा चर्म पृथ्वी भवति तदा हृत्पद्मपुरंदरे चक्रमं वायवेत् चतुःप्रहरोत् तावत् मुद्रयेत् शीतल-वीर्यं प्रजायते तेन वज्रवीर्यो भवेत्॥ १९॥ हृत्पद्मपुरंदरां मद्यपत्रीमंत्रमात्र हृत्पद्मस्थिरां मुद्रयेत् वायोरवीनीयात् वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति एवमवे संप्लुत्य समभ्यं पेक्षित्वा चतुं विंशत्य वायोरमधे पश्चिमा तदा अपे स्थिरेत् तदा अपे॥ २०॥ हृत्पद्मान्तर्गतं मंत्रमात्र वाक्यमोरोधनि वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति तत्पत्रं संप्लुत्य मुद्रे पश्चिमा वायो भवति वाक्य इव उत्पत्ति लयमात्रां उद्गोर्ध्वं मोक्षः॥ २१॥ वारात्रयतीर्थमात्रात्र लयमात्रिकां मुद्रिकया तिन्त्रीणानि वायवेत् शीतोदकेन लिप्त-वीर्यं तदा पृथिव्या भवति तदा मुद्रे संक्षाप्य वज्रवीर्यो भवेत्॥ २२॥ तेजो वायानां पूर्वे इत्या तेन पूर्वेव ये संप्लुतिं न विद्युतो भवेत् तत्पत्रं वर्णानि॥ २३॥ तत्रि त्रिलानि संप्लुप्य मेलापकेन सह त्रिधा चक्रिणात्पूर्वेव मुद्रिकां वायवेत्॥ तत्रात्रयं वायवेत्। तो मुद्रिकां मुद्रे लिखित्वा वज्रवीर्यो भवति देवेशि च इत्यत्रे मनुष्यतां वा कथा। उद्भवेत् इत्यो भवति। शीतेश्वरेणत्रि त्रिधा चक्रे त्रयं वायवेत्। च। प्रथमित्रा मंत्रमात्र हृत्पद्मपुरंदरां हृत्पद्मस्थिरां त्रिलेत्रेत् मद्यपत्रीमंत्र वायवेत् तदा चर्म पृथ्वी भवति तदा हृत्पद्मपुरंदरे चक्रमं वायवेत् चतुःप्रहरोत् तावत् मुद्रयेत् शीतल-वीर्यं प्रजायते तेन वज्रवीर्यो भवेत्॥ २४॥ हृत्पद्मपुरंदरां मद्यपत्रीमंत्रमात्र हृत्पद्मस्थिरां मुद्रयेत् वायोरवीनीयात् वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति एवमवे संप्लुत्य समभ्यं पेक्षित्वा चतुं विंशत्य वायोरमधे पश्चिमा तदा अपे स्थिरेत् तदा अपे॥ २५॥ हृत्पद्मान्तर्गतं मंत्रमात्र वाक्यमोरोधनि वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति तत्पत्रं संप्लुत्य मुद्रे पश्चिमा वायो भवति वाक्य इव उत्पत्ति लयमात्रां उद्गोर्ध्वं मोक्षः॥ २६॥ वारात्रयतीर्थमात्रात्र लयमात्रिकां मुद्रिकया तिन्त्रीणानि वायवेत् शीतोदकेन लिप्त-वीर्यं तदा पृथिव्या भवति तदा मुद्रे संक्षाप्य वज्रवीर्यो भवेत्॥ २७॥ तेजो वायानां पूर्वे इत्या तेन पूर्वेव ये संप्लुतिं न विद्युतो भवेत् तत्पत्रं वर्णानि॥ २८॥ तत्रि त्रिलानि संप्लुप्य मेलापकेन सह त्रिधा चक्रिणात्पूर्वेव मुद्रिकां वायवेत्॥ तत्रात्रयं वायवेत्। तो मुद्रिकां मुद्रे लिखित्वा वज्रवीर्यो भवति देवेशि च इत्यत्रे मनुष्यतां वा कथा। उद्भवेत् इत्यो भवति। शीतेश्वरेणत्रि त्रिधा चक्रे त्रयं वायवेत्। च। प्रथमित्रा मंत्रमात्र हृत्पद्मपुरंदरां हृत्पद्मस्थिरां त्रिलेत्रेत् मद्यपत्रीमंत्र वायवेत् तदा चर्म पृथ्वी भवति तदा हृत्पद्मपुरंदरे चक्रमं वायवेत् चतुःप्रहरोत् तावत् मुद्रयेत् शीतल-वीर्यं प्रजायते तेन वज्रवीर्यो भवेत्॥ २९॥ हृत्पद्मपुरंदरां मद्यपत्रीमंत्रमात्र हृत्पद्मस्थिरां मुद्रयेत् वायोरवीनीयात् वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति एवमवे संप्लुत्य समभ्यं पेक्षित्वा चतुं विंशत्य वायोरमधे पश्चिमा तदा अपे स्थिरेत् तदा अपे॥ ३०॥ हृत्पद्मान्तर्गतं मंत्रमात्र वाक्यमोरोधनि वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति तत्पत्रं संप्लुत्य मुद्रे पश्चिमा वायो भवति वाक्य इव उत्पत्ति लयमात्रां उद्गोर्ध्वं मोक्षः॥ ३१॥ वारात्रयतीर्थमात्रात्र लयमात्रिकां मुद्रिकया तिन्त्रीणानि वायवेत् शीतोदकेन लिप्त-वीर्यं तदा पृथिव्या भवति तदा मुद्रे संक्षाप्य वज्रवीर्यो भवेत्॥ ३२॥ तेजो वायानां पूर्वे इत्या तेन पूर्वेव ये संप्लुतिं न विद्युतो भवेत् तत्पत्रं वर्णानि॥ ३३॥ तत्रि त्रिलानि संप्लुप्य मेलापकेन सह त्रिधा चक्रिणात्पूर्वेव मुद्रिकां वायवेत्॥ तत्रात्रयं वायवेत्। तो मुद्रिकां मुद्रे लिखित्वा वज्रवीर्यो भवति देवेशि च इत्यत्रे मनुष्यतां वा कथा। उद्भवेत् इत्यो भवति। शीतेश्वरेणत्रि त्रिधा चक्रे त्रयं वायवेत्। च। प्रथमित्रा मंत्रमात्र हृत्पद्मपुरंदरां हृत्पद्मस्थिरां त्रिलेत्रेत् मद्यपत्रीमंत्र वायवेत् तदा चर्म पृथ्वी भवति तदा हृत्पद्मपुरंदरे चक्रमं वायवेत् चतुःप्रहरोत् तावत् मुद्रयेत् शीतल-वीर्यं प्रजायते तेन वज्रवीर्यो भवेत्॥ ३४॥ हृत्पद्मपुरंदरां मद्यपत्रीमंत्रमात्र हृत्पद्मस्थिरां मुद्रयेत् वायोरवीनीयात् वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति एवमवे संप्लुत्य समभ्यं पेक्षित्वा चतुं विंशत्य वायोरमधे पश्चिमा तदा अपे स्थिरेत् तदा अपे॥ ३५॥ हृत्पद्मान्तर्गतं मंत्रमात्र वाक्यमोरोधनि वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति तत्पत्रं संप्लुत्य मुद्रे पश्चिमा वायो भवति वाक्य इव उत्पत्ति लयमात्रां उद्गोर्ध्वं मोक्षः॥ ३६॥ वारात्रयतीर्थमात्रात्र लयमात्रिकां मुद्रिकया तिन्त्रीणानि वायवेत् शीतोदकेन लिप्त-वीर्यं तदा पृथिव्या भवति तदा मुद्रे संक्षाप्य वज्रवीर्यो भवेत्॥ ३७॥ तेजो वायानां पूर्वे इत्या तेन पूर्वेव ये संप्लुतिं न विद्युतो भवेत् तत्पत्रं वर्णानि॥ ३८॥ तत्रि त्रिलानि संप्लुप्य मेलापकेन सह त्रिधा चक्रिणात्पूर्वेव मुद्रिकां वायवेत्॥ तत्रात्रयं वायवेत्। तो मुद्रिकां मुद्रे लिखित्वा वज्रवीर्यो भवति देवेशि च इत्यत्रे मनुष्यतां वा कथा। उद्भवेत् इत्यो भवति। शीतेश्वरेणत्रि त्रिधा चक्रे त्रयं वायवेत्। च। प्रथमित्रा मंत्रमात्र हृत्पद्मपुरंदरां हृत्पद्मस्थिरां त्रिलेत्रेत् मद्यपत्रीमंत्र वायवेत् तदा चर्म पृथ्वी भवति तदा हृत्पद्मपुरंदरे चक्रमं वायवेत् चतुःप्रहरोत् तावत् मुद्रयेत् शीतल-वीर्यं प्रजायते तेन वज्रवीर्यो भवेत्॥ ३९॥ हृत्पद्मपुरंदरां मद्यपत्रीमंत्रमात्र हृत्पद्मस्थिरां मुद्रयेत् वायोरवीनीयात् वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति एवमवे संप्लुत्य समभ्यं पेक्षित्वा चतुं विंशत्य वायोरमधे पश्चिमा तदा अपे स्थिरेत् तदा अपे॥ ४०॥ हृत्पद्मान्तर्गतं मंत्रमात्र वाक्यमोरोधनि वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति तत्पत्रं संप्लुत्य मुद्रे पश्चिमा वायो भवति वाक्य इव उत्पत्ति लयमात्रां उद्गोर्ध्वं मोक्षः॥ ४१॥ वारात्रयतीर्थमात्रात्र लयमात्रिकां मुद्रिकया तिन्त्रीणानि वायवेत् शीतोदकेन लिप्त-वीर्यं तदा पृथिव्या भवति तदा मुद्रे संक्षाप्य वज्रवीर्यो भवेत्॥ ४२॥ तेजो वायानां पूर्वे इत्या तेन पूर्वेव ये संप्लुतिं न विद्युतो भवेत् तत्पत्रं वर्णानि॥ ४३॥ तत्रि त्रिलानि संप्लुप्य मेलापकेन सह त्रिधा चक्रिणात्पूर्वेव मुद्रिकां वायवेत्॥ तत्रात्रयं वायवेत्। तो मुद्रिकां मुद्रे लिखित्वा वज्रवीर्यो भवति देवेशि च इत्यत्रे मनुष्यतां वा कथा। उद्भवेत् इत्यो भवति। शीतेश्वरेणत्रि त्रिधा चक्रे त्रयं वायवेत्। च। प्रथमित्रा मंत्रमात्र हृत्पद्मपुरंदरां हृत्पद्मस्थिरां त्रिलेत्रेत् मद्यपत्रीमंत्र वायवेत् तदा चर्म पृथ्वी भवति तदा हृत्पद्मपुरंदरे चक्रमं वायवेत् चतुःप्रहरोत् तावत् मुद्रयेत् शीतल-वीर्यं प्रजायते तेन वज्रवीर्यो भवेत्॥ ४४॥ हृत्पद्मपुरंदरां मद्यपत्रीमंत्रमात्र हृत्पद्मस्थिरां मुद्रयेत् वायोरवीनीयात् वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति एवमवे संप्लुत्य समभ्यं पेक्षित्वा चतुं विंशत्य वायोरमधे पश्चिमा तदा अपे स्थिरेत् तदा अपे॥ ४५॥ हृत्पद्मान्तर्गतं मंत्रमात्र वाक्यमोरोधनि वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति तत्पत्रं संप्लुत्य मुद्रे पश्चिमा वायो भवति वाक्य इव उत्पत्ति लयमात्रां उद्गोर्ध्वं मोक्षः॥ ४६॥ वारात्रयतीर्थमात्रात्र लयमात्रिकां मुद्रिकया तिन्त्रीणानि वायवेत् शीतोदकेन लिप्त-वीर्यं तदा पृथिव्या भवति तदा मुद्रे संक्षाप्य वज्रवीर्यो भवेत्॥ ४७॥ तेजो वायानां पूर्वे इत्या तेन पूर्वेव ये संप्लुतिं न विद्युतो भवेत् तत्पत्रं वर्णानि॥ ४८॥ तत्रि त्रिलानि संप्लुप्य मेलापकेन सह त्रिधा चक्रिणात्पूर्वेव मुद्रिकां वायवेत्॥ तत्रात्रयं वायवेत्। तो मुद्रिकां मुद्रे लिखित्वा वज्रवीर्यो भवति देवेशि च इत्यत्रे मनुष्यतां वा कथा। उद्भवेत् इत्यो भवति। शीतेश्वरेणत्रि त्रिधा चक्रे त्रयं वायवेत्। च। प्रथमित्रा मंत्रमात्र हृत्पद्मपुरंदरां हृत्पद्मस्थिरां त्रिलेत्रेत् मद्यपत्रीमंत्र वायवेत् तदा चर्म पृथ्वी भवति तदा हृत्पद्मपुरंदरे चक्रमं वायवेत् चतुःप्रहरोत् तावत् मुद्रयेत् शीतल-वीर्यं प्रजायते तेन वज्रवीर्यो भवेत्॥ ४९॥ हृत्पद्मपुरंदरां मद्यपत्रीमंत्रमात्र हृत्पद्मस्थिरां मुद्रयेत् वायोरवीनीयात् वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति एवमवे संप्लुत्य समभ्यं पेक्षित्वा चतुं विंशत्य वायोरमधे पश्चिमा तदा अपे स्थिरेत् तदा अपे॥ ५०॥ हृत्पद्मान्तर्गतं मंत्रमात्र वाक्यमोरोधनि वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति तत्पत्रं संप्लुत्य मुद्रे पश्चिमा वायो भवति वाक्य इव उत्पत्ति लयमात्रां उद्गोर्ध्वं मोक्षः॥ ५१॥ वारात्रयतीर्थमात्रात्र लयमात्रिकां मुद्रिकया तिन्त्रीणानि वायवेत् शीतोदकेन लिप्त-वीर्यं तदा पृथिव्या भवति तदा मुद्रे संक्षाप्य वज्रवीर्यो भवेत्॥ ५२॥ तेजो वायानां पूर्वे इत्या तेन पूर्वेव ये संप्लुतिं न विद्युतो भवेत् तत्पत्रं वर्णानि॥ ५३॥ तत्रि त्रिलानि संप्लुप्य मेलापकेन सह त्रिधा चक्रिणात्पूर्वेव मुद्रिकां वायवेत्॥ तत्रात्रयं वायवेत्। तो मुद्रिकां मुद्रे लिखित्वा वज्रवीर्यो भवति देवेशि च इत्यत्रे मनुष्यतां वा कथा। उद्भवेत् इत्यो भवति। शीतेश्वरेणत्रि त्रिधा चक्रे त्रयं वायवेत्। च। प्रथमित्रा मंत्रमात्र हृत्पद्मपुरंदरां हृत्पद्मस्थिरां त्रिलेत्रेत् मद्यपत्रीमंत्र वायवेत् तदा चर्म पृथ्वी भवति तदा हृत्पद्मपुरंदरे चक्रमं वायवेत् चतुःप्रहरोत् तावत् मुद्रयेत् शीतल-वीर्यं प्रजायते तेन वज्रवीर्यो भवेत्॥ ५४॥ हृत्पद्मपुरंदरां मद्यपत्रीमंत्रमात्र हृत्पद्मस्थिरां मुद्रयेत् वायोरवीनीयात् वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति एवमवे संप्लुत्य समभ्यं पेक्षित्वा चतुं विंशत्य वायोरमधे पश्चिमा तदा अपे स्थिरेत् तदा अपे॥ ५५॥ हृत्पद्मान्तर्गतं मंत्रमात्र वाक्यमोरोधनि वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति तत्पत्रं संप्लुत्य मुद्रे पश्चिमा वायो भवति वाक्य इव उत्पत्ति लयमात्रां उद्गोर्ध्वं मोक्षः॥ ५६॥ वारात्रयतीर्थमात्रात्र लयमात्रिकां मुद्रिकया तिन्त्रीणानि वायवेत् शीतोदकेन लिप्त-वीर्यं तदा पृथिव्या भवति तदा मुद्रे संक्षाप्य वज्रवीर्यो भवेत्॥ ५७॥ तेजो वायानां पूर्वे इत्या तेन पूर्वेव ये संप्लुतिं न विद्युतो भवेत् तत्पत्रं वर्णानि॥ ५८॥ तत्रि त्रिलानि संप्लुप्य मेलापकेन सह त्रिधा चक्रिणात्पूर्वेव मुद्रिकां वायवेत्॥ तत्रात्रयं वायवेत्। तो मुद्रिकां मुद्रे लिखित्वा वज्रवीर्यो भवति देवेशि च इत्यत्रे मनुष्यतां वा कथा। उद्भवेत् इत्यो भवति। शीतेश्वरेणत्रि त्रिधा चक्रे त्रयं वायवेत्। च। प्रथमित्रा मंत्रमात्र हृत्पद्मपुरंदरां हृत्पद्मस्थिरां त्रिलेत्रेत् मद्यपत्रीमंत्र वायवेत् तदा चर्म पृथ्वी भवति तदा हृत्पद्मपुरंदरे चक्रमं वायवेत् चतुःप्रहरोत् तावत् मुद्रयेत् शीतल-वीर्यं प्रजायते तेन वज्रवीर्यो भवेत्॥ ५९॥ हृत्पद्मपुरंदरां मद्यपत्रीमंत्रमात्र हृत्पद्मस्थिरां मुद्रयेत् वायोरवीनीयात् वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति एवमवे संप्लुत्य समभ्यं पेक्षित्वा चतुं विंशत्य वायोरमधे पश्चिमा तदा अपे स्थिरेत् तदा अपे॥ ६०॥ हृत्पद्मान्तर्गतं मंत्रमात्र वाक्यमोरोधनि वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति तत्पत्रं संप्लुत्य मुद्रे पश्चिमा वायो भवति वाक्य इव उत्पत्ति लयमात्रां उद्गोर्ध्वं मोक्षः॥ ६१॥ वारात्रयतीर्थमात्रात्र लयमात्रिकां मुद्रिकया तिन्त्रीणानि वायवेत् शीतोदकेन लिप्त-वीर्यं तदा पृथिव्या भवति तदा मुद्रे संक्षाप्य वज्रवीर्यो भवेत्॥ ६२॥ तेजो वायानां पूर्वे इत्या तेन पूर्वेव ये संप्लुतिं न विद्युतो भवेत् तत्पत्रं वर्णानि॥ ६३॥ तत्रि त्रिलानि संप्लुप्य मेलापकेन सह त्रिधा चक्रिणात्पूर्वेव मुद्रिकां वायवेत्॥ तत्रात्रयं वायवेत्। तो मुद्रिकां मुद्रे लिखित्वा वज्रवीर्यो भवति देवेशि च इत्यत्रे मनुष्यतां वा कथा। उद्भवेत् इत्यो भवति। शीतेश्वरेणत्रि त्रिधा चक्रे त्रयं वायवेत्। च। प्रथमित्रा मंत्रमात्र हृत्पद्मपुरंदरां हृत्पद्मस्थिरां त्रिलेत्रेत् मद्यपत्रीमंत्र वायवेत् तदा चर्म पृथ्वी भवति तदा हृत्पद्मपुरंदरे चक्रमं वायवेत् चतुःप्रहरोत् तावत् मुद्रयेत् शीतल-वीर्यं प्रजायते तेन वज्रवीर्यो भवेत्॥ ६४॥ हृत्पद्मपुरंदरां मद्यपत्रीमंत्रमात्र हृत्पद्मस्थिरां मुद्रयेत् वायोरवीनीयात् वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति एवमवे संप्लुत्य समभ्यं पेक्षित्वा चतुं विंशत्य वायोरमधे पश्चिमा तदा अपे स्थिरेत् तदा अपे॥ ६५॥ हृत्पद्मान्तर्गतं मंत्रमात्र वाक्यमोरोधनि वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति तत्पत्रं संप्लुत्य मुद्रे पश्चिमा वायो भवति वाक्य इव उत्पत्ति लयमात्रां उद्गोर्ध्वं मोक्षः॥ ६६॥ वारात्रयतीर्थमात्रात्र लयमात्रिकां मुद्रिकया तिन्त्रीणानि वायवेत् शीतोदकेन लिप्त-वीर्यं तदा पृथिव्या भवति तदा मुद्रे संक्षाप्य वज्रवीर्यो भवेत्॥ ६७॥ तेजो वायानां पूर्वे इत्या तेन पूर्वेव ये संप्लुतिं न विद्युतो भवेत् तत्पत्रं वर्णानि॥ ६८॥ तत्रि त्रिलानि संप्लुप्य मेलापकेन सह त्रिधा चक्रिणात्पूर्वेव मुद्रिकां वायवेत्॥ तत्रात्रयं वायवेत्। तो मुद्रिकां मुद्रे लिखित्वा वज्रवीर्यो भवति देवेशि च इत्यत्रे मनुष्यतां वा कथा। उद्भवेत् इत्यो भवति। शीतेश्वरेणत्रि त्रिधा चक्रे त्रयं वायवेत्। च। प्रथमित्रा मंत्रमात्र हृत्पद्मपुरंदरां हृत्पद्मस्थिरां त्रिलेत्रेत् मद्यपत्रीमंत्र वायवेत् तदा चर्म पृथ्वी भवति तदा हृत्पद्मपुरंदरे चक्रमं वायवेत् चतुःप्रहरोत् तावत् मुद्रयेत् शीतल-वीर्यं प्रजायते तेन वज्रवीर्यो भवेत्॥ ६९॥ हृत्पद्मपुरंदरां मद्यपत्रीमंत्रमात्र हृत्पद्मस्थिरां मुद्रयेत् वायोरवीनीयात् वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति एवमवे संप्लुत्य समभ्यं पेक्षित्वा चतुं विंशत्य वायोरमधे पश्चिमा तदा अपे स्थिरेत् तदा अपे॥ ७०॥ हृत्पद्मान्तर्गतं मंत्रमात्र वाक्यमोरोधनि वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति तत्पत्रं संप्लुत्य मुद्रे पश्चिमा वायो भवति वाक्य इव उत्पत्ति लयमात्रां उद्गोर्ध्वं मोक्षः॥ ७१॥ वारात्रयतीर्थमात्रात्र लयमात्रिकां मुद्रिकया तिन्त्रीणानि वायवेत् शीतोदकेन लिप्त-वीर्यं तदा पृथिव्या भवति तदा मुद्रे संक्षाप्य वज्रवीर्यो भवेत्॥ ७२॥ तेजो वायानां पूर्वे इत्या तेन पूर्वेव ये संप्लुतिं न विद्युतो भवेत् तत्पत्रं वर्णानि॥ ७३॥ तत्रि त्रिलानि संप्लुप्य मेलापकेन सह त्रिधा चक्रिणात्पूर्वेव मुद्रिकां वायवेत्॥ तत्रात्रयं वायवेत्। तो मुद्रिकां मुद्रे लिखित्वा वज्रवीर्यो भवति देवेशि च इत्यत्रे मनुष्यतां वा कथा। उद्भवेत् इत्यो भवति। शीतेश्वरेणत्रि त्रिधा चक्रे त्रयं वायवेत्। च। प्रथमित्रा मंत्रमात्र हृत्पद्मपुरंदरां हृत्पद्मस्थिरां त्रिलेत्रेत् मद्यपत्रीमंत्र वायवेत् तदा चर्म पृथ्वी भवति तदा हृत्पद्मपुरंदरे चक्रमं वायवेत् चतुःप्रहरोत् तावत् मुद्रयेत् शीतल-वीर्यं प्रजायते तेन वज्रवीर्यो भवेत्॥ ७४॥ हृत्पद्मपुरंदरां मद्यपत्रीमंत्रमात्र हृत्पद्मस्थिरां मुद्रयेत् वायोरवीनीयात् वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति एवमवे संप्लुत्य समभ्यं पेक्षित्वा चतुं विंशत्य वायोरमधे पश्चिमा तदा अपे स्थिरेत् तदा अपे॥ ७५॥ हृत्पद्मान्तर्गतं मंत्रमात्र वाक्यमोरोधनि वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति तत्पत्रं संप्लुत्य मुद्रे पश्चिमा वायो भवति वाक्य इव उत्पत्ति लयमात्रां उद्गोर्ध्वं मोक्षः॥ ७६॥ वारात्रयतीर्थमात्रात्र लयमात्रिकां मुद्रिकया तिन्त्रीणानि वायवेत् शीतोदकेन लिप्त-वीर्यं तदा पृथिव्या भवति तदा मुद्रे संक्षाप्य वज्रवीर्यो भवेत्॥ ७७॥ तेजो वायानां पूर्वे इत्या तेन पूर्वेव ये संप्लुतिं न विद्युतो भवेत् तत्पत्रं वर्णानि॥ ७८॥ तत्रि त्रिलानि संप्लुप्य मेलापकेन सह त्रिधा चक्रिणात्पूर्वेव मुद्रिकां वायवेत्॥ तत्रात्रयं वायवेत्। तो मुद्रिकां मुद्रे लिखित्वा वज्रवीर्यो भवति देवेशि च इत्यत्रे मनुष्यतां वा कथा। उद्भवेत् इत्यो भवति। शीतेश्वरेणत्रि त्रिधा चक्रे त्रयं वायवेत्। च। प्रथमित्रा मंत्रमात्र हृत्पद्मपुरंदरां हृत्पद्मस्थिरां त्रिलेत्रेत् मद्यपत्रीमंत्र वायवेत् तदा चर्म पृथ्वी भवति तदा हृत्पद्मपुरंदरे चक्रमं वायवेत् चतुःप्रहरोत् तावत् मुद्रयेत् शीतल-वीर्यं प्रजायते तेन वज्रवीर्यो भवेत्॥ ७९॥ हृत्पद्मपुरंदरां मद्यपत्रीमंत्रमात्र हृत्पद्मस्थिरां मुद्रयेत् वायोरवीनीयात् वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति एवमवे संप्लुत्य समभ्यं पेक्षित्वा चतुं विंशत्य वायोरमधे पश्चिमा तदा अपे स्थिरेत् तदा अपे॥ ८०॥ हृत्पद्मान्तर्गतं मंत्रमात्र वाक्यमोरोधनि वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति तत्पत्रं संप्लुत्य मुद्रे पश्चिमा वायो भवति वाक्य इव उत्पत्ति लयमात्रां उद्गोर्ध्वं मोक्षः॥ ८१॥ वारात्रयतीर्थमात्रात्र लयमात्रिकां मुद्रिकया तिन्त्रीणानि वायवेत् शीतोदकेन लिप्त-वीर्यं तदा पृथिव्या भवति तदा मुद्रे संक्षाप्य वज्रवीर्यो भवेत्॥ ८२॥ तेजो वायानां पूर्वे इत्या तेन पूर्वेव ये संप्लुतिं न विद्युतो भवेत् तत्पत्रं वर्णानि॥ ८३॥ तत्रि त्रिलानि संप्लुप्य मेलापकेन सह त्रिधा चक्रिणात्पूर्वेव मुद्रिकां वायवेत्॥ तत्रात्रयं वायवेत्। तो मुद्रिकां मुद्रे लिखित्वा वज्रवीर्यो भवति देवेशि च इत्यत्रे मनुष्यतां वा कथा। उद्भवेत् इत्यो भवति। शीतेश्वरेणत्रि त्रिधा चक्रे त्रयं वायवेत्। च। प्रथमित्रा मंत्रमात्र हृत्पद्मपुरंदरां हृत्पद्मस्थिरां त्रिलेत्रेत् मद्यपत्रीमंत्र वायवेत् तदा चर्म पृथ्वी भवति तदा हृत्पद्मपुरंदरे चक्रमं वायवेत् चतुःप्रहरोत् तावत् मुद्रयेत् शीतल-वीर्यं प्रजायते तेन वज्रवीर्यो भवेत्॥ ८४॥ हृत्पद्मपुरंदरां मद्यपत्रीमंत्रमात्र हृत्पद्मस्थिरां मुद्रयेत् वायोरवीनीयात् वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति एवमवे संप्लुत्य समभ्यं पेक्षित्वा चतुं विंशत्य वायोरमधे पश्चिमा तदा अपे स्थिरेत् तदा अपे॥ ८५॥ हृत्पद्मान्तर्गतं मंत्रमात्र वाक्यमोरोधनि वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति तत्पत्रं संप्लुत्य मुद्रे पश्चिमा वायो भवति वाक्य इव उत्पत्ति लयमात्रां उद्गोर्ध्वं मोक्षः॥ ८६॥ वारात्रयतीर्थमात्रात्र लयमात्रिकां मुद्रिकया तिन्त्रीणानि वायवेत् शीतोदकेन लिप्त-वीर्यं तदा पृथिव्या भवति तदा मुद्रे संक्षाप्य वज्रवीर्यो भवेत्॥ ८७॥ तेजो वायानां पूर्वे इत्या तेन पूर्वेव ये संप्लुतिं न विद्युतो भवेत् तत्पत्रं वर्णानि॥ ८८॥ तत्रि त्रिलानि संप्लुप्य मेलापकेन सह त्रिधा चक्रिणात्पूर्वेव मुद्रिकां वायवेत्॥ तत्रात्रयं वायवेत्। तो मुद्रिकां मुद्रे लिखित्वा वज्रवीर्यो भवति देवेशि च इत्यत्रे मनुष्यतां वा कथा। उद्भवेत् इत्यो भवति। शीतेश्वरेणत्रि त्रिधा चक्रे त्रयं वायवेत्। च। प्रथमित्रा मंत्रमात्र हृत्पद्मपुरंदरां हृत्पद्मस्थिरां त्रिलेत्रेत् मद्यपत्रीमंत्र वायवेत् तदा चर्म पृथ्वी भवति तदा हृत्पद्मपुरंदरे चक्रमं वायवेत् चतुःप्रहरोत् तावत् मुद्रयेत् शीतल-वीर्यं प्रजायते तेन वज्रवीर्यो भवेत्॥ ८९॥ हृत्पद्मपुरंदरां मद्यपत्रीमंत्रमात्र हृत्पद्मस्थिरां मुद्रयेत् वायोरवीनीयात् वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति एवमवे संप्लुत्य समभ्यं पेक्षित्वा चतुं विंशत्य वायोरमधे पश्चिमा तदा अपे स्थिरेत् तदा अपे॥ ९०॥ हृत्पद्मान्तर्गतं मंत्रमात्र वाक्यमोरोधनि वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति तत्पत्रं संप्लुत्य मुद्रे पश्चिमा वायो भवति वाक्य इव उत्पत्ति लयमात्रां उद्गोर्ध्वं मोक्षः॥ ९१॥ वारात्रयतीर्थमात्रात्र लयमात्रिकां मुद्रिकया तिन्त्रीणानि वायवेत् शीतोदकेन लिप्त-वीर्यं तदा पृथिव्या भवति तदा मुद्रे संक्षाप्य वज्रवीर्यो भवेत्॥ ९२॥ तेजो वायानां पूर्वे इत्या तेन पूर्वेव ये संप्लुतिं न विद्युतो भवेत् तत्पत्रं वर्णानि॥ ९३॥ तत्रि त्रिलानि संप्लुप्य मेलापकेन सह त्रिधा चक्रिणात्पूर्वेव मुद्रिकां वायवेत्॥ तत्रात्रयं वायवेत्। तो मुद्रिकां मुद्रे लिखित्वा वज्रवीर्यो भवति देवेशि च इत्यत्रे मनुष्यतां वा कथा। उद्भवेत् इत्यो भवति। शीतेश्वरेणत्रि त्रिधा चक्रे त्रयं वायवेत्। च। प्रथमित्रा मंत्रमात्र हृत्पद्मपुरंदरां हृत्पद्मस्थिरां त्रिलेत्रेत् मद्यपत्रीमंत्र वायवेत् तदा चर्म पृथ्वी भवति तदा हृत्पद्मपुरंदरे चक्रमं वायवेत् चतुःप्रहरोत् तावत् मुद्रयेत् शीतल-वीर्यं प्रजायते तेन वज्रवीर्यो भवेत्॥ ९४॥ हृत्पद्मपुरंदरां मद्यपत्रीमंत्रमात्र हृत्पद्मस्थिरां मुद्रयेत् वायोरवीनीयात् वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति एवमवे संप्लुत्य समभ्यं पेक्षित्वा चतुं विंशत्य वायोरमधे पश्चिमा तदा अपे स्थिरेत् तदा अपे॥ ९५॥ हृत्पद्मान्तर्गतं मंत्रमात्र वाक्यमोरोधनि वायवेत् तदा चलिता पृथिव्या भवति तत्पत्रं संप्लुत्य मुद्रे पश्चिमा वायो भवति वाक्य इव उत्पत्ति लयमात्रां उद्गोर्ध्वं मोक्षः॥ ९६॥ वारात्रयतीर्थमात्रात्र लयमात्रिकां मुद्रिकया तिन्त्रीणानि वायवेत् शीतोदकेन लिप्त-वीर्यं तदा पृथिव्या भवति तदा मुद्रे संक्षाप्य वज्रवीर्यो भवेत्॥ ९७॥ तेजो वायानां पूर्वे इत्या तेन पूर्वेव ये संप्लुतिं न विद्युतो भवेत् तत्पत्रं वर्णानि॥ ९८॥ तत्रि

"श्रीतालं चन्दनैर्लेप्यं रसयेत् सह वेधयेत् ।
दीप्ते कस्यचिदापि प्रक्षाद्यादौ भक्षयेति । ॥१॥

अथ पतिवशीकरणम् ।

"मधुकं सह लेखेन सार्धमेव तु पेषयेत् ।
अनेन वाजिमध्यस्थ अर्थो सा लक्षिता लपेत् ।
अंडके मैथुनीभावे पतिर्दासी भविष्यति" । ॥२॥

अन्यच्च ।

"मनःशिलाकुङ्कुमसर्वयाच्च
तथा च कुर्यं कचरेदवाद्य ।
रक्तच वर्णं प्रतिलेख साद्धं
प्रपेषयेत् सूक्ष्मतरं महान्तम् ।
प्रक्षालयुग्भीमसुखोद्भि भूषा
संग्रस्य लक्ष्मीवशकेव पुंस्य ।
ततः प्रकुर्याच्च तिलकं ललाटे
वामाथ चक्षाधरपुरुषोभिः ।
पुंदृष्टमात्रेण भवेत् स कान्ता-
दासीविदासच्च किमच्च चित्रम्" । ॥३॥

अथ लिङ्गवेधाधिकारः ।

"कृष्णीयमाक्षुमाणि पिप्पली मरिचानि च ।
मधा रोचनया साद्धं लिङ्गवेधोत्तमो मतः ।
निशीथसमालत्वर्धं मात्रा क्षीरदधाज्यभुक् ।
मोहनं शत्रुमेतद्धि मरणच्च सहं वुधैः" । ॥४॥

अन्यच्च ।

"कुष्ठच शातकीपत्रं मरिचानि दधा तथा ।
अनेन लिङ्गमात्रेण लक्ष्मी द्वामा वशं नयेत् ।
नासापिशङ्कदोषेऽपि भवेत्मध्यमुच्यते ।
विद्याद्या सहिमानेन यथात् सर्व्व प्रवक्ष्यति" । ॥५॥

अन्यच्च ।

"मधरक्षानि संख्या श्रमानि च यथेच्छया ।
सर्व्वाणि समभागानि प्रियङ्कुमाणि तत्समम् ।
मरात्रं दक्षमानेन वेधः कान्तावशङ्करः" । ॥६॥

अन्यच्च ।

"देवदारु चचा कुर्यं चतुर्थं वैद्यमेवच ।
चाक्षीभरवेर्युक्तं गौरीक्षामाक्षकारम्" । ॥७॥

अन्यच्च ।

"हरिद्रा कृष्टतीमूर्णं भक्षमुक्तं समोत्तमम् ।
विङ्कुरं लक्ष्मं वेरच सममागानि कारयेत् ।
लिङ्गवेधोत्तमो ज्ञेय रक्षसक्षीवशङ्करः" । ॥८॥

अन्यच्च ।

"हरिद्रा पिप्पलीमूर्णं मधं मधुकमेव च ।
स्तानि समभागानि नवनीतेन पेषयेत् ।
लिङ्गवेधोत्तमो ज्ञेय गौरीप्रीतस्य शङ्करः" । ॥९॥

"श्रीक्षिकपलीमूलं मेषशृङ्गा पुनः भवेद्विर्द्धा ।
सहस्रोत्तस्समग्रं श्रीलक्षसकृतं भवेत् ।
श्रीक्षिकं रुधिरं यस्या गोमूत्रेण च पेषयेत् ।
वीर्यं हि लभ्यवेद्विप्रं स्त्रीणां न संशयः" । ॥१०॥

सर्व्वसाधारणो मन्त्रः । "ॐ श्रीं क्रीं स्त्रीं वट् स्वाहा । अनेन मन्त्रेण सर्व्वयोगानभिमन्त्र्य सिद्धिः" । इति श्रीपार्व्वतीप्रश्नकीर्त्तिनिधानमाणिक्ये लिङ्गप्रश्ने तन्त्रसारे कौलूकसंवादानम इन्द्रजालतन्त्रम् ॥१॥ एकादशपटलोत्तो यथाशास्त्रं श्रीगोपालेन । ० । ० । ० । समाप्तः । ईश्वर उवाच ।

"इन्द्रजालं विना रक्षां न करोवीति विधितम् ।
रक्षामन्त्रं समाप्तमं सर्व्वसिद्धिप्रदायकम्" ।

"ॐ नमो नारायणाय विश्वमरायाय इन्द्रजाल-कौतुकानि दर्शय दर्शय सिद्धिं कुरु कुरु स्वाहा" ।
अष्टोत्तरशतजपेन सिद्धिः । ॥१॥ अथ रक्षामन्त्रः ।

"ॐ नमः परमब्रह्मपरात्मने मम शरीरे प्राणि यादि कुरु कुरु" ।

"उल्कामुखं कपालेन क्षतेनाक्षतकङ्कणं ।
तेन नेत्राक्षरं क्षत्वा रात्रौ यति इक्षकम् । ॥१॥
अङ्गोलीवत्तिनिद्रायै गुरवारे सुते गजे ।
मन्त्रेण सिद्धयेत्सिद्धं यावदीपजलं च वै ।
त्रिलोकवेदितं क्षत्वा रक्षवीर्ण मुखे क्षितम् ।
मनसामात्रवीर्य्यस्य वायुनुल्यपरात्मनः ।
दग्धदेहमिदंतानं बोडशं कथमामकम् ।
सर्व संख्या त्रिलोकेषु न ज्ञातव्या सर्व्वकर्म्मसु ।२।
यानि कानि च वीजानि अङ्कोलतलसंभवानि ।
अङ्गोलवीजनिद्रिसे सुते भूतिनते भुवम् ।
तद्वीजं मुखमध्यस्थं त्रिलोकैर्वेदितं कुरु ।
तस्मुखे हि मनेनैवमों साध्या शङ्करोदितम् ।३।
यानि कानि च वीजानि अङ्कोलतलसंभवानि ।
सप्तमी जायते यस्तः सिद्धियोगमुदाहृतम् । ४ ।
शत्रुमुखे विन्दुमात्रं तस्मैव लिङ्गवेदादि ।
शकयामं भवेत् क्षीरी साध्या शङ्करोदितम् ।५।
शिवमुखीसहितं तैलं पारावतमुखोद्भवं ।
गरात्रस्य वसाशुद्धं ग्रहीत्वा च समं समम् ।
गर्दभस्य वसाशुद्धं चरितानं समन्त्रितम् ।
एतिस्तु तैलकं क्षत्वा साध्या लङ्केश्वरो नरः । ६ ।
उल्कामिश्रां मक्षीला तु शरणं तैलमेवतु ।
यस्यापे निक्षिपेत् बिन्दुं स क्षिप्तो जायते ध्रुवम् ।७।
सर्वस्वं ग्रासयेत् सद्यो तं क्षणद्विरिक्षकारकम् ।
शुक्लपक्षस्तु संयुक्तं शुभ्रमूर्धोत्तु कारयेत् ।
यस्यापे निक्षिपेन्मूलं सद्यो याति यमालयम् । ८ ।
सिन्दुरं ज्यस्य सार्धं कर्म्म सिद्धा समाहरेत् ।
तस्मिन्नवस्थे क्षिरेण अभिन्नं कृष्टते ध्रुवम् ।९।
अर्कक्षीरं वटक्षीरं क्षीरं कुमरसम्भवम् ।
स्थीला पात्रके क्षिप्ते मनसूत्रे करोति च ।
दुग्धं संजायते तस्य मङ्गलौकुलकौकुलम् ।१०।
अङ्गोलतैलमिश्रञ्च हरितं तत्रयोजयेत् ।
मलाग्रे नराः सर्व्वे प्रयुक्तिमजाहाराः ।११।
अङ्गोलस्य तु तैलेन दीपं प्रज्वालयेद्वरः ।
रात्रौ यस्तत्र भूतानि खेचराणि सहीनले ।१२।
मुखे वा शत्रिवदने वा हृदयं परिरक्षन्तु च ।
शत्रुकुक्षिस्थले यस्य हृदयं तत्र निक्षिपेत् ।
तिलतैलभुजिमध्ये उद्धृते च पुनः सुखी ।
मर्दनस्थे भवेत् सर्व्वं साध्या शङ्करोदितम् ।१३।
सन्धर्वे पूरितात्मच गोमूत्रच दिवं तथा ।
सूत्रमूत्रसमं क्षत्वा क्षिप्तिद्रिवे विनिक्षिपेत् ।
विद्या सर्व्वे पलायन्ते यावत् पुत्रेण कारयेत् ।१४।
इति ऐश्वरीयतन्त्रे ईश्वरवेदसंवादे इन्द्र-जालकौतुकदर्शनं नाम रुकादशः पटलः । ० । ० ।

अन्यच्च ।

"वशाकर्षकरूपाणि वक्ष्ये रोचनेन तु प्रिये ।

योगे विशेषयं कुर्य्यात् प्राक्षयि लक्षणं तथा ।
शिशिरे मारयेद्वैद्य शालिकं शरदि सूतक ।
हेमन्ते धौर्म्यलाक्षाच्च वसन्तकोकिलारवः ।
वसन्तस्येव मुक्तेऽसे शीघ्रो मध्यक उच्यते ।
वर्षा ग्रेषाचराद्रे तु प्रदोषे शिशिरः स्मृतः ।
कर्द्धरात्रे च हेमन्तः प्रवरं तत्परं स्मृतम्" । ॥१॥

अथ प्रशस्तिर्निर्णयः ।

"ज्ञायन्ते मारणादि मुक्तासु च कर्द्धनम् ।
दारुणं मारकं कर्म्म रुकादशां वधेत वा ।
द्वितीयां नवमीपूर्वे वशाकर्षेषु कारयेत् ।
लक्ष्मणच धनुर्राशां चतुर्थां मनियपरि ।
द्वितीयां वधीमध्यस्थां कारयेत् शान्तिकार्य्यके ।
अग्निमीमान्तुमारुद्धां पुत्रा पुत्रवधस्तथा ।
वशाकर्षेषु कर्म्मषु कारयेत वरा वृधः ।
ओड्रा च उत्तराषाढा अनुराधा च रोहिणी ।
कारयेन्मारणं शान्तिं लाभनं विजयं तथा ।
विभिन्नलक्षसाद्धक्षमीधां सयनं भवेत् ।" ।

अथ वशीकरणम् ।

"सिन्दूरमाणिक्यकपोतमणानि पिप्पा
निशूं विणिया रमते तदधों नवोधां ।
शान्तिं च याति एवधी मनसाधि सूर्य
दासी भवेदिति मनोहरदिवसूमिः ।
पुष्पे रक्तजात्मूलं मुक्तक्षारवेधुक्तः ।
ताम्रपात्रौ प्रदातव्यं वश्या भवति निश्चितम् ।
तथैव पाटलीमूलं ताम्रपात्रे तु वाहतं ।
नागपत्रौ प्रियङ्कुश्च तगरं पद्मकेशरम् ।
शटामांसौ सर्व्व मीला चूर्णयेत् मर्व्वसिद्धम् ।
साधूं धूपयने तेन भवने कामरतु स्त्रियं" ।
"ॐ मूली मूली महामूली सर्व्व संक्षोभवेधय
उपदवेधय स्वाहा । धूपमन्त्रः ।
"मलोत्पत्यास्त्रमोलूनं सह दक्षा विद्यामिलां भरेत् ।
सालकुमारं नवां कन्यां समते मारयाद्वरः ।
"विश्वावसुर्गाम जनकं कन्यामानयिति हृदयं
सालकुमारं देहि मे नमस्तस्मै विद्याधरे स्वाहा ।
"कन्यायश्चे प्राकवार्द्धं विधिवेधवशाद्भुक्तम् ।
ऋतौ च पूर्व्वयोन्यां दक्षां कन्यां प्रवर्त्तते ।" ।

अथ सर्व्वसमयसौकल्यम् ।

"शिला च रोचनामूलं वारिद्रा तिलके हते ।
रुकमात्रे वर्त्र याति नारी वा प्रवशेदुपि वा ।
अनेन वेधनं क्षत्वा तेनैव तिलके हते ।
सभायामेव सर्व्वेषां वैरीणां रक्षमात्रवेत्" ।

"ॐ श्रीं क्लीं ह्रीं श्रीं ओंमघर मेरवी भाव ही
वैरीणां वशमाशय स्वाहा । अनेन मन्त्रेण सप्तधानं
कुर्य्यात् । इदं सारदातन्त्रोक्तं तिलकं कारयेत्
रुकलमोदीप वधो भवति । इति आचार्य्यगौ-
रिचे रुकपटले । अध्याय ६ ।

"ॐ श्रीं कामुकी स्वाहा अनेन मन्त्रेण रुकम
प्रज्वल्य स्वाहा । अनेन मन्त्रेण सिद्धं हृदा सर्व
कुर्य्यात् तत्पुरुषान् एकतः समाश्रयेत् । पूर्व
मेवादतमन्त्रेण सिद्धिः ।

"अर्कमाद्रा समाहृत्य कर्णीलता च मङ्गलम् ।
अजमूत्रेण संपिष्या क्षीरां पिरसि रक्षयेत् ।

दृश्यम् प्रयुञ्जते वा तिरोधानकर्मणे अर्थम्"। १।
अथ मन्त्रः।
"ओंविद्मे द्विजिह्वमुरं वा मुखे द्विरसनं संविद्मः।
मुखरे सर्वजिह्वे सर्वं दग्धे भस्मसुरे।
सर्वजिह्वेभ्यो भस्मा द्विजिह्वमुरं भस्मुरेत्।
वाचौ विरसे वा सर्वं विवादे विन्दते अर्थम्।
द्विजिह्वमिति मुखौ वै मुखे खलु वै सकलाद्रसा।
सकलरसत्वात्सर्वजिह्वे तिलजे मधौ वदा।
सकलार्थसंवादार्थत्वाद्विद्मः सकलमाहः।
तिलजे मुखरे वस्तु यजिसं वधया दिद्मः।
आर्यादो सदाचार्यो मधौना धारयेत् घरे।
संवादे अपलाभोक्ति वदो सदना वदी संवेत्"।
अथ मन्त्रः। ॐ नमो अङ्गारकायाऽऽम नमस्त-
स्तिर्याञ्चायाऽऽर अधूमक मुखवर्ण वमय वमय
वृद्धिं जनय जनय धारिणि मुख धुरय धारय
धारय मधौनि स्वाहा।१। अथ सौमास्त्रम्।
"पृथिवि मुखं तिलाश्चेव मुखं वामेषु मुखे।
वद्धा सौमास्त्रमाहूतं पृथिवीरूपं न संशयः।
अङ्गारकोमुखस्त्रं सौमास्त्रमे समुद्भवः।
शीतं-विद्या वदौ पृथिवी तिलं मुखमधुना"।२।
अथ ईश्वरतिरोधेयोपसंहारः। ॐ इत्यो प्रयोगे
सर्वमेवोपसंहरति आहा।
अनेन मन्त्रेण तिलमाहरेत् मुखसार्थेन्।
तत्रा सौमोपेतमन्त्रं भवति"। इति प्रकरिवादम्।
"मेतमाहारित्यमुखं वृत्तस्त्रं धारयेत् वृत्तम्।
मुखं विद्मत्वा वद्धम् वृत्तस्त्रधरं भवेत्"। १०।
अथ विधानम्।
"मुखस्त्रं वस्त्रीमुखं वृत्तस्त्रं आख्यातीतिमुखं"।
सौ सौं सौं सौं सौ सौ आहा।
इत्यष्टोत्तरशतेन मोहं यदिया तिरोहेत्।
तत्रा मुखं न धारयति वृत्तमुद्भवम्।
"मुखं वृत्तमधुरेत्रा धारयेत्तत्रा वृत्तमुखम्।
वृत्तस्त्रं आख्यातीतिवृत्तस्त्रं परिवीतिमुखं"।
इति प्रकरणादम्। अथ मन्त्रः।
"ओंमुद्गलीतिमं मुखं मुखस्त्रं वृद्धमुखम्"।
ॐ सौं एस्त एस्त आगच्छ मुख मुख आगच्छ मे
वद्धमाय वद्धमाय आहा। अथ प्रयोगम्।
वद्धतीरेति।
"इत्यादि अयुत्पन्नं मद्धीना इतिरेत्पुः।
अनाभवे च कर्मेषां प्रयुञ्जनाभावात्"।१०।
प्रेक्ष्यम्।
"मुखं वृत्तमधुरेत्रा धारयेत्तत्रा वृत्तमुखम्।
वृत्तस्त्रं आख्यातीतिवृत्तस्त्रं परिवीतिमुखं"।
इति प्रकरणम्।
"मुखं वृत्तमधुरेत्रा धारयेत्तत्रा वृत्तमुखम्।
तिरोधानकर्मणे वृत्तं मुखमेवेत्र। १०।
प्रकरणम्।
"यो देवत्रं च वस्त्रं वृत्तमुखं वृत्तमुखम्।
वृत्तस्त्रं वृत्तं वृत्तमुखं वृत्तम्।

कर्मे मुखं वृत्तमुखस्त्रं वृत्तमुखं तथा"।
ॐ यत्रो मुखमुखं प्रयोगसम्म तिरोधानकर्मे
सम्भव यत्रे मन्त्रमन्त्र मन्त्रम्म स्वरूप आवाहयेत्
आहा। अङ्गोपाङ्गसंयुक्तं तिरोधानकर्मे।
"यद्यीत्रा मुखस्त्रमे वृत्तमाहारेत्र मुखम्।
मेतमाहे वृत्तीनां सर्वसंहारकारणम्।
इत्यादि वेदप्रसाद मुखमुद्भव आहरेत्।
मुखे वाद्यमयं मालि संयोगे च वदाक्षरं"।१०।

मोमहिमाधिरम्भम्।

"उद्दण्डालि वर्तारेत्र तिलजेत्र मुखे भवम्।
सा मेधों मधिनों वार्यो मन्त्रमेत्र वृत्तिमोमिर्ये"।१।

मुद्रिकाप्रकरम्।

"मुद्रिकाप्रकाराणां तिद्राधे सप्तरेविधाम।
धौमें प्रथाय केनाचे मुद्रमेत्रा समाहरेत्।
मौद्रमाधे तिरोधित्रि तिरिवाने समुद्भवेत्।
तिन्मे सर्वमुखत्रा मुद्रिकाप्रकरं प्रयुञ्"।
ॐ नमो भगवते तिरोधिमाय सर्व सर्वं
मुखीभां तिरोधिमि आत्मा आत्मा आहा।
तत्रयोत्पन्नां मन्त्र। ९। धौरवत्रिन्मन्त्रम्।
ॐ मद्धरेत्रि त्रिवे रक्त रक्त आहा। अनेन
मन्त्रेण मन्त्रयन्त्र मद्धीना धौमें वद्धा वद्धा
वद्धारत्र मुद्रिकां धारयेत्। इति धौरावां प्रति-
मन्त्रम्। १ प्रयोगम्।
"सार्वं वद्धमुद्रेत्रां मुद्रमाहत्र तु मुखम्।
वद्धा वद्धा मेत्र वाणां न वर्मे धारयेत्र धर्मिं।
मुद्रेत्र वर्मे वर्मे पुरा वाद्धार्मे धारयेत्।
मन्त्रमुद्रे धौमें वां न वर्मे मन्त्रेत्र धर्मिं।
तिद्धरेत्रिं तिरोधि वद्धा वन्धा रेत्र वां।
न वर्मे धारयेत्र वा वां मुखेत्र वर्मे पुरा"। ११।

मुखस्त्रम्।

"धौमोमुखं प्रवाराणां वद्धा वद्धा तु धौमेत्र।
तद्धाधारमिमन्त्रमुं धौमवारे तिरोधयेत्।
धौमे प्राप्त मद्धुत्र वद्धा वद्धा तु धौमेत्र"।
इति वाराद्रे वे पुरोरे। ९। धौमम्।
"यद्धीवद्धन्त्रवारणां मन्त्रं
इत्या यद्धिं मन्त्रमुद्र वद्धेत्रमम्।
धौ धुरेत्रे वर्मवं वर्मे वृत्तं
मन्त्रमे वाम इत्र धौमुद्रेत्रि धौम"।
मद्धुत्र वेद्धरां धौमा वन्धा व मद्धरेत्रिका।
वद्धिम तिवर्मे वृत्तमा धौमोमे धौमुद्रेत्र"।
ॐ धौं धां द्रीं रं रं धौं धौं धौं धुं धद्र।
"धौमेत्रे तु मन्त्रेत्र वृत्तमा मन्त्रमुद्रवत्।
वन्धन वृत्तमिति धौमुद्रमाधन्त्र वृत्तमुद्रम्"।
ॐ धौं धौं धौं धौमुद्र। इत्र मन्त्र वृत्तमा
धौमुद्र। धौमुद्रमाधिन वन्धन। १। वेद्धाद्रम्-
न्त्रमन्त्रमं धौमुद्र वन्धारत्र व मुखम्।
तिद्धा वन्धोरेत्र वन्धारत्र वन्धारत्र।
वन्धा वद्धा वन्धा वन्धारत्र
धौमेत्रमुद्रमुद्रमुद्रम्।
धौमेत्रमुद्रमुद्रमुद्रम्।
वन्धा मुखं वन्धोरेत्र"। १०।

मुखस्त्रम्।

"वन्धन्त्रमुखस्त्रमेत्रा वन्धारत्र मुखम्।
वन्धेत्रे वन्धेत्रे धौमें वन्धारत्र वन्धा।
वन्धारत्रमुखं वन्धा वन्धारत्र वन्धारत्र।
इति वन्धारत्र वन्धारत्र"। १।
अथ मन्त्रेत्र वन्धारत्र।
"वन्धारत्र वन्धारत्र वन्धारत्र वन्धारत्र वन्धा वन्धारत्र
वन्धारत्र वन्धारत्र वन्धारत्र वन्धारत्र

द्रव्य

रतेषां वर्णकैर्मांसैर्हविष्यं विधापयेत् ।
घृतादरैरसं क्षीरं क्षतमांसं चतुर्गुणम् ।
संपिनेन्नियतं नारी नित्यं स्नीषु च प्रस्थते ।
प्रस्थान् जनयते नारी मेधाधान् प्रियदर्शनान् ।
या चैवास्थिरजर्भा स्यात् या नारी जनयेत् मृतम् ।
अत्यापत्यप्रसू जनयेत् या च कन्या प्रसूयते ।
योनिदोषैः स्त्रीदोषैर्वा गर्भसारे च प्रस्थते ।
प्रजावर्द्धनमायुर्यं सर्व्वव्याधिनिवारणम् ।
नाम्ना बलप्रदं क्षीरबृंहणं परिकीर्त्तितम् ।
गोक्षत संप्रवाप्यामूलं मदनस्य चिकित्सकाः ।
जीवत्सा गुडवत्सा वृतमद्य तु दीयते ।
अरणाशोमयेनाग्न वर्त्मनीमा प्रदीयते" ।
अथ प्रथमा क्षीरदुहाम्रुक्तिकुशाग्रम् । उत्पवं क्षीरं । इतीक्ष्वाकोः मलवाक्यात्किञ्चिता । ० ।
अथ गर्भस्रावचिकित्सा । प्रथमे मासि ।
"गोक्षीरैः पेयसैस्तुल्यं पद्मकेशरचन्दनम् ।
प्रवने तं पिनेन्नारी महागर्भः स्थिरो भवेत् ।
अथवा मधुकं दाड़ा शर्करासिद्ध मधुरैः पयः ।
संपिबेत्क्षीरकाकोलीं पिबेत् क्षीरैश्च सोमदैः ।१।
क्षीरोत्पलं मधालाख्यं यष्टी कर्कटशृङ्गिका ।
गोक्षीरेण द्वितीये च पीता ग्राह्यति वेदना ।२।
क्षीरयष्टे तगरं कुष्ठं सकारं पद्मकेशरम् ।
पिबेत् क्षीरोदकैः पिष्टा द्वतीये वेदनावती ।
अथवा क्षीरकाकोलीबलालामध्यः पिबेत् ।१।
क्षीरोत्पलं मधालाख्यं गोक्षीरेक्ष-क्षीरेक्षम् ।
तृतीयमासे गर्भा क्षीरं पिबेत् सा वेदनाधरा ।
अथवा मधुकं राखा ग्राह्यसा ग्राह्यसवर्द्धकम् ।
पलाला पेयदिला तु गर्भा क्षीरैः सर्म पिबेत् ।३।
दुर्वाऽला च काकोली सरलं नीलमुत्पलम् ।
गोक्षीरं चतुर्थे मासि गर्भसंक्षरणं भवेत् ।
अथवा क्षुद्रसीयूषं यष्टाकं कटुपर्णकं लघः ।
गोक्षीरं क्षीरसंसृष्टं पिबेत् पिष्टा च पञ्चमे । ५ ।
सिता काश्यामला च क्षीरतोयेन पेषयेत् ।
षष्ठे मासि गर्भा क्षीरैः पिबेत् क्षीरं नियमेयेत् ।
अथवा गोक्षरं शिर्षुं मधुकं स्थिरपर्णिकाम् ।
बलाप्रदा पिबेत् पिष्टा मोदुम्बैः सप्तमाष्टके ।६।
काश्यकं पौण्ड्रकं मूलं शकुटां नीलमुत्पलम् ।
पिष्टा च सप्तमे मासि क्षीरैः पीता प्रशाम्यति ।
अथवा मकरदाद्यां शकुटच्च सकेशरम् ।
सप्तमं गर्भदोषाणां क्षीरैः पेयन्तु सप्तमे । ७ ।
यष्टी यष्टामाकंमूलं केशरं गर्भवित्यजी ।
नीलोत्पलं मधा क्षीरैः पिनेदष्टममासके ।
अथवा विश्वसूलच्च कपित्थं कदली शमी ।
दुग्धयाटकशालीर्मूलं रुमा क्षीरं प्रशाम्यते ।
तण्डुलीयमूलेन पीता गर्भं ग्राह्यति वेदना ।८।
विशालाकाकोलीकं मधुका कट्फलोपमेयेत् ।
पेया नवमे मासि ग्राह्यनिमाग्रीति मान्यता ।
अथवा मधुकं ग्राह्या ग्राह्यना क्षीरकाकोली ।
रुमिः सिद्धं पिबेत् क्षीरं नवमे वेदनावती ।९।
शर्करा गोक्षरी ग्राह्या मधुकं नीलमुत्पलम् ।
पायेत् दशमे मासि सर्वा क्षीरैः प्रशाम्यते ।
अथवा मुद्गसिद्धं गोक्षीरं दशमे पिबेत् ।

द्रव्य

अथवा मधुकं दाड़ा शर्करा क्षीरसंयुतम् ।१०।
क्षीरं सर्पि नवनीतमिक्षुजातं
मस्तेक्षुरसं मधुरा सपिण्डम् ।
गर्भं स्रवन्तं प्रतिषेधनि क्षीरं
योगो विष्णुमुनं किल मूलदेवैः" ।
इति इन्द्रजाले गर्भस्रावचिकित्सा । ० ।

अथ गर्भपुष्टम् ।
"गोक्षीरं गर्भरक्षार्थं गर्भपुष्टप्रदायते ।
पिबेत्स मधुकं चूर्णं शाल्मारीपक्षचूर्णकम् ।
समांशं मधुसंयुक्तं गर्भिणी च प्रशाम्यते" ।११।

अथ सुखप्रसवयोग ।
"क्षेत्रं पुत्रगवामूलं चूर्णं योनौ प्रवेशयेत् ।
तत्क्षणात् प्रसवे नारी गर्भं सति प्रपीड़िते ।
वासकस्य तु मूलन्तु योनिस्थं समुदीरयेत् ।
कथां बद्धा सासकृत्वः सर्वं नारी प्रसूयते ।
सहदेव्याश्च मूलं वा कटिस्थं प्रसवेत् सुखम् ।
अपामार्गस्य मूलन्तु साक्षेत्रेचरकृष्णम् ।
दारि प्रवेशयेत् योनौ तत्क्षणात् सा प्रसूयते" ।१२।

अथ स्तनवर्द्धनं स्तनोत्थापनञ्च ।
"तैलं यष्टाह्विमकल्पसिद्धं
क्षीरद्रुमाणां त्वचसा च सर्पिषः ।
नारीकुलैः चारुतरैः सुरीभी
कुर्य्यादसौ योगवरः प्रदिष्टः ।
श्रीपर्णिकाया रसभाव्यसिद्धं
तिलोद्भवं तैलवरं प्रदिष्टम् ।
तुल्येन कल्केऽपुरो प्रदेयं
प्रयाति देहं पतितोऽपि शार्ङ्गः ।
प्रथमकुसुमकाले सम्यगेवेन धीमं
सनियममहरार्द्धं सप्तरात्रौ प्रयोज्यः ।
कुचयुगमुपयोगं ह्याशु सो याति मासं
कथित इति पुरेव चक्रदत्तेन योगः" ।१३।

अथ योनिसंस्कारः ।
"प्रक्षालनेत्रिमुक्तायवीरैः
स्निग्धाम्लक्षाम्यासुयुगुणाभ्यां ।
धृपेन योनिं निधि सुधविद्या
नारी प्रसोदं विदधाति सद्यः" । ७ ।

अथ लोमप्रातनम् ।
"यत्राक्षमक्षालितताम्रभूमि-
रम्लान्वितस्निग्धं यदस्थिमूयः ।
कान्दर्पगेहे सगवोचनार्थं
रोमाणि रोहन्ति कदापि नैव" ।
इति इन्द्रजालतन्त्रसंग्रहः । गुह्ये लुप्तोमापविधेयः ।
इति लोमप्रातः ।

इन्द्रजालिका, स्त्री, (इन्द्रजालं करोति इन्द्रजालेन दीव्यतीति वा । इन्द्रजाल + टाप् ।) कुहकवारी । इति भटाधरः । वाभीकर इति भाषा ।

इन्द्रजित्, पुं, (इन्द्रं जितवान् इति । इन्द्र + जि + क्विप् ।) रावणपुत्रः । (तत्कथा यथा । मेघनादः स मन्दोदरीगर्भसंभवः । इति भटाधरः ।
(अस्य लक्षविवरणं यथा, रामायणे ७।२९। सर्गे,
"रथमास्थाय रामो । राक्षसेन्द्रेण रावणः ।
मघवन्तमिवायान्तं मत्वा रावणमुद्यतः ।

द्रव्य

रामं दुष्टिरजं मत्वा रोधयामास तत्र वै ।१९।
करेण तु करं तस्या राक्षसेन्द्रमिवं तथा ।
प्रहसन् प्राह वैदेही राक्षसेन्द्रमिवं तथा ।१२।
इदं ममाभवत् राजन् हैमयज्ञपरायणं व्रतं ।
कन्या मन्दोदरी नाम पत्नार्थं प्रतिपादितम् ।१३।
वाग्विसर्गे न मे राम ! रक्षसीयेऽभवत्तदा ।
प्रच्छाद्यन्तं वैदेहीमरीत्वादिसकृत्वम् ।१४।
"तेतो मन्दोदरी इमं मेघनादसमीजनम् ।
स रथ इन्द्रविज्ञान दुष्प्रविरभिधीरते । २९ ।
आसमाप्तेः हि एतां तेन राक्षसपूतना ।
कदला सुमहान् सुक्ष्मो नादो जलधरोपमः ।२१।
लङ्केशता च सा श्रुत्वा तस्य नादं रावणः ।
पिता सस्मारयोद्धुं तमभिषेणयत हि सत्यं" ।१९।
अन्य यथा इन्द्रजिदिन्द्रजिच्छब्दार्थं वर्णे तद्रथि उक्तं तत्रैव २५ सर्गे ।
"जिते मयेन्द्रजित्येवं रावणस्य सुतेन वै ।
प्रभावतिं सुरश्रेष्ठ ब्रह्मणोऽहं सरोवरः ।१ ।
तत्र तत्रासमासाद्य तत्समाद्यभिरावदत् ।
अब्रवीद् गगनं त्रिदुरु सामपूर्वं प्रजापतिः ।२।
वत्स रावण ! तुष्टोऽस्मि तुभ्यस्य तव संप्रति ।
अहोऽस्य विजयोऽयं तव लोकविमोहिनः ।
जितं हि मवता सर्वं त्रैलोक्यं सेन्द्र देवकम् ।
लता प्रतिष्ठा सत्यमा शीतोऽस्मि सहजस्तं ।
अद्यप्रभृतीत्तिवत्तन्न राक्षस वीर्यवान् ।
जगतीत्रजितिरयेव परिस्थानो भविष्यति ।३।
बलवान् दुर्जयश्चैव भविष्यसि न राक्षसः ।
यं समाधिश्च ते राजन् युद्धार्थमुपस्थितः" ।
महादेवो ब्रह्मणस्य विभीषणेन वाग्दारिणेन सह निकुम्भिलां गत्वा तत्रस्थं लक्ष्मणेनेन्द्रजितं व्यापादयामास इति तत्रैव कृत्तिवासः । सर्व-मारभ्य ० समेषु उक्तम् ।
खनामख्यातो दत्तवरः । यथा हरिवंशे १९। ५८ ।
"इन्द्रजित् शतक्रतिर्वै वचनामलवैव च" ।
महाभारतस्य विद्वानः वाक्यानलवैव च" ॥
इन्द्रजिदिजयी, [न्] पुं, (इन्द्रजित्ता राक्षसस्य विजयो इति । इन्द्रजित् + वि + जि + क्विप् ।) लक्ष्मणः । इति शब्दरत्नावली । (अस्य विवरणं रामायणे । ६ । ८२ सर्गे उक्तम् । यथा,—
"इत्युक्ता वाक्यमात्रेण विक्षप्य सशिक्षाम् ।
अब्रवीत् सस्मरे वीरः सर्वसैन्यनिवर्तनं प्रति । ८५ ।
सेनापतेश्च सामर्थ्यान् बलपक्षः सरोदरः ।
तस्मिन् सज्जिरसाद्यं सीमन्तु व्यक्तिकुलम् ।
प्रमत्तेऽजनितः कामात् मातामात्रस्य पुत्रके" । (दे)
इन्द्रपूर्व, क्ली, (इन्द्रस्य पूर्वं आषाढे जन्मिनत्वात् ।) आषाढमासनक्षत्रम् । आषाढपूर्वा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वाडवत्रयम् २ मीनद्वयम् ३ वंजयम् ४ वाजपूत्र ५ अजम् ६ । इति धारावली ।
इन्द्रपूर्वा, स्त्री, (इन्द्रपूर्व + टाप् ।) इन्द्रपूर्व । इति त्रिकाण्डशेषः ।
इन्द्रप्रदः, पुं, (इन्द्रस्य दानः) देवदारुवृक्षः । इति भाषाप्रकाशः । (अस्य पर्य्यायः ।

द्रुत

"देवराज सुतं दासमर्थं दासीसुतस्य च।
मलयादर्जलिनां क्षत्रियां दत्तभूकरः॥ ६)

द्रुमद, पुं, (द्रुमस्य मूर्द्धव इव।) चर्म्मुखरोगः। इत्य-मरः। कुटमद्यदः। इति राजनिर्घण्टः।

द्रुमदल, पुं, (द्रुमस्य दलमिव दलं यस्य।) चर्म्मुखरोगः। इति शब्दरत्नावली।

द्रुमबीज, पुं, (द्रुमस्य बीजम्।) सालवृक्षः। इति हेमचन्द्रः। यथा इति भाषा। (यथा वटीव्रा यथा, चिकामद्विद्यतवचनम्।

"शोभनमेव क्रियेत् शीतं शीतलं भोक्तुं कर्त्तेत्।
द्रुमबीजनिशिलायां तदाहि रसवतीवरैः॥"

"द्रुमबीजं नि

इन्द्रा

त्रासकाद्यात्पचं कुलज्यायश्चियत्रप्रत्ययः।
प्रमेयसूत्रमर्थमिमयष्टासयविधायकम्"।
इति मात्रकाद्यः। अस्या गुणाः। तिक्तात्वम्। कटुत्वम्। शीतत्वम्। रेचनत्वम्। गुरुग्रन्थिशोदरभेदनत्वम्। कुष्ठकफविषापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।

इन्द्रवज्रा, स्त्री, (इन्द्रेण इन्द्रियजनितदोषेण वज्रा। यद्वा इन्द्रः ओषोऽपि वज्रः क्रूरो भवति यस्याः।) ग्रहरोगविशेषः। तस्य लक्षणम्।

"पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिटकानि समाचितम्।
इन्द्रवज्रान्तु तां विद्यादतिवृत्तितिवित्तं भिषक्"।

इति निदानम्। तस्याश्चिकित्सा।

विरेचनास्रस्रवाद्यः गर्दभीं जालगर्दभम्।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियां साधयेत्तु भिषक्।
घाके तु क्षीरवेदाल्यपद्मकैर्मधुरैर्भवेत्"।

इति भावप्रकाशः।

("या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता। सावित्रा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्दभी")।

इन्द्रवल्या, ई, (इन्द्रस्य वल्लाः।) देवदारः। इति जटाधरः। (देवदारुशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः।)

इन्द्रसावर्णि, पुं, चतुर्दशमनुः। अस्मिन् मन्वन्तरे दक्षद्धात्मरुद्धतराः। ऋचिरस्रिः। अविद्यात्मजादयो देवाः। अधिपतिश्चतिद्युम्नभागवाद्याः सप्तर्षयः। उदयगामीरुद्रप्राप्ता मनुसुता भविष्यन्ति। इति श्रीमानवतम्। (अर्थं हि भौत्यशास्त्रे व्याख्यातः। यथा, विष्णुपुराणे ३। २।

"भौत्यचतुर्दशमनोर्मनवे भवितो मनुः।
ऋचिरिक्ष इत्यत्राजात्मज यश्च प्रकथ्यताम्। ३०।
आद्यस्यात्र हविर्भाक्ष कविद्या भविष्यतः।
वेदोदत्ताद्य वै देवाः सप्तर्षीणपि मे शृणु। ३१।
अग्निबाहुः शुचिः शुक्री मागधोऽग्निश्च सप्तमः।
युक्तकर्माजितवाणी मनुष्यान्तरः प्रभुः। ३२।
उदयगामीरुद्रप्राप्ता मनोरन्तरा सुता नृपाः"।३३।

मार्कण्डेयपुराणेऽपि १०० अध्याये उक्तास्ते वर्णितम्। अधुना तु सप्तममन्वन्तरस्याधिकारिणस्तमर्थं वर्गे।)

इन्द्रसुत, पुं, (इन्द्रस्य सुतः।) वालिसुग्रीवयोर्राजा। इति हेमचन्द्रः। अर्जुनश्च। इति राजनिर्घण्टः। जयन्तः। अर्जुनः।

इन्द्रसुरस, पुं, (इन्द्रः इन्द्रलक्ष इव सुरसः सुपथ्यरसः।) सिन्दुवारवृक्षः। इत्यमरः। निशिन्दा इति भाषा। (सिन्दुवारशब्दे निर्गुण्डीशब्दे च अस्य गुणादयो ज्ञेयाः।)

इन्द्रस्रिः, पुं, ऋषिविशेषः। निशिन्दा इति भाषा। तत्पर्यायः। इन्द्राणी ९ निर्गुण्डी ९ सुरसा ३। इति रत्नमाला। इन्द्रसरस ५ सिन्दुवार ६ इन्द्रालिका ७। इत्यमरः। सिन्दयाऽपि लिखते ८ सुरसः २॰ सिन्दुवारिका ११ इन्द्राणिका १२ सिन्दुवारकः १३। इति शब्दरत्नावली। (इन्द्राणीशब्दे उस्य विशेषो ज्ञेयः।)

इन्द्रा, स्त्री, (इदि+रन्।) अविष्मुक्तकन्दः। इति मेदिनी। काँटा आमरि इति भाषा। इन्द्रवल्ली। अथो। इति शब्दरत्नावली।

इन्द्रि

इन्द्राग्निधूमा, पुं, (इन्द्राग्निमेवोद्भूमो यस्य सः।) दिनं। इति हारावली।

इन्द्राजिका, स्त्री, (इन्द्राजी + कन्।) इन्द्रसरिस-वृक्षः। इत्यमरः।

इन्द्राणी, स्त्री, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः सरदारस्य वा पत्नी। इन्द्र + ङ्यन्वरीषे ङीष् आमुक् च।) दुर्गा। यथा,—

"ऐश्वर्यं परमं यस्या वर्त्म चैव सुरासुरः।
इदि परमैश्वर्ये च इन्द्राणी तेन सा स्मिया"।

इति देवीपुराणे ७५ अध्यायः। (३ इन्द्रमार्याणां तत्पर्यायाः। मुलोमजा २ शची ३। इत्यमरः। मौलोमी ४। इति मेदिनी। मूलकतायी ५। इति जटाधरः। माहेश्वरी ६ जयाजिनी ७ रौद्री ८ प्रलयारी ९। इति शब्दरत्नावली।

("यथेन्द्राणी महेन्द्रस्य लक्ष्मीरक्षोमितेर्यथा"। इति भविष्यपुराणे भद्रपक्षीयतकथायाम्। इन्द्रशक्तिः। यथा ऋग्वेदे १।१२२।१२। "इन्द्रेणाग्नी सुरक्षते वयध्यै"। "इन्द्राग्नी इन्द्रश्च सूर्यश्च वायोर्वायुश्चिन्"। इति देवतन्त्रसारसंगृहीतभाष्यम्।) इन्द्रसरिसवृक्षः। स्त्रीणां करणं। इति मेदिनी १ बीजसिन्दुवारकः। स्त्रूनेला। सूक्ष्मेला। इति राजनिर्घण्टः। अष्टमाष्टकान्तर्गतमाष्टकाविशेषः। इति स्मृतिः।

इन्द्रानुजः, पुं, (अनु यथात्य जायते इति अनुजः। कर्मणि। इन्द्रस्यानुजः। विष्णुस्तस्यानुजत्वात् वामनरूपेण इन्द्रस्य भ्राता।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः। (विस्तरोऽमिनशब्दे द्रष्टव्यः।)

इन्द्रायुधं, क्ली, (इन्द्रस्यायुधमिव चापाकृतित्वात्।) इन्द्रधनुः। इत्यमरः। रामधनुष मराठी इन्द्रारि भाषा।

("न नादं मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधस्य च"।
इति रघुवंशे १२।७८। तथा, मत्स्यः ९।१४८।
"न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्भयमेदृशम्"।)

इन्द्रारि, पुं, (इन्द्रस्य अरिः शत्रुः।) असुरः। इत्यमरः।

इन्द्रावरजः, पुं, (इन्द्रस्य अवरजः वामनरूपेण अनुजः।) विष्णुः। इत्यमरः।

इन्द्रायवः, पुं, (इन्द्रस्य आयवः खाद्यमस्य।) संविशेषः। इति शब्दमाला। सिद्धि इति भाषा। गुन्द्रा। इति हारावली। (ङीप् इति भाषा।

("इन्द्रायविकेऽन्नाशकृच्च"।
"तप्तायविकान्नाशनोऽतिदोषे च"।
इति वैद्यकरत्नेसारसंग्रहः।)

इन्द्रियं, क्ली, (इन्द्रस्यात्मनोऽनुमानमस्य।) इन्द्रेण ऐश्वरेण सृष्टं। इन्द्रेणात्मना सम्यगुपलब्धमं ओषमित्यादि ऋषेश्च आर्षं। इन्द्रेण सृष्टं वा इन्द्रादपि यं इन्द्रमर्थान्तु निपातनात् घच्।) आत्मनोऽसाधनम्। तत्पर्यायः। लक्षणेकम् २ विषयि ३। इत्यमरः। आत्मम् ४ करणम् ५ अङ्गमम् ६। इति राजनिर्घण्टः। तच्च द्वादशेन्द्रियाणि यथा। तत्रादौ ५ लक्ष्म् २ चक्षुः ३ निक्षा ४ नासिका ५

इन्द्रि

कर्मेन्द्रियाणि यथा यथा। वाक् १ पाणिः २ पादः ३ पायुः ४ उपस्थः ५। ज्ञानेन्द्रियाणि यथा। मनः १ बुद्धिः २ अहङ्कारः ३ चित्तं ४। मनसानेन्द्रियाणि यथा। चतुर्दश देवता ज्ञेयाः। तत्र ओषस्य देवता दिक्। तथा वातः। चक्षुषः सूर्यः। रसनाया वरुणः। घ्राणस्याश्विनौ। वाचो वह्निः। पाणेः इन्द्रः। पादस्य विष्णुः। पायोर्मित्रः। उपस्थस्य प्रजापतिः। मनसश्चन्द्रः। बुद्धेर्ब्रह्मा। अङ्कारस्य रुद्रः। चित्तस्यापुतः। दशमेऽहं। त्वचश्च। दशिषा इन्द्रियं प्राहुः। अक्षरं विद्या। ज्ञेयश्चक्षुः। वाग्वेदस्य। आकाशस्य कर्णः। (अथ जुगुप्सिता। अङ्गारशोधकः। मनसश्चन्द्रमाः। दिशः श्रोत्रम्। त्वचो वायुः। सूर्यश्चक्षुषो। रसनस्यापः। घ्राणयो आश्वनौ। वाक्षेत्रेऽग्निः। हस्तयोरिन्द्रः। पादयोर्विष्णुः। पायोर्मित्रः। प्रजापतिरुपस्थेऽपि। इति स्मृतेः।) (इत्यमरः ११। ८८। "इन्द्रियाणां विचरतां विषये ष्वपहारिषु"।

विद्यामः। यथा, ऋग्वेदे ७।९१।५।

"यथा त्वामस्य सर्व्वस्येदा विवासन्ति भूरेर्धासयाक्षिरिन्द्रम्"। "इन्द्रियं विद्यामम्" इति दयानन्दभाष्यम्।) तुलम्। वीर्यम्। इत्यमरः।

इन्द्रियकाशः, पुं, (इन्द्रियस्य कासः सम्बन्ध निरोधः।) प्रलयः। इति राजनिर्घण्टः।

इन्द्रियगोचरं, क्ली, (इन्द्रियाणां आदत्तमात्मस्थानम्।) अरीरम्। इति हेमचन्द्रः।

इन्द्रियार्थः, पुं, (इन्द्रियाणामर्थः।) इन्द्रियसम्बन्धविषयः। यथा। रूपं। शब्दः। रसः। गन्धः। स्पर्शः। तत्पर्यायः। विषयः २ गोचरः ३। इत्यमरः। (यथा, मनुः। ७। १५।

"इन्द्रियार्थेषु सर्व्वेषु न प्रसक्तिं कारयेत्।
"अपि संरोधयेत् पित्रोरिन्द्रियार्थेषु सर्व्वेषु न प्रसक्तो गरीयसी।
इति स्मृतेः।) ६। ९५।)

इन्द्रियव्या, स्त्री, (इन्द्रियाणां आदत्तमात्मस्थानम्।) अरीरम्। इति हेमचन्द्रः।

इन्द्रियार्थः, पुं, (इन्द्रियाणामर्थः।) इन्द्रियसम्बन्धविषयः। यथा। रूपं। शब्दः। रसः। गन्धः। स्पर्शः। तत्पर्यायः। विषयः २ गोचरः ३। इत्यमरः। (यथा, मनुः। ७। १५।

"इन्द्रियार्थेषु सर्व्वेषु न प्रसक्तिं कारयेत्।
"अपि संरोधयेत् पित्रोरिन्द्रियार्थेषु सर्व्वेषु न प्रसक्तो गरीयसी।
इति स्मृतेः।) ६। ९५।)

इन्द्रियव्या, पुं, (इन्द्रस्य इन्द्रः।) इन्द्रसखिः। इति शब्दरत्नावली।

इन्द्र ईं ध स्थ ईं सुतौ। इति वाजिसनेयकम्। (इन्द्रो-धातुर्-धर्क-देवः।) इन्द्रोऽरिः। ईं ईं इत्यौ-इति। ध ध इत्ये। इति दुर्गाचार्यः।

इन्धनं, क्ली, (इन्धे दीप्यतेऽग्निरनेन। इन्ध + करणे + ल्युट्।) अग्निसन्दीपकद्रव्यकाष्ठादिः। भाजनी काठ इति भाषा। तत्पर्यायः। इन्धनम् २ एधः ३ समिध् ४। इत्यमरः। इन्धिरस्य ५। इति भरतसेनः। (यथा, मनुः। ७। १९५।

"अन्नमन्नेऽन्नादीपि यानिरक्षाच्चाहरन्नृपः"।
इत्यत्रा, क्ली, (इन्धनानां समष्टिरित्यत्रेण-लितत्वतारः। इन्धनरीत्यर्थं वाणी।
इन्धः, पुं, क्ली, (इति गच्छतीति। इद मनु + औणादिकोऽसुन् प्रत्ययः।) पथी।
("तदाधीत्यश्चमेधमानामनादिसम्बन्धम्"।
इति मनुः। ११।५८। यथा, उशनसौ।

इरा

"इरमरिमरिवीरेऽग्निमिथेत्यमरः" ।
उत्तरपदे केदाराद्यः । इरम्मरः ।

इरम्मदा, स्त्री, (इरंमदी फलमेऽस्या ।) रजस्विनी ।
इति रत्नमाला । "कर्कटी जातिफलेषु तत्फल-
मिरम्मदा नेत्रहरं वदन्ति" । इति वैद्यकरत्ने
अजादिवर्गः ।

इरम्मदी, स्त्री, (इरम्म इव इरा इव । इरम्मद + ङीप् ।)
मादकस्त्रीमात्रः । इति रत्नमाला । (मादकस्त्री-
शब्दे ३७७० पृष्ठादारभ्य द्रष्टव्यः ।)

इरम्मिणिका, स्त्री, (इरम्म इवास्ति इत्र निमि
त्तिका ।) वैरम्भी । भङ्गिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

इरम्मथः, पुं, (इरम्मां वाचमाहः ।) वाग्मिपक्षः ।
इति हेमचन्द्रः । मादकस्त्री इति भाषा ।

इरम्मथकः, पुं, (इरम्मामाचष्टे । इरम + ण्यन्त
+ अच + ङिच् + स्वार्थिकश्च स ।) लिंगः । इति
भरतिकोशः ।

इरम्यः, स्त्री, (इरम + घा + क + टाप्) मत्तस्त्रीमात्रः ।
इति रत्नमाला ।

इरम्बरः, पुं, (इरम्म आम्नाय दक्षिणं ।) मादकस्त्री-
मात्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

इरम्भेखा, स्त्री, इरम्बरा । अजादिवर्गः । इति हेम-
चन्द्रिका(अजादिवर्गीयस्त्रीमात्रविशेषः ।)

इरस, त्रि, (इरम्मर्द्दीति रम्भादित्वात् यत् ।) मत्त
वत् । इरम्मरः । (पुं, रावणः । कपिलोकः । (यथा
रामायणेऽरण्यकाण्डे ४६।५० "जनस्थानं जाजयन्त
रक्षोगणं प्रहारक्ष उदारम् । संरोधम् कुम्भ-
कारणार्थं विनिर्गतः" ।

इरम्म, स्त्री, (इरम्मी ।) इरम्भी । इति मेदिनी ।

इरं, स्त्री, (इरम् इत्यव्ययं क्षीरमिति प्रयोगात् वर्णे ।
अत्र स्त्री इति भाषा । इति भरतकोशः ।)

इरद्, त्रि, (इरम् परिमाणमस्य । इरम् + अदुच्
प्रत्ययः ।) किरम्भात्परिमाणे । इति पाणिनीयसूत्रवृत्तिः ।
इरदो इति भाषा । (यथा, रघुवंशे १२।५०
"इरदिव वर्षाविरामे सरोधः-
मध्यमतीर इवमालिकाम्रः" ।)

इरध्र, स्त्री, (इरम् + धन्) इरधी आख्यः । औत्रः ।
परिमाणम् । मङ्गा । इत्यमरः ।
("यत्रेक इरध्रया वा स दुद्धाराभिधस्मृतः" ।
इति रघुवंशे । १० । ३५ ।)

इरध्र, त्रि, (इरंध्रं । गृहं । जलपूर्णभूमिः । इत्यमर-
टीकायां रमानाथः ।)

इरध्रया, पुं, (इरया इरायेव आगच्छति दीव्यति वर्षति
वाऽण् । इति उपपदसमासे आदेरया मनुष्यनाम्नो
दुर्धराजस्य निपातनात् ।) राजविशेषः । (यथा-
मेदिन्यां ५८ । इत्यमरः । मेदिन्यां ५८ । इति
भरतः । (अयोध्याकाण्डस्य ३९ तमे सर्गे यथा-
दिरेवमुक्त्वा तु वचो महात्मा
मौनव्रतं तत्र बभूव रामः ।)

इरन, पुं, (इ धातोर्हलादेर्लक्षणे इरः । इ + इरः
+ क । इरा वर्णोपेक्षां इ + रम् + ल्युट् निपातनात्
ह्रस्व च ।) वृक्षः । पक्षः । मेघः । अन्नम् ।
इरम्मः । (यथा, भागवते ३।१८।

"इरया वर्णनो इतमुद्दरन्तया
सिषेच सार्द्धं सह संविदम्" ।)

इरम्मती । इति उज्ज्वलदत्तः । (यथा, ।)
इरम्मयमीविदेवः ।
इरया, शब्दे (अन्नम् ।
"धर्मस्यमाः समासन्नाताः कालयवन इरायवनम् ।
आदित्यिरिर्तिनृत्यः कालो व्यालः शिरिर्वा मुनिः ।
वसु आया इरा बोधा विश्वा द्वादशि सप्ता" ।
तस्याः लक्षिर्दशा ।
"इरा दक्षस्य यद्वी ब्रह्मजातिय सर्वदः ।
तस्या च दक्षदाक्षाणि मुनिद्वारजनाया" ।
(दैवविदेव । इरा, त्रिदिवे । ३ । ५७ ।
"मरीचिर्मनसोऽधीत इरा तस्याः सुत च " ।)
इरायर्, स्त्री, (इरायां चरतीति । इरा + चर् + ट ।) इरया । इति त्रिकाण्डशेषः । वहिर
द्वीप इति भाषा । अन्यत्रे भूचरे च त्रि ।
इराज, पुं, (इरया संज्ञेन राजते इति । इरा + अच्
+ क ।) चन्द्रमाः । इति धरणीधरः ।
इरावती, स्त्री, (इरा विद्यतेऽस्या इति । इरा +
मतुप् ।) दरवधोवरः । पाशाजनेरीविदेवः । इति
रत्नविवेकः । (नदीभेदः । इरया, सप्तधातवे ।
"विश्वाता च इतस्य चन्द्रमाया सरस्वती ।
इरावती विपाशा च शिवुरेवरी तथा" ।
इरावर्, त्रि, (अस्त्यर्थीय । यद्वा इरायवरयो-
विकिरिति इरच् ।) मूकम् । ऊषरभूमिः । इत्य-
मरः । (यथा, मनुः ३ । ६१ ।
"अरोहिते वोषमूरा च यद्वा जनसे यत्रयः" ।)
इरिकेरा, पुं, (इरिकां चलिनीं केर इव मेरी यस्य ।)
चलिकेरा । रिहलिरा । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे
रामविवेकः ।
("इरिकेरो रिहलिरा चालनाम्नो पुनर्मेरकः" ।
इति वचनात् । अत्र हुता इरा आख्यायते ।
"इरिकेरः कथायोऽयो मुनिजनसमाश्रितः ।
इति वसुरिवरेऽहेरहिनुरुद्धिवरावणः" ।)
इरिकेलिका, स्त्री, अक्षकोडुकसमक्रीडाविशेषः ।
तस्य लक्षणम् ।
"विषमकृतसमकृतां इत्यमुदरमाहरन्ति ।
सर्वाक्षिका सर्वजिता कार्यसारिरिकेलिकाम्" ।
इति विरतम् । विभिन्नः दत्तः ।
"इरिकेलिका निर्गमेऽत्र विभिन्ना सर्वजिता ।
सदेव जिन्नेऽत्र विभिन्नेरिरिकेलिकाम्" ।
इति तत्रैवोक्तम् । (यथा च तत्रैव ।
"एवमिहा विभिन्ना इत्य समुद्रविरिकेलिकाम् ।
"सुरिरिकेलिका इत्यमाहः कोविन्दपण्डिताः" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
इरीका, पुं, (इरायाः इरेकः ।) लिंगः । इति हेम-
चन्द्रकोषः । (यथा, । इरेकः ।)
इर्कर, पुं, स्त्री, (इर्क + करः । इरीकरोतीति
करः ।) वर्णोपेक्षः । (यथा, । "इरीकरः
इत्यः । अन्न इरः । इरीकरः । इरीकः । वर्णोपेक्षः ।
कर्णीकरः । कर्णीकरः । (यथा, ।
"इरीकरः इत्यः । अन्न इरः । इरीकरः । इरीकः ।
वर्णोपेक्षः । कर्णीकरः । कर्णीकरः । इति रत्नमाला ।

इरी

(वर्णोपेक्षोऽस्त्रीत्व विशेषो द्रष्टव्यः ।)
इरीतकिका, स्त्री, (इरीतक मूर्तिरेव अर्थे स्वा-
र्थिकः ।) इरीतकविशेषः । इति वाराहीसंहिता ।
पुटी इति भाषा ।
इरीतकु, पुं, (इरीं + आतः इरीतोऽस्तु ।) इरीतक-
इरीतकीवृक्षो द्रष्टव्यः ।
इरु, त्र, (इरं, इरतीं । इरेः । इति विश्वप्रकाशः ।
(मुनिः इरं-इरः इरतीं, इरर्ति वेद ।) इ इत्यर्थे ।
इति इरसेनः । इति दुर्गादासः ।
इरु, त्र, (इरेः । इति विश्वप्रकाशः । (मुनिः इरं
इरर्ति-वेद ।) ज्ञानवान् । त्र वर्णवति । इति दुर्गा-
दासः ।
इरुकिका, स्त्री, (इरुकेमाता । ता च विकटजटी ।
इति द्रव्यगुणः ।
इरुण, पुं, (इरति विश्वमनया इरुणं ज्ञानमिति वा ।
इरु + क + टाप् ।) वैद्यकमतुकथा । ता च
विश्वपुराणे इरुणं ज्ञानं ददातीत्यर्थात् । यथा च
इरुकथाकुमारस्वरं इरिद्रा इरुणं ज्ञानं ।
मुक्तमं ब्राह्मणेभ्यो वैद्यक इरुकरणं ददातीत्यर्थात् ।
तस्मात्तां इरीतिनां इरिद्रा इरुकमाहुः सर्वे
सर्वं ब्रह्मणेभ्यो वैद्यं इरुकरणं ददातीत्यर्थात् ।
इरिद्रा सर्वं सर्वं ब्रह्मणेभ्यो वैद्यं इरुकरणं ददातीत्यर्थात्
इरिद्रा सर्वं सर्वं ब्रह्मणेभ्यो वैद्यं इरुकरणं ददातीत्यर्थात्
प्राहुश्च सर्वं सर्वं ब्रह्मणेभ्यो वैद्यं इरुकरणं ददातीत्यर्थात्
इति रामायणे । इरिद्रा । को । इत्यमरः । इरि
मेदिनी ।
इरुकार्यं, को, (इरुका आकारः ।) अमृतीरुका आ-
कारोऽवयवोऽस्त्यर्थीय । इरुक आकारो यस्मिं
योगकर्मणि । इरिद्रा विवरः । इरुकेन आकार
कार्यं । इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय । इरुक आकारो
यस्मिं योगकर्मणि । इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय ।
इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय । इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय ।
इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय । इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय ।
इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय । इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय ।
इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय । इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय ।
इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय । इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय ।
इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय । इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय ।
इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय । इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय ।
इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय । इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय ।
इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय । इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय ।
इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय । इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय ।
इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय । इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय ।
इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय । इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय ।
इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय । इरुकं आकारावयवोऽस्त्यर्थीय ।

द्रुत्व

द्रुत्व, पुं, पतिविशेषः। इति शब्दरत्नावली।

द्रुत्विण, पुं, द्रुत्वीणमस्य। तत्सम्बन्धः। वारि-कर्मुरः २ गाङ्गेयः ३ अपराधिपः ४ जलतापः ५। इति त्रिकाण्डशेषः। द्रुत्वीणः ६ राजपाशः ७ द्रुत्वीणः ८ जलतापी ९। इति शब्दरत्नावली।

द्रुत्वा, स्त्री, द्रुत्वणः। त्रियामञ्चतनात्तापश्च्यो-र्ण्यं। इति भरतो विरूपकोषश्च।

द्रुत्वण, पुं, (द्रुत्+वण्च्)। निपातनात् गुणाभावः॥ दैत्यविशेषः। स च बालीभ्यंतः। (स च सिंहि-कासुतः। यथा, हरिवंशे। ३२ अध्याये।

"सैंहिकेया इति ख्याताञ्छयोदश महाबलाः॥८५। तेषां बलस्य बलिनो नमश्चेव तथाबलः।

वातापिर्मल्लिचेवेल्वः पञ्चमस्तथा॥" ८६॥

तस्य विस्तरेणैवा महाभारते तीर्थयात्रापर्व्वणि अगस्त्योपाख्याने ९६ अध्यायः।

लोमश उवाच।

"इल्वलो नाम दैत्येय आसीत्कोरवनन्दन!।

मघिमत्तो हरि द्वारा वातापिरस्य चात्मजः॥७।

स ब्राह्मणं समर्पोक्षन्नुपायं दितिनन्दनः।

पुत्रमे मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु। ५।

तस्मिन्न ब्राह्मणो लाद्वात् पुत्रं वासवसम्मितम्।

मुक्षोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य सतो ऽसुत॥६।

सदा प्रमत्तं दानेन्द्रं इल्वलो ब्रह्मणासुरः।

मनुष्यान् भ्रातरं छागं मायया सोऽसुरोऽसृजत्॥७।

मेषरूपी च वातापी कामरूपधरस्तदा।

संस्कृत्य च भोजयति ततो विप्रं निशंसति॥८।

स चाङ्कयति यं वाप्ता तं वैवस्वतलयम्।

स इत्यदैवमास्थाय जीवन् संभक्षयेत्पशून्॥ ९।

ततो वातापिमाहूय छागं त्वा मुसंस्कृतम्।

तं ब्राह्मणं भोजयित्वा इल्वरेव समाह्वयत्॥१०।

तास्मिंस्तेन महता स्वरेण वाक्यमीरितम्।

आपातिमायो बलवान् लिर्ण भ्रातरमन्वयम्॥११।

तस्य पार्श्वं विनिर्भिद्य ब्राह्मणस्य समुत्पतत्।

वातापिरं ब्रह्मणान् राजन् निष्क्रामन विशाम्यहम्॥१२।

एवं स ब्राह्मणान् राजन् सोऽसुरोऽसृजदा पुनः।

हिंसयामास दैत्येय इल्वलो दुष्टचेतनः॥ १३।

अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन् काल एव तु।

विनयं दृष्ट्वा तयोर्वीर्यं ते जलमानमथोसृजत्॥ १४।

ततः ६६ अध्याये इल्वलेन अगस्त्यादयं हतम्।

यथा,— लोमश उवाच।

"इल्वलस्तान् विदित्वा तु सर्व्वानेवेदमब्रवीत्।

उपस्थितान् सङ्गामार्थी विद्यतामो ध्रुवमद्य॥१।

तेषां ततोऽसुरश्रेष्ठस्तास्त्रिमकरोत् तदा।

मुसंस्कृतेन कौरव्य मायया वातापिना सदा॥२।

ततो वारणवर्षं सर्व्वं विद्युता समवेतम्।

वातापिर्मल्लिचेवेल्वः पञ्चमस्तथा॥३।

व्यायामसमयाद्याय निवसाद्य महाबलः।

सं एष्यैश्वर्यदैवेन्द्रः इल्वलः प्रहसन्निव॥५।

व्यमस्त्र यत्र लक्ष्यन्तु वातापिं वपुषे ततः।

मुक्तवस्त्रराक्षसमकरोत्तस्य पेलवम्॥६।

ततो वायुः प्रादुरभूत् अथ्यमस्य महात्मनः।

प्रध्मे नाम्नाद्य तत्र मर्व्वाणि यथा घनः॥७।

वातापिं निष्क्रमेतेति पुनः पुनरवाच ह।

तं प्रहस्यात्रवीत् राजन् व्यामयो मुनिसत्तमः।

कुतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्णस्त सौसुरः॥८।

इल्वलस्तु विषण्णोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम्।

प्राप्तमित्यं महाप्राज्ञैरिहं वचनमब्रवीत्॥९।

मात्सर्य्यविधिः। इति मेदिनी।

द्रुत्वणः, स्त्री, (द्रुत्+वण्च्।) मगधिरोगसञ्च-दिशेषे देशभिन्नाः मद्यजाराः। इत्यमरः। (विस्त-रवचनमन्यत्रोक्तम्।)

द्रव, द, आर्द्रो। (द्रदित्-आर्दि-पर्व-सर्व-सेट्।) प्रोक्तने। इति कविकल्पद्रुमः। प्रस्रावित्। द द्रुत्पाते। दन्त्यकारप्रकरणानुसारात्। प्रोक्तने कैश्चित् मन्यते। इति दुर्गादासः।

द्रव, पुं, सारद्रव्यम्। सारम्। इत्यमरः। (यथा, रघौ। १। १।

"वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।

जगतः पितरौ वन्दे पार्व्वतीपरमेश्वरौ॥)

(उत्प्रेक्षा। यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे।

"मुखमेवोद्गतो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः।" इति।) वाक्यादयश्च। (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के।

"क्रियन्ति हि मधुराणां मधुरं नाकृतीनाम्॥"

इत्यर्थः। यथा, चतुरेके १। १८। ३। "प्रिये एवंविधमुक्तेव देवा" "इत्यादद्य यजामि" इति भाष्यम्। अवधारणार्थे। यथा, शतपथब्राह्मणे उच्यतेव तु ईश्वरा" "इत्यादद्यैवोपधारणार्थः" इति भाष्यम्।)

द्रवीका, स्त्री, द्रवीका। गन्धद्रव्यौषधः। इत्य-मरटीकायां भरतः।

द्रव य सर्पणे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवा-पर्-सर्व-सेट्।) प्रस्रावित्। य इयर्ति। सर्व्वं गतिः। इति दुर्गादासः।

द्रव उ च शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुरा-पर्-सर्व-सेट्।) उ रवयिता इह। वेमसङ्-मुलेनादिरुक्तेवेदेरुक्तिऽप्यथोदनुवनात्तनुत्वे च यमाभीष्टेषु इत्य सर्व्वत्र इत्येवरोधमात्रये विशे-षमाधि। न च विवादिग्रहवत्तच्च इष्ट इति सद्यमेवैरुक्तिरिति वार्थं आधवमाने प्राचीन-सत्तर्क्ये न्यायनाद्यु। इ इच्छती इच्छती। आत्मेन इच्छारेऽ। इच्छति धर्मं लोकः। इति दुर्गादासः।

द्रव ज चामीप्सायां। औनादिकः उत्तरे। इति कवि-कल्पद्रुमः। (ग्रहादि-पर्-सर्व-सेट्।) स द्रव्यति यजिता। इत्थं पुनरुक्तः करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः।

द्रव, पुं, (द्रव्यते ज्वरोऽस्मिन् जिगीषुभिरिति। द्रव+च।) आश्विनमासः। इत्यमरः। (यथा,

"विषादो वो न कर्त्तव्यो छार्थं भोक्ते महासरं।

मुख्यासनमवाप्याद्य निवसाद्य महाबलः।

सं एष्यैश्वर्यदैवेन्द्रः इल्वलः प्रहसन्निव॥५।

व्यमस्त्र यत्र लक्ष्यन्तु वातापिं वपुषे ततः।

मुक्तवस्त्रराक्षसमकरोत्तस्य पेलवम्॥६।

ततो वायुः प्रादुरभूत् अथ्यमस्य महात्मनः।

प्रध्मे नाम्नाद्य तत्र मर्व्वाणि यथा घनः॥७।

वातापिं निष्क्रमेतेति पुनः पुनरवाच ह।

तं प्रहस्यात्रवीत् राजन् व्यामयो मुनिसत्तमः।

कुतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्णस्त सौसुरः॥८।

इल्वलस्तु विषण्णोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम्।

प्राप्तमित्यं महाप्राज्ञैरिहं वचनमब्रवीत्॥९।

मात्सर्य्यविधिः। इति मेदिनी।

द्रव्यांगः, स्त्री, (द्रव्य+वण्च्।) मगधिरोगसञ्च-दिशेषे देशभिन्नाः मद्यजाराः। इत्यमरः। (विस्त-रवचनमन्यत्रोक्तम्।)

द्रव, द, आर्द्रो। (द्रदित्-आर्दि-पर्व-सर्व-सेट्।) प्रोक्तने। इति कविकल्पद्रुमः। प्रस्रावित्। द द्रुत्पाते। दन्त्यकारप्रकरणानुसारात्। प्रोक्तने कैश्चित् मन्यते। इति दुर्गादासः।

द्रव, पुं, सारद्रव्यम्। सारम्। इत्यमरः। (यथा, रघौ। १। १।

"वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।

जगतः पितरौ वन्दे पार्व्वतीपरमेश्वरौ॥)

(उत्प्रेक्षा। यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे।

"मुखमेवोद्गतो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः।" इति।) वाक्यादयश्च। (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के।

"क्रियन्ति हि मधुराणां मधुरं नाकृतीनाम्॥"

इत्यर्थः। यथा, चतुरेके १। १८। ३। "प्रिये एवंविधमुक्तेव देवा" "इत्यादद्य यजामि" इति भाष्यम्। अवधारणार्थे। यथा, शतपथब्राह्मणे उच्यतेव तु ईश्वरा" "इत्यादद्यैवोपधारणार्थः" इति भाष्यम्।)

द्रवीका, स्त्री, द्रवीका। गन्धद्रव्यौषधः। इत्य-मरटीकायां भरतः।

द्रव य सर्पणे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवा-पर्-सर्व-सेट्।) प्रस्रावित्। य इयर्ति। सर्व्वं गतिः। इति दुर्गादासः।

द्रव उ च शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुरा-पर्-सर्व-सेट्।) उ रवयिता इह। वेमसङ्-मुलेनादिरुक्तेवेदेरुक्तिऽप्यथोदनुवनात्तनुत्वे च यमाभीष्टेषु इत्य सर्व्वत्र इत्येवरोधमात्रये विशे-षमाधि। न च विवादिग्रहवत्तच्च इष्ट इति सद्यमेवैरुक्तिरिति वार्थं आधवमाने प्राचीन-सत्तर्क्ये न्यायनाद्यु। इ इच्छती इच्छती। आत्मेन इच्छारेऽ। इच्छति धर्मं लोकः। इति दुर्गादासः।

द्रव ज चामीप्सायां। औनादिकः उत्तरे। इति कवि-कल्पद्रुमः। (ग्रहादि-पर्-सर्व-सेट्।) स द्रव्यति यजिता। इत्थं पुनरुक्तः करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः।

द्रव, पुं, (द्रव्यते ज्वरोऽस्मिन् जिगीषुभिरिति। द्रव+च।) आश्विनमासः। इत्यमरः। (यथा,

शतपथब्राह्मणे। ३। १। "यज्ञरूपेणैव लोकमुप यज्ञेनो ते मे वैतावित्यर्थोऽर्थः"। इत्यर्थो द्रव्यः। इति सुभूतः॥)

द्रविका, स्त्री, (द्रु+द्रवादिभ्यो वुन्।) द्रवीका। गन्धद्रव्यौषधः। इत्यमरः।

द्रविड, पुं, (द्रव्यति गच्छतीति। द्रव+विड्।) अग्निः। इत्यमरटीकायां। (यथा, ऋग्वेदे। ७। १५। ३। "अग्निं ईडीते पुरोहितं-राजं" "इत्यिरं मतिशीरः" इति भाष्यम्।)

द्रवीका, स्त्री, (द्रव्यते इति। ईकः किच्च द्रव-योगौ च्यिच्च कश्चाद्यः। गन्धद्रिकूटकः। इत्यमरः। गुडिका। इति रामकूटः। काष्ठतक्षी। इति हेमचन्द्रः।

("यदाग्नावं पुरुषेषु व्यवेशका प्रवेशिता"। "द्रवीकाद्य यथासुद्गात् कश्चित् च्यिच्च द्रवेत् योगी च्यिच्च चाकाशं तथा प्रपद्यते देहम्" इति च भगवद्गीते। इति भट्टीका।)

द्रव, पुं, स्त्री, (द्रव्यति गच्छतीति। द्रु+ड।) वायुः। इत्यमरः। ("द्रुतमीलोऽमरावतायाश्च मधेयुधी"। इति भारावरे १२।)

द्रवपुङ्गा, स्त्री, द्रवपुङ्गावत्। इति शब्दचन्द्रिका।

द्रवं, त्रि, (द्रव्यते इच्छते सा यत् तत्। द्रव य+कर्मणि ड।) आप्तिमात्र। याचितम्। पूजितम्। प्रियं। इति मेदिनी। (यथा, भट्टा-भारते।

"उपपन्नो गुणैरिष्टे वरवाहवलोदरः"।

मनुः। ३। १२६।

"तिलपूपः प्रजानिलां दीपवस्त्रगुडप्रदम्"।)

द्रव, पुं, (द्रव्यते वा यत्+ड।) द्रव्य। इति मेदिनी। दरव्यवत्। इति हेमचन्द्रः।

(द्रमोऽस्मिन् इव गुणादिर्वा वोऽवत्।)

द्रवक, । (द्रव+वुन्+टाप्।) द्राक्षा।

द्रविका, । (निर्गतार्थद्रव्यमस्तिष्कावाऽस्मात्। इति तितिपत्रवारि बोधारी। इट इति ख्यातः तण्डुलशाकः।

"कुर्योत्तर्व घटप्रमाणं छासा सौ द्रवकस्य।

शीतकाले मरेद्भूमुखवाचे च शीतकः"।

इति भावप्रकाशः। ७। तत्रविधानं विस्तरेण

इक्षा

मेधो दक्षा। इक्षयितीति। मेधकार्यादने विदृत् सम्बन्धेन्। इति भाष्यसमाप्त्।७। देवोदेहदेहेत्-वाक्यसमन्वयवर्णनं दक्षा। अवान्तरतात्पर्यम्।

"यस्यात्मा कोटिसूर्यानां वर्णं स्यात् दक्षिणाग्निके। कोटिकोटिगजं बलमकं स्यादिन्द्रसमत्रे।

दिवराजेदक्षं पूर्णं प्रैमत्रं तु विदुर्बुधाः।

मध्यन्दनो वर्णं चेषं यजमानपुरस्त्रियोः"।

इक्षवाकर्, श्री, (इक्षे कार्यं सम्यं व्याप्नोतीत्यत्-साद्।) वीरवृक्षभूमम्। इक्षमारः। (इक्षवाभि-र्निर्मितः मक्षाः।) इक्षवाभिर्निर्मितवये, वृ।

इक्षवाकी, श्री, (इक्षो सम्यो सम्यति।) वासुका। इति मेदिनी।

इक्षवाक्य, त्रि, (इक्षो सम्यो सम्यः।) सुसम्बद्धम्। इक्षमारः। (इक्षवाक्यो सम्बद्धति सम्बद्धः।) इक्षा, स्त्री, (इक्षते इक्षणा. यक्+अ टाप्।) इक्षी-इक्षा। इति शब्दरत्नावली।

इक्षाकु, श्री, (इक्षव मृत्युव इक्षोः सम्बाहारः।) इक्षसम्बाहारवर्मे। इति हैमसम्बः। यथा।

"अस्मिन्नेवं तथ सर्वं देवासाधासुसाधनम्। आत्मनं वैदारेवं इक्षसम्बाभिधीयते।

साधोऽकृतकाशादिदेवतासमन्वितं च। सम्बयसमाराधना सुसम्बिसम्बिधीयते"।

इति सम्बाहारवर्मसम्बसमुच्चयं। (यथा, मार्क-ण्डेयपुराणे १७।१६।

"इक्षाकुर्वेदसाद्यं तत्साधारणसम्बिकं"। तथा च महाभारते। ४। ३२। ३०।

"इक्षाकुर्वर्मवं च स्यात् च विद्यो च सुसम्बेन्")

इक्षाकुपुत्र, त्रि, (इक्षोर्पुत्रसम्बि उत्पन्नः।) बनुषजः। उत्साहपुत्रः। इक्षमारः।

इक्षि, श्री, (इक्ष्, सम्य सा-इक्षि।) व्यक्तिमात्रः। (इति भाष्यसारेश्वरा प्रसाधनात्। इति भाविनिः।) दाक्षः। इक्षमारः। (यथा, रघुवंशे १०।

"भारोनिर्दे विभावाक्ष इत्तिसाधिमिर्मम"। "भाषाबर्वं विसम्बेहिं सर्वदेवसमाधिभिः"।

इति मनुः।(१२९) बोधमंत्रः। इति मेदिनी। इक्षिवार्यवर्वं, श्री, भाषसम्बसम्। इति राज-निर्घण्टः।

इक्षिवस्, श्री, (इक्षिं वर्वं वसतीति। वस+ विच्। यद्वा इक्षे वेधसे वसति दा। इक्षि+वस+ क्वप्।) सूर्यः। इति शब्दरत्नावली॥

इक्षिवृद्, [न्] श्री, (इक्षिं वर्वं मुखतीति। इक्षि+ मुच्+क्विप्। दीर्घः। इति विश्वप्रकाशः॥

इक्षु, स्त्री, (इक्ष+उ।) दण्डः। इक्षुदण्डीवोद-इक्षु, श्री, (इक्षवीति इक्षिवतीति वा। कावदेव। इक्षवम्बम्। इति विश्वप्रकाशः॥ (यथा, रघुवंशे १६। "इक्षाकं च इक्षिवाकुपुत्रं वै वर्णते वम वसुधरे।)

इक्षु, श्री, (इक्षवेरेव इक्षिः। इक्षु+अण्।) इक्षवम्। इक्षु, श्री, (इक्षवेरेवं इक्षिः। इक्षु+अण्।) इक्षवम्। इक्षु, त्रि, (इक्षुरेवं इक्षिः। इक्षु+अण्।) विकारावयव इक्षुम्। इति विश्वप्रकाशः॥

इक्षु, श्री, (इक्षवे वाटा वाणसी शिल्पसेवृत्तिर्वा इक्षु+अण्+ङीप् वा इक्षु।) मधु। इक्षमारः॥ ("सर्वोत्सवो मधेव्यासो मुदुक्षुपरिच्छम्"। इति रामायणे १।१।१।१०। श्रोतार्थः १।३। "मधु सुरा मधुक्षीरा मोमाधुर्वसमा दधि"॥

इक्षु, श्री, (अक्षिम् काले, श्रोके, विषये, देशे, रिरि-रा इत्यादयोऽपि विधानात् सिद्धम्।) अक्षिम्। यद्वा देशे वर्वं काले इत्यादि माला। इति भाव-कल्पम्॥ (यथा, मनुः ३।९२।

"यत्र वाक्षिवर्वं इक्षं नेव मानुषं सदृशेत्"। "यद्वा रोगाः इक्षवेवेव वाताद्या भूतिमिच्छता"। इति हितोपदेशे।)

इक्षाभुवचनोपनिषत्, श्री, (इक्ष अक्षिम् श्रोके यद्वचनात्मादिनिर्वाहमुक्तामुक्तिम् श्रोके यमस-दिविवर्षोत्पत्ती श्रोहिवः यत्रोपनिषत्मात्रिः शास्त्रो विस्तरं विवरितः इति वेदान्तसारे।

ई

ई दीर्घो ईकारः। चतुर्थवर्णवर्वं। अस्योच्चारणस्थानं तालु। (न च दीर्घः हिमात्मकात् विशात्मकत्-वात् मुलघ वर्णति।) (विष्णुतिलक इवाकारादि इक्षवा।)

"ईकारं परमेशानि सर्वं सदसदात्मकं। सक्षरिद्धत्मवं सर्वं तथा सदसदं सदा।

सक्षरेत्मवं सर्वं योगिनीनुसमाहरम्। चतुर्थवर्णवं सर्वं यद्यजात्मवं सदा"।

इति कामधेनुतन्त्रम्। (सक्षिमात्रा।) स्त्र-वेतस्यजातौ दक्षा।

"उद्धार्य कुचिरा मध्ये चिक्रोत्पादेत्ता दृढ़। ऊर्ध्वेता कोद्धरीणां मूचिरा दक्षतः सुखा।

कोमलेन कोद्धरा मूचिरा दक्षतः सुखा। चक्षुर्वर्णोत्पन्ना सा आत्मातिः प्रकीर्तिता"।

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्।७। अस्य स्वरूपं दक्षा,— "ईं कोमूर्तिकेशुमाला श्रोभनी दक्षवोत्पन्नम् कोमिव देवता दृष्टि दुःखा। दक्षवम्।

विद्युत्कोटी दक्षाभ्य वर्णसदृ-दक्षवम्। वाग्वीजतीजो मेवस्त्र वाहिन वोद्भवेत्।

द्विरोफ्या विश्व मूर्तिवर्णपूर्वं विन्दुभूषितो। देवी वैखरी विद्या वाग्वम्बाम्बाम्बवम्। दक्षवम् कोटवा कोमिर्वाणी वाग्वम्बाम्। कुक्षवर्णं सर्वदा व वाग्विद्यारहस्यदी"।

इति तन्त्रोद्धारविधानम्। (दक्षवम्बाम्बे ज्ञा दक्षवम्बाम् दक्षवम्। दक्षवम्, दक्षवम्बाम्बवम्-दक्षम्। "ईं वर्णो दक्षिवम्बाम्बे वै वर्णते वम वसुधरे।)

ईं, अ, काम्बो। ईशो। काम्बो। वर्णिः। इक्षवे इक्षवे। इति वर्णोद्धारतन्त्रम्। (अस्य वर्णवर्णं वर्णवर्णं। वर्णिवर्णवर्णं। वर्णवर्णं दक्षवर्णं वर्णवर्णं वर्णवर्णं वर्ण

ईर, इ वर्त्मे। इ ईर्म्यते। इति दुर्गादासः।(भादि-पर०सक०सेट्।) तेन इगतीति क्विप्।)

ईरिः, स्त्री, (ईर्यते इत्या। ईर+क्विप्।) क्रियः प्रवासः। इत्यमरो मेदिनी च ॥ क्रमेः षट्प्रकारोपमत्वविधेयः। यथा,—

"अतिशद्दरिमाहारि क्षुत्सा मूर्धिका: स्वाः।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः वर्त्तेता ईतयः स्मृताः" ॥

इति स्मृतिः। (कण्डकेरा) ईपतिरहितयुद्धम्।

"ईतयो व्याधयश्चात्रा दोषा ओधादवस्थाः।
उपप्लवाय वर्त्तन्ते व्याधयः क्षुत्क्षयाः तथा" ॥

इति भद्राभारते कृष्णमहीमसंवादे।१।१८८।१७।)

ईदृक्, [ष्] त्रि, (इदम्+दृक्+क्विप्।) अस्मिन् दृश्यते। 'इति व्याकरणम्। इकार व्याप्य दृक्प्रकार इत्यादि भाषा।

"दत्तात्रेयादृशि भूयांसि न भवन्ति भूतले"।
इति काशसरित्सागरे। १२। १०६॥ तथा च किरातेः। १। १८ ॥

"दृशमीदृशमीदृग्याद्यः प्रत्यमं वस्तुमात्रमेतत्र क"।

ईदृक्ष, त्रि, (अस्मिन् दृश्यते।सादिवाचार्यः। इदम्+दृक्+क्स इत्ये चेति ईदृ।) ईदृग्। इति व्याकरणम्।

("ईदृक्षस्तादृक्समादि भवेद्यत्तादिर्द्वयम्"। इति काशसरित्सागरे।)

ईदृग्, त्रि, (अस्मिन् दृश्यतेऽसौ इदम्+दृग्+कञ्।) ईदृक्। रत्नसदृक्। इति व्याकरणम्॥

("ईदृक्षानां विपाकेषु भावते परमात्मृता"।
इति उत्तररामचरिते।)

ईर, वि गतौ। प्रेरणे। इति कविकल्पद्रुमः। (वा, युगां-पर०सक०सेट्।) तुदि। कि ईरयति ईरति। तुदि प्रेरणे। इति दुर्गादासः॥

ईर, इ च, कम्पे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (अदां-व्याङां-सक० कर्म्मणि, सक०-सेट्।) रीर्धातुः। ड च ईर्म्मे जता वायुना। इति दुर्गादासः॥

ईरका, स्त्री, (ईर+क+टाप्।) क्रियः। इत्यमरः। इति व्याकरणम्। इति व्याकरणे दुर्गादासः॥

ईरिक, त्रि, (ऋ+ईरच्।) सूर्य्यः। ऊषरभूमिः। इति मेदिनी। (यथा, मनुः। ४। १४२।

"यदोषिद्धि बीजमुप्तं न प्ररोहति पञ्चमे।
तथापत्रोऽपि नारीषु न तोका भवति पञ्चमे"।

"तस्मादीरिकं जातं वसुमत्यामसंशयम्"।
इति भद्राभारते अनुशासनपर्व्वणि। पञ्चमं।)

ईरिक, त्रि, (ईर+क।) क्षिप्तम्। इत्यमरः। मेदिनी। ईरितम्। कम्पितम्। गतम्। कथितम्॥ ("इतीरते वचसि वचसिनामुषा"। इति माघे १।७।)

"तस्य वर्म्मे विनिर्भाक्ष्य वाको मनुरेतिरत्"।
इति, भद्राभारते।)

ईरी, ईर्म्मे। (भादि-पर०-अक०-सेट्।) पराभ्युदयासहिष्णुतायामात्मनि। इति कविकल्पद्रुमः। दीर्घादिः। रेवयुक्तः। ईर्म्मे पराभ्युदयासहिष्णुतामिति क्षीरस्वामी। ईर्ष्यति सक्त आत्मने। अदयात्मा इत्यर्थः। इति दुर्गादासः।

ईर्म्म, स्त्री, (ईर+क्+मक्।) गृहम्। इत्यमरः। इति व्याकरणम्॥

ईर्म्मन्, त्रि, (ईर+आङ्कटनादि मक्।) गृहम्। इत्यमरः। (यथा, भट्टिकाव्ये। ४। ३४।

"अगस्यसिंह अमोघ्य रक्षिष्येभ्यः")।

ईर्य्या, स्त्री, (ईर+ण्यत्।) भिक्षुव्रतम्। इति अटाधरः।

ईर्य्यावर्त्त, पुं, स्त्री, (ईर्य्या वर्त्तोऽस्ति। ईर्य्या+व-वाऊ कात् उप्।) स्फटिः। इति शब्दरत्नावली॥ स्फटी इति भाषा।

ईर्य्यी, स्त्री, (ईर्य्यते। ईर्य्य+ङप्।) इक्षाक्षोप इति यकारलोपः।) आक्षमा। इति शब्दमाला॥

("कथमीर्ष्या न कुरुते सपत्नीस्त्र समीपतः"।)
इति रामायणे। ७। २७। १७।)

ईर्ष्यालु, त्रि, (ईर्ष्या+आलुच्।) ईर्ष्यान्वितः। इति कृत्यायुधः।

ईर्ष्य, ईर्ष्में। इति कविकल्पद्रुमः। (भादि-पर०-अक०-सेट्।) दीर्घादिः। रेवयुक्तः। ईर्ष्ये इति ईर्ष्यायति इत्यादि। इक्षाक्षोप इति यकारो सिद्धम्। ईर्ष्या पराभ्युदयासहिष्णुत्वम्। परदोषासहिष्णुत्वमिति केचित्। ईर्ष्यति सक्त आत्मने। अदयात्मा इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

ईर्ष्या, स्त्री, (ईर्ष्यते। ईर्ष्य+अच्+टाप्।) परोत्कर्षासहिष्णुता। रोष इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अक्षान्तिः २। इत्यमरः। (यथा,भट्टौ। ७। ७८।

"मैत्रेयं साधसं मोह ईर्ष्यासूयापदूषणम्।
दाम्पत्यस्य घातयं कोधजोऽपि गुणात्मकः"।

स्त्रियः प्रकृत्यधिपासङ्गदर्शनादिनिमित्तो मात्सर्य्यः। यथा, शकुन्तलके।

"वशोमिरीर्ष्याकलुषेण लीलया
समत्सरादेः खलु बन्धनं स्त्रियः"।)

ईर्ष्यालु, त्रि, (ईर्ष्या जाति। ईर्ष्या+ला+कु।) ईर्ष्यान्वितः। अक्षान्तिमान्। तत्पर्य्यायः। कुक्कन २ इति हेमचन्द्रः। (यथा, राजतरङ्गिणी।

"दित्तसे सन्निधानेन येशुमत्रेश्वरा यदि।
ईर्ष्यालुता सरिजीव रहिष्यं धरि पार्थिवे"।)

ईर्ष्ि, स्त्री, (ईर्ष्यते इति। ईर+क्त्र दस्य धः।) ऊखसदाकारवृक्षस्तदाख्यः। इति भरतः। सोटा इति ख्याता। कश्चङ्गेरीति ख्याते वृक्षाधारा इति ख्याते वनस्पतौ वा। इति भारतसुन्दरी।

ईर्ष्किका, स्त्री, (ईर्ष्किरेव। ईर्ष्कि+स्वार्थे कन् टाप्।) ऊखसदाकारवृक्षस्तदाख्यः। इति भरतः। सोटा इति ख्याता। स्वश्चारीति ख्याते वृक्षाधारा इति ख्याते वनस्पतौ वा। तत्पर्य्यायः। ईर्ष्किः २ ईर्ष्यी ३ करपाली ४ शुष्किका ५ करपालिका ६। इति शब्दरत्नावली।

ईर्ष्किल, त्रि, (ईर्ष्क+ल। ईर्ष्क वा।) क्षुत्क्षः। इत्यमरः।

ईर्ष्यी, स्त्री, (ईर+क्त्र छादिकादादिति पाक्षिकी ङीष्।) ऊखसदाकारवृक्षस्तदाख्यः। तत्पर्य्यायः। करपालिका २। इत्यमरः।

ईर्ष्य, य, च, ईर्ष्यर्म्मे। इति कविकल्पद्रुमः। (अदां-आत्म०अक०-सेट्।) दीर्घादिः। रेवयुक्तः। ईर्ष्यर्म्मीश्वरीभावीप्रयोगोऽत्रत्यः। य च ईर्ष्टे धनी। आयाधनमीश्वरिवेश च। अत्र कर्म्मणि ङी। इति दुर्गादासः।

ईर्ष्यि, त्रि, (ईर्ष्टे इति। ईर्ष्य+क।) ईर्ष्यरं। (यथा

कुमारे १।८ "ज्ञातीयो विरीश्वरः")। प्रभुः। इति मेदिनीकरेणेमचन्द्रः। (यथा, कुमारे। ३।३४ "कार्यविद्यो मनसो मनुज्ञः")।

ईर्ष्यः, पुं, (ईर्ष्य। ईर्ष्य+क।) मत्सरेः।

"अन्ये तातप्रसादश्रीरीश्वरः
दर्पश्चन्द्रं निर्हरि विभेदः"।

इति कुमारे १।३६।) ईश्वरोऽधिपतिः। इत्यमरः।

ईश्वरः, पुं, (ईश्वरा सत्ता यस्य राजादित्वात् टच्।) कुबेरः। इति हेमचन्द्रः।

ईश्वरा, स्त्री, (ईश्वर+ष+टाप्।) लाङ्गलता। इत्यमरटीकायां क्षीरस्वामी च ॥ (यथा भद्राभारते वनपर्व्वणि द्रौपदीसत्यभामे। २।०। १५।

"द्रौपदामन्ये वचनमे सत्यभामया।
ईश्वरा भद्राभरेश्वरा यशी। दुर्गा। ईश्वरा प्रभोः पत्नी इति व्युत्पत्या व्याख्यायी। प्रभुकी स्त्री, सत्यभामेऽपि ११।०।१७ "ईश्वरा श्वशुरा च मम")।

ईश्वरकन्द, पुं, (ईश्वराया लाङ्गलया दत्तः। यद्वा गुणयोगः सत्ताद्यर्थाच्चेति दत्तः। यथा,—

"योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो वरः।
ईश्वरदत्तचक्रेषां त्रिंशद्भो दुनिरत्तम"।

इति विद्यापुराणे ९ अंशे ८। १२।

ईश्वरगन्धा, पुं, (ईश्वरे गन्धो यस्य।) वृक्षरसाद्यो तत्पर्य्यायः। अश्वगन्धा २। इति त्रिकाण्डशेष-धन्वन्तरः। इति शब्दरत्नावली।

ईश्वरं, स्त्री, (ईश्व+आरक्।) ज्योतिः। इतिकेचित्। (तडिद्रिके, त्रि। यथा, भारवेः १।१०।७।

"सुशाय सूर्य्य यने चक्रमीशरं चोभना")।

ईश्वरम्, पुं, (ईश्वे। ईश्व+आश्चिव्यादरोवरुवरुद्धिः चाश्व।) महादेवः। इत्यमरः।

("तस्मिन् सुप्रभे इरणवरीका-
मीशानसंदर्शनजालकाताम्"।

इति कुमारे ७।४४।

"तमेकार्द्धं समभवो चिरायोरीवती वरः"।
इति भारते। ४। ४०। ४०।

"वराय प्रदाय प्रत्यय त्रिशाय प्रवाय भवारेश्वर उग्राय भीमाय प्रपशुपतये रुद्राय भद्रायेश्वराय साम्बा" इति। दुर्गामूर्त्तिधरा त्रिशः। ड च भूमटिका। यथा, मार्कण्डेये। ८७। १६।

"सा चाद्य धूमजटिलमीशानमवलोकना।
दूतमेकं पुरः प्राप्तमुवाच प्रणतस्त्रियम्"।

त्रिशाशब्दमूलमनसंदर्शनम्। इति व्युत्पत्तिः। मत्स्य। परमेश्वरः। यथा, हरिवंशे।

"ईश्वरैश्वर्य्यदायाच्च ईश्वरत्वादिवर्त्तनम्।
ईश्वरा प्रभुमीशानं ईश्वरं प्रवरं वरम्"।

तथा च भद्राभारते ९। १। २९।

"धातारं प्रवरमीशानं प्रवरतं पुरुषत्तमम्।
अजमेकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणां ब्रह्मणवरम्"।

साधुशब्दो देवतामेदः। यथा,—

"ब्रह्मोशकुण्डलाः कालः साधा साधारणं वसुः।
प्रवर्त्तं चरमचैव ईश्वरं हरिमेव च"।

इति आरडे ।) ज्ञानोद्धवः । इति राजनिर्घण्टः ।
ईश्वरी, स्त्री. (ईश्वर एव ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ।
ज्ञानोद्धवः । इति राजनिर्घण्टः ।
ईशिता, स्त्री.(ईशिनो भावः ईशिन् + तल् ।)ईशित्वं ।
अणिमादिसिद्धयोगानामैश्वर्यविशेषः । इति शब्दरत्नावली ।
ईशिता, [त्] वि, (ईष्टे इति । ईश् + तृच् ।)
ईश्वरः । प्रभुः । अधिपतिः । इत्यमरः । (यथा माघे । २ । ८९ ।
"नरोत्तमावां वैरीणां अवोधमवमन्यता" ।)
ईशित्वं, स्त्री.(ईशिनो भावः ईशिन् + त्वा) ईशिता ।
ऐश्वरगुणैश्वर्यानामैश्वर्यविशेषः । इति शब्दरत्नावली ।
ईशिमन्, पुं, अणिमादिसिद्धिगुणानि आत्मधारीणि भवन्ति । इत्यमरटीकायां भरतसेनः ।
ईशी, वि, (ईश् + ङीष् ।) आत्मा ।
("परिवारं मम कौमार्यं मा प्रापत्कैकयी यथा" ।
इति रिशोरदेवी । १ । ७९ ।) स्वामि । इति विश्वप्रकाशः । (यथा भट्टारके
"अयं वेत्ति हि एवात्मानमात्मा यत्तु विश्वत ।
तत्रमे तत्र रिक्तं कुरु प्रजापतीश्वर" ।
विश्वा । प्रभुः ।
"ईशना सर्वभूतानां प्रभवोऽव्यय एवहि" ।
इति भट्टा । १ । ८८ ।)
ईश्वर, पुं, (ईष्टे इति । ईश् + वरच् । यद्वा, ऋषुते व्याप्नोतीति ऋजावादित्वात् उपधायाः ईकारे व ।)
शिवः । (यथा, कुमारे । ७ । ३१ ।
"तद्दीक्षायोगमास्थाय
या वसूवेऽर्धकायतां ।
"अर्धेनैवं पैरवशः सह सर्वाभिरीशितुम्" ।
"अकिञ्चित्करः कुतस्त्वं सर्वे स्थिरं शिवाः ।
स्थिरं स्थिरात्मनां स्थिरं व्यापा ज्ञानाद्भवि ।
ओजोविशेषात् पैरवस्य हि वरदानि च" ।
"अनुग्रहेषरा कोचे ज्ञरो कोचे संहारिणि" ।
इति भारते विष्णुसहस्रनामे ज्ञानोद्धवः ।
"तत्र कश्चा यत्ता ईशे ज्ञरा ज्ञ ओजोधीवरः ।
विश्वकर्मात्मा च भूतेषु आत्मेशं वरेण्य" ।
इति हुतुर्वेदे वाजसनेये ज्ञानोद्धवः ।)
ब्रह्मणे । इति मेदिनी ।
"ईशत्वमव्ययात्मानमीशितव्येषु नेक्षते" ।
इति वैराग्यः । व्यापके ईश्वरशब्दः । अन्यत्रि-
यत्र दृष्टः तत्रा ब्रह्म । ईश्वरे ब्रह्मशब्दे
प्रयोगः । वैकल्पिकी । तत्पर्यायः । शक्ति ।
ब्रह्म । विष्णुः । इत्यमरः । इति मेदिनी ।
ईशो । २ व्यापके । ओजोधीः । यथा ।

ब्रह्मवचः ।

"यदि ब्रह्म ईश्वर वैरवेत्यु ईश्वर ।
को वेद ब्रह्म वै ब्रह्म वेदिष्यदुते वद" ।
इत्यादौ । ओजोधीवचः ।

"ब्रह्म वद ब्रह्मणानि ब्रह्मता च सुरैः सह ।
यदं वि देवो देवानां सर्वेषां वेदवेदकः ।
यदं भेदस्य ब्रह्मत्वं ब्रह्मणां ब्रह्मणि सुरैः ।
यदं प्रभुत्वितो वद वरानि वरमां प्रतिम्" ।
इत्यादि च आकरे ४ व्याख्यातः ।
(सनामख्यातो यथातिभेदः । यथा, महाभारते ।
"प्रतिमांच मनुष्येषु ईश्वरेति विदुः" ।)
ईश्वरा, स्त्री. (ईश्वर + टाप् । ईश्वरस्यैवस्त्रीभावात् न ङीष् ।) दुर्गा ।
("विश्वेशमङ्गलमौलिधरीधराया
गौरीरमतिसरैव वरेव चाहि" ।
इति विश्वप्रे । "ईश्वराया दौर्गा, ब्रह्मेशानी-
त्यादिना वरच् । ईश्वरस्यैवस्त्रीभावात् न ङीष्"
इति तट्टीका । वस्तुतः वरच्प्रत्ययविधिः ।
इति शब्दरत्नावली ।
ईश्वरी, स्त्री. (ईष्टे इति + ईश् + वरिच् । ङयोरेचेति ङीषौ ।) ईश्वरा । इति शब्दरत्नावली ।
("ज्ञानेश्वरी देवि ! वराभयाक्षम्" । इति सार्वभौमप्रयोगः । ४९ । ४ । विश्वेशोक्तः । ब्रह्मकर्मोद्भवोक्तः । ब्रह्मकटाक्षा । मायुधीवचः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
ईश उ उच्च । इति वरिच्यन्तप्रयोगः । (तृतो वर्ण-वर्णे ।) उच्च उद्भूतप्रकटेशवरवर्णे । ईश्वरि वर्णे दीप्ते । इति दुर्गादासः ।
ईश उ वरे । (आदि-वर्ण-वर्ण-वेद् ।) ईशः । विशेषे । वर्णके । इति वरिच्यन्तप्रयोगः । दीप्तौ-ईः । ज्ञ ईशते । ईशो ईशिषे । इति दुर्गादासः ।
ईश, पुं, (ईश् + घञ् ।) ईशः । आधिपत्यम् । इत्यमरटीकायां भरतसेनः । (सनामख्यातो उपसर्गेऽनुपसर्गेऽपि वरः दृश्यः । यथा,—
'ओजोमेदस्तु ब्रह्मणाः ब्रह्मदुष्टस्तु ब्रह्मोत्तमस्तु' ।८
"ईश उद्भवमुण्डेऽ ब्रह्मणाश्च ब्रह्मत्व ।
मुखि शुक्र ब्रह्मवेद ब्रह्मणो ब्रह्म वद च" । १८ ।
इति वरिच्यन्ते ७ अध्यायः ।)
ईशन्, न. (ईशतीति । ईश् + ल्युट् ।) आधिपत्यम् । विक्रिया । इत्यमरः ।
("ज्ञं वृद्धा कुरिते ब्रह्मणिवाच्यत्वं तत्वाद" ।
इति विश्वप्रकाशः । १११९२ ।)
"ईशनं ब्रह्मणानां च ब्रह्मदुष्टत्व-
मित्युक्तानि ब्रह्मणेशनानि" ।
इति सार्वभौमप्रयोगः । ब्रह्मणिवाच्यत्वात् ।
"ब्रह्मणि स्थिरं ब्रह्मणं ब्रह्मणेषु ब्रह्मणेषु" ।
इति चाहे ब्रह्मणेशनं ब्रह्मणाधिकारः ।)
ईशनरा, पुं. (ईश् + ल + णच् ।) ब्रह्मणः । ब्रह्म ब्रह्मः । वेदः । ब्रह्मणः । ब्रह्मणः ।
इति विश्वप्रकाशः । ईशनरात्मकं ब्रह्मः । इति ब्रह्मणः ।
ईशनरा, पुं. (ईश् + ल्युट् ।) ब्रह्मणः । ब्रह्मणः ।
ईशनरा, पुं. (ईश् + ल्युट् ।) ब्रह्मणः । ब्रह्मणः ।
ईशनरा, पुं. (ईश् + ल्युट् ।) ब्रह्मणः । ब्रह्मणः ।

ईशा

ब्रह्मणः । ब्रह्मणः । ब्रह्मणः ।
ईश, ब्रह्मणः, (ईश + ब + टाप् ।) ब्रह्मणः ।
ब्रह्मणः । ब्रह्मणेषु ईश इति ब्रह्मणः । (ब्रह्मणे ।
"द्विरदरदो वा रजिरीव ब्रह्मणः" ।
इत्यमरटीकायां ब्रह्मणः । ब्रह्मणः । १ । १९६ ।
१ । "ब्रह्मणः ब्रह्मणः" ।
"ईशाब्रह्मणे ब्रह्मणः ब्रह्मणः ब्रह्मणः" ।
इति ब्रह्मणः । ब्रह्मणः । १ । १ । ईशे इति
ब्रह्मणः ब्रह्मणः ।)
ईशाब्रह्मणः, पुं. (ईशेन ब्रह्मणः ब्रह्मणः ब्रह्मणः

उ

("इन्द्रस्य सुता राज्ञः प्रथमाय प्रकीर्तिता।
सिंहः क्रियुश्च सा प्रोक्ता यदा यदा इंद्राण्यास्याः"।)
इति भाषाभरते। आदिपर्वणि।) (नायको भरतवदक्षणादि नायिकाभेदके वाच्यवत् इति।)
नाटकरूपकभेदः। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ।
(लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे मत्तविरुद्धे।
"ईशाग्र्यो नियतश्चतुरङ्ग" प्रकीर्तितः।
सुप्रधानस्तथा सन्धी सप्त निर्वहणे तथा।
नरदिव्याधिपत्नी नायकप्रतिनायकौ।
ख्याती धीरोद्धतावन्यौ गुप्तभावदयान्वितः।
दिव्यस्त्रियमनिष्ठश्चोत्तमप्रकृतिरादिके।ऽन्यतः।
प्रख्यातवंशमयस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत्।
पताका नायका दिव्या सर्गा यत्र दशोद्भटाः।
शुद्धमाभीय संरम्भे धर्म आत्माश्रितश्चेत्।
महामात्यो बधप्राप्ता यत्र स्याः सप्त च।
एकाङ्को देव वचाव नेतव्याः परे हताः।
दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः प्रकृतीतरे"।
"स्त्रियं स्यात्तस्यात्मः। अन्यः प्रतिनायकः।
पताकानायकाख्यं नायकप्रतिनायकयोर्निर्णयो
दक्षः। नायको भरतवणां नायिकाभक्त ईदृशो
वाच्यतीति ईशाग्र्यः। यथा—वसुमतीहरः
विजयादिः"।)
ईशानकः, पुं, (ईशानधारणो यक्षः।) ईशान्याः।
इति शब्दरत्नावली।

ऊ

ऊ, उकारः। षष्ठमवर्णः। अक्षोद्वारणं ओष्ठः।
(यथा, त्रिकाण्डशेषे।
"अकारो वासुदेवोऽयमाकाशश्च ओष्ठजावुभौ।
तथा च मुनयोऽपि।
"उकारं षष्ठवर्णमयं च ओष्ठजौ"।)
स च ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्च भवति। (एवं त्रिधापि प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वरितभेदेन षण्णमुक्तास्तः पुनः प्रत्येकं अनुनासिकानुनासिकभेदात् द्वादश द्वादशधा सप्तधा। अस्य व्याख्यानं।)
"उकारं परमेशानि अधःकुण्डलिनी सदम्।
श्वेतवर्णसमायुक्तं षष्ठवर्णमयं सदा।
षष्ठमात्रमयं देवि चतुर्थ्यात्मकमेव च"।
इति कामधेनुतन्त्रम्। (स्त्रीप्रत्ययार्थो) अस्य जैक्षणकाऽपि यथा,—
"ऊर्ध्वाधो मध्यतः कृत्वा रेखा वामगता शुभा।
तिस्रस्तिस्रश्चतुर्थ्यश्च शक्तिभाभिश्च परा स्मृता"।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्। अस्य नामान्तराणि यथा,—
"ऊ प्रकृतौ वर्णमाला भूतः कथ्यात्मायकः।
अमरेशो दलाब्जे च पञ्चवर्णो मोक्षदः शिवः।
उपः प्रभुर्विधिर्विष्णुर्विश्वकर्म्मा सरस्वती।
प्रभुस्त्रयोदशी वृद्धिः पक्षौ वह्निश्च विश्वजित्।
कामस्थ कामना शैली मौहिनी विमुहकारी।
उपस्था कुटिला क्रोधं वादशेषो दक्षो धरः"।
इति तन्त्रोद्धारवर्णाभिधानम्। (माहकात्मासिद्धम्
दक्षिणकर्णे स्थानम्। दक्षुर्ण माहकात्मासम्मने

उ

"ऊ वर्णो दक्षिणकर्णे ऊ वर्णो वामकर्णके"।)
ऊ, य, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः। (धातुः अर्क-धातुः।) य अवते गौः। इति दुर्गादासः।
ऊ, य, (ऊ शब्दे + क्विप् + तुक् च।) सम्बोधनम्। रौमोक्तिः। अनुकम्पा। विरोधः। परपूरणं। पादपूरणं। इति मेदिनी। प्रश्नः। अङ्गीकारः। इति हेमचन्द्रः। हर्षेण उच्च इति स्वामी।
("उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा,
पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम"।
इति कुमारे। १। २८।)
ऊः, पुं, (अतति विश्वमत्यत्तु सर्वं व्याप्नोतीति। अत् + ड्।) शिवः। इति विश्वप्रकाशः।
("अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः।
मकारोऽपीयते ब्रह्मा प्रणवेन यतो मताः"।
इति पुराणे।) ब्रह्मा। इति कविकल्पद्रुमकोषः।
उकाराह्वः, पुं, पोतरक्तवर्णोपः। स च अक्षिण
ऊष्मणाह्वश्चेति। इति हेमचन्द्रः।
ऊर्क्, स्त्री, (ऊर्च् + क्विप्।) एकाक्षरकोषः। इति
मेदिनी। वाक्यम्।
ऊर्क्, त्रि, (उपते यः। ऊर्च + कर्मणि क्विप्।) कथितः।
तत्पर्यायः। भाषितः २ उदितः ३ अभिहितः ४
आख्यातः ५ अभिहितः ६ लपितः ७ उक्तमतः ८
गदितः ९ निगदितः १० ईरितः ११ उदीरितः १२
भणितः १३ कथितः १४ दीपितः १५ दर्शितः १६
प्रटितः १७ रटितः १८ आख्यातः १९।
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ८६। ८।
"इत्युक्तः सोऽब्रवीद्राजन् सर्वमुत्पन्नमेवम्"।
तथा, तत्रैव ७८। ११।
"इत्युक्ता सा तदा देवी गम्भीरान्तःस्मिता जगौ"।)
ऊर्णिः, स्त्री, (ऊर्च् + मार्वे क्तिन्।) कथनं। तत्पर्यायः। आख्यानं २ अभिधानं ३ भाषितं ४ वचनं ५ वचः ६। इत्यमरः। ("प्रतिनिर्णिक्षिरिन्नमो निर्मिमे"। इति मुहूर्त्तचिन्तामणौ। तथा, भामे।
"एकयोत्तरा युध्यन्ती दिवाकरनिशाकरौ"।)
ऊर्वर्, स्त्री, (ऊर्च् + वर्च। सामरेदः। इत्युणादिकोषः। (यथा, ऋग्वेदे। १। ९। १०।
"विद्या उवर्धनिः कवयो मुमोचिन"।
सायणः। यथा,
"अथ योऽन्यत्तरस्मिन् पुरुषो दृश्यते सैवर्क् तस्मात तदृचम् तद् उवर्क् तदृक्षम्"। इति छान्दोग्ये उपनिषदि।)
उवर्धाः [न्] पुं, (उवर्धेवर्णति या शंसति।
मन्त्रं स्तोत्रबोधकशास्त्रपुरोहासोदितिवाच्य स्तोत्रवादीनां वस्तु परस्तुति वहत्यम्। यत्र परमं मासि तत्र इत्।) अत्यन्त विषः। ब्रह्मणाम्। इति आकरः। (यथा, ऋग्वेदे। ७। १९। ८।
"वरं प्रसन्नमुवर्धाम उवधा"।)
उवधा, स्त्री, (उवर्च + धन् + टाप्।) इन्द्रोदिक्षेत्र। एकाक्षरकोषमुक्ता। इति विश्वः। स्त्री। १ सर्वगुणः। यथा मोक्षे सांख्या। इति इन्द्रोगाम्नी। उ र सर्वगुणः। यथा। उवर्च्। इति इन्द्रोऽक्षरः।

उ

उवर्धिः। (उवर्धि-धर्-कर्च-टेट्।) इति कविकल्पद्रुमः। (यदाति इवं मिथ्या इट् चेक्। इति दुर्गादासः। ("उवाचाकम्पनं सत्यं मार्वम्"। इति महाभाष्ये। १। ४।)
उवाचः वि, (उव + अच्।) विज्ञः। धीरः।
उवाचरः, पुं, (उवाच् + वरच्।) अहाचरः। इति हेमचन्द्रः।
उवाः, [स्] पुं, (उव + असुन्।) इवः। इत्यमरः। (यथा, ऋग्वेदे भाष्ये।१८। "उवा निमार्वे प्रतिमेव धेनवः"। तथा च कुमारे ७।७०।
"तावत्तेषामुवाहाहः
मुहूर्त्तमहीमितमारिरोहतुः"।)
ऊषधौषधिः। इति राजनिर्घण्टः।
ऊषः, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (धातुः अर्क-धातुः। ऊषति। इति दुर्गादासः।
ऊष, ऋ, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः। (इरित् धातुः अर्च-कर्च-सेट्।) षष्ठमस्वरः। ऊषुरित। इति दुर्गादासः।
उवर्च्कः, पुं, ऊषविशेषः। तत्पर्यायः। उवरः २ भूरिफेनः ३ शुक्रकः ४ क्षारोत्तमः ५। अस्य गुणः। वलदायकः। वातरोगिणां। यमुनं सर्वथा विवारितव्यं। इति राजनिर्घण्टः।
उवा, स्त्री, (उव + अ + टाप्।) आखी। इत्यमरः। इति हेमचन्द्रौ। (यथा, सुश्रुते।
"ऋक्षशल्लेका वर्द्धिकाशाजमार्जारोरगम्"।)
उवर्च्, त्रि, (उवाचां संस्कृतं। उवा + वत्।) आर्षे प्रयोगादि। तत्पर्यायः। वैत्रं २। इत्यमरः। ("शूद्रायुरुच्च शौनवत्"। इति स्मृतेः।)
उवाचां भवः। यथा। यत्र्यमरः।३।१२२)
उवर्च्, त्रि, (उवर्च + क्विप्।) कथनं। तत्पर्यायः। आख्यानं २ अभिधानं ३ भाषितं ४ वचनं ५ वचः ६। इत्यमरः। ("प्रतिनिर्णिक्षिरिन्नमो निर्मिमे"। इति मुहूर्त्तचिन्तामणौ। तथा, भामे।
"एकयोत्तरा युध्यन्ती दिवाकरनिशाकरौ"।)
उवर्च्, स्त्री, (उवर्च + घञ्।) सामवेदः। इत्युणादिकोषः। (यथा, ऋग्वेदे। १। ९। १०।
"विद्या उवर्धनिः कवयो मुमोचिन"।
सायणः। यथा,
"अथ योऽन्यत्तरस्मिन् पुरुषो दृश्यते सैवर्क् तस्मात तदृचम् तद् उवर्क् तदृक्षम्"। इति छान्दोग्ये उपनिषदि।)
उवर्धाः [न्] पुं, (उवर्धेवर्णति या शंसति।
मन्त्रं स्तोत्रबोधकशास्त्रपुरोहासोदितिवाच्य स्तोत्रवादीनां वस्तु परस्तुति वहत्यम्। यत्र परमं मासि तत्र इत्।) अत्यन्त विषः। ब्रह्मणाम्। इति आकरः। (यथा, ऋग्वेदे। ७। १९। ८।
"वरं प्रसन्नमुवर्धाम उवधा"।)
उवधा, स्त्री, (उवर्च + धन् + टाप्।) इन्द्रोदिक्षेत्र। एकाक्षरकोषमुक्ता। इति विश्वः। स्त्री। १ सर्वगुणः। यथा मोक्षे सांख्या। इति इन्द्रोगाम्नी। उ र सर्वगुणः। यथा। उवर्च्। इति इन्द्रोऽक्षरः।

उ

उवर्धिः। (उवर्धि-धर्-कर्च-टेट्।) इति कविकल्पद्रुमः। (यदाति इवं मिथ्या इट् चेक्। इति दुर्गादासः। ("उवाचाकम्पनं सत्यं मार्वम्"। इति महाभाष्ये। १। ४।)
उवाचः वि, (उव + अच्।) विज्ञः। धीरः।
उवाचरः, पुं, (उवाच् + वरच्।) अहाचरः। इति हेमचन्द्रः।
उवाः, [स्] पुं, (उव + असुन्।) इवः। इत्यमरः। (यथा, ऋग्वेदे भाष्ये।१८। "उवा निमार्वे प्रतिमेव धेनवः"। तथा च कुमारे ७।७०।
"तावत्तेषामुवाहाहः
मुहूर्त्तमहीमितमारिरोहतुः"।)
ऊषधौषधिः। इति राजनिर्घण्टः।
ऊषः, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (धातुः अर्क-धातुः। ऊषति। इति दुर्गादासः।
ऊष, ऋ, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः। (इरित् धातुः अर्च-कर्च-सेट्।) षष्ठमस्वरः। ऊषुरित। इति दुर्गादासः।
उवर्च्कः, पुं, ऊषविशेषः। तत्पर्यायः। उवरः २ भूरिफेनः ३ शुक्रकः ४ क्षारोत्तमः ५। अस्य गुणः। वलदायकः। वातरोगिणां। यमुनं सर्वथा विवारितव्यं। इति राजनिर्घण्टः।
उवा, स्त्री, (उव + अ + टाप्।) आखी। इत्यमरः। इति हेमचन्द्रौ। (यथा, सुश्रुते।
"ऋक्षशल्लेका वर्द्धिकाशाजमार्जारोरगम्"।)
उवर्च्, त्रि, (उवाचां संस्कृतं। उवा + वत्।) आर्षे प्रयोगादि। तत्पर्यायः। वैत्रं २। इत्यमरः। ("शूद्रायुरुच्च शौनवत्"। इति स्मृतेः।)
उवाचां भवः। यथा। यत्र्यमरः।३।१२२)

उप्र

उप्र

उप्र

उचि

मद्यादेर्दोषेण शक्तानां निन्द्यादिषिद्धभुग्यता।
तपोदमं मृतिं दानं खेऽनङ्गेदं यमाद्यम्।
तस्मात् खेच्छयाऽपी भुज्यं शङ्करेणाविभक्तवत्।
यतस्तु कामरूपादयं खेच्छैर्युक्तं मखदयं।
सर्वं विधातं चाचारि यावत् कालमिदं युगं।
विरजाद्यागमाः सन्तु यत्र तत्पूजितपाकाः।
विदग्धं वस्तु आचारि कालकल्पागमं बुधः।
स एव प्राप्नुकालेऽपि पूर्वं यत्नमवाप्नुयात्।
वसुधा वशिष्ठस्तु तत्रैवानादरधीरत।
ते ग्रहा खेच्छतां यातः कामरूपे सुरालये।
वामाभूद्युद्यतारापि प्रभुर्यच्छन्दलोऽभवत्"।
इति च वाशिकपुराणे ७२ अध्यायः।

उचालं, क्ली, (उच्यम भावः। उच + ल।) उच्चता। उत्कटता। तत्पर्य्य। यथा २। इति हेमचन्द्रः।

उचथस्या, [न्] पुं, (उचं प्रशंसां। उचथमर्हति। उचथ + यत्।) इन्द्रः। इति हेमचन्द्रः। ("य इन्द्रस्ते स निम्रिमिर्यो वंशकृतासासुधः इन्द्रो गवेन। संस्कृतिम् सोमपा वाजासुद्यथया प्रतिष्ठितामिरमा"। इति ऋग्वेदे। १०।१०३।१। (विवः। उचथयुक्तिर्यिः, त्रि।)

उचथालिक, त्रि, (उद्या दीर्घा वालिका यस्य।) दीर्घनासिकादिविशिष्टः। इति हेमचन्द्रः।

उचथेश्वरा, स्त्री, (उचस्य महादेवस्य श्लेषं मलकं वालक्षाभिषेकसाधनात्।) प्रयागः। इति शब्दरत्नावली।

उचसेना, स्त्री, (उद्या सेना यस्याः।) मथुरादेशस्य राजविशेषः। स च श्राद्धकल्पः। केशराजपिता च। पर्यायस्तुग्रसेनः। इति श्रीभागवतम्। (तथा महाभारतेऽपि "अनमेधः पारिक्षितः सङ्घश्राद्धभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपासते। तस्य भ्रातरस्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेनश्च" इति। तथा च तत्रैव १।५।।३।)

"भीमसेनोग्रसेनौ च सुतौ तस्य बलाग्र्यौ"।

उग्रसेनक, पुं, (उग्रसेनाद् जायते इति। उग्रसेन + जन + क।) केशसामान्यराजः। इति त्रिकाण्डशेषः।

उग्रा, स्त्री, (उचति क्षुधा सम्बध्यते यया। उच समवाये + अधेऽजादिभ्यः रक्। यद्वा आदादिकः। ताप्रादयः।) यवानी। वचा। इति राजनिर्घण्टः। ("लक्ष्मणे क्षिप्ते मेघं तिलोत्तमार्जनं सदा"। इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे मुखरोगाधिकारे।) हिङ्गिकायाम्। इति हेमचन्द्रः। उग्रगन्धिकायां। (यथा मनुः १०। १८।

"शुक्तानि क्षत्रियोद्यायां क्षवाक्ष इति कीर्त्यते")

धात्र्यामा। इति रभसमाला। इक्षुनु इति भाषा।

उग्रा, पुं, (उत्कृष्टः।) इति शब्दमाला। उक्षुनु इति भाषा।

उच, र र ल समानार्थे। मिश्रणे। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवा-परं-सर्वं-सेट्।) क्लान्तिः। इर इत्यन्ये। उचते केशः खातादु। इति दुर्गादासः।

उचित, त्रि, (उच + "अचिशविसिसिकटिभ्यः इति इतच् प्रत्ययः।) विदितम्। ज्ञातम्। परिमितम्। युक्तम्। इति हेमचन्द्रः। याज्ञम्। इति शब्दरत्नावली।

उचं, त्रि, (उचिनोतीति। चिञ् चित्तं चयेऽप्योः इति डः। उचिनसीति च वा। यां आदाय, अथवामासिति टिलोपः।) उपटिः उंछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शीलं २ उञ्छनम् २ उदरम् ३ उञ्छितम् ४ तुकम् ५। रभसः। उलुकं ७। इति तट्टीका। (यथा, रघुः ९।१९

"यूथेभ्यः प्रथमिवयसं यथौ, वपुर्यथैरावतमुद्वहन्तम्"।

"अप्रार्थनोपस्थितमाशसम्मतम्")

(ज्योतिषोक्तं यात्राकालमुक्त्वाह गर्गः। यथा,

"अक्षवधमभ्याहृतानुकूलोदा भक्षवर्जितो च दिवाकरादित्युक्तः। दक्षादिशिसम्मुखस्थितोपेतयोर्ग्रे- क्षिप्रवक्रविक्षितिभिश्च देप्सयतीचार"।

सूर्य्यादीनां सप्तानां यात्राया भेषजसम्मतायां राशयः श्रीलोहकमविधिदा उक्त्वायानि लक्षयुक्तानि शेषता सामस्थानानि च भोजानि, तत्रोक्तेषु दक्षमादयो राशिविशेषाश्च यात्रासमं उक्तेषु परमोत्तमा नीचेषु परमनीचा भवन्तीति।)

उचकै, [न्] पुं, (उचैस्+अयत्यसम्भवाद्यो इति माहितीयेषु अर्थेषु टेः शाकल्यः।) उचैः। व्यतिक्रयोच्चम्। इति विश्वप्रकोषः। (यथा विष्णुपुराणम्।

"वसिष्ठाद्येर्दीयासारी क्षोभं कुर्व्वद्भिरुच्चकैः"।

उग्रसम्। यथा माघे १।१२।

"निश्चिन्तैश्चिन्तितं तावदुच्चकैः सचेत मौद्धतिरुद्धतम्"।)

उचटा, स्त्री, (उत् + चट् + अच् + टाप्।) ग्राम्यः भूमामकी।

("उचटाकर्णमध्ये क्षीरेत्योत्तमन्त्रियते. क्षतार्थमुंडतापूर्व पेषयेत् वणार्थिनः। इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २९।)

वारसम्पत्ता। इति राजनिर्घण्टः। रभसः। यष्टी। लघुग्रसनेत्र। इति हेमचन्द्रः। हरितिकी। निर्लिखी। इति रत्नावली। "पुंसूया हरीतिकी। इत्यमरटीकायां भरतः। तत्पर्य्यायः। पूतना २ चक्षला ३। इत्यमरः। अजुवला ४ जटिला ५। तुरुका ६ उत्तानकः ७। इति रभसमाला।

उचथ्यः, त्रि, (उचं वक्तीति। वचि कौचे + अच्।) तत्त्वज्ञानम्। अधिगमनम्। इत्यमरः।

उचतरः, पुं, (उचः उन्नतरः।) नारिकेलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। (नारिकेलश्लोके विवरणं द्रष्टव्यम्।)

उचतालं, क्ली, (उचः उन्नतश्चासौ प्रचलनाली यत्र।) तालवृक्षः। इति हेमचन्द्रः।

उचदेव, पुं, (उचः शब्दोदेवमस्यात् अंडेव देवः।) कोकिलः। इति त्रिकाण्डशेषः।

उचन्द्र, पुं, (उत् सर्वं अचिद्रियन्त्रो यस्मिन्।) राजसिंहः। इति शब्दरत्नावली।

उचन्द्रा, पुं, (उत् + चि + अच्।) परिधानरक्षयन्त्रिः।

उचे

तत्पर्य्यायः। मौली २। इति हेमचन्द्रः। (दीनानुग्रहोक्तम्। यथा, रघुः १०।३०।

"करिणीनां प्रदेशेषु ज्ञात्वा स्वेदमदोदकम्"।

"प्रथमोदर्शनं गादवरि" इति शाकुन्तले १अङ्के। राहित्। समाहित। इत्यः,—

"शिलोच्चयोऽयं शिलिपिसाधुवर्गैः" रघुः १।५१।

"वर्णं आर्योन्यायकृच्छ्रासिणक्त प्रवोचत"।

इति क्षितिपर्य्यये। २।११)

उचर्ण, क्ली, (उचतीति। उत् + चर्प् + अप्।) मद्यः। इति हेमचन्द्रः।

उचवाटा, स्त्री, (उचवृक्षवत् वर्णाद् वर्णाः।) उच्चलवाटवर्त्तः। इति त्रिकाण्डशेषः।

उचाटनं, क्ली, (उत् + चट् + ल्युट्।) उत् छातम्। उच्चाटन इति भाषा। तत्पर्य्यायकरणं। मिथारक्षमंत्रिद्रोहः। अस्य देवता दुर्गा। विधिः अस्या चतुर्थी अष्टमी च। वारः रविः। अस्या साधनस्य वैद्यकग्रन्थोक्तमूढ्यकरणद्रव्यं उच्चाट् उच्चाटनं सर्वेषामेव वश्यौषधिवत्। इति शारदातिलकः।

उचारः, पुं, (उचार्यते इति। उच् + घञ्। + चिण् + कप्।) विष्ठा। इत्यमरः। ("मूत्रोचारसमुत्सर्गे देवो कुर्य्यादहर्निशम्"। इति मनुः।४।५२।)

"प्रथोचारं विना मूर्खं सप्तद्वारपुरं ब्रजेत्। दीप्तालोकोऽथवेश्मेव क्षितिलोचारसंकटः"। इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चतारिंशत्तमोऽध्यायः। उथारश्च।

उचारयं, क्ली, (उत् + चर + णिच् + ल्युट्।) उत्सर्गः। इति राजनिर्घण्टः। (यथा, "इत्येवमुच्चारणं कुर्य्यात्।"

उच्चि

उच्चु

उच्च

+क्त+यत्)। उच्चोटका। इकमरा। स तु मेघेदं समुच्चयमुपोद्घातः इति श्रीमाघवस्य। ("उर्वरर्वत्सालि वृत्तदलमाहारि च"। इति मुकारे। १। ३३।)

उच्चैर्मुंड, क्वी. (उच्चैर्मुंडयते का। मुंड+क्त।) शोभना। इकमरा।

उच्च, ई च उच्चे। इति सरिदन्तमाला। (मुरा-हरिन्-घर्-सर्व सेट्।) कुमारिका। ई उच्चनिका इ उच्चनी उच्चनी। उच्च उद्गुणलक्ष्ये मेघाम्बरमन्। (हेमा, कृपादयः।

"सूर्यस्य उच्चमुच्चनि यदेवं प्रतिमो दिवा"। उच्च श्रोत्रमित्यादे। इति दुर्गादासः।

उच्च, ई च वर्णे। लगावने आतिशये। वर्णने। इति परिभाषान्तम्। (मुरा घर्-सर्व सेट्।) ई उच्चा इ उच्चनी उच्चनी। चचारोच्चर्णः। लगावने। (वर्णे) उच्चरित दाखिः। "सरस्वां सुद्धाराम्बुमरि वरणात्म वचस्यु"। कुद्धाया लगावात्मिवर्णे। इति दुर्गादासः।

उच्चर्य, वि. (उच्+वर्+क्त+यत्।) लक्ष्म्। इति श्रीमाघवहेमा।

उच्चरण, क्वी. (उच्+वर्+क्त+ल्युट्।) उच्चारम्। उदर्शनम्। उच्चरणात्मा शरीरनिर्माणोच्चरम्। इकमरटीका।

("वक्त्राद्विप्रतिषेध वायनोच्चारमेव च"। इति हारावली। २। १२१। १९०।)

उच्चिकीर्षु, क्वी. (उत्तिर्तं जिगीषुवत्।) उच्चिका। इति श्रीमाघवहेमा। कोइन दाता इति भाषा। ("अनुत्तिकीर्षु, वि, "कर्ने यच इमरति अकोच्चिकीर्षामाक्रमन्ताम्"। इति मेघदूते। १५९।)

उच्चिकीर्ष, (उत्+चि+क्त+इट्।) मुक्तपरिहास। इति प्रयोगम्। वेटो इच्छा। मुद्रोत्तरपरिमं क्या (यदाधिकारिणस्य चाराणाम्यवस्थाप्रतिपत्तिपरत्वे।) किन्तु। "आत्मनाश्रयेन विधाय प्रथमा वर्णे आकाङ्क्षा मुक्तोच्चिकीर्षतेन कर्मनं क्या नाशयमुक्तमेवेत्" इति। एवं उच्चिते ई क्वाच उच्चोद्धृतिका कोऽ, उच्चिकीर्षतेन वाचोने। तथाचाहिरात। "आत्मनाश्रयेनाहेन मुक्तिकाक्षा आत्मने। किन्तु मुक्तेर्व वाचोने मुक्तिकाक्षा आत्मने। तस्मिन्नाश्रयेनाहेन मुक्तिकाक्षा आत्मने।

"आत्मनाश्रयेनाहेन मुक्तिकाक्षा आत्मने। तस्मिन्नाश्रयेनाहेन

उल्ल

इति मेदिनी । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ परिच्छेदे । "अस्माकं सखि । वासवी न दयिते वैवेयकं गोत्रवत्" ।

"विश्रिब्धोक्तमवेहा तु वस्तूद्भेदनि-सृता" ।)

उल्लसं, क्ली, (उत् + लस + अच् ।) सर्जरसः । इति राजनिर्घण्टः ।

उल्लस, क्ली, (उत् + लस + अच्) प्रकाशरसः । इत्यमरः । (यथा, वैद्यके । १ । ९ ।

"स राजिराजीमधुरां सधोल्लसम् ।")

उल्लस, भ्वा० आ० । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा० परं० सक० सेट् ।) ओघः इत्येके । उल्लसिमिवहति । औल्लिल्लत् । अ उल्लसती उल्लसनी । इति दुर्गादासः । अन्यत् उद्भसधातौ द्रष्टव्यम् ।

उल्लसः, पुं, (उल्लस्यतीति । उल्लस + अच् ।) व्याधः । विश्वलोचनः । (यथा, मनुः ११।१५६ ।

"अधोगुरुकृता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।")

उल्लसित, त्रि, (उल्लस + क्त ।) उत्कण्ठितम् । व्याप्तम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६ ।

"अविरतोत्पत्तिकतारविषादुल्लसितः" ।

"उल्लसितायास्वया नाथ । तदेव मरणं वरम्" । इति रामायणे ४ । ३० ।

उल्लसी, क्ली, (उल्लि + ङीष् ।) मल्लिकाजातादारब्धं प्रथमं शृङ्गम् । यथा । उपात्तप्रथमोद्भूतं शैलाद् शैलवधूमदम् । उल्लसि मल्लिकाजातवद्यशृङ्गमिव स्त्रियाः । सधोगते उल्लसिनि उल्लिन्यो उल्लिन्यो स्त्रिय उच्यते । इति भरतः । (यथा, रघुवंशे । ९ । ६ ।

"अविरतोत्पत्तिकतारविषादुल्लसितः" ।

"उल्लसितायास्वया नाथ । तदेव मरणं वरम्" । इति रामायणे ४ । ३० ।

उल्लसी, क्ली, (उल्लि + ङीष् ।) मल्लिकाजातादारब्धं प्रथमं शृङ्गम् । यथा । उपात्तप्रथमोद्भूतं शैलाद् शैलवधूमदम् । उल्लसि मल्लिकाजातवद्यशृङ्गमिव स्त्रियाः । सधोगते उल्लसिनि उल्लिन्यो उल्लिन्यो स्त्रिय उच्यते । इति भरतः । संज्ञातं विश्वपीत विषयमस्य नाम । "ग्राम्या च पशुपक्षिजेषु दक्षिः । प्रमेण मुदेन च वारिजा च" इति । समाहारद्वन्द्वे उल्लि द्विवचः । उल्लं वैद्यक प्रकाशत्वम् परिग्रहस्यन्तु ज्ञातम् । इति तिरुमाणिधाने श्लोकः । प्रमाणुकप्रकाशिकं इति कौमारिले पुंस्त्वम् । समस्तितकारीणिश्लेष इति भोजदेवः । श्लेष्मिकपक्षिणोर्धर्मभाक्त । "पतिपुत्राद् स्त्रियं सम्यक्तीयुष्यः प्रशस्यते" । इति तत्र प्रास्तरीर्तिर्यातिनरस्त्रियाम्बरीं यादानं स्त्रियं । स्त्रिय भा-समूहयोरेवाच्यः । इति स्वामी च । उल्लकाः कथोतवद्यात्मकं जोद्भवमुक्तः । तदुक्तं उल्लो धान्यकशोक्य इति । स्त्रियं शब्दार्थादि स्वादरि च । धर्मोत्पात्तं सम्यिति पठम्यु । इति उल्लस्त्रियम्भटीवायां भरतः ।

उल्ल, पुं, (उल्लि उल्ल + घञ् ।) उल्लस्त्रियम् । इति षटाधरः । (यथा, रामायणे । ४ । ३० । ३ ।

"मनि जातो दशरथाच्च कथमुल्लेन वर्तते" ।)

उल्लक, क्ली, (उल्लि + स्वार्थे ।) व्याधादिपतितकशोद्यादानम् । इति श्रीधरस्वामी । उल्लन स्त्रियां क्लीबेन सुरुग्या स्त्रीत्वेन कुड्याद्या स्त्रीत्वेन स्त्रादि भाषा ।

उल्लस्त्रिन्, क्ली, (उल्लस्य श्रीलेश्वेदवद्यात्मः ।) उल्लस्त्रियः । स तु मल्लिकाजातवेलात् श्रेयावस्यवम् । तत्पर्यायः । ऋते २ । इत्यमरः । इन्द्रवित्यं ३ उल्लः ४ उल्लं ५ त्रिषं ६ । इति स्त्रीत्वा । (यथा, मनुः ३।७ ।

उल्ल

"ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम्" ।)

उल्लशीय, त्रि, (उल्लः श्रीलं यस्य ।) उल्लशीली । उल्लतश्रेष्ठस्य श्रेयावरकर्त्तरि । इति पुराणम् । विशेष इति भाषा ।

उल्ल, पुं, (उल्लयतीति । उल्लस्यतीति । उल्लि + अच् ।) मुनीनां यथरविद्यस्यम् । तत्पर्यायः । पर्वशाखा २ । इत्यमरः । पर्वोद्भेदः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६ । इति भानुवर्गः । (यथा, रघुवंशे । १ । ६ ।

"यथाशीर्षसविधानीनामुद्भवाद्रोपिभिः । १ । ६ । "मन्त्रैर्वेदिरुरोऽप्युद्भवाद्भुतमुनिम्" । १ । ६ ।) मङ्गलाम् । इत्यमरमाला ।

उल्ल उपसर्गः । (आदि-परं-सक-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः । क्रमादिः । ओठदि स्वरा साधुम् । इति दुर्गादासः ।

उल्ल संक्रान्तौ । (परं-अक सेट् ।) औपधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः । उल्लयः । इति दुर्गादासः ।

उल्लु, की स्त्री, (उ रोयौतीत्युल्लूकं वक्ते इति । उ + की + कु सितद्वातित्वात् कः ।) मशकम् । इत्यमरः । "वरोद्वारक्षः मुकुलः करिमुल्लम्" । इति भागवतेः । ८।९।१८। तथा २ स्कन्धे । १।४५। "इन्द्रध्वजाग्रतिरोऽनुल्लयाः" ।

अत्रे जी । इत्यमरटीकायां भरतः ।

उल्लुप, पुं जी, (उल्लेनाल्लाः यति रक्षतीति । उल्ल + पा + क ।) मेषकम् । मेला माल इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । अवः २ अोलः ३ । इत्यमरः । मेषकः ४ उल्लूपः ५ तरक्षः ६ तारक्षः ७ तारकः ८ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६ ।

("सितोर्दुल्लः सोद्वादुकपेरिमाः सामरम्" । इति रघुवंशे । १९ ।) चेष्टे पुं । इति मेदिनी । ("अयश्यम् वदनं तस्य रश्मिरश्मिरिवोल्लपः" । इति मघमालायाः । वनपर्व्यणि । चर्मोत्पत्तप्रकाशार्थं । यथा,—

"चर्मोत्पत्तप्रमुखं यत्र काले करणत्वम्" । इति तत्रैव ।)

उल्लपयि, पुं, (उल्लूनां पतिः ।) चन्द्रः । इति पुराणनीतिके । ("यशोधितोषितमन्त्रम् केवलं यथा तत्कल्पोक्तपतेयं रश्मयः" । इति कुमारे । १।९१। "परिमुखतां यदितिवोक्तपतेः" । इति माघे ।)

उल्लपयी, पुं, (उल्लूनां प्रजाः ।) चाकाशम् । इति हेमचन्द्रः ।

उल्लूपरं, क्ली, (उल्लं ह्लादीति । उल्ल + ह + अच् ।) तालम् । इति मेदिनी । ("तालं तालप्रमुखरम्" । इति वैद्यकशब्दमाला । वर्णाधि यथा,—

"उल्लूपरम् पर्णोदः वर्णयन्ति विशारदाः" । इति तार्किकाः पूर्णोक्तेन प्रथमाद्यात्मः ।) वर्णयन्तिशब्दम् । इति वैद्यकपरिभाषा ।

उल्लूपरः, पुं, (उल्लू + ह + अच् ।) उल्लूपरवृक्षः । स्वल्पमूल इति भाषा । तत्पर्यायः । अमृतवल्ली २ दयाद्रः ३ हेमदुग्धकः ४ । इत्यमरः । १ । ब्रह्मदारुः ५ । इति रत्नमाला । हेमदुग्धी ६ दयावल्लः ७ दयोल्लकः ८ । इति हेमचन्द्रमालायौ । दयावल्लः

उल्ल

९ दोरदलः १० गुडूचः ११ मेरोत्पत्रकः १२ इति भटाचरः । अस्य गुणः । उल्लूपरो हिमकषायो गुरुः पित्तकफापहः । मधुरस्तुरो वर्णं बलप्रीतिकरोऽपि । इति भावप्रकाशः ।

("उल्लूपरपर्णं पर्णं चूर्णितं वर्णमाचरेत् । संक्रिकेणाथवा सर्वमनुपानं सुखावहम्" । इति वैद्यक रसेन्द्रसारसंग्रहे मूत्राघातचिकित्सायाम् उल्लूपरप्रयोगे प्रशस्यम् । देशभेदे । गौड राष्ट्रेषु त्रिवेणि काट इति भाषा । अस्य । वर्णं सक्रिमिके वातम् । कुष्ठरोगनाशः । इति मेदिनी ।

उल्लूपरपर्णी, स्त्री, (उल्लूपरस्य पर्णमिव पर्णं यस्याः । दन्त्यौ वा । इति शब्दरत्नावली । (उल्लूपरपर्णी शब्दे उक्ता विशेषो ज्ञेयः ।)

उल्लूपः, पुं जी, (उल्लूपयतीत्य कृत्तिरिति । उल्लूप । मेला इति भाषा । फर्ज्जे ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

उल्लूपयी, स्त्री, (उल्लू + की + ङीष् ।) ब्रह्मयष्टिका । ओड़ा इति भाषा । (यथा वैद्यके । १ । १२६ ।

"गतो विश्वलोपूपने विरावस्तम्" ।

("ओड़ियं समारात्र समाप्तोपूपने प्रक्रिया" । इति पद्धतयः ।)

उल्लूपयी, त्रि, (उल्लू + की + अच् ।) ब्रह्मयष्टियां उल्लूपनामा । इत्यमरः । ("अर्थं समाप्तारिकाबद्धतापूपनिर्दिष्टेन वेदि" । इति पद्धतयः ।)

उल्लूपोमाला, त्रि, (उल्लू + की + आलच् ।) उल्लूपविशिष्टयमालाः । उल्लूपमालेत्य इत्यादि भाषा ।

उल्लूपेश, पुं, (उल्लू + की + अ । तथा उल्लूपं उल्लूपालिनां योगिनामधिपः ईशः प्रवर्तकः योगीश्वरत्वात् । यद्वा उल्लूपाद्यात्मकेशः । शिवः । इति मेदिनी ।

उल्ल, पुं, प्रभा । विलक्ष । इति मेदिनी । वर्णयं । सन्देहः । इति शब्दरत्नावली । (ऊर्ध्वं । ब० व्रीहिः ।)

उल्ल च, (उल्ल + क्त ।) वर्णयुक्तं । विलक्षा । प्रभा । वाक्यवत् । इति मेदिनी । (वर्णयं । वर्णयं । "विवेकवरतं उल्ल शास्त्रम्" । इति पद्धतयः "वर्णवत्तरात्रोक्तः स्वात् उल्ल शास्त्रं वर्णयं" । इति शास्त्रवाक्यः । "शेषो रक्तः विस्तरोदरः एवं एका" । इति उत्तरचरितं ।)

उल्ल, क्ली, (वि + ह्ल । उल्लविस्तृ शब्दरत्नं । तत्पुरुषवत्ता । ओड़ा इति भाषा । इत्यमरः । ऊर्ध्वं २ स्तृतम् ३ । इत्यमरः ।

उल्लय, पुं, मुनिविशेषः । स च अङ्गिरसः ३ पुत्रः । इति पुराणम् । ("वर्णवाहिरत्नय इवा ओर्ध्वं वर्णयं विस्तृतः । वर्णवाहिरत्नयम् वर्णयं इवाहम्" । इति मत्स्यपुराणे वास्तुविद्यायाम् ।)

उत्कलानुक, वै, (उत्कलाऽनुबन्धः) उत्कलति। इति विभाषोद्वेः। (दृष्टा मासे २।४८।)
"उत्कलानुकानुबन्धं ब्रह्मादाये ब्रह्मात्मम्" ।)
उत्कलानुका, [ङ्] वै, (उत्कलाऽनुबन्धा अनुका।) उत्कलति। इति भूतिप्रेरोक्षः।
उत्काशी, ब, (उत्क ब आशी ब अवयोः समाहारः।) दक्षिणः। विचारः। इति मेदिनी। विवस्वान्। इत्यमरः।
"एषा किल भेदेशी नाम। उत्काशी तेन दक्षुः। दक्षो वा राजको वा नो उत्काशीत्रि द्वाराणा" । इति च महाभाष्ये ३)
उत्काशीत्तिः, ङ्, उत्काशी। विवस्वान्। इत्यमरः। टीका। ("यदादयं विरश्मीनीह सर्वमुत्काशीत्तिः केन कारेण धातिं" । इति महाभाष्ये ३)
उत्क, वि, (उत्कर्षं सर्वो दक्षः। उत् + कन् ।) उत्कराः। उत्कामरक्षः। इत्यमरः।
"[तत् कृत्वा ते अरक्षदक्षं सर्व्वमेव मामलोकाः"। इति मेदिनी। ११। तथा कुमारे। ४।८६।
"सदमयरक्षिद्वालमामालोकः" ।)
उत्कर्ष, वि, (उत्कर्षः कटो यावरजं यावरजो वा दक्षः।) तीक्ष्णम्। इत्यन्तः। इति मेदिनी। विवस्मम्। इति इत्यरक्षावली। (दृष्टा रामायणे ६ काण्डे।
"यथाभूविश्वरामाला द्वारः कायाविदुत्कटाः। यावत्यो हुलिष्ठा विरेजुर्हनुमत्पुरद्वारः" ।)
उत्कर्ष, क्षी, दुक्षत्वम्। तैलपात्र इति ख्यातं इति केचित्। इत्यमरक्षावली। शारविनि। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा यजुर्वेदीयमन्त्रब्राह्मणे पूर्वभागे,
"तदुदपत्र दराद्दरात्स्य मद्रकोरत्नमनुपदत्" ।)
उत्कर्ष, ङ्, (उत्कर्षमादक्षे। उत्कर्षात् सार्थे अ-कोरक्षे दक्षः।) सरः। इति इत्यरक्षावली। संक्षिप्तसारवृत्तौ। इति दुर्गादासः। इत्यः। इति त्रिकाण्डशेषः।
उत्कर, क्षी, (उत्कर्षः कटो दक्षात्।) तैलपात्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः।
उत्कर, ङ्, (उत्कर्षः कटो दक्षः।) ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामन्तरालजातिविशेषः। जातिस्त्र दक्षः दर्शितः। तस्य चरितम्।
"व्यापारोऽपि च वर्णेन सम्बरेणेव दृश्यः। कर्मणश्चैव वर्णानां सम्बरोऽयमुदाहृतः" । इति हरिवंशपुराणे।
उत्करा, क्षी, (उत्कर + कटि + च + टाप्।) उत्करिका। इत्यमरः। तत्पर्यायः। (यथा अथवा उत्कराकीर्णवर्त्मा। इति भट्टिः। उत्कराकीर्णवर्त्मा। इति दुर्गादासः। "उत्कराकीर्णवर्त्मा" इति भरतः। "उत्कराकीर्णवर्त्मा" इति भरतः। "उत्कराकीर्णवर्त्मा" इति भरतः।)
उत्करिका, क्षी, (उत्कर + कटि + च + टाप्।) उत्करा। इत्यमरः। तत्पर्यायः।
"उत्करा उत्करिका च" इति भरतः।
उत्करिन्, वि, (उत्कर + इनि।) उत्करायुक्तः। इति भरतः।
उत्करी, क्षी, (उत्कर + कटि + च + ङीष्।) उत्करा। इत्यमरः। तत्पर्यायः।
"उत्करा उत्करिका च उत्करी" इति भरतः।
उत्करीय, वि, (उत्कर + कटि + च + छ।) उत्करायुक्तः। इति भरतः।
उत्कल, वि, (उत्कर्षः कटो दक्षः।) उत्कलायुक्तः। इति भरतः।
उत्कलिका, क्षी, (उत्कर + कटि + च + टाप्।) उत्करा। इत्यमरः। तत्पर्यायः।
"उत्करा उत्करिका च" इति भरतः।
उत्कलिन्, वि, (उत्कर + कटि + च + इनि।) उत्करायुक्तः। इति भरतः।
उत्कलिनी, क्षी, (उत्कर + कटि + च + ङीष्।) उत्करा। इत्यमरः। तत्पर्यायः।
"उत्करा उत्करिका च उत्करी" इति भरतः।
उत्कलीय, वि, (उत्कर + कटि + च + छ।) उत्करायुक्तः। इति भरतः।
उत्कल, वि, (उत्कर्षः कटो दक्षः।) उत्कलायुक्तः। इति भरतः।
उत्कलिका, क्षी, (उत्कर + कटि + च + टाप्।) उत्करा। इत्यमरः। तत्पर्यायः।
"उत्करा उत्करिका च" इति भरतः।
उत्कलिन्, वि, (उत्कर + कटि + च + इनि।) उत्करायुक्तः। इति भरतः।
उत्कलिनी, क्षी, (उत्कर + कटि + च + ङीष्।) उत्करा। इत्यमरः। तत्पर्यायः।
"उत्करा उत्करिका च उत्करी" इति भरतः।
उत्कलीय, वि, (उत्कर + कटि + च + छ।) उत्करायुक्तः। इति भरतः।
उत्कल, वि, (उत्कर्षः कटो दक्षः।) उत्कलायुक्तः। इति भरतः।
उत्कलिका, क्षी, (उत्कर + कटि + च + टाप्।) उत्करा। इत्यमरः। तत्पर्यायः।
"उत्करा उत्करिका च" इति भरतः।
उत्कलिन्, वि, (उत्कर + कटि + च + इनि।) उत्करायुक्तः। इति भरतः।
उत्कलिनी, क्षी, (उत्कर + कटि + च + ङीष्।) उत्करा। इत्यमरः। तत्पर्यायः।
"उत्करा उत्करिका च उत्करी" इति भरतः।
उत्कलीय, वि, (उत्कर + कटि + च + छ।) उत्करायुक्तः। इति भरतः।

हेमचन्द्रः। (आयमने यज्ञकर्मसम्पर्यरोधितम्। यथा माघः परिच्छेदे।
"उत्सृष्टयज्ञं ततो यज्ञोपवीतमाकुलं तथा।
प्रसारयद्भ्यां गगनं कर्मोच्छ्वासेन वै यथा" ॥ ६ ॥)

उत्सृज्य, स्त्री, (उत्+सृज+क्यप्+टाप्।) मुरा-वासजन्यद्रव्यम्। तत्पर्य्यायः। वारुण्यौ २ वारुणम् ३ मद्यम् ४ तत्पर्य्यायः। वारुण्यौ २ वारुणम् ३ मद्यम् ४ सुरा ५। इति शब्दचन्द्रिका। (सुराशब्दे उक्ता विवरणे ऽन्वेषम्।)

उत्सृत्तं, त्रि, (उत्+सृत+क्त।) ऊर्ध्वगतितम्। इति मेदिनी। २। उत्सृप्त इति भाषा।
("आत्रिणेः फलमूलानामेमेव वटजा यदि"। इति रघुवंशे। ।१६। विवरितः। यथा,—
"द्रौणादाय चिलयत्कवोलतलयाद्रिक्तताम्"। इति मेघदूते। ११६ ॥

उर्व्व, त्रि, (उत्तिष्ठ ऊर्व्व। उन्दी क्लेदने वक्तव्यमत्र क्तरिः। मुदविदेति यत्ने नत्वम्।) आर्द्र-वस्तु। हेमचन्द्रः।

उर्व्वरा, पुं, (उर्व्वरयति उर्व्वरयतीव वा तत्रि-त्यौ भूधाधः। पचाद्यच् कृत्वेति यत् वा।) कर्षेपुरा। कर्म्मारभम्। प्रेसरः। शिरोभूभम्। इत्यमरः। मलान्तरे त्रोवरशब्दोऽपि। ("त्रोवरं त्रिपतिः क्षितौ अवकरः स्त्री ने स्फुटेऽप्यामलि"। इति साहित्यदर्पणे। ९म परिच्छेदे।)

उत्सर्ग, क्लो, (उत्+सर्ग+घञ्।) मुक्तसंसर्गः। इत्यमरः।

उत्सर्ज्ज, त्रि, तत्रः। उत्सर्गः। परित्यक्तः। यातः। इति मेदिनी।

उत्सर्जिन्, त्रि, उद्गमिष्णुः। इति श्रीभागवतम्।

उत्सर्ज्य, त्रि, (अतिशयेन उत्सृष्टः। उत्+सर्ज+यत्।) अतिशयेन उत्सृष्टः। उत्+सर्ज+ण्यत्। प्रथमकर्म्मणीयान्। यद्वा उत्सार्य्यति तमु च्यु उत्सर्य्यते वा चन्द्रः। बोधयतीति वा बुद्धिः।) भद्रः। उत्सृष्टः। तत्पर्य्यायः। प्रधानं २ प्रमुखः ३ प्रवेकः ४ अनुत्तमः ५ मुख्यः ६ वर्य्यः ७ वरेण्यः ८ प्रवर्य्यः ९ अग्रवर्य्यः १० वराग्र्यः ११ अग्र्यः १२ प्राग्रहरः १३ प्राग्र्यः १४ अग्र्यः १५ अग्रीयः १६ अग्रियः १७। इत्यमरः। मुख्यः १८ व्याधीयः १९ तट्टीका। उत्तमस्यापि वर्ज्यस्य नीचोपदि मध्यमात्मनः। इति हैमीवेदेशः।
"उत्तमाहेवराज् इंसः काङ्क्षते वृत्तमात्मनि"। इति भट्टमाघटीते।)

मः, पुं, वैष्णवसम्प्रदायभेदः। तस्य लक्षणम्।
"दर्शितात्मसमर्थोऽपि उपचारपराक्षः"।
इति रसमञ्जरी। प्रियतमरसाद्यम्। स च अनौत्मकः। अस्मिन् मध्यमरोः सम्बन्धेऽप्यवाद्यः सम्भविष्यः सम्बन्धेऽप्यवाद्यः सम्बन्धेऽप्यवाद्यः। यत्रकङ्कटप्रभृतयो-भागा मनुष्याणाः इति श्रीभागवतम्। (उत्तमः-शब्दस्य राजः सम्बन्धेऽपि प्रयोगः। यथा, विष्णुपुराणे। १। १२। ३।
"तत्रोत्तमान्यराज्ञा सुरुचामुत्तमः सुतः" ॥)

उत्तमपत्नी, स्त्री, (उत्तमस्य पत्नी यस्याः।) उत्तमवत्+ङिप्+ङीप्।) पुत्रियवाद्यम्। इति

उत्तमर्ण, पुं, (उत्तमस्यमस्य। अत्यमाधमर्णे इति सूत्रे आधमर्ण्यशब्दे व्याख्यातिविशेषो द्रष्टव्यः।) ऋणग्राही। हमन्तः। महाजन इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ऋणदः २। इति शब्दाः।
("अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन बोधितः। दापयेत् धनिकस्याधमर्णमर्थं विभावितम्"। इति मनुः। ८। ४७ ॥)

उत्तमसंयुक्त, पुं, (उत्तमः संयुक्तो यस्मिन्।) सत्यक संग्रहभम्। तनु विशेषे परमार्थ्यो सह केशा-केशिपरस्परोभिन्नसत्यकविशेषपर्य्यायभेदः। इति भिताक्षरा।

उत्तमसाहस, पुं, (उत्तमः साहसोऽस्मिन्।) दण्डविशेषः। स तु साक्षीतियसाहसः। यथा साक्षीतियसाहसो दण्ड उत्तमसाहसः।
इति याज्ञवल्क्यः। साहसमनिमोऽपि। यथा, "यमाभो यत्र हते साजे प्रथमः साहसो स्मृतः। मध्यमः पञ्च विधेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः"।
इति मनुः।

उत्तमा, स्त्री, (अतिशयेन उत्कृष्टा। उत्+तमप्+टाप्।) उत्कृष्टा नारी। तत्पर्य्यायः। वरारोहा २ मत्तकाशिनी ३ वरवर्णिनी ४। इत्यमरः। मत्त-काशिनी ५। मत्तकाशिनी ६। इति तट्टीका। दुश्चिकाद्याः। इति मेदिनी। श्रीपतिरपि विका-भदः। अन्या लक्षणम्। अश्चित्तकारित्वादि विधे हितकारिणी। अन्यापेक्षा उत्तमा स्यः। इति रसमञ्जरी।

उत्तमाङ्ग, क्लो, (उत्तमं प्रधानमङ्गम्।) मस्तकं। इत्य-मरः। ("कचिद् दियुत्पन्नपुत्रोत्तमाङ्गः"। इति कुमारे ७।१३। "श्रौ पतङ्गपुरोगमाङ्गे"। इति कुमारे ७।१३। मुखम्। यथा, माघे १।६३। "उत्तमाङ्गोद्भवत्वाच्च ब्राह्मणैरेव धार्य्यताम्। सर्व्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणो गुरुरुच्यते"।
उत्तमाङ्ग मुखं इति तट्टीका।)

उत्तमारक्षी, स्त्री, (उत्तमश्चासौ रक्षी च।) इति राजनिर्घण्टः। (स्त्रीचरीशब्देऽस्या मुख्यारक्षि बोध्यम्।)

उत्तर, क्लो, (उत्+तृ+अप्।) मतिवाक्यम्। इत्य-मरः। अथ प्रति वाक्यी भाषा।
(यथा, माघे २। ९९।
"वचनस्य सदर्थं हिया क्रियमुत्तरम्"।
तस्य व्युत्पत्तिः।
"उत्तीर्य्यते निकीर्य्यते प्रकृतानियोऽनेन"।
तद्धः कथनम्।
"प्रश्नस्य यावत्य वाक्यसन्दिग्धमतिकूलम्। अवाक्यात्यमविरुद्धमुत्तरं तदिदो विदुः"।
तस्य भेदाः।
"सिद्धा व्यभिचारिणश्च व्यक्तसिद्धान्तं तथा। प्राप्तकालोत्तरान्योत्तरान्तरं शास्त्रोत्तरिमः"।
इति भारदः। (अथ उत्तरं नाम साधर्म्यादिदिष्टे वा हेतौ वैधर्म्यान्तरं वैधर्म्योपदिष्टे वा साधर्म्य-वचनं तथा हेतुप्रत्यभिधानविकारात् प्रतिवक्त्र हिधाविधैर्दुष्टाभासैर्व्यवचनं हिमविद्विरहितवर्त-

उत्तर उत्तर
मानाः। सीरात इति भाषा।
उत्तमर्ण, पुं, (उत्तमस्यमस्य। अत्यमाधमर्णे इति सूत्रे आधमर्ण्यशब्दे व्याख्यातिविशेषो द्रष्टव्यः।) ऋणग्राही। हमन्तः। महाजन इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ऋणदः २। इति शब्दाः।
("अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन बोधितः। दापयेत् धनिकस्याधमर्णमर्थं विभावितम्"। इति मनुः। ८। ४७ ॥)

उत्तमसंयुक्त, पुं, (उत्तमः संयुक्तो यस्मिन्।) सत्यक संग्रहभम्। तनु विशेषे परमार्थ्यो सह केशा-केशिपरस्परोभिन्नसत्यकविशेषपर्य्यायभेदः। इति भिताक्षरा।

उत्तमसाहस, पुं, (उत्तमः साहसोऽस्मिन्।) दण्डविशेषः। स तु साक्षीतियसाहसः। यथा साक्षीतियसाहसो दण्ड उत्तमसाहसः।
इति याज्ञवल्क्यः। साहसमनिमोऽपि। यथा, "यमाभो यत्र हते साजे प्रथमः साहसो स्मृतः। मध्यमः पञ्च विधेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः"।
इति मनुः।

उत्तमा, स्त्री, (अतिशयेन उत्कृष्टा। उत्+तमप्+टाप्।) उत्कृष्टा नारी। तत्पर्य्यायः। वरारोहा २ मत्तकाशिनी ३ वरवर्णिनी ४। इत्यमरः। मत्त-काशिनी ५। मत्तकाशिनी ६। इति तट्टीका। दुश्चिकाद्याः। इति मेदिनी। श्रीपतिरपि विका-भदः। अन्या लक्षणम्। अश्चित्तकारित्वादि विधे हितकारिणी। अन्यापेक्षा उत्तमा स्यः। इति रसमञ्जरी।

उत्तमाङ्ग, क्लो, (उत्तमं प्रधानमङ्गम्।) मस्तकं। इत्य-मरः। ("कचिद् दियुत्पन्नपुत्रोत्तमाङ्गः"। इति कुमारे ७।१३। "श्रौ पतङ्गपुरोगमाङ्गे"। इति कुमारे ७।१३। मुखम्। यथा, माघे १।६३। "उत्तमाङ्गोद्भवत्वाच्च ब्राह्मणैरेव धार्य्यताम्। सर्व्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणो गुरुरुच्यते"।
उत्तमाङ्ग मुखं इति तट्टीका।)

उत्तमारक्षी, स्त्री, (उत्तमश्चासौ रक्षी च।) इति राजनिर्घण्टः। (स्त्रीचरीशब्देऽस्या मुख्यारक्षि बोध्यम्।)

उत्तर, क्लो, (उत्+तृ+अप्।) मतिवाक्यम्। इत्य-मरः। अथ प्रति वाक्यी भाषा।
(यथा, माघे २। ९९।
"वचनस्य सदर्थं हिया क्रियमुत्तरम्"।
तस्य व्युत्पत्तिः।
"उत्तीर्य्यते निकीर्य्यते प्रकृतानियोऽनेन"।
तद्धः कथनम्।
"प्रश्नस्य यावत्य वाक्यसन्दिग्धमतिकूलम्। अवाक्यात्यमविरुद्धमुत्तरं तदिदो विदुः"।
तस्य भेदाः।
"सिद्धा व्यभिचारिणश्च व्यक्तसिद्धान्तं तथा। प्राप्तकालोत्तरान्योत्तरान्तरं शास्त्रोत्तरिमः"।
इति भारदः। (अथ उत्तरं नाम साधर्म्यादिदिष्टे वा हेतौ वैधर्म्यान्तरं वैधर्म्योपदिष्टे वा साधर्म्य-वचनं तथा हेतुप्रत्यभिधानविकारात् प्रतिवक्त्र हिधाविधैर्दुष्टाभासैर्व्यवचनं हिमविद्विरहितवर्त-

उत्तर उत्तर उत्तर
एवार्थो इति प्रकृतः परो वृत्तस्य हेतुविधर्म्मको विकारः। तथा प्रतिदृष्टान्तधर्म्मानुज्ञा दार्ष्टान्तो दोष-प्रत्यवने हेतूपपत्त्यै विकल्पोपपत्तिसंशयो इति। इतस्त्वसंदर्भप्रकरणम्। इति चतुर्वे विमानस्थानेऽष्टमोऽध्यायः)

उत्तरः पुं, विराटराजपुत्रः। इति हेमचन्द्रः। (एषा महाभारते। मोहरमसंज्ञे ३१।१२ "उत्तरं वीरं रथोत्तमं क्षितम्"। तथैव ३० "महोत्तरो-जाल तरुण मद्रुत्")। (सभामस्थानभेदे-भेदः। यथा, "रथिकाभोत्तरो विरिः"। इति रामायणे। उत्तरपरि संज्ञारणाद्रयं इति भाषायाः शिखः। इति। मारवे ।१२।१८।१९।)

उत्तरः, त्रि, (उत्तरिष्ठ ऊर्ध्वः। उत्+तरप्। ऊर्ध्वः। उत्तरोधो। (यथा, रामायणे।
"उत्तरे माल्यवोत्तरे हिमवर्णं त्रिशोभवम्"।
उत्तमः इति मेदिनी। अमरश्च। (यथा। भट्टः। यथा, रघु १९।०।
"यथा दर्शयन्नियो दरेषो, अर्थोत्तरः मध्यमावसर्वे"।
"अधमर्णोत्तरे राज्ञि कालदुर्विपाकतरः"। इति महाभारतम्)। ५ अवरम्।
("दिवं व्यधत्त कर्मभ दिवा भवति यद्मो। रात्रि मात्यवाप्नोति नरोधो वह रघुनरम्"। इति मनुः। ८। १२९।)

उत्तरकाण्ड, पुं, (उत्तरः काण्डो) ग्रन्थविभागः गोरुकाण्ड। इति मेदिनी।
"वरमासानिशोत्पुल्लकाण्डं वरमं। सकाण्डपुरुरो मौक्ष काण्डं वृक्षेषु वर्त्तकः"।

उत्तरकुरु, स्त्री, (उत्तरः कुरुः) स्वर्गीयः वर्ष-वर्षोत्तरतवर्षविशेषः। इति विकाण्डशेषः।
("विजिय य प्रागुत्तरकुरुगुरान् कुरुकरुण्यं वह वारणैरवम"।
इति किरातार्जुनीये। १। ५५।)

उत्तरकोशला, स्त्री, (उत्तरे स्थिता कोशला।) अयोध्यानगरी। इति विश्वप्रकाशः।
("विष्णुरुक्तगरुत्मतरयोध्यान्त सर्वसिद्धय समाधिरवेदिकृतः"।
इति रुद्रः ८।१।
"वसुधाने ह्य ततो मधुपारी रघुवंशे च मरोत्तरकोशला"।
इति जटाधरः।)

उत्तरक्रिया, स्त्री, (उत्तरा अन्तिमा क्रिया।) अन्ये-ष्टिक्रिया। सांवत्सरिकश्राद्धादिकियाकलापः। यथा, "ऐते पिण्डमयाः प्रेतास्तेषां वर्द्धनकारणात्। विधेयेत्तरा क्रियाः पिण्डा ओदनेन तु सर्वदा"।
इति विष्णुपुराणम्।

उत्तरङ्ग, त्रि, (उत्तर+अन्+अङ्।) दारोहक। इति हेमचन्द्रः। उत्तरङ्ग इति भाषा।
"प्रथमद्वीप्त वार्दिनादारिवर्ग हो
आरोहरो द्रोक्ष इत्योक्तः"। इतिरङ्गशब्दे।

उत्तरङ्ग, क्लो, (उत्+तृ+अङ्गम्।) वस्त्रोत्तरम्। उत्तरक इति भाषा।

उत्तरत, [न्] अ, (उत्तर + सार्वै० + अनसुच् ।) उत्तरशरीरकात्मा । इति रावणकुटः । उत्तर शब्दे इति भावा । (यथा, रामायणे । १६५ । अयोध्ये ।

"दक्षिणादेहु दर्भेषु हुत्वा चोत्तरतः शिरः । तमेवानुस्मरिष्यन्ति सर्वे मेविहिंसमूर्तिं" ॥)

उत्तरसार, क्ली, (उत्तरमयं सारं ।) उत्तरशीरम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

उत्तरस्थ, ति, (उत्तरे तिष्ठति ।) विचारसिद्धान्तः । समाधानम् । तत्पर्य्यायः । सिद्धान्तः समाधिः प्रतिज्ञा । इति विश्वप्रकाशः । सिद्धान्तानुकूलयोक्तयः । इति स्मृतिः । यथा माघे । ("प्रायश्च उत्तरस्थानेनिर्मुत्तरवचनं" ।१४।५।)

उत्तरस्थान, ति, (उत्तरं थानं ।) चतुर्थादयश्चत्वारोऽर्थसंशयेषवः । (उत्थाय वक्ष्यन्ति ।

"पूर्वपक्षः स्मृतः थानं द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः" ।) उत्तरम् । इति मेदिनीकरः ।

उत्तरस्थानु, क्ली, (उत्तरं थानुवत् ।) अधिकारिनिर्देशिनिश्चयात्मकोत्तरावयवलक्षणम् । यथा चरके, ।

"उत्तरस्थानमत्रोक्तं निदानं व्याधिलक्षणम् । भेषजं भेषजीयानां विधिः सिद्धिः फलं तथा" ॥

इति कविराजः । उत्तरस्थानमत्रोक्तं निदानं व्याधिलक्षणम् । भेषजं भेषजीयानां विधिः सिद्धिः फलं तथा" ॥ इति रोगिकाटीका । यथा भावप्रकाशे ।

"यत्र तु रोगोत्पत्तिकारणं व्याधिलक्षणं भेषजं भेषजीयानां विधिः सिद्धिः फलं तथा" ॥ इति रोगिकाटीका । यथा भावप्रकाशे ।

"यत्र तु रोगोत्पत्तिकारणं व्याधिलक्षणं भेषजं भेषजीयानां विधिः सिद्धिः फलं तथा" ॥ इति रोगिकाटीका । यथा भावप्रकाशे ।

उत्तरस्थ, ति, (उत्तरे तिष्ठति ।) विचारसिद्धान्तः । समाधानम् । तत्पर्य्यायः । सिद्धान्तः समाधिः प्रतिज्ञा । इति विश्वप्रकाशः । सिद्धान्तानुकूलयोक्तयः । इति स्मृतिः । यथा माघे । ("प्रायश्च उत्तरस्थानेनिर्मुत्तरवचनं" ।१४।५।)

उत्तरस्थान, ति, (उत्तरं थानं ।) चतुर्थादयश्चत्वारोऽर्थसंशयेषवः । (उत्थाय वक्ष्यन्ति ।

"पूर्वपक्षः स्मृतः थानं द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः" ।) उत्तरम् । इति मेदिनीकरः ।

उत्तरस्थानु, क्ली, (उत्तरं थानुवत् ।) अधिकारिनिर्देशिनिश्चयात्मकोत्तरावयवलक्षणम् । यथा चरके, ।

"उत्तरस्थानमत्रोक्तं निदानं व्याधिलक्षणम् । भेषजं भेषजीयानां विधिः सिद्धिः फलं तथा" ॥

इति कविराजः । उत्तरस्थानमत्रोक्तं निदानं व्याधिलक्षणम् । भेषजं भेषजीयानां विधिः सिद्धिः फलं तथा" ॥ इति रोगिकाटीका । यथा भावप्रकाशे ।

"यत्र तु रोगोत्पत्तिकारणं व्याधिलक्षणं भेषजं भेषजीयानां विधिः सिद्धिः फलं तथा" ॥ इति रोगिकाटीका । यथा भावप्रकाशे ।

उत्तरस्थ, ति, (उत्तरे तिष्ठति ।) विचारसिद्धान्तः । समाधानम् । तत्पर्य्यायः । सिद्धान्तः समाधिः प्रतिज्ञा । इति विश्वप्रकाशः । सिद्धान्तानुकूलयोक्तयः । इति स्मृतिः । यथा माघे । ("प्रायश्च उत्तरस्थानेनिर्मुत्तरवचनं" ।१४।५।)

उत्तरस्थान, ति, (उत्तरं थानं ।) चतुर्थादयश्चत्वारोऽर्थसंशयेषवः । (उत्थाय वक्ष्यन्ति ।

"पूर्वपक्षः स्मृतः थानं द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः" ।) उत्तरम् । इति मेदिनीकरः ।

उत्तरस्थानु, क्ली, (उत्तरं थानुवत् ।) अधिकारिनिर्देशिनिश्चयात्मकोत्तरावयवलक्षणम् । यथा चरके, ।

"उत्तरस्थानमत्रोक्तं निदानं व्याधिलक्षणम् । भेषजं भेषजीयानां विधिः सिद्धिः फलं तथा" ॥

इति कविराजः । उत्तरस्थानमत्रोक्तं निदानं व्याधिलक्षणम् । भेषजं भेषजीयानां विधिः सिद्धिः फलं तथा" ॥ इति रोगिकाटीका । यथा भावप्रकाशे ।

"यत्र तु रोगोत्पत्तिकारणं व्याधिलक्षणं भेषजं भेषजीयानां विधिः सिद्धिः फलं तथा" ॥ इति रोगिकाटीका । यथा भावप्रकाशे ।

उत्तरस्थायी, [न्] त्रि, अवस्थानविशेषात् परिभाषतो लोहितो वा सर्वः प्रकोपित कर्त्तिया आक्रोते वा सर्वः तथाच भावरः ।

"लोहितमाहि च लालं सर्वत्र परिभावनम् । अवस्थात् आरक्षाद्यादि च लालसर्वत्रः" ।

इति वक्षरारत्नम् । परस्थायी इति भावा ।

उत्तरस्थाक्ष वि, (उत्तरः लाक्षः ।) लाक्षक-सदृशः । लक्षारी ।

उत्तरा, स्त्री, (उत्तर + टाप् ।) विराटराजकन्या लाभिमन्युपत्नी । इति मेदिनी । (यथा महाभारते १ । २१४ । ४ ।

"स तत्र मध्ये संदृष्ट्वा मुक्तकेशीं तपस्विनीम् । उत्तरामब्रवीत् प्रश्नं किमर्थं रुदसीति च" ॥)

उत्तरा दिक् । तत्पर्य्यायः । कौबेरी २ वैरी ३ उदीची ४ । इति शब्दरत्नावली । (यथा महाभारते २ । दिग्विजयपर्व्वणि ६८ । १० ।

"वर्षं स एवमाजो विजिग्ये दिशमुत्तराम्" ॥)

अस्या दिशो धिष्ण्यिता कुबेरः सर्वदेवधिष्ण्येशः राक्षसश्च । यथा, समरदीपः ।

"मेवसिंहश्चमुः साध्यो दक्षिणस्यान्तु तस्करे । प्रतीच्यां तस्करे घोरो उदीच्यां तस्त्र रुद्रे" ।

उत्तरात्, अ, (उत्तरात्यर्थस्त्रियातिः इति उत्तरादिशब्दात् ।) उत्तरा दिशि । इत्यमरटीकायां रामकुटः । (यथा, ऋग्वेदे ८ । ६ । ६ ।

"या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु । उतान्तरिक्षे बहुधा बभूथ तासु नो धेहि भेषजं सुवीर्यं" ॥)

उत्तराधिकारी, [न्] त्रि, (उत्तरं दुर्लभमधिकारमाश्रयत्वात् अधिकारीति दुर्लभाधिकारयुक्त आ व्यवहारीति । उत्तर + अधि + कृ + णिच् ।) परमाधिकारिकः प्रधानाधिकारी । दायादः । औत्तरिक इति हारावली भाषा । (परमधिकारा-धिकारिको दायभाजकश्चेत् दायभाक् ।)

उत्तराभाद्र, ति, (उत्तरभाद्र इव आकारो यस्य । कप् + भाव + अच् ।) पूर्वभाद्रपदः । तत्रा च व्याकारः ।

"पूर्वोत्तरा तत्समसमन्वयमाद्रपदे च । एवैवरेवत्यादेव तथ रेवतीवर्त्तते" ।

इति वक्षरारत्नम् ।

उत्तरार्द्ध, क्ली, (उत्तरा उत्तरदा अर्द्धं दुर्लभं ईश्वरम् । दुर्लभरत्नाधिकारीति यावत् ।) दुर्लभ उत्तरदिग्भवराज्ञः । न तु आकाशवस्त्रादा आर्द्धा इति रेवतकः । (रेवतः वर्त्तमानः । "तत्रोत्तरार्द्धसंज्ञायां उत्तराधरात्रः । वर्त्तमानं तदेव स्यात् वस्त्रात्रा रविसंक्रमः" । "वस्त्रादिसंक्रमे पूर्वा वर्त्तमानो वस्त्रवः" । इति स्मृतिः ।) दुर्लभ अद्यत ६१ । "उत्तरार्द्धात्रवर्त्तेन वस्तुनो वस्त्रवः" । "उत्तरार्द्धस्य वस्त्रवो दक्षिणस्यान्तु वस्त्रवः" । "उत्तरार्द्धस्य वस्त्रवो दक्षिणस्यान्तु वस्त्रवः" । इति स्मृतिः । "उत्तरार्द्धस्य वस्त्रवो दक्षिणस्यान्तु वस्त्रवः" ।

"दक्षिणादक्षिणेनैव विदारस्वयुत्तरम् । अदानस्य तदा दत्तं तथा उत्तरिकं स्मृतम् । दक्षिणं दुर्लभदेवीसंज्ञकस्यार्थमात्रकम् । अदिवसदत्तं कौशलं दुर्लभं दुर्लभं सुतः । तिलं कलाः कदुवो वस्त्रियो च दत्तं कलाय । तस्मादात्रमात्रेण" । इति स्मृतिः । "तत्र रोगोत्पत्तिकारणं व्याधिलक्षणं भेषजं भेषजीयानां विधिः सिद्धिः फलं तथा" ॥ इति रोगिकाटीका । यथा भावप्रकाशे ।

"यत्र तु रोगोत्पत्तिकारणं व्याधिलक्षणं भेषजं भेषजीयानां विधिः सिद्धिः फलं तथा" ॥ इति रोगिकाटीका । यथा भावप्रकाशे ।

उत्तरायण, क्ली, (उत्तर + अयन ।) उत्तरदिग्गमनम् । इत्तरदिग्गमनकालः । तत्पर्य्यायः । उदगयनं २ । तत्र दक्षिणायनं ३ । इति जटाधरः । (यथा, भागवते । ५ । २१ । ३ ।

"उत्तरायणमारभ्य दक्षिणं यावदन्तरम् । दिनेन दक्षिणेनैव समं रात्र्या प्रमीयते" ॥)

उत्तरायणी, स्त्री, (उत्तरायण + ङीप् ।) उत्तरायण-संक्रान्तिः । इति हेमचन्द्रः ।

उत्तरायणी, स्त्री, (उत्तरा + अयन + ङीप् ।) उत्तरदिग्गमनम् । इत्तरदिग्गमनकालः । तत्पर्य्यायः । उदगयनं २ । तत्र दक्षिणायनं ३ । इति जटाधरः । (यथा, भागवते । ५ । २१ । ३ ।

"उत्तरायणमारभ्य दक्षिणं यावदन्तरम् । दिनेन दक्षिणेनैव समं रात्र्या प्रमीयते" ॥)

उत्तरायणी, स्त्री, (उत्तरा + अयन + ङीप् ।) उत्तरायण-संक्रान्तिः । इति हेमचन्द्रः ।

उत्तरायणी, स्त्री, (उत्तरा + अयन + ङीप् ।) उत्तरदिग्गमनम् । इत्तरदिग्गमनकालः । तत्पर्य्यायः । उदगयनं २ । तत्र दक्षिणायनं ३ । इति जटाधरः । (यथा, भागवते । ५ । २१ । ३ ।

"उत्तरायणमारभ्य दक्षिणं यावदन्तरम् । दिनेन दक्षिणेनैव समं रात्र्या प्रमीयते" ॥)

उत्तरायणी, स्त्री, (उत्तरा + अयन + ङीप् ।) उत्तरायण-संक्रान्तिः । इति हेमचन्द्रः ।

उत्ता

इति भाषा। (ऊर्द्धवत्)। यथा,
"उत्तानपाणिरध्वस्थैर्विश्रान्तः
प्रकुमारात्रीतवित्तवान्धवे"।
इति कुमारे, ३।६६। तथा, माघेऽपि।
"विदधाति तदुत्तानं हस्तं विधाय विसर्जयेत्"।
"उत्तानं शेषनाभ्यूर्द्धमित्यजावनाहनैः।
विरेकान्यामये" शेषमानैर्मेलीरनाचरेत्"।
इति चिकित्सायां वार्विरेचनाधिये वाग्भटेनोक्तं।
"उत्तानस्य प्रसृतस्य कांक्षां वा तामवामवम्"।
नाभौ विधाय धारामु शीतादाहनिवारणम्"।
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयोऽध्यायः।

उत्तानक, पुं, (उत्+तन+ण्वुल्।) उत्तानहस्तः।
इति रत्नमाला। (उत्तानाश्चेष्टेष्व विशेष उक्तः॥)

उत्तानपक्व, पुं, (उत्तानं ऊर्द्धमुखं पर्व यस्य।) बंशकोद्भवं अन्नं। रक्षेदत्यक्षेत्रः इति राजनिर्घण्टः।

उत्तानपाद, पुं, (उत्तानः उन्नतः पादः यस्य सः।) राजविशेषः। स तु सावर्णमनुपुत्रः इति पुराणम्। (यथा, विष्णुपुराणे १।१३।
"ध्रियतेत्तानपादो मे सावर्णमनुवत्सल तु।
हो पुत्रौ समकालीनौ प्रभौ को वर्णितौ तव"॥)

उत्तानपादज, पुं, (उत्तानपादात् जायते या।) उत्तानपाद+जन्+ड।) उत्तानपादराजपुत्रः। तत्पर्यायः। ज्योतीरथः २ ध्रुवोत्तरः ३ ध्रुवः ४। इति हारावली। (उत्तमः। ध्रुवः, विष्णुपुराणे १।१२।
"तयोरुत्तानपादस्य हर्यधामुत्तमः सुतः।
अभीष्टवामभूत्तस्मात् पितृवत्सलतालः।२।
सुनीतिर्नाम या राज्ञस्तस्याभूत्तनयाद्वयी किल।
सा नातिप्रीतिमांस्तस्यां तस्यां भर्तुर्ध्रुवः सुतः।३।)

उत्तानप्रज्ञ, त्रि, (उत्तानं प्रज्ञं प्रज्ञानं यस्य सः।) विद्वत्संन्यासमिति यत्नः।) अल्पज्ञानिः। तत्पर्यायः। किंमाः २ अल्पज्ञः ३ अल्पधीः ४। इत्यमरः। उत्तानप्रज्ञः।

उत्तापः, पुं, (उत्+तप्+घञ्।) तेजः। उष्णः। सन्तापः। इति, त्रिलोपदेशः।
"प्रभावः सर्वतेजोभासुतापः प्रभवः किल"॥)

उत्तारः, त्रि, (उत्+तृ+घञ्।) अक्षान्। तत्पर्यायः उत्तीर्णः २ उद्धृतः ३ उत्तारः ४। इति भटाधरः। (यथा प्रबोधचन्द्रोदये।
"संसारसागरोत्तारस्तदिदा"। वसनम्। इति प्रायश्चित्तविवेकादरः।

उत्तारी, [न्] त्रि, (उत्+तृ+णिच्।) भयकः। इति मुग्धबोधोणादिः।

उत्ताल, त्रि, (उत्+तल+घञ्।) उत्कटः। श्रेष्ठः। विस्तारवान्। इत्यमरः। इति मेदिनी।
"अतद्गुणसंविज्ञानमतिशयोक्तिरुदाहृता।
प्रायाणं ह्यधरसेनीत्यासवमदोत्तमम्"।
इति काव्यादिशास्त्रदे २८१ १९६।
"यद्योत्तमप्रतिमातद्गुणसंज्ञोऽन्यस्तु
उत्तालाकारके गभीरपदत्वः तुल्यां सरिन्नदाम्।"
इति उत्तरचरिते। दण्ड आदौ। लरिता। इति हेमचन्द्रः।

उत्ता

उत्तालैं, त्रि, (उत्+तृ+णल्।) शुद्धम्। वाद्यतम्।
("तुम्बोत्तालैर्व्यापि प्रकटितकृतालैश्चतमयो
रमेशाहोत्रो न हि मयति कर्त्ता मतवतः"।
इति पद्यसंग्रहे १८ ।)

उत्तुङ्ग, त्रि, (उत् अतिशयेन तुङ्गः।) उच्चः। इति भटाधरः।
("उत्तुङ्गपेण्डरक्षितवादयां
वाक्यं कालोऽपि यमनाभवने सपक्षः"।
इति उद्भटः। उन्नतः। "पीनोत्तुङ्गपयोधरेति सुखाभोगेति सुभावितः"। इति भर्त्तृहरिः १। ७२ ।)

उत्तुम्प, पुं, (उत्+तुम्+घञ्+मुम्।) प्रेरणा। व्यापकरणम्। (तीक्ष्णीकरणम्। यथा, "व्याकृतोत्तम्पया मधीनाम्"। इति माघे।)

उत्तेजित, त्रि, (उत्+तिज्+णिच्+क्त।) अभ्यक्तयुक्तितः। सा च मथोक्तेन या प्रीतिः। तत्पर्यायः। रेक्तितम् २। इति हेमचन्द्रः। प्रेरिते त्रि।

उत्तेरित, त्रि, (उत्+तृ+क्त।) अभ्यक्तमतितः। तत्पर्यायः। उपकर्णं २ व्याकलितकम् ३। इति हेमचन्द्रः। (तथा चोक्तः,—
"उत्तेरितोत्तेरितेतरोत्तरो न प्रत्यक्षितं न पश्चात्"।

उत्तोलनं, क्ली, (उत्+तुल्+ल्युट्।) ऊर्द्धकरणम्। तोलः। इति माधवः।

उत्थक्ष, त्रि, (उत्+थक्ष+घञ्।) परिक्षान्। ऊर्द्धक्षिप्तः। विदक्षः।

उत्थान, क्ली, (उत्+स्था+ल्युट्।) सैन्यम्। युद्धम्। यौवनम्। इत्यमरः। उत्थानम् (यथा रामायणे ४।
"मम धर्मार्थसंयुक्तान्नं न कामसोर्धसंक्षितम्"।
उद्यमः। (अभ्युदयः। यथा रघुवंशे। ४।१९।
"दिनप्रयोगमाह विदेहयुग्म-
मिन्दुं क्षयोत्थानमिवेक्षमाणे"।
कर्म। व्याकरणम्। आरम्भम्। वेश्मः। (ग्रहाद्यर्थ-निमित्तो चेष्टा। यथा मनुः ८। १९६।
"मातृस्वसामिश्रसाधां पण्डयानं मनोरमम्।
न प्रशस्तां विवर्णं पिता दद्यात् कथञ्चन"॥)
मनोव्यथा। इति हेमचन्द्रः। वसनम्। तनु वस्त्रम्। सैन्यं चिन्ता च। सन्निधिः। उपविष्टः। इत्यमरभरतौ। (यथा ज्ञानसंकल्पः। उत्तम इति भाषा। (यथा ज्ञानसंकल्पे २ अङ्के।
"नेत्रकोटर-लग्नोरः नयु मध्यप्रदानमोर्यं वदः"॥) यथा च, "स्थिरं स्थायी विरोधस्तं सम्यायां परिकर्मणम्। अन्यच्च भावरोगेऽपि हारयामेव कारयेत्"। इति तिथितत्त्वम्। (उत्सर्गोक्तम्। मरणान्तारं उत्तर्गोक्तम्। यथा भट्टाभारते।
"स चापि वरमालां विदुरवत्यामासायत्"॥)

उत्थापिका, स्त्री, (उत्थापन+कुत्+प्रत्ययान्त

उत्प

या स्त्रीजाती। काव्यं नाटकं चोरीप्रकाशे वाराणस्यां दोषनिर्णयं विद्वान् उपविष्टः। वाचिकाभूमिकायां। अथ विस्तारम्। इत्यं विश्वे रेवतमहाराजां द्वारकाम्। इत्यं रैवतमहाराजां द्वारकाम्। इत्यं रैवतमहाराजां द्वारकाम्। द्वारकामहाराजां रैवतकोपवनं। सौभाग्यसात्यानसमितौ रैवतकारपरीक्षे। इत्यादि वेश्यानां द्वारां सन्धानं विभुं वंदुम्।
ॐ "नमोऽस्तुरेरेनिभूतायै
अमावविभिन्नितस्वरूपिणे।
प्राणा तरेरं विश्व कौमुदाल्या
नाथाय नाथाय च योगनाय।
मेधा अता निर्मल बद्ध चक्षु-
धारयात्मनि च योगनाय।
कर्मं ददातीति च पुष्पतेति-
योगाय नाथाय च योगनाय"।
इति।

"उत्तिष्ठोत्तिष्ठ योगिन्द्र मा चिरं निरसे नरे।
त्वया चोत्थितमात्रेण उत्तिष्ठं भूरसस्तरम्"।
इति श्रुतेः। इति हारावली। (यथा,
उत्थापन, क्ली, (उत्+स्था+णिच्+ल्युट्।) उत्थानम्। उत्थापितम्। (यथा,
"उत्थापितं जगत्सर्वं तत्क्षणात्।
इति कथासरित्सागरे। रौहिणीये।)

उत्थापित, [न्] त्रि, (उत्+स्था+णिच्+क्त।) उत्थानकारी। उत्थितम्। (यथा,
"तस्याहं रक्षणार्थाय मयोत्थापितः"।
इति रघुः। ८। ९३। इति भोजराजः। १। १।
"अत्यन्तरिपि बोधार्थं बहुभक्तुपन्थिन्"॥)

उत्थापिनी, स्त्री, (उत्+स्था+णिच्+ङीप्।) उत्थापनम्। तत्पर्यायः। उत्थापिका २ अवस्थापनी ३ उद्धरणी ४। इत्यमरः। संहारः ५ अवहारः ६ आहारः ७। इति भरतः। (यथा ८ अङ्के ९ अङ्कः १२ अङ्कः ९२। इति ज्ञानसंकल्पः।

उत्प

(इषा अनु०। कादि०।
"उत्कण्ठितास्मि पुष्पा कथितोर्वि निरीक्षण"।)
(लक्षणान्विते चाभिधेये। इषा, सन्विते विद्यमानस्य इदमादिभिस्त्र एव उत्पत्तिर्यदा तदैव चाऽऽकारा विद्यमानतां तदानीं चाभिधेय एवोत्पत्तिरित्युक्ता।)

उत्पत्र, त्रि, (उत्+पद्+क्त+इ।) उत्पत्तिविशिष्ट। जात। उद्भूत।

उत्पत्ति, स्त्री, (उत्पद्यतेऽसौ। पद द्रव्यादयश्च।) लोकप्रसिद्ध। कुशोधिका। इति त्रिका। प्रथमा। इति मेदिनी। उत्पद्यतेऽस्मात्। तत्र प्रथमकुशादि। तत्पर्यायः। कुशपत्रम्। २ इक्षवाट। कुशस्तम्ब। इति शब्दरत्नावली। ३ कुशेशयम्। इति शब्दरत्नावली। (यथा रघौ ३।३६। "अवतारं कथमात्मनि वत्स्यन्ति"। तस्य सुता। कथाप्रसङ्गः। प्रसङ्गम्। इतीवम्। विस्तरवचनविन्यास। इति शब्दरत्नावली। अनुप्रसङ्गिकम्। कोऽपि प्रति विशेषे भावा। तत्पर्यायः। अनुक्रमम्। २ इति हेमचन्द्रः। ३ क्रमसन्दर्भः। ४ निधाप्यम्। ५ अव्ययम्। ६ क्रमसन्दर्भः। ७ अव्ययम्। ८ विधानक्रियाविशेषः। ९ कार्यविशेषः। १० कार्यविशेषः। ११ आरम्भः। १२ निर्माणम्। १३ निष्पादनम्। १४ अव्ययम्। १५ क्रियाविशेषः। १६ कार्यविशेषः। १७ कार्यविशेषः। १८ कार्यविशेषः। १९ कार्यविशेषः। २० कार्यविशेषः। २१ कार्यविशेषः। २२ कार्यविशेषः। २३ कार्यविशेषः। २४ कार्यविशेषः। २५ कार्यविशेषः। २६ कार्यविशेषः। २७ कार्यविशेषः। २८ कार्यविशेषः। २९ कार्यविशेषः। ३० कार्यविशेषः। ३१ कार्यविशेषः। ३२ कार्यविशेषः। ३३ कार्यविशेषः। ३४ कार्यविशेषः। ३५ कार्यविशेषः। ३६ कार्यविशेषः। ३७ कार्यविशेषः। ३८ कार्यविशेषः। ३९ कार्यविशेषः। ४० कार्यविशेषः। ४१ कार्यविशेषः। ४२ कार्यविशेषः। ४३ कार्यविशेषः। ४४ कार्यविशेषः। ४५ कार्यविशेषः। ४६ कार्यविशेषः। ४७ कार्यविशेषः। ४८ कार्यविशेषः। ४९ कार्यविशेषः। ५० कार्यविशेषः। ५१ कार्यविशेषः। ५२ कार्यविशेषः। ५३ कार्यविशेषः। ५४ कार्यविशेषः। ५५ कार्यविशेषः। ५६ कार्यविशेषः। ५७ कार्यविशेषः। ५८ कार्यविशेषः। ५९ कार्यविशेषः। ६० कार्यविशेषः। ६१ कार्यविशेषः। ६२ कार्यविशेषः। ६३ कार्यविशेषः। ६४ कार्यविशेषः। ६५ कार्यविशेषः। ६६ कार्यविशेषः। ६७ कार्यविशेषः। ६८ कार्यविशेषः। ६९ कार्यविशेषः। ७० कार्यविशेषः। ७१ कार्यविशेषः। ७२ कार्यविशेषः। ७३ कार्यविशेषः। ७४ कार्यविशेषः। ७५ कार्यविशेषः। ७६ कार्यविशेषः। ७७ कार्यविशेषः। ७८ कार्यविशेषः। ७९ कार्यविशेषः। ८० कार्यविशेषः। ८१ कार्यविशेषः। ८२ कार्यविशेषः। ८३ कार्यविशेषः। ८४ कार्यविशेषः। ८५ कार्यविशेषः। ८६ कार्यविशेषः। ८७ कार्यविशेषः। ८८ कार्यविशेषः। ८९ कार्यविशेषः। ९० कार्यविशेषः। ९१ कार्यविशेषः। ९२ कार्यविशेषः। ९३ कार्यविशेषः। ९४ कार्यविशेषः। ९५ कार्यविशेषः। ९६ कार्यविशेषः। ९७ कार्यविशेषः। ९८ कार्यविशेषः। ९९ कार्यविशेषः। १०० कार्यविशेषः।

उत्पा

आत्मा सुता। हिमवम्। तिलकम्। रहामदक्षिणाग्निम्। दानवकालदत्तात्मजसिद्धमातृकाविशेषः। तस्या बोधयिता। साधुत्वम्। कल्याणम्। हिमवम्। सुहृत्त्वम्। इति शब्दरत्नावली।

उत्पली, स्त्री, नृपपत्नी। इति मेदिनी। नुकिन्। चाटुता इति भाषा।

उत्पर्ण, त्रि, (उत्+पृ+क्त।) कृतविभागं परिचमधेन शस्त्रेरवयुक्तेषकम्। तच्च क्रमः "पश्चिमदक्षमे वामकलाशसिक्तकुशे मूले दक्षिणकलाशसिक्तकुशाग्रे उत्तराग्रकुशाग्रे प्रक्षेपेण तदीमेनोत्तराग्रकुशाग्रेणोत्पर्णम्"। इति कात्यायनः। "पश्चिमदक्षमे दक्षिणकलाशसिक्तकुशाग्रे मूले वामकलाशसिक्तकुशाग्रे प्रक्षेपेण दक्षिणकुशेनोत्तरमग्रेण आधिमूलो अग्रमाप्तिः पश्चिमधेन दीक्षेदीक्षण्य छिद्रिदुशेनोत्पर्णम्"। इति मयूखः। "पवित्रकृच्छ्रकेन सामगानां मतो व्रतः कृच्छ्रकर्मके पवित्रकरमन्त्रेणा दाक्षीनुरुपेक्षे। इति कर्मप्रदीपः।

उत्पाक, त्रि, (उद्+पच्+घञ्+कप्।) उत्पाकः। उद्भेदविशिष्टः। इति हेमचन्द्रः।

उत्पट, त्रि, (उत्+पट+क्विप्+क्त।) उत्पन्नम्। मूल उद्भूत इति भाषा। (यथा हरिवंशे। "पितामहोत्पटं मह्यं दत्तं विश्वेसकम्पा")

उत्पतित, त्रि, (उत्+पट+क्विप्+क्त।) क्रमोद्भाटम्। तत्पर्यायः। उन्मीलितम्। २ उत्पाटितम्। ३। इति शब्दरत्नावली। ४ उद्भटम्। ५। इति हेमचन्द्रः।

उत्पाता, पुं, (उत्+पत्+घञ्।) उत्पातः अवस्थाविशेषः। इत्यमरटीकायां भरतः। तत्पर्यायः। आपन्नम्। २ उपसर्गः। ३ प्रसवः। ४ विप्लवः। विप्लवः। ५ दशा अवस्थेति तत्पर्यायः। आत्मीयता। ६ दशा, उत्पन्नस्य विनाशादिः। भौम। ७ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। ८ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। ९ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। १० दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। ११ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। १२ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। १३ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। १४ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। १५ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। १६ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। १७ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। १८ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। १९ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। २० दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। २१ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। २२ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। २३ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। २४ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। २५ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। २६ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। २७ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। २८ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। २९ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। ३० दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। ३१ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। ३२ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। ३३ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। ३४ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। ३५ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। ३६ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। ३७ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। ३८ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। ३९ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। ४० दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। ४१ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। ४२ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। ४३ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। ४४ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। ४५ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। ४६ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। ४७ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। ४८ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। ४९ दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः। ५० दशा भूमकारिता। इति हेमचन्द्रः।

उत्पि

उत्पि, त्रि, (उत्+पद्+क्त+इ।) उत्पन्नम्। उद्भूतम्। २ उत्पन्नम्। ३ उत्पन्नम्। ४ उत्पन्नम्। ५ उत्पन्नम्। ६ उत्पन्नम्। ७ उत्पन्नम्। ८ उत्पन्नम्। ९ उत्पन्नम्। १० उत्पन्नम्। ११ उत्पन्नम्। १२ उत्पन्नम्। १३ उत्पन्नम्। १४ उत्पन्नम्। १५ उत्पन्नम्। १६ उत्पन्नम्। १७ उत्पन्नम्। १८ उत्पन्नम्। १९ उत्पन्नम्। २० उत्पन्नम्। २१ उत्पन्नम्। २२ उत्पन्नम्। २३ उत्पन्नम्। २४ उत्पन्नम्। २५ उत्पन्नम्। २६ उत्पन्नम्। २७ उत्पन्नम्। २८ उत्पन्नम्। २९ उत्पन्नम्। ३० उत्पन्नम्। ३१ उत्पन्नम्। ३२ उत्पन्नम्। ३३ उत्पन्नम्। ३४ उत्पन्नम्। ३५ उत्पन्नम्। ३६ उत्पन्नम्। ३७ उत्पन्नम्। ३८ उत्पन्नम्। ३९ उत्पन्नम्। ४० उत्पन्नम्। ४१ उत्पन्नम्। ४२ उत्पन्नम्। ४३ उत्पन्नम्। ४४ उत्पन्नम्। ४५ उत्पन्नम्। ४६ उत्पन्नम्। ४७ उत्पन्नम्। ४८ उत्पन्नम्। ४९ उत्पन्नम्। ५० उत्पन्नम्।

उत्सङ्गः, पुं, (उत्सेङ्गते इति उत् + स्पृ + घञ् + च + टाप्।) अवबाहनम्। इति मेदिनी। व्याख्या-अङ्गारविशेषः। तस्य लक्षणम्।

"समाश्वासमधोरोधा प्रहतस्य समेन यत्"।

"अङ्गार्यः। प्रहतस्य उपमेयस्य समेन उपमानेन यत् समानत्वं मिथ्याभिः वर्णकम्"। इति काव्यप्रकाशः। (अन्या भेदा यथा। उद्भटः सात्विक्यादयः, दशमरूपेटके। १६—१८।

"अनेकं समावासोत्थो प्रहतस्य परात्मना। बाध्यः प्रतीयमानो वा प्रथमं द्विविधा मता॥ वाच्योद्वेजोत्कटत्वेन स्यादयोगी परा पुनः। आतिर्गुणः क्रिया मथं यदुत्थो दर्पोत्थि॥ तदप्यधि प्रत्येकं सावाभावाभिमानतः। गुणक्रियाद्रव्यरूपात्तु निमित्तस्य पृतत्व तः॥ द्वार्किंशद्द्वयितां यान्ति तत्र बाध्यविधा मुनः। विना मर्थं त्रिधा सर्वाः सङ्घयमपेक्षते तुना॥ उदात्तगुणयोगेन मिश्रत्वं द्विधा तत्र सरूपया। प्रतीयमानयेदात्म प्रत्येकं बहुहेतुना॥ उदात्तगुणो प्रहतत्व प्रत्येकं तत्र चापि द्विधा। अङ्गारान्तरोत्था सा वैचित्यमधिकं वहेत्॥ मन्ये भट्टे मुरं प्राप्तो मुनमित्येवमादयः"॥ विस्तृतिस्तु सङ्गारशब्दे मरुता॥)

उत्सृजनं, क्ली, (उत् + सृज + ल्युट्।) उद्गमनम्। त्यागः इति भाषा। (यथा, मनुः। ५।१११।

"अन्धाद्यो यत्र सर्वेषां शुद्धिस्तृजनं स्मृतम्"॥)

उत्सृष्टा, स्त्री, (उत् + सृ + क्त + टाप्।) नौका। इति शब्दरत्नावली।

उत्स्नाता, पुं, (उत् + स्नै + तृच्।) स्नायः। ("तत्पश्चं च ततोऽस्नाता शास्त्रविदोऽप साभ्रसात्"। इति कथासरित्सागरे। १४ तरङ्गे)

उत्स्फुल्ल, त्रि, (उत्फुल्लतीति। उत् + स्फुल् + ल। आदितश्चेतृभावः। उत्पूर्वस्फुलधातोर्बाहुलकात् कर्मणि क्तः इति सिद्धान्तस्य वा।) प्रफुल्लः। विकसितः। इत्यमरः। (यथा, किरातेः

"उत्फुल्लकमलप्रख्यमञ्जना-
दुज्जृम्भ सदृशिरसमश्च प्रसादः"।
सीतायां। वर्द्धितः। (यथा, विष्णुपुराणे १।२।१९।

"क्षमोत्फुल्लकपोलेन न चापि स्थिरता धृता"।
आनन्दादिना विस्फारितः। यथा, रामायणे।

"आयतिश्चेति समीक्षेत्तामादुत्फुल्लपलोचनैः"॥
स्त्रीलां करणम्। उत्फालम्। इति मेदिनी।

त्स, पुं, (उत्सति सर्वम्। उद् + उत्सिचुधिकुक्षिभ्य इति सः। क्विदिवुन्दुत्सेभ्यो लोपः॥) प्रस्थवणम्। इत्यमरः। उनः इति भाषा। यत्र स्थाने सुधा-वर्षं स्रवति तत्र। इति भरतः। आचार्यशब्दे विविधेदेव वर्णनं यत्र स्थाने यति विषय च वक्तुमीसति तमेवाह्नः। तथा साधुोपाख्यः।

"शिरोमणि निर्झरोद्गिमवनस्यहानः"।

"यत्रार्यं सन्दर्शनेन स्यात्ते। इति लोकोटा"।

उत्सङ्गः, पुं, (उत्सगच्छति गच्छ। उत् + सङ्ग + घञ्।) कोलम्। इति भटाचार।

("उत्सङ्गे मा मनिनयसने नीव्य निशिप्य वीक्षाम्"।

इति मेघदूते, पूर्व। तथा, विष्णुपुराणम्। १।११।५।

"सुरदेवगणं पुत्रम् उत्सङ्गारोपकोत्सुकम्"।
धर्मवादीनां शिखरदेशः। सानुः। यथा, रघुः।

"प्रियातिसर्गोत्सङ्गस्य शयाम-
स्तुषं मयोत्सङ्गविसारितोरुः"। ९। ६।

सौधादीनामुपरिभागः। छाद इति भाषा।

"सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मास्म भूरुच्चिलाषाः"।
इति मेघदूते। २८। अध्वनारभागः।

"अनेकरात्रां वनिताजनानां
दर्पोत्सङ्गोकनिवासमाप्तः"।
इति कुमारे। १। १०। उत्कर्षतः। यद्धिमांशः।

"इन्दवो वासितासङ्गा निशमुत्सवमाभिभिः"।
इति रघुवंशे। ॥। ७७। सङ्गमः। आलिङ्गनम्। विवाहः। स्थानीभागः। शेष यति भाषा। यथा सुश्रुते। स्थानाने।

"अभ्यागारस्तुसङ्गं हत्वा भूतोद्वेग विधरोति"।
ग्रन्थः। (यथा, महाभारते वरीक्षिज्जन्मनि। १४। ६५। १८। १९।

"आशीर्भिरभिनन्द्यैनं पूर्णोत्सङ्गः जगाद्ध"॥)

उत्सर्गः, पुं, (उत् + सृज + घञ्।) दानम्। वर्जनम्। (यथा, कुमारे। ७। २५।

"नीवीमोक्षेषु वैमीतवेशाः"।
"तथोत्सर्गकृतस्तत्र तत्तिलसमुद्रं वर्णं गौर्जः"।
इति मेघदूते। २१ यथा, मनुः। ११। १४६।

"तत्पापं प्रतिपद्येत्त जप्येन तपसेन च"॥)
सामान्यविधिः इति हेमचन्द्रः। (यथा, कुमारे। २। २०।

"अपवादैरिवोत्सर्गः क्षतत्राणमयः परैः"।)
सामयिकश्चविशेषविधिः। इति तिथ्यादितत्त्वम्। अथ वैधोत्सर्गविधिः। स्नानसन्ध्यामनादि कृत्वा नारायणबलयङ्गसूक्तं संजप्य देवस्थं दामकलशे स्थित्वा दक्षिणाङ्गेन हिरण्यं सङ्कल्प्य कुशतिलजलकरणपूर्वकदानम्। इति स्मृतिः।

(अथानवाधोत्सर्गः। मन्त्रमुत्सर्जनकर्म्म। उत्सृष्टे विष्णुप्रसादेन यत्किञ्चिद्दीयते द्विजैः। तदनन्तफलं प्रोक्तं मनुना प्राजिपत्यम्"। यथा,—यथा, मनुः। १९। २२१।

"मन्त्रलोपं दिशः श्रोत्रे ज्ञानो विद्यां वधे वृत्तम्। वाग्यिं सिञ्चनुत्सृष्टे प्रजने च प्रजापतिम्"॥)

उत्सर्जनं, क्ली, (उत् + सृज् + ल्युट्।) उत्सर्गः। तत्पर्य्यायः। त्यागः २ विसर्गनं ३ दानं ४ वितरणं ५ विभावनं ६ वितरणं ७ सर्जनं ८ परित्यागः ९ प्रदेशनं १० निर्वपनं ११ अवसर्जनं १२ अवेक्षणं १३। इत्यमरः। (साग्निकर्मसंक्षिप्तविधेः। (यथा, मनुः। ३। ८९।

"पूर्वं तु हव्यवाहे जुह्वीयादुत्सर्जनकर्मणि हि"।
मातृकुलस्य या प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि"॥)

उत्सर्गिन्, त्रि, (उत् + सृज् + णिनि + ङीप्।) उत्सर्गविशिष्टे शब्दे वाच्यिङ्ग स्त्रः।) त्रिवाचकविशेषः। यथा,—हेमचन्द्रः।

"वाच्ये द्विरूपोत्सर्गिण्यर्थशब्दौ पुंक्लीवे"।
कामरूपीटीकोटीनां त्रिवाचा च समाप्तये।

उत्सा

उत्सर्गिणी वक्ष्या उत्सर्गिण्यां तत्र विशेषाः। सर्वं द्वादशभिर्दिवसैर्यत्रोत्सर्गः क्रियते"। (उद्गमशीला। यथा, शाकुन्तले ६ अङ्के।

"उत्सर्गिणी खलु सहस्रमिदं दारेषु"। इति।)

उत्सर्गी, क्ली, (उत् + सृ + घञ् + ङीष्।) अवबाहनम्। इति शब्दरत्नावली। यत्र स्थानेन उद्गम्य स्रवति तत्र इति भाषा।

उत्सव, पुं, (उत् + सु + अप्।) उत्सवतीति। उत्सवः। उत्सवतीति। उत्सवः। उत्सवतीति। उत्सवः।

उद्

उद्भिद्, पि, (उत् + भिद् + क्विप्) उद्भेदक। इति विश्वप्रकाशः। वर्त्मनीत्यपि। उद्भिदः। उद्भिदा इति श्रीभरतसेनः। (यथा, मनुः ८। ७९।

"सामन्तानुत्साद्य सालेन्द्रं वशगं तथा।
सालीनादिद्वारं वाक्यमुद्भिदमन्त्रं तथा॥"

"सोद्भिदाकिं तौ तौ दायौ वाक्यसाधकप्रकृतौ।"

इति रामायणे ३य काण्डे ४)

उद्भिदमान, पि, (उत् + भिद् + शानच्) उद्भिदमानः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भव, पि, (उत् उपरि सं सत्तां भवति इति। उत् + भू + अच्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भवन, पि, (उत् उपरि सं सत्तां भवति इति। उत् + भू + ल्युट्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भवित्, पि, (उत् उपरि सं सत्तां भवति इति। उत् + भू + तृच्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भवित्री, स्त्री, (उत् + भू + तृच् + ङीप्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भवी, स्त्री, (उत् + भू + ङीष्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भाव, पि, (उत् + भू + घञ्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भावन, पि, (उत् + भू + णिच् + ल्युट्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भावित, पि, (उत् + भू + णिच् + क्त) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भावितृ, पि, (उत् + भू + णिच् + तृच्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भावी, स्त्री, (उत् + भू + णिच् + ङीष्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भास, पि, (उत् + भास् + घञ्) उद्भासः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भासन, पि, (उत् + भास् + ल्युट्) उद्भासः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भासित, पि, (उत् + भास् + क्त) उद्भासः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भासितृ, पि, (उत् + भास् + तृच्) उद्भासः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भासी, स्त्री, (उत् + भास् + ङीष्) उद्भासः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भिद्, पि, (उत् + भिद् + क्विप्) उद्भेदकः। इति विश्वप्रकाशः। वर्त्मनीत्यपि। उद्भिदः। उद्भिदा इति श्रीभरतसेनः। (यथा, मनुः ८। ७९।

"सामन्तानुत्साद्य सालेन्द्रं वशगं तथा।
सालीनादिद्वारं वाक्यमुद्भिदमन्त्रं तथा॥"

"सोद्भिदाकिं तौ तौ दायौ वाक्यसाधकप्रकृतौ।"

इति रामायणे ३य काण्डे ४)

उद्भिदमान, पि, (उत् + भिद् + शानच्) उद्भिदमानः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भव, पि, (उत् उपरि सं सत्तां भवति इति। उत् + भू + अच्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भवन, पि, (उत् उपरि सं सत्तां भवति इति। उत् + भू + ल्युट्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भवित्, पि, (उत् उपरि सं सत्तां भवति इति। उत् + भू + तृच्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भवित्री, स्त्री, (उत् + भू + तृच् + ङीप्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भवी, स्त्री, (उत् + भू + ङीष्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भाव, पि, (उत् + भू + घञ्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भावन, पि, (उत् + भू + णिच् + ल्युट्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भावित, पि, (उत् + भू + णिच् + क्त) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भावितृ, पि, (उत् + भू + णिच् + तृच्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भावी, स्त्री, (उत् + भू + णिच् + ङीष्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भास, पि, (उत् + भास् + घञ्) उद्भासः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भासन, पि, (उत् + भास् + ल्युट्) उद्भासः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भासित, पि, (उत् + भास् + क्त) उद्भासः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भासितृ, पि, (उत् + भास् + तृच्) उद्भासः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भासी, स्त्री, (उत् + भास् + ङीष्) उद्भासः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भिद्, पि, (उत् + भिद् + क्विप्) उद्भेदकः। इति विश्वप्रकाशः। वर्त्मनीत्यपि। उद्भिदः। उद्भिदा इति श्रीभरतसेनः। (यथा, मनुः ८। ७९।

"सामन्तानुत्साद्य सालेन्द्रं वशगं तथा।
सालीनादिद्वारं वाक्यमुद्भिदमन्त्रं तथा॥"

"सोद्भिदाकिं तौ तौ दायौ वाक्यसाधकप्रकृतौ।"

इति रामायणे ३य काण्डे ४)

उद्भिदमान, पि, (उत् + भिद् + शानच्) उद्भिदमानः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भव, पि, (उत् उपरि सं सत्तां भवति इति। उत् + भू + अच्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भवन, पि, (उत् उपरि सं सत्तां भवति इति। उत् + भू + ल्युट्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भवित्, पि, (उत् उपरि सं सत्तां भवति इति। उत् + भू + तृच्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भवित्री, स्त्री, (उत् + भू + तृच् + ङीप्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भवी, स्त्री, (उत् + भू + ङीष्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भाव, पि, (उत् + भू + घञ्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भावन, पि, (उत् + भू + णिच् + ल्युट्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भावित, पि, (उत् + भू + णिच् + क्त) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भावितृ, पि, (उत् + भू + णिच् + तृच्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भावी, स्त्री, (उत् + भू + णिच् + ङीष्) उत्पत्तिः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भास, पि, (उत् + भास् + घञ्) उद्भासः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भासन, पि, (उत् + भास् + ल्युट्) उद्भासः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भासित, पि, (उत् + भास् + क्त) उद्भासः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भासितृ, पि, (उत् + भास् + तृच्) उद्भासः। इति श्रीभरतसेनः।

उद्भासी, स्त्री, (उत् + भास् + ङीष्) उद्भासः। इति श्रीभरतसेनः।

उत्तमर्णमार्गतः सम्यक् ततः सृष्टिं विनिर्दिशेत्"। अत्र मध्यमसमाजागमनाभिप्रायात् प्रस्थमोत्तमसमाजं गमनं गूढधान्यानुसारमुक्तम्। मध्यमसमकालस्थिरं मध्यमं प्रस्थमादेयमत्र गूढमानि प्रमाणमुक्तम्। ततश्च त्रिषु प्रस्थेषु गूढेषु शकौ वेगवान् मध्यमश्चरणस्थानं गत्वा समादाय तत्रैव तिष्ठति। अन्यानि पुनर्यो वेगवान् प्रस्थोत्तमस्थाने तोरकमूले तिष्ठति सर्वं स्त्रियोत्पत्तीनायां करतालिकार्थं ग्राहकिवाद्यकरणायां शीघ्रो भवतीत्यर्थः। ॥ १ ॥ ततः प्रयोगः। उत्तमस्थानसमाप्तमित्यादि तथा तोरणं त्रिधाय उक्तदेशे तथा हात्वा तोरकसमीपे सकरं धानु संयुक्तं जलाप्ये वस्त्रसमाख्या मुत्तरिता तत्तीरे धर्म्मादीप्य देवानु क्षणमात्रमा दत्तिकां हात्वा शीघ्रश्च त्रिरिति प्रतिवाप्यं वद्धा ग्राहकिवाद्यो जलमभिमन्त्रयेत्। वस्त्रमात्रमत्रेव ।

ॐ "तोयं सर्व्वामियोमाप्तः स्तोरद्यद्यानु निर्म्मितम्। मुञ्चेय त्वारतं शीघ्रं मथावां देहिमां तथा।

यावत्तं दूर्व्वाकाण्डं शुभाष्ठमवरीलङ्के"। इति। शीघ्रोऽनु ॐ "वर्त्तन मानवं वस्त्र" इत्यनेन जलमभिमन्त्र्य यद्यीतस्थूलमा शीघ्रतरामिमावोरं कालस्थितमा रूक्षीयः ग्राह्यसंज्ञं पुरुषमा तमीयं जलमधो गच्छेत्। तदा हरेद्धि त्रिषु गूढेषु मध्यमप्रस्थानस्थाने मध्यमरं यद्यीतमा वर्त्तिकस्थित पुरुषे स्थिते व्यक्तिर्यः तोरकमूलस्थि ग्राहकिवाद्येन ताभ्यचे इत्येतीयो यद्यीतस्थूलग्राह्यमुत्तम वस्थोत्तर यद्यीना निमज्जति तत्प्रमाणकालमेव तोरकमूलस्थोऽपि मध्यमप्रस्थानं गूढं गच्छति। ततः प्रस्थाद्यो यः स्थिरः प्राप्ते मूलं तोरकमूलं प्राप्य जलाच्चो यदि न पतति तदा शुक्रः। कर्त्तारं स्थिरो मिश्रोमध्यमप्रस्थे गूढः। मध्यमस्थानादन्यत्रमनेप्रमुक्तः। ततो दक्षिणा दिशं दद्यात्"। इति टिप्पनकम्।

उदकौकः, पुं, (उदेन जलेन औकः आश्र. ।) मत्स्यः। इति राजनिर्घण्टः।

उदकौषधी, पुं, (उदेन जीवी। कर्म्मधारयः।) इति रत्नमाला। हालरकमुथा वक्तव्यकरञ्च इत्यादि भाषा। (आम्रोक्त प्रयोगो भावप्रकाशे। "उदकौषधिजातीयो वस्त्रमात्रं वरिवाहरी। मस्तिटी वाथवी चापि वरुडी करमाह्वया"। शुद्धा अस्य वरुडीशब्दे ज्ञातव्या ।)

उदग्रा, स्त्री, (उदक् अर्थं मृद्धिकासादर्थमर्हतीति। उदक + संज्ञायामिति दण्ड ।) रजस्वला। ऋतुमती। इत्यमरः। (यथा, मनु। ३।७९।

"नोदग्यामिमांसेत सर्व्वं सम्भोक्तमाहतः"॥)

उदग्रिः, पुं, (उदगुच्यते गोदोहेऽनेति।) दिनमानस्यमेयः। इति हेमचन्द्रः।

उदग्रन्थं, क्ली, (उदक् उत्तरस्यामग्रन्थं ग्रन्थमस्य।) उत्तरग्रन्थम्। इति राजनि। (यथा, मनुः १।४७ "दैवे रात्र्यहनी वर्षे प्रविभागस्तयोः पुनः। अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम्"॥ "तदादित्यस्योदयनमादाय यावदुत्तरं त्रिशितारोन् गीष्मान्तान् यात्येव"। इति सूत्रवृत्तौ मस्कोऽध्याये भरतेश्वोक्तम्। विस्तरश्चात्रोत्तरायणशब्दे द्रष्टव्यः)

उदग्यन, पुं, (उदगुत्तरदिग्यत् प्रयाणं भूमिर्वेश। समाधि + अच्।) सहूमिः। उत्पूरणस्थानम्; इति भटाधरः।

उदरं, त्रि, (उद्गतमस्य मध्यः।) उद्गितम्। उत्तम्। इत्यमरः। (विद्यानम्। महत्। दीर्घम्। भीमम्। "मदन मधुकिया श्रीमधुदरश्रवणाभ्यां"। इति माघः। २। १२१। तथा, रघुः। १। ५३। "ततोविज्ञाय वाचस्पतिः प्रयोगं शास्त्र शब्दो सुवनेषु रूढः"। "आत्मनिवायोत्पयुदरश्रवाः"। इति च रघुः। १। ३२।)

उदरत्, [त्] पुं, (उदयो ऽस्यो यस्य। अथवाऽनुदात्तमुदयवरादेरित्यतिः दत्वम् दढः) उदरवान्। (दढरूपयुक्ते, त्रि। इति हेमचन्द्रः।

उदरः, पुं, (उद् + अच् + मुट्टो) विधानमाधम्। इति हेमचन्द्रः। उद्धरति इति भावा। (यथा, मनुधर्म्मशास्त्रे। ३। १। ५। "प्रतिग्रहात्तं संक्षयानवत्यन्तेन धर्म्मरेण योद्यदेव वा"।)

उदर्धिः, पुं, (उद्गतं उदकानि वा धीरत्रेऽधिनु। उद + धा उदक + धा + कि।) समुद्रः। इत्यमरः। "उदधिरत्र निधानाश्रयेऽमरकाव्य विभावना क्षिप्तः"। इति रघुः ८। ८। मेघः। ५८। इति भटाधिकारः, पुं, (उदधि + अम + विट्।) अमुत्रामस्वामी। इति भाकटायनः।

उदधिमथः, पुं, (उदधेः समुद्रस्य मथः इव।) समुद्रोक्षः। अत्र सुधाः। इतिमन्थः। क्षयाद्यम्। अतिशीघ्राधिरत्वम्। इति रामश्रमः।

उदधिमेखला, स्त्री, (उदधिर्मेखलेव यस्याः।) पृथिवी। इति अमरामालम्। ("अनुरक्षिमाभिमानिता भाषा सुधी भर्त्तः"। इति वाल्मीकीकाव्यमूर्ति ।)

उदना, पुं, (उद्गतो निर्द्धिरः अनो यस्य।) वायुः। ("कालोदक सुदृद्यस्तः सङ्गमाभिषिद्यतः"। इति मेघदूते १०१। तथा, रघुः। १६। ६६। "अथा रामा पिपोरन्तं मेने सत्तमकोऽनुवत्"। साधुः। इति मेदिनी। वलिष्ठश्चम्। इति हेम-चन्द्रः।

उदनाशनी। (वाक्यशात् प्राप्तानि, त्रि। दग्ध, दग्धवत्यादयः। "दग्धमनेति दग्धाङ्कुरं तर्हि मुक्तपत्रं तद्वेरोत्पन्नं कुर्व्वदग्ध च येन उदग्धं कुर्व्वोत्"॥)

उदग्रकः, पुं, (उदक + मार्षे अन्।) इक्षुः। मार्षः। इति शब्दरत्नावली।

उदग्रिका, स्त्री, (उद् + अच + क्विप् + अच् + टाप्।) क्षुधिः। इति शब्दरत्नावली।

उदग्रा, क्षी, (उदकाति उद्गच्छतीवा वा। हृ-आधारे अच्।) आधारोद्गमेति इमामाः यत्रि उदकमोदमाशोऽधिविधारते। अधकवारिः। (यथा, मनुः ३। ७५। "अग्न यत्रोपयेद्विप्रो दक्षिणाग्नेरथोत्तरे। ६। ५। ४।) "अग्न यत्रैवतत्रक्ष विधकरि मात्र तेन यत्र तत्रोत्तरे मतते तदग्रा योगयोद्यमात्र पुरुषमात्र इत्येवं तत्रेन आवह उदग्रेति"।)

उदग्रान्, [त्] पुं, (उदकानि सन्त्यस्य। उदक + मतुप्। उदग्रान्तुदग्रो देवदत्तस्य उदकानि विद्यन्तिति मतुपि।) समुद्रः। इत्यमरः। (रघुः रघुः ४। ४२।)

"अनन्तविजय मर्त्ता दूरात्मानुमुदग्रान्"। ऋषिविशेषः। इति पाणिनिः। ४।१।१।

उदग्र आषाढे। औषधान्तुदग्र। इति क्विप्रक्षुमा (पर्व-सर्व-सेट्।) पदमकरोति। (उदग्र। इति दुर्गादासः। पाठान्तरे उदग्रादग्रं अन्त वस्तुतं उदग्रेति लिखितः।)

उदग्रानं, क्षी, (उ, (उदकं वीदतेऽस्मिन्। उद + या + आधिकरणे + ल्युट्, उदकस्य उदग्रा) इव। इत्यमरः।

("तस्मात्सान्यदग्रानि वाप्यः प्रकरणानि च"। इति मनुः ८।८०। तथा, रामायणे ४।२०।१९। "निर्म्मलेषु च देशेषु तत्रतत्रान्नदग्रानं।

उदग्रानन्तु भक्षयित्वा हरिणैरभिरक्षितम्"। भावे ल्युट्। अन्यत्रापि। यथा हरिवंशे।

"दाक्षायणे उदग्रानं अन्नमेवोदनं"॥)

उदग्रा, पुं, (उद्गच्छति ऊर्ध्वं याति। उद् + इण् + अच्।) सूर्य्यरश्मिः। उदग्रायनम्। (अतो + यन्।) इति मेदिनी। दीक्षिः। अस्यम्। इति शब्दरत्नावली। ब्रह्मणोऽनुदग्रा। अस्य सूर्य्यस्योदयरश्मयः यथा, विष्णुपुराणे ४ अंशे ४ अध्यायः। ॥

"उदग्रानमने चैव सर्व्वदोषान्तु संहरेत्। दिक्षानविधाय तथा मन्त्रेण विरिक्तम् च॥ मन्त्रेण पूजितं मानात्तु च देवमुखरा मुखः। विरोधमाद्य सर्व्वत्र तथैवाभ्यन्तरं तथा॥ ॥ नैवमन्त्रमसंस्कृत्य भोजनं सर्व्वदा कृतं। उदग्रानन्तमादाय सर्व्वदोषैर्न लिप्यते॥ प्रकाशीदं यदे तिष्ठन् स्वयंभव इवाग्रजः। दिक्षितो दक्षिणाभिश्च सत्कारान्तरं वरं। उदिशो दक्षिणाभिश्च सत्कारान्तरं वरं। तत्र यदं कालमीर्द्धिरिवं तिरस्कृतं॥ ॥ उदग्रानमत्रमाश्च ब्रह्मणे पुनर्वरं दिशेत्।

उद्

उद्

उद्

उद

दरम्। ●। शीतोदरमाह।

"यस्येत शीतवद्वा यदितात् शीतोदरं कि तत्। तस्मात् यस्येत पार्श्वे निभिर्तं तस्य तत् यत्।

यस्यशीतेनिद्रुगति दुष्टानि तानि लक्षणानि देहिताम्।

शीतोदरस्यैव भेदो यस्यशदुदरं न दुनरधिकनिमाह्यः। "तथायस्यपार्श्वे यस्यति प्रस्थे यदि यस्य-दाध्युदरं तदेव"। यस्यशयति दोषैर्मरुयतीति यस्यशदुदरं तदेव उदरमेव। ●। यस्यशमाह।

"यस्यात्मसम्भवदोषेभिन्नो, वातात्मभिर्व्यो पित्तितं यथातम्।

लक्षीयते यस्य मलः सवेगः, शब्दैः शनैः शब्दवत्तं यात्मम्।

निरुध्यते यस्य गुदे पुरीषं निरेति लक्ष्यातिर्थ चात्मलम्यम्।

शूलाभिभग्नं परिदह्यमितं तस्योदरं यस्यशदुदरं वदन्ति"।

उपसेविभिः पिच्छिलैश्चेद्रैः शाकादालुकादिभिः। वातात्मभिः वालुकाभिः वेगैर्दोषो मार्गे क्रोधः व्यक्तिः यस्यशमाद्यावेगैः। यथायत् यस्यत् यस्यतिः। मलः पुरीषम्। शब्दवत् सेनाशब्दीसिद्धशब्द-मुच्चारयेत्। "शब्दवीवत्तः इमात्" इत्यमरः। शब्दतो मुक्त इति लोके। मार्गात् यस्यशाद्यात्। शूलाभिभग्नं शूलाभीर्भग्नं ●। शालोदरमाह।

"सर्व्यं यथाद्रोदयतं दरम्भं भुक्तं निवयशातमन्यथा वा।

तस्मात् शलोऽस्यात् सलिभग्नशाखः नाम्नेरथोदरमेति वर्द्धि

विण्मूत्रते वायुति चातिमात्रम्। यतस् परिणाद्युदरं परिदं

शीतोदरं शीतलतो निरोधः"।

सर्व्यं सर्वोदरं। अभोजनं अजीर्णितम्। भुक्तं दरम्भं मिलितं। तथा अन्यथा यातितं भोजनं विना यातितं प्रकारेण। तस्मिं दरम्भं मिलितं यतदुपशब्दात्। यस्यशमलक्षणं वा दरम्भं मिलितं। यत उक्तं चरके।

"शूलोदावयवाक्षाङ्गवदरम्भवंयतः।

मिलेतमं यदा शुक्लं यस्यशवाक्षणेन वा"। इति। तस्मात् सिद्धात्मात्। सुदरम्भ मूत्रः यस्यात् संचुप्त मुत्पुरीषः अवेदिभवं। वायुति विरी-भोतेन्द्र। परिवेष्टितमंतत्वात्। यतस् शलोदरं तस्मात्ते परिणाद्युदरं परिदम्। ●। उदरोदरमाह।

"यतु शेवदीनोत्पुदुरासितो वा, वाती पित्तिरोद्रोधमा विरुद्धः।

दिवेलम्बं शीतलमाशु तस्य लोसाति दुष्टानि हि तद्भवानि।

शेवोपनिनत्यवायि देह-दकोदरं दुर्जरमत्यपीति।

स्थिरं मलस्तु परिदस्तमाभि लभातते यूलमिवाम्बुना च"।

उद

यथा दृतिः सुष्यति लम्यते च शब्दायते चापि दकोदरं तत्"।

शेवदीनः शीतद्रव्यभोजितस्तिरस्यात् करोति तः अथात् शेवं शीतो शेवदीनः इति तच्छब्दः। तेन शेवं शीतलतिरस्यात्। अनुवासितो वा दुष्टो-नानुवासनवस्तिः। वातः व्याधिः पुरुषान् करोति तः तेन वातात्मभिरित्यः। वर्च विरिक्तः पित्तिरो-वाम्। तथा पित्तः श्लेष्मोत्तिरुद्धलिम्। न चेदात्म् शीतलं शब्दं विनेत्। तस्य तद्दृतिः शब्द-वद्वानि श्रोतसि दुष्टानि लक्षणानि यानि तानि-दुष्टे शोणम् दुष्टे वातुः अन्नस्ये उपशेषणे वर्द्धयति दकोदरमाप्नोति। अथवा तेषु उदकवहेषु स्रोतःसु श्लेष्मोपनिषु पुरुषत् यथापूर्वम्। अन्नस्ये उदकेनेवादरं वर्द्धनिभिस्ते दकोदरमाप्नोति। तथा श्लेष्मेदि वर्द्धनिभिस्ते दकोदरमाप्नोति। तत् उदरम्। परिदमानि ग्रन्थीतानि। समातते लभ्यम्। यथा दृतिः चर्म्मणं भलाहरयाचम्। दृप्तति चर्म्मलम्-दोषेनम सम्बन्धि यत्तवं वर्द्धः शब्दायते चर्म-मालं तत् शब्दं करोति। ●।

साध्यासाध्यलक्षणमाह।

"उपद्रवोदरं सर्व्वं प्रायः शूलपूर्वमं भतम्।

वलिनमदलमानम् यत्तलाभ्यं नवोत्थितम्"।

वलिन बलवान् नवोत्थितम् यदसाध्यमित्यन्वयः "यथाद्रमुरं मुक्ते चर्म्मं आतोदकं तथा।

प्रायो भवत्यसाध्यं विद्यात्तथा दकोदरम्"।

किंतत्तं प्रायोत्ता विद्यमानं यस्य तदुदरं असाध्याय भवति। ●।

आतोदकस्योदरस्य लक्षणमाह। चरकः।

"यथापूर्वं दृतिरिव कोष्ठे शब्दवत् मदु।

आध्मातमिव दृप्तम् नित्यामुदरं भवत्"।

आध्मातमाध्मातवत् मृदुं चर्म लक्षणम्।

आतोदकस्य चिह्नं त्वाभ्यन्तरोक्तं वातुलाधि च। शूलाद्यं कुटिलोदरमुपद्रिवतुलक्षणम्। दकोदरिमानमाभिप्रदिरोधिय कर्त्तव्ये"।

शूलाद्यत्वाने शूलाद्यमिति च पाठः। कुटिलोदरं वक्रोदरवत्। उपद्रिवतुलक्षणं। उपद्रिवाद्यतो लक्षणम्। तं उपद्रिवम्।

"पार्श्वभङ्गप्रद्विरेकश्वासीशारशोहितम्।

पिपासं वायुपूरितं पूर्वमार्द्रं विरुध्येत्"।

पिपासमपि मूर्च्छमानं मूर्च्छमाद्योरं उपद्रिवं विरुध्येत्"। ●।

अथोदरस्य चिकित्सा।

"अरुक्षमेनं दशमूलमिर्भ

सौमूत्रकुल्मित्थमारणो वा।

विस्रान्ति कालेरुपोपपन्नं

क्षारः समूत्रो दशमूलजश्च।

मुक्तं दशी वलवान्तः पाठा त्रिवृत्तकं वचा।

मुस्ती शोधाम्बुवा चीता वातोदरवलवहा"।

कुष्ठाविकुम्भं"।

"वातुलस्य मुत्रामेश्वा मूलाभेत्र विधायेत्।

त्रिवृतं त्रिवृता दन्ती द्विरु शेवलवित्रकम्।

उद

देवदारु वचा कुष्ठं मधु द्विरु पुरुषकः।

शोधनं वर्धिकाक्षं मात्राद्यं त्रिवृत्त-मदुवर्धनि च।

द्विरु कषायेऽनेतेन तैलं सदारिका पचेत्।

तत्सिद्धं मातरवाप्य दद्यादिदमनन्तरम्।

विश्वजित लक्षणम् क्षेत्रान् उदरासि विदेत्।

सुरुक्षमुत्रसमेतमक्षद्विपुरुषम्।

पार्श्वपृष्ठिसमं शूलमाप्तमुपजायते।

दकदाहीलिकाकाक्षात् क्षीणं चापुरेदरम्।

मात्रावद्यमेव वातिकं अधोनिर्वतिका क्रमः"।

इति दकोत्तिकम्। ●।

"विशोदरेषु वक्ष्यिं पूर्व्वमेव विरेचयेत्।

दुर्व्वलं कुर्व्वतामाद्यो शोधयेत् कौशलिम।

संजातबलमाद्यायिं पुनः स्निग्धं विरेचयेत्।

यदमा च त्रिदशब्दोक्तमुपद्रव शमेन च।

त्रियस्यान्निकरोत्तमं प्राप्तिं वाक्येद्विद्वत्।

वर्द्धं यदमुरं त्रिवं दकोदरत्रिवर्त्तके"। ●।

"वातदरिवलासकर्फोत्तमुदरिणी देहिनी।

पार्थिवं सिलासाद्यं विद्वत् कफोदरादरम्"।

इति मात्रादरितेषु प्रथम। ●।

"प्राणिहरिवलोपुमाहरोधोमोक्षम्।

निरुद्धो देवर्ग सर्व्वं सर्व्वं व्याहरेत्।

आनूपमांसं मांसं प्राप्तं पिष्टकं तिलः।

आयासम्यं दिवासम्प्रयायमाशितं कफोदरी।

तथोदकवोपयोगं दिवाचिंति शुष्कि च।

माषाद्यप्राणि अद्रवं शोधयेच्च कफोदरं।

उदरासां असाध्यानुपद्रवाश्च शोधयं विशम्।

शीतोदकप्रसंगे या विशेषमुक्तं तदाह"। ●।

"यातोदरो पित्तिकं पित्तमीक्ष्णमाविशम्।

कफोदरमिवोत्थेयं आदु विशोदरी विदुः।

यस्मोपेक्षणमाणोपेक्षणं कफोदरो।

सद्विपाकोदरी वृद्धं पित्तपुरासयेत्तमे"।

दकोदरी वृद्धता यातं पित्तमा पोक्षुदरिका।

कामरी पित्तमीक्ष्णमक्षमा ब्रवी यथा।

दुस्तारा गोदको यातं सर्व्वमोत्तो च पित्तम्।

यो यातो पीतम् मूर्च्छमुं कायदरम्।

पित्तदरं तमोत्तारि स्वया मात्रयं यथा।

पित्तदरिणि दिहुं लालया मात्रयुरेता।

एव मात्रयतो मात्रा पूर्वो शोषकादरः।

वर्त्तं प्राप्त विरेचनं शोधा त्रिदुरिसाहरात।

तमेवोद्दरणि देवो मुत्तिलोपोरमुत्तरा।

मात्रयुक्तो तुरुषा यातरोद्रे यदरात।

वधिमत्रेण विदुरमो शाहिमात्रयरेद्रे।

परिकर्त्तुं कृतायेवमात्मुपोपोमे।

अजमदे यातरोद्रे यातो यातो प्रजायते।

कुमोद यातदोषेतो कुष्ठे कर्त्तुरुदे ततो।

रोहुरिवे मुत्तरिवे तातरे कुष्ठे रिवे।

यदाद्य त्रियस्थोक्तेन देवेनोपद्रवान्"।

उपद्रुतिका यातरो च वदनोपोक्त। तत्र वद-ईका नाम इति लोके। तस्य उपद्रवं मुत्तुरुद-वक्षे। तमेवोपो लोक इति लोके। पित्तरा-दमरादरो। तातरा लोकतमा तातरेवेर

ण्डिका। परिवर्णो सुरे परिवर्णवत् शोभा इति वाराणसूर्वर्णम्। ॰।

"पञ्चक्षीरस्त्रीचित्रवनाविहङ्ग-
हिंडीविहविकरपूर्वकर्णे।
वर्णं स्त्रियं कुङ्कुमाम्रं
लोपेन तलाद्यात्मनेम वर्णम्॥
दीर्घोऽमरीवृत्तिरिहेऽजे
पेते वर्णं या परिवेदिधिः।
वाराणसेनं अटवासवाया-
मुक्तं पदुर्वं परवर्णि नत्र॰"।

इति वाराणसूर्वम्। ॰।

"वर्णाया वर्णभाजाया वर्णं दधातिरेचिनम्।
विडिवेदाविका विप्रसुरवाधिप्रकाशते"।

वर्णाधी सुरवर्णो सामवेद॰। वर्णाधी इति भेदे। ॰।

"पूर्वं वाराहविमानविद्या-
ब्रह्मोत्पन्नाः विष्णवेदाय।
नगरा ब्रह्मवेदेति सर्वे
इत॰ चकारो विधिना विधिज्ञैः॥
सोमूचुर्वृद्धं शृणुमुत्र च सुतः
शोन॰ एषाति विधर्तं वाराहान्।
वर्णाधुवो शोरवणार्थभूम-
कर्णाश्चर्णं वाराहर्दं विधानि"॥

इत्यर्णाख्याया। ४ तृतीयाधिकारः। इति भार॰ टीका॰। "उरो भिन्नितं शुरु" इति वैद्यक॰ वाराहसूत्रविधिवचनात्। अत्र प्रथमः शोऽधिकारात्पूर्वाधिकारवाचकविशिष्टवराहो ब्रह्मणो ज्ञातव्यः॥

उरारुहि॰, पुं॰ (उरस्य मज्जिदेव। ।) शुक्लवीजः। इति शैवमञ्च।

उरारुही, स्त्री॰ (उरस्य भावं दधातु।) उरस्यभावं दधातिः। तत्पर्यायः। मासोरं २। इति शैवमञ्च।

उरारुहि, पुं॰ (उरस्यति उरस्यते वा। उरु + च + उरुश्चेरुहिति रुहिच्।) मनुजः। सुरः। इति शैवमञ्च।

उरारुहिक, त्रि॰ (उरारुह स्वार्थे कन्।) उरारुहवत्। तत्पर्यायः। मासोरं २। इति शैवमञ्च।

उरारुहिन्, त्रि॰ (उरारुहि विद्यते॰। उरु + च + उरुश्चेरुहिन्।) मनुजवत्। इति शैवमञ्च।

उरारुहीय, पुं॰ (उरारुह स्वार्थे।) उरारुहवत्। इति शैवमञ्च। "उरारुहीयस्त्रयं दधातिरम्। उरारुहीय॰ इति शैवमञ्च।

उरारुहीय, पुं॰ (उरारुह स्वार्थे।) उरारुहवत्। इति शैवमञ्च।

उरारुहीय, पुं॰ (उरारुह स्वार्थे।) उरारुहवत्। इति शैवमञ्च।

उरारुहीय, पुं॰ (उरारुह स्वार्थे।) उरारुहवत्। इति शैवमञ्च।

पुरुषेवर्णं त्रिमाधानमाणिवेदोऽक्षेदेवः।
ब्रह्मपुरुषैर्दुर्वर्णके, पुरुषिता ब्रह्मा।
पुरुषवाक्षः ब्रह्मिवेदोपनिषदोऽक्षेदुपदेशः।
ब्रह्मणादिवाक्षाधाराः ब्रह्मवेदेशाक्षीपदेशः।
दीक्षा दक्षिणिधानाद्यात्मकहोत्रुपदेशदत्।
तेषामादत्तं ब्रह्मा प्रायुक्षाद्रक्षिवेदम्।
दधाक्षदधातुनिष्पाक्षि पुरुषा ब्रह्मदीरितम्।
ब्रह्मेपुरुषिताधर्वि त्रिपुरेवेदं पदीरितः।
ब्रह्मेपुरुषिर्वं वार्ष वाक्षदुर्पुरुषवर्मे"।

अथ वर्दिदानं ब्रह्मात्मिकदानं दधा,—

"वर्दिदोषाक्षधुष्पाक्षा शोरणक्षाः एवत्रिधा।
ब्रह्मदधा ब्रह्मवेदे विदेवेदोदाक्षि तु।
ब्रह्मेदेभी ब्रह्मिवेदुदेवाक्षाक्षोब्रह्मपुरः।
प्राक्षाक्षाक्षाक्षाक्षु ब्रह्मुधा ब्रह्मार्थ ब्रह्मोक्षरोक्षाः
ब्रह्मुक्षाक्षाक्षाक्षाक्षु पुरुषिताक्षाक्षदत्त् ब्रह्मम्।
ब्रह्मदुर्दुरं ब्रह्म वेदुं ब्रह्म ब्रह्मदात्मम्"।

सामान्यदेवता दधा,—

"ब्रह्मुक्षाक्षदक्षाक्षदिराक्षाक्षब्रह्मक्षात्।
मिक्षाक्षक्षर्ब्रह्मक्षाक्षुक्षिब्रह्मक्षुक्षिवीक्षात्।
वीक्षाक्षीब्रह्मदोक्षदक्षाक्षाक्षुः ब्रह्मक्षिब्रह्मात्।
क्षिक्षाक्षाक्षाक्षवीक्षाक्षदीक्षाक्षदक्षिब्रह्मक्षात्।
क्षीक्षा दुब्रह्मक्षात्क्षात् ब्रह्मीक्षाक्षदिदुरक्षात्।
क्षीक्षाक्षदक्षाक्षाक्षाक्षुब्रह्मक्षदक्षाक्षात्।
अक्षिक्षाक्षदक्षाक्षाक्षाक्षुब्रह्मक्षदक्षाक्षात्।
अक्षिक्षाक्षिक्षदक्षाक्षाक्षाक्षाक्षाक्षाक्षात्।
उरक्षाक्षुब्रह्मक्षे ब्रह्मक्षीक्षा विदेवम्"।

शाक्षुर्द दधा,—

"पुरुषाक्षः शाक्षदिक्षिब्रह्मक्षुर्वे ब्रह्मक्षदिक्षात्।
शुब्र दिदाक्षदे सर्वं शोब्रह्मक्षीक्षे ब्रह्मे च ब्रह्मे।
लक्षदे शाक्षिक्षीदिक्षमीक्षक्षीक्षे शाक्षदेः।
ब्रह्मदक्षक्षेदुक्षदिक्षे शाक्षदे शाक्षक्षदिक्षे।
इक्षदेक्षिक्षदे दक्षिदक्षदक्षेक्षा च ब्रह्म।
दक्षिक्षदे दक्षदक्षदक्षे ब्रह्मदक्षदक्षदक्षे।
ब्रह्मक्षदे च ब्रह्मक्षदे ब्रह्मक्षदक्षदक्षदक्षे।
दक्षदक्षदक्षद

अङ्गपूरोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्राप्तिर्यथा, "मण्यन्नजं लङ्घनेन भुक्तेऽजीर्णे वमेत्ततः। उदावर्तेऽथवाऽप्यैरिभारान्नस्यान्नमूच्छितम् वा। व्यानो मार्गेरुदीर्णोऽन्नमलैः कुक्षिमुत्क्षिपेत्। तत्र पित्तकफान् रुद्धा जनयत्युदरं ततः॥"

अस्य रूपाणि।

"अच्छा-दाह-ज्वर-मूत्र-तृष्णा-मूर्छाऽतिसार-कास-श्वास-दौर्बल्यारोचकाविपाक-वर्चोभ्रम-सङ्गाध्मान-स्फर्हि-लवण-शिरोहृन्नाभि-गुरुत्वान्यधिकोदरं मूढवातं विद्यान्नरं सर्वाङ्गं च ग्रथितं शिरसश्च वेदनया संरावित्वं वा ग्रथितं तन्मेदसा बद्धगुदोदरं विद्यात्"।

हिक्कोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्राप्तिर्यथा, "शुष्कान्न-क्षताक्षाऽम्बु-कण्ठरोधैर्ज्वरेण वा। निपीडितानां यदा शुष्कोऽन्नमाशयजेन वा। प्रयाति वाऽरसतेनैव्यहिक्काः प्रसवदुर्बलाः। मुरुयन् गुदमनाद्य जनयत्युदरं ततः"।

अस्य रूपाणि।

"इति तदभोजनाध्मः प्राग्व्याख्यानिदानसमानमुदरलक्षणं यथावच्च दोषाणां रूपाणि दर्शयन्नपि चानुपः सलोहित-नील-पीत-पिच्छिल-कृष्णवर्णान्यानर्थानि उपदेक्षेत द्विक्षा-श्वास-कास-छर्दा-प्रसेक-रोचकाविपाक-दौर्बल्यपरीतम् मक्षयेत्तम् हिक्कोदरं विद्यात्"।

क्लोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्राप्तिर्यथा,— "क्लेदयितुमा मन्दाग्नेः शीलमाहितभक्षस्य वा। अत्यन्तपानाद्वह्नेर्वा मारुतः क्लोम्नि संश्रितः। क्लोदनुः क्लेदमत्यर्थं कफपोदरमुच्छ्रितम्। वर्द्धयेत्ता तरेवास्य क्लमाद्यादुदराय वौ"।

अस्य रूपाणि।

"तस्य कृच्छ्रात्समश्नतोऽपि पिपासा-गुरुवास-मूलश्वास-कास-दौर्बल्यादीनि दोषाणां च लक्षणानि व्यञ्जिभिरात्मसदृशैर्मूढलिङ्गैः समस्तैर्वा सम्यक्तः दुरुदरं विद्यात्"।

इमौ साध्यत्वात्साध्यत्वादिष्टमेव यथा,—"वलवत्तरोत्थमन्नमुपक्रमानुसुरं स्वरमार्यविकोपेषु पित्तानां दोषा दोषाः समस्तवदक्षता व्यरिणाद्यदृष्टौ प्रकाशा लक्षीन् क्लोमहृदयं क्लोमपित्तधरं च। हृदयं क्लोमपित्तधरं च। हृदयं क्लोमपित्तधरं च। ह

उद्

दक्षिणमालयोरेवं तत्तल्लिंगेऽप्यवश्यम् ।
यत्पुनर्वालयिकं तुल्यमेवेति च भाष्यते" ।
इति यद्यदोषवत् । ७ ।
"वृद्धेऽपि वत्से मूके बिद्धे विच्छवादके ।
वन्ध्ये त्रिवर्षं पुनरुद्वहेत् सदृशं जातरी विदेत्" ।
इति विच्छवदोषः ।
"स्टोमभूमन्नरीवेऽङ्कविच्छवादिकमप्यदम् ।
वालियस्यो मौलिनी च त्रिवला चेति चूर्णयेत् ।
वक्ष्यमाणं वालियस्यमौलिनं विच्छवदुष्टमुच्यते ।
इत्थं पूर्वमयोमूर्ति सर्वां मूकेन वा त्रिवेत् ।
त्रिवर्षो यदु मुद्वीत मोक्षयं वाङ्कयेत् वरेत् ।
अर्थवैगाय धीमान् च लक्षणेषं वक्ष्यते यथा ।
प्राग्वं त्रिवेत्तमूकं त्रिवेदेव पुनः पुरः ।
ईश्वं सर्वोत्तमोक्तेषूक्तं लोहितकादयि ।
वालयं वाप्युदोक्तं यदपयुक्तवर्जितं" ।
इति यदोषार्थं चूर्णम् । ७ ।
"पीतिनी स्निग्धं कोर्ये वी चारी वरवर्णिनि च ।
विच्छवं त्रिवेदुकं सर्वविरेयुक्तमुत्" ।
इति पीतिनार्थं चूर्णम् । ७ ।
"वालियानां वर्षा मूके वर्तिकावालयस्तु तत्पुरुषः ।
वर्षाद् वरुणा त्रिवां पश्चात् कोलवनिस्तरम् ।
त्रिवेत्पुनरुद्वाहु वरुणां निवृत्तये ।
यं यं वालयं वालयेषां तथा त्रिवरुवर्णयेत् ।
त्रिवारौ त्रिवोरे च भटरे वालयान्तरि ।
वालीयं वरुणां वालियेषां वालयं तुलम् ।
वरुणाद्यां त्रिवं वर्षे त्रिवरुवालयं वरुम् ।
वर्तिनां वुधो वरुः त्रिवारां वालयो वरेत् ।
वरुवालयं तमोरत्नमुक्तां वरोत्तमेत् ।
वालयोत्तमरत्नं त्रिवमसौ वरालयेत् ।
वर्तिनं वा पुनिवा वर्षे त्रिवरेदेह वर्षे त्रिवम् ।
वैरुवा रोवर्षं वालयं त्रिवरे भौमो त्रिवर्तिका ।
त्रिवेत्पु वमादित्यमालयुक्तिं वरतेत ।
त्रिवेत्र वुरुवेवर्षं वालयं वा वरालयम् ।
वरुवेत्र त्रिवरुवं वरालं वा वरालयम् ।
त्रिवरुवालयवर्षं वालं वरवरालयम् ।
वरुवेवर्षं वालयं वा वालोदवमाहितम् ।
त्रिवरुवरवर्षं त्रिवालियमवरुम् ।
वरुवेवं वरुवेत वर्तिका वालयं त्रिवेत्" ।
"यत्पुनः वुवरुवं वां वर्षं वालयवर्षकौ ।
वालयुक्तेन वरुवेन वालेवालियमालयुं त्रिवरुम् ।
त्रिवरुवालयवालयोत्तम वरुवेवरेत् ।
वर्तिनालयवालयोत्तम त्रिवरुवरेत् ।
वुवेवं वुवरुवालयं वरुवं त्रिवरुवेत् ।
त्रिवरुवालयवालयं वरुवं त्रिवरुवेत् ।
वरुवेवं वरुवेवं वरुवेवं वरुवेवं वरुवेवं

क्षौमाक्षतकषायं वा पिण्यशीलेष्वविधिकं गतम्।
पूतिकरञ्जादारं वाप्यसुतं विकृतवप-पिण्यशी-
प्रयाक्ष्म्। ॥ १

पिण्याशीप्रयशीमूषचिक्कटद्वरेरयवक्षारस्नेह-
यावां पाकिकामाता क्षतप्रयं तप्तप्रयं क्षीरं
तदेकध्यं विधायकेदेतत् षट्पलकं नाम सर्पि-
क्षीद्वाभिषङ्गुलूकोदरोदावर्त-श्वयथु-पाण्डुरोग-
काल-प्लाह-प्लीहाग्नीर्ज्वरातविषमज्वरापस्मृतिन
मन्दाग्निर्गं क्षिरुवादिकं घृतंसुपयुक्तं यहणा-
ऽर्शोव्रणेषु वद विद्यादिनाशः विशेषतस्तु दलिय-
वाक्षौ शिरायाम्। ॥

"मधिवर्ग सहस्राय्य पामाकुष्ठसमीरितान्।
हरेत्रिफरा शरैवाऽय शैलो वैद्यः प्रशान्तये"। ॥ १

कट्फरे परिवाहिन्यि च क्षिप्तक्षिप्तमाध्मा-
स्याधौ वामेनोन्नतश्वयुरुकुक्षमपार्श्व रोमराजा
उदरं पाटयित्वा चतुरङ्गुलमाद्यान्नाभि निम्-
म्युत्य निरीक्ष्य कट्फरोक्षणानमतिरोधकमस्थानं
वार्श्व वा भोक्ष्य मलवार्तं वा ततो मधुसर्पिर्भ्या-
मभ्यक्ताभ्यां यथास्थानं व्यापादिता वाङ्गुलम-
मुदरस्थ सीव्येत्। परिवाहिण्यपेक्षयेमेव श्लथ-
मुकुलान्तस्रावाणं सप्तोष्ठ तन्त्रिकमर्म समाधाय
कार्यापीलिकानिर्देशेन्द्रये दग्धे च सार्वा काशा-
मभ्यक्तेन्द्र च स्निग्धि ततः पूर्ववत् सीव्येत्
शान्तस्थ यथोक्तं कारयेत् यष्टीमधुकसिद्धया
च क्षाय्यदावस्थिय वन्येरोधपरेतरोगितात्मा-
त्रार्थं प्रवेक्षाचारिकमुपदिशेदायुर्वेदे वैशेषोक्षा
सर्पिर्वोक्षा वा पयोदनमिति। ॥ उदकोदरि-
वस्तु वातकृतविद्याधक्षसोपोदकसिक्षस्य स्थित-
स्यानेः सपरिस्पन्दोत्साकस्यात् परिवेष्टितसाधो-
नाभेर्वामसन्धुरुकुक्षमपार्श्व रोमराजा सीवि-
मुखेनाङ्गुलोदरमात्रमवगाह्य विधिवत् तत्र सप्त-
दीनामन्यतमस्या नाड़ीविद्वारां पक्वाशयं वा सर्यो-
व्यादोषेऽन्यतमविस्रवेत्तो नाडीमपहृत्य तैल-
क्षत्रवेणाभ्यज्य वक्षत्रमेणोपचेद्रेणैकविंशिरे दिवसे
सर्वे दोषोदरमभिवर्तमानं सक्षया क्षपहते इत्या-
ध्यात्राङ्गमहतीसात्राभ्यादाद्या उत्पत्तीरभ्य आ-
सूयमे वा अक्षतदुरदरमसज्ञानप्रभाक्ष्य सक्षा-
क्षणोपचतुर्थवक्षमवक्षतमक्षतदाक्षयोक्षत्रा-
भाक्षामन्यतमसमाशीतेऽय दोषोदकमप्यसमव-
सिक्षेत्। विभुवे विभुवे च दोषे आक्तदरमाभि-
कक्षाद्येऽवर्णसमक्षतमेव परिवेष्टयेद्दुदुरं तथा
नाङ्गाक्षति वाङ्गः यथासांच्य यथा भोक्ष्ये-
ऽङ्गदरक्षेत्र वा तच्च वीर्य मासान् कर्षोदक्षेत्र
यथा यथाक्षेत्र आङ्गदरक्षेत्र यावद्विर्ष मासवर्ष-
मर्धं वार्षिर्वा वा चैवेत्तं संवत्सरेवाजरो भवति।

भवति चात्र,—
आक्षाप्यने चंद विरेचने च
पाने तथाहारविधिक्रियासु।
सर्व्वत्रदोष्या कुशलैः प्रयोज्यं
क्षीरं सदा जाङ्गलजं रसं वा॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने उदरचिकित्सा-
क्षीयमध्याय।

"ग्रहदशं दिशा गर्भ व्यतक्रांत्रिक्षाक्षतु।
रसमाक्षेन दातव्यं रसस्य द्विगुणं विषम्।
चिकटुचिक्काक्षोषोनुर्जीमूषवीरणः।
अक्षलोदारिधांशेन प्रक्षेक्ष्य प्रकल्पयेत्।
निक्षपद्यङ्गजकार्यमंवाक्षवेर्क्षिक्षितम्।
अङ्गदारस्य नाम दक्षा क्षीरेक्ष भेक्षेत्रेत्।
वदरक्षिप्रमाक्षेन वटिकां तां दिवा पिबेत्।
क्षेत्रोगं विक्षवाद्य नाशा वैद्यानरीवटी।
देवदारुत्रिमूलकर्ण क्षीरेक्ष याक्षवेत्।
भोजनं सैन्धवेक्षेन कौक्षीरेण दधेन च"।

इति वैद्यानरी वटी।*।

"प्रियणी मरिचं शाल-बालधीमूलसंयुतम्।
सुक्षीक्षीरे पिबेन्मर्षे तुल्यं वैद्यावतीवरम्।
निम्बं खादेत् विरेकाय यथो वृष्णि भवेन्नरः।
रेक्षनाथ सर्व्वथा दध्यं लाभने क्षितम्।
दिवाभो च प्रदातव्यमाहा सूदूषवक्त्र"।

इति जयोदरारिः।*।

"धारदं गुलितुल्यं वैद्यानं पिण्यशीलम्।
धारदस्थापयाक्षां वर्षीदुग्धेन सर्हयेत्।
मासमात्रं वर्टी खादेत् क्षीरो वृष्णि भवेन्नरः।
विषाक्षधरसाक्षयुतं यद्यं दध्योदनं क्षितम्।
दकोदरक्षेत्र कर्तिनं रेक्षनं च"।

इति उदरारिरसः।*।

"दिवसं कौक्षूर्यस्य चाभयाचि पलार्धकम्।
कर्षं सूर्द्धं क्षतं तार्क्ष्य क्रियाक्षाक्षुत्रितयो यथम्।
सयानिनयर्षं भक्षा सर्व्वरोगान् व्यपोहेत्।
नवगुल्माप्रमाक्षेन वटिकां कारयेद्भिषक्।
यतस्तुक्षीरदग्धं क्षामवाद्य वृष्टिमक्षम्।
कार्षं क्षार्षं तथैं हन्याद्भूतवैर्याभिकारकम्।
वदरदि तिवं कौक्षं वातव्याधिविनाशनम्"।

इति वदरदिरिष्टौ घृतम्।*।

इति वैद्यकरसेक्षसारसंग्रहे।

प्रयाक्षि यथा,—
"हरितेक्षं सक्षुगसव्यरसमवा
कुलत्थसुरुवक्षाक्षनो यवाः।
सहक्षिमाक्षाङ्कसकेक्षशिक्षाः
पेयाः सदाग्नाक्षिकसीसुमाक्षाधाः।
तक्षरसोक्षवसेक्षमार्क्षक्षम्
प्राक्षिद्य सार्क्षं कुक्षकं कटिक्षकम्।
इमनैवा शिग्रुसर्क्षं वरीतकी
साक्षुसेनेक्षवत्रक्षमायकम्।
क्षमा-यवोष्टी-मक्षिकी-पयोक्षकं
लक्षति तिक्षाक्षि च दीपनाक्षिनि।
वक्षेक्ष संवेदक्षमिक्षकेक्षता
विक्षयोगोऽयुदुरो यथायक्षम्"।*।

अथक्षाक्षि यथा।

"सक्षेक्षरं सुमाक्षं क्षलयाक्षं क्षिरोक्षधः।
हर्षिदनं दिवाक्षिया क्षाक्षमा पिक्षदैक्षतम्।
क्षीरक्षाक्षूमसाक्षाक्षि यक्षक्षाक्षिक्षाक्षिः।
उक्षाक्षि च विदाक्षीनि क्षवक्षाक्षाक्षाक्षि च।
क्षिक्षीक्षाक्षं क्षक्षाक्षं क्षक्षाक्षं क्षक्षाक्षं क्षक्षाक्षं
क्ष

उदा

"वरटीदरभक्षणया ... वरिष्ठा।
वरयुग्मोरुवरः हरिभद्रविहारवान्।
उत्तरीयति तं विद्याधरीविस्मयमावहे।
वणाधिकं हीरविस्मुरदंश वणाधिकम्"।
(अन्य विधिका यथा,
"कण्डूः कटुवेदेन तेन चोद्यान्वितस्ततः।
उत्तरे वरवं कार्यं यटोत्तरिद्यादिका"।
"कटुकं दीप्यकं वस्तु लवणेषु वणाद्यपूर्वकः।
तस्य वर्जनि वणाद्यदुरः वर्जनिकम्"।
इति वैद्यकवणाधिकारे ४)

उत्तरपदिक, त्रि, (उत्तरपदेन लक्षणमस्य तत्।) उत्तरपद + ठन्।) यत्रयोरुत्तरपदेऽदृष्टलक्षणादि।
इति वृत्तमाला।

उत्तरसिं, क्लीं, (उद्गुर्द्धमासीदते इति। सो + अन्य-कर्मणिक्विप् वन्धने वा।) ऊर्ध्वसिंहासनम्।
अमरः। इत्यमरः।

उत्तरिण्, स्त्री, (उत्तरेण यतति वर्द्धते इति। उत्तर + चि + क्विप् + ङीप्।) ऊर्ध्वबन्धनरज्जुः।
इत्यमरः। वस्तुतः। (यथा, रामायणे ६ २ काण्डे।)
"उत्तरोत्तरबाणान् कुशरज्जून्।
अत्रैवोक्तः। यथा तत्रैव सर्गे ३ परिच्छेदे।
"अथिरबन्धः शुभवान् अनिरुद्धोरो महाबलः।
कोणान् विभुजनयो धीरोत्तरो दृढ़ः वलिष्ठः"।)

उत्तरीय, क्लीं, (उत्तरेण हीयते वा। उत्तर + व + छ।) वस्त्रभेदः। स तु वेदस्तने उत्तरे वस्त्रः। इत्यमरः। दाक्षिणात्ये। इति हेमचन्द्रः।
कात्यायनस्तु। इति मेदिनी। इदमुक्तं तत्रैव दर्शने। १० अ परिच्छेदे। ११९।
"ओत्तरीयवस्त्रमाहरेत्तरीयमुत्तरे।
इत्यत्र विष्णुवस्त्रयो वीरोत्तरो इदमत्र वर्तिकम्"।)

उत्तरीय, त्रि, (उद्गतं तरीयं यस्मात्। उत्+ अन्+ तरप्+ छ।) वलवत्तरः। इत्यमरः। तस्य भावः कर्म वा उत्तरीयम्। इति ओत्तरीयवती।
(यथा, रघौ १७ सर्गे।
"उत्तरीयं तरीयं वा उत्तरीयं तरीयवत्।
इत्यत्र विष्णुवस्त्रयो वीरोत्तरो इदमत्र वर्तिकम्"।)

उत्तरेय, त्रि, (उत्तरे भवः। उत्तर + ढक्।) उत्तरभवः। इत्यमरः। तस्य भावः कर्म वा उत्तरेयम्। इति ओत्तरेयवती।
(यथा, रघौ १७ सर्गे।
"उत्तरेयं तरेयं वा उत्तरेयं तरेयवत्।
इत्यत्र विष्णुवस्त्रयो वीरोत्तरो इदमत्र वर्तिकम्"।)

उत्तरेयक, त्रि, (उत्तरेयेण क्रीतं वस्त्रं वा। उत्तरेय + ठक्।) उत्तरेयक्रीतवस्त्रादि।
इति वृत्तमाला।

उत्तरेयी, स्त्री, (उत्तरेयस्य स्त्री। उत्तरेय + ङीप्।) उत्तरेयस्त्री।
इति वृत्तमाला।

उत्तरोत्तर, त्रि, (उत्तरादुत्तरं उत्तरोत्तरं। उत्तर + उत्तर + तरप्।) उत्तरादुत्तरः। इत्यमरः। (यथा, रघौ १७ सर्गे।
"उत्तरोत्तरं तरीयं वा उत्तरोत्तरं तरीयवत्।
इत्यत्र विष्णुवस्त्रयो वीरोत्तरो इदमत्र वर्तिकम्"।)

उत्तरोत्तरा, स्त्री, (उत्तरादुत्तरा उत्तरोत्तरा। उत्तर + उत्तर + तरप्।) उत्तरादुत्तरा।
इति वृत्तमाला।

उत्तरोत्तरीय, क्लीं, (उत्तरादुत्तरं उत्तरोत्तरं। उत्तर + उत्तर + तरप्।) उत्तरादुत्तरः। इत्यमरः। (यथा, रघौ १७ सर्गे।
"उत्तरोत्तरं तरीयं वा उत्तरोत्तरं तरीयवत्।
इत्यत्र विष्णुवस्त्रयो वीरोत्तरो इदमत्र वर्तिकम्"।)

उत्तरोत्तरीयक, त्रि, (उत्तरादुत्तरं उत्तरोत्तरं। उत्तर + उत्तर + तरप्।) उत्तरादुत्तरः। इत्यमरः। (यथा, रघौ १७ सर्गे।
"उत्तरोत्तरं तरीयं वा उत्तरोत्तरं तरीयवत्।
इत्यत्र विष्णुवस्त्रयो वीरोत्तरो इदमत्र वर्तिकम्"।)

उत्तरोत्तरीयिका, स्त्री, (उत्तरादुत्तरं उत्तरोत्तरं। उत्तर + उत्तर + तरप्।) उत्तरादुत्तरः। इत्यमरः। (यथा, रघौ १७ सर्गे।
"उत्तरोत्तरं तरीयं वा उत्तरोत्तरं तरीयवत्।
इत्यत्र विष्णुवस्त्रयो वीरोत्तरो इदमत्र वर्तिकम्"।)

उत्तरोत्तरीयिका, स्त्री, (उत्तरादुत्तरं उत्तरोत्तरं। उत्तर + उत्तर + तरप्।) उत्तरादुत्तरः। इत्यमरः। (यथा, रघौ १७ सर्गे।
"उत्तरोत्तरं तरीयं वा उत्तरोत्तरं तरीयवत्।
इत्यत्र विष्णुवस्त्रयो वीरोत्तरो इदमत्र वर्तिकम्"।)

उत्तरोत्तरीयिका, स्त्री, (उत्तरादुत्तरं उत्तरोत्तरं। उत्तर + उत्तर + तरप्।) उत्तरादुत्तरः। इत्यमरः। (यथा, रघौ १७ सर्गे।
"उत्तरोत्तरं तरीयं वा उत्तरोत्तरं तरीयवत्।
इत्यत्र विष्णुवस्त्रयो वीरोत्तरो इदमत्र वर्तिकम्"।)

उद्रा

रयात् प्रसह्यातुरशीघ्रयायी। ॰।
मूर्धोत्तरेऽन्ये तु मर्मेहिरोगो
मूत्रप्रसङ्गाधिमरुग्रुजे॰"। ॰।
हिक्काश्वं हिक्कुधाधिकुर्
सर्वधिरो घिर हिक्कपूर्वम्।
सुखान्नुनाशाहविसक्तिकासि-
शूलोगुल्मोद्भवं समीरणम्। ॰।
वक्षामयाधिक्यबलाप्रकोपं
सन्धिग्रणीकातिविवाद सङ्कुलात्।
उच्छ्वासनाशाहविमूढवातान्
धीरा ब्रवेदाशु रसौदनाशी" ॰ ।

इति चिकित्साद्याने धर्मिंशेऽध्याये धरकेणोक्तम्।
सुखतोगेभरतस्य ॰ अध्यायेऽस्य सन्निपातसंख्या-
निर्देशं शब्दं चिकित्सा चेति यद्यत् तदुक्तम्।

"अथ खोऽर्थं च भावानां प्रकाशनां समासतः।
न वेगान् धारयेत् प्राज्ञो बातादीनां कदाचिन॥
वातविण्मूत्रशब्दाश्रुवोद्गारश्रमोद्भवैः।
आहस्यमानि लिङ्गानि वेगानां जिनतेऽनिले॥
क्षुत्तृष्णा-श्रम-निद्रास्यसुखदर्शन-विभ्रमात्।
तस्मात्रिधारये त्यासेन लक्षणेषु चिकित्सितम्।
ऋषीदशविधावाणां निज्ञ लक्षणकारणैः।
अवश्यमेवोदावर्तिनि वेगान् न धारयेत्।

आहारजन्मनी पुरुषीयमीर्ये
शिरोदरं चाप्तमलोविधारणात्।
काल-प्रतिज्ञाह-मलप्रवर्तना
न्यासविशेषप्रतरञ्च धीरम्।
कुर्वीतमाहारविधिं समासं
ज्ञात्वान् पुरीषं मुखतः क्षिपेद्या। १ ।
आटोपपूर्णो परिकर्तनेच
सक्थः पुरीषस्य सकर्णशब्दम्।
पुरीषमार्गादपवा निरेति
पुरीषवेगेऽभिहते कृशस्य। १ ।
मूत्रस्य वेगेऽभिहते कृशस्य
हृच्छूल मूर्धं कुरुते ह्यत्यसस्यम्।
मेढ्रे गुदे वङ्क्षणयोश्च
नाभिप्रदेशेष्वथवापि मूर्ढ्रि।
आनद्धवस्तिर्न शकृन्न मूत्रं
सृजत्यथोऽनिलमार्गरोधात्।
मन्यास्तम्भोऽक्षिगुरुत्वमास्ये
जृम्भाश्रुविड्वातनिरोधजानि। १ ।
मन्यास्तम्भस्तम्भनाद्विकारा
श्वासोपघातात् प्रसमाक्षिकाश्च स्युः।
श्रोत्रोपरोधात् प्रसमीक्षणाच्च
भवन्ति तीव्राश्च तथा विकाराः। ॥
आनद्धकोष्ठस्य मुखं च
नेत्रोत्थं आममुपैति चिं।
शिरोगुरुत्वं क्लमनाशथश्च
भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन। ५।
भवन्ति लाङ्गल्यपि जृम्भणाद्या-
श्छिरोगुलिताक्षिवातवेगे तीव्राः।
कण्डायनं कर्णनिनादतोदः
कृच्छ्र वादोरुदरा प्रवृद्धिः। १।
उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति
अगोविकाराः पवनप्रसूताः। ७।

उद्रा

कर्दोविशेषेण भवेच्च कुष्ठं
पैत्तेन दोषेण विदग्धमन्नम्। ॰।
सूचाग्रये वा मृदुमध्यशैच
श्लोको यथा मूत्रविनिग्रहेच्य।
मुखाग्रयो तनुवातं भवेत्
ने से विकारा विहते तु मूत्रे। ८।
तत्साध्यमाहेवधिः श्रमश्च
क्षुधोपघातात् क्षपणा च दृष्टे। १ ॰।
कण्डायनश्चोक्त अवक्षाराद्येः
क्लान्याधिकाताद्युदरे कथा च १ १।
आनाह्य निग्राबविविग्रहेच्य
कृमोगसोहावधवापि मूत्रात्। १२।
मूत्राग्रहेऽप्येतदिहोपदिष्टं
निदानिधातादधवापि तज्ज्ञा"। १३।

अरिष्टलक्षणं यथा,

"इत्थादिर्ष परिविष्टं लोकं मृत्युरेनमिहतम्।
ग्रहणमनं मतिमानुदारविर्तमनुजीवेत्।

अन्य चिकित्सा यथा,

"सर्व्वेषेव चिकित्सादरवर्त्तेषु कृत्यज्ञः।
वायोः क्रिया विधातश्च सामान्यमिहोच्यते।
सामान्यतः प्रयुञ्जीत क्रियां प्रायो विशेषवित्।
आत्मायत्ते सामतेऽ स्थिरे लिङ्गे विशिष्यते ११।
पुरीषमे तु कर्त्तव्यो विधिरामाश्रितो भवेत्। १२।
सौवर्चलाद्यां सरितां मूत्रेऽनिलके पिबेत्।
रुजासाध्ये मधुरे क्षीरे वापि विशेषतः" ११।
"श्वेतसिरेदवाक्षे शुभाशं समुपाचरेत्। १३।
अनुमोक्षेऽग्नेर्वा कार्य्यः स्विग्धस्विन्न रेक्षितः।
तीक्ष्णाग्नावथवोक्ताभां तीक्ष्णाग्नीयनिर्देशे।
वस्तिप्रयोगेरुदरा शमयाद्धि प्रवर्त्तयेत्।
तीक्ष्णौषधप्रसमनैश्चयादिसरभिः। १६।
उद्गारे क्षणिवेते सैन्धवं धूमनाचरेत्।
सदा सौवर्चलवर्गो वोषधूर्वरसान्वितम्। १७।
हृद्रोगार्ता यथा दोषं लघ्वन्नं खेहरेभिनवेत्।
सशालसवकोपेतमक्षमाँ वाप दापयेत्। १८।
बलिमुद्धिकादाडिमपूतिशाकमम्लयवः।
आवारिताहारं हृद्धिं पीतवर्णं प्रकामतः।
रसवेद्य क्रिया कार्या शुद्धोदावर्त्तिनं नरम्। १८।
क्षुधितोते हिते स्निग्धमम्लवणं भोजनम्। १९।
ह्यश्चाग्नते विभेजनं यवाग्रं वापि शीतलं। २०।
भोक्ष्यते रसेन विधानः अमव्यक्तानुरो मरः। २१।
स्निग्धाते पिबेत् घृतं क्षीरं सप्तावेकमथापरम्" २२।
अपरच्च तदिदानमध्यायिनं कथ्यते चिकित्सा च।
"वायुः श्रोत्रानुगो रूक्षो व्यथाकृष्टशिरोहनुः।
भोजनेऽ कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति हि।
वातमूत्रपुरीषाख्यप्रसरेऽवधारणे च।
श्रोतोमूत्रपुरीषाख्यं पुरीषमतिवर्त्तयेत्।
ततोऽङ्गविनमत्पूर्व्वो गौरवाविधिरोहिणा।
वातमूत्रपुरीषाणि रूक्षेण कुरुते नरः।
वातकालप्रतिमायदा ह्यनीड्यमिवाम्बरम्।
ह्यधोहिष्टाहिरिरोगमनन्यकर्मविभ्रमान्।
क्रमशे च शङ्करवात् विचारान् वातकोपणान्।
तस्मैवदवयाप्तं विद्यं स्निग्धं स्निग्धमुपाचरेत्।

उद्रा

दोषतो भिद्यर्थतं शुद्धशाल्यन्नभोजनैः।
मांसेभ्यानि प्रयोक्तव्यान्यन्नपानानि शुद्धाना।
यदेवं वक्ष्यः स्निग्धं भुञ्जान् श्वेहरेच्चैवः।
वायवेन निहतोमूत्रवाहीरमवाप्नुयात्।"
"देवदार्व्यभिषङ्ग कुर्य्यं वक्षामयो ध्रुवम्।
मौष्कवार्थिय च मूत्राणि सोष्मवाताद्रकं वपेत्।
वाहयेद्विधं तत्रोत्तमुदावर्त्ते अधोहरि"।

इतं यथा।

"मूत्रकृच्छ्रमाधार्थं पर्य्याप्तं पथ्यमुत्तमम्।
धारेतवधवाद्यान् यथा तेन शमयेत्।
तत्रीदावर्त्तं श्रमयेत् उदावर्त्तविधेयन"।
"मूत्रे निरुद्धमार्गाश्मरीमेत्रवाहिरोद्धरम्।
तत्रवेद्यन्मयावाद्या वक्षावेद्य।
यतां मूत्रेण सा कार्य्यः कारयेत्तु सुदारुणा"।
वैद्यकरत्नेश्वरसंग्रहे तु यत्किंचिन्नितं तथा।
"निरुद्धपारं यत्राकाकृच्छ्रं तिलुत्।
यानकुलीनां सरसैर्मुद्विद्धा वार्य्यवरोल्लाम्।
प्रवल्लवेदरत्नुक्षवत्रयाद्यात्रवत्तरीरो।
श्रोक्ता तिलितापिपटमिश्रिसंधानसंधरो।
त्रिगिर्कोऽक्षाभरुवणिकाशय विद्यलि मूत्रवरं।
शुद्धमूत्रिका कथिता शुवे शीरेवाधारा"।
इति वैद्यावतंदिका।

अन्य अश्मरीनि यथा।

"मलं वेगरोधेश्च प्रमीदान्नानि भोजनम्।
वातीगतार्थ शालुकं आमवं वर्द्धयेच्चम्।
विण्डाकाशकृत्वं मलं करोतं पित्तवैरुनम्।
विदग्धमीनि विज्ञानि कफवाधिं गुरुत्वि च।
उदावर्त्तं प्रयत्नेन कर्त्तवेत् सततं नरः।
इति वैद्यकप्रधानसंग्रहः।

उद्रावा, पुं, (उद्रावते इति। उत् + द्रावा + घञ्।)
उत्प्लवनः। उद्धावनः। औत्पात्यपुरुषे, त्रि।

उद्रावित, पुं, (उद्रावते इति। उत् + द्रावा + क्तः + ईयात् इति ईत्वम्।) धत्तूरः। इत्यमरः।
विश्वामित्रोयं प्रभुविश्वभूमिनो वर्त्तादेव कर-
हितवादेव मोक्षकारी नाथप्रकारो वेदसूत्रं
गाखीत्र इव। इति भरतः। (यथा, भट्टः ७।६३।
"सधनस्य प्रकारेण विश्वामित्रोयं चेष्टितम्।
उद्रावोत्तमधारस्य प्रभोर्वेव प्रजस्य"।
नवकभेदः। यथा, तत्रैव ८।१७।
"अनन्तरसरं विद्यादिद्रेविद्रेवेत्र च।
अदेरेन्नवरं विद्यान्नवरं नवो परम्"।
उपरोक्तः। यथा,—
"उद्रावोत्तरशीर्षस्तत्र तेषु वर्ज्यस्तु"। इति
श्रीतोत्तम् १ अ। ६।
उद्रावित, पुं, (उत् + द्रावृ + क्त + ङ्।) चरः।
दारुणः। व्याधः। इति हेमचन्द्रः। उद्रावः
वस्तिः। गर्भस्रावः। इति मेदिनी।
उद्रावयत्, त्रि, (उत् + द्रावृ + णि + शतृ।)
हत्यानां। तत्कर्त्तरि। उद्रावितः। व्यापारः।
इति शब्दरत्नावली। (यथा, भागे ८।३।
"ब्रह्मसिताव्यमलक्षीरवत्सं हरिं"।
कथामकः। कथनम्। यथा, हुमारे ४।४२।

उद्दी

"वधाद्विरमतस्तस्मादुद्वाहश्चक्रवर्तुः"।)
उद्वहनाद्यारणालंकरणम्। (नाट्यशास्त्रे नोत्तमदेवतोद्यानलक्षणे उक्तीयथोक्तः। यद्यहं नाहिकाकारयेयं (१० परिच्छेदे।
"उद्यानस्थमुपर्वतस्थं वनगुल्मतः"।
इत्या, वेदोक्तीकारे चन्द्रमासः।
"यो वः शक्रं विजानीत यमुत्पन्नमनाद्यादयोगो वभूवा, यो वः ब्राह्मणाधीने शिष्यरक्षिकाया वर्णमध्यो ज्ञातो वा। यो वस्तत्कीर्तिमालो वर्तति मनि रसे यथ यथ प्रतीत, तोयान्यतस्य तस्य मनसिह मनोमनस्कल्यानकोऽहम्"।
वर्तिसंग्राहकवस्त्रमानमहिलक्षणमेदः। इत्या, वाहिकदर्पणे (१० परिच्छेदे।
"यत्र तुल्यार्थदेहेन वाक्येनाभिहतर्द्धयात्।
साधर्म्यमिति तत्प्राहुरुदाहरणमेव तत्"।)
उदाहार, पुं, (उत् + आ + हृ + घञ्।) उदाहरणं। इत्यमरः। इत्यनेनाधर्यविरुद्धमेव इति ज्ञाप्यः। इत्यनेनाधर्यं विना। इति रामभूकुट।
उदित, त्रि, (उद् + इ + क्त।) यदा। उत् + इत + क्त।) उक्तः। (यथा, किरातो १ । ९८।
"भवादृशेषु प्रमदाभवोदितं
भवन्ति ये विप्रियमप्रियंवदाः")
यद्धः। इत्यमरः। उद्धतः। शास्त्रोदयः। इति मेदिनी। (यथा, रामायणे।
"उदयादुदितं दीप्तं त्यागाधिगमसम्भवम्"।
"उदितेनुदितिं चैव समतत्यवितं तथा"।
इति मनुः। ९। १२३। तथा, किरातो ५। १।
"एवमुक्तमिङ्गितज्ञोऽन्यथा,
इर इवोदितमन्यथा गुरुः")
उदितौदित, त्रि, (उदिते चन्द्रे उदितः उत्पन्नः।) ज्योत्स्नायां। इति हेमचन्द्रः।
("उदितौदितमुर्वीशं देवेन्द्रमिवोदितम्।
रसपोषाय कुरुष्वमोदितिं तथा"।
इति भाषाचन्द्रः।)
उदीची, स्त्री, (उद् उत्तरं अञ्चति इति अञ्च + क्विप्। ङीप्। उदीचां दिशां अञ्चति इति वा। उद + ईचि + ङीप्।) उत्तरा दिक्। इत्यमरः। (यथा, कुमारे २। १२।
("उदीचः प्रदधे शान्तं आदित्यस्तिरोरहम्"।
प्रेरकम्। प्रेषकम्।
"ब्रह्मणोरोरवात् ब्रह्मोदीचवाचस्विदा"।
इति महाभारते।)
उदीचि, त्रि, (उद् + च + क्विप्।) उत्तरः। इत्यमरः।
इति भट्टाधरः।
("न हि राजानुशीलोऽमीत्यमुमेवेति हृष्टिनः।
वर्त्म प्रति मनाक्तः। किंवा दीनैर्मनोरथैः"।
इति महाभारते। उदक्तिना। उदीचिना।
उदक्ता। यथा, कुमारे २। १२।
"भवत्कथाकरोदीर्घमनसाक्षो महासुरः"।
"ब्रह्म यत्रैव संवर्तं सर्वं च ब्रह्मता सह।
उदीचैर्वदतः शम्भु वन्यवीताभिमाषणौ"।
इति महाभारते। पुं, विष्णु। यथा, महाभारते विष्णुसहस्रनामकथने १३। १४। ८०।
"उदीचो वर्णनेऽनुत्तरीया शास्त्रत्र हिरः")
उदुम्बर, क्ली, (उदुम्बरस्य। यद्यवृक्षस्य इति भावा। तत्फलमिति। दीर्घत्वात् ९ ईकारः। ङ् स्वार्थिक। ङ् स्वार्थिक ४ ङ्यन्तत्वात् ८ ङ्यन्त ९० इत्यन्तिक ९०

उदो

"वक्षाद्विरुक्तमत्यन्तमुदाहरन्त्यनर्थकम् ॥)
इत्यलङ्कारसर्वस्वटीकायाम् । (नाट्यशास्त्रे लोल्लटेनोदाहृतत्वात्तस्यैव ग्रन्थस्येयं संज्ञा । यद्यपि नाट्यशास्त्रे १६ अध्याये)

"उदात्तश्चानुप्रासश्च पुनरुक्तमिति त्रयम्"।
इत्यत्र, रुद्रेणालंकारे ग्रन्थकाराद्यैः ।
"यो वः प्रथमं विनतिं नयत्यनुनयसमत्यासयोगो
भवुर्, सो च स शक्रशत्रोर्भवे मित्रप्रविवरता
वर्मवध्यं ववो वा । यो दक्ष-प्रभेदाज्ञो चरति
मति रुचे यथ यथ प्रणीत, लोपात्मलक्ष्य
तथ सरविध समासमकल्पालङ्कारान्तरम्" ।
सदूर्विद्यद्वाटकथसमासमर्वस्वसमवेत । यथा,
वाग्विलासे १६ परिच्छेदे ।
"यथ गुणार्थपूर्वम वाक्यानिरपेक्षमुदाहरणम् ।
वाक्यैर्भिन्नकर्त्रार्थमनुदाहरणं मतम् ॥)

उदाहरण, पुं, (उत्+आ+हृ+ल्युट्) उदाहरणं । इत्यमरः । प्रकरोपयोगवचनमुदाहरणम् । इति भरतः । यद्विद्यमानार्थविवरणं इति भाषा । प्रकरणविचारे विमर्शः । इति रायमुकुटः ।

उदित, त्रि, (उद्+इ+क्त । यदा । उत्+दम+क्त ।) उक्तः । (यथा, किरातो । १ । ९८ ।
"अवहितेषु दमास्वनपेक्षितं
मरवधिप्रियवानुदाहरम्" ॥)
यदा । इत्यमरः । उद्गतः । प्राप्तोदयः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, रामायणे ।
"उदितपूर्वासि रोषं त्वमविगतमन्यम्" ।
"उदितनृपतिः केन समतामुपैति तया" ।
इति भट्टिः । २ । १२ । यदा, किरातो । १ । ६ ।
"दमनुजस्त्रिदिवानलकोटया,
हर इवोदितदुस्सहया मुखः" ॥)

उदितौदित, त्रि, (उदिते सवितरि उदितः उदितः ।) प्रातःकालः । इति श्रुतिः ।
"उदितौदितश्च कुमारि देवमुनिरोदितम् ।
स्वयंवरस्य मुहूर्तमभीप्सितमिह तया" ।
इति भारतम् ।

उदीची, ऽची, (उद् उत्तरं अञ्चतीति । अञ्चु गतौ पूजायां च । उद् + अञ्चु + क्विप् । ङीष् । उदः स्थास्नुत्रुवां कः । पा । ३ । २ । ३९ । इति कः ।) उत्तरदिक् । इत्यमरः ।
"उदीचीमा वसिष्ठोऽयमुदारं चकर्ष धनुः" ।
इति भारतीयरामे द्रव्यसहारे चतुर्दिशाधिकारे ।

उदीचीन, त्रि, (उदीची + अन ।) उदीचि भवः । उत्तरदिक्स्थम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा, रघुवंशे १३ । ५१ । "उदीचीनवातः परिक्षामयामा" ॥)

उदीच्य, ञी, (उदीची भवः । उदीची + यत् ।) उदीचीनार्थः । इत्यमरः । इत्यत्र क्षीरस्वामी । (रम्यकवर्षभवे हुरण्वती नदीभेदः ।)

उदीच्य, त्रि, (उदीची वयः । उदीची + यत् ।) वयोविशेषः । इत्यमरः । (यथा, रघौ । ९ । ६२ ।
"उदीच्यैर्वेलीलोच्चयदृढितवृत्तस्तवः" ॥)

उदु

तथा, महाभारते दृष्टिविद्यौषधे ८ । ७० । ६३ ।
"कथा उदीच्या विदुषा प्रवीच्या
आत्मा निवासा दाक्षिणात्या विदग्धा" ॥)

उदीच्यं, ञी, (उत् + ईच + ल्युट् ।) वयस्म् । इति धरणिः । (यथा, कुमारे १ । १२ ।
"उद्गतः प्रथमो यस्या यौवनेनाभिलक्ष्यते ।
वेदस्म् । वेदेऽस्म् ।
"यज्ञाश्चोदीच्यवाः प्रत्यगीरन्नदीरन्" ।
इति महाभारते । ४ । ४ । ४ ।)

उदीर्ण, त्रि, (उत् + ऋ + क्त ।) उद्गतः । महान् । इति भट्टाधरः ।
("न हि राजानुरीर्णानवेक्षमाणैरेवेह क्षत्रियः ।
कार्यं भवति मन्तव्यः । विद्या वीर्यैर्भवेत्तेन" ।
इति महाभारते । उत्क्षिप्तः । उद्दीप्तः । उद्धतः । यथा, कुमारे १ । १२ ।
"अवज्ञा करोरीर्णभारावतारो महाद्रुरः" ।
"यद्य यत्रेव संवर्तः सूर्यं च सदृशा तनु ।
उदीर्णैरवृता भूतैः पुनर्वसीरात्मिकाभवैः" ।
इति महाभारते । ४ । विद्या । यथा, महाभारते विद्युत्प्रभावसंवादे १३ । १८ । ७८ ।
"उदीर्णे सर्वतश्चक्षुर्नरेऽपि हाजना किल" ॥)

उदुम्बरः, ञी, (उदं ऊर्ध्वं बध्नातीति उम्बरः । उ + बन्धनार्थः उम्बः । अच इतिच् । उम्बर एव । स्वार्थे अण् ।) तामम् । इत्यमरः । (तामभस्मनि उम्बरविशेषो यथा ।)

उदुम्बरः, पुं, उदुम्बरवृक्षः । यज्ञडुम्बर इति भाषा । तत्पर्यायः । घोषफलः २ हेमदुग्धः ३ सदाफलः ४ जन्तुफलः ५ यज्ञोफलः ६ रक्तोफलः ७ हृद्यफलः ८ हृद्यफलिनः ९ जन्तुफलः १० हृद्यफलः ११ यज्ञिकः १२ सौम्यः १३ शोभफलः १४ । अस्य गुणादयो यज्ञडुम्बरशब्दे द्रष्टव्याः । अस्य कार्यिकम् । रक्तविशेषमाक्षुचीसदृशम् । अस्य वृक्षस्य गुणाः । अविद्यमानोदुम्बरम् । अस्य वृक्षस्य गुणाः । विद्यमानोदुम्बरम् । यज्ञडुम्बरम् । यज्ञोदुम्बरम् । यज्ञिक

उदा

रथात् प्रसन्नाद्गुरुणोपगीतो। ॰१
भूयोऽवतस्थे नु मनेहरिणो
सूत्रप्रसादाधिगमप्रमुखो॰ ॰१
दिग्दारुं क्रियुतश्चाधिकुठं
सवर्षिका चैव विकृष्टपूर्णम्।
सुखानुलानाश्चविरुद्धकान्ति-
र्ब्रह्मीगवृद्धोऽजैसमीरणघ्नम्॥ ॰१
यथाभयाचिक्कथायसूक्तान्
सपिण्यकीर्तातिविधान् समुक्तान्।
उष्णानुलानाद्दविमुद्रातान्तु
पीत्वा जयेदात्तु रसौदनाग्नी॥ ॰१

इति चिकित्साद्याने मर्षिदेवप्रणीते भरकेऽजोक्षम्।
सुसूत्रसेनसरसने ५५ अध्यायेऽस्मु सनिदानसमा-
सिकं चतुर्थं चिकित्सा चेति यदुक्तं तदुपधा।
"यथधोर्द्ध च भावानां प्रकृत्यानां सभावतः।
न वेगान् धारयेत् प्राज्ञो वातादीर्गा जिगीषिषुः।
वातविण्मूत्रच्छर्म्यक्षुत्तृड्डारवर्मानिद्रयैः।
व्याहन्यमानैरदनैरुदावर्त्ता निरूपयेत्।
क्षुत्तृड्-श्वास-निद्राप्रसुदावर्त्तो विधारयात्।
तस्माधिधायसे व्यासेन लक्षणम् चिकित्सितम्।
यथोदधधिधवार्णो भिन्न स्तैलुक्काक्षरैः।
अपक्षामोजनाधाय वस्तुने च यथाभरः।
आध्मानप्रसूतौ हृदयोपरोधं
शिरोरुजं श्यावमतीवनिद्राम्।
कास-प्रतिश्याय-गलग्रहाश्च
वमाक्तिधानप्रसरच्च घोरम्।
क्लुथोदनाभिहृत स्वमार्गं
हन्यात् पुरीषं सुखतः क्रियेद्या।१
आटोपयुक्तौ परिकर्तनेच
सक्रू पुरीषस्य वर्णोद्भवाः
पुरीषमाखाद्यवा निरेति
पुरीषवेगैरभिहते नरस्य।२
मूत्रस्य वेगैरभिहते नरस्तु
छर्छिश्च मूत्रं कुरुतेत्पमस्यम्।
मेढ्रे गुरे बहुवमुच्छयेच
नाभिप्रदेशेष्वथवापि मूर्द्धि।
व्यानप्रवेगैरभिहते तीव्रा
मूत्रस्य सूत्रैरिव निस्रवन्ति।३
मन्यास्तम्भस्तमाशिरोविकारा
व्यभोग्रघातात् प्रवनाकृताः स्युः।
ओष्ठानखग्रायविशोषणीया
भवन्ति तीव्राश्च तथा विकाराः।४
व्यानस्तु कोष्ठेसहसा प्रदुष्टो
नेभोदकं प्राणमपूर्णो हि।
शिरोगुरुत्वं वदनस्यशोष
भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन।५।
भवन्ति मार्ड् त्रयोविधाना-
ष्वरोऽतिनिद्रानिशवसेषु घोराः।
कण्ठास्यपूर्णोवमनीवमेतो
मुक्तेषु वाणेष्वथा प्रवृत्तिः।६।
उद्वाहदेभेऽभिहते भवन्ति
मन्तोर्विकाराः पवनप्रसूताः।७।

उदा

हृद्विविधातेन भवेच्च कुर्छ
वेगैर्न दोषैश्च विदग्धमन्नम्।८।
सूत्राशये वा गुदनुष्कयोश्च
ग्रीवो वस्ति मूत्रविनिग्रहेच्च.
शुक्राश्मरी तत्सदृशं भवेद्वा
ते ने विकारा विहते तु शुक्रे।९।
तत्पाकमर्दाश्वरुचिः क्रमेच
क्षुधोऽभिघातात् क्षुधवा च छर्दे॥१०।
कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोधः
स्तृष्णाभिघातात्तदुदये यथा च॥११।
आन्तस्य निश्वासविनिग्रहेच
ह्यक्षोमशोफावपि पाणिपादौ गुल्मः॥१२।
गुल्माकृतौर्द्धकुक्षिरोगौ तिलाभं
निश्वासघातात्तथवापि तन्द्रा॥१३।

परिहरेत्तयं यथा,

"द्रव्याणिं परिलिखं क्षीयं सूक्ष्मैरभिहतम्।
ब्रह्मदम्मं मतिमानुदावर्त्तिनश्चतुर्जेत्।

अस्य चिकित्सा यथा,

"सर्व्वेषेत्तेषु विधिवदुदावर्त्तेषु क्रतुष्वपि।
वातोः क्रिया विधातव्या समार्गप्रतिपत्तये।
सामान्यतः उपधर्मे न स्त्रियां भूयेा निषेध मे।
आध्मापर्म मारुतजे स्निग्धे स्निग्धे विशियात्।१।
पुरीषे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिकी भवेत्।२।
यौवर्त्तजाश्चां मरिरां मूत्रेच्छर्दिश्च वित्तेत्।
एलामध्ये मधेन क्षीरं वापि पिबेन्नरः॥३।
"वेगैर्वेदेरुदावर्त्तं व्यमार्गं समुपारुहे।३।
अन्नमोत्तोऽजने कार्य्यं स्निग्धस्विन्नस्य रेहिणः॥४।
तीक्ष्णाञ्जनावपीडाभ्यां तीक्ष्णग्रन्थोपधिभिर्नो।
वर्त्तिप्रयोगैश्च यथा चवशार्द्धिं प्रवर्त्तयेत्।
तीक्ष्णैर्मधप्रधमनैर्यथादित्यरश्मिभिः॥५।
उद्धारके क्रमोपेतं स्नेहिकं धूमभाचरेत्।
सर्वं चौवर्त्तजेऽर्शो वीभत्सूर्ध्वमनिलाजम्।१०।
कुर्यात्तर्पणं यथा दोषं सम्यक् स्वेदारिभिर्मवेत्।
सर्वाजवर्त्तजोपेतान्मन्थ वाज्य दाधयेत्।१०।
वस्तिञ्जिकिरावाधघृतुर्गुयुक्तमथवा।
आवारिनाद्यात् क्षपितं पीतवर्चे प्रकामतः।
रमनेयु घिया नाम्यो हृष्टोदावर्त्तिनं नरम्।१८।
सुदिवाते हितं स्निग्धमुष्णमल्पं भोजनम्।१९।
द्रव्याणाते पिनेत्सर्वं यवागू वापि प्रीतकां॥१२।
भोज्यो रहेन विवाग्नः अन्नश्चासातुरे नरः॥१२।
निशाचते पिबेद् क्षीरं खण्डषेऽकपाश्रम्॥१३।
अपरच्च सनिदानसम्पत्तिं सप्तदशं चिकित्सा च।
"वायः कोष्ठागुणो रूक्षः कषायकटितिक्तकैः।
भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति हि।
वातमूत्रपुरीषाणां वेगानां विधारणात्।
क्षोतास्यूदावर्धयति हृदीषच्चोदावर्त्तयेत्तु।
वलेष्ठदत्तिमूत्राणां गौरवार्चिधीक्षित।
वातमूत्रपुरीषाणि छर्च्छेश्च कुरुते नरः।
श्वासकासप्रतिश्यायहृल्लासोद्गमिणग्रहाः।
द्रव्याणिद्याग्निरोगोगमकाशवर्धिमान्तु।
तमसे च मक्षणान्नु विकाराणु वातकोपजान्।
तस्मैवमवधाप्यन्तं स्निग्धं स्निग्धं विरूक्षयेत्।

उदा

दोषतो भिन्नवर्चस्कं सुखश्चाप्यनुवासयेत्।
नवेष्वन्तर्गतं प्रायोवेगमुदरवेगा सदारुजा।
अपैर्न वक्ष्यः स्निग्धं मुक्तायं वेशरिरेचनैः।
पाययेत स्निग्धतीक्ष्णयवागोरसभावितम्।
"देवदार्व्यग्निकं कुर्च्छ वचाश्चाथा पलद्वयम्।
पौष्करांघ च मूलानि तोयस्यार्द्धं पचेत्।
मादायार्द्धं ततोवेशमुदरवेगे समेपेवृति"।

पुनः यथा।

"मूलकं मुल्यमार्द्रकं वर्षाम्बुः पञ्चमूलकम्।
आरेवतफलाभ्यन्तः पक्वा तेन हतम्पचेत्।
तत्पीयमानं प्रमयेत्व उदावर्त्तमशेषतः"।
"मूलं निम्बकमन्त्रिकाक्षारसैन्धवसंयुतम्।
तक्रवेलनमात्रेण लवणाक्षं साधयेत्।
शतं मूत्रेण तत् पीत्वा कार्य्येण सुखमाप्नुयात्"।
वैद्यकरत्नमालाकारस्तु ह यत्रिकित्सितं तद्यथा।
"सिक्थपारः यथाकालकर्मतं हिंगुसं।
यानजुलीना खरसैर्गुडिका कार्य्याखरोलाम्।
प्रवणजोदरगुल्मजयरोगाममथापिनी।
प्रोक्ता तिमिरादिपटलविधिप्रवणेरावर्धरेरो।
त्रिमिकोष्ठजातकमूर्धिकरुक पिच्छिलि मूत्रवर्च।
शुक्राकृतिका कथिता मुनेने श्रीवैद्यनाथाख्या"।
इति वैद्यनाथवटिका।॰।

अत्र अपथ्यानि यथा।

"वमनं वेगरोधश्च शमीधान्यानि वेशरम्।
वार्षाताप्रायं मूलकं जालकं कर्कटीवेशम्।
शिग्रुकालाम्लकं सर्व्वं खरोरं पिण्डवेशरम्।
विरुद्धमिति विख्यातं वमथाय गुरुचि च।
उदावर्त्ते प्रमथेन वर्जयेत् सततं नरः।
इति वैद्यकथाव्यवहारे।

उदावर्त्तः, पुं, (उद्वर्त्तते इति। उत् + वर्त्त + घञ्।)
उत्तुङ्गेधः। उद्भावः। औदाम्बुडे, त्रि।

उदावर्त्तनः, पुं, (उदावर्त्त इति। उत् + वर्त्त + णिच् + ल्युट् + इदंश्च इति ईत्वम्।) परतरः। रजसरः।
विभिन्नोधो ब्रह्मचिपथभूमिवो यवर्त्तितः अवर्त्तितारेव नोभकारो वाप्यवकारो वेशस्मूर्द्धः
नासीन इव। इति भरतः।(यथा, मनु ७।१९३।
"मध्यमस्य प्रचारस्य विभिन्नोधस्य वेष्टितम्।
उदावर्त्तनयोधस्य ब्रुवोवेश प्रमत्तस"।
सक्रमणेश्वर। यथा, वर्त्तव ७।१८५
"अन्तर्नरसरि विचारविवेशनेन च।
चरैरन्तर्गतं सिन्यमुदावर्त्तं वदो परम्"।
उपेक्षकः। यथा,—
"उदासीनवदासीनमस्तं वेषु कर्म्मसु"। इति
गीतायाम्। २ ८। ८।)

उदावर्त्तितम्, पुं, (उद् + आङ् + वर्त्त + क्त।) वरः।
दारयाणः। अध्यायः। इति हेमचन्द्रः। प्रकाशः।
वर्धितः। नदकसमाप्तः। इति मेदिनी।

उदावर्त्तिः, स्त्री, (उद् + आङ् + व + क्तिच्।)
दुरन्तः। उत्पर्थोपः। उपोद्वातः ह उदावर्त्तः।
इति शब्दरत्नावली। (यथा, माघे १।१३।
"प्रभविसितान्यमसक्षोदारवर्त्तिः"।
कथासरित्सागरः कथनम्। यथा, कुमारे।(१।६।२

थरणम्। यथा, रघौ। ४। ५१।
"तस्करीरत्नजातानां मरीचारसगन्धिषु।
कटेषु वरिवा पेतुः प्रावृषेण्या शिलीमुखाः"।
"अथः प्रतिघतो वायुः ऊर्ध्वया सावतेन च"।
"करीषोद्गारणाऽध्यास्य"। इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे वातरोगाधिकारे। वमनप्रकारादिकं वमनशब्दे द्रष्टव्यम्। यथा, शारदातिलकटीकायां,—
"उद्गारे गात्रशुद्धौ नीलशीमूतसन्निभः"।)
उद्गीर्ण, त्रि, (उद्पूर्वोगिर + क्त। उत्+नि+क्त।) उद्धिगिरणम्। इति वैदीमाहात्म्यम्। (यथा,—मार्कण्डेये ७०। ८।
"इत्थमाविर्भावितमेतत्तुर्यां निधान-
मुद्गीतरूपपदार्थावतारं साक्षात्")
उद्गीथ, पुं, (उत्+गै+थक्।) सामवेदभेदः। प्रणवः। तन्मरहस्यं तीकायां श्रुतयः।
("यश्चिन्नमस्युमुशतो प्रदेशे
भूर्णस उद्गीथविदो वसन्ति"।
इति उत्तरारामचरिते। श्रुतिः।)
सामवेदध्वनिः। इत्यमरः। सामगानम्। इति शारदसुन्दरी। साधां द्वितीयोऽध्यायः इति भगीरथः। (भवद्गीता। इति विष्णुपुराणम्।)
उद्गृणी, त्रि, (उत्+गृ+क्त।) उद्यतम्। इत्यमरः। उत्कोचवत्तवस्तादि। इति मेदिनी।
उद्घात्यः, पुं, (उत्+घट्+ण्यत्।) उद्घाट्यम्। ऊर्द्धीकृत्य कस्यचित् ग्रहणम्। इत्यमरः। विचारविशेषः। इति भरतः।
उद्घाटित, त्रि, (उत्+घट्+णिच्+क्त।) उद्घीर्णः। बद्धः। प्राप्तितः। इति मेदिनी। उपन्यस्तः। इति श्रेषतिकः।
उद्घाः, पुं, (उद्घयते इति। उत्+घट्+कर्मणि घञ्। टिलोपाभ्यां घर्षे च दिर्घात्वम्। यद्वा उद्घन्ति गीयन्ते। उत्+घट्+क।) प्रग्रहः। प्रकाशः। इत्यमरः। (रक्षसदृश्ये, अग्निः। इति मेदिनी वाचः।)
उद्घन, पुं, (ऊर्द्धं घ्नन्तेऽस्मिन्। उत्+घन+अधि। निघातनात् हस्वश्चः।) यत्र काले कार्ष्ण निधाय तण्डुले तण्डुलः। इत्यमरः। परकाल इति भाषा। (यथा, मट्टिः। ७।१८।
"तस्मिन्नवसरे पश्यन् प्रधाने सौधमङ्गनः।
नीलोद्वृत्तघनस्तम्भा वलिताद्यनां क्षितिम्")
उद्घर्षणं, क्ली, (उत्+घर्ष+ल्युट्।) गात्राविघर्षणं हस्तेषा उद्घर्षणमुदाहृतम्। कण्डूकोठनाशित्वम्। तथाताम्रमितेनस्मम्। शिरासंस्कारकालश्च। इति राजवल्लभः।
("उद्घर्षनस्तु विशेषं कण्डूकोठनिनाशनम्।
इति चिकित्सिस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुतोक्तम्। समासकथनं। उद्देशः। यथा। अथ्यमिति। इति सुश्रुते उत्तरस्थाने ५५ अध्यायेः)
उद्घर्ष, क्ली, (उत्+घृष्+अप्। घञादेशो वा।) मानम्। इति शब्दरत्नावली।
उद्घाटः, पुं, (उत्+घट्+घञ्।) मन्थकेदः। इति चिकित्सासंग्रहे चरकिः यद् धाना इत्यादि भाषा।
(उद्घाटनम्।)
उद्घाटकं, क्ली, (उत्+घट्+णिच्+ण्वुल्।) कूपाद्यन्तोलनार्थयन्त्रविशेषः। तत्पर्य्यायः। घटोयन्त्रम्। २। इति हेमचन्द्रः।
उद्घाटनं, क्ली, (उत्+घट्+णिच्+ल्युट्।) कूपाद्यन्तोलनार्थं रज्जुसहितघटः। तत्पर्य्यायः। घटीयन्त्रम्। २। इत्यमरः। उत्तोलनम्। इति भरतः। (यथा, क्षितीपरेदी। निरुभागौ।
"धर्मं यो न करोति निश्चलमतिः स्वर्गावलोद्घाटनम्")
उद्घाटितः, त्रि, (उत्+घट्+णिच्+क्त।) छलोद्घाटनम्। छोला इति भाषा।
("प्रद्वेजनुद्घाटितवारि गाढ्ता प्रविश्वेद्वरः।
वारिसार्थप्रवाहाभि पद्माश्चमपत्रं व्यतेजनं"।
इति स्मृतिः। तन्त्रशास्त्रम्।)
उद्घाटित्यः, त्रि, (ज्ञातारि इति घः। उद्घाटित्यस्य भावः उद्घाटित्य + ष्या + क।) प्राप्तः। इति चिकाशब्दरत्नः।
उद्घातः, पुं, (उत्+घन्+घञ्।) आरम्भः। इत्यमरः। (यथा, कुमारे २। १२।
"उद्घातः प्रथमो यावां यावां यास्यिन्निवरीरवम्।"
"आकुमारकथोद्घातं शालिनीमोयमाश्रयेत्"।
इति रघुवंशे। ८। २०। ३। प्रक्रमः। अव्यपरिच्छेदः। इति चिकाशब्दरत्नः। पादपरणम्।
("प्रथमेतनुद्घातस्तेन मार्गम्")। इति रघुः।७२।
"रघेगतुद्घातनिमित्तमेतत्"। इति भाकुत्तले।
ई स्त्रुङ्। समुद्यमनम्। पवनाभ्यासयोगाय कुम्भकादिकरणम्। उपसृजः। (यथा, रामायणे ७ काण्डे
"पृथग्यज्ञप्रसिद्धोहतः"। इति।) सुद्गरम्। इति मेदिनी।
उद्घ्न, त्रि, (उद्घन्ते इति। उत्+घन्+कर्मणि अप्। टिलोपात् धर्षे च दिर्घात्वम्। यद्वा उद्घन्ति गीयन्ते। उत्+घन्+क।) प्रग्रहः। प्रकाशः। इत्यमरः। (रक्षसदृश्ये, अग्निः। इति मेदिनी वाचः।)
उद्घर्षः, पुं, (ऊर्द्धं घ्नन्तेऽस्मिन्। उत्+घन+अधि। निघातनात् हस्वश्चः।) यत्र काले कार्ष्ण निधाय तण्डुले तण्डुलः। इत्यमरः। परकाल इति भाषा। (यथा, मट्टिः। ७।१८।
"तस्मिन्नवसरे पश्यन् प्रधाने सौधमङ्गनः।
नीलोद्वृत्तघनस्तम्भा वलिताद्यनां क्षितिम्")
उद्घर्षणं, क्ली, (उत्+घर्ष+ल्युट्।) गात्राविघर्षणं हस्तेषा उद्घर्षणमुदाहृतम्। कण्डूकोठनाशित्वम्। तथाताम्रमितेनस्मम्। शिरासंस्कारकालश्च। इति राजवल्लभः।
("उद्घर्षनस्तु विशेषं कण्डूकोठनिनाशनम्।
इति चिकित्सिस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुतोक्तम्। समासकथनं। उद्देशः। यथा। अथ्यमिति। इति सुश्रुते उत्तरस्थाने ५५ अध्यायेः)
उद्घर्ष, क्ली, (उत्+घृष्+अप्। घञादेशो वा।) मानम्। इति शब्दरत्नावली।
उद्घाटः, पुं, (उत्+घट्+घञ्।) मन्थकेदः। इति चिकाशब्दरत्नः। पादपरणम्।
("प्रथमेतनुद्घातस्तेन मार्गम्")। इति रघुः।७२।
"रघेगतुद्घातनिमित्तमेतत्"। इति भाकुत्तले।
ई स्त्रुङ्। समुद्यमनम्। पवनाभ्यासयोगाय कुम्भकादिकरणम्। उपसृजः। (यथा, रामायणे ७ काण्डे
"पृथग्यज्ञप्रसिद्धोहतः"। इति।) सुद्गरम्। इति मेदिनी।
उद्घ्न, त्रि, (उद्घन्ते इति। उत्+घन्+कर्मणि अप्। टिलोपात् धर्षे च दिर्घात्वम्। यद्वा उद्घन्ति गीयन्ते। उत्+घन्+क।) प्रग्रहः। प्रकाशः। इत्यमरः। (रक्षसदृश्ये, अग्निः। इति मेदिनी वाचः।)
उद्घर्षः, पुं, (ऊर्द्धं घ्नन्तेऽस्मिन्। उत्+घन+अधि। निघातनात् हस्वश्चः।) यत्र काले कार्ष्ण निधाय तण्डुले तण्डुलः। इत्यमरः। परकाल इति भाषा। (यथा, मट्टिः। ७।१८।
"तस्मिन्नवसरे पश्यन् प्रधाने सौधमङ्गनः।
नीलोद्वृत्तघनस्तम्भा वलिताद्यनां क्षितिम्")
उद्घर्षणं, क्ली, (उत्+घर्ष+ल्युट्।) गात्राविघर्षणं हस्तेषा उद्घर्षणमुदाहृतम्। कण्डूकोठनाशित्वम्। तथाताम्रमितेनस्मम्। शिरासंस्कारकालश्च। इति राजवल्लभः।
("उद्घर्षनस्तु विशेषं कण्डूकोठनिनाशनम्।
इति चिकित्सिस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुतोक्तम्। समासकथनं। उद्देशः। यथा। अथ्यमिति। इति सुश्रुते उत्तरस्थाने ५५ अध्यायेः)
उद्घर्ष, क्ली, (उत्+घृष्+अप्। घञादेशो वा।) मानम्। इति शब्दरत्नावली।
उद्घाटः, पुं, (उत्+घट्+घञ्।) मन्थकेदः। इति चिकाशब्दरत्नः। पादपरणम्।
("प्रथमेतनुद्घातस्तेन मार्गम्")। इति रघुः।७२।
"रघेगतुद्घातनिमित्तमेतत्"। इति भाकुत्तले।
ई स्त्रुङ्। समुद्यमनम्। पवनाभ्यासयोगाय कुम्भकादिकरणम्। उपसृजः। (यथा, रामायणे ७ काण्डे
"पृथग्यज्ञप्रसिद्धोहतः"। इति।) सुद्गरम्। इति मेदिनी।
उद्घ्न, त्रि, (उद्घन्ते इति। उत्+घन्+कर्मणि अप्। टिलोपात् धर्षे च दिर्घात्वम्। यद्वा उद्घन्ति गीयन्ते। उत्+घन्+क।) प्रग्रहः। प्रकाशः। इत्यमरः। (रक्षसदृश्ये, अग्निः। इति मेदिनी वाचः।)
उद्घर्षः, पुं, (ऊर्द्धं घ्नन्तेऽस्मिन्। उत्+घन+अधि। निघातनात् हस्वश्चः।) यत्र काले कार्ष्ण निधाय तण्डुले तण्डुलः। इत्यमरः। परकाल इति भाषा। (यथा, मट्टिः। ७।१८।
"तस्मिन्नवसरे पश्यन् प्रधाने सौधमङ्गनः।
नीलोद्वृत्तघनस्तम्भा वलिताद्यनां क्षितिम्")
उद्घर्षणं, क्ली, (उत्+घर्ष+ल्युट्।) गात्राविघर्षणं हस्तेषा उद्घर्षणमुदाहृतम्। कण्डूकोठनाशित्वम्। तथाताम्रमितेनस्मम्। शिरासंस्कारकालश्च। इति राजवल्लभः।
("उद्घर्षनस्तु विशेषं कण्डूकोठनिनाशनम्।
इति चिकित्सिस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुतोक्तम्। समासकथनं। उद्देशः। यथा। अथ्यमिति। इति सुश्रुते उत्तरस्थाने ५५ अध्यायेः)
उद्घर्ष, क्ली, (उत्+घृष्+अप्। घञादेशो वा।) मानम्। इति शब्दरत्नावली।

उद्ध

दिमार्गदेहेन। यथा,—
"कान्तानीरोदशान्तौ तव मेदासभौ सदौ।
उदीपरविमार्गाक्षे रसमुद्रौ यदि जे च।
"कान्तस्य चेष्टाया देहव्यापारवत्तया"।
चेष्टादीनामिदमादयः समानुबन्धाः। आदादि
इत्यादिकात्तु चकवकवर्गोक्तावयवसमान-
मात्रायाः। इति वाक्यरत्नदर्पणे। इव मरि-
चीव।

उद्दीप्त, त्रि, (उत्+दीप+क्त।) प्रकाशित।

उद्दीप्ति, स्त्री, (उत्+दीप्+क्तिन्।) तृष्णाजन्य। इत्य-
मरटीकायां भरतश्चक्रवर्त्ती।

उद्देह, पुं, (उत्+दिह्+घञ्।) अनुलेपनम्।
कर्मवद्यम्। (कारणे माया दिद्देहः। अभि-
धत्ते यथा,—"वरार्थोद्देहः"। समासवद्यम्।
यथा, "समाहवद्यमुद्देहः यथा,शब्दमिति"।
कर्मवद्य यथा,—"दिद्देहः दिवारवद्यम्।
"यत्रेव ते यशोदेहो मायाया प्रकीर्तितः"।
इति भरतमारते। वाचस्य। उद्देहः।
"कर्मवद्यवरोद्देहा वलिकार्ये समर्थता"।
इति भरतमारते।)

उद्देहक, त्रि, (उत्+दिह्+ण्वुल्।) उद्देहकर्त्ता।
उद्देहकवद्यम्। इति भीमसेनी।

उद्देह्य, त्रि, (उत्+दिह्+क्यप्।) उद्देहकर्त्तव्य।
उद्देहीय। इत्योक्तम्। (यत् उद्दिह्य विधेय-
इत्यादि भरतं यत्। अनुशासन।)

उद्देहिका, स्त्री, (उद्दहो देहे इच्छायां।) कोटपिकेच्छा।
इत्यमरः। उद्देहिकेच्छा ३ उत्पादिका ३ इटि-
। टिती ३। इति वाक्यरत्नदर्पणे।

उद्धत, पुं, (उद्धरवद्यम्। दु+उद्धिवद्यतिदीर्घदुद्धर-
इति क्तप्।) वलवद्यम्। इत्यमरः।

उद्धर, पुं, (उत्+धृ+घञ्।) वाणवद्यः। इति
विश्वप्रकाशः।

उद्धर्ष, त्रि, (उत्+धृष्+घञ्।) धर्षितेत्यम्। इति
वेमवद्यः। (यथा, उत्तरचरिते भवद्भूतिः।
"श्रीदोहदा वसतिरीः हरिणेक्षितेषु"।
"अत्यन्तमधुरमुद्धर्षं रविदुः स्त्रिदेव मुदना"।
इति विश्वदोषः। १। ३८। उद्धिवद्यः उत्पादितः।
कम्पवद्यः। वाचिवद्यः। यथा,—"शत्रुभ्यो
भयमुद्धर्षं हरिणीभ्यश्च गोपतेः"।
"हिंसेन्द्र। शोकः। यथा, रघुवंशस्य। "मुमार-
सैन्धवस्यन्दनवाजिधूलयस्तदाननस्पर्शविलक्षतेजसः"।)

उद्धर्षवद्यक, त्रि, (उद्धर्षं हर्षमेवं करोति यथा तथा
क्तप्।) अभि। अभिवद्यम्। इति हलायुधः।

उद्धर्षं, स्त्री, (उत्+धृ+क्यप्।) उद्धरः। इत्यमरः।
उद्धर्षवद्यम्। इति वैजयन्ती। सुष्टि। इति
वाक्यरत्नदर्पणे। (यत्यवद्यतीनां वद्यतीनां वो-
वद्यम्। विरावद्यम्। उपलेपम्। यथा,—
"वद्यवद्यं तु भीवद्यमुद्धरवद्यं"।
इति वद्यवद्यः।
"वद्यवद्यवद्यं वद्यवद्यं वद्यवद्यम्"।
इति वद्य। ४। २१२। वद्यवद्यवद्यो विशेषवद्य।

उद्धु

इति रघुः। २। २३।)

उद्धर्ष, पुं, (उद्धरो वर्षेः वर्षिणः।) उद्धरः। इत्य-
मरः। (यथा, रामायणे। ७ काण्डे।
"यद्यद्भीक्ष्णं रघोद्धर्षं तथातथरसं यथा"।)

उद्धर्षवद्यं, स्त्री, (उत्+धृष्+क्यप्।) रोमाञ्च। इति
वेमवद्यः। (यि, चान्द्रवद्यम्। रोमाञ्चवद्यम्।)
(यथा रामायणे। २। २। १।
"तत्तः परिवद्यं सर्वासामस्या वद्यवद्यिका।
हितमुद्धर्षवद्यं चैवमुद्यत्त प्रियं वचः"।)

उद्धर्षवद्यं, (उद्धरोति मुखमिति। उत्+धृष्+क्यप्।)
उद्धरः। इत्यमरः। इत्यादिः। वाचस्पत्यिवद्यः।
इति मेदिनी। यथा, भोजप्रवद्यम्।
"यद्धीनां सम्मनो ज्ञानी हृदयं दर्शितं यता।
दिष्यो वक्तयतो साक्षाद्धरो वृद्धिमवद्यम"।

उद्धर्षं, स्त्री, (उद्धरोतीति। उत्+धा+क्यप्।)
सुष्टि। इत्यमरः।

उद्धान, त्रि, (उत्+धा+क्यप्।) उद्धतः। वलिवद्यः।
इति मेदिनी।

उद्धान्त, पुं, (उद्धान्तते इति उत्+धम्+क्तिच्+
क्त।) विस्मेदकः। इत्यमरः। उद्धान्तः। इति
रभसाश्वः।

उद्धार, पुं, (उत्+धृ+घञ्।) वटम्। इत्यमरः।
उद्धृतिः। इति मेदिनी। ("विस्मयम् इवस्कार-
वद्य दुर्गम"। इति वद्यरसवद्यवोद्धिवद्यः। भोज-
म्। यथा, वद्यवद्यवद्यवद्ये १९। १। ।
"वद्यवद्य वद्यवद्यवद्यवद्ये"। भोज। विस्मो-
वद्यम्। ७। उद्धिवद्ये वाचस्पत्यवद्यम् वद्यवद्यः।
यथा, वाचस्पत्यवद्यम् वद्यं वद्यिवद्यं वद्यवद्यः।
इति भीमसेनः। उद्धिवद्ये वाचस्पत्यवद्यम्
विस्मुच्य विशेषविद्यतया वद्य वोधवे वद्यवद्यः
इति वद्यवद्यम्। वाचस्पत्यवद्ये उद्धिवद्ये इति
उद्धार इति वद्यवद्यः। उद्धिवद्ये वाचस्पत्यवद्यम्
वद्धिमीवद्ये वद्धुवद्य इति भीमसेनः। वद्यवद्य
मनु ८। १९२।
"वद्योद्धार विवे उद्धारः वर्णवद्यम वद्यवद्यः।
वद्यवद्ये वद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यः"।
वद्यवद्य विवे उद्धारः वद्धिवद्ये वद्यवद्यवद्यः वद्यवद्यः
विस्मवद्यवद्यवद्यवद्यवद्य उद्धुवद्य विद्धिवद्यो वद्य-
इति वद्धिवद्यो वद्धुवद्यवद्यः। ९। वद्यवद्यो वद्य
वद्यो वद्य वद्यवद्यः। वद्धुवद्य वद्य ९। ९।
"वद्यवद्य वद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यः"।
राजा च वद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यः"।
"उद्धारं वेवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यः
विस्मवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यः
वद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यः"।
इति वद्यवद्यः।

उद्धार, पुं, (उत्+धृ+घञ्।) उद्धरणम्। वद्य-
विस्मवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यवद्यः
वद्य

अञ्चला उद्वहत्य" । उद्वहते प्रत्युद्गमनेन इति निरक्तेः यास्कः ।)

उद्वर्द, चि, (उद्वर्द्मीति । उद् + भिद् + क्विप् धेति कः ।) सङ्घाताद्यादि । तत्पर्य्यायः । उद्भिद् २ उद्भिन्नम् ३ । इत्यमरः । उद्भिन्न ४ । इति रत्नावलयः (यथा महाभारते ६ पर्व्वणि ।

"जरायुजाण्डजातानि सेदजान्युद्भिदानि च" ।)

उद्भिद्, श्री, (उद्भिनत्तीति । उद् + भिद् + क्विप् ।) भौमोद्भवम् । इति रत्नमाला । पाठान्तरे लुप् इति भाषा । ("उद्भिदानि पलाशेक्षुकदीबर्वेणुक्षितिजानि" । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्पञ्चाशदध्याये ।)

उद्भूत, त्रि, (उद्भवति स्म । उत् + भू + क्त ।) उत्पन्नः जातः । यथा । ईशानसंहितायाम् ।

"माघे हस्ताश्वयुर्दैशाभादित्यैर्वो महानिधिः ।
शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्य्यसमप्रभः" ।

इति निशातिरत्नम् । (तथा, भाषापरिच्छेदे ५६ ।

"उद्भूतरूपं यत्तस्य गोपदं स्तोद्भवे च लयः" ।)

उद्भूतरूप, श्री, (उद्भूतं प्रत्यक्षयोग्यं रूपम् ।) यत्र-गोपदरूपम् । यथा,—भाषापरिच्छेदे ।

"उद्भूतरूपं तत्तस्य गोपदं
प्रत्यायि तद्वत्ति द्रव्यमात्रेषु ।
विमागसंयोगपराभरत्व-
वेगेष्वसंख्यं परिमाणयुक्तम् ।५७ ।

किंवाजातौ गोपदत्वेन समवायच्च तादृक्षम् ।
यद्वातिं यद्दः सम्बन्धादाख्योद्भूतरूपयोः" ।५५ ।

उद्यमः, पुं, (उद्यमनमिति । उत् + यम + घञ् ।) नोदनोपदेशेति च हरदिः ।) उद्योगः । इत्यमरः ।

उद्यमास्त्र, क्ली, (उत् + यम + क्त ।) वाजसुद्यम्य मरणाद्यारोहणमस्त्रम् । इति भरतः । इति महाभारतम् । (प्रेरि क्षाप्ते, त्रि । यथा, रघौ ३ । १९ ।

"मारीचोऽप्यन्तकारीवा ऋष्यशृङ्गमुवाच ह" ।

विकल्पे । विज्ञे । यथा, रामायणे,—

"उद्यमात्तादृदयद्यापि विद्वत्वेवत्तो ऽमवत्" ।)

उद्यः, पुं, गदः । इति हेमचन्द्रः । (उद्यते यत् । वद + क्यप् । ऋचनीये, त्रि । यथा, रामायणे बालकाण्डे ।)

उद्यत, त्रि, (उत् + यम + क्त ।) उत्तोल्यप्रतम्भितः । उद्यतश्चाप्रहारे । तत्पर्य्यायः । उद्युक्तश्च ३ । इत्यमरः । (यथा, रघुवंशे ३ । १९ ।

"प्रभार्थसाधने तौ हि पर्य्यायोद्यतकार्म्मुकौ" ।)

उद्यतः, पुं, (उत् + यम + क्त ।) यज्ञपरिच्छेदः । इति जटाधरः ।

उद्यम, पुं, (उद् + यम + घञ् । संज्ञापूर्व्वकत्वात् सञ्ज्ञायाम् ।) उद्योगः । तत्पर्य्यायः । गुरुत्वम् २ । इत्यमरः । गुरुत्वम् ३ गौरवम् ४ । इति तट्टीका । उत्साहः ५ कर्म्मयोगः ६ उद्योगः ७ । इति जटाधरः । (यथा, कुमारे ५ । १ ।

("निश्चय्य चैनां तपसे स्तोत्योत्साम्" ।

"प्रज्ञाव नेत्रा न नियन्तुमुत्सहात्" ।

इति च कुमारे ५ । ५ ।)

उद्यानं, क्ली, (उद्यन्ति कौत्राथैनिन् । उत् + या + ल्युट् ।) राज्ञः साधारणं वनम् । तत्पर्य्यायः । आक्रीडः २ ।

("वाप्यौद्यानस्थितकनकशिरीषद्रुमाणाम्" ।)

इति मेदिनी ३ । ७ ।) नि. सरणम् । प्रयोजनम् । इत्यमरः ।

उद्यानयात्रा, स्त्री, (उद्यानं यात्रेवास्तीति । उद्यान + यात्रि + अच् ।) उद्यानरक्षकः । माली इति भाषा । ("उद्यानयात्रानात्मवत्तवसुमासते" ।

इति कुमारे । २ । १६ ।)

उद्युक्त, त्रि, (उत् + युज् + क्त ।) उद्यमयुक्तः । उद्योगविशिष्टः । इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा, अमरकोषः । "स्वर्गीयुक्तश्चतुरक्षः" ।)

उद्योगः, पुं, (उत् + युज + घञ् ।) यत्नः । चेष्टा । तत्पर्य्यायः । उत्साहः ४ अध्यवसायः ५ उद्यमः ६ । इति जटाधरः । (यथा, मार्कण्डेये ८०१ ।

"उद्योगा सर्व्वेत्यानां देवानामादिम च" ।

"उद्योगादनिलसखा सुखदायक्ष धीमतः" ।

क्षत्रवेदानुगता तस्य निर्म्म योगः सञ्चयादिभी" ।

इति मौनिरत्नम् ।

महाभारतस्य उद्योगपर्व्व । यथा, महाभारते १ । १ । ११ ।

"उद्योगा सैन्यनिर्य्याणं श्वेतोभाखानमेवच" ।)

उद्योगी, [न्] त्रि, (उद्योगोऽस्यास्तीति । उद्योग + इन् ।) उद्योगविशिष्टः । उद्यमी । यथा च ।

"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
र्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
दैवं विहाय कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिद्धति कोऽत्र दोषः" ।

इति नीतिसारे १२ ।

उद्योतः, पुं, (उत् + द्युत + घञ्) आलोकः । ज्योतिः । इति हलायुधः ।

उम, पुं, (उनक्षीति । उन्द् + रक् ।) जलजन्तुविशेषः । इत्यमरः । उदकिकाश इति भाषा ।

उमङ्ग, पुं, (उद्गच्छति । उद् + गम् + रक् ।) ओमभारि पुरं भौमसुरकः प्रतिमागेकः" । इति जटाधरः ।

उमङ्गः, पुं, भौमभारि पुरम् । तत्पर्य्यायः । खपुरं २ ऊर्ज्जितं पुरं ३ वरिष्ठमपुरं ४ श्रौर्ण ५ प्रतिमागेकः ६ भङ्गा ७ भङ्गः ८ । इति निशान्तरिधः ।

उमया, पुं, (उद्गतो दयो ज्ञानात् । दयधीयम् । तात्पर्य्यपूर्व्वपक्षी । इति मेदिनी ।

उमिक्ष, त्रि, (उमिक्षते स्म । उत् + रिच + क्त ।) क्षुतक्षम । स्वस्थम् । इति जटाधरः ।

उमेक्ष, पुं, (उत् + रिच + घञ् ।) उद्यकमः । इति ।

"अनुजेन कुरङ्गाच्छि सहाद जगतां मना ।
न जाने शैवनैवेक्षे जीवनस्थानि का गतिः" ।

इत्युद्भटः ।

"वृत्तिरेषा सदाचारैः कामधर्म्मिभाषाय पदयो-
र्यदेकोने तस्मिंश्चिन्नमुदरश्चेत्यकामस्य ।
गतो मातृप्रेक्षः परिवनिमसौ चक्रपुरया
जयाक्षं रक्षायै त्रिनयनहरः गामसि जगताम्" ।

इति मल्लिनाथोधृतः ।

("तमामपेक्षः संरम्भो दोषोऽनेकगुणोऽपि" ।

इति वैद्यकशब्दसिन्धुधृतः ।)

उमा, स्त्री, (उमेक्ष + टाप् ।) मेघानिमः । इति राजनिर्घण्टः ।

उमासुत, पुं, (उमायाः सुतः ।) वसारः । इति हेमचन्द्रः ।

उमस्न, क्ली, (उत् + वस्न + ल्युट् ।) ऊर्द्धवस्त्रम् । इति स्मृतिः । गमाय दद्दि देयोन वाणी देयोन टाङ्गान इत्यादि भाषा ।

उमस्न, क्ली, (उत् + वस + ल्युट् ।) उद्गीरणम् । तुलिया वेमन धेति करया इत्यादि भाषा ।

उमस्न, त्रि, (उत् + वस + क्त ।) वर्त्तिरिक्तः । उदरत्व दाहा इत्यादि भाषा । यथा । "उमस्नो हि स्त्रीः समधिकथनमाहुः" । इति भारतटीका ।

उमस्न, क्ली, (उत् + वस + घञ् + भावे करणे वा ल्युट् ।) उत्थतम् । (यथा, मेघदूते ३१ ।

"मोक्षीकृषुं चतुरमधरोष्ठमनेनसंक्षितावि" ।)

विशेषतम् । सर्व्वत्र । इति मेदिनी ।

(यथा, मनुः ३ । १९२ ।

"उदकुम्भमथान्यं विद्यायै दक्षिणेन च ।
श्रेष्ठमिद्धुलवान्तानि गार्हितिष्ठेषु कामदा" ।)

उमरीरग, क्ली, (उमरस्य इदमङ्गम् ।) इत्यमरः । उमरस्य इदं मांसम् । इत्यमरः । इत्यमरः । इत्यमरः

उद्दा

उद्दि

उन्दू

चेतृ। शिरिका ४ बालमूषिका ५। नेष्टरे इहुँर इति भाषा। इत्यमरः। मूषकः ६ मूषः ७ मूषीकः ८ उन्दुरः ९ खनकः १० वभुः ११ हयः १२ आखनिकः १३ दयः १४ दीर्घा १५ मूषीका १६। मूषा १७ मूषिका १८ मूषिका २१। इति शब्दरत्नावली। विश्वेश्वरः २० मूषिरः २१ उन्दुरः २२। इति जटाधरः। घुसस्त्रस पर्य्यायः। घिक्कः २३ वेश्मनकुशः २४ पिण्डा २५। इति च शब्दरत्नावली। छालाछला २६ अक्षनिका २७। इति जटाधरः।

उन्दुरः, पुं, (उन्द + बाहुलकात् उरः।) मूषिका। इति हेमचन्द्रः।

"उन्दुरधान्यरक्षितं तेन दातमूलकक्षयम्"।

इति वामटे चिकित्साख्ये नवमेऽध्याये॥

उन्दुरकर्णी, स्त्री, (उन्दुरो मूषिकस्य कर्णइव पर्णः मस्याः। उन्दुरकर्ण + ङीष्।) आखुकर्णीलता। इति राजनिर्घण्टः।

उन्द्र, त्रि, (उन्द + रः। तुदविदेति घप्रत्ये नलम्।) क्लिन्नः। दयावरः। इति हेमचन्द्रः।

उन्नस, त्रि, (उत् + नस + घञ्।) वर्द्धितः। तत्पर्य्यायः। उत्थः २ प्रांशुः ३ उदयः ४ उच्छ्रितः ५ उत्तुङ्गः ६। इत्यमरः ३ उच्चैः ७। इति शब्दरत्नावली। तुङ्गः। इति जटाधरः। (यथा, रघुः। १। १५ "स्थितः सम्भितेतरौर्व्याप्तो बाहुना भेदरिवाताम्रः"। क्ली, दिवसपरिमाणात्मासादनं उदयासः। यथा सिद्धान्तशिरोमणौ। "दिवसस्य तृतीयं यच्च तुर्यं तयोर्व्यत्ययं तदुभयसंज्ञं चेत्यम्"। (पुं, चाक्षुषमन्वन्तरे ऋषिभेदः। यथा, मार्कण्डेये ७९।३७

"मनोश्च विज्ञाय्यके ऋविज्ञानुत्तरो मधः।
आतिनामा सविष्णुश्च सप्तास्त्रिति चर्षयः"॥)

उन्नतगामिन्, त्रि, (उन्नतो गामिः यस्य।) उच्चगामिः मुक्तः। तत्पर्य्यायः। तुल्यिः २। इति शब्दमाला।

उन्नतनत, त्रि, (उन्नतश्च तत् आनतञ्चेति।) उन्नीचखानादिः। तत्पर्य्यायः। वभुरम २। इत्यमरः।

उन्नति, स्त्री, (उत् + नम + क्तिन्।) गवङ्गभाव्यां। समज्ञिः। "यच्चोभौ करिकुम्भविम्भकरीमधुन्नतिं गच्छतः"। इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे।) उदयः। इति हेमचन्द्रः। (यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ।

"आसानापादे प्रथमेऽथोनेष्टोः
प्रद्युम्नेतिर्दक्षिणे प्रत्यगस्य।
तत्पश्चिमे निशि वा प्रशास्याः
प्रद्युम्नेर्धीरो रोदितनाडिकातो"॥)

उन्नतीक्षः, पुं, (उन्नतमुन्नतस्थानं प्रतिक्षायां गवङ्गः यस्याः ईक्षः स्वामी।) गवङ्गपतिः। इति त्रिकाण्डशेषः।

उन्नमित, त्रि, (उत् + नम् + णिच् + क्त।) उच्चीकृतः। ऊर्द्धीकृतः। इति श्रीधरस्वामी।

"अथ प्रयत्नोन्नमितानमत्सखि-
र्हते कथञ्चिद् यदिनं गयेरुचः"।

इति माघे। १। २०॥)

उन्नयः, पुं, (उन्नयन्म्।) उत्+नी+अधिकरणवाद वियरेऽप्युन्नयनीमभिनिविश्यते इति भरतः।) ऊर्द्धनयनम्। इत्यमरः।

उन्नयनं, क्ली, (उत् + नी + ल्युट्।) विलोकः। इति हेमचन्द्रः। ऊर्द्धप्रापणम्। उच्चीकरणम्। तोलनं उठानं इत्यादि भाषा।

(यथा, कात्यायने। २२।१९।५॥

"हेमेवेमीमदनमथनि योमाऽनुन्नयनीति श्रुतेः"।

उदूर्द्धं नयनं दक्षोति वाक्यं वाचलिङ्गः॥)

उन्नायः पुं, (उन्नयन इति। उत् + नी + घञ्।) उन्नयनम्। इत्यमरः। (यथा भट्टिः। ७। १०। "उन्नायनाधिगमकाः प्रभावैर्वशमाप्तवन्तम्"॥)

उन्नायी, स्त्री, (उत् + नद + घञ्।) काञ्चिकम्। इति हेमचन्द्रः।

उन्निद्र, त्रि, (उन्नता निद्रा यस्मात् दुग्धादिकं वा यस्मात्।) प्रसृष्टा। विकसितः। इति हेमचन्द्रः। "उन्निद्रदण्डनलचम्पकशुभ्रभासा"। इति भाषाः। प्रबुद्धः। प्रवणद्दुग्धितः।

"तामुन्निद्रामवनिशयनां सौधवातायनस्थाः"।

इति मेघदूते। ७८। यथा, शाकुन्तले षष्ठेः

"अस्याभिज्ञानदर्शनेनैवंविधमेवानुन्निद्रस्य स्मरणं"॥)

उन्मद प्र प्र पुंसि। (तुदां + पर + सर्क + रेट्।) प्रलापिः। प्र प्र उन्मादे कुभ्रे लक्षेन बोधः। उन्मादासः। इति दुर्गादासः।

उन्मद, त्रि, (उत् + मद + क्त।) उन्मादयुक्तः। वायुरक्तपित्तविभ्रमविशिष्टः। मायल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उन्मादवान् २। इत्यमरः। तस्यौषधगुणः, यथा,—गारुडे १२६ अध्यायः। "कूर्ममत्स्यान्मृगाहिगोधोद्रमालाच्च वानरात्। विड्वाचर्यश्चकाकाच्च वराहोलूककुक्कुटात्। हंसं दत्वाच विण्मूत्रं मांसंवा रोमशोत्तितम्। धूमं दृष्ट्वाऽथवास्पृश्य उन्मत्तश्चथ प्राणवे। मलत्यौषधमात्तादि सूपितानि मनीषया। निक्षिप्तं ह्यरसुमार्ग एतान्मिश्राणि निर्यये"। ("तमालकी वृतमुन्मत्तो देवादयः कूर्ममत्स्यात्"। इति निदानस्थाने सप्तमेऽध्याये। "देवर्षिब्रह्मराक्षसैर्भूतसङ्घ च मुह्यिनाम्। वर्णवेदज्ञवादीनि तीव्रणानि क्रूरकर्म च। सर्वियाणादि तत्त्वेषु तदुन्मादमवाप्नुते"। इति च चिकित्सास्थाने २१ अध्याये चरकोक्तेषु। अन्यविवरणमस्योन्मादशब्दे द्रष्टव्यम्। तदन्यप्रमाणं यथा,—मनसासंकल्पे। "उन्मत्तावस्था या माया शिशूनां चेष्टितं च यत्। स्त्रियो यच्च प्रभावस्थे मानसं तच्च शतिकम्। यादृशे मनसि देवेषु यथात्र मनुजेषु च। तादृशित्वा मायदत्ति सा या सरस्वती"।

उन्मन, पुं, (उन्मनसति। उन्मन + सत्करोतीति णिच् + घञ्यार्थः।) धुस्तूरः। यथा,—

("श्वेतोन्मत्तस्योत्तरदिग्भूमिसिञ्चेत् मायसः।
गुडाज्यसंयुतो वृत्तिं सर्व्वव्याधीन्य रोगनुत्"।

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे उन्मादाधिकारे)

मृगकुलवत्थः। इति मेदिनी।

उन्मर, त्रि, (उद्गतो मरो यस्य।) उन्मादः युक्तः। उद्गतमरः। मत्पर्य्यायः। उन्मादिन्यु २। इत्यमरः। ("उदीरयामासुरिवोन्मरावान्"। इति रघुः। २। ८। यथा, माघे ४।२८।

"मधुकराङ्गना मुक्तचन्दर-
श्रमिश्रता निभवालरञ्जनैः"॥)

उन्मदिष्णु, त्रि, (उत् + मद + ष्णुच्।) उन्मादः। उन्मादशीलः। इत्यमरः।

उन्मना, [न्] त्रि, (उत्कृतं उत्कण्ठितं मनो यस्य।) उत्कण्ठितचित्तः। तत्पर्य्यायः। उत्सुकः २। इत्यमरः।

"उन्मना प्रथमसम्भवेष्टित-
स्यास्करप्रिय वधूं राघवः"।

इति रघुः। ११। ५१। "पयोधरोच्चरिव आधिदुन्मनाः"। इति किरातेः। ७। १८।)

उन्माद्य, पुं, (उत् + मद + णिच् + ण्यत्।) मारणम्। यथा। इति हेमचन्द्रः।

उन्माद्य, पुं, (उन्माद्यते नेनेति। उत् + मद + णिच् + मारणादिषये भावे घञ्।) कुटजवृक्षः। अश्वघोषपलाशवृक्षः। आम्रिवं दक्षा श्यामदिग्धवृक्षार्थे यस्तु रत्नावलम्बं विधिप्रते सा। इत्यमरः। मारणम्। घातकः। इति मेदिनी। (यथा, प्रयोधचन्द्रोदये।

"प्रभो मदान्मार्ग व एव सुरमोऽमादविद्धि"॥)

उन्मादः, पुं, (उत् + मद + घञ्। (मदारेः। यथा मदान्मारदे। मदारदेवश्वसामश्च ११ २०। ६८। "उन्मादो मदन काम्यो कुसुमो धनुर्द्धरी शरः"।) वातिकरोगविशेषः। तत्पर्य्यायः। चित्तविभ्रमः २। इत्यमरः। मतिभ्रंशः ३ उन्मथः ४। इति राजनिर्घण्टः। (चित्तविकार ६९।१९। इति हेमचन्द्रः।) मानसरोगविशेषः।

तस्यौषधं यथा,—

"दधा चिकित्सकैर्वैद्यैः कार्य्यं देवरथं नरः।
मल्लिका त्रिवका श्वेता त्रिरोधी रजनीद्वयम्।
त्रियङ्गुनिम्बिवाङ्गं शोमूलं वाजपत्रिका।
लक्ष्मणोशनबीजं चान्यद्वयं वर्षणम् तथा।
अश्वगन्धारविधोभादशोवाक्यशीधरापदम्।
भूतिश्चय मर्षं चैनि राजवारे च शाखम्"।
इति मारदे १९८ अध्यायः। ४। अथ उन्मादचिकारः। तस्य लक्षणं निदर्शनार।

"अदयमुत्पादना दोषा यथावदुर्मामाहिताः।
मानसोपक्रमतो आधिबन्धार इति घोषिताः"।
अदयमर्थः। यथावदेतोऽवलाः प्रदत्ता दोषा उन्मामाहिताः अदयनिं चित्तं विधिप्रवेशिन्। अतोऽप्रयुक्ताद हेतो घोषिताः। ब उन्मादः मानसो व्याधिः मनोवैकृतबन्धनः। तद्धीनवचनादेव मानसत्वम्। न च वाचस्तत्त्वोपवचनादेव मानसत्वम्। न च वाचस्तत्त्वोपवचनादेव मानसत्वम्। स उन्मादस्तत्त्वो मदरेषां निर्मलं च। स उन्मादस्तत्त्वो मदरेषां निर्मलं च। स उन्मादस्तत्त्वो मदरेषां निर्मलं च

सूत्रम्। प्रकर्षेऽमभिमयः। विकाशश्च चेष्टाः
स्वरविशारदाः॥१॥ लक्षितं विस्तारमाह।
"सर्वेषां सर्वतश्च दोषैः सर्वमभ्युन्नि"।
आनदेश च तृप्तिश्च सप्तविध उच्यते।
विस्तृतानि बहूनि वचनानि तच्च प्रलपम्"॥२॥
तत्र लक्षणमाह।
"हेतोरलक्ष्य प्रकटा प्रवृद्धा
बुद्धिर्विनाशं सुतरां प्रयुक्ता।
मोहाभिधाना मनोवहानि
प्रमोहयत्यात्म वशात् चेतः"।
अलक्षणत्वं चलनात्मकत्वात्। तत्र वातादयः।
बुद्धिर्विनाशं सुतरां प्रयुक्तेति। अतोऽन्यस्य वृद्धा
अन्यिताया बुद्धेरपि वृद्धित्वात्। मनोवहानि
मोहाभि सुरसाभिधानि दश। तत्रादि विदि-
रयो मोहयति। ततश्चरीय वचनप्रकारो-
मोहोदोष मनोवृद्धिप्रमोहेत्यादि। प्रमोहयति
चित्तं कुर्वाणम्॥३॥
उन्मादस्य सामान्यं लक्षणमाह।
"मोहिष्यमः सत्वरविप्लवश्च
सर्वाकुला बुद्धिधीरता च।
अयद्वाक्यं सुरत्वं मूर्ख
लक्षणमुन्मादवशस्य निष्ठम्"।
मोहिष्यमः बुद्धिवाचां स्वरूपत्वम्। सत्वरविप्लवः
वर्णं वचनस्य चापलम्। अयद्वाक्यं असम-
द्धवाक्यम्। मूर्खं सुतिमूढत्वम्॥४॥
वातिकोन्मादस्य विशेषपूर्वकं लक्षणमाह।
अकालभीताप्रियदर्शनाशु-
प्रवीरसत्वैरभिधीयते तु।
विकारिबुद्धं सुरतं प्रयुक्त
बुद्धिं क्षणं वायुबलेन कीर्णम्"
बुद्धं प्रवेशं बुद्धिमत्।॥५॥
प्रवेशं लक्षणम्।
"अकालवाक्यास्थिरचक्षणेन-
वातप्रकृतिश्चेष्टवारणाभिः।
वचनवाक्यादिवचनैश्च
कीर्णं वचनविषयम् लक्षणम्"।
वचने वचनादि। वाक्यादिभि वीरवाक्यादि।
कीर्णं व्याप्तं। वर्णं वाक्ये॥६॥
पैत्तिकस्य विशेषपूर्वकं लक्षणमाह।
"अकालमेवाप्रियदर्शनाभि-
र्मित्रैर्वचनं विप्रियैश्च।
उष्णप्रकाशप्रकाशकं
बुद्धिं विनं बुद्धिबलेन बुद्धिम्"।
बुद्धिं विनं बुद्धिबलेन बुद्धिम्। इह अकीर्ति-
वाक्यैरपरुद्धचित्तैरित्यादिभिर्मित्रैः मनु वचनं
बुद्धिबलं बुद्धयं सुतरां प्रयुक्तं इति॥७॥
तत्र लक्षणम्।
"वाक्यैर्मित्रैः सत्वरविप्लवश्च
नारीविचित्रैरपिता च निद्रा।
हर्षश्च काल च वचश्च मूढं
सन्नादिकोन्मादवशस्य लक्ष्यम्"।
वाक्यैर्मित्रैः अन्यं वचनमात्रम्। नारीविचित्र-
रिपता नारीविप्रयता विप्रयोक्ता वा। मूढं अति
वर्णं आत्मे॥८॥
सान्निपातिकस्य विशेषपूर्वकं लक्षणमाह।
"या सन्निपातप्रभवोद्भिवोक्ता
सर्वैः समस्तैः स तु हेतुभिः स्यात्।
सर्वात्मि लक्षणं विभिन्नं सान्-
निपातिकं सन्निपतिनिर्दिष्टं"।
स सान्निपातिक उन्मादः। सन्निपातप्रकृतिवैद्य-
सर्वात्मकत्वं लक्षणम्। इह सर्वेषित्ति सन्नु सर्व-
लक्षणं प्रायशोऽन्यं। देव वातादयो दोषसमिनिर्दिष्टा-
दयो। लक्षणेन विशेषो वृद्धिता उक्तानि अव-
शिष्टा। सर्वेषित्ति सर्वलक्षणानि। अन्तु। वक्ष-
ष्यो वातिकः सर्वलक्षणेन सन्निपतिकः। अवशिष्ट
विशेषो वातिः। अत्र वातिकस्यान्तु सर्वलक्षणं
निर्दिष्टम्। अन्तु। तात्रतुभाग विशेषेण
लक्षयिष्यः। विशेषेणेत्यादिनिर्दिष्ट हेतुमाह। यि-
रोधे प्रकृतेः प्रकृतिवैकृतयोश्च वर्णाः। तत्र व-
तप्रकृतिरित्यादिभिः विरोधं वक्ष्यति विरोधेन
स्वभावान्तरं स्वभावविपरीतम्। स्वभावे
वर्णे च विपरीता इवर्णाः॥९॥
प्रकृतेः सप्तक विरुद्धं विपरीतम्।
"यो हि देहस्तत्प्रकृतिर्विरुद्धं
विपरीतलक्षणसंप्रयुक्तः।
प्रकृतेः प्रकृतिं च विद्यात् विरुद्ध
मोहेन मोहस्तु तथा विरुद्धः"।
यो हि देहः प्रकृतिरित्यादिः। प्रकृतिरित्यादिः। तत्र यो
प्रकृतेः विप्रकृतिः प्रकृतिवैकृतः। तत्र यो
विप्रकृतिः प्रकृतिवैकृतः॥१०॥
विपरीतं लक्षणम्।
"लक्षैस्तथा प्रकृतेर्विपरीतं हीनं
प्रमाणैर्वचनैः प्रयुक्तं।
प्रकृत्या प्रकृतिं च विद्यात् विपरीत
मोहेन मोहस्तु तथा विपरीतः"।
प्रकृतेः प्रकृतिं च विद्यात् विपरीतमित्यादि।
प्रकृत्या प्रकृतिं च विद्यात् विपरीतमित्यादि।
प्रकृत्या प्रकृतिं च विद्यात् विपरीतमित्यादि।
प्रकृत्या प्रकृतिं च विद्यात् विपरीतमित्यादि।

उमा

पित्राविष्टमाह।

"प्रेतानां स दिशति संसरेषु पिशाच्
छ्रान्तानां जलमपि यापसंश्रयेऽस्तः।
मांसैश्चुतिलमुकुशयज्ञसाधिकाम-
क्षद्वाहो भवति पितॄंश्च तर्पयीरः॥"

प्रेतानां प्रेतानां पित्रयाम्। दिशति ददाति। अपसव्यवस्था दक्षिणस्कन्धन्यस्तोपवीतः॥

गामाविष्टमाह।

"गणूर्व्यो प्रसरति सर्वतः कदाचित्
स्वल्पो सुऊरयि जिघ्यायवेदिः।
कोथाभुर्वेतमधुदुग्धधान्यसेषु-
विंधेयः स खलु सुकृत्तमेन सुरः॥"

प्रसरति सर्वतः उरसा गच्छति। स्वल्पो ओष्ट-प्रान्तौ। ॥

राक्षसाविष्टमाह।

"मांसाद्यमविविधहरविकारनिशु-
र्निर्मेल्यो भक्षमतनिशुरोतिशूरः।
कोथाभुर्विग्रहवतो निशाविहारी
क्षौचेदिट् भवति स राक्षसैर्यजेतः॥"

अतिनिशूरो अतिनिर्दयः॥

ब्रह्मराक्षसाविष्टमाह।

"देवविप्रारुद्वेषो वेदवेदाङ्गविच्छुचिः।
आत्मोपहारकरोद्विंशो ब्रह्मराक्षस इष्यते॥"

अद्विंशः अविज्ञाशीलः॥

पिशाचाविष्टमाह।

"उच्छ्रा स्नानवसनो विवद्धमाथो
दुर्गन्धो भक्षमसृक्षिणश्चाविशेषात्।
बह्वाशी विजनवनान्तरोपसेवी
वाचेत्थं यमति ददन् पिशाचजुष्टः॥

उच्छ्राः मलः। दिग्वस्त्र इति रेवेवनान्तात्। क्षयो निर्मांसः। प्रयो रुक्षः। अतिशेषः सर्व-स्मिन् व्याप्ते शेषुयः। बह्वाशी बहुभक्षी। यमति यच्छति॥

ब्रह्म हिंसा क्रीड़ा मूर्णायं यज्ञन्ति। अत-एवोक्तम्।

"असुर्ति भिक्षमार्थं क्षतं वा यदि वाच्छतम्।
हिंसुर्हिंसाविहाराय सत्यारर्थमथापि वा॥"

तच हिंसायै प्रवृत्तेस्तद् बह्वाशम्।

"क्षुत्ताडो हुतसटमः कर्षेनवामी
निम्नाः प्रतति व कामते च योहति।
यच्चाभिरिरवनवाभिरिच्छुतः स्यात्
सोऽसाधो भवति सदा क्षयोदयेऽस्मे॥"

यथाभिरादि दा यर्थनादिपरिवाद शनु यद्वैर्यं भूत-हसर्थः। चादिश्छन्दस निभिन्नाद्यादरेऽपि यज्ञाने। क्षयोदयेऽस्मे सर्वं यद् देवादिद्रव्यहोत्राद्यथाः॥

देवादीनामवैधमयमाह।

"देवस्वाः पौवैमाख्यासमुरा सत्यवोरपि।
गच्छन्ति यागयोऽस्थां यज्ञाश्च प्रतियवापि।
पितरा ज्ञायन्ते च भक्षणार्थि चोरमाः।
रक्षाविधाया दानौ च चतुर्थ्यां विद्यान्ति हि॥
ज्ञायन्ते आमाशन्। प्रावज्ञमदारभ्यमार्थि।
तिथ्यविधानप्रयोजनं ज्ञयार्थि तच तिथौ वक्षि-दानार्थि॥ ॥ यतु यदि देवादयो विद्यान्ति तदा विद्यमाने ह्यस्मे कर्मं नेष्यत आह।

"दर्शयादौ यथा ह्याया शीतोष्णा प्राणिनो यथा।
समर्थि भास्करादिश्च यथा देवश्च देहजम्।
विद्यान्ति न च हस्यन्ते यज्ञाक्षद्वरीरिताम्"।
दर्शयादीनादिशब्देनात्मदेहि निर्मेल्यवस्थ यज्ञते। ह्याया प्रतिविम्ब्। समर्थि सूर्यमण्डिम्। देहजम् छत्रीलाम्॥ ॥

अथोत्पादस्य चिकित्सा।

"वातिके स्नेहपानं प्राग् रिरेकः पित्तसम्भवे।
कफजे वमनं कार्यं यथो वस्थादिकल्पवत्।
यथोपदेशते क्विद्विदप्रकारे चिकित्सितम्।
उन्मादे तच कर्त्तव्यं सामान्याद्धेयदूष्ययोः।
जलाहिदमशैथेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा।
रक्षेदुन्मादिनं यत्नात् सदा भावहरा हि ते॥
ते जलादया॥ ॥

"प्राणाकुञ्जाग्रोऽथवदुग्रज्ञा बह्वुत्थिकारसरसाः।
वृक्षा उन्मादहृतः दृष्टमेते कुलमधुमिश्राः"।

अत्र प्राणीति पदं प्राणीसरसपरम्। कुणाग्रादी-पर्वं सदीमपरम्। वदुग्रज्ञे तु यथानुसार्यमेव। तेनाधमर्थः। प्रदमीकरसतोरा ॥ कुटकचूर्ण-मासा २ मधुमासा च पेयः। इयोको योगः। कोहिलके बीजकचूर्णमासा २ कुटकचूर्णमासा २ मधुना संसेवयेद्वाम्। द्वितीयो योगः। मक्षा-मरीवकचूर्णमासा २ कुटकचूर्णमासा २ मधु मासत्रयेक्षाम्। तृतीयो योगः। ब्रह्मवाह्योसरस-सोरा ॥ कुटकचूर्णमासा २ मधुमासा च पेयः। चतुर्थयोगः॥ ॥

"सिद्धार्थको विष्णुवधाकरञ्जौ देवदारु च।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीतक्र कटुत्रिकम्।
समांशानि प्रियङ्कुश्च गिरीषो रजनीद्वयम्।
वचासूषेक्य विल्वोत्पमदारः पालसङ्गतम्।
सप्तमावेषवर्षेव क्षानसूर्यर्क्ष तथा।
अपस्मारविशेषाणामन्यांश्चापि रजाधरम्।
भूतेभ्यश्च मर्थ यान्ति राजद्वारे च प्रश्नते।
सर्विरेतेन संसिद्धं सर्पिर्मूत्र तथार्थवत्"।
सिद्धार्थकादि। ॥

"प्रियाणिविशाग्रश्च रक्षयेदनुलाक्षणे च।
वर्ज सर्वमतेनाहो रक्षेदुन्मादनाशने।
कपिकच्छाश्वता तर्जनीवृक्षेजलजो सुरेन्द्र।
कपालिकाञ्जनैश्च वा सुवर्ण विजने ऽर्द्धे।
सर्पेयोऽनुसदेन दंशे सिद्धेर्नक्षमं तं।
चाक्षयेक्षस्यादोष्य प्रत्यक्षिताक्षरदेक्षता।
अथवा दारुपुरवा वह्निर्गीता सर्वसम्।
चाक्षयेदुर्वक्षैर्वेर्न सर्वाभ्यो क्षयाश्रया।
देवदुःखमदेभ्यो हि एतः प्राक्षमर्थ मतम्।
ततस्तस्य शर्मं याति सर्वतो विजुर्न मना।
इत्यवर्थविनाशेन कनो एवाग्निहोत्रते।
तस्य तस्यानुभावाद्या सात्मनाद्यो। धर्मं यतेद्॥ ॥

मुक्तर्थं विष्णु सर्वत्र वचा स्वकुरुदेहिदी।
शिरीषस्य वाक्षस्य सौम्ये गौराद्य सर्वथा।
गोमूत्रयिरेरेभिस्तु वर्णिनैवाक्षुने शिवा।
क्षनुणभादमयसारं तथा चातुर्थ्यं स्मरम्"।

उमा

मुक्तयाद्यज्ञनम्। ॥

"कुष्ठाग्रयज्ञे स्वयाजनादे
दे नीरके भीति कदुरि पाठा।
मधूत्पद्यौ च सागरमूर्ति
सर्वे समानाद यचां विपूर्णः।
शाङ्गीरसैर्भारिसमेन मार्थं
वाचार्य सुस्नामिदं वि भूर्णम्।
आदामार्गाय मधुरा छतेन
शिलाग्रारा स्थ दिनानि यावत्॥
सारस्वतानिर्मृ भूयै मक्षया निर्मिलं इरा।
द्वितीय सर्वलोकानां प्रीतिकारी विधेतम्।
सत्तस्थाप्यासत्तः ऐसां बुद्धिर्न्यो हृतो स्मृतिः।
सम्पत्तिः कविताशक्तिः प्रज्ञकेतीसरोत्तरम्"।
मक्षयधर्यो मधूत्पत्ती हरि शेते। सारस्वतं पूर्णम्। ॥

"विषाजनीसरजनीरवसैन्यवोषा-
मक्षाक्रकुलमसग्रोद्भवकीरकाक्षाम्।
पूर्णं प्रभातसमये क्षिपेत् सप्तर्षि-
यागदेवता निवसति खयमेव वह्नौ"।
विषार्थं पूर्णम्। ॥

"ह्याये विपूर्णिते क्षिप्ता तत्पचोक्षद्रमूर्ध्व जलम्।
यादृश्यं मक्षणमेवं क्षायविधि स्मृता।
दशमूली तथा शता शातावरिक्षिदता तथा।
मूल्या शतावरी पीते ह्यालिका कुड़ची एवक्।
छते ह्याये धृतं प्रस्थादर्थं मक्षमिता पचेत्।
कल्कीकृतैर्वक्ष्यमाणैश्चतुर्थं मक्षकृ पुनः पचेत्।
विज्ञाता विधृता चौनी देवदार्वमलसुरा।
क्षिरानला रजनी वे क्षिवकु साविवादय।
नीलोत्पलैर्जलाक्षिद्रादन्तीपाक्षिमकेशरम्।
विडङ्गं क्षमिपत्री च कुष्ठं मक्षनपद्मके।
तालीसपत्रं दचतो गाक्षवीकुसुर्णं वरम्।
अष्टावेतानि भिक्षः कर्षैर्मितैः एवक्।
धनुर्गुणं सर्वं दत्वा विलेक्षतिपेक्षदम्।
सङ्गोचतनगामेर्ं सर्वत्रैवोविकारहृत्।
अपस्मारे मक्षेन्मासे मन्दाग्नौ व्यवहारयो।
वातरक्ते प्रतिप्राप्ते शोषे कार्ष्ण्ये क्षतीयके।
सूचक्षाक्षे कटीशूले विसर्पाग्निदग्धेषु च।
पाक्षुगामये तथा कंठ्यां विषे मेहे मरेषि च।
देवादिद्रव्यविज्ञानां मङ्गुदाक्षमपेक्षताम्।
प्रजां क्षीणाय वक्षाना मध्यमायुर्वमरम्।
अवश्योपायरक्षाणां सर्वथ्यवैरावरम्।
क्षन्ति भर्मं मर्तं मूर्च्छां नैवाक्षुक्षिमतिस्मरम्"।
अग्निमुखी अविरतिति लोके अनिया इति च।
महाभैतसं स्तम्। ॥

अथ देवाद्यावैकाभां चिकित्सा।

"मूलाबल्युत्पलोरिष्टैर्मोक्षनाक्षनवादितैः।
कवेदारागनुभ्यारं वधाविधि शुचिर्भिषक्।
ह्याणारिरविलिप्तस्थमुपगोदेरवासगृहे।
अक्षतं सर्वदेवादिद्रव्यो भावरं परम्"।
ह्याणाक्षनम्। ॥

"चक्षुत्पलमुखोरिष्टैर्मोक्षनाक्षनवादितैः।
कवेदारागनुभ्यारं वधाविधि शुचिर्भिषक्।
ह्याणारिरविलिप्तस्थमुपगोदेरवासगृहे।
अक्षतं सर्वदेवादिद्रव्यो भावरं परम्"।
ह्याणाक्षनम्। ॥

"चक्षुत्पलमुखोरिष्टैर्मोक्षनाक्षनवादितैः।
कवेदारागनुभ्यारं वधाविधि शुचिर्भिषक्।
ह्याणारिरविलिप्तस्थमुपगोदेरवासगृहे।
अक्षतं सर्वदेवादिद्रव्यो भावरं परम्"।
ह्याणाक्षनम्। ॥

"चक्षुत्पलमुखोरिष्टैर्मोक्षनाक्षनवादितैः।
कवेदारागनुभ्यारं वधाविधि शुचिर्भिषक्।
ह्याणारिरविलिप्तस्थमुपगोदेरवासगृहे।
अक्षतं सर्वदेवादिद्रव्यो भावरं परम्"।
ह्याणाक्षनम्। ॥

"चक्षुत्पलमुखोरिष्टैर्मोक्षनाक्षनवादितैः।
कवेदारागनुभ्यारं वधाविधि शुचिर्भिषक्।
ह्याणारिरविलिप्तस्थमुपगोदेरवासगृहे।
अक्षतं सर्वदेवादिद्रव्यो भावरं परम्"।
ह्याणाक्षनम्। ॥

रहेव शाश्वति शिवं कदाचित्वं यो शक्र"।
अक्षपोनाहिकुरु ।१०।
"अन्यादृक्ष दुर्गति महद्या चेतसं एतम् ।
तेवं नारायणं चाप महाभारतं तथा ।
यत्रे शिवाश्रयेन्ते प्रतिकुरु न चाप्नुहि ।
दीप्तिं शिवं यत्रे बुद्धा चतुर्मेऽौजस्व"।
इत्युन्मादिकाधार । इति मादप्रकाशः ।

(आयेव उवाच ।
"यदं मानवो व्याधिस्मार इति कीर्तितः ।
यस्या ऊर्ध्वमा रोगा ऊर्ध्वं ज्ञप्त्यमार्गेताम् ।
उन्मादो मान दोषोत्थं बलवान्यो निगद्यते ।
तीव्रं इयदशिभिर्वेदैरुन्मादा प्रकीर्तिताः ।
यथाक्रं लक्षितानेव विस्तारूपति चायरः ।

वातप्रकृतिमनुष्यानारदेवं वातप्रकोपतः
वस्तवस्तुरणीधीरैरवेशमारदेव च ।
अप वातमयैः भीमा वृद्धा लिखैरेता-
सुविस्तरमस्तमार्गमान्मुखमायेदि ।
चित्तामवप्तमस्तवं वातिमयेषोमात्,
वैशाखिकिमुखेनेवन्तुरोधिमाबात् ।
प्रेमाविकाद्युदक्षमादि विप्रयोगात्,
उन्मादरेतु च नरा कथितं भवन्ति ।

तत्र वातजे या रौति विस्वरं पठते बहु ।
गीतवेत्तुरते वापि कम्पते नृपते तथा ।
वातरे वृक्षते चैव तथा निद्रा विनश्यति ।
गतो या अस्मनेत्रयो मांसेवस्यमश्नुयात् ।
उन्मादस्यरूपं कथ्यं वर्णयं भिषजांवरैः ।
विदेवेश भूतविद्या मत्ते वातामि चारतः"।
इति कश्यपेनोक्तानि वातोत्थेतरे ज्ञदीय-
लक्षणे उन्मादचिकित्सायां विंशोऽध्यायः ।
अथ कफाश्रितचिन्ह-चिकित्सिताध्याय आरभ्यते ।

"उन्मादा यद् इयदशैर्वेदनाभिविशेषितुरा ।
उन्मादोत्थम् मयो दोषेमाहारेमेन ।
शारीरमानसैर्दुःखैरिन्द्रियाय शमनः ।
विस्तारमस्तमस्तमार्गमान्मुखमेऽतः ।
विस्तरमस्तमस्तमार्गमान्मुखमुत्,
श्लैष्मेण चेतसि विक्लेद्य मुखमार्गमुखम् ।
कफिनेन्द्रियमार्गाणि रोधोत्तरिवेद च ।
तस्मिन्द्रियमार्गाणि रोधोत्तरिवेद च ।
विक्षिप्तं शिवस्यस्य कफं रोधा बहुविधा ।
शिरो शिवस्य वातुर्यं बलं मानर्तु अपीडयन्,
कफमं कुर्यते देव श्लैष्मिकान्मुखमुत्,
हेतो तु मनुष्यानो मनुष्यानिवरम् ।
मनसर्वेन्द्रियाणां"—

शारदातिलके मनसं उक्तः ।

"मन्त्र वातात् कुकाशयः ।

मनसे रोगस्तस्यैन्द्रियाणि च ।
तस्मिन्नेन्द्रियमार्गाणि रोधोत्तरिवेद च ।
कफेन चेतसि विक्लेद्य मुखमार्गमुखम् ।
तस्मिन्नेन्द्रियमार्गाणि रोधोत्तरिवेद च ।
तस्मिन्ने

मुक्तमपि चित्तमसुतर्हितत्वमर्हितां लभते तदपि च दर्शनमीक्ष्यं भानुचलितानवस्थितानवस्थितानाञ्च रूपापायमप्राप्तानाञ्च तिलपीडनकुम्भाधारोद्वहन वातकुपरिवहनविशेषाभ्यर्हं निमज्जनं कलुषायामम्भसामावर्त्तेषु चलुषोन्मेषवर्त्तनानि दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्व्वरूपाणि"।

अथ वातादिभेदेनाह लक्षणानि यथा,—

"तत्रोज्झनरुक्षमादानैर्वक्तिचक्षेष्वसम्भवविधातं भवति। तद्यथा,—परिवर्त्तयमक्षिभ्रुवावोष्ठौस-दन्तनखत्वक्पादविशेषप्रभक्षकशारदियनाथ सत्तत्रिद्रासमुत्सर्गः केशगात्रमलसाद्यात् क्षितद्रसित-रूक्ष-गीत-वादित्र-पर्य्यगायाख्याने वीभात्सेषु-शून्य-श्मशानालाहस्यादुपकरणसमासा। यानसयनेरुपस्करप्रमत्तकुरुकैर्व्वस्तोमोऽध्वयाय्यस्त्रैस्तु। अन्यच्च यावन्मात्रसंज्ञे मात्रायं काङ्क्षे यावच्चायुर्व्यतिक्रान्तायाताना वातोपद्रव-विपर्य्यासानुबन्धविज्ञा चेति वातोन्मादलिङ्गानि भवन्ति।

यामसे क्रोध-संरम्भाख्याने प्रक्षोभीतकाल-मृष्टिभिर्निर्मितरूपे लेषां भरेषां प्रभाव-प्रीतोद्र-काङ्गाभिलाषा। सन्तापोद्वितिरेणम्। तासमुद्रितिचार्त्तिकसंरक्षालिता विशेषेषप्रविपर्य्यासादनुप्रयायिता चेति पित्तोन्मादलिङ्गानि भवन्ति।

श्लानमेकदेशे तृष्णीमादोल्लम्बसंकल्पसं लाभाविज्ञायाप्रायस्यानन्दानिभाषितो दक्षकामता श्रीमत्सर्वं शौचदेवसत्र-निमज्जाक्षयदृश्यने शुक्ल-स्निग्धमलोत्पत्तिपरिभाषता श्लेष्मोपद्रवविपर्य्यासादनुप्रयायिता चेति श्लेष्मोन्मादलिङ्गानि भवन्ति। त्रिदोषलिङ्गसंन्निपाते तु सान्निपातिके विद्यात्। तमसाध्यमित्याचक्षते कुशलाः"।

साधारणमाह चरकः,

"साध्यान्तु आयार्य्या सप्तमासानि भवन्ति। तद्यथा,—खेड्-खेद-श्रम-विरेचनासाध्यानवृत्तासं-भोपशमसमाः कर्म्म-भूय-धूम-यानाङ्गानाधीड़-प्रधमनाभ्यङ्ग-प्रदेह-परिषेकावृक्षेपण-बन्ध-मन्थनादीनाम-विधानम-विधमान-विरेकाद्यानपर्य्यवसितायाधमाः।

भोजनविधानञ्च यथार्थं शुभा यथाबलधि क्रियिष्टिरंगबिपरीतमर्थवं कार्य्यतव्यादिति। उन्मादानु रोधनानु साधानु साधने द्विजशुश्रुषम। अनेन विधिशुद्धेन कर्म्मणा मलकीर्त्तितम्"। इति।

आगन्तुजमाह यथा।

"तत्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्या समुत्थान-पूर्व्वरूपविकृतिविशेषसन्निपतो भवत्यागन्तुमा-मन्तुमाचष्टते।

केचित्तु पुनः पूर्व्वहेतं कर्म्मोपद्रवसंज्ञिन्ति। तस्य निमित्तं प्रधायद्याह चेति भगवान् पुनर्व्व-सुरत्रेय उवाच।

प्रकाशरायाधार्य्या देवर्षि-पित्र-मन्त्रर्ष-गुरु-रा-क्षस-पिशाच गुरु-वृद्ध-सिद्धाचार्य-पूजानक्रमाति-क्रमाद्यान्ति केचित् कर्म्मोपद्रवसंज्ञामभते।

तमात्मगो हृतमुपघ्नन्तो देवादयः कुर्व्वन्त्युन्मत्तम्"।

आगन्तूनामादस्य पूर्व्वरूपाणि यथा।

"तत्र देवादिभक्षोपनिषेधायाप्तानादेन पुरः कृतस्येमानि पूर्व्वरूपाणि। तद्यथा—देव-गो-ब्राह्मण-तपस्विनां क्रियासाधिलं लोभमर्षं अक्ष-सामिप्रधाता अरतिरोषो-वर्द्धक्षाया-धन-वृद्धावा-लीभमति। अत्रे च देवादिनिरभिसर्जनं प्रवर्त्तनेति तत्तेऽनुरूपाद्यानिर्द्दिष्टानि।

तथाभूतमादरवानां भूतानामुपमार्थिधातान्मारम्भविभेदो भवति। तद्यथा। अवधीवयनो देवा जगत्यनुभवं गुरुब्रह्मक्षिर्व्वयोर्तनिग्रधनता पितरो धर्म्मयन्तः सुप्रजनो मन्यन्तो मनाश्चिन्तो यज्ञाराधनान्मानमगत्यमाद्यायत्तः मिश्राधाना पुनरावद्य वाङ्मयम्।

तस्मिंनानि रूपानि भवन्ति। तद्यथा। अनर्थ्यवद्वीर्य्य-पौरुष-पराक्रम-ग्रहण-धारण-सारत्व-वचन-ज्ञान-विज्ञानाद्यनियतचोष्टादारकाणः।

उन्मादविषयाणामपि खलु देवर्षि-पित्र-मन्त्रर्ष-यक्ष-राक्षस-पिशाचाधां गुरुब्रह्मक्षियाणां वा अन्य-त्रदेवेनाभिसम्बन्धेशः सुधा भवति। तद्यथा—पापस्य कर्म्मणः समारम्भे पूर्व्वकृतस्य वा कर्म्मणः परिणामकाले एकस्य वा त्र्यम्बकुवाले चतु-व्यधाधिष्ठाने वा सम्बाधेषाणायामप्रयतनाने वा पर्व्वसन्धिषु वा मिथुनीभावे रजस्वलागिमनेन वा विशुद्धे वाङ्मयन-वचि-मङ्गल-कौस-पयोगे नियमव्रतब्रह्मचर्य्ये वा मद्यपत्रे वा देव-कुल-पूज-विवाहे वा महापद्मोपसर्गने वा स्त्रिया प्रसवन-काले विविधभूताद्युपसंसर्गदर्शने वा वलवत्तीव्र-सावास्यपरिप्रयतना चेक-देवायतनाभिगमने वा मांस-मधु तिल-गुड़ मद्योच्छिष्टे वा दिग्गमनेन वा त्रिद्वि गमन-नियम-चतुष्पथे पवनप्रज्वालाभि-गमने वा दिक्-मूल सुर-पुलि-पुष्पाद्रिसिंहर्षके वा धर्म्मासाक्षतयतिक्षमे वा अक्षय्यमेतोऽप्रशस्ताया-रम्भे वा ब्रह्मणाज्ञाताना व्याख्याता भवन्ति।

विविधन्तु खलूपायकरणां भूतानामुपघाते प्रवोभवन्ति। तद्यथा, क्रियारहितमर्थवं-क्षेति, तेषां तत्प्रयोजनविधेयमुक्तमाचारविधेय-लक्षणमेवं विद्यात्। तत्र क्रियारहितमाचारमनोऽग्नि-मविनिकषु वा निमज्जति अथातृ श्वभे पवनप्रज्वाल-मिश्रि-मङ्गल-मधुपङ्गार-क्षीर-निगम-प्रायश्चित्तीयवाच-स्वरूपान-प्रविधात-मन्त्रगोरेऽनेवेशे यशोभादा व्याख्याता भवन्ति"।

"नैव देवा न गन्धर्व्वा न पिशाचा न राक्षसाः। न चान्ये सत्त्वसहिताः पुरुषक्रियन्ति मानवम्। ये नेवमनुपश्यन्ती शिष्यमार्गं चकर्षयाः।

न सन्निमित्तः शोधोऽस्ति न शान्तिः कृतकर्म्मणः। इति चरके निदानस्थाने सप्तमेऽध्याये। ७।

पित्तिकाविशेषेण आगन्तुभादकारत्वमाह्यविशेषयो।

"समुद्रचेता न सुखेन दुःखं

आचारभेदः कुलरत्र शास्त्रिन्।
विन्दत्यवात्सत्पतिदुद्विरोधी
अनायधोत्तेऽतलतद्व।
समुद्रमग्नं मुदिनन्त सतीवा-
सुभाद्रमागन्तुनिशोऽमाद्रः"।

"देवर्षि-गन्धर्व्व-पितृयक्ष-रक्षः-पिशाचगुरुसिद्धविप्रान्।
आगन्तुरेतुर्नियमव्रतादि-
मिथ्याकृतं कर्म्म च पूर्व्वदेहे"।

"अदृश्यरूपः पुरुषस्य देवैः
देवादयः खेलु गुणप्रभावैः।
विज्ञस्वदृश्यास्तरया वधेन
व्याप्तायधी दर्शनमुच्यकाली।
आघातकालाच्च सर्व्वदेहपा-
प्रीता निदानैरथ सरासुराद्याः।
उन्मादकर्त्तारि एवाकृ निर्वेष
कालच्च प्रकाशु प्रकाशु नियम्"।

तद्यथा,—सौम्यदृष्टिं ब्रह्मीदमप्रयत्नवोपन-मसप्रमलेनशाभिलाषिममस्वनिरमृषुद्रीवसार्थं सुमनसं चाप्तप्रयत्नमनिशि देवीभ्यर्च्च विद्यात्।

गुरुवद्विजवर्ग्गाभिमानाप्रीभिधारणिज्ञाना-नुरूपचेष्टाहरणाद्धारं नैसर्ग्गकं विद्यात्।

अप्रसक्तरूपिमयमर्थं विद्यार्थं प्रतिहतवाक्-सरहाभिलाषारोवकाविधाकपरीतं पित्तविकल्पसं विद्यात्।

घनं सान्द्रकं नीहारं गम्भीरमप्रथ्यं मुख-वाच्य-त्वक्-गोलप्रयान-ज्ञान-मार्ज्ज-धूप-नक्ष-रक्त-वक्ष-कफिकर्म्म-क्षाय-कषायोपयिप्रं सुप्रसन्नमिति गन्धलोभर्णं विद्यात्।

अमलन्तु अप्रदोषवाग्यं गत्र-गीत-वाद्य-कथाप्रयान-ध्यान मार्ज्ज धूप-नक्षं रक्तिदुःसार्द्धं क्रियादिनैदोषरिहारं दक्षसमाविधसिति यशोभर्णं विद्यात्।

वक्तनिरमप्रयानदेविद्यमनाहारमप्रतिषरिवं प्रख्यप्रीक्षानासंसरज्ञानाख्यानिमाविधं सत्त्वर्ण-कमिति रासनोभर्णं विद्यात्।

प्रकाशवप्रधानं देवविप्रदेवब्राह्मणादि स्तुतिदेवमक्षाख्योदारकौ काङ्क्षादिभिराभ-गैरुपेक्ष च ब्रह्मप्रधानोभर्णं विद्यात्।

व्यक्तप्रविज्ञानमनवस्थिमानं कथमीकाक्षिर्य वद्धाक्षप्रमत्तिवं सङ्कटदुःखमनेकविधं व्यवहारेष्वरतिं निष्करुणवर्त्तरं शर्थं विद्यात्सं नैकप तिष्ठं दुःखाभावेदनं गद्धर्व्वं विद्यात्।

भूतादीनामवेशाख्यो यथा।

"तत्र शौचाचारं सपत्नाभ्यवर्त्तेषु शर्म प्राप्य शुक्लप्रतिपदि यथोदयाच्च देवा, मातृपि-तरिविज्ञेतिरिं यमीशाख्यसुतिकाकुकुर्च शाल भक्षोनकपोकनिया, माह-पित्र-गुरु-वृद्ध-सिद्धाचा-र्य्योपसेविनं प्राप्ते यज्ञयाममारुशाद्य पितरः, गन्धर्व्वाणु स्तुतिशीलाविहरणि वरदाः, गन्ध-माल्य-प्रिय-स्त्रीभाचार्य्य शास्त्रगदुर्द्धाश्च,

उन्मा

इति च सुधृते उक्तस्तन्त्रे महितमोऽध्यायः ।७।

"सूतायस्तारमभ्रख मुक्ता चापि समं समम्।
सूतपादोत्तमं वर्ज्य तावत् गन्धं मनःशिला।
तुल्यं रसार्धमं शुद्धमिश्रियेत् शिलाङ्गजम्।
पद्मानां लवणाम्लं प्रतिमानं दशोत्तितम्।
भद्रकाञ्चनिकवीजुमेनाथि विमर्दयेत्।
दिनान्ते पिष्टितं क्षत्वा श्रद्धा गजपुटे पचेत्।
भूनाङ्गजो रसो नाम निर्वं गुञ्जाद्वयं लिखेत्।
आमेक्षया रसेनापि भूतोन्मादस्वातनित्।
पिण्याज्ञां पिबेद्यात् रक्तपूजकथायकम्।
सेवयेत् कटुतुम्बा च तीव्रधूमश्च वर्जयेत्।
माषिघट घृतं क्षीरं गुञ्जेक्षणं भक्षयेत्।
अभ्रकं कटुतैलेन स्त्रितौ भूनाङ्गजो रसः"
इति भूनाङ्गजो रसः ।७। उन्मादमञ्जिनी वटीयथा।
"सूतं मनःशिलाचूर्णे सैन्धवं कटुरोहिणी।
यथा शिरीषबीजच्च हिङ्गुच्च श्वेतवर्षभम्।
कारञ्जवोत्थं त्रिकटुं सर्वं मारावतस्थ च।
दत्तानि सप्तमागानि गोमूत्रेवेटिकां कुरु।
गिरिमल्लीवीजसमां क्षायाशुष्कान्च कारयेत्।
प्रातःसन्ध्यानिशाकाले पलुपोऽक्षं खिरेत्।
नयना दिवसे चाच्छं रात्रौ चैव जलेन च।
वटिकैषा समाख्याता साक्षा चोन्मादभञ्जिनी।
चातुर्थकाप्यशान्ता सर्व्वोन्मादविनाशिनी"
इति वैद्यकरत्नेसारसंग्रहे उन्मादाधिकारे।

अथ प्रमाणि यथा।

"श्रेष्ठो विदेहो ममनश्च पूर्वं
क्रमान्महत्पुरिषकपोङ्कवेषु।
ततः परं वह्निविधिश्च सप्तम्
सप्तार्णवं तान्नमङ्गनद्यौ। १।
आत्मात्मजातनरुजानिमानि
मयानि दानानि च पूर्वमाहि।
भूयो दशो विस्मरणं प्रदेहः
शिरोवाधः संभ्रमचक्षु शेकः। २।
आयुष्यकर्म्माणि च धूमपानं
धीर्धैर्य्यसत्त्वात्मविदेनानि।
अभ्रङ्गमं घनरसा सम्यक्
निशासुधीतान्यनुवेधमानि। ३।
गोधूमशुद्धाश्च शालयश्च
धात्रीफलं दुग्धं अतथीतसर्पिः।
एतं नवीनच्च हरातकच्च
कूष्माण्डिकं धनरसा रसाश्च। ४।
मृद्वाङ्गकुशाग्रपर्वं यटोलं
मधीदलं वालुकतण्डुलीयम्।
खदाम्बुकं गजनालमूलं
सर्व्वाण्यूर्णानि च मारिचेन। ५।
प्राज्ञाकपित्थं यवशूकं वैद्यै-
र्विधेयमुन्मादरुजं यथान्यम्"। ६।

"धूमाचकुप्यादरजादिविधयो हेमेत्रिमन्त्रक्रियाः
दानं सत्त्वमयं क्षमादि नियमः सत्यव्रतो मङ्गलम्।
प्रायश्चित्तविधानमन्नविधिरलौ बुद्धीश्वरः
भूतानामनुरूपसिद्धयरजं गौरीमयेऽध्यायम्। ७।
ये च सुधृते शुद्धाक्षा प्रमथाक्षेत्रं समाराधनं

उन्मी

देवब्राह्मणपूजनच्च ग्रामयेदुन्मादमानुक्तम्"। ८।

अथ्यानि यथा।

"मद्यं विरुद्धान्नमसूयभोजनं
निशाशुधाटद्धतनेत्रशारणम्।
अयाममात्रात्परतं कठिनं
शाकानि मत्स्यमवानि सर्व्वशः।
तिक्तानि विल्वे च मिश्रकं समादिशे-
दुन्मादरोगी गृह्णातये यतेतम्"।

इति वैद्यकयथ्यपथ्यादिधी उन्मादाधिकारः। ९।

औषुधसेवनापारिकारिसमनीविषर्य्यासमुत्थ-
प्रियाश्चितद्धयोपगमः। इति रसमञ्जरी।

(यमिधारिणावभेदः। यथा, साहित्यदर्पणे
३। १९६।

"औत्सुक्योन्मादमद्रामः स्मृतिमतिरहिता भा-
यिसंवासलज्जा"। इति। अस्य चलक्षणं कोदा-
हरणमाह तत्रैव ३। १५३।

"चिन्तसम्मोह उन्मादः सामग्रीकथयादिभिः।
अस्मानशासदरतिर्गीतप्रलपनादिकृत्"।

उदाहरणम्।

"मातर्दरेण। भवता भगता स्मनास्तु
प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम्?
मद्भद्राद्रासमुद्रा सादस्तु—

"भूये किमीतिति सखे! कथयस्तु तस्मै
किं किं व्यवस्थति कुलोद्गति च क्षीदृशियम्"। ४।

उन्माद, क्लि, (उत्+मद्+घञ्।) उन्मादरोग-
युक्तः। लिङ्गः। उन्मत्तः। द्रव्यसंटोकायां गौड-
खण्डः। प्रागल इति भाषा।

उन्मादन, पुं, (उन्मादयत्यनेन इति। उत्+मद्+
णिच्+ल्युट्।) कामदेवस्य पञ्चबाणान्तर्गतबाणवि-
शेषः। इति त्रिकाण्डशेषः।

उन्मादयन्, क्लि, (उन्मादो विद्यते यस्य। उन्माद
+मतुप् । मस्य वः।) उन्मादरोगविशिष्टः।
उन्मत्तः। इत्यमरः।

उन्मानः, पुं, (उत्+मा+ल्युट्।) क्रोशपरिमाणम्।
इति वैद्यकपरिभाषा।
("उन्मानच्च घटो राशिर्मानयथ्यार्थसंज्ञितः"।
इति पूर्व्वलक्षणे प्रथमेऽध्याये आर्द्धभरेश्लोकम्।
"स च द्रव कलशः स्यातो घटस्तून्मानमेव च"।
इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकेश्लोकम्।)

उन्मित्त, क्लि, (उत्+मिद+क्त।) प्रफुल्ल-
विकसित। इति हेमचन्द्रः। यथा कुमारे।
"अथोत्तमप्रेमविलेखहेतुभि-
र्मनोहरैः पात्रविशेषसंहितैः।
उन्मित्तपाटलगन्धसुरभिः
स पानयोगैरुपचक्रमे सुखम्"। १। २५।

उन्मीलन, क्लि, (उत्+मील+ल्युट्।) उन्मेषः।
इति हेमचन्द्रः। अञ्जनेश्वा इति भाषा। विवाद।
("अज्ञानतिमिरान्धस्य लोकस्य तु विशेषतः।
ज्ञानाञ्जनशलाकाभिर्नेत्रोन्मीलनकारकः"।
इति भट्टारिकटे १। १। ८३।)

उन्मीलित, क्लि, (उत्+मील+क्त।) विकसित।
प्रस्फुटित। इति अमरटीका। ("उन्मीलितं
तूलिकेव चित्रम्"। इति कुमारे। १। १२।)

"ये चोन्मीलितमालतीपरिमलग्रासैक-

उप

निष्ठाः"। इति साहित्यदर्पणे १म परिच्छेदे।)

उन्मुख, क्लि, (उद्भूते मुखं यस्य।) ऊर्द्धमुखः। तत्-
पर्य्यायः। उत्पवः २। इति हेमचन्द्रः।
("मनोभिरामाः प्रथमानी रथनेमिसनोत्सुकैः"।
इति रघुः १। १२।)

उन्मुक्त, क्लि, (उत्+मुच+क्त।) मुक्तः। यथा कुमारे। ४।
"तस्मिन् संयमिनामाद्ये मातरिश्वन्युपेयुषि
"मतिः प्रतीतः प्रसवोत्सुकां धियम्"। इति
रघुः। ३। १२।

"अमेः अर्द्धं इति प्रवक्ता किं क्षिप्तिरुन्मुखीभिः"।
इति मेघदूते। पूर्व्वमेघे १७।

"स्वात्मयाते प्रवसवर्षं मैथिलीमोत्सुकी सा"।
इति च मेघदूते उत्तरमेघे १८ श्लोके।)

उन्मुखि, क्लि, (उन्नता मुखा यस्याः।) प्रफुल्ल-
विकसितः। इति विश्वलोचनः।

उन्मूलित, क्लि, (उत्+मूल+क्त।) उत्पाटितम्।
इति हेमचन्द्रः। (यथा रामायणे। ३।
"ब्रह्मास्त्रमूलितां हत्वा वदा हस्तति मां पतिः"।)

उन्मेष, क्लो, (उत्+मिष्+घञ्।) चक्षुरुन्मीलनम्।
इति हेमचन्द्रः। चक्षु मेला इति भाषा।
("सरोजानीवविरसविरसविभुन्मेषदर्शिनम्"।
इति मेघदूते उत्तरमेघे १०। स्वरसम्। यथा,
"सविरजन्यरिरोधोमेषमुषा प्रदोषाः"।
इति रघुः। १। ७७। विकाशः २। प्रकाशितम्।
यथा,—
"दीर्घीकामलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते"।
इति कुमारे। २। ३३।)

उप व प्रादिर्विद्यमानसमर्थानार्थकउपसर्गविशेषः।
अस्यार्थाः। अनुसर्गः। पश्चाद्भावः। अनुकम्पा।
आधिक्यम्। (यथा पाणिनिः।१।४।८८ "उप सर्वाद
ऋरीयसः। सर्वादादिका ऋर्थात्।) सीमा। (यथा
मुग्धबोधे कारके ७। "विष्णुमर्च्यार्चते मर्त्यः प्रहा-
दश उपाणुमम्"।) सामीप्यम्। (यथा, सुग्धबोधे
समासप्रकरणे ६०। "उपसर्गाः उपसर्गाः
उपसर्गं। उपरेफे"।) प्राप्तयम्। इति दुर्गा-
दासः। दाक्षिण्यम्। सामर्थ्यम्। अवयः।
भूयस्त्वम्। दोषास्त्वम्। निरर्थकम्। आचार्य-
करत्वम्। दानम्। भारकर्म्म। व्याप्तिः। क्रिया।
उपालम्भनम्। मूषा। उपशोभा। इति प्रका-
रमावली।

उपकण्ठ, क्लो, (उपगतः कण्ठम्। व्यापारप्र
सक्तावा। उपगतः कण्ठा सामीप्यमिति वा।)
ग्रामासन्नम्। तत्पर्य्यायः। उपवसथम्। इति त्रि-
काण्डशेषः। आकण्ठिताम्। अव्ययमसंज्ञि-
तम्। इति हेमचन्द्रः। कण्ठसमीपम्। (यथा, माघे।
"प्रेक्षोपवर्त्तं मुक्तदृष्टमाजो-
रानावधीत्सुस्थितवत्सवर्गः")

उपकण्ठ, त्रि, (उपगतः कण्ठा समीपमस्य।)
निकटः। इत्यमरः। (यथा, कुमारे। ७। ६१।

"सखीपरेऽपे मकण्ठमासनं
कुतूहलाद्दूमयतीरहस्यः")

उपकर्त्तं, क्लो, (उप+क+क्तृट्।) प्रधानोप-
भूतोपकारकद्रव्यम्। शयादीनां द्रव्यकारादि।

इति भाषावृत्तम् ।

उपकुर्वाण, पुं. (उप + क + शानच्) ब्रह्मचर्यसमाप्तौ यो वस्तुतो भवति सः । इति हरदत्तः ।
(हलोपश्चात्र) यथा हिशिवरहेदे छन्दोगे,—
"वेदोऽनूपकुर्वाणोऽधीत्य वेदमुपकुर्वाणः" ।

उपकुल्या, स्त्री, (उपकोलति । उप + कुल + यक् + टाप् ।) राजधानम् । इत्यमरः ।

उपकूपकः, पुं. (उपकूपे भवः । उपकूप + कन् ।) कूपसमीपे द्विजातिरविरवहनुष्ठानार्थं क्षतभूमेरात्मानम् । इत्यमरः ।

उपकृष्ण, (कृ) वि, (उप + कृष + क्यप् ।) उपक्षणकारी । आरम्भकर्त्ता । इति भाषावृत्तम् ।

उपक्रमः, पुं. (उप + क्रम + घञ् । कोऽवसोरेवेऽघञ इति न वृद्धिः ।) आरम्भः । आरब्धकार्य्यस्य अनेनेषु निष्पत्तिरि द्वारा प्रकाशनम् । उपक्रमा द्वारा प्रकाशनमर्थस्य अभाव्यरेवेषु परीक्षणं भाषणविशेषम् । प्रक्रमः । प्रकाशनम् । इत्यमरः । विक्रमः । (विक्रमा । इति हेमचन्द्रः । इत्यमरः । इति भेमचन्द्रः । (उदाः । यथा,—
"आमादिविषयक्षेपः" । इति भरतः । ६।२०।
यथा,—"रामोऽयमस्मात्सकलं विहाय
दर्पोपक्रमस्य" । १।३।
इति रघुः । "प्रकाशते इदमुक्रम कर्त्तेन इत्यः । रामस्य कर्तृत्व क्रमः रामोऽयमं रामेऽयमं उपक्रमक्रियां । उपक्रोऽयमं तदादिकाण्डादिनि भोजनम्" । इति रघुटीका ।

उपक्रोशः, पुं. (उप + क्रुश् + घञ् ।) निन्दा । इत्यमरः । (यथा, रघौ । १ । ९ ।
"तामेव हि महिषीमस्य
मानिनस्तोऽमवोपक्रोशः" ।

उपक्रोशा (श) पुं. स्त्री. (उप + क्रुश + क्विप् ।) इत्यमरः । इति भाषावृत्तम् । (निन्दकः ।

उपक्रोशः, पुं. (उप + क्रुश + भावे घञ् ।) इत्यमरः । (इत्यमरोऽयमं तत्त्वम् ।

उपक्रोशकः, पुं. (उपक्रोशयतीति कर्त्ता । उप + क्रुश + ण्वुल् ।) इत्यमरः । इति भाषावृत्तम् ।

उपक्रोशनः, पुं. (उपक्रोशयतीति कर्त्ता । उप + क्रुश + ल्युट् ।) इत्यमरः । इति भाषावृत्तम् ।

उपक्रोशा, स्त्री. (उपक्रोशयतीति कर्त्ता । उप + क्रुश + ण्वुल् । टाप् ।) इत्यमरः । इति भाषावृत्तम् ।

उपक्रोशिका, स्त्री. (उपक्रोशयतीति कर्त्ता । उप + क्रुश + ण्वुल् । टाप् । अत इत्वम् ।) इत्यमरः । इति भाषावृत्तम् ।

उपक्रोशी, स्त्री. (उपक्रोशयतीति कर्त्ता । उप + क्रुश + क्विप् । ङीप् ।) इत्यमरः । इति भाषावृत्तम् ।

उपक्रोशिन्, पुं. (उपक्रोशयतीति कर्त्ता । उप + क्रुश + णिनि ।) इत्यमरः । इति भाषावृत्तम् ।

उपक्रोशी, स्त्री. (उपक्रोशयतीति कर्त्ता । उप + क्रुश + ङीष

सत्यर्थाय। उपचर्या २ चिकित्सा ३ शुश्रूषाप्रतिक्रिया ४ नियमः ५ परेवनादिश्च ६ क्रिया ७ उपक्रमः ८ प्रक्रमः ९। इति राजनिर्घण्टः। सेवा। ("समे चिकित्सायामुपचारा।" इति रघौ, ३। २०।) व्यवहारः। ("व्यवहापितास्तथोपचारौ"। इति कुमारे ७। ८६।) उत्पोषः। इति हेमचन्द्रः। यस्य रक्षणार्थं यत्तस्यभावयत्नम्। यथा, कुमारे ७। ८। "उपचारपदं शचीदेवि तवमङ्गः अयमासतां हतिः।" "उपचारपदं दासे" इति धरणे शूद्रस्थाने नवमेऽध्यायेः।

उपचार्य्य, पुं, (उप + चर + ण्यत्।) चिकित्सा। इति हेमचन्द्रः।

उपचित, त्रि, (उपचीयते स्म। उप + चि + क्तः।) दिग्धः। सम्बद्धः। इति विश्वमेदिनी। (यथा रघौ ८ स—वर्गे, "ममवयोरवयोपचितं वपुः"।) समाहितः। इति विश्वः हेमचन्द्रश्च। निर्दग्धः। नेपालदेशे वर्द्धितः। इत्यमरः। ("अपाद चारोपितः।

"प्रयतत्वाद्योपचितमभुजं नाप्नवामीति"।)

उपचित्रा, स्त्री, (उपगता चित्रात्।) मूर्षिकपर्य्यायी। इत्यमरः। ईदृक्कारीति भाषा। इन्तीछछा। इति राजनिर्घण्टः। (इत्यर्थे यथा,—

"चित्रा दन्ती तिकुम्भः स्यादुपचित्रा मुकुलकः"। इति वैद्यकरत्नमाला।)

उपचाय, पुं, (उप + अप् + घञ्।) भेदः। विश्लेषः। इत्यमरः।

"तेषु तेषु चाङ्गतेषु प्राणस्य मरोपचायः"। इति शुश्रुतकुमारे विश्वतपरिते। तथा च माघे २। ८८।

"उपचायः क्षतक्षीण लोकोपकरणक्रियैः"।)

उपचिक्रा, स्त्री, (उपगता चिक्रा यस्याः।) कीटविशेषः। तत्पर्य्यायः। उपरेचिका २ वर्च्चा ३ उदरीका ४। इति हेमचन्द्रः। आलिङ्गा इति ख्याता च। ("उपचिक्रा स्त्रियौ वाङ्ग"। इति वाग्भटश्चः।

"तावुपेक्षेत चिक्रायां क्रियाया उपरि स्थिता"। इति वामटेनोत्तरस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये उक्तम्।)

चिकित्सा यथा।

"उपचिक्रां परित्याय तत्प्रतीयं धर्मयेत्"। इति च वामटेनोत्तरस्थाने द्वाविंशेऽध्याये उक्तम्।)

उपचिक्रिका, स्त्री, (उपचिक्रा + स्वार्थे कन्।) उपचिक्रा। आलिङ्ग इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रतिचिक्रा २। इति राजनिर्घण्टः। (अस्यामेव ३। ६९। २१। "तत्वयुपचिक्रिका यदाधो अतिसर्पति"। कीटभेदः। तत्पर्य्यायः। उत्पादिका २ वर्टिः ३ उद्देधिका ४ दिवी ५। इति धारवसी। ("यस्य ग्रीवा प्रकुपिता चिक्रामूर्द्धउत्तिर्हते। आशु संजनयेत् क्रोधं जायतेऽस्योपचिक्रिका"। इति वैद्यके शूकस्थाने १८ अध्यायः।

"चिक्राग्रस्य अयमूर्द्धि चिक्रा-सुक्ष्म जातः कथरहयोनिः। श्लेष्मकवद्भूपरिरक्षमुक्ता प्रकथ्यते सास्यूपचिक्रिकेति"।

इति निदानस्थाने मोढ्यध्याये सुश्रुतेनोक्तम्। अस्य चिकित्सा यथा।

"उपचिक्रान्तु संक्लिष्य शस्त्रेण प्रतिसारयेत्। शिरावेधेकषायसुरामेहनमुपाचरेत्। निक्षारतानां कर्म्मेतत् शास्त्रज्ञानां प्रकल्पते"। इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २२ अध्यायः।)

उपजीविका, स्त्री, (उपजीव्यतेऽत्या। उप + जीव + ण्वुल्।) संज्ञायां कन् भुज् वा। उपजीव्यम्। जीवनोपायः।

उपजीव्य, त्रि, (उपजीव्यमम्। उप + जीव + ण्यत्।) आनन्दः। इत्यमरः। (यथा, महाभारते १। "यथोपजीव्यं सर्व्वस्य जगदिन्द्रोऽनु भारत"। सुखं। यथा, रामायणे १। ८८। ४२।

"आत्मासचिवा च यस्य महामात्रा निवेशयिता च यथोपजीव्यम्"।)

उपजिह्व, स्त्री, (उपजिह्वायते। आ अवेशात्। आतश्चोपसर्गे इति कर्म्मणि अङ्।) आघ्राणाख्यम्। इत्यमरः। तस्य विनोपदेशेन प्रयमज्ञानम्। यथा वाग्भटेः योगनिर्म्माणे प्रोक्तम्।

("अथ प्राचितसोपेक्षं गमनायतितस्ततः"। इति रघुः १५। ६१। "लोकेभ्यदृश्यदधमनेव विद्वर्षा सौमनस्यमयं यथा" इति मल्लिनाथटीकायाम्।)

उपजिह्विका, स्त्री, (उप + जिह्व + स्वार्थे कन् + टाप्।) पारिलौकिकपक्षम्। भेट् वाला इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रावरणम् २ प्रदेशनम् ३ उपायनम् ४ उपग्राह्यम् ५ उपग्राह्यः ६ उपहा ७। इत्यमरः।

उपतप्त, [ष्] पुं, (उप + तप् + क्त्व।) उपतापकारके। तत्पर्य्यायः। सन्तापः २ सन्तापः ३। इत्यमरः। तप्तं विनोपदेशेन प्रथमज्ञानम्। यथा वाग्भटेः योगनिर्म्माणे प्रोक्तम्।

("अथ प्राचितसोपेक्षं गमनायतितस्ततः"। इति रघुः १५। ६१। "लोकेभ्यदृश्यदधमनेव विद्वर्षा सौमनस्यमयं यथा" इति मल्लिनाथटीकायाम्।)

उपदंशकर्म्म, क्ली, (उप + दंश + ल्युट्।) पारिलौकिकपक्षम्। भेट् वाला इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। प्राभृतम् २ प्रदेशनम् ३ उपायनम् ४ उपग्राह्यम् ५ उपग्राह्यः ६ उपहा ७। इत्यमरः।

उपतप्ता, [ष्] पुं, (उप + तप् + क्त्व।) उपतापकारके। तत्पर्य्यायः। सन्तापः २ सन्तापः ३। इत्यमरः। सन्तापः ४ सन्तापः ५। इति तट्टीका। रोगविशेषे। इति भरतः।

उपताप, पुं, (उप + तप् + घञ्।) ज्वरः। उत्तापः। रोगः। इति मेदिनी। अनुभवः। पीड़ा। इति शब्दरत्नावली। (यथा, शाकुन्तले।

"दिवसिक्षतं शृतस्य उपतापं नयन्ति"। पीड़ादायके वाच्यत्रिः। यथा, कौशिकसूत्रे। १३५। "ओ वनस्पतीनामुपतापो भवत"।)

उपदंशा, स्त्री, (उप समीपे आसन्ना भूमिः। उप + उपाधिभ्यां त्यकासञ्जाकटङ्कपः।" ५। १३४। इति त्यकन्।) "त्यकन्यं विभेद" इति इत्यामादः। प्रकृतिनिम्नदृष्टिमः। इत्यमरः। (यथा, रघुः। ४। ७६।

"मारीचोदुम्बरान्तरीता मणयश्चेदपेक्षका"।)

उपदंश, पुं, (उपदश्यते इति। उप + दंश + कर्म्मणि घञ्।) मध्यमवरोधकभक्षणभञ्जः। तत्पर्य्यायः। अवदंशः २ अवदासः ३ मध्यगवासः ४। इति हेमचन्द्रः। (यथा रघुकुमारे विश्वतपरिते—

"चित्राङ्ग उपदंशान्त उपयत्तः"

"ततस्तस्य शास्त्रोपदेशं दर्शयन् दक्षा सचिवौ सूत्रम् उपदंशं च उपकारः"। इति च।) मेढ्रदोषविशेषः। सा च इति भाषा। अधोपदंशाधिकारः। तत्रोपदंशस्य विप्रकृष्टं निदानमाह।

"कृत्वाविधानाद्रहस्त्रनखाद्या-दधारयद्वस्तुयुवेरनादा। योनिप्रदोषाच्च भवन्ति प्रियै पथोपदंशा विविधाश्चपञ्चरे"।

अस्याविधानाच्च कृत्रिम मैथुनात्। नखरक्षणाभावे नखदन्तघातप्रभृतिभिश्च मेढ्रे नखरक्षणाभावे नखदन्तघातात्। योनिप्रदोषात् दोषैर्दूषितयोनिसंसर्गात्। योनिश्चिह्नेत्यादिनोक्तलक्षणात्। वातादिकुपिता योनिर्दोषात्। विविधाश्चपञ्चरे। दुष्टजलप्रक्षालनवस्त्रादिभिरसमवरिति यथोपदंशः। वातिकः पैत्तिकः श्लैष्मिकः सान्निपातिक आगन्तुश्चेति। "तत्र वातिकपैत्तिकश्लैष्मिकसान्निपातिकानां लक्षणमाह।

"सतोदमेदरुक्शोफ ज्वरै-रुष्टैर्दोषैर्यथास्वमतो यं करूप्यम्। घोरैर्भवेत्तं प्रबलैस्तु सर्वै-र्भिन्नैः कृमिः पित्तिसवाभिधेयः"।

यस्तेषु त्रिभिर्वा। घोरैः दारुणैर्मिलितैः विषम्यः। श्लैष्मिकं सान्निपातिकञ्चाह।

"सकण्डरैः श्लैष्मिकमेत्यकृच्छ्रं सूक्ष्मैर्वृतं सावयुतं कृमिभिः। नानाविधाकारवर्णोपपन्न-मसाध्यमाहुस्त्रिमथो पदंशम्"। ४। ।

असाध्यमाह।

"त्रिदोषिसांसं कृमिभिः समेतं मुखाद्यपेयं परिवर्जयेत्तम्"। प्रत्यये शास्त्रिम्। त्रिदोषिसांसं गलितमांसम्। प्रत्यये शास्त्रिम्। मुखाद्यपेयं त्रिदोषिसमुखोपद्रवसांसलोपयक्षिप्तबलकोपसमाधम्। ४। उपद्रवमाह चिकित्साञ्च अकरोत्ते रोगमाह।

"रूपातमाचे च करोति मूढ़ जिह्वं मरो यो विषये प्रसक्तः। कालेन कोपक्लिनिदग्धवक्त्रः श्लेष्मोदितो स्मरते च तेन"।

विषये प्रसक्तः अतिस्त्रीरतः। ४। विप्रकर्षणाह। "आकूरिदं संक्लिष्टवर्णुसंहि संक्लिते। क्रमेण जायते दर्शितासमयुद्भिसंज्ञकः। कीटस्याकारतो सन्धौ प्रमेहनिप्रसादि च। सदेवना पिच्छिला च दुर्गन्धिका विदीदना। विप्रकर्षितिति ख्याता विप्रकर्ष इति स्मृतः"। विप्रकर्षं लक्षणमाह। कीटाकारतो व्याधयोऽन्तरे। सन्धौ विप्रकृष्यन्ते। वर्णसंज्ञिता मन्थिसंज्ञितो रुपियता। ४। ।

अधोपदंशमा चिकित्सा।

"उपदंशेषु कर्म्मेषु स्निग्धं स्विन्नं रेतिसा-

मेदुमधे स्थिरा। स्थिरेतु दानदेहा अलौकिकम्।
कर्मो स्थिरसंस्थिरम् कर्मकारिणः।
कर्मो स्थिरसौ स्थिरे स्थिरकरकरा या यत्।

करणोद्वारार्थमन्यत्रेत्य-
मदात्मस्थिरात्मा स्थिरः।
कर्मा तथा होरुमधरकरोति
कर्मोस्थिरेतु सर्वो स्थिरोद्भवम्।

उपरेतु स्थिरे स्थिरस्थानं स्थिरम्।
स्थिरमाया अधरेत अधुरस्थिरे या।
नीलोत्पलं नवकुसुमं यदुं नीरस्थिरं तथा।
कर्मा पुनरे मुखमात्रं स्थिरेणात्र प्रकाशते।
स्थूलस्थूलेन दृश्यता दार्शनिकम्।
तुलसं स्थिरं कुर्यादिरं प्रथमेव या।
स्थेतु कटारे स्थिरणं सकलो अयुर्वेदना।
स्थिरेणोरुस्थिरा सर्व तथा प्रयोक्तुमेतु।

स्थोत्तमस्थिरविधानिरा-
द्यार्थ स्थिरेत स्थिरात्मनाम्।
अनुभूयं या स्थिरमाहुर्ण या
कर्मोस्थिरेत्यादयः स्थोत्तमः॥ ७॥

"सुस्थिरस्थिरस्थिरस्थोत्त-
मात्मानमस्थिरस्थिरम्।
कर्मस्थिरस्थिरं स्थिरम्॥"

मुस्थिरस्थिरम्॥ ७॥

"कुमारि दानि योगानि कुर्ये मार्गस्थिरे वदे।
उपरेतु स्थिरोत्तानि स्थिरात्मकमधोभवे।
स्थानस्थिरे स्थिरा स्थिरस्थिरमस्थिरम्।
स्थिरे सर्वात्मनात्मा स्थिरेणा अवस्थिरे"॥
स्थूलस्थानविधानः। इति मार्गस्थानम्। ९।
अथ च।
"स्थिरेणस्थिरविधानादुर्भोत्तमादिरिम्।
स्थूलमुं स्थानस्थूलस्थिरो विस्थानि"।
व्याख्यानं यथाः "स्थिरेणस्थूलमुर्भोत्तमस्थिरं
कर्मस्थिरेत्"। इति च भाष्यः।
स्थिरेतु कुर्याद् स्थिरणं का कर्मो अयुर्वेदना।
उपरेतु स्थिरेणं स्थिरो स्थिरेत्र वदम्॥ १०॥
"स्थिरस्थिरस्थिरस्थानस्थिरस्थिरेतिरिः।
कर्मे कर्मेरेतं स्थिरस्थानं वदम्"॥
इति कारके एवम् व्याख्यातः।
(स्थिरस्थानं स्थिरात्मकमस्थिरं कर्मस्थानम्। कर्मा, स्थिरेणं स्थिरस्थानं कारकः। स्थानोद्भवः।
स्थिरस्थानस्थिरेतिरस्थानं स्थानम्।
स्थानस्थिरेतिरस्थानं स्थिरस्थानम्।
स्थिरेणं स्थिरस्थिरस्थानं स्थिरम्।
स्थिरेणस

इति वैशकषण्यमाणविधिः। समक्षिजदृष्टः। शिशुसृष्टः। इति राजनिर्घण्टः। (भवे घञ्।) दृष्टम्।

उपदर्शक, पुं, (उपदर्शयतीति। उप + दृश् + ण्वुल् + तुडागमः। इत्वमरटीकाभारतसुन्दरी। (दर्शयितरि, त्रि।)

उपदा, स्त्री, (उपदीयते इति। उप + दा + आतश्चोपसर्गे इत्यङ्।) उपढौकनम्। इत्यमरः। (“उपदा विविधैः प्रभूतं गोलोकः कोशलेश्वरम्”। इति रघुः। ४। १९।)

“प्राभृतं पूजासदाचरेण”। इति रघुः। ७।६०।)

उपदानकं, क्ली, (उपदान + स्वार्थे कन्।) उत्कोचः। इति विश्वप्रकाशः।

उपदिश्, त्रि, (उप + दिश् + क्विप्।) उपदेष्टाप्राप्तः। यथा। “मनु श्रुतस्मृति समीक्षा अर्थ न निर्णियते इति वेदम उपदिशतिदिक्षतिगोजन्यैव निर्बिधो न लतिदिक्षतिदिक्षतमोजादिरिति”। इत्युज्ज्वलदत्तः।

उपदिशा, स्त्री, (उपेत्य दीयते दिश्यते इति उप + दो + क + टाप्।) उल्काहः। इति राजनिर्घण्टः। परशाखा इति भाषा।

उपदेवता, स्त्री, (उपगता सृष्टिकेन देवतम्।) यक्षभूतादिकः। (उपदेवताह दक्षः। यथाह अमरः। “विद्याधरोऽप्सरो यक्षो रक्षो गन्धर्वकिन्नरौ। पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः”॥)

उपदेशः, पुं, (उप + दिश् + घञ्।) मन्त्रकथनम्। तत्पर्य्यायः। दीक्षा २। यथा।

“चन्द्रसूर्य्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये। मन्त्रसमाख्यकथनमुपदेशः स उच्यते”॥

इति रामार्चनचन्द्रिका। कलावादिरहीत्याद्यामलार्णवं संक्षिप्य यथा।

“तत्पाप्तकाः कथिवेदलमर्थार्थं सासतम्। तदक्षमानिधिकारादर्थं मूलेन केवलम्। विधानाद्यैः जपेत् कथ उपदेशे स्वयं विधिः”। इति विश्वसारतन्त्रम्। हितकथनम्। (यथा, हितोपदेशे विग्रहे उक्तम्।

“उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये”॥) शिक्षणम्। (यथा, मनुः ८। १०२।

“धर्म्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः”। “श्रवणिमपदेशा। यथा। तथा च जाबालाः राभौ दिवासञ्चरं वर्जयेदेवन कारणेनेत्युपदेशः अथोपदिशतो मनुरेव श्रेयाभिरर्थत इति”। इति सुधृते उशनसो ६५ अध्यायः।

उपदेशी, [न्] त्रि, (उपदिशति यः। उप + दिश् + णिनि।) उपदेष्टा। (यथा हितोपदेशे मित्रलाभे।

“तत्तानुगतिको लोकः कुट्टनीमुपदेशिनीम्। प्रमाणयति यो धर्म्मं यथा गोप्रमणिं द्विजम्”॥)

उपदेश्य, [ष्ट्] त्रि, (उपदिश्यते यः। उप + दिश् + कर्म्मणि ण्यत्। उपदेशकर्त्ता। यथा।

“तस्योपदेश्टारमपि पूजयेच्च तथो गुरुम्। न पूजयते गुरुर्यत्र निरेफलपाक्या क्रिया”॥

इति तिथादित्यत्वम्। कङ्कसातिः।

“उपदेष्टानुमन्ता च सर्वो तुल्यफलौ स्मृतौ”। इत्याह्निकतत्त्वम्।

उपदेष्टिका, स्त्री, (उपदेष्टा तिष्ठत्यस्याः। उप-देष्ट + ठक्।) कौटविशेषः। तत्पर्य्यायः। उपक्रिया २ वग्गी ३ उपदेशिका ४। इति हेमचन्द्रः।

उपद्रव, पुं, (उप + द्रु + अप्।) उत्पातः। इति कण्ठकौमुदी। रोगारिष्टबलवैपरीत्यलक्षणोऽपी विकारः। (लक्षणसमूहो वैद्यके। यथा,—

“यो व्याधिलक्ष्म यो येतुर्वैपरीत्यस्य प्रकोपतः। योऽन्यो विकारो भवति स उपद्रव उच्यते”।

“व्याधेरपरि यो व्याधिः उपद्रव उदाहृतः। सोपद्रवा च जीवन्ति जीवितं निश्चयद्वयम्”।

इति कारीते चिकित्सितस्थाने दितीयेऽध्याये।

“तत्रौषधसाध्यो यः पूर्व्वोत्पन्नं व्याधिं अचलकालजातो व्याधिमपरमुत्पन्नं स समुत्पन्नोपद्रवसंज्ञः”। इति सुधृते सूत्रस्थाने ३५ अध्यायः।

उपद्रष्टा, [ष्टृ] त्रि, (उप + दृश् + तृच् कर्त्तरि।) उपदर्शकः। उदासीनवोधकपुरुषः। इति गीताटीका।

(“उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः”। इति श्रीगीता १३। २२। साक्षी पुरुषः। यथा, “ऋविगाग्नमानेषु यजनक्रमांव्यापरेषु तत्सम्पीपयोऽपरः स्वयमाद्यादरो यश्चविधाकुशलतादृक्षविग्रमणमाद्यापारगुणादीयात् ईप्सिता तद्वत्कार्य्यकरणव्यापरेषु तथप्रधानस्तो विज्ञस्तत्सम्बोधं कार्य्यकारणां सवापारादां समीक्ष्यो द्रष्टा उपद्रष्टा साक्षी पुरुषः”॥)

उपधर्म्मन्, पुं, (उपक्षीणोधर्म्मः। पायस्य। इति जीवानन्दः। (यथा मनुः २। १६७।

“एष धर्म्मः परः साक्षात् उपधर्म्मोऽन्य उच्यते”॥)

उपधा, स्त्री, (उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र। उप + धा + आतश्चोपसर्गे इत्यङ्। टाप्।) शास्त्रे धर्म्मकामार्थधर्म्मेषमाद्यादेशेन परीक्षणम्। इत्यमरः। धर्म्मार्थकाममोक्षाणां परीक्षा। यथा।

“धर्म्मार्थकाममोक्षेषु सम्यक् परीक्षणीभिः। उपेक्ष धीयते यस्मादुपधा परिकीर्त्तिता। अर्थधर्म्मोपधाभ्यान्तु प्रमाणः प्रतिषेधतः। धर्म्मोपधाभिर्विभ्यान्तु सन्धानं सन्धिवान् पुनः”। इति कामिकापुराणे ५५ अध्यायः। (“अशोमूत्रशोणधातिर्विशेषा तं ने मतिस्वाग्यमकरणम्”। इति रघुकुमारचरिते विद्युत्वरिते।) पदार्थानुपलब्धयर्थः। इति व्याकरणम्।

उपधातु, पुं, (उप साधुत्वे। धातुरुपधातुः।) अप्रधानधातुसदृशधातुः। स तु सप्तधा यथा। माक्षिकम् १ तुत्थकम् २ चस्म ३ गौरीपाषाणम् ४ मनःशिला ५ हरितालम् ६ रसाञ्जनम् ७। शरीरस्थधातुसदृशधातुः सप्तधा यथा। रसातु खलदृक्षम् १ रक्तात् खैरिकम् २ आंसात् वसा ३ मेदसो घनी ४ अस्थी दलाः ५ मज्जनः केशः ६ शुक्रात् ओजः ७। इति वैद्यकम्।

(“सप्तसं रजस्य शरीरां कार्ये भवति गच्छति।

उप उप उप

सप्तमासमवर्षेषः सा धत्ते परिकीर्त्तिता। क्षेत्रो दत्तात्मजा वेशाधत्ते रोगस्य सप्तमम्। इति धातुमा ज्ञेया दते सप्तोपधातवः”॥

इति कार्ष्णपरेण मूर्ब्बलये प्रथमेऽध्याये उक्तम्।

“सप्तोपधातवः सर्व्वमाहिकं सारमाहिरम्। तुल्यं वार्ष्यं च रौतिव्यं सिन्दूरक्ष शिलाजम्”॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमभागे।)

उपधान, क्ली, (उपेधीयते आरोप्यते अस्मिन्नत्र। उप + धा + अधिकरणे ल्युट्।) शिरोधारणम्। वालिश इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उपवर्हः २ (इत्यमरः। गद्धः ३। इति त्रिकाण्डः।

(“सोपधानां शिरं धीरः शोरसौ सदृशमि वै”। इति भाषः १।७७। “यद्वोपधानमाश्रित्यशिरोमंगीन”। इति कारस्करी। विस्तृ। प्रवदः। इति मेदिनी। क्लम्। इति हेमचन्द्रः।

उपधानीयं, क्ली, (उपधीयते रक्ष्यिन्। उप + धा + अनीयर्।) उपधानम्। इति शब्दरत्नावली।

उपधिः, पुं, (उपधीयते आरोप्यतेऽत्रेति। उप + धा + किः।) कपटः। इत्यमरः। (यथा, मनुः ८। १६४।

“योगाधमनविक्रीतं योगाधमनमेव च। यच्च शाल्पधिं पश्येत् तत्सर्व्वं विनाशयेत्”॥

“अरिष्टं हि विजयार्थिः क्षितीशा विदधति सोपधि सन्धिदूषणानि”। इति किरातेऽर्ज्जु। १। ३४।) रक्षणीयवस्तुः। इति हेमचन्द्रः।

उपधूपित, त्रि, (उप + धूप् + णिच् + क्तः।) आघ्रातसुरभिः। परिधूपितः। इति मेदिनी।

उपधृतिः, स्त्री, (उप + धृ + क्तिन्।) विश्वासः। इति हेमचन्द्रः।

उपनत, त्रि, (उप + नम् + क्तः।) उपविष्टः। इति हेमचन्द्रः। (“सरिरोपनतं स मेरिवा”। इति रघुः। ७। ७। नम्रः। यथा, माघे। १९। १२।

“क्षौरैः प्रातोपनतैरतस्तया समानतो प्रथमसमूर्म्मिभिः”॥)

उपनदं, [न्] क्ली, (नद्याः समीपम्। इति मुग्धबोधः।

उपनदि, [ई] शाकटायनः। (तथा शाकिनेयः। “नदीपौर्व्वसाख्यायकयाधिकम्। १। ४। ११९। इत्यनेन सिद्धम्।)

उपनयः, पुं, (उप समीपे नीयते वेद कर्म्मणा। उप + नी + अच्।) उपनयनम्। इति हेमचन्द्रः। (“उद्गोह्यकर्म्मणा येन समीपं नीयते गुरोः। बालेः वेदाय तमीपनयं शास्त्रज्ञैरुपदिश्यते। इति स्मृतिः। आवे + अच्। प्रापणम्। यथा, महाभारते १। १। २४।

“मातामयं प्रियाख्यानैः सभामोपनयैर्दमम्”। न्यायसूत्रे यो यो धूमवान् स सर्व्वोऽग्नेयः अग्नेयस्तथैवादिरूपः न्यायवयवः। इति वात्स्यायनभाष्यम्।

उपनयन, क्ली, (अध्ययनार्थं आचार्य्यस्य उप समीपं नीयते वेद कर्म्मणा इति। उप + नी + ल्युट्।) नीयते वेद कर्म्मणा इति। उप + नी + ल्युट्।) शास्त्रारम्भसंस्कारभेदः। अध्ययनार्थमाचार्य्यसमीपं नीयते वेद कर्म्मणा तदुपनयनम्। यथा स्मृतिः।

“गृह्योक्तकर्म्मणा वेद समीपं नीयते गुरोः।

कर्मणे देवाय वषट्कोऽहमस्मीत्यवमं विद्वां"।१०
तत्रैवोक्तः। वषट्कारमनु १। इति विधानादेवेत्यः।
उत्तमात् ६ उत्तरम्। आवयः ६। इति रेफ-
वत्वम्। शेषं स्पष्टम्।

"प्रजापतेस्त्रयो वाव ब्राह्मणस्योत्तमाः प्राणाः
प्राणानेवाऽऽप्नोति तेऽस्य त्रिसप्तके प्रजायन्ते
प्रजापतेरुत्तमात् वाव त्रिसप्तः प्रजापतिः
प्रजापतिमेवाऽऽप्नोति प्रजायन्ते"।११
प्रजापत्य उत्तमत्वविशेषप्रकरणमेतत्। तत्र-
प्रजननप्राणो मुख्यः। चक्षुरित्यप्राणविशेषः
प्रजननः। प्रजननप्राणो मुख्यः। वैकल्पः चक्षु-
रित्यप्राणविशेषः। तत्र प्राणप्रजनौ मुख्यः।
इतिसूत्रितः। शेषं स्पष्टम्। तत्रापाप्तौ प्राप्तायां
इत्यः सप्तमी प्रार्थने।

"यद्वोऽहमर्थेऽवा देव समीपे गीतेन सुहोत्रा।
वर्णो वैराज स्तुतोमाऽन्योत्तमं विद्वः।
स्वकर्मे तत्रा इत्यस्ते पात्रनिर्णेजनात्।
उत्तरार्धे च सप्त इति सप्तावित्यस्तम्"।१२
इत्यधिकामदौ।

"यत्रोदेते रुद्रस्तु स्तरन्तु
आवेदना अन्यति अन्यते वा।
सर्वं तिष्ठे न वञ्चयतीह
तिष्ठतिष्ठेत्। एतिता पृथिवी।
यत्र यत्रे दैवजुषी सुतौ वा
यज्ञेषु वा यजमानस्तुजुष्टे।
तत्रोपयौ तिष्ठे प्रजया
इत्यत्र दैवैरिह रक्षितो वा"।
पाठे स्पष्टे। अत्रेव उपवदेत्। अनुवाक्यामक्रम-
विभागस्तु।

"अग्नीरुवत्यामधिमन्थने पौरुषिके प्रियाधि-
ष्ण्यौ होत्रायां मनो दीक्षितो मनसेऽग्नये
देवतायै मनसे देवतायै मनो मे तायै मुमे
वर्चोऽन्नमन्नमुपनिषदं वाचा मिनोमि"।
सौमनस्यं प्रार्थयेत। अदितिर्यज्ञपत्नीमुखी।
अवदा दुक्षणात्। दीक्षितात्।

"प्रजापतेर्मुखतो वसिष्ठस्यैवोत्तमे वोत्तमो-
ऽहमस्मीत्येवमेवैतत्। तस्मादु हैवंविदुत्तमे
वोत्तमे वदति। इति ब्राह्मणम्। तत्रोत्तमे-
शब्देन दीक्षितसंज्ञिते यज्ञे प्रयोगे, यो ब्रह्मणस्यैवेति ब्राह्मणो
वर्च इत्यु"।

दीक्षितसंज्ञिते कर्मणि अनेनेत्यर्थः। १३।
इत्यधिकामदौ।

"यत्रे देवेष्वेवोत्तमः वाग्वदे च शुश्रुवः।
देवेभ्यो मेधामो देवेभ्यो वीर्यो वीर्यो अस्तु।
देवेषु वृत्रवीर्यो यज्ञस्य वृत्रवीर्यः।
देवेभ्यो वाचि वाग्वदिर्यं विद्वं च वदत्"।
इत्यधिकः।

"यज्ञस्यो वाचो विद्वं इव संवत्सरवर्तम"।
इत्यादौ।

"यज्ञोऽयं यज्ञस्तन्तु वितनोति यज्ञोऽयं।
यज्ञेनैवास्मात् विद्वो वितनोति"।
देवयज्ञस्तन्तु वितनोति यज्ञोऽयं।
देवेभ्यो वितनोति यज्ञोऽयं।

विविहेति। अत्रान्तरविधिमाशी विहाय यद्ध-
रोमत्यम्। मुखत्वात् तत्र विहित ब्राह्मणाव-
यवत्वात्। ४। सामद्वारा मुखद्वारेणेत्यः।
सदसं औपवित्रमाकाशवत्विमानमिहवत्वात्-
वमात्। सदा।

"प्राणाधिपे वसिष्ठे ब्रह्मणेऽयं वसिष्ठं
शरीरेण ओषवर्चसं वर्चसं दिशामाम।
वीचमिनेद्रियेणेन्द्रियं पशवोऽन्ने वा
ओते अन्नादुपवदः स्थानिकमोहेन"।
अन्न प्राणाधिपम्। ५। दर्शनेति।

"यत्रेवेदाधिदर्शिनेदं दर्शनेदाधिदं विद्वं।
सामवेदाधियो मौम इदिमोऽयमवेदस्तु"।
वेदाधिदमदम्। ६।

"यज्ञस्ये मुखमाशीर्षो सविते मौमसत्तरो।
ब्रह्मो वैश्वे मुखं मुखे वसिष्ठोऽयमके मुखे"।
ब्रह्मादिवदम्। ७। परावत्यन्तर्धे वर्षे
दाधारात्।

अथाति विद्यावदद्वयोऽयमुद्वर्धनम्।
विद्युन्मीलनेत्।

"ओङ्कारस्तो हि विद्यम् दामन्ता हिविहति।
विहति सवनुर्दो व वैद्यात्र वहिरोमिता।
आविषो मातिरिनेव अन्न ऊर्जे विवर्णते"।
अथ ओङ्कारवर्णन उपवत्सामुपा प्रतीते।

"यतिता यज्ञ आविषो दक्षवर्णोति एष वै।
ब्रह्मणस्य विदेवेन यज्ञा दाक्षवैवतरो।
प्रावर्णिमं मरेरेवा दोषाय दत्तरा वा"।
इति दक्षवर्णे तत्रकृता प्रतीते। अवदेवोर्ध्व
ब्रह्मप्रवर्णिदक्षवाऽवदिक्षवर्णेन। सदस्य वा
ब्रह्म। "यज्ञवर्णविदो च दक्षवर्णविवर्णन
ब्रह्मवाचकौ। अथवर्णुर्वेदे दक्षुर्यज्ञे
यज्ञाभे तु"।९। इव विवृत्तवत्वम् देवैरित्य-
वर्णं दाक्षवोङ्कारविवेकरीतया व्याख्य
वाक्ष अवर्णं इति दाक्षवर्णुर्दुरं ब्रह्मका
दीक्ष ब्रह्मवाक्षरविवेकवर्णविवर्णनम्। दोष
दोषरि तु दाक्षवेत्यादिनुक्तवर्णविवर्णनम्।
दक्षुवत्वम्। इति ब्रह्मोपवत्सामुपा।

अथ उपवत्सामुपवत्सामुपा।

अथ दर्शनं ब्रह्मा। ब्रह्मान्न ब्रह्मविवेकवा विद्या
ब्रह्मविवेकवा विवेकवत्सामौ दक्षवत्-
वर्णो ब्रह्मवत्सामुपा वा ब्रह्मवत्सामुपा वा
ब्रह्म विवेकवत्सामुपा वा ब्रह्मवत्सामुपा वा
ब्रह्मवत्सामुपा वा ब्रह्मवत्सामुपा वा ब्रह्मवत्सामुपा
विवेकवत्सामुपा वा ब्रह्मवत्सामुपा वा ब्रह्मवत्सामुपा
ब्रह्म

स्वाध्यायो ऽतः तदा येन ऽतः स तस्मै दक्षिणां दद्यात्। ब्रह्मचारी तु समेव स्याने दिनानां यावत् वाग्यतस्तिष्ठेत्। ततः प्राणायां सन्ध्यां सन्ध्या-मुपास्य कुशरिक्तोत्तरविधानेन समुद्भवनामान-मग्निं संस्थाप्य मन्त्रं ब्रह्मा दक्षितं आनुं भूमौ निधाय दक्षिणव्यधिभोत्तरकमेव उदकाञ्जलि-मेकमग्नियुंडुत्वाय हुत्वा समिद्धोमं कुर्यात्। ततः प्रादेशप्रमाणद्वादशाङ्गुलमित्यर्थः मक्षीया चाद्य-न्तयोस्तयोर्मध्ये समन्तर्क व्यमौ मुञ्चयात्। ततः कर्मसमृद्धीत्तविधिना पुनरग्निं अग्नियुंडुत्वोप-कर्म दक्षिणव्यधिभोत्तरमेव उदकाञ्जलिसेकं कुर्यात्। ततः ब्रह्मचारी अग्निमिवाद्य मन्त्रे-वाग्निं विसृज्य ऋतीयायां सन्ध्यां निद्यात्सम-मर्ज द्वारमन्वयवर्जितं सप्तमङ्गुलैकाग्रमुख भक्षाद-प्रकरणोक्तविधिना मृत्तीन। यत्वाग्निकर्म समाप्तं तत्पर्यन्तं समाप्तम्। इत्युपनयनकर्म प्रयोगं सार्थं प्रातः कर्त्तव्यम्। इत्युपनयनकर्म समाप्तम्। इति भवदेवभट्टः। (ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यानामन्यतमस्यान्य-ब्रह्मचर्य-ग्रहणे-प्यौर्ध्व-दौहाचार-विनय-ग्रहि-क्ष-मेधा-धृति-स्मृति-मति-प्रतिपत्तिपूर्वं सतृष्णिकौत्कण्ठ्यात्यन्त-मुत्तमाद्विषयात् प्रसन्नचित्त-वाक्चेष्टं लोकसङ्ग्रह मिथक् शिष्यमुपनयेत्। अतो विपरीतगुणं नोपनयेत्।

उपनयनीयस्य ब्राह्मणः प्रशस्तेषु तिथिकरण-मुहूर्त्तनक्षत्रेषु प्रशस्तायां दिशि पुष्यौ लग्ने देशे चतुर्दक्षं चतुरस्रं श्लक्ष्णसुपलिप्य गोमयेन दर्भैः संस्तीर्य पूर्वेणाग्नीन्। स्वैश्च दैवतैः यूप-यित्वा विभाग् त्रिभागेन तमोहितायाश्चुच्च च दक्षिणतो ब्राह्मणं स्थापयितात्रिमुखमाधाय खदिर-पलाश-देवदार-बिल्वानां समिद्भिचतुर्भी-र्वा क्षीरवृक्षाणां न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थमधूकानां दधि-मधु घृतलाजाभिर्जौर्णैर्जिनैक विधिना-सुवेणाज्याहुतीर्जुहुयात्। समुद्वासनमित्यादा-ग्नुतिभिस्तत्र प्रतिदेवतमग्नींश्च साङ्गान्कारयेत् कुर्यात् द्विजग्नि कारयेत्। ब्राह्मणस्यार्थां वर्णानामुपनयनं कर्तुमशक्तौ राजन्यो ज्येष्ठ वैश्यो वैश्यस्यैवेति। गृहमणि कुशपुत्रसमर्पं मन्तवर्ष्म मनुष्यैरभ्यायनैरेवेत्यके। ततोऽग्निं त्रिः परि-षीयाग्निसाक्षिकं शिष्यं ब्रूयात्। काम-क्रोध-लोभ-मोह-मानाहङ्कारैर्व्यापनय-पैतृव्यादानस्यान-ग्रहणानि त्रिणा मोच-मल-दोषा सुचिना कषाय-वाससा सकच्छन्नखर्ष्यशिखावदनतत्परेश्वासं मनिरर्ष्यं मनसुनसखान-मनस-मृण्यासन-मोज-नाध्यापन-परेण भूत्वा मन्निग्रहितेषु वर्त्तितव्य-मतोऽन्यथा ते वर्त्तमानस्याधर्मो भवत्यधर्मा भवत्यधर्मा विद्या न च प्राकाशं प्राप्नोति। अर्थं वा त्वि सम्यवर्त्तमाने यत्यनाचारार्थं स्यान्नोभाभ्यं भवेत्-मवशेषतः। द्विज-गुरु-दरिद्र-मित्र-प्रव्रजितो-पतप-साध्वाचाणामन्यतमानां आतमानुत्थानाय सर्वेभ्यो प्रतिकर्त्तव्येभ्यं साधु भवति। आचारगु-त्विज-पतित-पापकारिणां न च प्रतिकर्त्तव्येभ्यो वि-द्याप्रदाने मिथ्यधी धर्मार्थकामांश प्राप्नोति।

मदनपारि।

"ब्रह्मोऽष्टमी तनिधनेऽहनी ह्ये त्यत्रेरुपेयेमहर्द्विरुक्थ्यम्।
अकालविद्युत्-तनयित्नुघोषे स्तनत्नरात्तिप्रथथास्।
ब्राह्मणाग्नाद्यानाद्वयेन मधोतृसवीमृताविकरणेन।
नाधीत्यमन्यैश्च यतेषु विधा-नाधीतये नाधुनिधा च नित्यम्"।

इति सुधृते सूत्रभाने द्वितीयोऽध्यायः॥

उपनाथा, ई, (उपनीयते आचार्यकर्मणीति। उप + नी + घञ्।) उपनयनम्। इति हेमचन्द्रः।

उपनायक, पुं, (उपनिनो नायकेन।) नायकमुपो-ल्यर्थकथकः। यथा,—

"नायकस्य गुणीनकर्थकथा उपनायकाः"।
इति नक्षत्रतामोदरः। ७॥ उपयतिवः।

उपनायन, पुं, (उपनयति इत्यिन्।) उपनयनम्। इति मेदिनी। उप + नी + ल्युट्। आपके, त्रि।)

उपनाह, पुं, (उपनह्यते इत्यिन्। उप + नह + घञ्।) वीणादिसम्बन्धनस्थानम्। तत्पर्य्यायः। निबन्धनम्। २। इत्यमरः। प्रणोलेपविशेषः। इति मेदिनी। प्रलेप इति भाषा। (यथाह सुश्रुतः।

"आदौ विस्रावयेत् कुर्य्यात् द्वितीयमवसेचनम्।
ततीयमुपनाहञ्च चतुर्थीं पाटनक्रियाम्"।

उपनिधि, पुं, (उपनिधीयते इति। उप + नि + धा + कि।) उपनास्तवलः। साप्यत्रयम्। तत्पर्य्यायः। न्यासः। २। इत्यमरः।

("यासनस्यमनाख्याय कृते न्याय्य यदर्पितम्। स्मृत्युपनिधिः प्रोक्तः स्मृतिज्ञ स्मृतिवेदिभिः"। याज्ञवल्क्यवचनम्। इति विष्णुदासपुत्रः)

उपनिषत्, [द्] स्त्री, (उपनिषद्यते प्राप्यते ब्रह्म-विद्या अनया इति। उप + नि + सद् + क्विप्।) धर्म्मः। वेदानां भागः। निर्जनस्थानम्। इति मेदिनी। (वेदशिरोभागः। तत्र चतुर्षु वेदानां अशीतिसङ्ख्यातासामधुनासुपलभ्यमानानां उपनि-षदां। तथाहि। ऋग्वेदस्य शाकलशाखायाः ऐतरेय-मेकं कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदं। यजुर्वेदस्य वाजसनेयशाखायाः शतपथब्राह्मणोपनिषदं। सामवेदस्य कौथुमशाखायाः छान्दोग्यब्राह्मणोपनिषदं। अथर्ववेदस्य शौनकशाखायाः मुण्डकोपनिषदं। सामवेदीयाः केनोपनिषदं। इत्यादयः। इदमत्रैकं तत्त्वम्। इदमस्टोकायां मदनः। (द्विजातिकर्त्तव्यो वर्तमेदः। यथा, आ-श्वलायनसूत्रकारिका।

"प्रथमं स्यात् महायज्ञो द्वितीयञ्च महाव्रतम्।
ततीयं स्वाद्धपनिषद् गोदानञ्च ततः परम्"।)

(सुश्रिकोमनिषदि षष्टाधिकशतोपनिषद्भेदा प्रदर्शिताः। यथा,—

"ईश-केन-कठ-प्रश्न मुण्ड-माण्डूक्य-तित्तिरिः।
ऐतरेयञ्च कान्दोग्यं बृहदारण्यकं तथा॥१॥
ब्रह्म कैवल्य-माचाल शेताश्वरं हंस आरुणिः॥२॥
गर्भो नारायणो हंसो बिन्दुर्नाद-शिरोऽक्षिजा॥३॥
अध्यात्मी बेधिनी ब्रह्मविद्या क्षुरिकाऽक्षमालिका॥४॥
कालाग्निरुद्र-मैत्रेयी सुबाल-क्षरि-मन्त्रिका॥५॥

सर्व्वसार-निरालम्ब रहस्यं वज्रसूचिका॥६॥
८ ९ १० ११
तेजोनाद-ध्यान विद्या-योगतत्त्वाऽथ योधकम्॥७॥
१२ १३ १४ १५
परिव्राट्-त्रिशिखी सीता-मृत्यूनिर्व्यक्त मत्स्यम्॥८॥
१५
दक्षिणामूरकं चूलं मङ्गलारायणाह्वरम्॥९॥
१८
रुद्रक्षं रामतपनं वासुदेवञ्च मुद्गलम्॥१०॥
१९
शाण्डिल्यं पैङ्गलं भिक्षु महज्जाबालिकं तथा॥११॥
तुरीयातीत-संन्यास-परिव्राजाख्यमानिका॥१२॥

अथशैकोत्तरं पूर्वा सूर्य्याण्याख्या-कुण्डिकाद्या सावित्र्याद्या प्राणपत्रं परमहंसाख्यकम्॥१३॥
२२
त्रिशूलाह्यपत्रं देवी त्रिपुरा कठ-भावना॥१४॥
२४
हृदयं कुण्डली भस्म रुद्राक्षाक्ष-गणेश्वरम्॥१५॥
२७
तारसार-महावाक्य-पञ्चब्रह्माभिधोत्तरम्॥१६॥
योगशास्त्रान्तरं ज्ञेयं याज्ञवल्क्यं वराहकम्॥१८॥
शाण्डायनी शुक्लयोर्द्वं दत्तात्रेयं च गारुडम्॥१९॥
३१ ३२ [१०५]
कलि-जावालि-सौभाग्य-रुद्रहृ-रुद्रच-सूतिकाः॥
अथ स्तोत्रानामैकदेशव्याप्त्यर्थां विहतिः।

१ रुद्रः परमपूरुषः। २ विष्णुरथातिष्ठ-
३ नारदोऽमृतनादः। ४ गिरीशपत्यैहिरः। ५ हंसिका-
धर्म्मश्रिता। ६ त्रापनी ऋषिव्रतापनी। ७ रुद्रयं
सूकरहृदयम्। ८ तेजः नेतोविन्दुः। ९ नादो नाद
विन्दुः। १० धानं धारणिः। ११ त्रिधा ब्रह्म-
विद्या। १२ परिव्राट् नारदपरिव्राट्। १३ त्रिशि-
खी त्रिशिखीब्राह्मणं। १४ पञ्चब्रह्मोपनिषत्।
१५ मत्स्यं मद्गलब्राह्मणः। १६ दक्षिणा दक्षिणा-
मूर्त्तिः। १७ अक्षरं तारकः। १८ रुद्रयं रामा-
रहस्यम्। १९ महत् महोपनिषत्। २० शिखा
योगशिखा। २१ परिव्राजः परमहंसपरिव्राजकः।
२२ पूर्वाग्निपूर्वा। २३ कठ कठरुद्रः। २४ कु-
ण्डली योगकुण्डली। २५ भद्रकं भद्रकालः। २६
गणेशः गणपतिः। २७ अथर्वशिरः। २८ कलि-
सन्तारकम्। २९ रुद्रयं सरस्वतीरहस्यम्।

आसां मध्ये या रुद्रोपनिषत्तासां अपि सर्वेषं प्रदर्शिता। यथा,—

सामवेदीयानां योगशास्त्रेभ्यो उपनिषदः।

अथाहम् १ कुण्डिका २ कुण्डिका ३ रुद्रः ४ छान्दोग्यम् ५ (शा)खालयनं ६ बाजाबी ७ महत् ८ मैत्रेयी ९ मैत्रेयी १० नारदपरिव्राट् ११ रुद्राक्षम् १२ वज्रसूचिका १३ कालरुद्र १४ संन्यासम् १५ सावित्री १६॥

शुक्लयजुर्व्वेदीयानां उपनिषदां विवरणम्।

उपनिषदः यथा,—

अतीतवाक्यम् १ ईशावास्यम् २ (श)तपथम्

आसनम्। ३ मुरोरसम् ४ चिक्रियोर् ५ विरावस्थम् ६ दासमंडः ७ वेडूरम् ८ आच्छत्रमासम् ९० आ-ऽवस्थानम् ११ भिषु १२ मलिका १३ मुर्दिका १४ आच्छत्रम् १५ वरुवासनम् १६ प्रकाशनदी १७ वृथाम्बः १८ पुनः १९ ।

कपालपुरोडाशेन दार्शपौर्णमासेन यजेत।

उपविदधा दधा,—

कपिलो यजमानस्य अवसथ्यम् १ अवसृजन्त् २ अवसृजन्त् ३ अवदधन् ४ कपिलमवसथ्यम् ५ अन्तरिक्षम् ६ वैश्वानरम् ७ मुनिकारः ८ ऋषे १९ रेणेरिवम् १० मैत्रिणीवसम् ११ वसिष्ठमृषिम् १२ अन्तर्भुत् १३ गायत्रम् १४ यद्यत्सद्यः १५ प्राजापत्यम् १६ सद्यः १७ अद्यविवासः १८ सोमकुलजिनीरम् १९ सोमसवसम् २० वसिष्ठम् २१ दारीरवम् २२ मुद्रवसम् २३ भेताधरात् २४ सर्वम् २५ ।२८ अन्तः २७ सरस्वतीवसम् २८ यद्र-वम् २९ ।३।

कारोरुर्नाम दृषदीमका उपविदधा दधा,—

अदमाग्निः आच्छवी ३ अ मेतरेः ४ कौशिः ५ वैश्वानरम् ६ वासिष्ठम् ७ निर्वाणम् ८ मुद्रवसम् ९ सौम्यम् १० ।४।

कपिलोऽग्नेना वसिष्ठमिकांसका उपविदधा,

कपिलोऽग्नः कपिलोऽग्नः १ कपि २ स्वयम्भ ३ वासम् ४ सोमावसम् ५ अवाग्नः ६ चित्र-वसम् ७ वृत्रवधः ८ देवीः ९ वावसदीः १० ।५।

कपिलोऽग्नेदी १० वसिष्ठम् ११ अदि उपवसृजीः १२ वासम् १३ वासुवसम् १४ उपवृत्त २ अवसृजन्त् ३ अवसृजन्त् ४ वसिष्ठम् ५ मातृवसम् ६ मुद्रवसम् ७ वासम् ८ वासिष्ठम् ९ वासुवसम् १० सौम्यम् ११ ।६।

वसिष्ठः, औ. (उपविदधाति यो वसिष्ठः। उप + विदधा + क। यज्ञोपयोगी मुनिः। अयोग्यम् ४ यज्ञोपवीतधारणात्मकम्। इदा उपविदधो ऽयं वसिष्ठ इति। ३ । ४ वसिष्ठ इव। इवार्थे क। ५ मुनिवत्। ६ इवार्थः। ७ वसिष्ठ इति वैश्वम्।

वसिष्ठमुख, औ. (उपविदधातेऽस्य मुख + विद-+क + मुट्।) वसिष्ठः। इति वैजयन्तः। (विश्वामित्रस्तथा।)

वसिष्ठ, ह. (उपविदधा + क।) कोलवासः। इति हेमः। (विश्वामित्रो विश्वामित्र विश्वामित्र।) इति ऋ १३।१०।२। (विश्वामित्रः।)

वसिष्ठ, ह. (उप + वि + वस् + क्तः।) वसिष्ठवस्त्रः। (वसिष्ठः कुशध्वजस्तथा।) इति वसिष्ठवस्त्रः। (वसिष्ठः। वसिष्ठः। वसिष्ठः। ४ । ४ ।) विवाहः। वसिष्ठः। ५ । ४ ।)

वसिष्ठकल्पद्रुम, औ. (वसिष्ठकल्पद्रुम।) वसिष्ठकल्पद्रुम।

अवतारोऽवसथम्। (अवसित इति भाषा।)

उपवसित, पुं. (उपवसित इदा। अवसरः। कुशादिर्दर्भे इतीदा इति भाषा। भाव। इदमवसरः। इति भाषा। तस्य भवसथम्। अवसथवाचिकेन्द्र यति। स तु मुनिभिः। वसिष्ठमिवसथवाचिकेन्द्र यवसथमुखे इति वसिष्ठवसथमुखोऽयम् १। वसिष्ठवसिष्ठविश्वामित्रमन्त्रसमुदायोऽयम्। भूयो विश्वाः इन्द्रवोऽयं भूयो विश्वामित्रोऽयं भूत इन्द्रवसवसमो ४४ ३। वासिष्ठो विश्वामित्रपटद्य इन्द्र। ४। इति वसिष्ठदारी। (दधा, मनु ३।१४६।

"पौर्णमासेन यजेत यश वोपवसितेन"।)

उपवसित, क्ली, (उप + वस् + क्तिन्।) अनुदिवसिति। समाधानम्। सिद्धान्त। उपवसतिर्वा-याद्यार्थसाधने तत्र तत्र अनुसाधा दृष्टि। इति वेदान्तसार। ("उपवसितमनुसिद्धान्तसम्" इति भाषा। १।१। ३) हेतु। दधा,—

"व्यतिक्रमे अतिक्रमेऽपो समवोपवसितम्"। इदम उपवसितमिवसितेनेत्यर्थे क्तः। उपवसितमनुसारी। अनुसिद्धा। दधा,—

"यथा इन्द्रसमस्यमानमनुसृष्टवसितम्"। इति भाषावसिद्धे त्वम्। (उपवा दधा वसे "अवेदिषायोऽवसोदवसितम्"। सिद्धि। प्राप्ति। "सार्वधातुके इति दुर्धकारः"। इति ह ६।१।१८।)

उपवर्त, औ. (उपोवसितम् वस्तु।) नेत्र। इति विश्वप्रकाशः। क्लीवोऽयमवोवसम् (दधा वसी १ (वस्त्रम्। वस्त्रोवसितम् विवाह सूत्रे) दधा वा वसोवसे इत्यवसोवसम्। दधा दधातो। इति इति वसोवसम्।

उपवसथ, औ. (उपवसतिर्यत्र वसे वस् उप + वस् + क्तिन् + वसम् दधा उपवसम्।) वसतिर्यत्र वसु उपवसम् विवसम्। दोषम। अवसथवस्त्रम् ४ यद्यत्सम्बन्धे ३ अवसितम् ४ वसम् ५ अवसथवस्त्रम् ६ वसितम् ७ वसितम् ८ वसम् वसुवसम्। वसितम् ९ वसम् १० वसम् ११ वसम् १२ वसम् १३ वसम् १४ वसम् १५ वसम् १६ वसम् १७ वसम् १८ वसम् १९ वसम् २० वसम् २१ वसम् २२ वसम् २३ वसम् २४ वसम् २५ वसम् २६ वसम् २७ वसम् २८ वसम् २९ वसम् ३० वसम् ३१ वसम् ३२ वसम् ३३ वसम् ३४ वसम् ३५ वसम् ३६ वसम् ३७ वसम् ३८ वसम् ३९ वसम् ४० वसम् ४१ वसम् ४२ वसम् ४३ वसम् ४४ वसम् ४५ वसम् ४६ वसम् ४७ वसम् ४८ वसम् ४९ वसम् ५० वसम् ५१ वसम् ५२ वसम् ५३ वसम् ५४ वसम् ५५ वसम् ५६ वसम् ५७ वसम् ५८ वसम् ५९ वसम् ६० वसम् ६१ वसम् ६२ वसम् ६३ वसम् ६४ वसम् ६५ वसम् ६६ वसम् ६७ वसम् ६८ वसम् ६९ वसम् ७० वसम् ७१ वसम् ७२ वसम् ७३ वसम् ७४ वसम् ७५ वसम् ७६ वसम् ७७ वसम् ७८ वसम् ७९ वसम् ८० वसम् ८१ वसम् ८२ वसम् ८३ वसम् ८४ वसम् ८५ वसम् ८६ वसम् ८७ वसम् ८८ वसम् ८९ वसम् ९० वसम् ९१ वसम् ९२ वसम् ९३ वसम् ९४ वसम् ९५ वसम् ९६ वसम् ९७ वसम् ९८ वसम् ९९ वसम् १०० वसम् १०१ वसम् १०२ वसम् १०३ वसम् १०४ वसम् १०५ वसम् १०६ वसम् १०७ वसम् १०८ वसम् १०९ वसम् ११० वसम् १११ वसम् ११२ वसम् ११३ वसम् ११४ वसम् ११५ वसम् ११६ वसम् ११७ वसम् ११८ वसम् ११९ वसम् १२० वसम् १२१ वसम् १२२ वसम् १२३ वसम् १२४ वसम् १२५ वसम् १२६ वसम् १२७ वसम् १२८ वसम् १२९ वसम् १३० वसम् १३१ वसम् १३२ वसम् १३३ वसम् १३४ वसम् १३५ वसम् १३६ वसम् १३७ वसम् १३८ वसम् १३९ वसम् १४० वसम् १४१ वसम् १४२ वसम् १४३ वसम् १४४ वसम् १४५ वसम् १४६ वसम् १४७ वसम् १४८ वसम् १४९ वसम् १५० वसम् १५१ वसम् १५२ वसम् १५३ वसम् १५४ वसम् १५५ वसम् १५६ वसम् १५७ वसम् १५८ वसम् १५९ वसम् १६० वसम् १६१ वसम् १६२ वसम् १६३ वसम् १६४ वसम् १६५ वसम् १६६ वसम् १६७ वसम् १६८ वसम् १६९ वसम् १७० वसम् १७१ वसम् १७२ वसम् १७३ वसम् १७४ वसम् १७५ वसम् १७६ वसम् १७७ वसम् १७८ वसम् १७९ वसम् १८० वसम् १८१ वसम् १८२ वसम् १८३ वसम् १८४ वसम् १८५ वसम् १८६ वसम् १८७ वसम् १८८ वसम् १८९ वसम् १९० वसम् १९१ वसम् १९२ वसम् १९३ वसम् १९४ वसम् १९५ वसम् १९६ वसम् १९७ वसम् १९८ वसम् १९९ वसम् २०० वसम् २०१ वसम् २०२ वसम् २०३ वसम् २०४ वसम् २०५ वसम् २०६ वसम् २०७ वसम् २०८ वसम् २०९ वसम् २१० वसम् २११ वसम् २१२ वसम् २१३ वसम् २१४ वसम् २१५ वसम् २१६ वसम् २१७ वसम् २१८ वसम् २१९ वसम् २२० वसम् २२१ वसम् २२२ वसम् २२३ वसम् २२४ वसम् २२५ वसम् २२६ वसम् २२७ वसम् २२८ वसम् २२९ वसम् २३० वसम् २३१ वसम् २३२ वसम् २३३ वसम् २३४ वसम् २३५ वसम् २३६ वसम् २३७ वसम् २३८ वसम् २३९ वसम् २४० वसम् २४१ वसम् २४२ वसम् २४३ वसम् २४४ वसम् २४५ वसम् २४६ वसम् २४७ वसम् २४८ वसम् २४९ वसम् २५० वसम् २५१ वसम् २५२ वसम् २५३ वसम् २५४ वसम् २५५ वसम् २५६ वसम् २५७ वसम् २५८ वसम् २५९ वसम् २६० वसम् २६१ वसम् २६२ वसम् २६३ वसम् २६४ वसम् २६५ वसम् २६६ वसम् २६७ वसम् २६८ वसम् २६९ वसम् २७० वसम् २७१ वसम् २७२ वसम् २७३ वसम् २७४ वसम् २७५ वसम् २७६ वसम् २७७ वसम् २७८ वसम् २७९ वसम् २८० वसम् २८१ वसम् २८२ वसम् २८३ वसम् २८४ वसम् २८५ वसम् २८६ वसम् २८७ वसम् २८८ वसम् २८९ वसम् २९० वसम् २९१ वसम् २९२ वसम् २९३ वसम् २९४ वसम् २९५ वसम् २९६ वसम् २९७ वसम् २९८ वसम् २९९ वसम् ३०० वसम् ३०१ वसम् ३०२ वसम् ३०३ वसम् ३०४ वसम् ३०५ वसम् ३०६ वसम् ३०७ वसम् ३०८ वसम् ३०९ वसम् ३१० वसम् ३११ वसम् ३१२ वसम् ३१३ वसम् ३१४ वसम् ३१५ वसम् ३१६ वसम् ३१७ वसम् ३१८ वसम् ३१९ वसम् ३२० वसम् ३२१ वसम् ३२२ वसम् ३२३ वसम् ३२४ वसम् ३२५ वसम् ३२६ वसम् ३२७ वसम् ३२८ वसम् ३२९ वसम् ३३० वसम् ३३१ वसम् ३३२ वसम् ३३३ वसम् ३३४ वसम् ३३५ वसम् ३३६ वसम् ३३७ वसम् ३३८ वसम् ३३९ वसम् ३४० वसम् ३४१ वसम् ३४२ वसम् ३४३ वसम् ३४४ वसम् ३४५ वसम् ३४६ वसम् ३४७ वसम् ३४८ वसम् ३४९ वसम् ३५० वसम् ३५१ वसम् ३५२ वसम् ३५३ वसम् ३५४ वसम् ३५५ वसम् ३५६ वसम् ३५७ वसम् ३५८ वसम् ३५९ वसम् ३६० वसम् ३६१ वसम् ३६२ वसम् ३६३ वसम् ३६४ वसम् ३६५ वसम् ३६६ वसम् ३६७ वसम् ३६८ वसम् ३६९ वसम् ३७० वसम् ३७१ वसम् ३७२ वसम् ३७३ वसम् ३७४ वसम् ३७५ वसम् ३७६ वसम् ३७७ वसम् ३७८ वसम् ३७९ वसम् ३८० वसम् ३८१ वसम् ३८२ वसम् ३८३ वसम् ३८४ वसम् ३८५ वसम् ३८६ वसम् ३८७ वसम् ३८८ वसम् ३८९ वसम् ३९० वसम् ३९१ वसम् ३९२ वसम् ३९३ वसम् ३९४ वसम् ३९५ वसम् ३९६ वसम् ३९७ वसम् ३९८ वसम् ३९९ वसम् ४०० वसम् ४०१ वसम् ४०२ वसम् ४०३ वसम् ४०४ वसम् ४०५ वसम् ४०६ वसम् ४०७ वसम् ४०८ वसम् ४०९ वसम् ४१० वसम् ४११ वसम् ४१२ वसम् ४१३ वसम् ४१४ वसम् ४१५ वसम् ४१६ वसम् ४१७ वसम् ४१८ वसम् ४१९ वसम् ४२० वसम् ४२१ वसम् ४२२ वसम् ४२३ वसम् ४२४ वसम् ४२५ वसम् ४२६ वसम् ४२७ वसम् ४२८ वसम् ४२९ वसम् ४३० वसम् ४३१ वसम् ४३२ वसम् ४३३ वसम् ४३४ वसम् ४३५ वसम् ४३६ वसम् ४३७ वसम् ४३८ वसम् ४३९ वसम् ४४० वसम् ४४१ वसम् ४४२ वसम् ४४३ वसम् ४४४ वसम् ४४५ वसम् ४४६ वसम् ४४७ वसम् ४४८ वसम् ४४९ वसम् ४५० वसम् ४५१ वसम् ४५२ वसम् ४५३ वसम् ४५४ वसम् ४५५ वसम् ४५६ वसम् ४५७ वसम् ४५८ वसम् ४५९ वसम् ४६० वसम् ४६१ वसम् ४६२ वसम् ४६३ वसम् ४६४ वसम् ४६५ वसम् ४६६ वसम् ४६७ वसम् ४६८ वसम् ४६९ वसम् ४७० वसम् ४७१ वसम् ४७२ वसम् ४७३ वसम् ४७४ वसम् ४७५ वसम् ४७६ वसम् ४७७ वसम् ४७८ वसम् ४७९ वसम् ४८० वसम् ४८१ वसम् ४८२ वसम् ४८३ वसम् ४८४ वसम् ४८५ वसम् ४८६ वसम् ४८७ वसम् ४८८ वसम् ४८९ वसम् ४९० वसम् ४९१ वसम् ४९२ वसम् ४९३ वसम् ४९४ वसम् ४९५ वसम् ४९६ वसम् ४९७ वसम् ४९८ वसम् ४९९ वसम् ५०० वसम् ५०१ वसम् ५०२ वसम् ५०३ वसम् ५०४ वसम् ५०५ वसम् ५०६ वसम् ५०७ वसम् ५०८ वसम् ५०९ वसम् ५१० वसम् ५११ वसम् ५१२ वसम् ५१३ वसम् ५१४ वसम् ५१५ वसम् ५१६ वसम् ५१७ वसम् ५१८ वसम् ५१९ वसम् ५२० वसम् ५२१ वसम् ५२२ वसम् ५२३ वसम् ५२४ वसम् ५२५ वसम् ५२६ वसम् ५२७ वसम् ५२८ वसम् ५२९ वसम् ५३० वसम् ५३१ वसम् ५३२ वसम् ५३३ वसम् ५३४ वसम् ५३५ वसम् ५३६ वसम् ५३७ वसम् ५३८ वसम् ५३९ वसम् ५४० वसम् ५४१ वसम् ५४२ वसम् ५४३ वसम् ५४४ वसम् ५४५ वसम् ५४६ वसम् ५४७ वसम् ५४८ वसम् ५४९ वसम् ५५० वसम् ५५१ वसम् ५५२ वसम् ५५३ वसम् ५५४ वसम् ५५५ वसम् ५५६ वसम् ५५७ वसम् ५५८ वसम् ५५९ वसम् ५६० वसम् ५६१ वसम् ५६२ वसम् ५६३ वसम् ५६४ वसम् ५६५ वसम् ५६६ वसम् ५६७ वसम् ५६८ वसम् ५६९ वसम् ५७० वसम् ५७१ वसम् ५७२ वसम् ५७३ वसम् ५७४ वसम् ५७५ वसम् ५७६ वसम् ५७७ वसम् ५७८ वसम् ५७९ वसम् ५८० वसम् ५८१ वसम् ५८२ वसम् ५८३ वसम् ५८४ वसम् ५८५ वसम् ५८६ वसम् ५८७ वसम् ५८८ वसम् ५८९ वसम् ५९० वसम् ५९१ वसम् ५९२ वसम् ५९३ वसम् ५९४ वसम् ५९५ वसम् ५९६ वसम् ५९७ वसम् ५९८ वसम् ५९९ वसम् ६०० वसम् ६०१ वसम् ६०२ वसम् ६०३ वसम् ६०४ वसम् ६०५ वसम् ६०६ वसम् ६०७ वसम् ६०८ वसम् ६०९ वसम् ६१० वसम् ६११ वसम् ६१२ वसम् ६१३ वसम् ६१४ वसम् ६१५ वसम् ६१६ वसम् ६१७ वसम् ६१८ वसम् ६१९ वसम् ६२० वसम् ६२१ वसम् ६२२ वसम् ६२३ वसम् ६२४ वसम् ६२५ वसम् ६२६ वसम् ६२७ वसम् ६२८ वसम् ६२९ वसम् ६३० वसम् ६३१ वसम् ६३२ वसम् ६३३ वसम् ६३४ वसम् ६३५ वसम् ६३६ वसम् ६३७ वसम् ६३८ वसम् ६३९ वसम् ६४० वसम् ६४१ वसम् ६४२ वसम् ६४३ वसम् ६४४ वसम् ६४५ वसम् ६४६ वसम् ६४७ वसम् ६४८ वसम् ६४९ वसम् ६५० वसम् ६५१ वसम् ६५२ वसम् ६५३ वसम् ६५४ वसम् ६५५ वसम् ६५६ वसम् ६५७ वसम् ६५८ वसम् ६५९ वसम् ६६० वसम् ६६१ वसम् ६६२ वसम् ६६३ वसम् ६६४ वसम् ६६५ वसम् ६६६ वसम् ६६७ वसम् ६६८ वसम् ६६९ वसम् ६७० वसम् ६७१ वसम् ६७२ वसम् ६७३ वसम् ६७४ वसम् ६७५ वसम् ६७६ वसम् ६७७ वसम् ६७८ वसम् ६७९ वसम् ६८० वसम् ६८१ वसम् ६८२ वसम् ६८३ वसम् ६८४ वसम् ६८५ वसम् ६८६ वसम् ६८७ वसम् ६८८ वसम् ६८९ वसम् ६९० वसम् ६९१ वसम् ६९२ वसम् ६९३ वसम् ६९४ वसम् ६९५ वसम् ६९६ वसम् ६९७ वसम् ६९८ वसम् ६९९ वसम् ७०० वसम् ७०१ वसम् ७०२ वसम् ७०३ वसम् ७०४ वसम् ७०५ वसम् ७०६ वसम् ७०७ वसम् ७०८ वसम् ७०९ वसम् ७१० वसम् ७११ वसम् ७१२ वसम् ७१३ वसम् ७१४ वसम् ७१५ वसम् ७१६ वसम् ७१७ वसम् ७१८ वसम् ७१९ वसम् ७२० वसम् ७२१ वसम् ७२२ वसम् ७२३ वसम् ७२४ वसम् ७२५ वसम् ७२६ वसम् ७२७ वसम् ७२८ वसम् ७२९ वसम् ७३० वसम् ७३१ वसम् ७३२ वसम् ७३३ वसम् ७३४ वसम् ७३५ वसम् ७३६ वसम् ७३७ वसम् ७३८ वसम् ७३९ वसम् ७४० वसम् ७४१ वसम् ७४२ वसम् ७४३ वसम् ७४४ वसम् ७४५ वसम् ७४६ वसम् ७४७ वसम् ७४८ वसम् ७४९ वसम् ७५० वसम् ७५१ वसम् ७५२ वसम् ७५३ वसम् ७५४ वसम् ७५५ वसम् ७५६ वसम् ७५७ वसम् ७५८ वसम् ७५९ वसम् ७६० वसम् ७६१ वसम् ७६२ वसम् ७६३ वसम् ७६४ वसम् ७६५ वसम् ७६६ वसम् ७६७ वसम् ७६८ वसम् ७६९ वसम् ७७० वसम् ७७१ वसम् ७७२ वसम् ७७३ वसम् ७७४ वसम् ७७५ वसम् ७७६ वसम् ७७७ वसम् ७७८ वसम् ७७९ वसम् ७८० वसम् ७८१ वसम् ७८२ वसम् ७८३ वसम् ७८४ वसम् ७८५ वसम् ७८६ वसम् ७८७ वसम् ७८८ वसम् ७८९ वसम् ७९० वसम् ७९१ वसम् ७९२ वसम् ७९३ वसम् ७९४ वसम् ७९५ वसम् ७९६ वसम् ७९७ वसम् ७९८ वसम् ७९९ वसम् ८०० वसम् ८०१ वसम् ८०२ वसम् ८०३ वसम् ८०४ वसम् ८०५ वसम् ८०६ वसम् ८०७ वसम् ८०८ वसम् ८०९ वसम् ८१० वसम् ८११ वसम् ८१२ वसम् ८१३ वसम् ८१४ वसम् ८१५ वसम् ८१६ वसम् ८१७ वसम् ८१८ वसम् ८१९ वसम् ८२० वसम् ८२१ वसम् ८२२ वसम् ८२३ वसम् ८२४ वसम् ८२५ वसम् ८२६ वसम् ८२७ वसम् ८२८ वसम् ८२९ वसम् ८३० वसम् ८३१ वसम् ८३२ वसम् ८३३ वसम् ८३४ वसम् ८३५ वसम् ८३६ वसम् ८३७ वसम् ८३८ वसम् ८३९ वसम् ८४० वसम् ८४१ वसम् ८४२ वसम् ८४३ वसम् ८४४ वसम् ८४५ वसम् ८४६ वसम् ८४७ वसम् ८४८ वसम् ८४९ वसम् ८५० वसम् ८५१ वसम् ८५२ वसम् ८५३ वसम् ८५४ वसम् ८५५ वसम् ८५६ वसम् ८५७ वसम् ८५८ वसम् ८५९ वसम् ८६० वसम् ८६१ वसम् ८६२ वसम् ८६३ वसम् ८६४ वसम् ८६५ वसम् ८६६ वसम् ८६७ वसम् ८६८ वसम् ८६९ वसम् ८७० वसम् ८७१ वसम् ८७२ वसम् ८७३ वसम् ८७४ वसम् ८७५ वसम् ८७६ वसम् ८७७ वसम् ८७८ वसम् ८७९ वसम् ८८० वसम् ८८१ वसम् ८८२ वसम् ८८३ वसम् ८८४ वसम् ८८५ वसम् ८८६ वसम् ८८७ वसम् ८८८ वसम् ८८९ वसम् ८९० वसम् ८९१ वसम् ८९२ वसम् ८९३ वसम् ८९४ वसम् ८९५ वसम् ८९६ वसम् ८९७ वसम् ८९८ वसम् ८९९ वसम् ९०० वसम् ९०१ वसम् ९०२ वसम् ९०३ वसम् ९०४ वसम् ९०५ वसम् ९०६ वसम् ९०७ वसम् ९०८ वसम् ९०९ वसम् ९१० वसम् ९११ वसम् ९१२ वसम् ९१३ वसम् ९१४ वसम् ९१५ वसम् ९१६ वसम् ९१७ वसम् ९१८ वसम् ९१९ वसम् ९२० वसम् ९२१ वसम् ९२२ वसम् ९२३ वसम् ९२४ वसम् ९२५ वसम् ९२६ वसम् ९२७ वसम् ९२८ वसम् ९२९ वसम् ९३० वसम् ९३१ वसम् ९३२ वसम् ९३३ वसम् ९३४ वसम् ९३५ वसम् ९३६ वसम् ९३७ वसम् ९३८ वसम् ९३९ वसम् ९४० वसम् ९४१ वसम् ९४२ वसम् ९४३ वसम् ९४४ वसम् ९४५ वसम् ९४६ वसम् ९४७ वसम् ९४८ वसम् ९४९ वसम् ९५० वसम् ९५१ वसम् ९५२ वसम् ९५३ वसम् ९५४ वसम् ९५५ वसम् ९५६ वसम् ९५७ वसम् ९५८ वसम् ९५९ वसम् ९६० वसम् ९६१ वसम् ९६२ वसम् ९६३ वसम् ९६४ वसम् ९६५ वसम् ९६६ वसम् ९६७ वसम् ९६८ वसम् ९६९ वसम् ९७० वसम् ९७१ वसम् ९७२ वसम् ९७३ वसम् ९७४ वसम् ९७५ वसम् ९७६ वसम् ९७७ वसम् ९७८ वसम् ९७९ वसम् ९८० वसम् ९८१ वसम् ९८२ वसम् ९८३ वसम् ९८४ वसम् ९८५ वसम् ९८६ वसम् ९८७ वसम् ९८८ वसम् ९८९ वसम् ९९० वसम् ९९१ वसम् ९९२ वसम् ९९३ वसम् ९९४ वसम् ९९५ वसम् ९९६ वसम् ९९७ वसम् ९९८ वसम् ९९९ वसम् १००० वसम्।

उप

उपप्रदानं, स्त्री, (उप समीपे प्रदानम् ।) उत्कोचः । इति हेमचन्द्रः ॥ घुस इति भाषा । (यथा कथासरित्सागरे २७ तरङ्गे ।

"उपप्रदानं निभृतमेकं ज्ञात्वर्थौचित्यधर्मम् ॥)

उपप्लवः, पुं, (उप + प्लु + अप् ।) राक्षसभेदः । विप्लवः । उत्पातः । इति मेदिनी ॥

("उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोदितः ।)

इति कुमारे । २ । ३१ । प्रहणम् । यथा "उपप्लवे चन्द्रमसो दर्शने" । इति स्मृतिः । (उत्पातसूचकोऽनिष्टादिः । यथा, "काश्चित्र व्याचिरेऽप्युपप्लवा वा" इति रघुः । १ । ७ । भीतिः । "क्षणादस्योपप्लवन्ति परेभ्यः" । इति रघुः । १३ । ७ । "उपप्लविनो मध्यस्थाः" । इति मल्लिनाथः ॥)

उपप्लुतं, क्ली, (उपप्लवं प्राप्तमिव ।)

धन्वन्तरिमतम् । यथा,—

"वस्तिपाकमुष्णमादिमान्तोपकरणादिकम् ।
तत्सुखं यत्नानरे दद्याद्यत्नात्तदुपप्लुतम् ॥" इति ।

"प्राप्तावः यानयाचञ्च गोत्रकं मक्षमेव च ।
यर्थाद्यादि यदन्यच्च सर्वं तदुपप्लुतम् ॥
इति च जातिकाशद्यासे ६८ अध्यायः ।

उपभद्रः, स्त्री, (उप + भद् + क्विप् ।) चक्राकारयष्टिभागे । इत्यमरः । (यथा, औशनसे । १ । १० । ८१

"यातिभ्यो मुञ्जे परिग्रहोभ्यश्चाधानम् ॥)

उपभोगः, पुं, (उप + भुज + घञ् ।) भोजनातिरिक्तभोगः । तत्पर्यायः । निर्भोगः २ । इत्यमरः ।

("प्रथोपभोगयोग्यश्रिये पौरोभाग्यमिवाचरन् ।)

इति रघुः । १२ । २२ । तथा च स्मृतिः ।

"आत्मनैवोपभोगेन नष्टं भाग्यमतोऽन्यथा ।
न भुनक्ति यदात्मानमात्मनोपभोगेन प्राप्यतिं" ।
इति मनुः । ९ । ८४ ॥

उपमा, स्त्री, (उपमीयते इति । उप + मा + अङ् + टाप् ।) उपमानम् । सादृश्यम् । इत्यमरः ।

("एकस्मिन्नपि सिद्धेन दृश्यमाना" । इति माघे १ । ३ ।

"अपि चक्षिन्नमश्चार्य वुबुधे न बुधोऽपरः" ।
इति रघुः । १ । ३० ।) तस्य वैदिकमर्थान्तरं यथा, १ इदं यथा २ अस्मियेव ३ चतुरर्थवदन्मानात् ४ ब्राह्मणातत्वाचित्यः ५ लक्षणसूत्रेऽ-इरङ्गतवयः ६ ज्ञारम्भाभ्यां ७ मेयीभूतोऽभीवप्रमाण ८ समृधा ९ तदर्थेन १० तद्वत् ११ तथा १२ । इति शब्दशोभमाः । इति वेदनिर्णयटीकायां ४ अध्यायः । (अर्थान्तरमेदः । विप्लुतिस्तु उपमालङ्कारशब्दे दृश्यः ।)

उपमाता, [तृ] स्त्री, (उपमिनोति माद्यति ।) धात्री । इति शब्दरत्नावली ॥ मातुः सपत्नी । सा चतुर्विधा यथाह स्मृतिः ।

"मातुर्मातामही पित्रश्वसृकी पितृभ्रातृजा ।
ऋत्विग्पत्नीश्वशूर्यश्च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः" ।
उपमातरश्चेति च ।

उपमानं, क्ली, (उपमीयते इति । उप + मा + ल्युट् ।) उपमा । इत्यमरः । (यथा, कुमारे ।

"उपमानमभूत्तिवासिनां
करभः कस्य न कान्तिमत्तया" ।

उप

सादृश्यज्ञानम् । उपमितिकरणम् । यथा गौर्गवयपदवाच्येति वाक्ये । "प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्" । इति न्यायसूत्रम् । प्रसिद्धस्य गुर्व्यादेर्गवादेः साधर्म्यात् सादृश्यात् तज्ज्ञानात् साध्यस्य गवयादिपदवाच्यत्वस्य साधनं सिद्धियुपमानमुपमितिकरणं इत्यर्थः । तत्र साधनं करणत्वात् । अत्र च वैधर्म्योपमितिमपि मन्यन्ते तार्किकाः । यथा च अतिरिक्तोपलब्धादिपक्षनारवैधर्म्यात् सत् । उद्दे कर्मभ्यदवाच्यत्वात् । गवयमन्योऽपि उमानस्य विषय इति भाष्ये । तथा सुदूर्व्यासिद्धो योऽर्थो विषं श्रुतीयत्तिरोधाकार्यं भाते सुदूर्व्यासादृश्यज्ञाने भति इयमीयधी विषयस्योपमितिया विषयीक्रियते इत्यादि ।)

उपमानद्वारः, पुं, (उपमीय अवधारः ।) साधारणधर्मः । यथा । उपमामाह ।

"सार्वं वामभवैधर्म्यं वाक्यैर्योऽसौ उपमा दयोः" ।
तद्वेधाः । सा द्विविधा । यत्रां लुप्ता च । तल्लक्षणञ्च । यथा, —

"सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म औपम्यवाचि च" ।
इयं प्रभा औषधीर्यं च । तल्लुप्तमुदाहृतम् ।
"औती यथेवशाम्बरा इवार्थो वा यतिर्यदि ।
वार्थो तुल्यसमानाद्यास्त्वर्थाभ्यां एव वा तथा" ।
ते त्रिधा । तत्रिते समानधर्म्यवाचके । उदाहरणम् ।
"सौम्यमस्यैवदृश्यस्य तुल्यमन्यत्र कान्तिभाक् ।
हृदयं मदयति दर्शनं तव हरतिन्दुर्यथा वासौ" ।
अत्र श्लेषेण त्रिविधा औती ।
"मधुरः सुधावदधरः
पल्लवगुच्छोऽतिशेषवः पाणिः ।
चकितमृगलोचनायाः
सदृशो भवते न लोचने तस्याः" ।
अत्र श्लेषेण त्रिविधा वार्थाः । पूर्वा वक्ष्ये तत् ।
"लुप्ता सामान्यधर्म्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः ।
यथार्थो वाक्षुमादेः औवार्थो सापि पूर्ववत्" ।
श्रत्र तत्रिते औवा अस्मात् पूर्वोक्तिरौवा पक्षमकारः । उदाहरणम् ।
"सुतनिन्दुर्यथा पापिः पद्मरेव समः प्रिये ।
वाक्ष सुधा इवौष्ठस्ते विभुतुल्यो मनोभवत्" ।
"सा सुमा यदधो द्वया" ।

आधारकर्मविहिते विधिर्वे न वाचि व्यक्ति । कर्मोक्तर्योर्मुनि च स्मरेदं यद्यत्र प्रयः" ।

उदाहरणम् ।

"अन्तःपुरीयसि रजेषु सतीयसि त्वं
धीरं जनं तव सदा रमयीयते ओः ।
दृष्टः प्रियामिरमतुर्तिरधीमिश्र-
शेषारमत्र मुनि मरुत्र स्तितीयः" ।

तदेवं दशप्रकारा लुप्ता । सा इयदिधा । वाक्यगता समासगता च । यथा ।

"उपमानाद्युपादाने विद्या वाक्यसमाप्तयोः" ।
औत्पार्थिलमेदेन चतुर्व्विधतत्वमुपि प्राचीनरीत्या दिग्प्रकाशनेवीतम् । इत्यादिना ।

"औपम्यवाचिनो योपे समासे विधि च द्विधा" ।

उप

उदाहरणम् ।

"वदनं मयमाकाशा सुधाकरमवीक्ष्य" ।
"गर्भमति शतियर्थं वर्तं निरस्तभूकन्दां इरः ।
पुनर्योगेमानवर्योगेरे दिदा तथा ।
"दिधा समासे वाक्ये च कोपे धर्म्मोपमानयोः" ।
उदाहरणम् ।
"तस्या सुलेन सदृशं दृश्यं नास्तेन वा मरुद्गुल्मः ।
इतरेषां न ।
"विशुमानसतया देधा धर्म्मो वाचिरिधोदये" ।
उदाहरणम् । विधवति मुलाक्षस्या इवारि ।
"उपमेयस्य लोपे तु स्मारेश्या प्रथमे स्थिते" ।
उदाहरणम् ।
"अरातिवित्रासगोष्ठेऽविकम्परविधोत्थम् ।
कृपाधीदयदोर्दण्डं च सङ्गमाधीयतिं" ।
धर्म्मोपमेयलोपेऽपि च । उदाहरणम् । "प्रथिप्रसरति मरुत्र क्षीरोदीवनि सागरा वर्णे" । निर्णये च समासया । यथा । राजते मत्स्यधेनेयादि ।

"तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसंख्याः" ।
पूर्वा वक्ष्यिता । लुप्ता चैकविंशतिविधि निर्णया समविंशतिप्रकारोक्ता" । इति साहित्यदर्पणस्य १० परिच्छेदात् संग्रहीतः ।

उपमितिः, स्त्री, (उप + मि + क्तिन् ।) उपमा । इति शब्दरत्नावली । न्यायमते सादृश्यज्ञानजन्यज्ञानम् यथा "गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारकज्ञानम् । अस्य करणं गवादिसादृश्यज्ञानं पिण्डस्थम् । अस्य व्यापारः अतिरिक्तोपलब्धत्वम् । इत्युपमानलक्षणम् । अपि च । भाषापरिच्छेदे ८८-८७ ।

"शाब्दीयस्य प्रथमतः प्रयोगो गवयादिषु ।
सादृश्यधीगवादीनां या स्मात् सोपमितिः स्मृता ।
व्याप्यव्यापारविरहेष्वप स्मृतिरेवात्र उच्यते ।
गवयादिपदाभ्यासनुद्धिर्धीरुपमानकम् ।
यदक्षानतु करणं तद्धीधीरुपमाफलम्" ।

उपमेय, पुं, (उपमां इतः प्राप्तः ।) शब्दरत्नावलिः इति शब्दचन्द्रिका । (शाब्दबोधे कर्म्मलक्षणं उक्तवाक्यसुपमाद्यानम् । इत्यर्थः ॥)

उपयन्ता, [न्तृ] पुं, (उप + यम + तृच् ।) हरिः । इति जटाधरः । (यथा, "अथोपयन्तारमलं समाधिना" । इति कुमारे ५ । ७६ । "अथोपयन्ता जगतो बभूव सः" । इति रघुः । २० । १ ।)

उपयमः, पुं, (उप + यम् + अप् ।) विवाहः । इत्यमरः ।

उपयाचकः, त्रि, (उप समीपे याचते इति । उप + याच् + ण्वुल् ।) समीपे याचनाकर्त्ता ।

उपयाचितं, त्रि, (उप + याच् + क्त ।) देवतादेव देवाय देवं वस्तु । तत्पर्यायः । रिष्टरोदरम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (प्राचीनमः यथा, कथासरित्सागरे २१ तरङ्गे ।

"तस्योपयाचितान्येव तस्करा भुञ्जते भवान् ।
तस्तदुपाचितसंसिद्धिरेषां कोपकरैरिव" ।)

उपयाचितकं, त्रि, (उपयाचितं + कन् ।) उपयाचि-

हम्। वेदस्यारे देवरेयम्। इति भटाचारः। (दया, वारणयो। "निद्राधातवादि क्तादिविधिर्देवरेयवारिवर्काणि" ।)

उपराम, पुं, (उप + रम् + घञ्।) विराम। उपरमः (देवाद्युपरमविशेषः। दया कठुलवे ७। ७। ११। "उपरामप्रकीर्त्योर्ति"। उपरामयतेऽनेन। उप + रम + णिच् + घञ्। इति कृत्या सिद्धम्।)

उपरक्त, त्रि, (उप + रञ्ज् + क्त।) रोगा। उपरक्तः।

उपरोध, पुं, (उपरुद्धते इति। उप + रुध् + घञ्।) बाधाकरम्। इति त्रिकाण्डशेषः। इपनिषदं बारात्। इति त्रिकाण्डशेषः। ("बाधकृतेऽविरोधेऽस्य")। इति कुमारे। १। ६। श्लोकम्। "औरसक्षत्रियाद्याद्युपरोधं शासनस्य"। इति विवाहकाले मन्त्रेऽप्याद्ये शासनोक्तम्।)

उपरोधिता, स्त्री (उपरोधिन् + तल्।) उपरोधिनो भावः। उपरोधत्वम्। प्रयोजनम्। "अनुग्रहस्तम्।

उपरोधी, [न्] त्रि, (उपरोधोऽप्रयोजनोऽस्य। उपरोध + इनि।) उपरोधवत्यादि। (विवाहाप्रयोजनम्। बहुषु। ("नदुपरोधीनि हारीतकाद्युपरोधीनि"। इति वेदाचारे। १। उपरोधवत्यम्। दया वेदाचारिकाद्रे। १९, ११६।

"अनि वचनात् ये मङ्गलाद्युपरोधिन् पैतृ")।

उपरोधं, क, (उपरोधम्। आलम्। इत्यमरटीकायां भरतः।

उपराज, पुं, (उप + राज् + घञ्।) राजप्रायः सूक्ष्मः। इत्यमरः। राजा। इति हेमचन्द्रः।

उपराज, त्रि, (उप + राज् + घञ्।) अत्यन्तं। देवाद्युपराजपरमेश्वरः। (अमरः।

उपराजन्, स्त्री (उपराजं राजवत् पत्नी। राजवत् मेघ-आदित्वात्। ङीषो इति राजवत्। तत्पत्नीवत्। इत्यमरः। इत्यमरः।

उपराज, त्रि, (उप + राज + क्त।) अत्र। इति व्याख्या। (देवाद्य वारः।

"नैवदुर्गुणसे इत्या त्रिवेदेवर्षयं त्रिदु")।

उपराजकुल, त्रि, (उपराजः राजवत् अत्यन्तमुख्यः यस्य। "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इति टच्। अमरः। "राजन्यबन्धुनासाकाक्षिगोत्रिणोत्रियाख्यायामवयवे मयडन्यतरस्याम्" इति मयडन्तः। देवाद्युपराजकुलम्। इति वाक्यम्। ("विद्युत्पुरुषकुलं"। इति रघुवंशे। १०।)

उपराग, क्ली, (उप + रञ्ज् + घञ्।) विरागः। इति हेमचन्द्रः। देवाद्य, रञ्जनेऽपि। देवाद्य, रञ्जनेऽपि। "नैवदुर्गुणसे इत्या त्रिवेदेवर्षयं त्रिदु")। "नैवदुर्गुणसे इत्या त्रिवेदेवर्षयं त्रिदु")। देवाद्य, रञ्जनेऽपि। "नैवदुर्गुणसे इत्या त्रिवेदेवर्षयं त्रिदु")। देवाद्य, रञ्जनेऽपि। "नैवदुर्गुणसे इत्या त्रिवेदेवर्षयं त्रिदु")।

उपराग, पुं, (उप + रञ्ज् + घञ्।) विरागः। इत्यमरः। रागः। इति हेमचन्द्रः।

उपराग, त्रि, (उप + राज् + घञ्।) अत्यन्तं। देवाद्युपराजपरमेश्वरः। (अमरः।

उपराजन्, स्त्री (उपराजं राजवत् पत्नी। राजवत् मेघ-आदित्वात्। ङीषो इति राजवत्। तत्पत्नीवत्। इत्यमरः। इत्यमरः।

उपराज, त्रि, (उप + राज + क्त।) अत्र। इति व्याख्या। (देवाद्य वारः।

"नैवदुर्गुणसे इत्या त्रिवेदेवर्षयं त्रिदु")।

उपराजकुल, त्रि, (उपराजः राजवत् अत्यन्तमुख्यः यस्य। "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इति टच्। अमरः। "राजन्यबन्धुनासाकाक्षिगोत्रिणोत्रियाख्यायामवयवे मयडन्यतरस्याम्" इति मयडन्तः। देवाद्युपराजकुलम्। इति वाक्यम्। ("विद्युत्पुरुषकुलं"। इति रघुवंशे। १०।)

उपराग, क्ली

जातौ ततस्त्रीप्रत्ययोत्पत्त्यात्"।)

उपबन्धना, क्ति, (उप + बन्ध + ल्युट् + टाप्।) उपबन्धः। इत्यमरः।

उपबर्हण, न, (उप + बृह + ल्युट्।) उपधानम्। इत्यमरः।

उपबर्हणा, स्त्री, (उप + बृह + ल्युट् + टाप्।) उपधानम्। इत्यमरः।

उपबर्हा, [न्] पुं, (उप + बृह + घञ्।) उपधानम्। इत्यमरः।

उपबलिहरण, न, (उपबलिं हरति + ल्युट्।) उपबलिदानम्। इत्यमरः।

उपबलिहारक, पुं, (उपबलिं हरति + ण्वुल्।) उपबलिदानम्। इत्यमरः।

उपबाहु, पुं, (उपगतो बाहुम्।) पार्श्वम्। इत्यमरः।

उपबिन्दु, पुं, (उपगतो बिन्दुम्।) पार्श्वम्। इत्यमरः।

उपबीज, न, (उपगतं बीजम्।) पार्श्वम्। इत्यमरः।

उपबृंहण, न, (उप + बृंह + ल्युट्।) उपबर्हणम्। इत्यमरः।

उपबृंहणा, स्त्री, (उप + बृंह + ल्युट् + टाप्।) उपबर्हणम्। इत्यमरः।

उपभर्तृ, पुं, (उपगतो भर्तारम्।) पार्श्वम्। इत्यमरः।

उपभाग, पुं, (उपगतो भागम्।) पार्श्वम्। इत्यमरः।

उपभार्या, स्त्री, (उपगता भार्याम्।) पार्श्वम्। इत्यमरः।

उपभुज, पुं, (उपगतो भुजम्।) पार्श्वम्। इत्यमरः।

उपभृत्, [त्] पुं, (उप + भृ + क्विप्।) उपभर्तृ। इत्यमरः।

उपभोग, पुं, (उप + भुज + घञ्।) उपभोगः। इत्यमरः।

उपमन्त्रिन्, पुं, (उपगतो मन्त्रिणम्।) पार्श्वम्। इत्यमरः।

उपमन्यु, पुं, (उपमनुते + उण्।) व्याघ्रपादपुत्रभेदः। स तु धौम्यशिष्यः। यथा, महाभारते। १। ३। ७०।

"उपमन्युं धौम्यशिष्यं गुरुवृत्तिपरायणम्।
गुरुपुत्रैः समागम्य गोषु नियोजितः॥"

उपमन्युः। इत्यमरः।

उपमन्युसंहिता, स्त्री, (उपमन्युप्रोक्ता संहिता।) शैवागमभेदः। इति शब्दरत्नावली।

उपमर्दन, न, (उप + मृद + ल्युट्।) उपमर्दः। इत्यमरः।

उपमर्दा, [न्] पुं, (उप + मृद + घञ्।) उपमर्दः। इत्यमरः।

उपमा, स्त्री, (उपमीयते + अङ्।) सादृश्यम्। इत्यमरः। तत्पर्य्यायः। उपमानम् २ उपमितिः ३ उपमितम् ४ उपमेयम् ५ उपमा ६ उपमितिः ७ उपमितम् ८ उपमेयम् ९ उपमा १० उपमितिः ११ उपमितम् १२ उपमेयम् १३ उपमा १४ उपमितिः १५ उपमितम् १६ उपमेयम् १७ उपमा १८ उपमितिः १९ उपमितम् २० उपमेयम् २१ उपमा २२ उपमितिः २३ उपमितम् २४ उपमेयम् २५ उपमा २६ उपमितिः २७ उपमितम् २८ उपमेयम् २९ उपमा ३० उपमितिः ३१ उपमितम् ३२ उपमेयम् ३३ उपमा ३४ उपमितिः ३५ उपमितम् ३६ उपमेयम् ३७ उपमा ३८ उपमितिः ३९ उपमितम् ४० उपमेयम् ४१ उपमा ४२ उपमितिः ४३ उपमितम् ४४ उपमेयम् ४५ उपमा ४६ उपमितिः ४७ उपमितम् ४८ उपमेयम् ४९ उपमा ५० उपमितिः ५१ उपमितम् ५२ उपमेयम् ५३ उपमा ५४ उपमितिः ५५ उपमितम् ५६ उपमेयम् ५७ उपमा ५८ उपमितिः ५९ उपमितम् ६० उपमेयम् ६१ उपमा ६२ उपमितिः ६३ उपमितम् ६४ उपमेयम् ६५ उपमा ६६ उपमितिः ६७ उपमितम् ६८ उपमेयम् ६९ उपमा ७० उपमितिः ७१ उपमितम् ७२ उपमेयम् ७३ उपमा ७४ उपमितिः ७५ उपमितम् ७६ उपमेयम् ७७ उपमा ७८ उपमितिः ७९ उपमितम् ८० उपमेयम् ८१ उपमा ८२ उपमितिः ८३ उपमितम् ८४ उपमेयम् ८५ उपमा ८६ उपमितिः ८७ उपमितम् ८८ उपमेयम् ८९ उपमा ९० उपमितिः ९१ उपमितम् ९२ उपमेयम् ९३ उपमा ९४ उपमितिः ९५ उपमितम् ९६ उपमेयम् ९७ उपमा ९८ उपमितिः ९९ उपमितम् १०० उपमेयम्। इति शब्दरत्नावली।

उपमाता, स्त्री, (उपगता माताम्।) पार्श्वम्। इत्यमरः।

उपमातृ, पुं, (उपगतो मातरम्।) पार्श्वम्। इत्यमरः।

उपमान, न, (उपमीयते + अनेन। करणे ल्युट्।) उपमा। इत्यमरः।

उपमानम्, न, (उपमीयते + अनेन। करणे ल्युट्।) उपमा। इत्यमरः।

उपमानवत्, त्रि, (उपमानमस्त्यस्य। मतुप्।) उपमायुक्तम्। तत्पर्य्यायः। सोपमम् २ सोपमानम् ३ सोपमितम् ४ सोपमितिकम् ५ सोपमेयम् ६ सोपमा ७ सोपमितिः ८ सोपमितम् ९ सोपमेयम् १० सोपमा ११ सोपमितिः १२ सोपमितम् १३ सोपमेयम् १४ सोपमा १५ सोपमितिः १६ सोपमितम् १७ सोपमेयम् १८ सोपमा १९ सोपमितिः २० सोपमितम् २१ सोपमेयम् २२ सोपमा २३ सोपमितिः २४ सोपमितम् २५ सोपमेयम् २६ सोपमा २७ सोपमितिः २८ सोपमितम् २९ सोपमेयम् ३० सोपमा ३१ सोपमितिः ३२ सोपमितम् ३३ सोपमेयम् ३४ सोपमा ३५ सोपमितिः ३६ सोपमितम् ३७ सोपमेयम् ३८ सोपमा ३९ सोपमितिः ४० सोपमितम् ४१ सोपमेयम् ४२ सोपमा ४३ सोपमितिः ४४ सोपमितम् ४५ सोपमेयम् ४६ सोपमा ४७ सोपमितिः ४८ सोपमितम् ४९ सोपमेयम् ५० सोपमा ५१ सोपमितिः ५२ सोपमितम् ५३ सोपमेयम् ५४ सोपमा ५५ सोपमितिः ५६ सोपमितम् ५७ सोपमेयम् ५८ सोपमा ५९ सोपमितिः ६० सोपमितम् ६१ सोपमेयम् ६२ सोपमा ६३ सोपमितिः ६४ सोपमितम् ६५ सोपमेयम् ६६ सोपमा ६७ सोपमितिः ६८ सोपमितम् ६९ सोपमेयम् ७० सोपमा ७१ सोपमितिः ७२ सोपमितम् ७३ सोपमेयम् ७४ सोपमा ७५ सोपमितिः ७६ सोपमितम् ७७ सोपमेयम् ७८ सोपमा ७९ सोपमितिः ८० सोपमितम् ८१ सोपमेयम् ८२ सोपमा ८३ सोपमितिः ८४ सोपमितम् ८५ सोपमेयम् ८६ सोपमा ८७ सोपमितिः ८८ सोपमितम् ८९ सोपमेयम् ९० सोपमा ९१ सोपमितिः ९२ सोपमितम् ९३ सोपमेयम् ९४ सोपमा ९५ सोपमितिः ९६ सोपमितम् ९७ सोपमेयम् ९८ सोपमा ९९ सोपमितिः १०० सोपमितम्। इति शब्दरत्नावली।

उपमानोपमेय, न, (उपमानं च उपमेयं च।) उपमानोपमेयालङ्कारः। यथा,

"उपमानोपमेयं स्यात् तयोरेकत्वकल्पने।
यथा तव मुखं चन्द्रः कान्तिस्ते चन्द्रिकेव हि॥"

उपमानोपमेयालङ्कारः। इति शब्दरत्नावली।

उपमाप्रतियोगिक, त्रि, (उपमा प्रतियोगी यस्य।) उपमाप्रतियोगिकः। इति शब्दरत्नावली।

उपमाप्रतियोगिकः, त्रि, (उपमा प्रतियोगी यस्य।) उपमाप्रतियोगिकः। इति शब्दरत्नावली।

उपमाप्रतियोगी, [न्] त्रि, (उपमा प्रतियोगी यस्य।) उपमाप्रतियोगिकः। इति शब्दरत्नावली।

उपमाप्रतियोगिन्, त्रि, (उपमा प्रतियोगी यस्य।) उपमाप्रतियोगिकः। इति शब्दरत्नावली।

उपमाप्रतियोगिनी, स्त्री, (उपमा प्रतियोगी यस्य।) उपमाप्रतियोगिकः। इति शब्दरत्नावली।

उपमाप्रतियोगिनीक, त्रि, (उपमा प्रतियोगी यस्य।) उपमाप्रतियोगिकः। इति शब्दरत्नावली।

उपमाप्रतियोगिनीकः

यौगोपायनके। ३। १२०।" इति के मतेऽनुदात्तादि उपयमं स्वरितः"। तथा उपोयमनीये। ३। १। ११। "तयोरावश्यके अकर्तरि लिंति घञ्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर"।

उपयाजः, पुं, (उप+यज्+भावे घञ्।) निरन्वयत्यागः। इत्यमरः। ३। ३। ३०।

"पीतूपाधिरयं लक्ष्मिरयं लक्ष्मीरयं धनम्। यौवनादिश्चरावाद्यमुपयोगे सुनावयम्।

विरन्वयत्यागे आपेक्ष च हि लाक्षणिकति स्मृतः"। इति विश्वः।

"अविद्वांसो ह्युपयाजं पूर्वेषु-मविदित्वैतानां विदुषोऽविदुषोऽविद्वांसो यजमानस्य स्वत्वोपयाजात् उपयोग इत्यनुवन्धः"। इति भाष्ये निरन्वयत्यागे प्रयोगः।

उपयाजः, को, (उपयज्+घञ्।) उपयाजनामा। इत्यमरः। ३। ३। ३०।

(यथा ऋवी १। १। ६०।)

"उपयाजनिधिर्मेधामृतीरमृती मधी"।

"अत्रोपयाजनिधिरुपयाजनामकोऽग्निमाणवः"। इति वेङ्कटमाधवे।)

उपयाजकः, पुं, (उप+यज्+ण्वुल्।) यज्ञीयद्रव्यसंग्राहकः। इत्यमरः। ३। ३। ३०। तत्पर्य्यायः। अभिक्षः। विक्षयः। इत्यमरः।

उपयुक्तः, त्रि, (उप+युज्+क्तः।) प्रतिपन्नम्। अद्यो इत्यम्। इत्यमरः।

उपयुक्तिः, स्त्री, (उपयुज्यते। उप+युज्+क्तिन्।) देवताः। इत्यजयः। इत्यमरः।

"यत्र विशेषं वस्तु विद्वद्भ्यो वस्तुमर्हति वक्तः। यदुचैः प्रार्थ्यते। देवताप्रयुक्तिम्"।

(उप क्रियां कुर्वन् अवसन्। समीपवस्तुम्। उपयुक्तः। देवताप्रयुक्तिः प्रतिनिधिरत्यर्थः। वस्तुम्।)

उपयुक्तः, त्रि, (उप+अनुप+यज्+क्तः) आपि कृतः। यथा उपेक्षणादिनं नैवोपयुक्तोऽस्मि वस्तुवस्तुपोऽस्मम्। इति गौडाभिधानिकः। आपेक्षः।

उपयोगः, पुं, (उपयुज्यते इति। उप+युज्+घञ्+कर्त्तरि।) उपयुक्तः। तत्पर्य्यायः। उपयोगः। आपेक्षः। इत्यमरः। (उपयोगम्। यथा, भाषायाम्। ३। ३। ३०।

"उपयोगकरणं वस्तुं तं नोपयोगिनः")

उपयोगः, त्रि, (उपयुज्यते इति। उप+युज्+घञ्+कर्त्तरि।) उपयोगिनामा। अभिधानम्। इति हेमचन्द्रः।

(यथा रघौ। ३। ३। ३०।

"उपयोगिनं तं मुनिं")

उपयोगिन्, त्रि, (उपयोगोऽस्यास्तीति। उपयोग+इनि।) उपयोगिनामा। इत्यमरः। ३। ३। ३०।

"उपयोगिनं तं मुनिं")

उपरक्तः, त्रि, (उप+रञ्ज्+क्तः।) उपरागयुक्तः। इत्यमरः। ३। ३। ३०।

उपरतिः, स्त्री, (उप+रम्+क्तिन्।) मरणम्। इत्यमरः। ३। ३। ३०।

उपरतिः, पुं, (उप+रम्+क्तिन्।) आपेक्षिकः। यथा। बहिष्कृतो उपरतिमाप्तवान्। "आपेक्षो दक्षिणाधिकारेण। कर्मप्रधानो मुख्यो देवोपयोगवान्। (श्रीधरस्वामी। आपेक्षतो ३ ८ ९ "आपेक्षोपरतिः प्रवर्तति"। इति। समीक्षितो आपेक्षतः।)

उपरतिः, स्त्री, (आसन्ने यज्ञस्य समीपे। यथा, उप+रम्+क्तिन्।) मृत्युसमीपम्। (यथा रामायणे २। ६२। ११।)

"श्वश्रोश्चापूजयन्नोपरतिं वाल्ये मृतिं पतेः। श्वश्रोश्चतस्य स्वयं प्राप्तोऽपि मृतिं तं सङ्गः। उपरोधस्य। इति। तस्मात्तस्य ते वस्तुमर्हसि "तयोपरतस्य चक्रे दोषेऽपरतस्य ते")

उपरतः, त्रि, (उप+रञ्ज्+क्तः।) उपरागः। उपरितः। इति हेमचन्द्रः। (यथा, भाषायाम्। ३। ३। ३०।

"कदापि अन्यायाम्ये उपरतोऽपरोपरि सो")

उपरतस्थः, त्रि, (उप+रम्+स्थ+क्तः।) स्थायं वस्तुम्। तत्पर्य्यायः। प्रमोष्ठ। ३। ३। ३०। आसेक्ष वस्तुमात्रिस्थवस्तुमात्रिः। तत्पर्य्यायः। प्रमोष्ठ। इत्यमरः। ३। ३। ३०। इत्यमरः। (यथा, भाषायाम्। ३। ३। ३०।

"यो"कैते मुखस्ते विरम्यस्तुर्वमोऽपि")

उपरतः, पुं, (उप+रञ्ज्+घञ्।) कोपेक्षिक इह वृत्तौ उपरतसंज्ञोपायस्य संज्ञोपरतः। तत्र प्रथमः। उपरतः। इत्यमरः। (यथा, भाषायाम्। ३। ३। ३०। "उपरतस्य उपरतस्य उपरतस्य वस्तुमर्हसि। विरम्यस्तुर्वमोऽपि")। तथा, अपि च "यो"कैते मुखस्ते विरम्यस्तुर्वमोऽपि")।

उपरतः, पुं, (उप+रम्+घञ्।) कोपेक्षिक इह वृत्तौ उपरतसंज्ञोपायस्य संज्ञोपरतः। तत्र प्रथमः। उपरतः। इत्यमरः। (यथा, भाषायाम्। ३। ३। ३०। "उपरतस्य उपरतस्य उपरतस्य वस्तुमर्हसि। विरम्यस्तुर्वमोऽपि")। तथा, अपि च "यो"कैते मुखस्ते विरम्यस्तुर्वमोऽपि")।

उपरतः, पुं, (उप+रम्+घञ्।) कोपेक्षिक इह वृत्तौ उपरतसंज्ञोपायस्य संज्ञोपरतः। तत्र प्रथमः। उपरतः। इत्यमरः। (यथा, भाषायाम्। ३। ३। ३०। "उपरतस्य उपरतस्य उपरतस्य वस्तुमर्हसि। विरम्यस्तुर्वमोऽपि")। तथा, अपि च "यो"कैते मुखस्ते विरम्यस्तुर्वमोऽपि")।

उपरतः, पुं, (उप+रम्+घञ्।) कोपेक्षिक इह वृत्तौ उपरतसंज्ञोपायस्य संज्ञोपरतः। तत्र प्रथमः। उपरतः। इत्यमरः। (यथा, भाषायाम्। ३। ३। ३०। "उपरतस्य उपरतस्य उपरतस्य वस्तुमर्हसि। विरम्यस्तुर्वमोऽपि")। तथा, अपि च "यो"कैते मुखस्ते विरम्यस्तुर्वमोऽपि")।

उपरतः, पुं, (उप+रम्+घञ्।) कोपेक्षिक इह वृत्तौ उपरतसंज्ञोपायस्य संज्ञोपरतः। तत्र प्रथमः। उपरतः। इत्यमरः। (यथा, भाषायाम्। ३। ३। ३०। "उपरतस्य उपरतस्य उपरतस्य वस्तुमर्हसि। विरम्यस्तुर्वमोऽपि")। तथा, अपि च "यो"कैते मुखस्ते विरम्यस्तुर्वमोऽपि")।

उपरतः, पुं, (उप+रम्+घञ्।) कोपेक्षिक इह वृत्तौ उपरतसंज्ञोपायस्य संज्ञोपरतः। तत्र प्रथमः। उपरतः। इत्यमरः। (यथा, भाषायाम्। ३। ३। ३०। "उपरतस्य उपरतस्य उपरतस्य वस्तुमर्हसि। विरम्यस्तुर्वमोऽपि")। तथा, अपि च "यो"कैते मुखस्ते विरम्यस्तुर्वमोऽपि")।

उपरतः, पुं, (उप+रम्+घञ्।) कोपेक्षिक इह वृत्तौ उपरतसंज्ञोपायस्य संज्ञोपरतः। तत्र प्रथमः। उपरतः। इत्यमरः। (यथा, भाषायाम्। ३। ३। ३०। "उपरतस्य उपरतस्य उपरतस्य वस्तुमर्हसि। विरम्यस्तुर्वमोऽपि")। तथा, अपि च "यो"कैते मुखस्ते विरम्यस्तुर्वमोऽपि")।

उपस्थाता, [ष्टृ] कि, (उप समीपे तिष्ठतीति। उप + स्था + ढच् ।) भक्तः। "प्रेष्यो मत्य उपस्थाता सेवकोऽभिरक्षेऽनुगः"। इति शब्दमाला। (अत्र लिङ्गभेदे, ङी ।

"भिक्षामन्नमथाचाम्यात्तां रौमी वाटधानुष्ठयम्। गुरवत् चारुवं धैर्यं विकारस्योपशान्तये"। इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ।)

उपस्थित, क्त, कि, (उप समीपे तिष्ठति स्म। उप + स्था + क्त ।) समीपस्थितः। तत्पर्य्यायः। उपगतः २ उपसन्नः ३। इति हेमचन्द्रः। (यथा, रघुवंशे १७०। "उपस्थितेषं कल्याणी वाञ्छि कीर्त्तिर्व यत्"। "वैद्यकीर्तनसाद्यान्य धोवदज्ञानुपस्थितान्"। इति च रघुः १। ७५। भट्टः। शोधितः। इति भटाधरः। (अपार्थः। यथा भाषिनिः। ६। १। १२८। "बहुलवचनात्सिते" चन सिद्धात्कर्त्तरीति। उपस्थितोऽनार्थः"। इति ।)

उपस्थायः, पुं, (उप + स्थाण् + घञ् ।) सार्थमात्रम्। स्थानम्। आचमनम्। इति मेदिनी।

उपस्थायक, त्रो, (उप + स्थाण् + ण्वुल् ।) उपस्थायः। इति धरणिः। (यथा रामायणे २। २५। २७।

"उपस्थायकवाते तु तां रक्षन्तु रघूत्तमाः"।)

उपस्थाल, त्रो, (उपस्थाः स्थलम् ।) उपस्थः। स्थलम्। खलासदीभूतभूम्यादिलब्धमात्रादि।

उपस्था, कि, (उप + स्था + क ।) भक्तः। उत्पात्यस्तत्र। अस्यत्रदत्थम्। ("कर्त्तव्यमोघवर्षं दृषद्जलम्"। इति किरातः। "किमेभिरावोधनतापसोचितैः"। इति कुमारः। १। ५८।)

उपस्थित, त्रो, (उप + स्था + क्त ।) प्राप्तमेदः इति। भटाधरः। (यथा साहित्यदर्पणे इन-परिच्छेदे २२०।

"व्योऽनां क्षितक्षितौ मध्यानां विक्षितावदक्षितिते च। नोधानामपदक्षितं तथातिदृक्षितं च षड्भेदाः। मधुरकमं विक्षितं वांक्षिदिरकाव्यमवक्षितं। अपक्षितं साक्षात्तं विक्षितार्थं मक्षतिदृक्षितम्"।) अपक्षितमक्ष उपक्षितम् इत्यपि पाठः।

उपहारः, पुं, (उप + हृ + घञ् ।) उपढौकनम्। तत्पर्य्यायः। प्राभृतम् २ प्रदेशनम् ३ उपायनम् ४ उपायणा ५ उपदा ६। इत्यमरः। (यथा,— रघौ ४। ८७।

"तस्यप्रयोपहारेण ब्रायामानर्थं पारयोः"।

"वस्तुप्रीत्या भवतश्चिह्नितिमर्दनाद्युपहारः"। इति भेदवृत्ते मुग्धबोधे ११६ श्लोकः। यथा,— कुमारे। ६। ४१।

"ज्योतिषां प्रतिनिध्यानि प्राप्तुवस्तुपहारताम्"। उपगतो हारं इति याके घारजिकटसमासः। यथा,—वेणीसे। १।४८।

"उरोसुवा कुमारुणेन श्मिसं नयोपहारेण वरस्तुतेन किम्"।)

उपहासक, त्रो, कुत्सनदेशः। इति हेमचन्द्रः।

उपहासः, पुं, (उप + हस + घञ् ।) परीहासः। निन्दार्थवाक्यादिः। विपुल ठाट्टा इत्यादि भाषा। "उपहासाय खिनं स्तोत्रं व्यासस्यो मनीषिभाम्"। इति मलमासतत्त्वम्। (तथा, रघुः। १९। ३०।

"यत्नसम्पादयद्वासस्य साधः प्राप्यसि मया मान्"।)

उपहारं, त्रो, (उपहरत्यत्र। उप + हृ + घञ् ।) निर्जलस्थानम्। (यथा भट्टरेवे ७। ६। १८। "उपहरे निरीक्षणम्"। निकटम्। इत्यमरः।

("उन्मीलिपाङ्कैरुपहारभाजः समानीतमुपहरम्"। इति महाभारते। ३। कुरुजाङ्गलपर्व्वणि १०७।

"सर्व्वानाहूय उपहरे वैद्यान्"। इति हर्षचरिते प्रथमोच्छ्वासे ।)

उपहरः, पुं, (उप + हृ + घञ् ।) रथः। इक्षुआदिकोषः। (प्रातनामाः। यथा भट्टरेवे। १। ७०।

"उपहरेषु यदर्पिषं मयि वय इव मदतः केनचित्पथा"।)

उपहारा, त्रो, (उपमता बंधवो यस्याः। अपभेदः। इति मेदिनी।

"शिक्षोद्धौ बालवेत् शिक्षिद्देवतामतमात्मनः। निजव्यवयोग्यः स्याद्गुणंगुः स यथा सुतः"। इत्यामरः। (निगुप्ते वाचलिङ्गः। यथा, महाभारते। १। २१८। "अथ नैकमुपायुक्तं वदेत् कांचित् प्रजाम्। कांचिदर्थं अभियच्छेत् सखे दरादरम्"।)

उपहार्य्य, त्र, (उपहरः। रथः। इत्यमरो मेदिनी च। (यथा, रघुः ७। ५०। "परिरेमुर्मुपोपहारधारां कुशपूतं प्रवणानु विहरम्"।)

उपहारकार्य्य, त्रो, (उपाहियते इति। उप + आ + हृ + ण्यत् ।) संस्कारपूर्व्वकमुत्तिग्रहणम्। इत्यमरः। पशूनां संस्कारपूर्व्वकमुत्तनम्। इति स्मृतिः। (यथा, आश्वलायने १। २। "उपाकरणकाले उपहारमाचीयः)

उपाकर्म, [न्] (त्रो, उपाकियते अनेन। उप + आ + कृ + मनिन् ।) उपाकरणम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः। (यथा मनुः। ४। १। १२८।

"उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे विरात्रं लोपमे स्मरन्"।)

उपाकृत, त्रि, (उप + आ + कृ + क्त ।) उपनृतम्। इति मेदिनी।

उपाक्षत, पुं, (उ + आ + क्ष + क ।) यज्ञे अभिमन्त्रा घृतम्। इत्यमरः।

"अनुपाक्षतमांसानि देवतानि हवींषि च"। इति मनुः। उपक्षतः। इति हेमचन्द्रः।

उपाख्यान, त्रो, (उप + आ + ख्या + ल्युट् ।) पूर्व्वसंज्ञानात्मकवचम्। आख्यानम्। वर्त्तमम्। विशेषवचनम्। यथा,—

"सर्व्वाख्यानं यत्र मध्यन् आदीयपरमाद्भुतम्। यथुना श्रोतुमिच्छामि दुर्योधनसमुत्तमम्"। इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४४ अध्यायः।

"प्रदुम्न नारद यथामि सर्वोपाख्यानमुत्तमम्"। इति च तत्रैव ६८ अध्यायः।

("चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम्। उपाख्यानविना तावत् भारतं प्रोच्यते बुधैः"। इति महाभारते १। १। १०९।)

उपागम, पुं, (उप + आ + गम् + घञ् ।) स्वीकारः। निकटगमनम्। इत्यजटः।

उपागमन, त्रो, (उप + आ + गम् + ल्युट् ।) उपागमः। संस्कारपूर्व्वकवेदग्रहणम्। इत्यमरः। टीकायां रायमुकुटः।

उपागस्, पुं, (उप + आ + गस् + क्विप् ।) शिवम्। इत्यजटः। (अस्यार्थः। पचाद्यचो ९ पचाद्यजा ३ पचाद्यच् ४ इत्यत्र सूत्रे ५ समासपचमस्त्रे विवक्षम् ७। इति व्याकरणे।) (द्राव्य-न्याय-मीमांसा धर्मशास्त्रादिषु उपाङ्गादि ।)

उपाङ्ग, त्रि, (उप + आ + ग + क ।) प्रागम्। इत्यजटः। "अथ वेदेष्वुपाङ्गस्य दुरितक्षय मन्यते। अनुष्ठानं तथा चान्ये प्रवदान्त मनीषिणः। निखिलेषु तथा चान्ये शास्त्रकूपेषु सुस्थिः"। इति प्रायश्चित्ततत्त्वीयवाक्यानामविषयदाहरणम्।

उपाङ्गः, पुं, (उप समीपे आयः। विभक्तिकः। इति भरतः।

उपाधायः, पुं, (उप + अधि + इ + अप् । उपवस्य आश्रयः अधित्रयः गमर्थ वा। शास्त्रतो बोधयतीतरान् यतिक्रमः। अधिपूर्व्वः। ब्रह्मोद्वाहनम्। दयोः प्रर्य्यायः। धर्म्यायः २ अतिशयः ३। इत्यमरः। (यथा भाषिनिः। ६। १। १८। "पराक्षुपायाय इत्यः"।)

उपाधार, त्रो, (उप + आङ् + धा + घञ् ।) ब्रह्मविवरणेय इन्द्रियोर्ध्वसंचयनम्। (तत्पर्य्यायः। प्रकाशनम् २ इत्यमरः। (यथ्यम्। "आकाशकोपुपायानां एकोपादानमध्यदा"। इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे) हेतुः। इति विश्वप्रकाशः। भारमते। समवायिकारणम्। प्रकृतिसमवधानम्।

उपादेय, त्रि, (उप + आ + धा + एयं ।) आदातः उत्तमः। उत्कृष्टः। इति मेदिनी।

("सर्वे सौरभ्ये हिता ब्रह्मतत्त्वमुपादेयमस्मृम्"। इति प्रायश्चित्ततत्त्वे। १। २१।) विधेयकार्य्ये। इति विश्वतत्त्वम्।

उपाधि, पुं, (उप + आ + धा + कि ।) धर्म्मविशेषः। कुटम्बयाजनः। इत्यमरः। (यथा रामायणे ७। १११। २८।

"उपाधिर्न मया कार्य्यो वनवासे कुतश्चिदपि"। विशेषवस्तु। इति मेदिनी। ("पदार्थविज्ञानवो याधिकमस्म"। इति गुह्यसमाजो १८। नामधिम्। इत्यजटः। (यथा रामायणी। आत्मसो बाधकत्वसत्वे सति हेतोरवधकः। यथा धूमवत् वह्निरत्र आर्द्रत्वात् उपाधिः। वह्नि प्रयोजनम्। अग्निसारस्यानुमानम्। अन्यत्रापि तार्किकादिभिरनुव्याख्यम्।

उपाधायः, पुं, (उपेत्य अधीयते ऽधात्। उप + अधि + इ + घञ् ।) अध्यापकः। इत्यमरः। वेदादेशाध्यापकः। यथा,—

"एकदेशमथ वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः। योऽध्यापयति वर्त्तनार्थमुपाध्यायः स उच्यते"। इति मरिचौ १ अध्यायः। आचारे १। १। १। टीकेच ।

उपाध्यायानी, स्त्री, (उपेत्याधीयतेऽस्याः। इडयेति। ङीषि आपारो क्रियायामुपसंख्यानं वक्तव्यम् इति

कीर्तिर्यस्य सः। टाप्। ७। आधारविद्या। विश्वोपदेशिनी। इत्यमरः।

उपाधारणी, स्त्री, (उपाधारणम् अस्ति। "मादुपधाया-श्चमोतोरसुच्" इति मतुप्।) उपाधारणवती। इत्यमरः। (यथा महाभारते १। ३।८।(" य इदं ब्रह्म अधारयेदोषाभावादनीमत्यम्")

उपाधारणी, स्त्री, (उपाधारयन्ति यया। आधारणार्थे ल्युट्।) आधारभूमाम्। इत्यमरः।

उपान्, [त्] स्त्री, (उपनयति वाहयत्यत्र। उप + वह + क्विप्। "वहिश्रिरिति वलोपः। ७।३।९४। सर्वधातुके दीर्घः।) ऊर्ध्वाग्निरिग्निसंस्कारकोष्ठः। पुरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वाहुधाः२ वाहुः। इत्यमरः। भारतादिदेशेऽतीव प्रसिद्धः। यथा,—

"यानि कीर्तेषु वराहिण्य अयं मोक्षस्तयो वरेषु। इत्यस्तो न सुप्तीत न यात्रिकां न आसने"।

इति मात्स्ये ७। ७७। "स्पर्शे त्विमा वराहिण्यः कीर्तेषु वैवाहिकीषु कीर्तेषु। तदनि-मित्तमात्रा आधोनाम्नी भारतादिदेशेन प्रसिद्धा देशान्तरं न गच्छेत्। अन्यान्यिमाश्च न सुप्तीत पक्षे न स्वपनमात्रं इत्या अपेक्षा न कार्यः। आसने भोजनसमये विधाने न सुप्तीत। इति हरीवंशे वृषपर्वाख्यः (यथा हरिवंशे ११९।९१)

"कपालयोस्य वराहुवाच"।

"वराहोपमवाराहो वराहोपमवाहनः। वराहमाहुरग्र्यां मां वराहमभयं नरान्"।

इति वृद्धे विष्णुसहस्रनामे २७ अध्यायः।

उपान्त, त्रि, (उपनतोऽन्तात्।) विनम्र। इति हैमचन्द्रः। ("विद्याधनमनेकं तस्मै वृद्धिम्"। इति पुनर्वसौ १।१८। "उपान्तरोमहर्षाणि वृद्धानि"। इति कादम्बरी १।९३। "कपोलान्तर्विहि कम्पिनी"। इति कादम्बरीवर्णने ३४ वर्णिते।)

उपान्त, ई, (उपान्तेदेव। उप + अन्त + ष्यञ्।) समीपो जनपदोऽवयवो गुणश्चस्य।) यथा। अन्त १ दासनु २ मेरु ३ रक्षा। इत्यमरः। उप-क्रौ। इति हैमचन्द्रः। आचार्यभाषाः। आन्त-रम्। यथा,—

"अन्तरङ्गा अन्तरङ्गं सिद्धान्तरङ्गमाः। अन्तरं ग्रह देव मां वाराहेऽन्तरं कथं"।

इति वाराहतन्त्रे हरगौरीसंवादाख्यः। ("अन्तरेण वि सम्पर्कं सम्पर्कं प्रयत्नजैः"। इति शिशुपालवधे। ४।६८। "अन्तरं वा। ५।१६। "अन्तरेणोपदेशं तु तिरी आचार्यदेवता"। "अन्तरेणोपदेशं तु तिरी आचार्यदेवता"। "अन्तरेणोपदेशं तु तिरी आचार्यदेवता"। इति वृद्धे ५।१६०। वैद्यः। इत्यः।

"अन्तरेणोपदेशं तु तिरी आचार्यदेवता"। इति वृद्धे ५।१६०।

"अन्तरेणोपदेशं तु तिरी आचार्यदेवता"। "अन्तरं इव वाराहेणोपदेशं तु तिरी आचार्यदेवता"। इति वृद्धे ५।१६०।

इति वाराहे विमाहात्म्ये ५ अध्यायः।

उपान्तर, त्रि, (उपेत्य अन्तरयति वा। उप + अन्त + ल्युट्।) उपकारः। उपजीवकत्वम्। इत्य-मरः। (यथा, कुमारे। ७। १७।

"तमोपान्तरतोऽपि स्थानि तस्मिन्। इति स्मृतिः। तमोपरमस्य। (यथा भट्टारके १। १२०।

"उपान्तर उपजो तोमनीयाम्"।

उपान्वर्ण, त्रि, (उप + अन्व + ल्युट्।) अन्वेषणम् अनुसन्धानकरणम्। (यथा, रामायणे। ६, वर्गे।

"प्रकाशो वरदानाच्च कथा तत्परमन्वर्णम्"। "तत्वेनुमुखसाधाचा"। इति स्मृतिः।

उपान्वर्ण, [त्] त्रि, (उप + अन्व + ल्युट्। "उपसर्गात् सुवतो" इति मुम्।) मृगयाकारः। इति मुग्ध-बुधः। स च मृगयाविशेषेण ज्ञातिसूचकः। यथा, मनुष्यजन्म अथवा विशिष्टमृगविशेषः। स्त्रि-यामुपान्वर्ण। यथा स्वजीवितमृगया अवलम्बितमृगया-विशि आसुरिः। (उपान्वर्णा नाम केचिदोषधयः वराहमृगेण तत्रो देशान्तरा आनयन्ति"। इति वाराहे वि मात्रकारे ५ अध्यायः।

उपापत, त्रि, (उप + आ + पत् + अ।) अकस्मा-त्यागे इत्यमरसूत्रीकारः। इत्यमरः। विशेषः। तथाचैवोक्तम्।

"उपापतस्तु सहसा त्यागे प्रोक्तो बुधैः सदा। उपापतो न विदितः सम्भोगेऽतिरिक्तिः"।

उपापनद, त्रि, स्त्री, (उपनयति वेदारं। उप + आप् + ल्युट्।) विनम्रीभावकरणम् अवनम्रः। इत्यमरः। तथाचैवोक्तम्।

उपापनद, त्रि, (उपापनं वेदारं। उप + आप + ल्युट्।) उपापनकारी। (यथा, वेदारे। "पश्चिमकालमनिर्णयस्य निम्नकालमुपेक्षेत। उपापनद्वारं निम्नेन हस्तेन कथनम्"। स च वृद्धेन। वैद्यः १ क्रम २ वृद्धे ३ मौरः। हास्यकरः। पित्तिकः। यथा १ वीरः २ वृद्ध ३। उपापनः। अपि च। कलिङ्ग १ वाराणसि ४ वाराणसि ५।

उपापनद, त्रि, (उपापनेन हस्तः। उप + आप + ल्युट्।) तुल्यः। इत्यमरः। (यथा, अनुशासने। ९। उपापनद्वारं हस्तं कोहरं। "वृद्धे च वृद्धे हस्तयः वृद्धं कोहरं"। "वृद्धे च वृद्धे हस्तयः वृद्धं कोहरं"। इति वृद्धे ५।१६०।

उपापनद, [त्] त्रि, (उपापनेन हस्तः। उप + आप + ल्युट्।) तुल्यः। इत्यमरः। (यथा, अनुशासने। ९। उपापनद्वारं हस्तं कोहरं

उपा

स्रोत्पत्तिः। विधियज्ञः क्षीकमीष्टेनिमाचाज्जुनाय सर्वं भगवता वासुदेवेनाप्युपदिष्टम्। यथा, भगवद्गीतायाम्। ६। ४५-४७।

"प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः। अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्। तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपिमतोऽधिकः। कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन!। योगिनामपि सर्व्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना। श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः"। तथा च श्रीमद्भागवते। ३। २५। २६।

"समानत्रैवृष्णं प्रति कपिलोक्तिः। यथा, "योग आध्यात्मिकः पुंसां मतो निश्रेयसाय मे। अत्यन्तोपरतिर्यत्र दुःखस्य च सुखस्य च"।

योगाद्यधि त्रिधाभक्तिश्चाद्यादिभेदेन बहुधा सन्ति तत्र प्रथमतः क्रियायोग एव तत्त्वज्ञानप्रेमभाग्यविद्या संसारबन्धनमोक्षा समाधयश्चोक्ताः। मनुः "आत्मातो मृत्तिर्नीतिः"। "त्रयेव विहितातिरात्मनीति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय"। "विद्यायाप्तत्वमुते"। इत्यादौ सति कर्म्म क्रियायोगस्वरूपमयोग स्थूपदिशते?। इति चेत् सत्यम्। किन्तु लोके हि श्रद्धाभक्तिप्रभृतीनि सात्त्विकराजसतामसादिभेदात् तेषामविद्यावियोगिविद्वत्सां क्रमशुणानुसारिणी प्रवृत्तिः विद्यार्थं श्रोत्रीत्वात् प्रवृत्तकामाविद्योपायमानमोक्षदारमहेश्वादिपरिचरणेन धनैः पुत्रैः सत्त्वशोधनार्थं तन्त्रागमिभिः शास्त्रकर्तृभिर्हि क्रियायोगस्य विहितः। श्रीहरावेतो गुणानुसारिणः प्रवृत्तयः स्वाद्भेदेभिः प्रवृत्तिभिः समन्वितार्थं कार्य्य वा किमिति चेत् यतोऽर्थतोमृ। यथा, भगवद्गीतायाम्। १७। ६—१३।

"सत्त्वानुरूपा सर्व्वस्य श्रद्धा भवति भारत!। श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः। यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः। प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः। अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः। दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः। कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः। मांचैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान्। आहारस्त्वपि सर्व्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः। यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु। आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः। [प्रियाः] रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः। कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः। आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः। यातयामं गतरसं पूतिपर्य्युषितञ्च यत्। उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्। अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदिष्टो य इज्यते। यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः। अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्। इज्यते भरतश्रेष्ठ! तं यज्ञं विद्धि राजसम्। विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम्। श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते"।

उपा

"बहुदम्भसमाकुलाहिंसारूक्षविदाहिनः"। इत्यत्र "अतिरूक्षः कट्वादिषु समासित सम्बध्यते। तेन अतिकटुतिक्तादि अत्यधिकातिलवणोष्णादि-प्रभृतिः पतितीक्ष्णो मरिचादिः अतिरूक्षः अतिरूक्षः कटूक्षारवादिः अतिविदाही सर्षपादिः"। इति स्वामी। अनेभ्यश्च अपरिक्ष्य। यदर्थं यज्ञनीयसर्वोद्देशमिति यावत्। यज्ञसम्बन्धाय उद्दिश्य इज्यते यस्मै स्थित्यै इत्यर्थः। ब्राह्मणादिभ्यो न दृष्टं दक्षमर्थं यदा न निर्धारितमसौ मधुमोक्षणादिकं यस्मिन् यज्ञे तम्। विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिशून्यम्। अदक्षिणं दक्षिणारहितमित्यर्थः। मन्त्रैर्वं चेत् तर्हि कीदृक्षेऽत्रमर्थमनुष्ठेयः क्रियायोगस्तस्य सत्त्वशोधनार्थं इति जिज्ञासार्थं मूम। इथा, शाखते।

"तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः"। तपः शब्दात्तपोविधिं चान्द्रायणादि, स्वाध्यायः प्रणवपूर्व्वाणां मन्त्राणां जपः। ईश्वरप्रणिधानं सर्व्वक्रियाणां यस्मिन् परमगुरौ फलनिरपेक्षतया समर्पणम्। इतादि क्रियायोग उक्तते। इति राजसात्त्वोक्तवत्तिः।

यद्यपि चान्द्रयणादीनि तपस्तेषां व्याख्यातं किन्तु शास्त्रान्तरे भगवत्कर्म्म दृश्यते तथा काम्यविधिदेशन विविधम्। यथा, भगवद्गीतायाम्। १७। १८—१९।

"देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम्। ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते। अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत्। स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते। मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः। भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते"। एतेषां तपसामपि त्रिगुणानुसारिप्रवृत्तप्रकारादिभेदेन तत्तत्कर्म्माख्यानि त्रिविधानि भवितीतिसानि। तथैव। १७। १७—१९। "अश्रद्धया हुतं दत्तमित्यादि यत्। असदित्युच्यते पार्थ! न च तत्प्रेत्य नो इह। इत्यादौ सदिति शब्दो यत्तत्सत् यत्तमयम्। मुख्यप्रयोजकतो यत् श्रीहरये क्रियते तथः। मरुत्पोषादयार्थं वा तत्तानुसृतिहेतवे"। अपि च यद्यियतः कर्म्मणो व्याप्तः कर्म्मयः। तिर्थादिकं कर्त्तव्यं येति शास्त्रमुक्तमनुष्ठं प्रति भगवत्-उपदेशः। यथा, तत्रैव। १८। ४—५।

"यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्। यज्ञदानतपःकर्म्म न त्याज्यं कार्य्यमेव तत्। यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्। कर्त्तव्यानीति मे पार्थ! निश्चितं मतमुत्तमम्। नियतस्य तु सन्न्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते। मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः।

उपा

दुःखमित्येव यत्कर्म्म कायक्लेशभयात्त्यजेत्। स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्। कार्य्यमित्येव यत्कर्म्म नियतं क्रियतेऽर्जुन!। सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः। न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुषज्जते। त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः। कार्य्यमित्येव। काये कर्म्मणि निर्यत् क्रियतेऽर्जुन! फलत्यागं न यः करोति स त्यागीत्यभिधीयते"। यत्र च निषेधाश्रितमेवत्वं कर्म्मत्यागः सम्भवेत् यथा, तत्रैव। १८। ११।

"न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्म्माण्यशेषतः। यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते"। यत्र चानिष्टफलभजनादिनाशंकिम्व न हि स्वप्नसिद्धं करातिनृ फलमश्नुते। तत्रैव। १८। १२। "अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्म्मणः फलम्। भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित्"। अतः कामनात्मा कर्म्मणो परित्यागस्तथा कर्म्मणः फलाभिसन्धानात्मकमुभयं ईश्वरोद्देशेन वा विधायैव कर्म्मणः करणमेव सत्त्वशोधनार्थं प्रदर्शते। यतः सर्व्वेषु सात्त्विकगुणसंसर्गेषु संसारबन्धनमुक्तयो रागसतामसगुणेषु बन्धनकारणं संकीर्णगुणसत्त्वं व्यभीचारिणस्ते इत्यर्थः यथा, तत्रैव। १८। ९—२२।

"कार्य्यमित्येव यत्कर्म्म नियतं क्रियतेऽर्जुन!। सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः। न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुषज्जते। त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः। कार्य्यमित्येव। काये कर्म्मणि निर्यत् क्रियतेऽर्जुन! फलत्यागं न यः करोति स त्यागीत्यभिधीयते"। यत्र चानिष्टफलभजनादिनाशंकिम्व न हि स्वप्नसिद्धं करातिनृ फलमश्नुते। तत्रैव। १८। ११। "अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्म्मणः फलम्। भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित्"। अतः कामनात्मा कर्म्मणो परित्यागस्तथा कर्म्मणः फलाभिसन्धानात्मकमुभयं ईश्वरोद्देशेन वा विधायैव कर्म्मणः करणमेव सत्त्वशोधनार्थं प्रदर्शते। यतः सर्व्वेषु सात्त्विकगुणसंसर्गेषु संसारबन्धनमुक्तयो रागसतामसगुणेषु बन्धनकारणं संकीर्णगुणसत्त्वं व्यभीचारिणस्ते इत्यर्थः यथा, तत्रैव। १८। ९—२२।

"कार्य्यमित्येव यत्कर्म्म नियतं क्रियतेऽर्जुन!। सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः। न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुषज्जते। त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः। कार्य्यमित्येव। काये कर्म्मणि निर्यत् क्रियतेऽर्जुन! फलत्यागं न यः करोति स त्यागीत्यभिधीयते"। यत्र चानिष्टफलभजनादिनाशंकिम्व न हि स्वप्नसिद्धं करातिनृ फलमश्नुते। तत्रैव। १८। ११। "अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्म्मणः फलम्। भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित्"। अतः कामनात्मा कर्म्मणो परित्यागस्तथा कर्म्मणः फलाभिसन्धानात्मकमुभयं ईश्वरोद्देशेन वा विधायैव कर्म्मणः करणमेव सत्त्वशोधनार्थं प्रदर्शते। यतः सर्व्वेषु सात्त्विकगुणसंसर्गेषु संसारबन्धनमुक्तयो रागसतामसगुणेषु बन्धनकारणं संकीर्णगुणसत्त्वं व्यभीचारिणस्ते इत्यर्थः यथा, तत्रैव। १८। ९—२२।

"कार्य्यमित्येव यत्कर्म्म नियतं क्रियतेऽर्जुन!। सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः। न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुषज्जते। त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः। कार्य्यमित्येव। काये कर्म्मणि निर्यत् क्रियतेऽर्जुन! फलत्यागं न यः करोति स त्यागीत्यभिधीयते"। यत्र चानिष्टफलभजनादिनाशंकिम्व न हि स्वप्नसिद्धं करातिनृ फलमश्नुते। तत्रैव। १८। ११। "अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्म्मणः फलम्। भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित्"। अतः कामनात्मा कर्म्मणो परित्यागस्तथा कर्म्मणः फलाभिसन्धानात्मकमुभयं ईश्वरोद्देशेन वा विधायैव कर्म्मणः करणमेव सत्त्वशोधनार्थं प्रदर्शते। यतः सर्व्वेषु सात्त्विकगुणसंसर्गेषु संसारबन्धनमुक्तयो रागसतामसगुणेषु बन्धनकारणं संकीर्णगुणसत्त्वं व्यभीचारिणस्ते इत्यर्थः यथा, तत्रैव। १८। ९—२२।

उपा

प्रतिकूलेन विषयेणाक्षेप्तव्यं वा चित्तं यथा येन प्रकारेण चित्तस्वभावं परित्यज्य परिहतं स्यात् तथा प्राणमात्रा शीघ्रमेवेत्यर्थः । तेन चित्तं स्थापितं भवति । तत्रैव ३।२।२-१

"मनोदुष्चिरातु स्थाद्विरं चित्तमात्मस्थं योगिनः। वाजमिश्रां यथा लोभं प्राणं भजति वै मनम्"।

विक्षप्तावस्थायां चित्तस्य मनोदुष्चित्तता वक्ष्यति-चित्तस्वभावत्वं परित्यज्याक्षमक्षमीकारेण चित्तस्य विषयसङ्गकरनिरपायनिरूपणमित्यर्थः। विक्षाय विरं चित्तं निर्मलं स्यात्। इदानीं प्रसंगविरहितायात्मारिक्षा केन कार्येण किं वर्त्म स्यात् तत्सर्वं क्रमेण सप्तभिः श्लोकैर्यति। तत्रैव ३।२८।११-१२.३

"प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान्। प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान्। यदा मनः स्थं विरं योगेन सुसमाहितम्। तदाऽऽ भगवतो भावेत् खतात्मावलोकनम्।

प्राणायामाहा यातयिनदोषान्दिवोत्तान् धारणया पापानि प्रत्याहारेण इन्द्रियकर्मजेन विषयसंसर्गान् ध्यानेन अनीश्वरान् क्लेशमोहात्मिकासामर्थ्यमकरोऽपमात्मयोगिदिवोत्तान् दर्शयिष्यते। अनेन चित्तमा यदा मनः स्थिरतां याति तदा युक्तात्मो योगी प्रथमे धारणाजनकस्वभावे भगवतः काश्चित् खामीतां मूर्तिं भावयिष्यदिवेत्थं भगवान् कपिलदेवः। इदानीं धीरमूर्ति विरुद्धोति। यथा, तत्रैव ३।२८।१६—१६ ।

"प्रसन्नवदनमासीनं पद्मगर्भारुणेक्षणम्। नीलोत्पलदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरम्। महत्पुरुषलक्षणोपपन्नं प्रियतमम्। श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम्। मत्तद्विरेफकलया परीतं वनमालया। परार्ध्यहारवलयकिरीटाङ्गदनूपुरम्। कात्स्न्येनात्मेजसा पर्याप्तं स्वमिवविरम्। दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्द्धनम्। अपीच्यदर्शनं शश्वत् सर्वभोगभयापहम्। लसत् प्रसाद सौहार्द मधुमाञ्जिहयेक्षणम्। कीर्तनतीर्थयशसं पुण्यश्लोकयशस्करम्। आवेदेर्दं समभ्यर्च्य यावद् यजेत मानवः। तावदेवं समाधाय स पुमान्मुच्यते भयात्। श्रेयस्त्रीये चित्तं भावेत् शुद्धमात्मन चेतसा"।

श्रीमन्मूर्तिं खभावज्ञ सर्वो यावत् विवेकवान् न शान्ति तावत्तावदेतिभावः। पुरुषाग्रं युक्तिमचे विरात्मानं दर्शं चित्तप्रत्ययेन साधकश्चित्तं यदा भवेद्दप्ते अत्यर्थं भवेत् तदा विक्षप्तः इति भवे। औपासकदाय मूर्तिं ध्यायेत्। भगवतश्चरणारविन्दौ नेमौ यथा स्यातां तथा विक्षाविधिनोक्तेनेत्यर्थः। ततः खामस्यात्मानं तौ विक्षाखरूपौ चित्तं च क्रमेण यथाविधि आत्मनुपविश्यात्मा चक्षिः। ततः चित्तिः त्याह। दर्शं चिरं भगवा योगी सञ्जनमात्मानं-औमाग्यवशात् यदि चरौ प्राप्तमात्रो भगवा प्रत्यक्षरूप आत्मलाभे भवेत्। तर्हि तस्मिन् स्थले भगवन्मे वक्ष्यिष्यत् भगवतः तस्मात्तद्विग्रहमुक्तवाद् यदि वियोग्य निरालम्बं निश्चिर्यं क्षा उपरतशुद्धमात्रः सन् प्राक्षीयोगिप्रात्मावात् सम्यगधिष्ठिरिक्षितेऽमेऽहंतिविमात्मनं यद्भक्तेश यथा तत्रैव ३।२८।३७-३८।

"यर्हं हरेर्भगवतः प्रतिलब्धमत्रयो मया वरदयेश उत्पत्तकः प्रमोदात्। औत्कण्ठ्यबाष्पकलया मुकुरायमान-लोचनेन पुलकीकृत-भव्यदेहः। मुक्ताश्रयं यर्हि हृदि क्रियिर्यं विरक्षं निर्व्यायमस्थति मनः सकसा यथार्चिः। आत्मानमत्र पुरुषोऽवगतोपलब्धि-मात्रोऽपते प्रतिनिवर्त्तगुणप्रवाहः"।

तत् सर्विरं साधनेन कर्मेणाऽऽत्मानं क्रियमाणं। किन्तु अस यदेति चेत् न यतोऽनेकजन्मसाधनवशात् यदाऽऽत्मसाक्षात्कारं प्रेक्षते न योगी सुखदुःखादिर्यं सर्वभेदप्रहारनिर्यं यदाहि तदादेहापुपाधिनिर्मुक्तो जीवन्मुक्तो भवेत्। यथा तत्रैव ३।२८। ३६—४०।

"सोऽपीतया चरमया मनसो निवृत्या तस्मिन् महिम्नि खसिति शुक्लपूत्तवाक्षे। नैगुण्यसंगति परीक्षति दृश्यवीर्यं जानन् विधुत उपरुध्यत आत्मबन्धः। देवेन्द्र तं न चरमः क्षितमूर्तिमन्तं वा सिद्धो विपाप्तति यतो ह्यमात्मसंज्ञम्। दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः"।

श्रीवत्सलक्षणं देहोपाधिपरिग्रहं निवर्त्तो तत्र मनःसंयोगाभावात् कर्यं देहादेर्बन्धनमिति शङ्कायं शास्त्रमर्यं प्रारब्धयोगेनेत्यर्थः देहादेः क्षितिकारणमित्यादि। तत्रैव ३।२८।३८।

"देवोपि देवव्रतः खलु कर्म्म यावत् शास्त्रमर्यं प्रतिसमीक्षत एकखाः। तं सप्तषष्टमधिकृष्टसमाधियोग-लब्ध्या पुरं मनसे प्रतिपेदुदस्तः"।

तमु यदि प्रारब्धभोगावशात्कालान्तरमेव चरमं देहं मन्यते तर्हि द्वितीय सप्तमीयात् भूते तस्मिन् सति कर्यं तया कर्म्मक्षरे प्रारब्धक्षये इति चेत् न कर्म्मविपाकाधिकारिदेहान् यावत् वीक्षापरिपक्वकर्म्मणा निरुद्धमर्म्मणो वा चित्तसृष्टिं विना कुतो विद्यायामधिकारः। ब्रह्मवादिभिरप्रेमदृष्टिः आत्मकर्मणः एवर्ग परदृष्टिं तत्त्वज्ञानमुपदिशन्तं भगवन्तं वासुदेवं पुरुषात्मानमुपयाति। तत्रैव ३।२८।४।

"आत्मयोगेन खल्वेवमसौ मयाऽनपवर्गदृक्। तस्मिन् कर्म्मणि घोरे मां नियोक्तमिह कैश्वर। खामिन्मेऽवेत्य चाक्षेन बुद्धिं मोहसमोचिताम्। तदैवैनं जिहीष्यन्ति मेनो दुष्कृतभूषणम्"।

के जनाईं। पैतृयाति चेत् न कर्म्मतः संन्यासात् बुद्धिर्विधा खात्मिति यावत् त्यागेषी गरीयसी मता तर्हि कर्यं मां घोरे कर्म्मणि नियोजयसीत्याशयः। खामिन्मेऽ भावकर्म्मयोगिभोऽपीत्व वाक्षेन कर्यं मे बुद्धिं मोहसमोचिताम्।

खोरुर्भुक्तां संज्ञयं विरोकुमेवाह भगवान् यावद् देवः। तत्रैव ३।३-३।

"के के हरिपदा विद्या हरा श्रीता भगवता। आत्मयोगेन वाक्षानां कर्म्मयोगेन योगिनाम्। न कर्म्माभ्यामपाकुर्यान्नान्यो हृषीकेशात्। यच्च सप्तसमादेव निर्ज्जि समधिष्ठर्यि"।

"अतः सम्यक्षियत्यर्थे आत्मोत्पत्तिकर्म्मणां प्रजासंसृतिनिरोधानां कर्म्मणि कर्त्तव्यि यथा चित्तसृष्टाभावेन आत्मानुभविर्भावाच्च न कर्म्मबन्धितिः। कर्म्माणां आत्मस्थाभूतं चतनुक्षात् वैकर्म्मणां आत्मं भावुतं न प्राप्नोति। मनु "चेतेन प्रसन्नमनो लोकसिद्धयना प्रवर्त्तना" इति यदा संन्यास्य मोक्षाधुर्यं तर्हि संन्यासेन मोक्षो सविधार्यि तं कर्म्मणिरियाद्यद्धोर्ं न पेति। यद्यपि चित्तसृष्टिं विना क्षानुर्यं संक्षयनादेव आत्मज्ञानं सिद्धिं मोक्षं समधिगच्छति प्राप्नोति इति सङ्कोक्षात् पुण्यादरक्षीयत्वनाती।

मनु कामं ईश्वरार्पितेन निष्कामकर्म्मणा चित्तशुद्धिः प्रजायते ततो ज्ञानं भवेत्ता मोक्षप्राप्तयः किन्तु भक्तिरसेनादि सर्वं संशोधनाधिकारिरेत्य विद्यावश्यतार्थं मुखो मवेदित्यिह वक्ष्यु शास्त्रेष्वत्र। सत्सेवा हि भक्तिमार्गाऽऽत्मार्पिणं परिहितं सङ्गाभिरतो बद्धप्रयत्नतयार्थं कर्म्मक्षरं विद्याय भक्तिपरायणस्य श्रद्धायामिवेत्यादि-मिति येन तदप्यधिकारिनैरपेक्षात्मा यर्थाद्यर्थाधिकारिणायोगसाधनाय। किंच प्रवणां निश्चयतया शास्त्रविहितमार्गस्थं श्रद्धा स्थापरं प्रयाः ज्ञानि मुक्तो भूयते सा। तथाहि श्रीमद्भागवते ११।२०।९-८. तत्त्वविज्ञानमुक्तं प्रति यदोक्षवान् भगवान् दत्तात्रेयः।

"योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया। ज्ञानं कर्म्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित्। निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्म्मसु। तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्म्मयोगस्तु कामिनाम्। यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान्। न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः"। यदृच्छया देवतया। तत्रैवेक्षो न प्रावर्त्तिनाम्।

अतः सम्यक्षि सिद्धिमाधिकारमेत्य आत्मकर्म्मसिद्धियोगादयो विक्षिता। यथा तत्रैव ११। २० अध्याये २९।

"मे देहमिदं न तो विद्या सहजं हरिणोदितम्। कर्म्मणां आत्मजानां अनेन विजया भवेत्।

यथा तत्रैवाध्यायें निष्कर्मकर्म्मणा यत्र मतः केवलं अविद्याकर्म्मविपरीतरिरिरिरिरिरिरिरिरि-मिक्कर्म्मानुष्ठानमात्रेण न आत्मसिद्धिमनुक्रमोदुधिकदृष्टीनां योगीश्वरा सङ्गता केवलुक्षादिर्यं हरिर्णुसर्गति तथा यथा लघुकर्म्मानुष्ठानमात्रेण-दृष्टि न हि दृश्यमु सत्त्वकर्म्मकरणं विदुर्व महा इव मत्तवचनिमाद्य वेदादिविद्याराजेन परिगणुं समर्थां भवेत्। किन्तु तादृशेन अनुकम्पाभूतेन पुर्वकाधिकारिक्षा भगवत्कृपामूर्तिरिवभगवद्रूप कर्त्ता कुलेदपुर्वतं

...
...
...

उपा

स्वरूपनाशयोरेकात्मत्वात्। यदत्तु सत्यभामो-त्पादसमया भक्तिरेवानुरूपेत्या तु संसारबन्धव-कारिणी नष्टस्वरूपत्वादी अत्यन्तिकत्वे सकामा भक्तिरेवानुमोदनीया तत्परहिंसिरिति बौधम्। या च भागवते। १। २। ७

"वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः। जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यदैकर्मजम्"।

विशेषेऽत्र- प्रकारश्रवणादीनि स्थितानिवस्तवादि-दर्शनात्। अहङ्कृत्यभावोऽपि प्रकारः निष्काम-भक्तियोगसाधनम् तत्फलावेन श्रुतेः पिठ्यप्रहणं वाधामक्तिस्यात्मकारणं विमलाभक्तस्तदर्थं जीवन्मुक्तत्वं ततो निर्वाणप्राप्तावात्। अतः हृत्। स्याच्चुवमुवंशजातोऽपि विमाडवचना दीर्घायरवम्। सन् यस्तनत्साहरेवर्षिनारदादयः- यदेवं लक्ष्मा अन्त कामवोर्ज परिपृच्छ कठोर-तपसादि सकामभक्तियोगमनुयाय रुक्ष्मादित्व प्रवायकोर्ज लब्धवान् ततः यद्यकामभक्तानि वक्ष्या आत्मनिर्ज्ञे आत्मविहारेण सुरूपत्वयो-पम्। इदानीं प्रदर्शयामो यथाक्रमं तयोः राज-पुत्रयोः सकामनिष्कामभक्तियोगानुष्ठानमिति-त्रियत्वम्।

यथा, श्रीमद्भागवते। ४। ८। २७-३५।

"ध्रौवमि सङ्गच्छन्तं विद्यात् पाटवेऽधिमादिनम्। प्राप्य सङ्कल्पनिर्वाणं तातिदोषेण शुध्यति सूत्रम्।

विदुर उवाच।

सुदुर्जनं शः परमं पदं हरेः मायाविनस्तस्करवत्प्रमाणिनः। लब्धप्रशान्तिर्भगवन्मनोगतं कथं समात्मानमसन्मतार्थवित्।

मैत्रेय उवाच।

मातुः सपत्न्या वाग्बाणैर्हृदि विद्धस्तात् स्मरन्। नैच्छन्मृत्युभिसंहृत्तिं समाप्तं तापमुपेयिवान्।

ध्रुव उवाच।

सनाधिया नैकमवेद यत् पदं विदुः स्वयम्भादय ऊर्द्धरेतसः। मासैरकैर्यद्बहिरम्बुभ्रु यादयो- ऽन्यायमुपेयुरात्मजाः कृच्छ्रगताः।

ऋषेयत समानाऽयं मन्दमाग्यस्य प्रयत। मयच्छद्भ यादमूर्त्त मत्वा यत्ते यदसाद्। मतिर्विदूषिता देवैः मातृद्रुहचिच्छुभिः। यो नारदवचोऽगृह्य मायाद्वीमनसम्। दैवैर्यो मायामुपाश्रित्य प्रसन्नद्रत भिद्यकृत्। तस्ये दित्तेरुपस्थित भाजभाग्यमुद्यता। मयैवत् प्राप्तिर्ज कर्म विक्रियेत ततोऽधिः। प्रसाद्य जगदात्मानं तपसा दुष्प्रसादनम्। मयच्छिद्यमात्मोद्भुवं भर्त्र भाग्यविनिर्मितः। सारत्नं यन्मयो मौढ्यात्मानो मे निर्वितो यत्त। ईश्वरात् क्षीयमुपेत्य प्रभोत्कारादिमाधन"।

भगवता सर्विदेवेन प्रकोत्पत्तयोऽपि प्रकारः विन्द्यामभक्तिमाधनप्रभावेण किमपि नैच्छदिति। धर्मोनन्दनभगवतमुं वृधिहिरं आवयामास दे-वर्षिनारदः। यथा, भागवते। ७। ८। ११-१५।

उपा

"स्नायदर्शनितमुखो भक्या महेन निर्भृतः। प्रहर्षं प्रहर्षं प्रीतो दतस्यन्यमाहत।

श्रीभगवानुवाच।

प्रकार भद्र भर्त्र ते प्रीतोऽहं तेनुरोत्तम। यदं वरीयोऽभिमतं मामवृणीत्यस्पृहं तथाम्। मामप्रीप्तवत आत्मप्रदर्शनं दुर्लभं हि मे। दृष्ट्वा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तप्तुमर्हति। प्रीतस्तिं शुभ मां धीरा सर्वत्रसंव साधवः। श्रेयस्कामा महाभागाः सर्वात्मात्मविदां पतिम्। सर्वं प्रशेयसामोऽपि यदे लोकप्रकोमनैः। एकान्तिनोऽपि मामर्वत्र वैच्छन्तमतुरोत्तम"। तत्रैव ७।१२।११—५।

नारद उवाच।

"मलिनोऽयं तनु सर्व्वमसारायतयार्थकः। मन्यमानो ध्रुवोत्तेऽयं स्वप्नमात्र उपाग्र कृ। मा मां धनीभवोत्पन्ना सहं कामेषु वैभवैः। तर्षसंभीतो निर्विण्णो मुमुक्षुरुपमुपाश्रितः। भक्तिमत्तत्तिभिज्ञात्मन्नं कामिवरोदयम्। मायव् संसारचक्रेषु पुरुषप्रायिम प्रभो!। मात्रादा त्रैलोक्यलक्ष्मी। भद्रेत कर्कशात्मनः। यन्तु आशिष आशास्ते न स भक्तः स वै वणिक्। आशात्मानो न वै भक्ताः स्वात्मकामाश्च नादृशः। अर्थं स्वात्मनस्तद्वाहरुं न साध्यन्यादयः। मान्यदीश्वरतोर्त्री राजसेवकतोरिव"।

अत्र तस्य निष्पृहत्वादि किन्तु तत्प्रभावं मानो-दिति चेत् न यतः उपरिष्टादेव तत्स्वभावमुक्तवा निर्मुक्तया अहैत्वकं वरयिते। यथा, भागवते ७।६.१३। हिरण्यकशिपुं प्रति प्रहादोक्तिः।

"स वै अयं आत्मा स्वरेण दुर्जिनि- र्दुरन्तकामानलो विकल्पः। सुहृत्तमं दर्शनीय वेदादिनो ब्रह्मादयो ध्रुवं भिनत्ति स मत्तिम्"। किञ्च तत्रैव ३१।

"न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं दुराशया ये बहिरर्थमानिनः। अन्धा यथान्धैरुपनीयमानाः दीनास्तदन्धान्युरुदाम कृच्छ्रा"।

स्वार्थगतिमिति। स्वस्मिन् स्वार्थो येषां ते स्वा-र्थात्मकात्मानमेषां नतिमात्मकत्वात्। बहिरर्थ-दर्शनात्मकः इति। बहिर्धाश्रितवस्तुः यथा येषां तान् गुरून् इति न्यायो ये इति। तु ब्रुवि दर्शनेनिन्दति अन्धते यदा तदा तदुभावं निष्कर्षमिति भेदः। यतः सर्व्वतो भावसमुत्थान मोक्षेकर्थः इति प्रदर्शनं विशेषतः सर्व्वस्य उपासात्मः पुरुषे आत्मात्मनैव सरीरं इत्येवंरूप विदिष्टः सकलाः ज्ञानदातः। अन्यथा "सदर्थी-त्यापने अज्ञा" "अर्थापत्तमवैसायत्" "यावत्र मे कथारति" इत्यादि वचनानां विरुद्धत्वं स्यात्। दर्शितेच यथासम्बन्धमुपासनाया दुर्लभा-धिकारित्वं तनु कर्मत्वं प्रदार्थं तत्त्वाधि-कारित्वं कदाचित् सम्भवत्यपि तदेव दर्शयात्-यामासेनेति। यथा, कबन्धरणकाण्डे।

उपा

"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि ध्यासितव्यः" अर्थात् आत्मेव साक्षात् कर्त्त-व्यतात्वादे उपास्यत्वं यत्र मनसं निदिध्या-सनम् किन्तु अवधारि इति सिद्धान्तादां भ्रम। यथा। "अत्यं नाम ब्रह्मविषिर्ज्ञेयविज्ञाना-नामदिनीये वस्तुनि तात्पर्यावधारणम्। निदाधि तु। उपकमोपसंहाराभ्यासपूर्वफलोपपत्ति-दोषपरमाणानि। तत्र प्रकरणप्रतिपाद्यार्थस्य सदात्मनोऽवधारणं उपक्रमोपसंहारौ। तथा, हान्दोग्ये सदुपपादके प्रकरणप्रतिपाद्यादिनी यत्रणः एकमेवाद्वितीयमित्यादौ "तैसरब्धमिं सर्व्वम्"। इत्यसौ च प्रतिपादनम्।

प्रकरणप्रतिपाद्यम् वस्तुतः तत्पदं द्वौपदेशे प्रतिपाद्यं व्याप्तम्। इयं, तत्रैवादितीयत्व-मो तथो "तत्त्वमसीति" वाक्यः प्रतिपादम्। प्रकरणप्रतिपाद्यम् वस्तुतः प्रमाणान्तरो-विषयीकरणं व्याप्तम्। यथा तर्षसंहितोप-वस्तुतः तत्त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादिना उपनिषत्प्रश्नवाक्येषु प्रतिपादनात्। आत्मात्मा-विषयीकरणं वस्तुतु प्रकरणप्रतिपाद्यत्व-व्याप्त्य वस्तुतात्मत्व वा तत्र तत्र अनुमाने प्रयो-जनं यथा तत्रैव "आत्मानमेव लुवयो वेद तस्य तादृदेव शिरं यावद्र विमोक्षे अथ सम्पत्स्ये"। इत्यादिनोपवस्तुतात्मा तत्प्रतिपाद्यत्वं मृतो। प्रकरणप्रतिपाद्यत्व तत्र तत्र प्रदर्शनं कर्त्तव्यः। यथा, तत्रैव उत्तमत्तरेऽप्रमाणो वेदस्यं कर्मं भवत्तमसं मतमविज्ञातं विज्ञानमिदितीयत्व प्रदर्शनम्।

प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र तत्र अयमात्रा पुक्तिः उच्यते"। अथा, तत्र "सोम्येदं सर्व्व-मित्येन सर्व्वं सत्यायं विज्ञातं स्यात् वाचारम्भ विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्"। इत्यादा-वदितीयत्वसाधने विकारस्य वाचारम्भणत्वमे युक्तिः श्रूयते"। मत्वन्तु। "मृत्तत्तादितीयत्वमो मेदानाव्यतिरुक्तत्वमुक्तिरम्"। "विज्ञातीयप्रेदाप्रतिषेधस्य विज्ञातीयप्रेदस्वभा-वोपपत्तयवत्वात्। निर्व्यावरम्"। इति वेदा-न्तसारोक्ते।

एवमादिषु दिविधा। सदिव्यक्तो निर्व्विषय-क्षेपि। तत्र सदिव्यक्तो नाम ब्रह्मज्ञानादि-विरुद्धव्यवहारोपयुक्तप्रतिपादनानि तत्त्वावा-दारितात्पादिभक्तिरेवसाधनम्। तदा मध्य-मकारिणामेवेति सङ्कल्पाद्य, तदा तु श्रवणा-कारितत्त्वज्ञानात्मकवेदादितीयत्वमात्रावेदन-मात्रे। इति वेदान्ते उत्तरिष्टं वर्णयिष्यते। अतो भ्रमवज्ञानि भवद्वितीयम्। ७। १। अ-१।

"आत्मानिमात्मविज्ञानमविज्ञा बाधितात्मिका। आत्मानीवात्मनो ज्ञेयं मायाहीनमितिश्रुतः।

उपा

उपा

उपा

यदि च केचित् विषयेन्द्रियसंयोगेन सिद्धिमेवेत्यु इति वदन्ति तत्र तेषां मानित्वेन सा यथा तथेत्य, "विषयेन्द्रियसंयोगे केचित् यौगा वदन्ति हि। आत्मनो धर्मरूपेण सद्गोतस्तेऽपहिताः॥" इति। यदि चाहैतज्ञानानन्तरं सर्व्वतो निर्व्वेदसद्भावे नीरागनिर्व्वाणेन ब्रह्मविदाप्नोति, किन्तु दुर्व्वेदसंन्यासाधिकारिभिरेव यजादर्न जिज्ञासेत्यिज्ञानयोगादयः सन्निश्चिता इत्यभ्यासितपादितेन॥३॥

उपासित, त्रि, (उप + आस् + क्त।) ज्ञातोपासनः तत्पर्य्यायः। वरिवस्तित २ वरिवस्यित ३ उपचरित ४। इत्यमरः।

उपासित्, स्त्री, (उप + आस् + क्तिन्।) सेवा। इति हेमचन्द्रः। (यथा, मुग्धबोधे कारकप्रकरणे ७।

"मुक्तिर्नमैस्तुतीत्यादि भूतं भूतसमि प्रभुः" ॥)

उपाहित, पुं, (उप आसर्त्ति आहितं धर्म्मं यस्य।) आत्मज्ञानात्। स तु उत्कायायनादिः। इत्यमरः।

उपाहित, त्रि, (उप + आ + धा + क्त।) संयोजितः। इत्यमरः। आरोपितः। इति मेदिनी।

उपेक्षणं, स्त्री, (उप + ईक्ष् + भावे ल्युट्।) वर्ज्जनम्। अनादरः। (यथा, नवाभारते ३। धनुर्व्वेदसंहितायां वादे १५४।

"आत्मा दानेन मेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च।

साधनीयानि कर्म्माणि समासव्यासयोगतः॥)

उपेक्षा, स्त्री, (उप + ईक्ष् + अ + टाप्।) अलीकारः। आत्मः। (यौदासीन्यम्। यथा, रघु १।४। ५। "कुर्य्यान्नृपेक्षां यतमीक्षितेक्षिन्॥") युद्धविषये तु युद्धोपायः। "सामोपेक्षेऽन्यमानिनि युद्धोपाया इमे त्रयः"। इति हेमचन्द्रः।

उपेक्ष्य, पुं, (इक्ष्यमुपगतः। कक्षप्रापेक्षे। यादित्वे वामनावतारे इन्द्रत्रासनकरं शतबलुरं तथात्मन्।) विष्णुः। इत्यमरः। (उपेक्षणीयादि कुत्सितमाह चरितेषु ७५। ३४।

"समोपरि यत्रेक्ष्यन्ते सापिपेतो गोभिरीश्वरः।

उपेक्ष्य इति तत्राहुस्तं यत्र गाधिनि दिवि देवताः"॥

तथा च मात्रास्ते च। २१। २२, २७, २६।

"कक्षप्रसादितः शौचे सर्व्वभूतभयात् च।

लोकानां लोकपालानामवरोद्ध वामनं पतिम्।

वेदानां सर्व्ववेदानां धर्म्मस्य यज्ञस्य विधेः।

मनुष्याणां पशूनां च कर्त्तारमजमव्ययम्।

उपेक्ष्य कक्षप्रसादे यति सर्व्वतोभूतये।

तदा सर्व्वाणि भूतानि भयं मुमुचिरे यथा॥")

उपोह्य, त्रि, (उप समीपे उह्यते सम। उप + वह् + क्त।) निकटम। (यथा, किरातेः १३। २६। "तदुपोढ्य समयाः स्वसभ्यः॥") विवाहितः। इति मेदिनी। (यथा। विवाहः। यथा छान्दोग्ये ७म अधि,—

"उपोढ्यश्रद्धा न रथाद्वहेत्यम्"

प्रवर्त्तमानं न च हारयेत् स्त्रम्॥)

उपोढ्य, पुं, (उप + वह् + क्त।) कूपः। इति धरणी।

उपोषणं, स्त्री, (उपे सह या। उप + वस् + ल्युट्।) उपवासः। यथाहि यथनाद्यास्तथा तथात्मन्।) पुतिका। इति शब्दरत्नावली। ("दादशप्रादयोगी लक्षा यावज्जं कुर्य्यात्"। इति स्मृतिः।

उपोदकी, स्त्री, (उपगता उदकम्। स्वार्थाण्यात्।) गौरादित्यात् ङीप्।) पूतिका। पूईशाक इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कलम्बी २ पिच्छिला ३ पिच्छिलकन्दा ४ मोहनी ५ मदयन्ती ६ विशाला ७ वल्लिपोदकी च। अस्या गुणाः। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। मधुरत्वम्। विशदत्वम्। पिच्छिलत्वञ्चेति राजनिर्घण्टः। (यथा, सुश्रुते, एकादशतोये दादशोनियमे मूलशाकप्रकरणे षष्ठत्वम्।

"दादस्यां पारयं कुर्य्यात् वर्षवित्तानुपोदकीम्"॥)

उपोदिका, स्त्री, (उपादिकमुदकमस्याम्। उपोदक + टाप्।) पूतिका। इत्यमरः। अन्या गुडाः। सारकश्चम्। त्रिष्वत्वम्। वल्लेयशाकारिनम्। त्रिलत्वम्। इति राजवल्लभः। (यथा, वैद्यके।

"तण्डुलैरातनाम्भोजैस्तथा उपोदिका"।

"सप्ताहे षाण्युपोदिका"।

इति सुश्रुतसंहितायां २ अध्याये वाजीकरणे।

"उपोदिकादधिभ्यान्तु सिद्धा मदविनाशिनी"।

इति अरके सूत्रस्थाने २ अध्याये।

"सादुपोदकया सद्या वातविषमदाहरा।

उपोदिका सरा स्निग्धा सद्या श्लेष्मकरी हिमा"।

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ६८ अध्यायः)

उपोदीका, स्त्री, मूतिका। इति भरतः विश्वलोचनः।

उपोद्घातः, पुं, (उप समीपे उद्घातनम्। उप + उत् + हन् + घञ्।) उद्घातश्च्यम्। इत्यमरः। आरम्भः। इति भरतः। संकृतिर्विग्रहः। (यथा,—

"सम्यक् उपोद्घातो हेतुवादसरस्वती।

निर्व्याकरणकाव्येषु बीजा सन्निहितेषु"।

तत्लक्षणं यथा,—

"चित्ता प्रस्तुतसिद्धार्थसूचोद्घातं विदुर्बुधाः"।

इत्यनुमितौ भगदीशतर्कालङ्कारः।

उपोषणं, स्त्री, (उप + उष् धातोः + ल्युट्।) उषणम्। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा, सिद्धान्ते।

"उपोषणं नवम्यान्तु दशम्यान्तु पारणम्"।

तिथ्यन्ते उपवासशब्दे मदनः।)

उपोषितं, स्त्री, (उप + उष् + भावे क्त। उपवासः। इत्यमरटीकायां भरतः। (यथा, मनुः। ४।१५४।

"प्राणि स्त्रीजां एकाकस्य न प्रतं भाष्युपोषितम्"॥)

उपोषित, त्रि, (उपोषणे जातं। उप + उष + कर्त्तरि + क्त।) ज्ञातोपवासः। यथा,—

"उपोषितो द्वितीयेऽह्नि भूयस्तप्त्वा प्रदेयं तान्"।

इति दुर्गोत्सवप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम्।

(यथा रघौ २ १८।

"यदौ निमेषात्तदयप्रपद्धिः

दधोत्तिष्ठन्नासित सौधनाथम्"॥)

उप्त, त्रि, (उप्यते स्म यः। वेपनादिः। वप् + क्त।) हतवपनः। बीजा इति भाषा। (यथा,—

"सदे अनुप्त इवाः स रघौ ज्ञानसे

सोऽहं रघौ सदतयो यत आत्मनीत।

सर्व्वं तदेव तदनुरूपतरीप्तसं

मक्षत्र् अतं कुरुष्वेत्यात्मिरोमुखाम्"।

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १५। १२।)

श्रीकृष्णविरहेण शत्रुभिः सह युद्धाय गच्छति सति यदौ देशे ईदृशं किमपि सूर्य्यं यान्तु कार्य्यान्तरं गच्छन्तमिवाभिमुखं मुखेन अतिमहं मक्षत्रिं मुखमण्डलं परम्। अतिशोभायिं कुरुक्षात्मादिवि कक्षात्मादि कर्त्तृ रघौ। अन्यत्रापि कक्षात्मादिवि उत्तरभूमौ उप्तं शोभनिम्"। इति भट्टोकाव्यं श्रीधरस्वामी। ४। कलमुक्तम्। यथा—

"नक्षित्रं पर्यन्तं कार्य्यमात्मात्मकृच्छ्रधिया"।

इति कात्यायनकल्पसूत्रभाष्ये पद्धतौ। ६ प्रश्ने। ४रे कण्डिकासमाप्तिः सूत्रेऽपि तथैवाप्तः कृच्छ्रकरः इत्यिकसमाप्तिः यदि सर्व्वतोभावेऽपि तत्रिरं मुण्डितशिरसमिति व्याख्यानम्"। इति शास्त्रिभाष्यम्।

उभ्नलङ्, त्रि, (आरौ उभ्नत्यनु लुप्तम्। इभ्नं कार्त्तिरे समासः।) नीरन्ध्रमानलक्षकविशेषम्। तत्पर्य्यायः। श्रीकाञ्चनम्। २। इत्यमरः।

उरा, या गत्यर्थे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुरां इदं-अर्च्-भेदः।) कुमारिः। अथोरसोऽथवा तेन अभ्यञ्चनयोति वीर्य्यं न स्यात्। स्यादी वाह इति उक्तिप्रभेदात्। उकारोऽपीर्द्विधाऽसत्सार्य्य स्यादेवं दीर्घ इति केचित्। रमश्चकारात्मा उकारोऽयं दीर्घ इत्यपि। न उकारो उकारो। आकारमवशीभावः। उकारि साधकत्वा स्यादिरि। इति दुर्गादासः। (यथा, आरोहे। ६। १२। १।

"उकारा न सुभ- मनोज्ञो विद्विषा मतिरात्मन्य एष्"॥)

उभ, त्रि, पूर्णः। इति कविकल्पद्रुमः। (तुरां-इदं-अर्च्-भेदः।) प्रमादिः। इति उणादि कुर्य्यं भवेत् लोकः। उभोम। इति दुर्गादासः।

उभय, त्रि, (उभौ अवयवौ यस्य। उभ + मयट्।) उभादुदात्तो नित्यमिति। १। १। ३३। वयोऽ ल्यजादेशः। कथमुभये देवमनुया इति रघौ कथमनुभयमयोऽयं न भवति। अत्र हेतौ। यदौ रामो समुदायमात्रवयौ। सको देवानां वयरो मनुष्यात्मानि। उभादुदात्तो नित्यमिति सिद्धयकमर्थे प्रयोगं कृतिश्चये उभादुदात्तयर्थो। मात्मनु उभयत्वमर्थे यथा आत्मनि। इत्यन्। इति हलायुधः। दुर उति भाषा। (यथा, मनुः। २। १५।

"पुत्रो शास्त्रं पितुर्भ मन्यु शुक्रं दैवं मातुर्मम।

बन्धुश्चन्तु तनूस्तमुभं मातृपैतृकम्"।

उभयतः, [स्] अ। (उभयमात्।) उभय + तसिल्। माधवेऽपे। उभयतसे। इति भारतम्। (यथा, मनुः। ८। १५।

"इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्"।)

उभयतः, [स्] अ, (उभयोरर्थः। उभयतः + अच्।) उभयतः इति भाषा। उभयतस्तु। (स्वरतस्तु इत्यमरः। (यथा, माघकाव्ये १। २६।

"श्रीपुरुषमुभयतुमेतिः"।)

उमरेटु, [ण्] क (उमरोटयति । अदन्तधातुरिति उमरेट्टम् विवारितम्) उमरेट्टम् । इत्यमरः । (दश., ऐन्तरेऽक्षरे । ६ । ४४ ।

"अदिद्वोमङ्गुरेट्टम्बुदम्बम्" ।)

उम, क, (उद् + मन् + क्विप् ।) दोषः । व्याधिकारः । इत्र । इति मेदिनी । कोपवर्जिते । इति हलायुधः ।

उमा, स्त्री, (उ + मा + क + टाप् । यद्वा, "उमेति मा तपसो वृत्तिर्मा । तपश्चरन्तीं मां दृष्ट्वा सखीं विधिद्वा प्रवादन्त्यतो उमा मम" । इति कुमारीटीकायां नारायणः । यद्वा कोपेन मा क्ष्यतीति । यं हिमवतो मेनायां मा जनयिष्यति तस्याः पार्वत्याः नाम । अथवा उमेत्यव्ययं पार्वतीवाचकं तदा । अतिशयेन उ इव दृश्यते "रविमाता विवस्वतो मेनिः" । ६ । १ । । विवस्वत् मन्त्र ।) दुर्गा । (दश., दुर्गायाः । १ । ६० ।

"उमामुमो विश्वम्भराऽपर्णेति" ।)

कल्याणी । पीतिः । पार्वती । कार्तिकी । इति मेदिनी । ब्राह्मि । इति हलायुधः । नवमी । नाम ।

"देवो हि तपसे प्रोक्ता उमया तत्समं तपः ।
तेन देवः स्मृतिः प्रोक्ता तया सह सदा शिवः" ।

इति कालिकापुराणे ४९ अध्यायः ।

उमाकान्त, पुं, (उमायाः कान्त । उमया "सम्पृक्ते कौमारहारेति" इत्यनेन सम्पृक्तेत्यस्याः "इति कादेः" । उमाभृतिः । इति कादम्बरी । उमासहितः शिवः इति भाषा ।

उमाधव, पुं, (उमायाः धवः । सखी इव यस्य । "ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः" इति कल्पप् । "प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्" इति टाप् ।) उमाभृतिः । इति कादम्बरी । उमासहितः शिवः इति भाषा ।

उमाधवी, स्त्री, (उमायाः धवी इव । सखी इव यस्य । "ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः" इति कल्पप् । "प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्" इति ङीप् ।) उमाभृतिः । इति कादम्बरी । उमासहितः शिवः इति भाषा ।

उमापति, पुं, (उमायाः पतिः । यद्वा, "उमेति मा तपसो वृत्तिर्मा । तपश्चरन्तीं मां दृष्ट्वा सखीं विधिद्वा प्रवादन्त्यतो उमा मम" । इति कुमारीटीकायां नारायणः । यद्वा कोपेन मा क्ष्यतीति । यं हिमवतो मेनायां मा जनयिष्यति तस्याः पार्वत्याः नाम । अथवा उमेत्यव्ययं पार्वतीवाचकं तदा । अतिशयेन उ इव दृश्यते "रविमाता विवस्वतो मेनिः" । ६ । १ । । विवस्वत् मन्त्र ।) दुर्गा । (दश., दुर्गायाः । १ । ६० ।

"उमामुमो विश्वम्भराऽपर्णेति" ।)

उमारमण, पुं, (उमायाः रमणः । यद्वा, "उमेति मा तपसो वृत्तिर्मा । तपश्चरन्तीं मां दृष्ट्वा सखीं विधिद्वा प्रवादन्त्यतो उमा मम" । इति कुमारीटीकायां नारायणः । यद्वा कोपेन मा क्ष्यतीति । यं हिमवतो मेनायां मा जनयिष्यति तस्याः पार्वत्याः नाम । अथवा उमेत्यव्ययं पार्वतीवाचकं तदा । अतिशयेन उ इव दृश्यते "रविमाता विवस्वतो मेनिः" । ६ । १ । । विवस्वत् मन्त्र ।) दुर्गा । (दश., दुर्गायाः । १ । ६० ।

"उमामुमो विश्वम्भराऽपर्णेति" ।)

उमासहाय, पुं, (उमायाः सहायः । यद्वा, "उमेति मा तपसो वृत्तिर्मा । तपश्चरन्तीं मां दृष्ट्वा सखीं विधिद्वा प्रवादन्त्यतो उमा मम" । इति कुमारीटीकायां नारायणः । यद्वा कोपेन मा क्ष्यतीति । यं हिमवतो मेनायां मा जनयिष्यति तस्याः पार्वत्याः नाम । अथवा उमेत्यव्ययं पार्वतीवाचकं तदा । अतिशयेन उ इव दृश्यते "रविमाता विवस्वतो मेनिः" । ६ । १ । । विवस्वत् मन्त्र ।) दुर्गा । (दश., दुर्गायाः । १ । ६० ।

"उमामुमो विश्वम्भराऽपर्णेति" ।)

उमेश, पुं, (उमायाः ईशः । यद्वा, "उमेति मा तपसो वृत्तिर्मा । तपश्चरन्तीं मां दृष्ट्वा सखीं विधिद्वा प्रवादन्त्यतो उमा मम" । इति कुमारीटीकायां नारायणः । यद्वा कोपेन मा क्ष्यतीति । यं हिमवतो मेनायां मा जनयिष्यति तस्याः पार्वत्याः नाम । अथवा उमेत्यव्ययं पार्वतीवाचकं तदा । अतिशयेन उ इव दृश्यते "रविमाता विवस्वतो मेनिः" । ६ । १ । । विवस्वत् मन्त्र ।) दुर्गा । (दश., दुर्गायाः । १ । ६० ।

"उमामुमो विश्वम्भराऽपर्णेति" ।)

उमेशानी, स्त्री, (उमेशस्य ईशानी । यद्वा, "उमेति मा तपसो वृत्तिर्मा । तपश्चरन्तीं मां दृष्ट्वा सखीं विधिद्वा प्रवादन्त्यतो उमा मम" । इति कुमारीटीकायां नारायणः । यद्वा कोपेन मा क्ष्यतीति । यं हिमवतो मेनायां मा जनयिष्यति तस्याः पार्वत्याः नाम । अथवा उमेत्यव्ययं पार्वतीवाचकं तदा । अतिशयेन उ इव दृश्यते "रविमाता विवस्वतो मेनिः" । ६ । १ । । विवस्वत् मन्त्र ।) दुर्गा । (दश., दुर्गायाः । १ । ६० ।

"उमामुमो विश्वम्भराऽपर्णेति" ।)

उमेशी, स्त्री, (उमेशस्य ईशी । यद्वा, "उमेति मा तपसो वृत्तिर्मा । तपश्चरन्तीं मां दृष्ट्वा सखीं विधिद्वा प्रवादन्त्यतो उमा मम" । इति कुमारीटीकायां नारायणः । यद्वा कोपेन मा क्ष्यतीति । यं हिमवतो मेनायां मा जनयिष्यति तस्याः पार्वत्याः नाम । अथवा उमेत्यव्ययं पार्वतीवाचकं तदा । अतिशयेन उ इव दृश्यते "रविमाता विवस्वतो मेनिः" । ६ । १ । । विवस्वत् मन्त्र ।) दुर्गा । (दश., दुर्गायाः । १ । ६० ।

"उमामुमो विश्वम्भराऽपर्णेति" ।)

उमेशानी, स्त्री, (उमेशस्य ईशानी । यद्वा, "उमेति मा तपसो वृत्तिर्मा । तपश्चरन्तीं मां दृष्ट्वा सखीं विधिद्वा प्रवादन्त्यतो उमा मम" । इति कुमारीटीकायां नारायणः । यद्वा कोपेन मा क्ष्यतीति । यं हिमवतो मेनायां मा जनयिष्यति तस्याः पार्वत्याः नाम । अथवा उमेत्यव्ययं पार्वतीवाचकं तदा । अतिशयेन उ इव दृश्यते "रविमाता विवस्वतो मेनिः" । ६ । १ । । विवस्वत् मन्त्र ।) दुर्गा । (दश., दुर्गायाः । १ । ६० ।

"उमामुमो विश्वम्भराऽपर्णेति" ।)

उमेशी, स्त्री, (उमेशस्य ईशी । यद्वा, "उमेति मा तपसो वृत्तिर्मा । तपश्चरन्तीं मां दृष्ट्वा सखीं विधिद्वा प्रवादन्त्यतो उमा मम" । इति कुमारीटीकायां नारायणः । यद्वा कोपेन मा क्ष्यतीति । यं हिमवतो मेनायां मा जनयिष्यति तस्याः पार्वत्याः नाम । अथवा उमेत्यव्ययं पार्वतीवाचकं तदा । अतिशयेन उ इव दृश्यते "रविमाता विवस्वतो मेनिः" । ६ । १ । । विवस्वत् मन्त्र ।) दुर्गा । (दश., दुर्गायाः । १ । ६० ।

"उमामुमो विश्वम्भराऽपर्णेति" ।)

उमेशानी, स्त्री, (उमेशस्य ईशानी । यद्वा, "उमेति मा तपसो वृत्तिर्मा । तपश्चरन्तीं मां दृष्ट्वा सखीं विधिद्वा प्रवादन्त्यतो उमा मम" । इति कुमारीटीकायां नारायणः । यद्वा कोपेन मा क्ष्यतीति । यं हिमवतो मेनायां मा जनयिष्यति तस्याः पार्वत्याः नाम । अथवा उमेत्यव्ययं पार्वतीवाचकं तदा । अतिशयेन उ इव दृश्यते "रविमाता विवस्वतो मेनिः" । ६ । १ । । विवस्वत् मन्त्र ।) दुर्गा । (दश., दुर्गायाः । १ । ६० ।

"उमामुमो विश्वम्भराऽपर्णेति" ।)

४।१।१२। इति उदादिसूत्रेण कु तुजोर्यो ह्रस्वश्च) मधानू। उड् इति भावा। सत्यर्थाः। वसुन्१ विद्युन्म् २ विश्वउ्टन्म् ३ घृषु५ कद्रून्६ विराज्म् ७ घृषुन्म् ८ मरुत्८। इत्यमरः। त्रिलोक्म्१० विकट्म्११। इति जटाधरः।

ॐ (यथा, महाभारते १। सौपर्णे।२१।१८।

"त्रिलोकं दहनाशुत्थमक्षराक्षं
तेजोराशिं शिखरसमासोमलम्"।

रुद्रजम्। यथा, तत्रैव १। २८ "तुहिनित उदहार्यो"। "उदहार्यो रुद्रजिलाया"। इति भाष्यम्।)

उरुक्रमः, पुं, (उरुमेकान् क्रमान् ह्यायते। परिज्ञाने अस्य। यद्वाउरुश्चासौक्रमश्च ह्यायः। परिज्ञानं अस्य। यद्वाउरुक्रमशब्दस्याप्यन्तर्ह्यायमें जायते यत्तत्स्थाद्यायम्।) महाकालतत्त्वम्। इति रुद्रमाला।

महाकाल पदेर गाह इति भावा। (अस्य पर्यायो यथा,—

"उरुकालो महाकालः कियाकः कालकर्षकः"।

इति च तत्रैव। अस्य गुह्यत्व महाकालशब्दे द्रष्टव्यः।)

उरुकालकः, पुं, (उरुकाल + स्वार्थे कन्।) महाकालतत्त्वम्। इति त्रिकाण्डशेषः।

उरुगायः, पुं, (उरुमिभक्तैर्गीयते यः। उरु + गै + घञ्।) श्रीकृष्णः। (यथा, श्रीभागवते ९। ३। १२।

"त्वद्भक्तसेवी दाईत्विकेव गृहं न क्षोभायत्यरुगायगाथाः"।

त्रिलोक्यां प्रसिद्धो यथा, कटोपनिषदि। २। ११। "श्लोमसमहद्गुरायं प्रतिष्ठान् दृष्ट्वा धीरो अपिकित्सोदुक्मात्मोनः"। उरुगायं त्रिलोकी प्रसिद्धं इति भाष्यम्।)

उरुरो, य, उरुरी। इति भरतः। दिव्यकोषश्च।

उरुरुक्, पुं, ऋक्षवृक्षः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।

उरुव्यच्, पुं, (उरुं महान्तं व्याप्नोति। उरु + व्यै + असुनाद्यवमेति उकः।) ब्रह्मवृक्षः। इत्यमरः। ३।३।२२०। इति रायमुकुटः।

("वधु भिदाक्षेपिति लाटूनवृद्धकर्त्रोः"। इति चक्रे सूत्रधारे २० अध्यायः।)

उरुव्याप्तः, [तृ] पुं, (उरुं महान्तं विद्यतीति। इरु + व्यच् + अन्।) राजसः। इत्युज्ज्वलदत्तः। (अतिव्याप्ते, त्रि, यथा ऋग्वेदे ३। १०। २ ओ। यद्व्यथा एवमामिधेयः।)

उरोजः, पुं, (उरसि वक्षःस्थले जायते। उरस् + जन् + ड।) स्तनः। इति हेमचन्द्रः।

उर्व्वितं, त्रि, (उर्व्व + क्त।) वर्द्धितम्। इति भीमसेनः। (प्रस्थातम्। यथा, रघु ७। १८।

"बाहावरेरे परस्यस्य
नामोच्चिन्ते जयस्था प्रजाः"।

उर्व्वितं प्रस्थातम् इति सञ्जीवा।)

उर्व्वाभः, पुं, (उर्व्वं सर्वं नाभौ अर्थे यस्य। समासे अजः।) ऊर्णनाभः। इति शब्दरत्नावली। मारुः। इति भरतः।

उर्व्वी, स्त्री, (ईवर्णान्तोऽयं। अकारमध्यत्वं। इयङ्-उवङ्।) पृथिवी। (यथा, महाभारते। ("बलाद्यदृष्टे नवमभिन्नमप्रतन्यीमुर्वी परिचुम्बति"। इति वाक्यटी।)

उर्व्व, य परिगमने। इति कविकल्पद्रुमः। सारे। इति कविकल्पलता। (भादि-आत्मं सर्व-क्रीड़ार्थां, अर्क-सेट्।) अकाटीरेचमध्यः। दीर्घस्य स्थानात् दीर्घादिरिति कचित्। य उर्व्वते कर्मणि वलिक्। इति दुर्गादासः।

उर्व्वः, पुं, (उर्व्व + रु।) जलाग्निः। इति शब्दरत्नावली। उर्व्विकाश इतिभाषा।

उर्व्वं, पुं, क्लिवे। इति कविकल्पद्रुमः। (भादि-परं-सर्व-सेट्।) अकाटीरः। अनेकमतीति दीर्घ ऊर्व्वतेः। क्विपि रान्तोऽयं इति वचोरः ऊः उरी उरा। इयं सर्व्वत्र। ई ऊकः। इति दुर्गादासः।

उर्व्वटः, पुं, (उर्व्वत्यनेन यटोदुपधे यत्र।) बलरः। इति विश्वप्रकाशकोषः।

उर्व्वरा, स्त्री, (उर्व्व्यतीति। ऋ + अच् + टाप्। यद्वा उर्व्वते उर्व्व + ड। यद्वा उर्व्वं राति। उर्व्व + रा + क। पृषो।) सर्वसस्याधारा भूमिः। (यथा अष्टमीवरेरे १०। ८। ३९। "यथा वीजमुर्व्वरायां क्षेत्रे काले न रोहति"। भूमीमात्रम्। इति हेमचन्द्रः। (अस्यारोमेदः। यथा आयुर्वेदसंग्रहे। "क्षतानिधिर्युक्तनिधिः कपूर्वतिकलोर्वरा")

उर्व्वशी, स्त्री, (उरून् महतोऽपि अप्सरो गन्धर्वान् कामोत्तीति यावत्। यद्वा उर्व्वं नारायणस्य मङ्गलैकरूपत्वेन अप्सरो योगिनम आप्नोतीति। उर + अप् + क। नौरादित्वात् ङीप्।) सनामख्यातसप्तमीकन्या। इत्यमरः। तस्या उत्पत्तिर्यथा। नारायणोरुं निर्भिद्य सम्भवा वरवर्णिनी। मनोभावादिताद् जातादि।

(अस्या उत्पत्तिकथा उक्ता भागवते २१।७।९। यथा,—

"धर्मस्य दक्षदुहितर्यनमूर्ति मूर्त्यां
नारायणो नर ऋषिप्रवरः प्रभावान्।
सोऽथामणोन्द्रमनुशान्य कर्म
योगप्रायि चाल ऋषिवर्यनिषेवितापृथिः।
स्त्री विभ्रद्वा सम धाम विहन्तुमीहो
काम न्यायुष्ट सप्तसं स वरुणीमाहत्य।
गत्वाप्सरोऽमरवनान्तसमन्दताति
लोभेक्षणेन मनिरविशदतमातिसाः।
विलाय प्रकटतमसमादिदेवः
प्राह प्रहस्य गतविस्मय इन्द्रमाजन्।
मा मैत्र भो मदनमातरदेवमभो
मूढ़ीय तो बलिमदूरभुजमिमं कुरुधम्।
इत्थं मुनेऽमरपतेरनुदेव देवाः
सत्रीकरम्भिरिरुः सदयं समुत्तः।
नेतत् त्रिलो त्वयि परे विभजे विचित्रं
सत्त्वमुरीरविहरानमनुग्रहाय।
तो भेजगुः सरहता वदनोल्लसाद्या
लोकी पिपुत्र परमं मनसा मर्द ते।
सन्धम्य वर्द्धित वलेन् दरतः समानाय्,
प्रेषे पर्व त्वरिता प्रति विश्वमूर्तिः।

वासिष्ठ्यिकालपुरुषमानवर्षेकल्पिता-
नक्षत्रसारत्रयधानितीर्थ्यं वेधित्।
कोपेन यानि विवसस्य सर्वं पदे मो-
र्मन्थनि दृष्टपथप्य कथोपपूर्वनि।
इति प्रसक्तां तपुषां सपिता कुर्व्वतीर्ह्यः।
दर्शयामास तपुषां सपिता कुर्व्वतीर्ह्यः।
ते देवासुरगुरा इहा स्त्रियः श्रीरिव कपिंडी।
गत्वेव मुमुक्षमासां कथोरार्थ्यतमिवः।
तावद्व देवरेवेशा प्रसन्नाः प्रहसदिव।
आत्मोपेक्षमां दृष्ट्वं सर्वत्रां सर्वभूतकाम्।
ओमित्यरेणमादाय तथा तां पुरुषस्त्रियः।
उर्व्वशीमप्सरःश्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः।
स्वायम्भवस्य मनसो मुखतो विचरिष्यतः।
अनुशासत्यधर्मस्य प्रजानामेव रक्षिताः।
इत्यायामरेषु व्यधिपरोर्ह्यं भारावतो दिशे
वरेण्यं विनिधं वाचारमेवाशमेवामुर्व्वशी देवसेवी
दरी इति दृष्टते।

इयं हि भगवत्प्रावतेनी मुद्रयसे इन्द्रराजि
राजर्षि कक्षप्रवरा सखा सप्तर्षिमण्डले तेन सह दरेभे। एव-
त्यया उक्ता धरित्रीमे दर्व आयाये। यथा,

अनमेजय उवाच।

"सप्तर्षीणां उर्व्वशी देवी राजानं मानुषं वरम्।
देवानुसृत्यस्य सम्भावा कथं वृत्ति कक्षुक्त।

वैशम्पायन उवाच।

ब्रह्मप्रापाभिमुता सा मानुषं समवरत।
देवस्तु सा वदारोहा समरूपानुवर्त्तिता।
आत्मनः प्रापमोहार्थं समयं सा चकार ह।
अमवरमुर्वरित सखामासाद्य भेदृम्।
यौ मेषौ प्रयत्नाभ्यां सदा कर्ष्यौ च तिष्ठतः।
एतमाया तथाहारः आत्मवस्तु दार्यिम।
यदेव समयो राजन् यावन्मांस्ये ते हृदः।
तावन्तान्तु वसानि ह्रता समय एव सः।
तस्मात् समयं सर्व्वे न राजा समवरत्तः।
सर्वं सा वसते तत्र हृदरत्नि मानिनी।
वर्षाणीयेवमतिवृत्तं तदूहा शासनीहितः।
उर्व्वशी मानुषवाणां गन्धर्वाणां तथानिशः।
गन्धर्वा ऊचुः।

त्रिलोकमं मङ्गलाया इच्छा वा तु वरानुना।
समाप्तमेतत् पुरुरवोनुर्व्वशी वर्णनुक्तम्।
ततो विश्वावसुर्नाम सखाय वदतां वरः।
मया तु समयस्यायो त्रिवमाज्ञः कृता इदः।
अनुज्ञातासमयं सा ते राजानं वसते यथा।
सदर्वं वेद्यामेवेत्र तथा मेवत्यतो वरः।
ततस्तयो मनिश्चाप्ति सुखं चार्व्वीवरे।
ववमुद्रा ततस्तत्र गन्धर्वा मदाहरत्।
विश्वावसुः सखायं मेवमेवं ब्रवीद्र ह।
आहरत्व वसते ना तु मेवयोरन्तरान्तरो।
ततश्चोत्तमं वस्त्रा ह्यायान्तं ददर्शनी।
राजानमसरीरत्व प्रभो मे क्षिपतीति सा।
ववमुक्तो विश्वावसु वदो मेवोत्तिष्ठत।
वर्षं मो वस्तुते देवी सखायो नित्यमेव हि।
ततो नृपस्तु ववमो दिशिरं मेवमाद्र।

दिशादे तु इसे केवे केवं देवकारीरम्। इसो ने दिशदे राजसमाधाया इव इसो। इवसुक्तोऽयाय सखो राजा स्थापितः। केवो दासचिच्छ्व सम्बन्धिदिष्टम्य। उत्तरिता इसवती दवी सुदत्त सखम्। इसादिभि ने सखता तो सम्बन्धस्य। सं हुवा दिशेनुना साहाया कामचारिणी। दिशेनुसाखु तो हुवा स्थानो सुदत्तसिवम्। उपुक्तवृत्तवती हुवा राजा सन्तानतो प्रखम्। सामाहमंशी तव दिव्यान सुद्दिताः। सखर सदिशीवादि सार्वमाख इवसता। सखसाखु न तो राजा सुवदेवे महाबल। इदशैः इसदिशा वेसवशो समासुताम्। वीवसोनसुविभिव सखि सो सखाम्। तो वीवसी तवो हुवा दिव्यान सुद्दितः। सो चारि तव तं हुवा राजानसदिवतः। उसवेतो तवा सखि प्राप्त व तव सुदवीतना। सक्तिवसवतां वै सदेशमाख त सखम्। सम्बन्धिनम् तो सम्बो दुवदेव सदाधिव। सदेशो दिवे सवता धोरे सखि सिद्ध व। सखाशैरे सुसाखि सदसदसमाखताम्। सवेतो चाखदेशैर्न सम्बन्धं सवा दिशे। सं सखाम् सुसाखि सक्तिसिवं व संसदा। दिशसेवसुसवे दिशेवसिवं सवा सखं। सुदो सवाव सवाव सदशे सुसाखाता। इवे सवेतो सुव सुवेतो इवसाखम्। उत्तिव सवा सवदेवेसवाव सखाधवा।" ७।) (दशेवा। उसवेतोदेवे। सवा,सवाखाने १६। कवि०कोदेवसवा ६६। ६३।

"उसवेतो दशिवाशेदे सवा वैव सवाहिता। सोदेवे दिशिनु सवता इवसोदेवसं सवेतु"।)

उसवेतवत्, ह्रे/उसवेतः सम्बोधनता इसवः दिशः।) उसवेतवेन। । नु सुवदेवीदासवशिवे। सवसवेन। इवदशा २ शैवः ३ देवे। ४। इति वैवसवा। (सव दिशासवु उसवेतोवे इसवत्।)

उसवेतवत ह्रे, (उसवेतः सवत वसिः।) देवसुवेन। इति दिशासवेव।

उसवेत, ह्रे, (उस+सव+तच्।) उसवेत। इति सवतो दिशसवेव। ०वेतु इति सवा। (दिवेदिसवे तव इवसवो सवन्ता।)

उसवे सी, (उसवे+ङीप्।) उसवेत+सवेतु सवत्। २६१। उसवेतवेन सु सुवेतो सवत्। सेतो इवसव इति वैवः। इवेतो। इव सव।) दिशसवो सवेतवेन"। इति सवे १।७। (सवा, सव ।।।२।) "सवसव सवसवो इवसवेतवेन"।)

उसवेते। वैवसवसुवा इति वशिवसवा। दिव सव वैव ह उसवा। उसवा। इति इवो। सव।

उसव, ह्रे, (उसवेते। सव+ पोवसवेवेव दिशेवसवा"। १। ९०६। इति उसवेवेव

उसव सवसवसवा।) दिशोवो सवा। सा नु। सवसवीसवासवसुवाते। सवसवोवा। वीसवुव सुविसवो ह्रे। इवसवा। उसवा ४। इति सवा। सवा। सवासिवोवु वीसवाव सवसुवा। इवे सवा। सवसवसवे। वेदिवीवे वोसवसि। इवसिवेव। इति दिशवेदिवो। उसुसव इति आवा।

उसिव, ह्रे, (सव+दिव+ सवसवसव।) वेदवेदिवेव। इवदासवेव।

उसुव, ह्रे, ह्रे, सुविसवी। इासवसवदवसवा। इवसवटीवासवसवी वाविवदिवो च।

उसुव, ह्रे, इवदिवेव। इति वेदिवेवदिवेवो। उसुसव इति आवा।

उसुवी, [ङ्] ह्रे, (उसुवसवाव्रिवेवे सवा। उसुव+ङीप्।) दिशुव। इवसवा। सवाव-तिसवा। इति उसवसवो।

उसुवं, सी, (सव+"उसुवावसव" ।।३५। इति उसावित्रिवेव दिशसवसु उस सवसवसव।) इवदिवेव। उसुवसु इति आवा। सवसवेव। सुव्य व सुवसव सुवं। सुवोसव। सवसवा ६ सवसव ० उसुव च। इति दशसवावा ६।

उसुव, ह्रे, (उसवीति, उस सवसवे, उसुवावर इति आसु, वसा वसे, उसुवावित्रिवु वसे सवा-सावसु उसव।) वेसवदवो। इवसवा। नु सवदिव। सवाव ६ सुव ३ दिशव ४ सो दिशा ६ सुविवा ६ सवसव ० दिशव च सवा वाविवा ८ वोसवसे १०। इति सवदिवेव। ("सवसवि सुरसुवव वेसवोसवसव"। इति आवे १।१।६। सवा, सव ११।१३६। "सवसोसुवसवसवे सुवसवावसवेसु"।) इव। ("उसुवावित्रिवसवे")। इवसवदिवेव। ३ ६१।) सवसवोवो। सव उसुवेव। इति वेदसवा। (वसा, सवावसवे।

"सवसवोवसवे सवसुवसवसवेवु।

उसुव सव वेसव सवसवसव सवसवेवु"।

"उसुवोव सुवसव सवदिवे वेसवसव"।)

उसुवे, ह्रे, (उसवे+ सव+ ।) वेसवसव। इति सवसवे।

उसुवी, ह्रे, (उसवे+ङीप्।) वेसवसव। इति सवसवे।

उसुवं, सी, (सव+सव इवा सुवी सवा सवा। वसा,—विसुवसव ६ सवे ६१।१०—६१। सवा,—सवसुवसव इवसवसवसवसव वेदिवेवेवे। सुवो वोसवे सव सवसवे व सुवोसवे व सवसवे। सुवो सुवसवसव, सुवसवे उसुवसवसव। वेसवे वोसवसवा सवसवे सवसव व सुवोसवे व सवसवे। सुवोसव सवसव व सवसवे व सवसवे। सवसव सवसव व सवसवे व सवसवे। सवसव सवसव व सवसवे व सवसवे। सव

यौ सौम्यदिग्विभागोद्गतं यौ दारुणदिग्विभागम् । यत्र चैतेषु सम्पद्यन्तेमिति स समयः स्मृतः ॥ सरितं सौम्यदिग्वोत्तरस्योन्नत्य प्रवासनम् । ज्ञातव्यं तत्र धर्मार्थमत्र धर्मो न दुष्यति । परिधानस्य कर्तव्यमाकाशं दृष्टमोचनम् । ज्ञात्वा तम परिधानं तत्र धर्मो न दुष्यति । यदि वाप्यत्र धर्मस्य सूक्ष्मोऽपि स्यात् व्यतिक्रमः । स च ते धर्मा एव स्यातु दृष्ट्वा प्रायश्चितु समाचरेत् । महाद्रुम भग्न मां पार्थ ! सप्तमेत्सप्त प्रभो ! । न कर्त्तव्यमि चैवेदं सतां मार्गनुधारद ! । प्रादुर्भावान्महाघोरो घर अभ्रसमुत्थितम् । ज्ञायन्ते प्रवृत्तानि लक्षाणि प्रबलोत्तमः । दीप्तावलायाम् कौन्तेय ! परिवर्त्तासि विग्रहः । सार्द्धं ग्रहसमर्क्षेषु रोहिणीम च दुःखिता : दाप्ते साक्षात्रिकमार्क सप्तान्तकृ सम प्रियम् ॥ स समाक्रम्यदर्शेन सकामो कर्तुमर्हसि ॥

वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कौन्तेयः प्रत्युवाचजनार्दनम् । ज्ञातव्यमत्र यथा धर्मार्थस्थिरं कारणम् । स त्वात्मवत् दार्षि लोकमिमं प्रजावान् । उदितेनृपतिस्तत्र सूर्ये कौरव्यम् निवेशनात् । आगतस्तु पुनस्तत्र प्रकाशं तथा यद्द । परिवज्य गता साध्वी उलूपी निजमन्दिरम् । दृष्ट्वा वरुणदेयं तत्रे सर्वमेव भारत ! । साधा जगवरा सर्वे मरिष्यन्ति न संशयः"॥१॥

उल्का,स्त्री,(ऊर्णनाभि । उच दाहे "कृकवलोल्का" ॥३४२ । इति उणादिसूत्रेण क-प्रत्ययेन साधुः) तेजःपुञ्जः । इत्यमरटीकायां भरतः । अग्निज्वाला । अग्निः । इत्यजयिकोषः । (यथा, "पुनरादित्यतेजसो भर्गो ऽग्नावस्थां ददाधिरे । ज्वाला देवान् वितून् मात्रा संपृच्यन्ति यथाय च । ज्वला तु भर्ग्यभाग्रं दधिरीत्यृग्वादिनि । ततोऽग्नेरग्नित्वमेव पोषयेऽग्नेरं परम् । ज्वलो सप्तपुत्रो लोका उल्कानिरुपादि विद्धताम्" । इति विधितत्त्व अग्निवाच्यप्रकरणे ॥) आकाशात् पतितोऽग्निः । इति राजमुकुटः । (''तेजोदेहो भवति सहस्रकलश्चकुङ्कुमका यामेतेजसापतितमग्नेरावाणारो दवामि." । इति मेघदूते पूर्वमेघे ३७ श्लोके ।

"उल्काजिर्घावकेतुश्च ज्योतींष्युत्पातजानि च" इति मनुः । २ । १७ ।) अथा लक्षणम् ।

"दक्षिणेना च सूक्ष्माया रक्तरोमविलोज्ज्वला । यौवनीयमाजेन उल्का नामाविधा स्मृता" ।

इति वाराहः ।

(अस्या वारहमाह मार्कण्डेयपुराणे ।

"अतिलोभादसाधूनां मालिन्याद्याप्यमर्त्यतः । वराहयोनाद् निधनमुदमगे प्रवर्तते ।

ततोऽप्रवाप्ताद् दिवसमवर्त्तन्ति देवताः ।

ताः सप्तपुत्रहोत्राख्या दिव्यामत्सप्तमिताः । तासां विविधा लोके उत्पाता देवनिमिताः ।

दिवश्चन्ति दिनाद्यत्र ज्वलं संक्षोभणानि च" ।

अस्या लक्षणादिकमुक्तं देवलिपुराणे ३१ अ-

ध्याये । तद्यथा,—

"दिविभूमिरुत्पतमकान्तिमतांरुधाधिपतिनाकृष्टा । पिण्डीलकाप्तिनिर्द्धाराद्यतिपद्यते दिवाम् । १ ।

उल्का पतेद्यत्र तत्रैव प्रहारः क्षिप्तिः पतेः । विद्युद्वद्दीप्तिः सद्भूमिदहनाद्या विधायते । २ ।

तारा उत्पतदक्षरी पतन्ती दीप्तीं तथा क्षिपेत् । तिर्यक् सम्पद्यमाना विद्युत्पोल्काप्रदर्शिनि । ३ ।

शतानिचलनेसप्ततारा आकाशमात्रेऽतवपञ्चमा । दिवसति विदारयति ध्वजसंघातना । ४ ।

विद्युत्तच्चाले जलदनी तटाटसना सप्तता । कुटिलविज्ञानाविवतनिर्वेद्यतदाधिपुरुषलिताः । पिण्डाकाराप्यपुरुषाश्चपूर्विकाग्रहणेऽतराष्ट्रविधी । व्यलिताश्चारनिकाशा दीर्घतो वा समासेन ।६। तारा यस्यां दीर्घा सुरुता तामाहतेत्तुरुका वा । तिर्यग्धर्वोर्द्धा वा याति विपद्युक्तामनेह । ७ ।

उल्काशिरनिर्विशाणाभिपतनी यदेतेमहतुपुरुषा । दीर्घा भवति च पुरुषं मेरा वस्यो भरुस्थाव्याप्ता । प्रेतपद्मरूपकरकमनकबहिर्दिङ्गिश्चमसंगमाः । मोक्षाधिपुरुषपुरा याता वा योगपुरिसरा वा । अत्रभस्मकरिर्विकमनेत्युक्तरुपशमरुपतरुषंसंगमाः । औत्पातिकमाहुरुत्पतिकरूपाः शिवशिक्षिताः ॥ २० ॥

अमरसमाहत्यो विधतस्यो राजराष्ट्रसंघाय । समसमित्रमर्गोपरिविधमसमारव्यानि लोकस्य ॥११॥ संक्षुब्धो चन्द्रार्को तडिदता वा समुपस्थता च । घरघनासमयघनघट्टनिर्घाताद्रिपमयतनी ।१२। पौरितस्तुमुलघनघनसमकर्मा दिवाकरस्तिमिरो । उल्का सुमदा पुरतो दिवाकरदिनि सता याम्याः ॥१३॥ शुक्ला रक्ता पीता कृष्णा धोम्या दिशादिनेऽर्द्धाः । कनकसदृशाः पुरुषाणां सुरोत्पाताः प्रदर्शनाः ॥ १४ ।

उत्तरदिशादिदर्शिता विपरीतमनिष्टपर कृष्णा । अत्यो स्थिरा स्वरा नीधोमुखता च बहुवि ॥१५॥ प्रासा वारवनीतासरुपा वा पुरुषसमनिभासकाशा । सन्ध्या दिनस्य वक्रा दर्शिता च प्रसासमयया ॥१६॥ नक्षत्रसदृशाते तद्वत्तोनां तथाय निर्दिष्टा ।

उदये पूर्वा रक्ष्मुद्भूतैरासन्नपूर्वे वा ॥ १७ । भाग्यादिरूपविनाशमुक्तमुक्ताहतेषु पुरुषेषाम् । विप्रक्षत्रियवैश्या पुरुषाणिनविधुर्देवेषु । १८ ।

प्रश्नोक्तिष्वपसाधां उदेपु सवासकेषु चैधाराः । क्षिप्रेषु कणाविद्युत्पौष्ठा साधारकेषु च भवते ॥१९॥ कुर्व्वन्तेशः पतिता देवपतिमाहुः राजराष्ट्रसंघम् । शुक्लोपरि शमनोनां प्रकृष्टसृष्टानिनां पौष्ठाम्पर ॥२०॥ आक्रम्यदीपपतने तस्करजां लभे हरिदरजानाम् । पैवतस्तु समतिना सप्तपुत्रोत्पातनिर्भयं करोत्यवश्यम् ॥२१॥ दारिद्रयरुपरुपतमसंकुलोके भवत्यपोद्विग्निकरा । ब्रह्मासतने विधान् विविधज्ञाङ्गोनिसोदोके ॥२२॥ सेवाश्चोत्तिसमतिसोत्पतिकुलसमवनिसरिता । उल्काविपातसमये भयोद्य राष्ट्रस्य सत्यस्य ॥२३॥ व्यवसिद्धं तिथ्यति सेतुद्वयो स्थानाति वा तथ्य-तेर्भवेत्य । या चोत्पते तत्तुद्वेत्र लक्षा वा वा सहेत्यकमुख्यकल्या । २४ ।

केतुरुः प्रदीप्ता तिर्यगा दयाद्रुकाः ।

उल्कामोनुसो व्यापृ वाष्पवानभोजंगः ॥२५॥ वर्द्धिष्णुश्चविधो लोकसंक्षयकरः । सर्वत्र प्रवर्त्तिनी योधितामहिदरा । २६ ।

क्षिति मध्यमाद्रुः क्षयकरोरितम् । वीर्यगुप्तस्य क्षिता राष्ट्रवैश्यकारिदो । २७ । आक्षयकरोयमा विच्छिन्नमानिनी । स्वलयोद्य वा मता यस्या च यादवा ।२८। सूर्यतिष्ठायपतिता राज्ञां मरणे विपीना प्रकटान् वृत्तिः । प्रवर्त्तविधीमा कुटिवंशनाश वनाद्रि प्रजा विनिद्रता या ।२९।

अग्निमवति यता पुरं वर्ण वा भवति मर्त्य तरुण पार्थिवस्य । विपतति च यदा दिशा प्रदीप्ता भवति रिपुभयमाशु तस्य प्रयातः" ॥३०॥

उल्कामुखी, स्त्री, (उल्का आदिहिताह देवा मुखे दस्याः ।) मनुष्यविशेषः । रोक्षसादि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रजाविका २ लोमाविका ३ रोमविका ४ क्षिति ५ । इति विश्वप्रकाशः ।

उल्मुकं,क्लो, (ओवनीति । उच दाहे +ऊकुकावीति निपातनात् धातोः मस्य स मुकागमश्च ।) अङ्गारः । इत्यमरः । (यथा, शतपथब्राह्मणे ६ । १ । "अन्याहार्य्यमन्याहृत्यमासाय" । वाजसनेयि-राजा । यथा, महाभारते २ । निर्मलपराभ-गमने ६३ । ११६ ।

"उल्कामो निरुवपेय योरुपाद्यकमा ।

इत्यमो निरुवपाद्यो समाधकमुकोदयः" ।)

उल्मुकर्ण, स्त्री, (उल्+कर्ण+ऊङ्।) अतिप्रसक्त इति प्रसाद्धन् । विद्वान इति भाषा । (यथा, कुमारे ३ सर्गे ७५ श्लोके दोषाय मङ्गिराः । "समधोप्रकृतेव पाकृतासक्तिं प्रकृते करि" ।)

उल्लङ्घ, त्रि, (उल्+लङ्घ+घञ्।) अतिक्रमणम् । लङ्घनादि । रोमाञ्चः । इति शब्दरत्नावली ।

उल्लङ्घित, त्रि, (उल्+लङ्घ+क्त।) अतिक्रान्तः । व्याप्तीलिता । इति शब्दरत्नावली ।

उल्लसथ, क्लो, (उल्लसत+स्वार्थे कन्।) रोमाञ्च । इति हेमचन्द्रः ।

उल्लाघ, त्रि, (उल्+लाघ+कर्त्तरि ड।) विलाघा-युक्त(यि)। मराहर्षितः। रोमाञ्चः। इत्यमरः। मुदितः। हृष्टः। इत्यजयिकोषः। इति विश्वमेदिनी। उल्लासयुक्त इत्यादि कथासरित्सागरीयो पाठः।

उल्लाघ, पुं, (उल्+लाघ+घञ्।) रोमहर्षोद्गमः। इति मेदिनीकोषः। (यथाह, सुश्रुते ।

"तस्योल्लाघो लोमहर्षः स्वेदो वैवर्ण्यमेव च" ।)

उल्लास, पुं, (उल्+लस+घञ्।) प्रसन्नतोत्पत्तिः। इति मेदिनीकोषः। यथा कादम्बरीयां हर्षचरिते उल्लास इति प्रयोगः। यदि, अतिशयः। इत्यमरभरतौ ३ काण्डौ ।

("नवयौवनमुल्लासो लावण्यं सुन्दरीषु च" । इति अमरसिंहे ३ काण्डे ।

उल्लासित, त्रि, (उल्+लस+णिच्+क्त।) प्रकटितः। प्रसादितः। इति मेदिनी। विकसितः। इति हेम-

स्वरूपी। उज्जै निश्चितः। (दया, दक्षा॰ ६२१)
"स्वरेण स्वरोत्तिरियो तिरति"।

उज्जेतव्य॰ (उज्ज् + तिच् + तव्य॰) उज्जयितव्यः। कर्त्तव्यः। इति कात्यायनः। (कात्यायनमेव॰। तत्रादावर्थः। आदिशब्दश्चेत्॰ १॰ परिच्छेदे।
"यदिहितं तदुभयोर्नानं विवक्षया तथा क्रियेत्।
तत्तत्रोपदेशेनेति या स उज्जेय उच्यते"।
प्रयोगः। "तदिदानीं शिवमूर्तिः शिवमूर्तिः इत्येवमेवोच्यते देवैः। अन्यथाऽनवस्था सर्वेषामेव मोक्षार्थिनां स्यात्"। (शारीरकभाष्ये ब्रह्मसूत्रे २।१।१४।)

उज्जेयः, की, (उज्ज् + तिच् + अप्॰।) यमस्य। इति शब्दमाला। (यमस्य। यथा च "यमेवैषवृणुते तेन लभ्यः" इति श्रुतिः। (दया, मनु॰ ३।१२०।
"स्वाध्यायेनोपवासैश्च होमैर्मौनेन चैव"।)

उज्ज्ञानम्। (दया,—
"स्वस्वरूपविनिर्मुक्तं विनिमात्रं सर्वतः।
उज्ज्ञेयस्वरूपाणां तद् ज्ञानमाहुरुत्तमम्"।
इति विज्ञानभिक्षुः।

उज्जेषः, [ऽ] पुं, (उज्जेषतीति। उज्ज् + घञ् + अप्॰। दया उज्जेषोऽपि। घञ्॰ अप्॰। पृषोदरादि॰ वा दीर्घः इति दयानन्दः। अस्य तु मतेऽन्तर्गणः। स्वरूपः। वर्णोपदा इति भाषा। स्वरूपोऽपि। विनाशः। इत्यन्तः।

उज्जेषः, पुं, (उज्जेषतीति। घञ् उत्साहे + क्विप + रक्षणात्॰। ब्रह्मोपेक्षात् इत्य॰ ना॰) ब्रह्मा तत्कृतः। यत्र ऐते इति भाषा। तत्कर्त्तरि। ब उज्जेष॰। इत्यन्तः।

उज्ज्ञे, की, (उज्जेषते इति। उज्ज् + घञ् + ऐषत्॰ ब्रह्मादत्वम्। ब्रह्मोपेक्षात् इत्य॰ ना॰) ब्रह्मा तत्कृतः। यत्र ऐते इति भाषा। तत्कर्त्तरि। ब उज्जेष॰। इत्यन्तः।

उज्ज्ञे, की, (उज्जेषते इति। उज्ज् + घञ् + ऐषत्॰ ब्रह्मादत्वम्। ब्रह्मोपेक्षात् इत्य॰ ना॰) ब्रह्मा तत्कृतः। यत्र ऐते इति भाषा। तत्कर्त्तरि। ब उज्जेष॰। इत्यन्तः।

उज्ज्ञेयः, [ऽ] पुं, (उज्जेषती

उपयी

उपयी, स्त्री, (उप्+बाहुलकात् क्यच् स्नुच् । स्नुट् वा ।) मरिचम् । रभसरः । पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ।

उपवा, स्त्री, (उपय+टाप् ।) पिप्पली । रभसरः । यष्टी । इति राजनिर्घण्टः । चक्रिकम् । इति रत्नमाला । ("उपकुम्भीवला क्षीरी" इति भाव-प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे पर्य्याय उक्तः ।)

उपवी, स्त्री, (उप्+अट । आसमन्तात्सञ्चारित्वात् तथात्वम् ।) अकालप्रावृट् । रभसरः । (यथा, महाभारते १ । ७२ । ८ ।

"यदाय्य वाचा पर उद्विजेत
न तां वदेदुषतीं वामलोक्याम्" ।)

उपय, ए, (ओपयीति । उप्+"उकिमुदिदलि-धिषिखिदिभ्यः कयप्" । ३ । १३२ । इति कयप् ।) सूर्य्यः । अग्निः । इत्यजादिकोषः ।

उपर्युपर, ए, (उपरि प्रातर्युध्यते प्रकाङ्क्षते । उपरि + युध् + क्विप् ।) अग्निः । रभसरः । राजनिर्घण्टः । संज्ञायां इति माधः ।

उपरी, स्त्री, (उपरि दिवसं गच्छति दूरीकरोतीति । उप + सो + क + ङीप् ।) सन्ध्याकालः । इति मेदिनी ।

उपला, स्त्री, (उप + क + टाप् ।) बालप्रावृत्तला । सा तु अनिद्रमाया । (यथा, हरिवंशे १०३ । वायव्ये १९ ।

"बालप्रावृड्डिता कन्या तत्रोला नाम मालिनी" ।)
विष्णुक्रान्तायाञ्च शब्दरत्नावली । वाचिका । इति मेदिनी । स्त्रीजातौ । इति हेमचन्द्रः । उला । ख्या-ख्यौ इत्यतः । रभसरटीकायां रमानाथः । (वाचिकेभ्यः । यथा ज्योतिषे ।

"उर्ध्वा मोघुभियोगे वा खोल्का प्रभवं चरेत्" ।)

उषा, स्त्री, (ओषतीति । उष + क + टाप् ।) वाचिकेभ्यः । रात्र्यवसानम् । रभसरमेदिन्यौ । सा तु सद्यश्चैत्रमधरिक्षानिमात्रेभ्यः आषोडशाद्यं यावत् गच्छति । यथा,—

"आङ्गिरसमात्रं सन्ध्या याक्षीपात्रे न तारका यावत् । तैजसपरिक्षानिद्या आषोडशाद्यं यावत्" ।

इति तिथितत्त्वे वराहवचनम् ।

उषाकर, ए, (उषायां करो यस्य ।) कुक्कुटः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

उषापति, ए, (उषायाः पतिः ।) अनिरुद्धः । स तु कामदेवस्य । रभसरः । (इतश्चैवायायुक्तशब्दे द्रष्टव्यः ।)

उषारमण, ए, (उषाया रमणः ।) अनिरुद्धः । इति कृत्यायुधः ।

उषिता, स्त्रि, (उष + क्त + टाप् ।) व्युषितः । दग्धः । इति मेदिनी । लक्षितम् । इति धरणिः । (यथा, इति हेमचन्द्रः ।

उषितकुवीरा, स्त्रि, (उषिता क्षिप्ता कांजी यत्र । यद्वा उषितकुवीरः । यत्र द्रव्ये मांजी मीक्षिता । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।

उषीर, ए की, (उष्+कीरच् ।) उशीरः । वीरत्व-मूलम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

उषेक, ए, (उषायाः कालस्यायं ईक्षणं ।) अनिरुद्धः । इति हेमचन्द्रः ।

उष्ट्र, ए, (उष + "उषिगर्त्तिभ्यां कित्" । ४ । १४१ । इत्युणादिसूत्रेण ष्ट्रन् कित् ।) वाहनरवः । इति धरणी । प्रसिद्धिश्चेयं । उट्ट इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्रमेलकः १ मरुः २ महाङ्गः ३ । इत्यमरः । दीर्घग्रीवः ४ वशी ५ वरमः ६ दासेरकः ७ धूसरः ८ गलवोलः ९ रासवः १० महाजवः ११ जवी १२ शीघ्रिकः १३ दीर्घः १४ मरुधन्वः १५ महान् १७ महायोधः १८ महामायः १९ महाव्रजः २० महाघण्टः २१ वक्रिकः २२ । इति राज-निर्घण्टः । दीर्घग्रीवः २३ यीवी २४ धूम्रकः २५ धूरमः २६ । इति जटाधरः । क्रमेणः २७ काष्ट-काङ्गः २८ मोलिः २९ मञ्जकरः ३० अध्वगः ३१ मरुधिरः ३२ वक्रपीवः ३३ । इति शब्दरत्नावली । वासनाः ३४ कुलनाथः ३५ । इति चिकाण्डशेषः । कुशलाभा ३६ मरुधिरः ३७ विकुब्जः ३८ दुर्गे-वाहुनः ३९ भुलङ्गः ४० दासेरः ४१ दीर्घग्रीवः ४२ केलिकोविः ४३ । इति हेमचन्द्रः । (यथा मनुः ४ । १२० ।

"नाधीतिनाध्यापनात्तु न दर्भ न च चक्षितम् ।
न शावं न स्त्रं नेष्टं नैमित्तिकमृते न वा" ।)

"उष्ट्रयानं समाश्रित्य स्वराज्यं तु कामतः" ।
इति च मनुः । ९ । २९ ।)

उष्ट्रकाली, स्त्री, (उष्ट्रस्य कालीप्रत्य । जातित्वात् ङीष् ।) मूषकजातिभेदः । उंटाटी इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । रक्तपुच्छो दरकर्मकाख्यिका दरशा । मोहितपुच्छो ४ कर्कपुच्छो ५ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वह्निकारित्वम् । पुंस्त्व-नाशकित्वं । अस्या वीजगुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । शीघ्रत्वम् । रुच्यत्वम् । सप्तमत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

उष्ट्रमुखपुष्पिका, स्त्री, (उष्ट्रस्य मुखरव मुखाव पुष्पो मञ्जरी यस्याः ।) वडपत्रिभेदः । इति रत्न-माला । विष्टिरोहति भाषा ।

उष्ट्रपादिका स्त्री, (उष्ट्रस्य पाद इव पादो यस्याः ।) वडपत्रिभेदः । मरुसम्भाषीति ख्याता । तत्पर्य्यायः । शातमीढः २ मरुशखी ३ भूमिसखा ४ । इति रत्नमाला ।

उष्ट्रशिरोधरं, स्त्री, (उष्ट्रस्य शिरोधर इव शीर्षा इव यत्र-तत्तिर्यग्भावे नपुंसकलिङ्गोऽयं तेन यत्तदम् ।)

"यत्रोपरिष्टे पिशनप्रियकोपिते
करोति राज्ञां विकृतक्रुद्यमताम् ।
तदाशुधावा विकृतावधारिणी
मनश्चरन्तुष्ट्रशिरोधरं वरेत्" ।

इति निरासम् । (अस्य लक्षणं चिकित्साशेषाध्याय-वाभटे उत्तरस्थाने ३८ अध्याये । अस्य यामानार-मुष्ट्रयोगः । यथा ।

"त्रिंशद्गुडयोवारयुक्तिता ।
राजिकी तण्डुलाम्बा स्वरसूपमावर्तिता" ।
"उष्ट्रशीर्षेण पिबेत्" ।
"अथिता वा सिक्थ मासूत्तरैर्नेत्रोद्धरणम्" ।

उष्ट्रीं

इत्यनेन निरासस्थाने । अन्यादे दन्तं लक्षणं-पूर्वकं लक्षणमस्योक्तं तद्यथा । विषस्तु वक्रदन्त-मविसेवाभ्यः प्रेरितं पुनर्वदन्तविनं यहां लक्षी-मुक्तिमानुष्ट्रशिरोधराकारं सिद्धवां स्मरति । अन्य-थोपरीत् वेदनाविसेवाभ्यं स्वरूपमतिविरुद्धमा च मारकमुक्तिं अत्यधिकशस्त्राधातानि रहते दुर्गन्धमुक्तमासाद्यं सवपुरेतिहत्त्व वातमुख-प्रदीप्त-रेतांसि विसृजति तं आसन्नमृत्युमी-मिलाक्षते" । इति । ३ । सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ८ अध्याये चिकित्सा यथा,—

"उष्ट्रशीर्षे तिलं हन्यु ।
अथोष्ट्रशीर्षमेवेला क्षिप्त्वा सार्द्धं तिलवेद्द्र ।
पूतिमांसव्रणोद्वर्त्यमिश्रम्य च मूर्छितः ।
अर्थेन घृतसङ्गेनिभि. पिवेत् प्रवेदयेत् ।
वर्त्म ततोऽनुक्रमेणैव परिवेष्टम् वर्धितः ।
द्वितीये दिवसे मुक्ता व्रणार्थं क्षोदयेद्दिवम् ।
ततः सम्यं विदित्वा च रोपयेत् व्रणार्थवत् ।
उत्तमप्रावणार्थार्थम् परिणार्तिं च वर्द्धनम् ।
शास्त्रेय वा शास्त्रार्ति क्षेत्रेषुत्तमेवेत्व ।
शुक्लोष्टमांसतैलेन क्षेत्रेषेत्रेषुत्तमव्रणम् ।
उपनाहा प्रदेयाश्च मृदवास्तमनिशा ।
शामलीपत्रैर्वा कार्याः प्रदेयाश्च मात्रया" ।

उष्ट्रिका, स्त्री, (उष्ट्रस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्याः । अत्र स्त्री वा ।) भक्तिकामाजनभेदः । (यथा भावे १२५ ।

"घृतमृत्तिकेवोष्ट्रिकेति" ।) उष्ट्रमादी । इति मेदिनी । वाचिकेभ्यः । इति राज-निर्घण्टः ।

उष्ट्री, स्त्री, (उष्ट्र + ङीप् ।) वाचिकेभ्यः । उष्ट्रयी । इति हेमचन्द्रः । तत्पर्य्यः शीरदुग्धा । दुग्धशीघ्रपुष्पिकाटीपत्राक्षीरवल्लीतुल्य-त्वात्तीक्ष्णत्वात्तिक्तत्वम् । तद्गन्धित्वम् । वातं पुंस्त्व-हानिमूलशीरदोषनाशित्वम् । वातुहत्वम् । वातु-नाशकत्वम् । तद्वह्निकारित्वात्तिक्तत्वात् । तद्गुणत्वम् । मधुरत्वम् । त्रिदोषे कुप्यम् । शीतलत्वम् । दुग्धशीघ्रपुष्पिकायवक्षारक्षीरत्वा-द्विलघ्वम् । तत्पर्य्यायत्वात् । दिपित्वम् । त्रिदोष-प्रशमत्वम् । लघुत्वम् । वृष्यत्वम् । वह्नि-कारित्वम् । मधुरत्वम् । रोचकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः । (अस्या दुग्धव्रता यथा,—

"ईक्षुनालोष्टकाशाश्च क्षीरिणी वर्धते वपुः ।
अर्क क्षारकवाशाश्च क्षिप्तिर्यो क्षीरवर्द्धनम्" ।
इति वैद्यकशब्दसिन्धुतन्त्रकृतो वचनम् ।
"क्षीरं दुग्धं वपु वातु वर्धनं क्षीरवल्ली ।
क्षिप्तिर्यो क्षीरवर्द्धनो क्षीरदत्तं स्मरम्" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे तृतीये भागे ।

"कन्दं तथोष्ट्र वरदं कथितं
स्निग्धं वातरिवारकरि ।
वक्रप्रकर्षं वरुणं हतीयां
क्षीरीवल्लीमीदृशीमुद्रवीमुद्रम्" ।

इति धन्वन्तरिनिघण्टौ प्रथमभागे ४ अध्याये ।

"अक्षीरी क्षीरवल्लीवाक्षीरं वरुणं वपु ।

उष्णी
इदं वस्त्रमस्यास्तीति मत्वर्थीयोरप्रत्ययः।
शिरो वेष्टने मुण्डनेऽपि वर्तते इत्यमरः।
"नक्षत्रोत्थं भवेत् चिह्नमौष्णं साङ्गुलं भवेत्।
दोषदुष्टोरुणार्द्धांशं क्षिप्तमुष्ण-विकारकृत्"।
इति सुश्रुते शारीरस्थाने ३१ अध्यायः।

उष्ट्र, पुं. (उष्ट्र शब्दे + "तत्करोति तदाचष्टे" इति णिच्।) शीघ्रगामी। (१।१०) इति उष्ट्रारोहशब्दे ३८ भागे दृश्यम्।

उष्ट्रक, पुं. (उष्ट्र + स्वार्थे कन्।) शीघ्रगामी। तत्पर्यायः। शीघ्रः २ उष्ट्रारः ३ विराशः ४ उष्णीषकः ५ उष्ट्रारकः (राज०)। इत्यमरः। भारतः। इति हेमचन्द्रः। (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २७ अध्याये।
"उष्ट्रं पैत्ते वसामे च वातश्लीष्मे तु छागलम्"।
इत्यत्र श्लेष्मविकारोऽपि दृश्यते।
यथा महाभारते अनुशासनपर्वणि (१४।५८।८।
"घोरं च क्षिप्रिरजस्य च वाहनं च भास्वरः"।
अपि। सूर्यः। इत्यमरः। मनुः (१२।११६।
"उष्टे वर्षति दीप्ते वा भासते वाति वा मरुत्"।
("उष्ट्रे वाप्यथवा नेत्रे च वर्षति" इति मङ्गोक्तौ पुस्तकम्।) इत्यमरः। इति भरतश्चरितम्।
उष्ट्रोरोरुकाङ्गः। "वितस्तिवारिमन्थ्यः। मधुमन्थ्यः सप्तदेशनालिकम्। इति राजवल्लभः।

उष्ण, त्रि. (उष्ण + अच्।) निरातपकालिन। तप्त मात्रे। यथा २ चतुरः ३ पेशलः ४ मृदुश्च सुखात्मा (इत्यमरः। चक्षोरः। इति मेदिनी। (यथा मनुः)। १।६६।
"उष्णमुष्णं भवेत्तं शीतमाशीतं शीतलम्"। ।)

उष्ण, पुं. (उष्णं करोतीति। उष्ण + कोरोऽस्यास्तीति वा "तदस्यास्ति" इति मत्वर्थीयः। चक्रमर्दिः। इति भरतौ। (यथा। इति शब्दरत्नावलिः। ३।२५।)

उष्णक, त्रि. (उष्णं कार्यमस्य। उष्ण + कन्।) शिरस्त्राणी। कानूनः। इति मेदिनी। इत्यमरः। इति भरतौ। कोशेरोऽपि इति शब्दरत्नावलिः।१।२५४।)

उष्णकरी, स्त्री. (उष्णा करी।) वैतसवृत्तिः।

उष्णकिरण, पुं. (उष्णः किरणो यस्य।) सूर्यः। इत्यमरः। (यथा, कुमारे। ३।३३।
"सूर्योदयः किमुषसाऽयमुदीर्णतेजा
इत्यत्र सर्वत्र भवानिति पप्रच्छ")

उष्णकाल, पुं. स्त्री. (उष्णश्चासौ कालश्च। उष्ण + काल + कच्।) ग्रीष्मः। इति शब्दरत्नावलिः। (यथा, कुमारे। ३।३३।
"उष्णकालोचितैर्लोलैरुपचारैः सुखं सखी
कुर्यात्सर्वेषु कालेषु किमुताद्य।")

उष्णकाल, पुं. (उष्णश्चासौ कालश्च। उष्ण + काल + कर्म्म।) ग्रीष्मः। (यथा, रघौ। १६।३६।
"उष्णकालेषु हर्म्यान्तः
सुप्तानां तत्र योषिताम्।")

उष्णकिरण, पुं. (उष्णः किरणो यस्य।) सूर्यः। इत्यमरः। (यथा, रघौ।
"उष्णकिरणस्तपति दिवसमुखे मुखमिव प्रतिनिधाय।")

उष्णकिरणि, पुं. (उष्णः किरणो यस्य। उष्ण + किरण + इन्।) सूर्यः। इत्यमरः। (यथा, रघौ।
"उष्णकिरणिरुदयति दिवसमुखे मुखमिव प्रतिनिधाय।")

उष्णकिरणिमत्, पुं. (उष्णकिरणिमती संज्ञा यस्य।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः।

उष्णकिरणी, पुं. (उष्णः किरणो यस्य। उष्ण + ङीष् + कच्।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः।

उष्णकिरि, पुं. (उष्णः किरणो यस्य। उष्ण + इन्।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः।

उष्णकिरिमत्, पुं. (उष्णकिरिमती संज्ञा यस्य।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः।

उष्णकिरी, पुं. (उष्णः किरणो यस्य। उष्ण + ङीष् + कच्।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः।

उष्णकिरीमत्, पुं. (उष्णकिरीमती संज्ञा यस्य।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः।

उष्णकीर्ति, पुं. (उष्णा कीर्तिर्यस्य। उष्ण + कीर्ति + कच्।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः।

उष्णकीर्तिमत्, पुं. (उष्णकीर्तिमती संज्ञा यस्य।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः।

उष्णकीर्ती, पुं. (उष्णा कीर्तिर्यस्य। उष्ण + ङीष् + कच्।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः।

उष्णकीर्तीमत्, पुं. (उष्णकीर्तीमती संज्ञा यस्य।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः।

उष्णकेतु, पुं. (उष्णः केतुर्यस्य।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः। (हेमचन्द्रोऽपि।)

उष्णगु, पुं. (उष्णं गच्छति यत्र। उष्ण + गम् + डु। यद्वा उष्णं गच्छति। उष्ण + गम् + डु। यद्वा उष्णं गच्छति। उष्ण + गम् + डु।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः।

उष्णगु, पुं. (उष्णं गच्छति यत्र। उष्ण + गम् + डु।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः।

उष्णगुण, पुं. (उष्णो गुणो यस्य।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः।

उष्णगुणमत्, पुं. (उष्णगुणमती संज्ञा यस्य।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः।

उष्णगुणी, पुं. (उष्णो गुणो यस्य। उष्ण + ङीष् + कच्।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः।

उष्णगुणीमत्, पुं. (उष्णगुणीमती संज्ञा यस्य।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः।

उष्णगृह, पुं. (उष्णं गृहं यस्य।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः।

उष्णगृहमत्, पुं. (उष्णगृहमती संज्ञा यस्य।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः।

उष्णगृही, पुं. (उष्णं गृहं यस्य। उष्ण + ङीष् + कच्।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः।

उष्णगृहीमत्, पुं. (उष्णगृहीमती संज्ञा यस्य।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः।

उष्णघ्न, पुं. (उष्णं हन्ति। उष्ण + हन् + टक्।) शीतलः। इत्यमरः। (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये।
"उष्णघ्नं शीतलं वातपित्तघ्नं मधुरं लघु"।
इत्यत्र शीतलशब्दे ३८ भागे दृश्यम्।

उष्णजल, क्ली. (उष्णं जलम्।) तप्तवारि। इत्यमरः। (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये।
"उष्णाम्बुपानं स्नेहाक्तं स्नेहनं वातपित्तयोः"।
इत्यत्र स्नेहनशब्दे ३८ भागे दृश्यम्।

उष्णतण्डुल, पुं. (उष्णस्तण्डुलः।) तण्डुलभेदः। इति राजनिर्घण्टः।

उष्णतण्डुलिका, स्त्री. (उष्णतण्डुल + कन् + टाप्।) तण्डुलीयशाकम्। इति राजनिर्घण्टः।

उष्णतण्डुलीय, क्ली. (उष्णतण्डुल + छ।) तण्डुलीयशाकम्। इति राजनिर्घण्टः।

उष्णतण्डुलीयक, क्ली. (उष्णतण्डुल + छ + कन्।) तण्डुलीयशाकम्। इति राजनिर्घण्टः।

उष्णतण्डुलीयिका, स्त्री. (उष्णतण्डुलीय + टाप्।) तण्डुलीयशाकम्। इति राजनिर्घण्टः।

उष्णतण्डुलीयी, स्त्री. (उष्णतण्डुलीय + ङीष्।) तण्डुलीयशाकम्। इति राजनिर्घण्टः।

उष्णतण्डुलेय, क्ली. (उष्णतण्डुल + ढक्।) तण्डुलीयशाकम्। इति राजनिर्घण्टः।

उष्णतण्डुलेयक, क्ली. (उष्णतण्डुलेय + कन्।) तण्डुलीयशाकम्। इति राजनिर्घण्टः।

उष्णतण्डुलेयिका, स्त्री. (उष्णतण्डुलेय + टाप्।) तण्डुलीयशाकम्। इति राजनिर्घण्टः।

उष्णतण्डुलेयी, स्त्री. (उष्णतण्डुलेय + ङीष्।) तण्डुलीयशाकम्। इति राजनिर्घण्टः।

उष्णतण्डुलीय, क्ली. (उष्णतण्डुल + छ।) तण्डुलीयशाकम्। इति राजनिर्घण्टः।

उष्णतण्डुलीयक, क्ली. (उष्णतण्डुलीय + कन्।) तण्डुलीयशाकम्। इति राजनिर्घण्टः।

उष्णतण्डुलीयिका, स्त्री. (उष्णतण्डुलीय + टाप्।) तण्डुलीयशाकम्। इति राजनिर्घण्टः।

उष्णतण्डुलीयी, स्त्री. (उष्णतण्डुलीय + ङीष्।) तण्डुलीयशाकम्। इति राजनिर्घण्टः।

उष्णतण्डुलेय, क्ली. (उष्णतण्डुल + ढक्।) तण्डुलीयशाकम्। इति राजनिर्घण्टः।

उष्णतण्डुलेयक, क्ली. (उष्णतण्डुलेय + कन्।) तण्डुलीयशाकम्। इति राजनिर्घण्टः।

उष्णतण्डुलेयिका, स्त्री. (उष्णतण्डुलेय + टाप्।) तण्डुलीयशाकम्। इति राजनिर्घण्टः।

उष्णतण्डुलेयी, स्त्री. (उष्णतण्डुलेय + ङीष्।) तण्डुलीयशाकम्। इति राजनिर्घण्टः।

उमा

श्याम-वास स्वर-वर्ण यथासुखोरुकं सदा।
यत् छायामत्तं निर्मेत्ता निर्मेत्ते निर्मलं कलु॥
यतुर्भावात्मकैश्वरम् तस्यैवं सुरैस्तद् सूक्ष्मम्।
न च पर्य्युक्तिं वैषं कदाचिदारि जानता॥
अवीमर्शं कथोत्पन्नोऽहं न हितं तद् विधासवे।
मद्यापाद्य मनुष्यत्वं तेनैवं विधिरितः तथा॥
तद्विधान्तमुत्पन्नं च शतद्वीतं प्रादत्ते"।
इति सद्भुते यत्सद्वाने ३५ अध्याये॥)

तमुवाच माताऽवेदो ज्वरितस्य कालमुत्पात्र
देह-कालात्मभिस्मीत्य मायानां यतीदमुत्पं
प्रत्यक्षतिमिवम्। ज्वरो यत्मात्रात्मकमुत्पं प्रायो
भेषजानि यामाऽपमत्पुत्पानां विकाराणां यावत्-
दमनायवर्त्तयानि शमनानि भवन्ति पाश्चार्यं
यतोयमुत्पं ज्वरादेवज्वरितेभ्य प्रायशन्ति भि-
षजो भूरिशस्। तद्येतां यीतं वासमुत्तोमयति
अग्निमुद्दीपयति। क्षिपं जरां ग्रसति
शेषाण्य परिपोषयति लम्पयति च यीतं ब्रह्मा-
प्रयमनाद्योषधयते तथा गुह्यमपि चैतन्यार्थोत-
लक्षिके ज्वरे सदाभवत्यमाताविनाशे वा
प्रदेशमुद्धेव हि दाह-श्रम-क्लमादितिसारा मूर्छा-
दुभिरवर्त्तने शीतोपशाम्यत्तीति"।

इति श्रीके विमानस्थाने ३ अध्याय॥)

उच्चोपशमः, पुं, (उच्चा उपशमो यत्र।) शीतकालः।
हेमन्तरः।

उचा, पुं, (उच्च+अच्।) शीतकालः। वसन्तकालः।
इत्यमालिकौ। उष्णः। शीतः।

उचाक, पुं, (उच्च+कन्।) शीतकालः। हेमन्तरः।

उचा, [न्] पुं, (उच्च+मनिन्।) शीतकालः।
उणादयः। इकमस्टटीकायां श्रीतकरदत्तः।
(यथा कुमारे। १। २३।
"तपश्चकार वारिभिर्यिताना मवे-
र्मुखं सवोपजीवनमनुद्यतेन सः"।
"उद्या शिताहारो वारिभिर्वा तपश्चरणं कुर्वतां
तपश्चित्तविघ्नानि तत्रेत्यिमाणि भवन्ति"।
इति तत्रभे चिकित्साख्याने ३य अध्याये।)
यासः, पुं, (ओषतिति उच्चा। अत्यक्तेति वा-
यासः। उच्चा अत्यमो यत्र।) शीतकालः। इक-
स्टटीकायां मुकुटः।

, पुं, (वेत्र+"त्यादिभिरिति त्यादि-
भिः।" ३। १३। उणादिसूत्रेण यन्।) वायुः। (यथा,
हरिवंशे। ६। १२०। ४।
"उच्चा ज्वलनः" इति भाष्यम्।)रश्मिः।
इति मेदिनी। (यथा ऋग्वेदः। १। ६६।
"अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्ष मदितिर्मा-
तासपिता सपुत्रः।
विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जात-
मदितिर्जनित्वम्"।
"उच्चा ज्वलनः" इति भाष्यम्।) रश्मिः।
इति मेदिनी। (यथा ऋग्वेदः। १। ६६।
"अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्ष मदितिर्मा-
तासपिता सपुत्रः।
विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जात-
मदितिर्जनित्वम्"।
"उच्चा रश्मिनो न ददृक्षे अस्मै"। "यातिं अस-
तीदुच्चा सूर्ये"। इति भाष्यम्। अश्विनौ।
(यथा तत्रैव। ३। ५५। ५।
"देवयद्भ उच्चा रथमे तनोतनोरश्मिभिः"।)

उच्चा, स्त्री, (उच्च+टाप्।) अश्वत्थी। साह इति
भाषा। उपचिका। रक्तकाकोदिरि भाषा। इति
मेदिनी। (सुश्रुते सौ। इत्युत्तरतन्त्रे अ॥)

उच्च इद् धातौ। इति कविकल्पद्रुमः। (आर्धि-धर्-
सर्क-सेट्।) इत्सारितः। इद् धातौ श्रीक्षीत्।
अर्द इद्ध वधः। इति दुर्गादासः।

उद्धारः, पुं, देशविशेषः। इति भूरिप्रयोगः॥

ऊ

ऊ, दीर्घोकारः। स च षड्जस्वरजः। अस्य उच्चा-
रणस्थानं ओष्ठः। ("उपूपध्मानीयानामोष्ठौ"।
स च (दिमात्रात्) दीर्घः (त्रिमात्रात्)
प्लुतश्च भवति। (प्रयोगे उदात्तानुदात्तस्वरितसंज्ञेषु
विधिषु अनुसात्तिकानुनासिकभेदात् षड्-
विधोऽपि भवति।
"सरस्वतीमुपारोदे विश्वं कर्म्म स्मतम्"।
इति शिक्षावचनात् अत्योक्तारे विचार आव-
श्यकः। विश्वं शिक्षायाहेः सर्वसंमाप्तः।
यद्धुक्तं तत्रैव "अर्थोऽनुपपन्नाक्षरोक्षरेण नैमा-
सुपूर्णा प्रज्ञा स्मृता"। इति।)
"प्रकृतकुलमाधारं ऊकारं परमकुण्डली।
यद्यप्रकाशवर्णं तमेकारमयं सदा।
यद्यप्रात्मपुरं वर्णं श्रीतविद्युल्लता तथा।
शक्तीर्द्वयं समोद्भूतं तदा गुह्यप्रकाशकम्"।
इति कामधेनुतन्त्रात्। तस्य (ऊर्ध्वोध्वाधाम्)
सेतस्वप्रकारो यथा,—
"तदूर्ध्वाधोजता देवा ऊर्द्धाता वामतः स्मृता"।
तस्मा ऊर्ध्वोद्धोकारस्य।
"तत्रतुनि तात्र देवास्तु तमाधिवस्था वसात्।
अधोर्द्धजातिनी माता ब्रह्मशीर्षाली च सा स्मृता"।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥) तस्य नामानि यथा,—
"ऊः कण्ठकी कण्ठनाला शान्तिः श्रोणी मधुसूदना।
कामराजः कुजेश्वरः महेशो वामकर्णकः।
ऊर्ध्वकेशो भैरवः सूक्ष्मो दीर्घोष्ठोत्तर नरस्तनी।
द्विनासिकी विद्युत्कर्णः स्पन्दनो रुचकर्णिकी।
महाविष्णुश्चतुर्भुजो बद्धा मनोभूः कालकूटकः"।
इति तन्त्रम्। (मातृकान्यासेऽप्य प्रकारः। यथा
न्यासतत्त्वादिधृतमातृकाभिधानम्। यथा, मातृका-
न्यासमन्त्रे "ऊं नमो वह्नियक्तं ऊं नमो वामकर्णे"।
अनुस्वारयोगः। अन्यच्च कविकल्पद्रुमे।
"ऊः ज्ञानेश्वरः षटकः। तेन सिद्धः प्रासे इत्यस्य
मुनिः छन्दो अनुष्टुप् अग्नेर्देवता इति स्मात्॥)

ऊ, था, (वेत्र+क्विप्।) वाक्यालङ्कारः। रक्षा। अनु-
कम्पा। इति मेदिनी। (तत्रोक्षणम्॥)

ऊ, पुं, (ऊयति रक्षतीति। ऊर+क्विप्। ऊरकारे-
लुट्। ६।३।२०।) मरुद्गणः। इति शब्दरत्नावली।
चन्द्रः। इति शब्दमालायाम्। (रक्षाकर्त्तरि, त्रि)

ऊढ़, त्रि, (ऊढ़ते स्म। वह+क्त।) विवाहितः।
इति स्मृतिः।
("आर्षोद्वे तमवधाय तस्मै सौमित्रिमूर्जस्वती"।
इति भट्टिः। १। १५।)

ऊढ़कङ्कट, त्रि, (ऊढो दत्तः कङ्कटो देम।) कवच-
धारी। तत्पर्य्यायः। सन्नद्धः २ वर्मितः ३ सज्जः ४
रंहितः ५। हेमचन्द्रः।

ऊढ़ा

ऊढ़ा, स्त्री, (वह+क्त+टाप्।) माषाः। इति
हेमचन्द्रः। (विवाहिता कन्या। यथा,—
"ऊढानूढासमवेदेनूढेन प्रथमं यवरादिजो"।
इति स्मृतिः।)

ऊर्ण, त्रि, (वे+क्त।) तन्तुसन्ततम्। तत्पर्य्या-
यद्वयम् ऐ उतम्। ३। ३। अमरः। कार्पासं वोमं प्रति
माषं। (यथिमम्। ऊर्ण+क्त। ऊरकारेलुट्।
३। २०। इतिमम्।)

ऊर्णा, स्त्री, (ऊर्ण+टिप्। ऊरकारेलुट्। ६। ४।
२०।) रक्षमम्। (वे+टिप्।) स्त्रियां ङीप्
मेदिनी। वोमा पेलाम इति भाषा। (यथा,
इति शब्दरत्नावली। ऊरकारः। इकमस्टीकायां
स्वामी। वोमा। इति ओमाशब्दम्। किन्तु
लिपि। रक्षाकर्त्तरि। यथा, ऋग्वेदे। १। ३३। १।
"उच्चोत्तमस्य माघो दक्षा व उग्नयः"। वर्णवि-
टिप्। (दशमस्य दशविधलक्षणमस्यैकैकस्य-
क्षणो लक्षणमेतत्। यथा, भागवते। २।१०—१।
श्रीशुक उवाच।
"अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषमूतयः।
मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः।
दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम्।
वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाञ्जसा।
भूतमात्रेन्द्रियधियो जीवसंज्ञं यदव्ययम्।
ब्रह्मणो गुरुदेवस्य ऋषेः पौरुष एव वा।
तिसृणामपि सत्त्वादीनां यतोऽयं सर्वसम्भवः।
आत्मनात्मति सत्त्वानां ऊतः कर्मोशयोऽपि वा।
"कर्मोशयस्य ऊतश्च"। इति भूमिकादीकायां)

ऊर्ध्व, [र्ध्व] त्रि, (ऊर्द्ध+क्वन्। ऊरकारे
रिर्देशात् ऊकारादेशः।) श्रोषीर्ष्यं। इत्यमरः।
शारदं वाक्यं इति भाषा। (यथा मनो-
भारते। "वैकुण्ठवर्त्मनि। २। ११७। १३।
("ऊर्द्धकर्णेन्द्र आचारात् पौरोधस्यमविद्यताम्"।
"ऊर्द्धं त्रिदिवे समवायादेवे उच्च मनुष्यम्"।
इति प्रतिपदमाधवे। २। ३। १। ३।)

ऊर्ध्वगो, स्त्री, (ऊर्ध्वगति ऊर्ध्व+गम्+ड।) दुग्धम्।
इति शब्दमाला।

ऊर्ध्वज्ञु ब परिव्राट्। इति कविकल्पद्रुमः। (ऊर्ध्व-
ज्ञुरारं-पर्-सर्क-सेट्।) दीर्घारिर्देशोऽयः। तस्य
वा "ओंनमो ब्रह्मणे ब्रह्मन् ब्रह्मशिवाक्षरोद्र
द्रुहणा"। इति मात्रकमन्त्रः। परिव्राजं कुटीचक-
उदकहंस परमहंसभेदात्। तत्र
आत्मविद्यामिति श्रेष्ठम्। मा ब्रह्मणि उत्तिष्ठ।
ऊर्ध्वरेतो ऊर्ध्व दिने ब्रह्मलोकमेव यति यो
ब्राह्मोपनिषदि वर्णयेदयमाश्रमः। ओं
परिव्रजन्यवचनात्। विद्वान् प्राज्ञ ब्राह्मो
ब्रह्मणो ब्रह्मविद्यात्मा स्यात्। इति दुर्गादासः।

ऊर्ध्व, त्रि, (ऊर्ध्वगति। ऊर्ध्व+"ऊर्ध्वादिभ्यश्च
विभ्यो यक्"। ५। १। इति उत्तरपदेऽर्थ्यक्
"ऊरसरेरिति"। ८। ३। ७० ऊरः सर्वस्य तु ऊ-
देशेऽन्तरतिः वार्णिकम्।) ऊर्ध्वम्। अमरः।
("ऊर्ध्वं च लम्बजीवो वरार्थः"। इति रुद्रः। १।
१। तत्रैव। १९। १।

पत्तिर्यस्यासौ" इत्यामन्त्र्यं दर्शे"। "उद्गतिर्यस्मिन्" इति विग्रहवाक्ये बहु०। इति उद्गत्। ३। (८५।)

उद्गत, त्रि, (उद्गतिरिति। उद्ग+ क्त।) उद्गतियुक्तः। यथा,—

"शतमन्यानि चोद्गतैर्विद्धि-
र्नैवाकाशादवतिष्ठन्ति पक्षाः।
हतोऽसौ सूर्यपोतस्तव च
दोहनमुद्गतं दोहयस्व"॥

इति ऋग्वेदभाष्ये।

उद्गतिक, त्रि, (उद्गत उक्तो विधिरिति। ठन्।) उद्गीथविधिः। उद्गीथ इति भाषा। यथा। "उद्गतिकं हरितामन्यतरस्यामानि"। इति सिद्धान्तिकमेघमालायामुक्तम्।

उद्गद, क (उद्गदं + गुद्।) रोगविशेषः। इत्यमरटीकायां। स्त्रियां। स्त्यर्थः। इति हलायुधः।

उद्गम, क्ली, (उद्गमनम्। उद्ग + अधिकरणविहितो घञ्।) १। (२।२३३।) इति उत्तरपदलोपे मध्व। विषु उद्ग, ध। देवपक्षोद्गमः। इति त्रिकाण्डशेषः।

उद्गम, ई ङ वैशे। उत्पत्तिस्थाने इति दायतः। इति वाचस्पत्यम्। (आदिर्भागस्तत्र भेदः।) पीयूषः। भेदस्तिद्वि विधुन्तुतत्वादिभाव्यं वर्तते उद्गम इ उद्गमे घटं गोविन्दः। इति दुर्गादासः।

उद्गम, क (उद्ग + गमकर्तृ घञ्।) निर्गमः। बहिर्गमः। इति भरतो दिग्बन्धश्चेषः।

उद्गर, पु. (उद्गीर्यते। उद्ग + गृ गिरणस्तत्र इति वा। औणा० ४८।२०। उद्गीर्णमात्र स्वरूपम्।) वैद्यः। १। ३। ४। (यथा। ४।१।१५।)

"उद्गरोद्गम मुखा ये तु वाङ्मात्रस्वरूपकाः।
उद्गरास्ते तु वैद्या यद्वा उद्गीर्णमात्रकाः"। इति।

उद्गर, क (उद्ग + गृकर्तृ घञ्।) निगरणः। उद्गीर्णः। इत्यमरः। (यथा शिशोर्दन्तैर्दि दोषेः "उद्गरैर्दन्तजैर्दोषैः"।)

उद्गरण, त्रि, (उद्गीर्यते + ल्युट्।) उद्गीर्णकारी। निगरणकारी। इत्यमरः।

उद्गर, ई. (उद्गरति। उद्ग + गृ + अच्। ङीष्।) १। ३। ४। (यथा। ४।१।१५।) इति उद्गरोद्गम मुखा ये तु वाङ्मात्रस्वरूपकाः। उद्गरास्ते तु वैद्या यद्वा उद्गीर्णमात्रकाः। इत्यमरः। (यथा शिशोर्दन्तैर्दि दोषेः "उद्गरैर्दन्तजैर्दोषैः"

ऊरु

ऊरुदघ्न त्रिरात्रेण शाल्मलीनि: स्थिरादिभि: ।
पुरुषस्य सक्थिमात्रोऽसौ मेदोवत्योच्यते ।
वर्तियोनि परिच्छन्न: क्षयप्रक्ष्यविक्षयम् ।
महामर्मास्थि संश्रीत्रे दुर्नुन्न: स्त्रिमिर्ति यथा ।
विद्धस्मि स्त्रिमर्मज्ञोर्ध्वं तद्वदूरुसन्धिके ।
मेढ्रस्याधोदरे मुष्कौ देहे स्थिरमांसगौ ।
गुद: क्लेदाम्बुनस्यो वातविरोधिभिरुच्यते ।
तत्रामेदोत्थ मर्म्मोक्तमाशूत्क्लेशमसाधनो मत: ॥

पूर्वकर्मणि दृष्टा ।
"वायुर्यं व्यानविज्ञानविज्ञानोर्ध्वक्रियया ।
रौमहर्षभयं हर्षिन्द्रं ज्ञोर्ध्वो: सङ्गमाता" ।
व्यत्ययेन प्राणाद्रम् । ७ ।

चिकित्सा यथा ।
"तस्य न चेष्टकर्म्म न वस्तिर्न विरेचनम् ।
न चैव वमनं शस्यमाशयोक्त कादाचम् ।
रुजेत्रे मेढ्रयो निर्ज्ञ चेष्टकर्म्म वस्तिकर्म्म च ।
तस्मात्सोऽरसे चैव न समर्थ क्रियोदयम् ।
ऊरुसन्धासय देहा पित्तम् वमनाद्रुतम् ।
वृषणौ मासाद्यस्थौ च सन्धासादुभावपि ।
पक्वाशयाश्रयो वायुर्वस्तिकर्म्म निरर्थकात् ।
क्रिया न तासमेदोत्थां लक्ष्या ऊरुगतेरसिताः ।
वातस्याने हितं क्षेत्रात्मोक्षमाद्य तदुत्तमः ।
न प्रशस्या: शस्यसूत्रं कर्म्म विधारित स्थानात् ।
तस्य लंघनमं कृत्वादुत्पन्नं शोधनमाद्य: ।
व्याधिप्रशमकर्म्मार्थं प्रयोक्तव्या सदा भिषक् ।
सदा रूक्षोपचारात्र व्यवहारकर्मकारिणा ।
शार्ङ्गधरसंहितायामौषधविधौ ।
सुविरूढ़ान्तरिमार्ङ्ग वेधारम्भप्रवर्त्तते ।
व्रणयोनावनुद्भिन्नेष्वेव वेधारम्भ उच्यते ।
शारीरस्थानेषु च ।
मधूकस्य विशेषेण करीरस्यात्मवेत्त च ।
समङ्गा ब्राह्मणी चित्रं मधुना सह भाविते ।
तथा वीरतरुकरीरवेधारम्भस्तथैव ।
अर्कवं भावितौकृत्वा तालाबं वनस्पतिः ।
मूलं चरीतरौ कीर्त्य पद्मकं निक्षपात्रिकौ ।
देवदारु हरिद्रे द्वे तथा कटुकरोहिणी ।
त्रिफलां पिप्पलीमूलं सारं देवदारु च ।
चर्वं पिप्पलमूलानि देवदारु प्रयोजयेत् ।
सङ्गोवनं समूलं च पिप्पलीं दशु तान् पृथक् ।
सङ्गोवनं समूलीकान्त् कण्टकारिकाद्वयम् ।
"मूर्वाशतावरीं मुक्तं पिप्पलं कटुरोहिणीम् ।
मूर्वाद्वा पिप्पलीं कृत्वा पाठा कटुकरोहिणीम् ।
पेयेऽक्षमात्रा पुनः कार्या सा च मात्रस्य" ।
"व्यत्ययेऽक्ष स्यादेवं: समत्वेनैव तम् ।
दृष्टा साधनमेवं तु: पुराणे चैव शास्त्रिभिः ।
अन्तरात्मानमेवैवं क्षिप्तात्मानं पुनर्भवेत् ।
मेघमेवमक्षम कार्यो वातव्याधिषु ।
"पुनः कार्यकरोत्पत्तिं सर्वं दाहकेदूरम् ।
व्रणसाधनमात्रा च तैस्तैः कार्यार्थ वर्णेत् ।

ऊर्ध्व

सप्तमं मात्रया तथाष्टमात्रार्धम् विदेत्" ।
इति कुवादर्थ तैस्तैः । ७ ।

"ब्रह्माणी पिप्पलीमूलमाहारद्वयकृतः ।
तैलपक्वः समो दद्या व्यायामश्चात्र चात्मवान्" ।
इति षष्ठकुरं तैस्तैः । ७ ।

"ब्रह्मचर्यात्मसूत्रिदमूलमूलस्य भेषजम् ।
रोहणः सर्वव्रणानां वातपित्तहरः परः ।
वल्लीकस्य त्रिफलामूलं कारञ्जात् समलक्षणम् ।
एकत्रितं तत्समूलं कुर्यादुत्सादनं भवेत् ।
मूर्वैरण्डमयान्तं मूर्वैरण्डस्य देवदारुतः ।
शौरसर्षपरास्नीरास्तिक्तासंदतैलियम् ।
साधुमूलादनं कुर्यादुद्वर्तनमनुत्तमम् ।
"शोकाकः सर्वदं विम्बं वहन्ती सरलासनौ ।
अग्निमन्थाकपीलिपुष्पदारुसर्वकान् ।
सर्वाणि महमात्राणि जलेनोन्नाद्य सेचयेत् ।
प्रक्षेपौ मूर्वपिप्पलीमूलमालिवारकः ।
अष्टशतार्धे व्यायामैर्मन्थे प्रक्षेप्य चोत्पचेत् ।
स्नानाद्यासमये चर्म्म शर्करा सिक्तासमा ।
प्रतारयेत् प्रतिस्नेतौ यदीं शीतजलं शिवम् ।
सरस्वं विमर्म शीतं स्निग्धेतं प्रकः ।
तथा विष्णुक्रेण्य कर्मे शान्तिमूलमुदाहरेत् ।
क्षेत्रया चापर्वं कथ्यं च मात्रतोऽमम् ।
तत् सर्वं सर्वदा कार्यमुत्पन्नस्य भेषजम् ।
शरीरं वर्णमधिक कार्यिया रक्षता क्रियाः" ।
इति चरके चिकित्सास्थाने २० अध्यायः । ७ ।
"स्थिरस्थं शुद्धयं निष्कारद्वयमात्रकम् ।
गुडाधिकम् वसिष्कं निम्बपीत्र यथा तथा ।
प्रक्षेपं निष्कमात्रन्तु निम्बं त्वक्षमात्रकम् ।
त्रया क्षमीक्षुगुरुकाक्षमाषोत्पैरिक्षम् ।
मात्रयिता वर्दी हत्वा स्थानमुद्वाप्तपुरुषम् ।
गुडान्नरक्षो मात्र विद्वत्वेवमेवतः ।
क्षमरक्षुर्जं दुःखमूलमसौ सुरावत्सम् ।
इति गुडान्नकी रसः । इति वैद्यकरत्नमालायां उदरामाधिकारः । ७ ।

ऊरुसमा, स्त्री, (ऊरुरुसमा इव आकृतिर्यस्याः ।) कदलीवृक्षः । इति राजनिघण्टः । (कदलीप्रभेदः तुल्या गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

ऊर्ज, क भीवने । वले । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-पर-अक-सेट्.) दीप्तौ । क ऊर्जयति ।

ऊर्जं, क्ली, (ऊर्ज्यते भीयतेऽनेन । ऊर्ज + करणे घञ् ।) अन्नम् । इति हेमचन्द्रजटाधरौ । (यथा, भागवते । ३ । २३ । १८ ।

"तस्य ऊर्जं प्रजं रक्षन् मनवे यन्यरीतयेत् ।
हरिरायः स भीवानां श्रमः सर्वसहायकः" ।)

ऊर्जं, पु, (ऊर्जयति उत्साहयति स्त्रिभिवृद्धं इति । ऊर्ज + विषु + अच् ।) कार्त्तिकमासः । उत्साहः । बलम् । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १४ । १ ।

"अस्मिन् हि स्त्रिभिवः सचाभूषु ववते" । "ऊर्जं वसन्तमाशीतम्" इति भाष्यम् ।) प्राणवायुः । इति मेदिनी । (वीर्यम् । यथा, मनुः । २ । ९३ ।

"पुत्रस्य जन्मनि स्त्रिभिवः सम्भूतं यच्चरीरम् ।
"सम्भवं मूलिकसंभवं सामर्थ्यं वीर्यं च वर्धनं" ।
इति कुवादकः । ७ । कार्त्तिकमासोऽस्यः ।
(सारीविषम् यवोः इत्यमेवः । यथा हरिवंशे ७१ । ६ ।

"प्रथिनश्च वसन्तश्च तम ऊर्जस्करौ च वः ।
सारीविषम् पुराणे सर्वोत्तमः प्रकाशकः" ।
सो, हिरण्यगर्भकारः । यथा, हरिवंशे ९ । ७ ।
"हिरण्यगर्भोऽथ सुतः ऊर्जा नाम सुरेश्वरः" ।)

ऊर्जस्वल, त्रि, (अतिशयितः ऊर्जा वर्त्त अस्य-इति । ऊर्जस् + अर्थोपधात्सलिति इवुप् ।) अतिशयबलवान् । इत्यमरः । ("ऊर्जस्वलं फलं गुरुञ्चमेतत्" । इति भट्टिः । १ । ९६ । "शोकाकः सूत्रसम्भावरेवम्" । इति रघुः । २ । ९ ।)

ऊर्जस्विन्, [न्] त्रि, (ऊर्जस् + विनि ।) बलवान् । विशेषः । तस्य लक्षणम् । शारङ्गधरसंहितायाम् । तथा भोजम् । ऊर्जस्विन लक्षणम् ।
तथोत्साहश्च यथा । "प्रथमेमसूत्रं प्रसादः
ऊर्जस्वी वर्तमेमसमसूत्रमूर्जस्वि विश्वरो । वसन्तः
तिमिरामोऽवोत्तरो स्त्रिभमूर्णोऽतिमुत्तरो
मुखः" । इति भट्टिः ।

ऊर्जस्वी, [न्] त्रि, (अतिशयितं ऊर्जा वलमस्य अस्तीति । ऊर्जस् + इनि ।) अतिशयबलवान् । इत्यमरः । (यथा, भारते ।)
"ऊर्जस्वीन्तरं लोके वलवीनो नरेश्वरः" ।)

ऊर्जहन्, पु, (ऊर्जं तमुत्साहौ हन्ति । हन् + क्विप् ।) सर्वनिम्बः । तत्पर्यायः । सर्वनिम्बस्तिक्तपत्रः शतवेधोमिरिः पु (२५१३ । कलः ।) कीटरिपुः । मालकृत इति भाषा । तत्पर्यायः । कृमु २ तमुत्साहः २ सर्वदः ३ । इत्यमरः ।
(यथाह उत्पलकरः । ६ । ३ ।
"सारीविषम् विषमं ऊर्जहन्तमेवं वीर्यः ।
यत्र नि नाशना कार्या किंचिन् कर्त्तव्य विषम्" ।
अत्र ऊर्जवारिरिति विम्बम् ।) (समासान्तो यथाह हरिवंशे । यथा, भागवते । १ । ७ । ८ ।
"ऊर्जवारः सुतामत्र शत्रा स्थोरवन्धनौ" ।
सुवामसन्तो देवभेदः । यथा, हरिवंशे ११ पर्व ।
"सुरूपेण विवाहन ऊर्जवारो महारिषिः" ।)

ऊर्जवारिन्, पु, (ऊर्जवत् वारो यस्य ।) कर्कटः । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, भागवते । १ । ७ । ६ ।
"आकल्पजिनकल्पः ऊर्जवारिरिवाकरः" ।)

ऊर्जा, स्त्री, (ऊर्जयति । ऊर्ज + "ऊर्जोऽते कः" । ३ । ३ । इति अजादिसूत्रेण कः । किन्तु टिलोपः ।) मेवाजिकोमा । तस्य गुणः भावाम्लः । कोलसारकः । इत्यमरः । ७ तु भूतवामधी यद्यावन्मधुरः सुमाधव रक्षा प्रसन्नकारी सवाहरवनाशकृत् वक्तवारीतो मधुरोविवाच वर्णः । इति भरतः । (विषदोषजनी । यथा, भारते । १ । १३९ । "विषदोषकृतोत्तं वलवान् विषदोषः ।)

ऊर्जाटु, त, (ऊर्जा वलमीतिः । ऊर्जा + टुः ।) देवदारुवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ऊर्जाटकः ।

ऊर्द्ध

इति भेदिनी। (उत्कर्षवति। यथा, भारते। "अर्द्धर्द्धिमन्तं पुरुषं भजन्ति")

ऊर्द्ध, न, (ऊर्द्धं + स्वार्थे अण्।) इति भरतिः। (उत्कर्षवति। यथा, भारते। "अर्द्धर्द्धिमन्तं पुरुषं भजन्ति।")

ऊर्द्ध, न, (ऊर्द्धं + स्वार्थे अण्।) इति भरतिः। (उत्कर्षवति। यथा, भारते। "अर्द्धर्द्धिमन्तं पुरुषं भजन्ति।")

ऊर्द्धं

ऊध

केसरम्। (यथा, कुमारसंभवे। ५ सूक्तम्।
"एवमित्तारदसप्तारदूर्वीलोक-
सप्तारदसप्तारदसप्तारदसप्त राम॥")
ऊर्द्धवः, त्रि, (ऊर्द्धं तिष्ठति या। ऊर्द्ध+स्था+क।)
उपरिस्थितः। तत्पर्य्यायः। ऊर्द्धस्थः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥
ऊर्द्धस्थितिः, स्त्री, (ऊर्द्धा स्थितिश्च।) ऊर्द्धावस्था
या तु ऊर्द्धस्य एवस्थानम्। तत्पर्य्यायः। ऊर्द्धस्थम्
२। इति त्रिकाण्डशेषः। उपरिस्थितिः। उपरि-
स्थानम्॥
ऊर्द्धास्थिक, पुं, (ऊर्द्धं आस्थिनः) कारण्डवः। इति
त्रिकाण्डशेषः। कलहा इति भाषा॥
ऊर्मिः, स्त्री, पुं, (ऋच्छतीति। ऋ+मक्।) "ऋर्मि
ऋच्छ॥" (३। ३३। इति उणादिसूत्रेण मिः। ऋर्मि-
ऋच्छतीत्यर्थः) तरङ्गः। (यथा, रघुः। १३। ५५।
"तरागुत्तम्भनवर्द्दं व्योमग्नोर्म्मिवाहुभिः॥")
प्रकाशः। नेत्रः। अङ्गुः। वस्त्रसन्धिरेखा। वेगः।
दीप्तिः। इति मेदिनी। उत्कण्ठा। इति
हेमचन्द्रः। "शोकमोहौ क्षुधामूर्म्मी
षड्ग्रमयः॥" इति श्रीमद्भगवद्गीतायां
(वृत्तिकारस्य श्रीधरस्वामिनः)
"क्षुधा च पिपासा च शोकश्च मनसः सम्बन्धौ।
मोहश्चोभौ प्राणिधर्म्मावज्ञानस्य धर्म्मौ॥
(ऋक्षगणिमेदः। तत्पर्य्यायः। ऋक्षगणः। इति
हेमचन्द्रः। "यद्यद्विशिष्टवस्तुसम्बन्धात् तत्तन्नामवाप्नोति।
तथा च मार्के ४। ।
"गुरुः पर्य्यायदर्शीभिरिष्यतेऽनन्त" ॥)
ऊर्म्मिका, स्त्री, (ऊर्म्मिरेव। ऊर्म्मि+कन्।) ऊर्म्मिः।
इति हेमचन्द्रः। (यथा, महाभारते ४।
"ऊर्म्मिकां वेदिकां कृत्वा॥")
ऊर्म्मिमत्, [न्] त्रि, (ऊर्म्मिरस्यास्तीति। ऊर्म्मि+
मतुप्।) वह्निः। इत्यमरः। ऐरावतादिरा इति
भाषा। सरङ्गवान्। (यथा, महाभारते ४।
"ऊर्म्मिमन्तं वीक्ष्य ते॥")
ऊर्म्मिल, पुं, (ऊर्म्मिः लाति। ला+कः।) लक्ष्मणः।
इति हेमचन्द्रः। (यथा, रघुः। १५। ९०।
"ऊर्म्मिलस्यानुजा तस्य॥")
ऊर्म्मिला, स्त्री, (ऊर्म्मिः लाति। ला+कः।) जनक-
राजकन्या। इति हेमचन्द्रः। (यथा, रघुः। १५।
९०।
"ऊर्म्मिलस्यानुजा तस्य॥")
ऊर्म्मिलिन्, [न्] त्रि, (ऊर्म्मिरस्यास्तीति। ऊर्म्मि+
इनि।) ऊर्म्मिमत्। इति हेमचन्द्रः। (यथा,
महाभारते ४।
"ऊर्म्मिलिनं वीक्ष्य ते॥")
ऊर्म्मिवेगः, पुं, (ऊर्म्मेर्वेगः।) ऊर्म्मेर्वेगः। इति
हेमचन्द्रः। (यथा, रघुः। १३। ५५।
"तरागुत्तम्भनवर्द्दं व्योमग्नोर्म्मिवाहुभिः॥")
ऊर्म्मिहस्तः, पुं, (ऊर्म्मिः हस्त इव।) वृक्षः। इति
हेमचन्द्रः। (यथा, रघुः। १३। ५५।
"तरागुत्तम्भनवर्द्दं व्योमग्नोर्म्मिवाहुभिः॥")
ऊर्म्मी, स्त्री, (ऊर्म्मिः। स्त्रियां ङीष्।) ऊर्म्मिः।
इति हेमचन्द्रः। (यथा, रघुः। १३। ५५।
"तरागुत्तम्भनवर्द्दं व्योमग्नोर्म्मिवाहुभिः॥")
ऊर्व्वः, पुं, (ऋच्छति। ऋ+वन्।) वृक्षः। इति
हेमचन्द्रः। (यथा, रघुः। १३। ५५।
"तरागुत्तम्भनवर्द्दं व्योमग्नोर्म्मिवाहुभिः॥")
ऊर्व्वरा, स्त्री, (ऊर्व्वः वृक्षः राति। रा+कः।)
वृक्षवती भूमिः। इति हेमचन्द्रः। (यथा,
रघुः। १३। ५५।
"तरागुत्तम्भनवर्द्दं व्योमग्नोर्म्मिवाहुभिः॥")
ऊर्व्वशी, स्त्री, (ऊर्व्वः वृक्षः शीर्यते। शॄ+कः।
ङीष्।) वृक्षवती भूमिः। इति हेमचन्द्रः।
(यथा,

चाहः

अव्ययम्। "सर्व सर्वो दलिद्राञ्जे सर्व सर्वो दलद्धने"। इति भरतसंक्षिप्तः। दया, कविकल्पद्रुमः। "न हारेवस्य वेदुक्ष ना। वदा कृत"। अत्र दौहदः प्रकाशितम्य मुनि चहदौहदेति सिद्धम्।)

च, ऊर्वे। इकारः। इति कविकल्पद्रुमः। (आदि-सर्व-सर्व कविद्।) प्राप्त प्राप्तिः। "चाचति सर्व इसी"। इति दुर्गादासः।

च, इ क इकारः। इति कविकल्पद्रुमः। (अदा-सर्व सर्व कविद्।)

च, इ कि इकारः। (मुखे सर्व सर्व कविद्।) इ दैवेकः। विवर्तिनि। इत्यो मुखादाहम्य इद-इत्यादेश चाचरेति। इदुक्त् अभिदुक्षाम। इति दुर्गादासः।

च, इ ए विवेके। इति कविकल्पद्रुमः। (सा-पदे-सर्व कविद्।) इ दैवेकः। ए चाक्षोति। ते कविद-सर्वेषामाक्षोतीति विवेकः। इति दुर्गादासः।

च, च अर्वेकम्। इकारः। ईकारातिरि स्त्री इति केचित्। (अकोकारम्।) कविकाशः। वाक्यविचारः इति प्रकाशकारो। (ई, अर्वे ३)

चक्र, (इ) स्त्री, (चक्रते रूपमिं देवा चक्रता। चक्र + किप्।) देवतिदेवः। चक्रोदेवः। इकाम्बरा, चक्र चक्रोदेवितायाम्। वेदमन्त्रविदेवः। तस्य स्तवम्। इन्द्रचक्रोदेवस्य चाराद्यत्तिनिः। चाराद्यौ। चक्रोदेवः इन्द्राम्बरिचेतायाम्। चाराद्यत्तिनिः। इति केचित्। (अत्र इन्द्र नाराम्बरेचारीत्यि-नेवाः चक्रोदेवीमेवेवाराद्यत्त मिश्रत्व स्तवदो स्तवाकृतो। इति सूत्रे कृत्वाने उपरिदे चाराद्यौ।)

चक्र, औ, (चक्र् + क्विप्। "चक्रुदुरिचि-रिचिचिचिचक्र्" इत्य इकारादेशश्च एक्।) इन्द्र। इकारः। अर्वे। इन्द्रादिदेवोः। (इन्द्रं चक्रादेवे। "चाहाचे चरिचे चुर्वे चिन्द-चर्वे चर्व ३)। ईकारोत्तम चक्रिका"। इति भरतसंक्षिप्तः। "चक्रसूर्ये कि कृत्वम्"। इति स्वामी विश्वरूपाचारादेः दुर्गादासः।)

चक्र, ए दर्वे। इति कविकल्पद्रुमः। (सा-दर्-सर्व दैवे।) इ दैवेकः। ए चाक्षोति। इति दुर्गादासः।

चक्र, औ, ई, (चक्र + क्र। "चक्रविक्रचक्रिचि" ई। ४६। इन्द्रादिदेवेक चिन्द्र।) इन्द्रचक्र। इति केचित्। (इन्द्र, इन्द्र, इन्द्रादि। "चक्रुर्यक्र चक्रुर्यक्र चक्रुर्यक्र

"अग्नेमिः ऋतुमाप्नोमि।" इति भाष्यम्"।)

अग्नावक्, पुं, (अग्निं + "अग्निकर्मणिसक्तिभ्यां क्विप्।" २। ७७। इत्यनेनाग्निशब्दस्य क्विप्।) मेषः। इति त्रिकाण्डशेषः। उणादिकोषश्च।

अग्न्य, ट ज न त्रयो। इति केचिन्मुग्धाः। (तस्यायमित्यर्थे "अग्नेर्ढक्" इति ढक्प्रत्ययसिद्धेः। ढ च अग्नेरिति वर्त्तते। ढस्य एयादेशः। ढ अस्येति अस्य। इति दुर्गादासः।

अग्न्यं, क्ली, (अग्न + ष्ण्यः। अग्नावग्नयं वा। इति भाषा। तत्पर्य्यायः। देवः इति भाषा। तत्पर्य्यायः। धर्म्मस्य नम् ४ उद्धारः ३। इत्यमरः। इन्द्रदेवत्वेन स्तोत्रं वस्तु प्रशंसति। इति भरतीका। अन्य विवरणं ऋग्वादशब्दे द्रष्टव्यम्। * ।

कुपोदराण्यं अग्न्यं यथा।

"ज्ञानमात्मनिमित्तं यद्वाक्यादेरनिमित्तके।
तत्कुपोदरमित्याहुः शेषं तेन वपुः कुपोदिरम्"।

इति भारतः। अत्यागः। स्वार्थं मूलधनस्थानात्मा चासौ वह्निः। दानग्रहणयोः कर्म्मनिष्टता साध्ये तेन मूलधनवाहनो लाभस्तयो यद्दानं धनिकेन दीयमानं मूलधनं अधमर्णेन च ग्रहणं तथा शोधकं मध्यमार्थं ग्रहणम्। इति रत्नाकरश्चः। अन्यत्र ये तु अदत्तादानाद्यकरणीयलक्षणाद्धर्योगाद्धैर्यप्रयोगः। अतएव साहित्यार्थप्रयोक्तव्य वर्त्तते इति मिश्राः। * । अपि च।

"कुत्सितात् सोदरात्यैव निर्विभक्तैः प्रगृह्यते।
वपुर्दुःखं वाहृतं कुपोदरान्यमं तदुच्यते"।

इति कल्पतरुः। अस्यार्थः। कुत्सितात् सोदरात्यामर्थात् सकर्त्तृकं धनं यत् प्रगृह्यते निर्विभक्तैर्दायमर्हैः। वपुर्दुःखं येति वाक्यादुत्पाद्यो तेन देहदुःखादिवाचः। * । अत्यवदविद्वेषी यथा।

"देवानाच्च पितृणाच्च अयोन्यां तथा नरः।
अत्यवद्यं भवेत् दत्तात्तत्तयोरेव तथा तयोः"।

इति विश्वप्रकाशकरः। (अवदुर्गमभूमिः। यथा मुग्धबोधे १। २७ सूत्रस्य टीकायां दुर्गादासः।

"देवानां देवा देवार्थो वा उपरागमङ्गलदेवं मङ्गलैश्वर्यमित्यादयः"। अङ्गलाक्षोक्तः कुत्सितादपि राङ्गलात् विशेषः संज्ञायां प्रयोगः। यथा वीजमङ्गलं।

"मन्त्रसंस्कृत्य करणं वस्तुनः।
दोषे दुष्टः स्मृतः शास्त्रैः शास्त्रैः शास्त्रैः
शास्त्रैरेव्यनाशने योगः"।

स्मृतीतिः। अङ्ग नदी तन्नामा। इति जटाधरः। अन्यत्र। अमरकोशः। यथा, भारते १। १२। "शास्त्रे वा लाभो विधिनो यथेवा-स्त्रयो न ताद्दृशिभ्रा राट्"। "अङ्ग वीरमना" इति भाष्यम्।)

अङ्गमन्यः, पुं, (अङ्गे भवम्। इ) अम्बः। इति

अङ्गरजावती। इ आमिष इति भाषा।

अङ्गमर्दकः, पुं, (अङ्गं मर्दयति यः। अङ्ग + मर्द + ण्वुल्।) प्रतिभूः। इति शब्दरत्नावली। आमिन इति भाषा।

अङ्गमुक्तिः, स्त्री, (अङ्गस्य मुक्तात् वा "मुक्तिर्मोक्षे मलक्षयात्।) मलक्षयविशेषः। तत्पर्य्यायः। विसर्जनम् ९। इति विश्वप्रकाशः।

अङ्गमोक्षः, पुं, (अङ्गात् मोक्षः।) मलक्षयविशेषः। इति शब्दरत्नावली।

अङ्गारदर्शः, पुं, (अङ्गात् आदत्ते गृह्णाति।) अधमर्णोत्तमर्णेन लभ्यमानग्रहणम्। तत्पु अङ्गादर्शविशेषः। (देवाद मनु। ८।) "तेषामाद्यस्यादर्शे निक्षेपोऽनामिकिरः"। इत्यादि।) तच्च शास्त्रिकं यथा। "देहाद्यर्थं देवतृ। देहदानदेशम् अनेनाधिकारिता देशम्। अधिकृ समये देयं। अनेन प्रकारेण देयं यू इत्यमर्णं पर्य्यविषम्। उत्तमर्णे तु दायविधिः। आदानविधिश्च। इति दिविधम्। तथाच नारदः।

"अङ्गदेयमदेयञ्च येन यस्य यथा भवेत्।
दानग्रहणयोगाच्च ऋणादानमिति स्मृतम्।
ऋणदेयमिति प्रोक्तं दानं यत्तदुदाहृतम्।
न लौभी दानमादेयः प्रदाता किञ्चिदुद्धरन्।
दाता न लभते तत्तु लेभ्यो दत्तमु यस्तः"।

तत्र विशेषमाह नारदः।

"परिपूर्णे प्रदेशार्थि कर्म्म वा साधनक्षमम्।
येनात्मकर्म्म साधिष्टात् ऋणं दद्यात् धनी सदा"।

इति विवादार्णवसेतुः। अस्य सदर्शिकं ऋणोद्धारशब्दे द्रष्टव्यम्।

अङ्गारमर्द्दः, पुं, (अङ्गमर्द्दयति या + अच् + णिलोपः। अङ्गारमर्द्दः + ष्यङ्।) अङ्गारकारकः। इति शब्दरत्नावली।

अङ्गारवेतसः, क्ली, (अङ्ग + अप + पुर + ब्लुट्।) तत्र वह्नीतसवृक्षः। (अङ्गारमयस्तस्य।) अङ्गारवेतसः। अङ्गी, (पुं) कि, (अङ्गमस्यास्तीति। अङ्ग + इनि।) अङ्गवान्। धारी।

("आत्मशरीरे ब्राह्मणः विभिन्नं शैवेऽङ्गी भवति") इति श्रुतिः। "अङ्गी न स्यात् स्वा विगां"। इति वाजसनेये।)

अङ्गोपाङ्गानं, क्ली, (अङ्गश्च उपाङ्गानं।) अवयवः। शरीरावयवः। इति मेदिनी। अङ्गं मर्म्मशरीरावयवे। मर्म्मभेदकरणेन अङ्गोपाङ्गानि। यथा

चातं
व दत्ता त्रिलोचनः इत्यादि मनुः।
चातं कर्म लवनेऽपि तुल्यमर्थमुपसर्गविधात्।
व दात्रा लवित्रेणोद्यतं लवनं संलवनम् मनुः।
व लवन खलिहेऽन्ने खले दात्रा लवं निर्वर्तितवन्तं मनीषा उत्तमवर्णः लवनेन दत्तवान्
मनुः।
चातित्र लवनो एतु दीर्घत्वाद्यत्र्यति।
एतत्तवतित्र्य लवनमुपोद्यतु विवेकम्"।
दत्ता दात्रमित्रेण लवनकर्म वातुलवनार्थं दत्तवतु-
वर्तेन दत्तवा एवमेवन लेवनम् एतेनेतित्रिलिङ्ग
दत्तारणं उपलक्षेन उपदत्ते प्राप्नोति यदी
दत्तेन लेवनम् एते दत्तादत्तमित्रिलिङ्ग दत्तवत्
दत्तवत्।
"लेवनः एतेनित्रिलिङ्ग दत्ता दत्तवान् चासौ
यदी लेवनं दत्तात् लवनवतित्रिलिङ्गम्"।
इति विशारदेवन्तु।

चा, दत्तवा, दत्तवेन। लेवनेन, दृष्टादात्मा। इति
वर्तमानकृत्।
(आर्ति-चर्-ते दत्तपते आर्ता-
दर्वते चर्व, चर्चार्ति चर्च लेट्।) दृष्टा दत्ता।
चर्चते अन्ना दत्तवते देवान्ते भवति। विचि-
दत्ते दत्तवि देवान्। चरे तु दत्तवो दृष्टापित्रिवते
वाकेदत्तवेन। चार्तात् चार्तवं दत्तादि। इति
दुर्गादत्त।

चर्, ऊ, (चर+क्त।) उपवृत्तिम्। (दत्ता, मनुः
१।१०८।)
"चरणन्यासं लीलेन् मनेन दत्तवेन वा।
दत्तवत्तवत्तवति वा व चरवा चरवाचर।
चरणुवर्तिवं देवन्तवर्णं लावतात्तिवम्।
दत्तवु दर्शनं लित्र दत्तवर्णं चर्वतं लवनम्"।
दत्तवा। (दत्ता, चरवेते। ७।१।९२।) ८। "दत्त
चर्वतु दत्तवत्तवात्"। "चरणुवत्तवु"। इति
दत्तवा।) चर्वतं इति लेटि। (दत्ता, मनुः
१।७८।)
"चरणेतरं दत्तु दर्शनेन्ते दत्तवेन्तेवतु।
"लित्र दत्तवत्तवीत्तवतु वालं वेदुवत्तु"।
वर्तेन। दत्ता, "चरवं लित्रणी दृष्टवत्ता लोके"।
इति चर्वं। लित्रु। दत्ता, लवनात्तवे। १।
१।१४१।
"दत्तवतु दत्तवित्र चीवेतु लवनवत्।
व लि दत्तवतेन वर्तवं दृष्टवेन च।
दत्तवा दत्तु दत्तवं दृष्टवीत्तेन, लवनवत्तु"।
ते दृष्टवे। दत्ता, दत्तवत्तवतु।
"दत्तु या चर्वं लि लित्रो दत्तु चर्वं दत्तवु"।
दत्तवु। दत्ता, चर्वेते। १। १७८। ८। "दृष्टो
लित्रव दत्तवत्त दीर्घो चर्वतं चर्वतं
लित्रवे"। "दत्तवत्त लवनात्तवे"। इति दत्ता-
दत्तवत्तवत्तव

ऋतु

ऋतोर्ध्वी व ईयेऽनृ प्रकल्पा इवराजतः ।
दुःखाद पुत्रा आयन्ती क्षिप्रोऽनुयाहु राविक् ।
तस्मात् दुःखाद व मार्याणं संविदानोर्ति क्षिप्रम् ।
दुःखात् ईनोऽधिके दुःखं सी प्रकल्पिके क्षिप्रम् ।
सर्वेऽप्रमाणुर्व्यक्तियौ वा सीदन्त्यो व विपर्ययः" ।
"दक्षः सप्तर्दिके दाक्षत् ऋतुथ सिवतां वदः" ।
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये चरकोक्तेऽपि ।

"ऋतुना दाक्षदाक्षं भवति दृष्टान्तवर्जम्" ।
"दिवसं दिवसेनैति सदृक्षत्वम् देवा ।
अतो ऽतीते सार्वाणं दोषो संक्रियते तथा ।
सामेनोपचितं काले श्लेष्मोपशमनात्तथैव च ।
ईदृशं हर्षं विज्ञेयं वाद्युपैत्तिमुखं नरैः ।
तस्माद्दोषप्रकोपाच्चे वर्षासान्मध्यके पुनः ।
ऋतुप्रकारीयाच्चे याति यथाप्रकृतं क्रमम्" ।
इति शारीरस्थाने हरीतेऽध्याये सप्ततितोक्तम् ।
"दाक्षदाक्षकारदृक्षं मायदाक्षतु सप्तः क्षिप्रः ।
याति यानि मध्यकाः प्रकरेवार्तेषं सर्वेषु ।
आर्तेषवाद्दिवसात् ऋतुः कोऽप्रदाक्षयः ।
कर्मेयद्वयसंयोगात् न च कर्म व्यय स्मृतः" ।
"सर्व्वासामेव चतुर्वर्ष्णीयां सर्व्वदादित्यसमतः ।
पूर्व्वोत्तरमयः प्रायान्तरेषु विधत्ते । तदुक्तम् ।
आदित्यस्याद्रदं दाक्षदाक्षवार्षिक आकृतम् । दक्षः
दाक्षवार्षिक सप्तिदायः । अदक्षतान्यधि दैवायाम् ।
महाभावधि त्रयाणां संभवारे स प्रक्षिः" ।
इति माधवकारस्य पूर्व्वमतिये प्रदर्शने यानि ।
"यदं सर्व्वेषामादानि दिवेऽनीते यथा तथा ।
आदानादीते दोषिः सा सुखं नाम प्रवीयते ।
सामेनोपचितं दोषं काले सामेनोपशामयेत् ।
ईदृशं हर्षमाख्यं दाद्युपैत्तिमुखं हितम्" ।
"ऋतुना दाक्षदाक्षं पूर्व्वाल्लिखं निदितम्" ।
इति शारीरस्थाने भेलसंहितायां वाग्भटोक्तेऽपि ।
दिवः । यथा महाभारते १६। महादेवसहस्र-
नामकथने २७।१६२।
"ऋतुः संवत्सरो मासः पक्षः संख्यासमाश्रयः" ।
विष्णु । यथा, महाभारते १३। विष्णुसहस्रनाम-
कथने २७८। ४५।
"ऋतुः सुदर्शनः काल परमेष्ठी परिग्रहः" ।
रीक्षिः इति मेदिनी । माला । सुरोदः इति त्रिकाण्ड ।
ऋतुपाल, त्रि, (ऋतु + पालेन ।) यज्ञरक्षिता ।
ऋतुपर्णाद्यादि । इति शब्दरत्नावली ।
ऋतुपर्ण, पुं, (ऋतुरूपो ऽक्षोऽस्ति । ऋतु + मतुप्
+ ङीप् ।) अक्षवृक्षा स्त्री । तत्पर्यायः । रम-
वर्त्तकः २ क्षीरपिप्पिली ३ चारी ४ आचेरी ५
मक्षिका ६ दुग्धवारी ७ वरदा ८ । इत्यमरः ।
(यथा, महाभारते १३।१८। ८७।
"उपाध्यायकारी ते ऋतुमती उपाध्यायक क्षीरिणीपुत्रा दधाय-
मनुष्यस्त्री न भवति तस्मा क्रियन्तम्" ।
ऋतुमतीकुमार ।
"आर्तवकारदिवसात् ऋतु स ब्रह्मचारिणी ।
इतीव दर्शनमार्गा यद्यदेवि वर्ति न च ।
करे प्रदाने वर्त्ता या स्त्रियां ब्रह्मचारेण् ।
ऋतुमतं तथाऽऽर्तवमऋतुरेवमम् ।

ऋतु

मेलयोरङ्गतं ऋतं दिवाभ्रं प्रथावम् ।
ऋतुथ ऋतुकरं पूर्णं ब्रह्मसावम् ।
आदानं भूमिसत्त्वं प्रशतथ दिवसेवेत ।
ततऋतुर्भं दिवसे थाना ब्रह्मसादिना ।
भूमिसः समसः यद्येत् मर्त्तारं समरुतम् ।
पूर्वं यद्येत् ऋतुथाना दाक्षुः सरसमुना ।
तादृशं ब्रह्मवेत् पूर्वं ततः यद्येत् मर्तं दिवम् ।
ततऋतुः प्रथावत्तात् ।
"ब्रह्मणात् स दाक्षाराजा सोऽत्यात् देवत्व वा ।
या पेतु कुर्म्याद् सिंहदाक्षि ब्रह्मतेजोवाहात्प्रयात् ।
ततस्या रोदनात् पूर्वं अवेदिहतसौधवत् ।
ततस्त्रेदेन कुलकी कुछी तत्पत्नी भवेत् ।
ऋतुवेधात् तथा ब्रह्मात् दुःखक्षीणो प्रसाहरत् ।
लापक्षीणो दिवाब्रह्मात् पक्षः स्यात् प्रथावत्तात् ।
ऋतुब्रह्मव्यवात् ब्रह्मेत्र तत्र थाकते ।
तादृत्कालोऽङ्गिक्षात् स्यात्तो ब्रह्मतो भवेत् ।
प्रभावो भूमिकत्वात् उत्थानेन पुरिसमात् ।
सम्तर्भूमिसमत्वात् उत्थानो वातवेत्वात्" ।
इति ।
"साम्प्रसमत्रवत्तां स्फुरक्षोद्विपरीधरम् ।
सम्मोक्षिकृतिं पृथ्वामो विद्याद्दुतमतीं त्रियम्" ।
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वाग्भटोक्तेऽपि ।
"अते प्रदाने रजसि सर्व्व वाक्षितिते प्रभुः ।
स्थाता क्षिप्रमसाप्रदक्षोनिशोक्षितसभोक्षयात्मु-
मतीमत्याक्षे" ।
इति शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये चरकोक्तेऽपि ।
"क्षीरसमप्रवत्तां प्रतिक्षाकासुसदिनाम् ।
सरक्षायां पिपक्षायां अक्षकुलाक्षिमूर्द्धजाम् ।
स्फुरद्गुप्तक्षयोक्षिताक्षुक्षवक्षिक्षम् ।
पूर्वोक्षिक्षपरमाक्षि विद्याद्दुतमतीमिति" ।
इति शारीरस्थाने हरीतेऽध्याये,—
"तत्र दुःखाया चतुर्थिकृतसाक्षात्तम् ।
क्षतक्षकृतक्षितिवाक्षां मर्त्ता दर्शदेत् । तत्-
काय प्रेतो" ।
पूर्वं यद्येत्तुयाता दाक्षुः सरसमुना ।
तादृत्कं ब्रह्मवेत् पूर्वं मर्त्तारं दर्शदेवता ।
ततो विधारं दुःखाक्षुयाताद्यात् समाचरेत् ।
कर्म्मणो च कर्म्म ब्रह्मसाक्षेत्र विधक्षणः" ।
"तत्र प्रथमे दिवसे ऋतुमत्या मैथुनसमागमा-
दूर्ध्वं दीनो भवति । तथ सप्तमीतरे ऋतौ क
ब्रह्मसमतो विभुवते । दिवीयेऽप्येवं सृतिसाधने
वा । द्वतीयेऽप्येवमसम्पूर्णोऽपुत्रहानी भवति ।
ऋतुं तु सम्पूर्णां दीर्घायुः भवति । यत्र
प्रवर्त्तमाने रजे वीजं प्रविशं दुःखतो भवति तथा
स्त्री प्रतियोनिः प्राप्तं स्त्रं प्रतिमं प्रतिपत्ति-
मोक्षे ब्रह्मति तत्रवेत्र ब्रह्मवत्" । सप्ताहि-
दमस्तो चिरात्र प्रविशेत्" । अतः सर्वं मान्य-
दुपेयात्" । इति च शारीरस्थाने हरीतेऽध्याये
दुःखतोक्तम्" ।
ऋतुराज, पुं, (ऋतूनां राजा ।) "राजाहःसखिभ्य-
ष्टच्" । ५।४।९१। इति टच् ।) वसन्तकालः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

ऋद्धिः

ऋतुवित्ति, पुं, (ऋतुं वर्त्तयितुं शीलं यस्य ।)
इति त्रिकाण्डशेषः ।
ऋतुसन्धि, पुं, (ऋतोः सन्धिर्विच्छेदः ।) ऋतुसन्धि-
काल । स च वत्सरोक्तप्रतिपदादौ । तत्काल-
लक्षणम् ।
"आर्त्तवस्यादिसमाहारऋतुसन्धिरिति स्मृतः ।
तत्र पूर्व्वो विधिर्ज्ञेयः वैद्यैरेव सदादिभिः" ।
ऋतुसार, क्ली, (ऋतौ सारम् ।) इक्षुसम्बन्धि-
ऋतुविशेषकर्त्तव्यसार् । इति रत्नमाला । तत्का-
लकर्त्तव्यं यथा,
"ऋतुसारं महदेवं ब्रह्मतं ब्रह्मक्षु सर्व्वसंहारे
मर्त्तारं भवति ब्रह्मात् सूर्यं विधिवर्त्तेषु । इति
काशीखण्डम् ।
("ततः पूर्व्वेवाद्येव ब्रह्मात्मकर्त्तारी कथम्
ब्रह्मात्मकरक्षिता दर्शनकरकारिणी ।
पौरोक्षं दाक्षं लोकं लोकयोगवर्द्धनम् ।
पूर्वं प्रदाने ब्रह्मे या ब्रह्मेत ब्रह्मकारिणी ।
चतुर्थेऽक्षि तत्र ब्रह्मात् पूर्वं ब्रह्मेत् एव मतिम्" ।
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वाग्भटोक्तेऽपि ।
अते, य, (अत + के ।) विषा । दर्शनम् । इत्यमरः ।
("यत्रेहि सा दीप्तवती तृतीयम्" ।
इति रघुवंशे । १३। ६६ । तत्र, मल्लिनाथः ।
"अत्रापूर्वे निश्चितम् वीप्सयोरिति वचनम्") ।
ऋतेक्ष, (पुं) ऐ । (अनौ दम्पतीनां ऋतु + क्ष +
अतिप्रसादिना विवाहो विधीयते । इति रघुः ।
यथा,—
"अन्यायोर्ध्वं वाक्यप्रसादिर्विधानविवाहयुतु ।
या कर्त्तारं वसो दम्य व दम्पतिर्विधेयो" ।
इति भारते १। १६१ । तत्पर्यायः । वाक्य २ ।
इत्यमरः । अस्याः पुं कुरुवः । ब्रह्मणः ब्रह्म-
वर्द्धिक्षं ब्रह्मक्षा व ब्रह्मवः ब्रह्मवः ब्रह्मे-
यथा ९० । ब्रह्मणाक्षिदृत्तान्तिः । इति वैद्य-
मेदी । ब्रह्मणाः ।
अर्थं हि मारकस्या ब्रह्मवाक्षः । दुःखं ब्रह्मि-
मारवेक्षः । ९। ३३ । "ब्रह्मिदुरोधस्य ब्रह्मक्ष-
विद्यमानाक्षया ब्रह्मे" ।
ऋक्ष, क्ली, (ऋच् + क्ष ।) नक्षत्रम् । इति मे-
दिनी । ऋक्षविचारिणी । इत्यमरटीकायां
भरतः । ब्रह्मविज्ञाक्षम् । इति हेमचन्द्रः । ब्रह्म-
क्षोपि । आकाशम् । इत्यमरः । ब्रह्मविज्ञम् ।
इति हलायुधः । त्रिलोचनः । इति वैजयन्ती ।
(पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते विष्णुसहस्र-
नामकथने १३। १४९। ४३।
"ऋक्षः सहस्राक्षो वृत्तबाहुरनुत्तमः" ।
ऋक्ष, त्रि, (ऋच् + क्ष ।) सरलः । इत्यमरः । ऋ-
मेदिनीकरेऽप्यस्मै । (यथा, शौनकः । २। ५।
"ब्रह्मात्र सुब्राह्मणब्रह्मक्षं
राज्ञं ब्रह्मक्षमर्त्ति ब्रह्मक्षम्" ।
ऋक्षि, क्ली, (ऋच् + क्षिच् ।) ब्रह्मवर्त्तमौक्षम्
विद्वेषा ब्रह्मवर्त्तम् । कौक्षम् + विद्वि ।
ब्रह्मवर्त्तम् । ब्रह्मवर्त्तम् ब्रह्मवर्त्तम् ब्रह्मवर्त्तम्
मात्रा । ब्रह्मवर्त्तम् + कौक्षम्वर्त्तम् च विद्वि ।

१० वेदमीमांसा १९ स्मार्ताः १२ मन्वादयः १३ लौकिकाः १४ सौगताः १५ वैशेषिकाः १६ नैयायिकाः १७ सांख्याः १८ पातञ्जलाः १९ पाशुपताः २० कालामुखाः २१ भैरवाः २२ माहेश्वराः २३ प्रत्यभिज्ञाः २४ शाक्ताः २५ वैष्णवाः २६ वैखानसाः २७ पाञ्चरात्रिकाः २८ बौद्धाः २९ आर्हताः ३० पाशुपताः ३१ शैवाः ३२ सिद्धान्तिनः ३३ वामाः ३४ दक्षिणाः ३५ सोमसिद्धान्तिनः ३६ कापालाः ३७ महाव्रतधराः ३८ तपस्विनः ३९ गणपत्याः ४० तौरसाः ४१ आदित्याः ४२ पाशुपताः ४३ दण्डिनः ४४ त्रिदण्डिनः ४५ ब्रह्मचारिणः ४६ गृहस्थाः ४७ वानप्रस्थाः ४८ भिक्षवः ४९ परमहंसाः ५० निष्किञ्चनाः ५१ ऊर्ध्वरेतसः ५२ ऊर्ध्वमुखाः ५३ अधोमुखाः ५४ सप्तधान्याहाराः ५५ एकान्नाशिनः ५६ षडन्नाशिनः ५७ चतुरन्नाशिनः ५८ द्व्यन्नाशिनः ५९ एकान्नाशिनः ६० अयाचिताशिनः ६१ मौनिनः ६२ अनिलाशिनः ६३ शाकाहाराः ६४ फलाहाराः ६५ पयोव्रताः ६६ घृतव्रताः ६७ तक्रव्रताः ६८ जलवायुपर्णाशनाः ६९ सर्वभक्षिणः ७० अग्निहोत्रिणः ७१ दर्शपूर्णमासयाजिनः ७२ चातुर्मास्ययाजिनः ७३ आग्रयणेष्टियाजिनः ७४ निरूढपशुबन्धकाः ७५ सौत्रामणियाजिनः ७६ सोमयाजिनः ७७ वाजपेययाजिनः ७८ अग्निचित्याः ७९ सहस्रदक्षिणाः ८० सर्वमेधयाजिनः ८१ पुरुषमेधयाजिनः ८२ सर्वतोभद्रयाजिनः ८३ पितृमेधयाजिनः ८४ प्रवर्ग्यकर्मिणः ८५ अहीनयाजिनः ८६ गवामयनयाजिनः ८७ वाजपेयिनः ८८ राजसूयिनः ८९ अश्वमेधयाजिनः ९० पुरुषमेधयाजिनः ९१ सर्वमेधयाजिनः ९२ पितृमेधयाजिनः ९३ एकाहयाजिनः ९४ अहीनयाजिनः ९५ सत्रयाजिनः ९६ ज्ञानसत्रयाजिनः ९७ सहस्रसंवत्सरसत्रयाजिनः ९८ दीक्षणीयेष्टियाजिनः ९९ प्रायणीयेष्टियाजिनः १०० उदयनीयेष्टियाजिनः १०१ चातुर्होत्रयाजिनः १०२ पञ्चहोत्रयाजिनः १०३ सप्तहोत्रयाजिनः १०४ दशहोत्रयाजिनः १०५ द्वादशाहयाजिनः १०६ चतुर्विंशतिरात्रयाजिनः १०७ चत्वारिंशद्रात्रयाजिनः १०८ षण्मासयाजिनः १०९ संवत्सरयाजिनः ११० द्वादशवार्षिकयाजिनः १११ अग्निहोत्रिणः ११२ दर्शपूर्णमासयाजिनः ११३ चातुर्मास्ययाजिनः ११४ आग्रयणेष्टियाजिनः ११५ निरूढपशुबन्धकाः ११६ सौत्रामणियाजिनः ११७ सोमयाजिनः ११८ वाजपेययाजिनः ११९ अग्निचित्याः १२० सहस्रदक्षिणाः १२१ सर्वमेधयाजिनः १२२ पुरुषमेधयाजिनः १२३ सर्वतोभद्रयाजिनः १२४ पितृमेधयाजिनः १२५ प्रवर्ग्यकर्मिणः १२६ अहीनयाजिनः १२७ गवामयनयाजिनः १२८ वाजपेयिनः १२९ राजसूयिनः १३० अश्वमेधयाजिनः १३१ पुरुषमेधयाजिनः १३२ सर्वमेधयाजिनः १३३ पितृमेधयाजिनः १३४ एकाहयाजिनः १३५ अहीनयाजिनः १३६ सत्रयाजिनः १३७ ज्ञानसत्रयाजिनः १३८ सहस्रसंवत्सरसत्रयाजिनः १३९ दीक्षणीयेष्टियाजिनः १४० प्रायणीयेष्टियाजिनः १४१ उदयनीयेष्टियाजिनः १४२ चातुर्होत्रयाजिनः १४३ पञ्चहोत्रयाजिनः १४४ सप्तहोत्रयाजिनः १४५ दशहोत्रयाजिनः १४६ द्वादशाहयाजिनः १४७ चतुर्विंशतिरात्रयाजिनः १४८ चत्वारिंशद्रात्रयाजिनः १४९ षण्मासयाजिनः १५० संवत्सरयाजिनः १५१ द्वादशवार्षिकयाजिनः १५२ अग्निहोत्रिणः १५३ दर्शपूर्णमासयाजिनः १५४ चातुर्मास्ययाजिनः १५५ आग्रयणेष्टियाजिनः १५६ निरूढपशुबन्धकाः १५७ सौत्रामणियाजिनः १५८ सोमयाजिनः १५९ वाजपेययाजिनः १६० अग्निचित्याः १६१ सहस्रदक्षिणाः १६२ सर्वमेधयाजिनः १६३ पुरुषमेधयाजिनः १६४ सर्वतोभद्रयाजिनः १६५ पितृमेधयाजिनः १६६ प्रवर्ग्यकर्मिणः १६७ अहीनयाजिनः १६८ गवामयनयाजिनः १६९ वाजपेयिनः १७० राजसूयिनः १७१ अश्वमेधयाजिनः १७२ पुरुषमेधयाजिनः १७३ सर्वमेधयाजिनः १७४ पितृमेधयाजिनः १७५ एकाहयाजिनः १७६ अहीनयाजिनः १७७ सत्रयाजिनः १७८ ज्ञानसत्रयाजिनः १७९ सहस्रसंवत्सरसत्रयाजिनः १८० दीक्षणीयेष्टियाजिनः १८१ प्रायणीयेष्टियाजिनः १८२ उदयनीयेष्टियाजिनः १८३ चातुर्होत्रयाजिनः १८४ पञ्चहोत्रयाजिनः १८५ सप्तहोत्रयाजिनः १८६ दशहोत्रयाजिनः १८७ द्वादशाहयाजिनः १८८ चतुर्विंशतिरात्रयाजिनः १८९ चत्वारिंशद्रात्रयाजिनः १९० षण्मासयाजिनः १९१ संवत्सरयाजिनः १९२ द्वादशवार्षिकयाजिनः १९३ अग्निहोत्रिणः १९४ दर्शपूर्णमासयाजिनः १९५ चातुर्मास्ययाजिनः १९६ आग्रयणेष्टियाजिनः १९७ निरूढपशुबन्धकाः १९८ सौत्रामणियाजिनः १९९ सोमयाजिनः २०० वाजपेययाजिनः २०१ अग्निचित्याः २०२ सहस्रदक्षिणाः २०३ सर्वमेधयाजिनः २०४ पुरुषमेधयाजिनः २०५ सर्वतोभद्रयाजिनः २०६ पितृमेधयाजिनः २०७ प्रवर्ग्यकर्मिणः २०८ अहीनयाजिनः २०९ गवामयनयाजिनः २१० वाजपेयिनः २११ राजसूयिनः २१२ अश्वमेधयाजिनः २१३ पुरुषमेधयाजिनः २१४ सर्वमेधयाजिनः २१५ पितृमेधयाजिनः २१६ एकाहयाजिनः २१७ अहीनयाजिनः २१८ सत्रयाजिनः २१९ ज्ञानसत्रयाजिनः २२० सहस्रसंवत्सरसत्रयाजिनः २२१ दीक्षणीयेष्टियाजिनः २२२ प्रायणीयेष्टियाजिनः २२३ उदयनीयेष्टियाजिनः २२४ चातुर्होत्रयाजिनः २२५ पञ्चहोत्रयाजिनः २२६ सप्तहोत्रयाजिनः २२७ दशहोत्रयाजिनः २२८ द्वादशाहयाजिनः २२९ चतुर्विंशतिरात्रयाजिनः २३० चत्वारिंशद्रात्रयाजिनः २३१ षण्मासयाजिनः २३२ संवत्सरयाजिनः २३३ द्वादशवार्षिकयाजिनः २३४ अग्निहोत्रिणः २३५ दर्शपूर्णमासयाजिनः २३६ चातुर्मास्ययाजिनः २३७ आग्रयणेष्टियाजिनः २३८ निरूढपशुबन्धकाः २३९ सौत्रामणियाजिनः २४० सोमयाजिनः २४१ वाजपेययाजिनः २४२ अग्निचित्याः २४३ सहस्रदक्षिणाः २४४ सर्वमेधयाजिनः २४५ पुरुषमेधयाजिनः २४६ सर्वतोभद्रयाजिनः २४७ पितृमेधयाजिनः २४८ प्रवर्ग्यकर्मिणः २४९ अहीनयाजिनः २५० गवामयनयाजिनः २५१ वाजपेयिनः २५२ राजसूयिनः २५३ अश्वमेधयाजिनः २५४ पुरुषमेधयाजिनः २५५ सर्वमेधयाजिनः २५६ पितृमेधयाजिनः २५७ एकाहयाजिनः २५८ अहीनयाजिनः २५९ सत्रयाजिनः २६० ज्ञानसत्रयाजिनः २६१ सहस्रसंवत्सरसत्रयाजिनः २६२ दीक्षणीयेष्टियाजिनः २६३ प्रायणीयेष्टियाजिनः २६४ उदयनीयेष्टियाजिनः २६५ चातुर्होत्रयाजिनः २६६ पञ्चहोत्रयाजिनः २६७ सप्तहोत्रयाजिनः २६८ दशहोत्रयाजिनः २६९ द्वादशाहयाजिनः २७० चतुर्विंशतिरात्रयाजिनः २७१ चत्वारिंशद्रात्रयाजिनः २७२ षण्मासयाजिनः २७३ संवत्सरयाजिनः २७४ द्वादशवार्षिकयाजिनः २७५ अग्निहोत्रिणः २७६ दर्शपूर्णमासयाजिनः २७७ चातुर्मास्ययाजिनः २७८ आग्रयणेष्टियाजिनः २७९ निरूढपशुबन्धकाः २८० सौत्रामणियाजिनः २८१ सोमयाजिनः २८२ वाजपेययाजिनः २८३ अग्निचित्याः २८४ सहस्रदक्षिणाः २८५ सर्वमेधयाजिनः २८६ पुरुषमेधयाजिनः २८७ सर्वतोभद्रयाजिनः २८८ पितृमेधयाजिनः २८९ प्रवर्ग्यकर्मिणः २९० अहीनयाजिनः २९१ गवामयनयाजिनः २९२ वाजपेयिनः २९३ राजसूयिनः २९४ अश्वमेधयाजिनः २९५ पुरुषमेधयाजिनः २९६ सर्वमेधयाजिनः २९७ पितृमेधयाजिनः २९८ एकाहयाजिनः २९९ अहीनयाजिनः ३०० सत्रयाजिनः ३०१ ज्ञानसत्रयाजिनः ३०२ सहस्रसंवत्सरसत्रयाजिनः ३०३ दीक्षणीयेष्टियाजिनः ३०४ प्रायणीयेष्टियाजिनः ३०५ उदयनीयेष्टियाजिनः ३०६ चातुर्होत्रयाजिनः ३०७ पञ्चहोत्रयाजिनः ३०८ सप्तहोत्रयाजिनः ३०९ दशहोत्रयाजिनः ३१० द्वादशाहयाजिनः ३११ चतुर्विंशतिरात्रयाजिनः ३१२ चत्वारिंशद्रात्रयाजिनः ३१३ षण्मासयाजिनः ३१४ संवत्सरयाजिनः ३१५ द्वादशवार्षिकयाजिनः ३१६ अग्निहोत्रिणः ३१७ दर्शपूर्णमासयाजिनः ३१८ चातुर्मास्ययाजिनः ३१९ आग्रयणेष्टियाजिनः ३२० निरूढपशुबन्धकाः ३२१ सौत्रामणियाजिनः ३२२ सोमयाजिनः ३२३ वाजपेययाजिनः ३२४ अग्निचित्याः ३२५ सहस्रदक्षिणाः ३२६ सर्वमेधयाजिनः ३२७ पुरुषमेधयाजिनः ३२८ सर्वतोभद्रयाजिनः ३२९ पितृमेधयाजिनः ३३० प्रवर्ग्यकर्मिणः ३३१ अहीनयाजिनः ३३२ गवामयनयाजिनः ३३३ वाजपेयिनः ३३४ राजसूयिनः ३३५ अश्वमेधयाजिनः ३३६ पुरुषमेधयाजिनः ३३७ सर्वमेधयाजिनः ३३८ पितृमेधयाजिनः ३३९ एकाहयाजिनः ३४० अहीनयाजिनः ३४१ सत्रयाजिनः ३४२ ज्ञानसत्रयाजिनः ३४३ सहस्रसंवत्सरसत्रयाजिनः ३४४ दीक्षणीयेष्टियाजिनः ३४५ प्रायणीयेष्टियाजिनः ३४६ उदयनीयेष्टियाजिनः ३४७ चातुर्होत्रयाजिनः ३४८ पञ्चहोत्रयाजिनः ३४९ सप्तहोत्रयाजिनः ३५० दशहोत्रयाजिनः ३५१ द्वादशाहयाजिनः ३५२ चतुर्विंशतिरात्रयाजिनः ३५३ चत्वारिंशद्रात्रयाजिनः ३५४ षण्मासयाजिनः ३५५ संवत्सरयाजिनः ३५६ द्वादशवार्षिकयाजिनः ३५७ अग्निहोत्रिणः ३५८ दर्शपूर्णमासयाजिनः ३५९ चातुर्मास्ययाजिनः ३६० आग्रयणेष्टियाजिनः ३६१ निरूढपशुबन्धकाः ३६२ सौत्रामणियाजिनः ३६३ सोमयाजिनः ३६४ वाजपेययाजिनः ३६५ अग्निचित्याः ३६६ सहस्रदक्षिणाः ३६७ सर्वमेधयाजिनः ३६८ पुरुषमेधयाजिनः ३६९ सर्वतोभद्रयाजिनः ३७० पितृमेधयाजिनः ३७१ प्रवर्ग्यकर्मिणः ३७२ अहीनयाजिनः ३७३ गवामयनयाजिनः ३७४ वाजपेयिनः ३७५ राजसूयिनः ३७६ अश्वमेधयाजिनः ३७७ पुरुषमेधयाजिनः ३७८ सर्वमेधयाजिनः ३७९ पितृमेधयाजिनः ३८० एकाहयाजिनः ३८१ अहीनयाजिनः ३८२ सत्रयाजिनः ३८३ ज्ञानसत्रयाजिनः ३८४ सहस्रसंवत्सरसत्रयाजिनः ३८५ दीक्षणीयेष्टियाजिनः ३८६ प्रायणीयेष्टियाजिनः ३८७ उदयनीयेष्टियाजिनः ३८८ चातुर्होत्रयाजिनः ३८९ पञ्चहोत्रयाजिनः ३९० सप्तहोत्रयाजिनः ३९१ दशहोत्रयाजिनः ३९२ द्वादशाहयाजिनः ३९३ चतुर्विंशतिरात्रयाजिनः ३९४ चत्वारिंशद्रात्रयाजिनः ३९५ षण्मासयाजिनः ३९६ संवत्सरयाजिनः ३९७ द्वादशवार्षिकयाजिनः ३९८ अग्निहोत्रिणः ३९९ दर्शपूर्णमासयाजिनः ४०० चातुर्मास्ययाजिनः ४०१ आग्रयणेष्टियाजिनः ४०२ निरूढपशुबन्धकाः ४०३ सौत्रामणियाजिनः ४०४ सोमयाजिनः ४०५ वाजपेययाजिनः ४०६ अग्निचित्याः ४०७ सहस्रदक्षिणाः ४०८ सर्वमेधयाजिनः ४०९ पुरुषमेधयाजिनः ४१० सर्वतोभद्रयाजिनः ४११ पितृमेधयाजिनः ४१२ प्रवर्ग्यकर्मिणः ४१३ अहीनयाजिनः ४१४ गवामयनयाजिनः ४१५ वाजपेयिनः ४१६ राजसूयिनः ४१७ अश्वमेधयाजिनः ४१८ पुरुषमेधयाजिनः ४१९ सर्वमेधयाजिनः ४२० पितृमेधयाजिनः ४२१ एकाहयाजिनः ४२२ अहीनयाजिनः ४२३ सत्रयाजिनः ४२४ ज्ञानसत्रयाजिनः ४२५ सहस्रसंवत्सरसत्रयाजिनः ४२६ दीक्षणीयेष्टियाजिनः ४२७ प्रायणीयेष्टियाजिनः ४२८ उदयनीयेष्टियाजिनः ४२९ चातुर्होत्रयाजिनः ४३० पञ्चहोत्रयाजिनः ४३१ सप्तहोत्रयाजिनः ४३२ दशहोत्रयाजिनः ४३३ द्वादशाहयाजिनः ४३४ चतुर्विंशतिरात्रयाजिनः ४३५ चत्वारिंशद्रात्रयाजिनः ४३६ षण्मासयाजिनः ४३७ संवत्सरयाजिनः ४३८ द्वादशवार्षिकयाजिनः ४३९ अग्निहोत्रिणः ४४० दर्शपूर्णमासयाजिनः ४४१ चातुर्मास्ययाजिनः ४४२ आग्रयणेष्टियाजिनः ४४३ निरूढपशुबन्धकाः ४४४ सौत्रामणियाजिनः ४४५ सोमयाजिनः ४४६ वाजपेययाजिनः ४४७ अग्निचित्याः ४४८ सहस्रदक्षिणाः ४४९ सर्वमेधयाजिनः ४५० पुरुषमेधयाजिनः ४५१ सर्वतोभद्रयाजिनः ४५२ पितृमेधयाजिनः ४५३ प्रवर्ग्यकर्मिणः ४५४ अहीनयाजिनः ४५५ गवामयनयाजिनः ४५६ वाजपेयिनः ४५७ राजसूयिनः ४५८ अश्वमेधयाजिनः ४५९ पुरुषमेधयाजिनः ४६० सर्वमेधयाजिनः ४६१ पितृमेधयाजिनः ४६२ एकाहयाजिनः ४६३ अहीनयाजिनः ४६४ सत्रयाजिनः ४६५ ज्ञानसत्रयाजिनः ४६६ सहस्रसंवत्सरसत्रयाजिनः ४६७ दीक्षणीयेष्टियाजिनः ४६८ प्रायणीयेष्टियाजिनः ४६९ उदयनीयेष्टियाजिनः ४७० चातुर्होत्रयाजिनः ४७१ पञ्चहोत्रयाजिनः ४७२ सप्तहोत्रयाजिनः ४७३ दशहोत्रयाजिनः ४७४ द्वादशाहयाजिनः ४७५ चतुर्विंशतिरात्रयाजिनः ४७६ चत्वारिंशद्रात्रयाजिनः ४७७ षण्मासयाजिनः ४७८ संवत्सरयाजिनः ४७९ द्वादशवार्षिकयाजिनः ४८० अग्निहोत्रिणः ४८१ दर्शपूर्णमासयाजिनः ४८२ चातुर्मास्ययाजिनः ४८३ आग्रयणेष्टियाजिनः ४८४ निरूढपशुबन्धकाः ४८५ सौत्रामणियाजिनः ४८६ सोमयाजिनः ४८७ वाजपेययाजिनः ४८८ अग्निचित्याः ४८९ सहस्रदक्षिणाः ४९० सर्वमेधयाजिनः ४९१ पुरुषमेधयाजिनः ४९२ सर्वतोभद्रयाजिनः ४९३ पितृमेधयाजिनः ४९४ प्रवर्ग्यकर्मिणः ४९५ अहीनयाजिनः ४९६ गवामयनयाजिनः ४९७ वाजपेयिनः ४९८ राजसूयिनः ४९९ अश्वमेधयाजिनः ५०० पुरुषमेधयाजिनः ५०१ सर्वमेधयाजिनः ५०२ पितृमेधयाजिनः ५०३ एकाहयाजिनः ५०४ अहीनयाजिनः ५०५ सत्रयाजिनः ५०६ ज्ञानसत्रयाजिनः ५०७ सहस्रसंवत्सरसत्रयाजिनः ५०८ दीक्षणीयेष्टियाजिनः ५०९ प्रायणीयेष्टियाजिनः ५१० उदयनीयेष्टियाजिनः ५११ चातुर्होत्रयाजिनः ५१२ पञ्चहोत्रयाजिनः ५१३ सप्तहोत्रयाजिनः ५१४ दशहोत्रयाजिनः ५१५ द्वादशाहयाजिनः ५१६ चतुर्विंशतिरात्रयाजिनः ५१७ चत्वारिंशद्रात्रयाजिनः ५१८ षण्मासयाजिनः ५१९ संवत्सरयाजिनः ५२० द्वादशवार्षिकयाजिनः ५२१ अग्निहोत्रिणः ५२२ दर्शपूर्णमासयाजिनः ५२३ चातुर्मास्ययाजिनः ५२४ आग्रयणेष्टियाजिनः ५२५ निरूढपशुबन्धकाः ५२६ सौत्रामणियाजिनः ५२७ सोमयाजिनः ५२८ वाजपेययाजिनः ५२९ अग्निचित्याः ५३० सहस्रदक्षिणाः ५३१ सर्वमेधयाजिनः ५३२ पुरुषमेधयाजिनः ५३३ सर्वतोभद्रयाजिनः ५३४ पितृमेधयाजिनः ५३५ प्रवर्ग्यकर्मिणः ५३६ अहीनयाजिनः ५३७ गवामयनयाजिनः ५३८ वाजपेयिनः ५३९ राजसूयिनः ५४० अश्वमेधयाजिनः ५४१ पुरुषमेधयाजिनः ५४२ सर्वमेधयाजिनः ५४३ पितृमेधयाजिनः ५४४ एकाहयाजिनः ५४५ अहीनयाजिनः ५४६ सत्रयाजिनः ५४७ ज्ञानसत्रयाजिनः ५४८ सहस्रसंवत्सरसत्रयाजिनः ५४९ दीक्षणीयेष्टियाजिनः ५५० प्रायणीयेष्टियाजिनः ५५१ उदयनीयेष्टियाजिनः ५५२ चातुर्होत्रयाजिनः ५५३ पञ्चहोत्रयाजिनः ५५४ सप्तहोत्रयाजिनः ५५५ दशहोत्रयाजिनः ५५६ द्वादशाहयाजिनः ५५७ चतुर्विंशतिरात्रयाजिनः ५५८ चत्वारिंशद्रात्रयाजिनः ५५९ षण्मासयाजिनः ५६० संवत्सरयाजिनः ५६१ द्वादशवार्षिकयाजिनः ५६२ अग्निहोत्रिणः ५६३ दर्शपूर्णमासयाजिनः ५६४ चातुर्मास्ययाजिनः ५६५ आग्रयणेष्टियाजिनः ५६६ निरूढपशुबन्धकाः ५६७ सौत्रामणियाजिनः ५६८ सोमयाजिनः ५६९ वाजपेययाजिनः ५७० अग्निचित्याः ५७१ सहस्रदक्षिणाः ५७२ सर्वमेधयाजिनः ५७३ पुरुषमेधयाजिनः ५७४ सर्वतोभद्रयाजिनः ५७५ पितृमेधयाजिनः ५७६ प्रवर्ग्यकर्मिणः ५७७ अहीनयाजिनः ५७८ गवामयनयाजिनः ५७९ वाजपेयिनः ५८० राजसूयिनः ५८१ अश्वमेधयाजिनः ५८२ पुरुषमेधयाजिनः ५८३ सर्वमेधयाजिनः ५८४ पितृमेधयाजिनः ५८५ एकाहयाजिनः ५८६ अहीनयाजिनः ५८७ सत्रयाजिनः ५८८ ज्ञानसत्रयाजिनः ५८९ सहस्रसंवत्सरसत्रयाजिनः ५९० दीक्षणीयेष्टियाजिनः ५९१ प्रायणीयेष्टियाजिनः ५९२ उदयनीयेष्टियाजिनः ५९३ चातुर्होत्रयाजिनः ५९४ पञ्चहोत्रयाजिनः ५९५ सप्तहोत्रयाजिनः ५९६ दशहोत्रयाजिनः ५९७ द्वादशाहयाजिनः ५९८ चतुर्विंशतिरात्रयाजिनः ५९९ चत्वारिंशद्रात्रयाजिनः ६०० षण्मासयाजिनः ६०१ संवत्सरयाजिनः ६०२ द्वादशवार्षिकयाजिनः ६०३ अग्निहोत्रिणः ६०४ दर्शपूर्णमासयाजिनः ६०५ चातुर्मास्ययाजिनः ६०६ आग्रयणेष्टियाजिनः ६०७ निरूढपशुबन्धकाः ६०८ सौत्रामणियाजिनः ६०९ सोमयाजिनः ६१० वाजपेययाजिनः ६११ अग्निचित्याः ६१२ सहस्रदक्षिणाः ६१३ सर्वमेधयाजिनः ६१४ पुरुषमेधयाजिनः ६१५ सर्वतोभद्रयाजिनः ६१६ पितृमेधयाजिनः ६१७ प्रवर्ग्यकर्मिणः ६१८ अहीनयाजिनः ६१९ गवामयनयाजिनः ६२० वाजपेयिनः ६२१ राजसूयिनः ६२२ अश्वमेधयाजिनः ६२३ पुरुषमेधयाजिनः ६२४ सर्वमेधयाजिनः ६२५ पितृमेधयाजिनः ६२६ एकाहयाजिनः ६२७ अहीनयाजिनः ६२८ सत्रयाजिनः ६२९ ज्ञानसत्रयाजिनः ६३० सहस्रसंवत्सरसत्रयाजिनः ६३१ दीक्षणीयेष्टियाजिनः ६३२ प्रायणीयेष्टियाजिनः ६३३ उदयनीयेष्टियाजिनः ६३४ चातुर्होत्रयाजिनः ६३५ पञ्चहोत्रयाजिनः ६३६ सप्तहोत्रयाजिनः ६३७ दशहोत्रयाजिनः ६३८ द्वादशाहयाजिनः ६३९ चतुर्विंशतिरात्रयाजिनः ६४० चत्वारिंशद्रात्रयाजिनः ६४१ षण्मासयाजिनः ६४२ संवत्सरयाजिनः ६४३ द्वादशवार्षिकयाजिनः ६४४ अग्निहोत्रिणः ६४५ दर्शपूर्णमासयाजिनः ६४६ चातुर्मास्ययाजिनः ६४७ आग्रयणेष्टियाजिनः ६४८ निरूढपशुबन्धकाः ६४९ सौत्रामणियाजिनः ६५० सोमयाजिनः ६५१ वाजपेययाजिनः ६५२ अग्निचित्याः ६५३ सहस्रदक्षिणाः ६५४ सर्वमेधयाजिनः ६५५ पुरुषमेधयाजिनः ६५६ सर्वतोभद्रयाजिनः ६५७ पितृमेधयाजिनः ६५८ प्रवर्ग्यकर्मिणः ६५९ अहीनयाजिनः ६६० गवामयनयाजिनः ६६१ वाजपेयिनः ६६२ राजसूयिनः ६६३ अश्वमेधयाजिनः ६६४ पुरुषमेधयाजिनः ६६५ सर्वमेधयाजिनः ६६६ पितृमेधयाजिनः ६६७ एकाहयाजिनः ६६८ अहीनयाजिनः ६६९ सत्रयाजिनः ६७० ज्ञानसत्रयाजिनः ६७१ सहस्रसंवत्सरसत्रयाजिनः ६७२ दीक्षणीयेष्टियाजिनः ६७३ प्रायणीयेष्टियाजिनः ६७४ उदयनीयेष्टियाजिनः ६७५ चातुर्होत्रयाजिनः ६७६ पञ्चहोत्रयाजिनः ६७७ सप्तहोत्रयाजिनः ६७८ दशहोत्रयाजिनः ६७९ द्वादशाहयाजिनः ६८० चतुर्विंशतिरात्रयाजिनः ६८१ चत्वारिंशद्रात्रयाजिनः ६८२ षण्मासयाजिनः ६८३ संवत्सरयाजिनः ६८४ द्वादशवार्षिकयाजिनः ६८५ अग्निहोत्रिणः ६८६ दर्शपूर्णमासयाजिनः ६८७ चातुर्मास्ययाजिनः ६८८ आग्रयणेष्टियाजिनः ६८९ निरूढपशुबन्धकाः ६९० सौत्रामणियाजिनः ६९१ सोमयाजिनः ६९२ वाजपेययाजिनः ६९३ अग्निचित्याः ६९४ सहस्रदक्षिणाः ६९५ सर्वमेधयाजिनः ६९६ पुरुषमेधयाजिनः ६९७ सर्वतोभद्रयाजिनः ६९८ पितृमेधयाजिनः ६९९ प्रवर्ग्यकर्मिणः ७०० अहीनयाजिनः ७०१ गवामयनयाजिनः ७०२ वाजपेयिनः ७०३ राजसूयिनः ७०४ अश्वमेधयाजिनः ७०५ पुरुषमेधयाजिनः ७०६ सर्वमेधयाजिनः ७०७ पितृमेधयाजिनः ७०८ एकाहयाजिनः ७०९ अहीनयाजिनः ७१० सत्रयाजिनः ७११ ज्ञानसत्रयाजिनः ७१२ सहस्रसंवत्सरसत्रयाजिनः ७१३ दीक्षणीयेष्टियाजिनः ७१४ प्रायणीयेष्टियाजिनः ७१५ उदयनीयेष्टियाजिनः ७१६ चातुर्होत्रयाजिनः ७१७ पञ्चहोत्रयाजिनः ७१८ सप्तहोत्रयाजिनः ७१९ दशहोत्रयाजिनः ७२० द्वादशाहयाजिनः ७२१ चतुर्विंशतिरात्रयाजिनः ७२२ चत्वारिंशद्रात्रयाजिनः ७२३ षण्मासयाजिनः ७२४ संवत्सरयाजिनः ७२५ द्वादशवार्षिकयाजिनः ७२६ अग्निहोत्रिणः ७२७ दर्शपूर्णमासयाजिनः ७२८ चातुर्मास्ययाजिनः ७२९ आग्रयणेष्टियाजिनः ७३० निरूढपशुबन्धकाः ७३१ सौत्रामणियाजिनः ७३२ सोमयाजिनः ७३३ वाजपेययाजिनः ७३४ अग्निचित्याः ७३५ सहस्रदक्षिणाः ७३६ सर्वमेधयाजिनः ७३७ पुरुषमेधयाजिनः ७३८ सर्वतोभद्रयाजिनः ७३९ पितृमेधयाजिनः ७४० प्रवर्ग्यकर्मिणः ७४१ अहीनयाजिनः ७४२ गवामयनयाजिनः ७४३ वाजपेयिनः ७४४ राजसूयिनः ७४५ अश्वमेधयाजिनः ७४६ पुरुषमेधयाजिनः ७४७ सर्वमेधयाजिनः ७४८ पितृमेधयाजिनः ७४९ एकाहयाजिनः ७५० अहीनयाजिनः ७५१ सत्रयाजिनः ७५२ ज्ञानसत्रयाजिनः ७५३ सहस्रसंवत्सरसत्रयाजिनः ७५४ दीक्षणीयेष्टियाजिनः ७५५ प्रायणीयेष्टियाजिनः ७५६ उदयनीयेष्टियाजिनः ७५७ चातुर्होत्रयाजिनः ७५८ पञ्चहोत्रयाजिनः ७५९ सप्तहोत्रयाजिनः ७६० दशहोत्रयाजिनः ७६१ द्वादशाहयाजिनः ७६२ चतुर्विंशतिरात्रयाजिनः ७६३ चत्वारिंशद्रात्रयाजिनः ७६४ षण्मासयाजिनः ७६५ संवत्सरयाजिनः ७६६ द्वादशवार्षिकयाजिनः ७६७ अग्निहोत्रिणः ७६८ दर्शपूर्णमासयाजिनः ७६९ चातुर्मास्ययाजिनः ७७० आग्रयणेष्टियाजिनः ७७१ निरूढपशुबन्धकाः ७७२ सौत्रामणियाजिनः ७७३ सोमयाजिनः ७७४ वाजपेययाजिनः ७७५ अग्निचित्याः ७७६ सहस्रदक्षिणाः ७७७ सर्वमेधयाजिनः ७७८ पुरुषमेधयाजिनः ७७९ सर्वतोभद्रयाजिनः ७८० पितृमेधयाजिनः ७८१ प्रवर्ग्यकर्मिणः ७८२ अहीनयाजिनः ७८३ गवामयनयाजिनः ७८४ वाजपेयिनः ७८५ राजसूयिनः ७८६ अश्वमेधयाजिनः ७८७ पुरुषमेधयाजिनः ७८८ सर्वमेधयाजिनः ७८९ पितृमेधयाजिनः ७९० एकाहयाजिनः ७९१ अहीनयाजिनः ७९२ सत्रयाजिनः ७९३ ज्ञानसत्रयाजिनः ७९४ सहस्रसंवत्सरसत्रयाजिनः ७९५ दीक्षणीयेष्टियाजिनः ७९६ प्रायणीयेष्टियाजिनः ७९७ उदयनीयेष्टियाजिनः ७९८ चातुर्होत्रयाजिनः ७९९ पञ्चहोत्रयाजिनः ८०० सप्तहोत्रयाजिनः ८०१ दशहोत्रयाजिनः ८०२ द्वादशाहयाजिनः ८०३ चतुर्विंशतिरात्रयाजिनः ८०४ चत्वारिंशद्रात्रयाजिनः ८०५ षण्मासयाजिनः ८०६ संवत्सरयाजिनः ८०७ द्वादशवार्षिकयाजिनः ८०८ अग्निहोत्रिणः ८०९ दर्शपूर्णमासयाजिनः ८१० चातुर्मास्ययाजिनः ८११ आग्रयणेष्टियाजिनः ८१२ निरूढपशुबन्धकाः ८१३ सौत्रामणियाजिनः ८१४ सोमयाजिनः ८१५ वाजपेययाजिनः ८१६ अग्निचित्याः ८१७ सहस्रदक्षिणाः ८१८ सर्वमेधयाजिनः ८१९ पुरुषमेधयाजिनः ८२० सर्वतोभद्रयाजिनः ८२१ पितृमेधयाजिनः ८२२ प्रवर्ग्यकर्मिणः ८२३ अहीनयाजिनः ८२४ गवामयनयाजिनः ८२५ वाजपेयिनः ८२६ राजसूयिनः ८२७ अश्वमेधयाजिनः ८२८ पुरुषमेधयाजिनः ८२९ सर्वमेधयाजिनः ८३० पितृमेधयाजिनः ८३१ एकाहयाजिनः ८३२ अहीनयाजिनः ८३३ सत्रयाजिनः ८३४ ज्ञानसत्रयाजिनः ८३५ सहस्रसंवत्सरसत्रयाजिनः ८३६ दीक्षणीयेष्टियाजिनः ८३७ प्रायणीयेष्टियाजिनः ८३८ उदयनीयेष्टियाजिनः ८३९ चातुर्होत्रयाजिनः ८४० पञ्चहोत्रयाजिनः ८४१ सप्तहोत्रयाजिनः ८४२ दशहोत्रयाजिनः ८४३ द्वादशाहयाजिनः ८४४ चतुर्विंशतिरात्रयाजिनः ८४५ चत्वारिंशद्रात्रयाजिनः ८४६ षण्मासयाजिनः ८४७ संवत्सरयाजिनः ८४८ द्वादशवार्षिकयाजिनः ८४९ अग्निहोत्रिणः ८५० दर्शपूर्णमासयाजिनः ८५१ चातुर्मास्ययाजिनः ८५२ आग्रयणेष्टियाजिनः ८५३ निरूढपशुबन्धकाः ८५४ सौत्रामणियाजिनः ८५५ सोमयाजिनः ८५६ वाजपेययाजिनः ८५७ अग्निचित्याः ८५८ सहस्रदक्षिणाः ८५९ सर्वमेधयाजिनः ८६० पुरुषमेधयाजिनः ८६१ सर्वतोभद्रयाजिनः ८६२ पितृमेधयाजिनः ८६३ प्रवर्ग्यकर्मिणः ८६४ अहीनयाजिनः ८६५ गवामयनयाजिनः ८६६ वाजपेयिनः ८६७ राजसूयिनः ८६८ अश्वमेधयाजिनः ८६९ पुरुषमेधयाजिनः ८७० सर्वमेधयाजिनः ८७१ पितृमेधयाजिनः ८७२ एकाहयाजिनः ८७३ अहीनयाजिनः ८७४ सत्रयाजिनः ८७५ ज्ञानसत्रयाजिनः ८७६ सहस्रसंवत्सरसत्रयाजिनः ८७७ दीक्षणीयेष्टियाजिनः ८७८ प्रायणीयेष्टियाजिनः ८७९ उदयनीयेष्टियाजिनः ८८० चातुर्होत्रयाजिनः ८८१ पञ्चहोत्रयाजिनः ८८२ सप्तहोत्रयाजिनः ८८३ दशहोत्रयाजिनः ८८४ द्वादशाहयाजिनः ८८५ चतुर्विंशतिरात्रयाजिनः ८८६ चत्वारिंशद्रात्रयाजिनः ८८७ षण्मासयाजिनः ८८८ संवत्सरयाजिनः ८८९ द्वादशवार्षिकयाजिनः ८९० अग्निहोत्रिणः ८९१ दर्शपूर्णमासयाजिनः ८९२ चातुर्मास्ययाजिनः ८९३ आग्रयणेष्टियाजिनः ८९४ निरूढपशुबन्धकाः ८९५ सौत्रामणियाजिनः ८९६ सोमयाजिनः ८९७ वाजपेययाजिनः ८९८ अग्निचित्याः ८९९ सहस्रदक्षिणाः

पूर्वमित्यविनिगमो तृतमेवत न देवा यद्द । यस्यति)। दिवि वर्तते दिव्यः । "विद्याविनयसम्पन्नो दिव्यः प्रतिष्ठः" इति प्रयोगात् । इति भरतः । तत्र्यादिः । तत्रदत्ता ४ प्रत्ययात् ४ । । तु । तत्रदिव्य

भाष्य

"कर्मोपसर्जनं कर्तृत्वम्"। इति भाष्यम्।
तथा च॥ १।१३३।
"तदनयो तत्त्वं ज्ञात्वा कृतकृत्यो ब्रह्मभवत्यसौ"।
तत्रायो ज्ञानतो ज्ञेयं दीपवत्पर्यवेक्षते"।
"ज्ञानिनस्तत्त्वमार्गस्थाः पश्यन्तीहात्मानम्"। इति स्मृतेश्च। दीक्षि। दर्श। आरंभे। ७। ५३। ११।

"परिपठ्यता क्रमेण चरितमनो
स्थिरो भवति चात्मना यदात्मा"।
"यदात्मनो दीप्तिमत्ता"। इति भाष्यम्। उभयत्रापि
प्रकाशत्वे। दर्श। आरंभे १। (६।)। ३। "अनेन
नित्येन विशुद्धसत्त्वेन सार्धं संचिरं साधय
तिष्ठ तत्र"। "यदात्मा प्रसन्नात्मकोऽसौ"।
इति दर्शनप्रकाशत्वम्। पै. अपरोक्षादिके अन्त-
र्भवति। दर्श। आरंभे। ६। ३। ११।

"परिदृष्टं परिदृष्टं पश्यन्त्यात्मानमात्मनि"॥
ब्रह्म, १ खं, (ब्रह्म + दृश्)। विज्ञानात् शिक्षम्॥
ब्रह्मविद्या। दर्शनात्। (यथा महाभारते ब्रह्म-
प्रकरणम्। १। ११। १२०।
"ब्रह्मभाव वर्णं ब्रह्मभूयाय कल्पते"।
"ब्रह्मज्ञ ब्रह्मविद्यब्रह्म प्रकृतिं ब्रह्म ब्रह्म च
ब्रह्मवत्"।
"ब्रह्मणो ब्रह्मपुत्रो योऽसौ सर्वाहितैषिणः"।
इति ब्रह्मवत्पुत्रे। ब्रह्मवत्। (ब्रह्मविद्या भाति)।
ब्रह्मवत्तमाः कुशलिनो वेदार्थविदुषाम्। ब्रह्म,
ब्रह्मवत्। १। ११। १।

"ब्रह्म ब्रह्मवत्तमाः वेदार्थविदुषाम् च।
ब्रह्मवत्त त्रिभिर्वेदैर्युक्तं प्रतीयते ब्रह्मवत्"।
ब्रह्मवेदु, ई. (ब्रह्म वेत्ति दर्श।) ब्रह्मविद्।
इति त्रिभाष्यदीपः। ब्रह्म ब्रह्मवत्तमाः। ब्रह्म-
वेदु। ब्रह्मवेदम्। त्रिब्रह्मवेदु। त्रिब्रह्मवेदु।
ब्रह्मवत्, खं, (ब्रह्मवेद ब्रह्मविद्यावेद इत्या ब्रह्मवा)
ब्रह्मविद्यावेदः। इति ब्रह्मवत्तमाः।
ब्रह्मवत्, खं, (ब्रह्मवत्त ब्रह्मविद्यावेद इत्या ब्रह्म
ब्रह्मो दर्शम्। ब्रह्मवत्तमाः ब्रह्मविद्यावेदः।
१। इति ब्रह्मवत्।
"ब्रह्मवत्ता ब्रह्मे ब्रह्मवत्तमाः ब्रह्मवेदवित्"।
इति ब्रह्मे ब्रह्मवत्ता ब्रह्मवेदवेदे॥
ब्रह्मवेदो, खं, (ब्रह्मवेद ब्रह्मविद्यावेद दोषः।)
ब्रह्मविद्या दुष्टविद्या। ब्रह्मवेदवत्। इति वैशेषिकी।
(ब्रह्मवेदो ब्रह्मवेदो।
"ब्रह्मवेदो ब्रह्मवेदो ब्रह्मवेदो ब्रह्मवेदो"

ए

कमलालयो मातः परिता मित्रलोचना।
कोमल्लं लालना मेधी प्रतिष्ठा धनिकणी।
ब्रह्मशक्तिः कौमारी माहेशी रुद्रशक्तिकी"।
इति रुद्रशक्तयः। वामवासिका। इति वीरः।
वर्णाभिधानम्। (साहजन्दादीनुपद वामवासिका-
दयश्च तथा तथा)। अनुपं अनुकम्पामस्मै।
"यदं रुमी दक्षिणतोऽयो यदं रुमी वामतः"।
इति। अनुकम्पादिभ्यश्चेति अणप्रत्ययो वा स्यात्।
तदुक्तं वर्धिकाकृद्भिः। "अणप्रत्ययोऽयं चार्थे क-
रणवाचिनिर्देशेन ज्ञापितः"। (इतीव कश्चिदर्थान्तरे
वृत्तिं कृते सत्यीश्वरस्तु व्यक्तमेतत् इति स्यात्)।

ऋ ऋ ऋ। इति ऋकिञ्चक्रमः। (इति प्रार्थि-
वर्ण-सर्व-वेदृ)। ऋ ऋच्छति। ऋच्छ ऋच्छिः।
इति दुर्गादासः।

ऋ, ॠ, (ऋ + क्विप्)। वाक्यरत्नम्। स्वधा। इति
मेदिनी। स्त्रियाम्। इति प्रकाशशब्दार्णवौ।

ऋ, ऋी, (ऋच्छतीति। ऋ + क्विप्)। यज्ञः। इति
मेदिनी।

ऋः, ऋौ, देवमाता। वाक्यरत्नम्। (ऋ + आदे
क्विप्)। स्त्रियाम्। इति मेदिनी।

ऋः, ः, (ऋच्छति प्राप्नोति विश्वमिति। ऋ + क्विप्)
शैलः। (यथा, "पदवाक्यानि। प्रमेयाऽऋः।")
इत्यूहः। इति मेदिनी।

ऋ

ऋ ऋकारः। तन्त्र वर्णमालायाम्। अस्योच्चारण-
स्थानादि यथा। (ऋदुदम् विवारनकौमुद्याम् "ऋतु
ऋतावाद्यस्था")। विवारणमस्यि यथा,—
"ऋमूर्द्धजा ऋदुदना रुमा ऋतुमना स्मृता।"
स ऋमी दीर्घः प्लुत्य मतिः। इति वाक्यरत्नम्।
(अनन्तु उदात्तानुदात्तस्वरितभेदेन त्रिविधोऽपि
प्रत्येकं ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदात्रिविधभेदेन नवविधः
प्रकीर्तितः)
"ऋकारं ऋच्छाद्रि कुरुषी परदेवता।
ऋच ऋच्छाद्रि सर्वं त्रिलोके वासवं विभे।
ब्रह्मदेवमयं सर्वं ऋच्छाद्रि सदा।
ब्रह्मशास्त्रादुपं सर्वं तथा शृङ्खलाकल्पम्।
विष्णुशक्तयश्च सर्वं वीरवैष्णुवा तथा"।
इति वामवेदतन्त्रम्। (ऋदीर्घमात्रायां) अस्य
ऐक्षत्यप्रकारो यथा,—
"ऐक्षाक्षुद्धसी यथा दृष्टानो वामनो ब्रह्मा।
ऋदीर्घमात्रकस्यापि विश्वं शक्ति च विन्दति"।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्। ९। अस्य वामादि ह्रस्व-
"ऋः स्वाहः ओधिः शुद्धो मेधा ब्रह्मसरस्वती विद्या।
देवदेवि! नमस्तुभ्यं अमोघा कौलसाधनी।
त्रिपुरेशी दीर्घविद्या अमोघी चाक्षुषि वरा।
चक्षिका दायिनी शुभा दिव्या वामसदेवी।
सुधिक्षिता च वरमी वागीशानाक्षरेश्वरी।
त्रिलावर्णिनी वाक्ष्य क्रोधुरुक्षरेश्वरी",
इति तन्त्रसारम्। (साहजन्दादीनां दक्षिणदेवी
वाक्यरत्नं दक्षिणदेवीभेदात्मिकाम्। तथा साह-

ए

जन्दादयश्च। तन्त्र ऋकारोच्चारणं। अस्योच्चार-
णस्थानादि यथा। (ऋदुदम् विवारनकौमुद्याम्।

ऋ ऋ

"ऋतौ ऋतावाद्यः"। ऋदुदम् विवारनं
"ऋतु तु ऋतावाद्यस्थो ऋतावेकौ ऋतौ
न दीर्घः प्लुत्य मतः। इति वाक्यरत्नम्। (ऋ
वामुदात्तमनुदात्तमेतत् त्रिविधोऽपि प्रत्येकं ह्रस्व
दीर्घप्लुतभेदात्रिविधभेदेन नवविधः प्रकीर्तितः)
"ऋकारं ऋच्छाद्रि कुरुषी परदेवता।
ऋच ऋच्छाद्रि सर्वं त्रिलोके वासवं विभे।
ब्रह्मदेवमयं सर्वं ऋच्छाद्रि सदा।
ब्रह्मशास्त्रादुपं सर्वं तथा शिवशास्त्रकम्।
"ऋषभं ऋषभं ऋषभं ऋषभं ऋषभं ऋषभं

शुद्धं दि शुद्धद् अक्षद्-अस्तु-शब्दि" इत्यनुशासनात्। शुद्धा शुद्धुत्वे न स्युः। "शिवालये वसन्ति शब्दोच्चैरिव शब्दाः प्रवर्तन्ते" इ. अशब्दास्तत्र वेश्यादयो न प्रवर्तन्ते।

शब्दा, आदरे। तत्रार्थे।

"शब्दोऽस्तु शब्दस्तु शब्दा अवज्ञायां शब्दं शब्दा। शब्दस्तु शब्दस्तु शब्दोऽस्तु शब्दं शब्दा"।

शब्दैकता। शिष्टा। शब्दा विशुद्धशिक्षाशब्दं। "शब्दोऽस्तु शब्दं शब्दा शब्दि"। "शब्दमाधेया शब्दा-शब्दिशब्दोऽशब्दशब्दैरशब्दाशब्दैः"। इति शब्दं। शब्दे शब्दाशब्दस्तु शब्दा शब्दाशब्दैरशब्दा। शब्दे शब्दाशब्दस्तु शब्दा शब्दाशब्दैरशब्दा। शब्दे शब्दाशब्दैः शब्दैः शब्दैरशब्दैरशब्दा।

शब्द वि. (शब्दाशब्दिशब्दाशब्दे"। १।३। इत्र शब्द शब्दाशब्दं शब्दे शब्दं शब्दं) शब्दाशब्दः शब्दा इति भाषा। शब्दशब्दोऽशब्दः। शब्दे शब्दशब्दे। शब्दशब्दः।

("शब्दशब्देशब्दे शब्दा शब्दशब्दं शब्दशब्दिशब्दः। शब्दैः शब्दैः शब्दैः

एकतमः, वि, (एक + "एकाच् प्राचाम्"। ५।३।७४। इति तमप्।) बहुतों मध्ये एक:। इति भाषाटीकायाम्। (यथा अमरसिंहे "अन्यादि का द्वयोः सा स्यादेकैकतम हतः")

एकतरः, वि, (एक + "एकाच् प्राचाम्"। ५।३।७४। इति तरप्।) द्वयोर्मध्ये एक:। इति भाषाटीकायाम्। निघंटः। एकमरटीकायां भरतः। (यथा भाषाटीकायाम्।

"यदि श्रेष्ठतरो शैवं वीक्षेत्र मधुरेऽन्नात्" ॥)

एकता, स्त्री, (एकस्य भावः। एक + तल् + टाप्।) एकत्वम्। ऐक्यम्। इति भाषाटीकायाम्। (यथा, रामायणे ४४।१९।

"वहीरिव मनोरथा मनिषो मन्त्रनिश्चये। द्वयोरेकेवतां प्राप्ता न मन्त्री मध्यमः स्मृतः")

एकतान, वि, (एकेन भावनेव तनुते विस्तीर्णते इति। तन विस्तारे। कर्मण्यण्।) एकाग्रः। एकविषयासक्तचित्तः। इत्यमरः। (यथा भागवते ७।८।२८।

"प्रह्लादश्चाऽऽत्मा मुनयोऽपि सिद्धाः सर्वेकतानमनसो वयमत्र चापि।

नारायणैकपरमा भुवनत्रयेऽपि

किं तोऽबमर्थमि न मे धरितीमवाप्ताः")

एकतायनी (त्रिगुलिर्यमेनि। इति भरतः। एकतायते ऽनेन। इति एकतान + करणे ल्युट्। ङीप्।) एकसूत्रे।

एकतालः, पुं, (एकस्मिन्नालये मानं यस्य।) समचितालयः। एकमीतायाञ्चां मानं यस्य। समतालश्च इति व्याख्या। इत्यमरभरतौ। (शङ्खोत्तालो यस्यामानां मानमेव। वि, एकताल इत्यसमन्विताः। यथा रत्नौ १६।२३।

"एकताल इवोत्तालपतनप्रेतितो गिरिः")

एकतीर्थी, [र्थिन्] वि, (एकं तीर्थमाश्रयो यस्य।) सतीर्थे। गुरुभाई इति भाषा। ("एकतीर्थी ब्रह्मबन्धौ" इति मेदिनीकरः)

एकत्व, न, (एक + त्वच्।) एकचिन्ता। इति भाषाटीकायाम्। एकस्मै इति भाषा। (एकस्य विशेषेण भावाधी भावार्थ प्रत्ययः। इति भाषाटीकायाम्। दुर्जनिता। यथा मनुः। ६। १२६।

"एका स्त्रिये सुते तिष्ठन्नेकत्वं करे दृढ़।

उत्तरो सह दानेन मरः सुखमेधीयता")

एकत्रीकृ, वि, (एका संज्ञा यस्य। भरतमालेकैकत्वमय उत्पादनात् तथात्वम्।) प्रवेशः। इति विश्वाटीकायाम्। (अन्य भरतमालमरकोत्पादकथा एकत्वमाकर्म्मे स्थिता।)

एकत्वता, पुं, (एकयो एकयो भावः।) एकेशः। इत्यमरः। (एकत्वमाकर्म्मे प्रकर्षेणोत्पादकता प्रकर्षत्वेन उक्ता। एकता स्थानि विशेषेः विशिष्टविशेषणात्मकसङ्गिनं एकत्वमेव। एतत्किञ्चरे भरतमाला हिर्व मुक्तमाला। हिर्व एकैकमुक्तकसमन्विनिर्मितोत्तरोत्तरे हारे एकत्वमिव तथा तनुर्व मुक्तमत्व। भरतमालिके भरतमा च एकत्वमेव तथा एकात्मकः। भरत प्रथमेव एकत्वमोक्षी वर्त्तते।)

एकदा, अ, (एक + "सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा"। ५। ३। ९५। इति दा।) एकस्मिन् काले। तत्कालेऽर्थः। मुख्यत्व। इत्यमरः।

(यथा भागवते ८। १। ५८।

"त्रिज्ञा न वेति भगवन्नुकमायोधे

चेतस्य न स्मरति चक्रमाद्यविस्मृ।

कृच्छ्रात् वो समति दुस्तर एकदाहि

तापत्रयप्रशमनो हृदतीर्थसृत्वात्")

एकदृङ्, [ग्] पुं, (एकं सर्वसंमतिं पश्यति यः। एकादृङ् + क्विप्।) सहादेवः। (यथा कृष्ण दक्ष। रामस्वामीदक्षिणे गते एकदृक्षुपि कालस्य तथात्मनः।) काल। काले वि। इति मेदिनीकरः। (एकदेव सर्वे ब्रह्मणेव पश्यति यः इति व्युत्पत्या तथात्वेन। ब्रह्मज्ञानी। एकमेव पश्यं दर्शनीकर्मणं एकदर्शनवती।)

एकदेश, पुं, (एका मुख्यो देशो यस्य। प्रकृष्ट औपचारिकस्य तथात्वम्।) मुख्यत्व। इति विश्वाटीकायाम्। (एको मेरुरहारीणां भाष्टात् मुख्यो देश इतीरं यथा, भोजप्र। संज्ञा।

"यदनि विश्व भोजानि मुनीनां भाविताकाशम्।

एकदेशानि लिखानि विस्तारानि किल प्रभा॥"

स्वयंवो, "अस्मिन्नियमोऽयं सामैर्मीमांसानि लक्षा लक्षणानि सूत्रेः"। तथा,—

"एकदेशं स्पृशा भावा इतरांशपृथक्त्वे समाः।

इति सामुदिक्ष आदावयोरेकदेशत्वम्")

एकधा, अ, (एक + "एकाद्धोऽमुष्य"। ५। ३। ४। इति धा।) एकप्रकारम्। इति भाषाटीकायाम्। (यथा भाषाटीकायां अनुपीतावर्त्तमि १३।१२२।

"सर्वेषां सर्वभूतेषु विद्यात्मानमात्मानि।

एकधा बहुधा चैव विकृत्यात्मानमात्मना")

एकधुरा, वि, (एका धुः। वाहयुग्मधुरायामात्रे"। ५। ४। ७७। इति धा। समासान्तः।) एकभार-वाहकमात्रादि। एकधिरा अत्र इति भाषा। तत्पर्यायः। एकधरीयः। एकधुरेयकः। इत्यमरः। (यथा, याज्ञवल्क्यः। ४।१०८। "एकधुराकृष्")

एकधुराकर, वि, (एकधुरां करोति यः।) एकधुरा-कृत्। इत्यमरः।

एकधुरीण, वि, (एकधुरां वहति यः।) "एकधुराकृष्"। ४। ४। ९८। एकारेक अन्यान्यकर्मसमाप्तिर्थं यदो वाचकम्। एकधुरा। एकधुरेयकः। इत्यमरः। एकमात्रायां वाहनधारिणां धुरं वहति यः। इत्यमरटीकायां भरतः।

एकपटः, पुं, (एको मुख्यो पटः।) मुख्यपटः। तत्पर्यायः। कटकः। इति विश्वाटीकायाम्। कटाप्राप्तः। इति प्रकाशकारः।

एकपत्त्र, वि, (एका पत्त्री यस्य।) सहायः। इति विश्वाटीकायाम्। (एक यथा इति विशेषे। व्याख्येयः। यथा, रघौ १७। ३६।

"एकेनाक्षमतां व्यक्तिं तनोत्यन्यं

आसीनु स एकेनाक्षमिवाऽऽत्मनः॥)

एकपत्नी, स्त्री, (एकोद्विवाहिता पतिर्यस्या इति विशेषे "स्त्रियां पतिव्रतादिभ्यः" इति ङीप्रत्ययान्तादेशे "अनेक" इति ङीप्।) सती। इति विश्वाटीकायाम्। (यथा, मेघदूते उत्तरमेघे ३३।

"तामायुष्मन्मम च वचनादात्मनश्चोपकर्तुं

ब्रूयाथा एकपत्नीव्रतमिति।

एका समाधिः पतिदेवताया यैव इतिहासे कथ्यते। यथा मनुः। ९। १०१।

"सकृत्कन्या प्रदीयते हरंस्तां चौरदण्डभाक्।

अदातुर्हि भवेत्स्तेयं दोषो दाता जुगुप्सितः॥

एकपत्नीव्रतं नाम संक्षेपोऽयं निदर्शनम्।

आवर्त्तनं च वर्णानां दारकर्मोपसंग्रहः॥")

एकपत्रिका, स्त्री, (एक प्रधानमात्रं पत्रं यस्याः। समासान्तः।) द्वारि। इति रत्नमाला।

एकपर्ण, स्त्री, (एकं पर्णं परमाधिकमस्याः।) तालपत्रा। इति मेदिनी। (तत्पर्यायः। तालपत्री। इति विश्वः। यथा, रघु ५। ५०।

"वैदेहीविरहव्यलीकमनसं तं पर्णशालान्तिके

पश्यन्ती सहसा पतिं किमिदमित्युक्त्वा निषण्णा भुवि।

एकापर्णमुपाहरन्मृगवधूसाक्षीकमाश्वासयन्

कौसल्यामुपलक्षयन्ति सुमनोदौर्मन्त्रिणो राघवम्॥")

एकपर्णिका, स्त्री, (एकपर्णं + कन्।) तालपत्रं। इति भाषाटीकायाम्। (यथा, रघु ५। ५०।

"वैदेहीविरहव्यलीकमनसं तं पर्णशालान्तिके

पश्यन्ती सहसा पतिं किमिदमित्युक्त्वा निषण्णा भुवि।

एकापर्णमुपाहरन्मृगवधूसाक्षीकमाश्वासयन्

कौसल्यामुपलक्षयन्ति सुमनोदौर्मन्त्रिणो राघवम्॥")

एकपर्णी, स्त्री, (एकं पर्णमस्याः।) तालपत्री। इति भाषाटीकायाम्। (यथा, रघु ५। ५०।

"वैदेहीविरहव्यलीकमनसं तं पर्णशालान्तिके

पश्यन्ती सहसा पतिं किमिदमित्युक्त्वा निषण्णा भुवि।

एकापर्णमुपाहरन्मृगवधूसाक्षीकमाश्वासयन्

कौसल्यामुपलक्षयन्ति सुमनोदौर्मन्त्रिणो राघवम्॥")

एकपाद्, [द्] पुं, (एक एको पादो यस्य।) एकपादयुक्तः। इति भाषाटीकायाम्। (यथा, अमरसिंहे "एकपाद्यहिर्बुध्न्यः")

एकपाद, पुं, (एकः पादो यस्य।) एकपादयुक्तः। इति भाषाटीकायाम्। (यथा, अमरसिंहे "एकपाद्यहिर्बुध्न्यः")

एकपाद, पुं, (एकः पादो यस्य।) एकपादयुक्तः। इति भाषाटीकायाम्। (यथा, अमरसिंहे "एकपाद्यहिर्बुध्न्यः")

एकपाद, पुं, (एकः पादो यस्य।) एकपादयुक्तः। इति भाषाटीकायाम्। (यथा, अमरसिंहे "एकपाद्यहिर्बुध्न्यः")

एकपाद, पुं, (एकः पादो यस्य।) एकपादयुक्तः। इति भाषाटीकायाम्। (यथा, अमरसिंहे "एकपाद्यहिर्बुध्न्यः")

एकपाद, पुं, (एकः पादो यस्य।) एकपादयुक्तः। इति भाषाटीकायाम्। (यथा, अमरसिंहे "एकपाद्यहिर्बुध्न्यः")

एक

"कलेवरार्द्धहरः त्रिपादो य वरस्तयोः"।
त्रिपु॰ वरः, त्रिद्वयोर्हिमालयः।
"महाराजा चतुर्थोऽस्य त्रिपादेरिवेश्वरः"।
य वरः वरयते इति त्रिपादे वाच्यलिङ्ग॰ त्रि॰।

त्रिपाद्, पु॰ (त्रयः त्रिपुः विष्णुपदानि त्रयं दण्ड॰) कुबेरः। इत्यमरः। (कुबेरस्य त्रिपदेषवस्था उक्ता वराहपुराणे। यथा, —

"दक्षस्य यदने दृष्ट्वाऽनलेन क्रुधोदरम्।
ब्रह्मो ब्रह्मोऽस्य वा दीप्तिरेवा ब्रह्मोऽस्तुवदी।
वरस्य दिं ब्रह्मणो ब्रह्मादि ब्रह्मोऽस्तुवदिम्।
ब्रह्मो वरस्यो प्रेम लोभाद्यद्धोऽस्तो ब्रह्मम्।
ब्रह्मुपाधिरूपे वरस्य दुःखदिरं वरदम्।
ब्रह्म ब्रह्मादिरं नेत्रं वार्ता वामविलोकनात्।
य वरः वैश्वरं त्रिपदो दुष्टवाचम्।
ब्रह्मादिरेवरस्तस्य दुःखमिव ब्रह्मादि।
ब्रह्मुपाधिरूपे वरं ब्रह्मोऽस्तुवदिम्।
इति रेवरिदं ब्रह्मा ब्रह्मम् ब्रह्म तो प्रभुः।
ब्रह्मो ब्रह्मोऽस्तुवदिम् य य ब्रह्मेव ब्रह्मवा।
ब्रह्मादे ब्रह्मोऽस्तुवदिम् ब्रह्मोऽस्तुवदिम्।
इति रेवरो ब्रह्मात्मक ब्रह्मोऽस्तुवदिम्।
वरं वरादि वे ब्रह्मा ब्रह्मवरोऽस्य ब्रह्मोऽस्तुवदिम्।
रिवेरेवरादिवरवरं ब्रह्मुवादो ब्रह्मेवरः।
ब्रह्मवा विवरादिवरं वरादि ब्रह्मवा वरम्।
इति ब्रह्मवरादिवरं ब्रह्मवरो वरवरं वरम्।
वरं ब्रह्मवरं ते दिवं ब्रह्मादि य वरादिवे।
वरवरं विवरादिवरं वरं ते ब्रह्मवरो दिवम्।
इति ब्रह्म वरादि वै, दुःखवरं दिवः दिवाम्।
वरं वुवरेवरिदं। इत्यविष्णुवे तव।

रेवन्तज।

यद्वा वे त्रिलोक्य ब्रह्मिरो प्रभु कर्मतः।
वरिवरिदो रेवेन्द्र वारेव ब्रह्मादिरेव च।
रेवरस्त्व वे वुवं वरात् वस्तु ब्रह्मेव वे।
वुरेवो ब्रह्म वरात्मा वे ब्रह्म ब्रह्मेवरो वुवः॥

त्रिपाद्, पु॰ (त्रयः त्रिपुः पादः) कुबेरः। इत्यमरः। (त्रयः त्रिपुः पादाः यस्य बहुव्री॰) विष्णुः।

त्रिपादिका, स्त्री॰ (त्रयः त्रिपुः पादाः यस्याः कप्॰ इत्) छन्दोविशेषः। यथा च वाग्भटालङ्कारे। "त्रिपादिकाऽपि यत्रैकः पादः पूर्वेषु हीयते। तत्रोत्तरेषु पादेषु यतिः स्यात् पूर्ववत्तदा॥ यथा, —

"कुरङ्गनयनाः कुरङ्गनयनाः
कुरङ्गनयनाः कुरङ्गनयनाः।
कुरङ्गनयनाः कुरङ्गनयनाः
कुरङ्गनयनाः कुरङ्गनयनाः॥

त्रिपादी, स्त्री॰ (त्रयः त्रिपुः पादाः यस्याः ङीप्॰) छन्दोविशेषः। यथा च वाग्भटालङ्कारे। "त्रिपादी तु भवेत् पादैः समैः सा च त्रिधा मता। अन्त्यानुप्रासयमकैः पादैः पादैः पृथक् पृथक्॥ यथा, —

"कुरङ्गनयनाः कुरङ्गनयनाः
कुरङ्गनयनाः कुरङ्गनयनाः।
कुरङ्गनयनाः कुरङ्गनयनाः
कुरङ्गनयनाः कुरङ्गनयनाः॥

त्रिपाद्य, पु॰ (त्रयः त्रिपुः पादाः यस्य बहुव्री॰) विष्णुः। इत्यमरः। (त्रयः त्रिपुः पादाः यस्य बहुव्री॰) कुबेरः। इति हेमचन्द्रः।

त्रिपाद्य, पु॰ (त्रयः त्रिपुः पादाः यस्य बहुव्री॰) विष्णुः। इत्यमरः। (त्रयः त्रिपुः पादाः यस्य बहुव्री॰) कुबेरः। इति हेमचन्द्रः।

त्रिपाद्य, पु॰ (त्रयः त्रिपुः पादाः यस्य बहुव्री॰) विष्णुः। इत्यमरः। (त्रयः त्रिपुः पादाः यस्य बहुव्री॰) कुबेरः। इति हेमचन्द्रः।

एका

त्रिपाद्य, पु॰ (त्रयः त्रिपुः पादाः यस्य बहुव्री॰) विष्णुः। इत्यमरः। (त्रयः त्रिपुः पादाः यस्य बहुव्री॰) कुबेरः। इति हेमचन्द्रः।

त्रिपाद्य, पु॰ (त्रयः त्रिपुः पादाः यस्य बहुव्री॰) विष्णुः। इत्यमरः। (त्रयः त्रिपुः पादाः यस्य बहुव्री॰) कुबेरः। इति हेमचन्द्रः।

त्रिपाद्य, पु॰ (त्रयः त्रिपुः पादाः यस्य बहुव्री॰) विष्णुः। इत्यमरः। (त्रयः त्रिपुः पादाः यस्य बहुव्री॰) कुबेरः। इति हेमचन्द्रः।

एका

देवो वा परमात्मेति वक्ष्ये त्रिविधमेकिका । इति", "एका वा तु शुक्लपक्षे स्त्रिया लक्षणं त्रिधा । एका तु शुक्लपक्षे वर्वेत्रिधिके. सप्तिकी स्मृता । तथा शुक्लवाहदेवी मातृभेदेन वर्णते" । इति च देवीपुराणे देवीलक्षणे मातृ च अष्टधात्व (त्वादिनी । एका, २।२८।२६ । ७० । "एकवेणी जटाधरा शिरोदा का ममाधरा" । "आमामेका मोहितदाक्षकन्या" । इति श्रुति । ब्रह्मवै । स्त्री । एका मक्ति १ । १३ । "आनीद वायुमपाद्यवेदम् तस्मादेका ह तस्थौ तदेव" ।)

एकाकी, [न्] वि, (एक + "एकादाकिनिचासहाये" । आकिनिच् ।) असहायरहित । अनुचर । यथा इति भाषा । तत्पर्याय । अथ ९ । एकक २ । इत्यमरः । एकक ३ । इति हेमचन्द्रः । (यथा मनुः । ७ । १५८ ।

"एकाकी विचरेदित्यं रिपुविजयकाम्यया । एकाकी विजयलाभे हि परं योगीश्वरो भवेत्" ।)

एकाक्ष, पुं, (एकमक्षि यस्य । बहुव्रीहिः । अनुपात् वहु ।) काक । इति हेमचन्द्रिका । (काकस्य काणत्वं प्रसिद्धमेव भाति । तत् यदि भरतस्यापीयो प्रतिविरुद्धत्वमनुमन्यते, । तदुक्तं,—

"राजवधिकमुद्दाहौ नानुयोद्वयमत्र स्थिता । अरारिरुद्ध मैत्रेयी विवाहे रक्षणमत्रे । नेत्रः काका सामान्य नानयोर्वेषम्य काकृत । विवाहे मत्रमोक्षणि धीमोऽत्रयोगम् ।

तत् वृद्धा राजवः काकृत कुर्या व्यवहार पालिता । राजोपालेव संदोष्य विधेय काकृतमते । तत् वृद्धा योरमुद्वाहं व्यवहारान्तरेषम् । वृद्धा काकः वृद्धवत् स्थिरत्व राजवत्मम् । वालवत्थिरु वोद्वेषु व्यवहार प्रवर्तते । तत्र तत्र तत्रवां तु प्रतिषेध अधारयम् । ब्रह्मवाक्यिक्ष दर्श वां ब्रह्मवादी न्याय वा । तत् वृद्धा वालवं भीतं देवता न वालिका । न ब्रह्मा वा वत्र चार्यु राजवालकृद्धवृद्धात् । ब्रह्मज्ञ ब्रह्मदेवा व्यवहारां दर्शक वा ।

व्यवहारत विधिं चाप्यो वदता विधिवत्तम् । श्रो श्रो वणिग्भ्यो वोक्ष्ये तमेव प्रवरं वम । न वत्र दण्डवा श्रीवा व्यवहारतत्त्वम् । इत्यत्र लोष्ठ वणिग्भ्य इत्यत्र वहुत्वम् । उक्तेन लक्षणा भूमौ विशेषत्व अधारयम् । व्यवहारवत्तमत्वं वृद्धा श्रीतात् तु वारयम् । यदि चाप्यीत्व भर्तृत्वमुक्त वहिता विधुम् । तथापि वारयोक्त्वा दण्डे वाद्य चारयी । तदुक्तात्व वर्तेत्वा वाद्यवोद्वयम्यवत् । दण्डाभी विभाजात्व तदेवाभि दण्डी वदा । वालवोद्वि मुद्वयं श्रीतात् वाद्यवत्व । अनेक दण्डी वृद्धो दाहरेत्वाभिधानित्व." ।) एकेकेनेकिकेन वाले वि ।

एकाय, त्रि, (एक वर्जनम् वा अय वृद्धिरेक्ष चेद- मस्य ।) अव्ययीभाव । इत्यमरः । एकवार व

एका

अवत्वदिति । एकवारम् । एकवारी । एकवाय् । एकवारम् । इत्यमरः । (यथा, मनुः । ९ । १६ । "मनुर्भरतवाम्मानीमन्वित्रम् मवर्वदा" ।

"एकवारं विधानात्राद्धादिप्रविधम्" । इति कुल्लूकभट्टः । तथा भागवते ५ । १६ । ३ । "मरुद्वेवताया वृद्धा मरुत्वतीयमेकवारं वारुणैरे मनाभाव चक्रार च मरुत्वतम्" । तथा मीमांसायाम् ६ । १२ । "तत्रैकवारं मन्त्र इत्यं दर्शपूर्णमित्रिदम् । उपरोधात्मकं वृद्धा-पूर्णमासाकविष्यते" । "एकवारं विधेवरिष्टं मन्त्र इत्या" । इति शास्त्रि- टीका ।) अव्ययम् । इति मेदिनी ।

एकाय्य, त्रि, (एकं वर्या अस्य ।) एकाया । एकवरा ।

एकाई, स्त्री (एकं सुन्दरमङ्गं यस्य । एकं सुन्दर- मङ्गं यस्यास्या वा । अजादम् । इति धारावी । (एकमङ्गलीमयमुक्त । एकमिश्रमिति च । यथा, भट्टारिहरे १ । २ । दशवधवेदे । ७५ । २१ । "सारवमात्रमिच्छन्ति सारवा सारवे सुभा । अर्थमेकमुपाश्रित्य विस्तरे सत्तमम् । अत्र वर्णाये उत्तमाङ्गमवधारणम् ।)

एकाङ्ग, पुं, (एकं सुन्दरमङ्गं यस्य । श्रीमन्महाद्य तथात्मम् । मुधाद्य । इति विश्वप्रकाशः ।)

एकाङ्ग, [न्] वि, (एकाधिका वङ्गा । संख्या- विशेष । २१ सम्बर इति भाषा । तदाङ्कौ । यथा १ मूर्यसंवत्सरावर्तिता २ । इति कविकल्प- द्रुमः । (यथा मनुः । ३ । ६२ ।

"ज्यायैरेवाङ्गरे वाच्यो ज्यायैः कारैः विवः" ।)

एकाङ्गी, क्षी, (एकाङ्गमस्यास्ति । एकाङ्ग + इनिः (ङीप् ।) निर्विवेकः । स तु तुल्यपरे सूर्यमन्त्रस्य चक्रमत्वात्मा निर्मलमेकाङ्ग- कथनिवाणात् । तत्पर्याय सर्वमित्यमे चक्रमत्वा तथा प्रवेकाङ्गकथनिवाणात् । तत्पर्याय । वरिवाणम् । वृत्तिरित्यम् । इति शब्दि- मुक्त । (यथा मनुः । ३ । ६२ ।

"ज्यायैरेवाङ्गरे वाच्यो ज्यायैः कारैः विवः" ।)

एकाङ्गी, क्षी, (एकाङ्गमस्यास्ति मुखमो । एकाङ्ग + इनिः (ङीप् ।) निर्विवेकः । स तु तुल्यपरे सूर्यमन्त्रस्य चक्रमत्वात्मा निर्मलमेकाङ्ग- कथनिवाणात् । तत्पर्याय सर्वमित्यमे चक्रमत्वा तथा प्रवेकाङ्गकथनिवाणात् । तत्पर्याय । वरिवाणम् । वृत्तिरित्यम् । इति शब्दि- मुक्त । (यथा मनुः । ३ । ६२ ।

"ज्यायैरेवाङ्गरे वाच्यो ज्यायैः कारैः विवः" ।)

एकाङ्गी, क्षी, (एकाङ्गमस्यास्ति मुखमो । एकाङ्ग + इनिः (ङीप् ।) निर्विवेकः । स तु तुल्यपरे सूर्यमन्त्रस्य चक्रमत्वात्मा निर्मलमेकाङ्ग- कथनिवाणात् । तत्पर्याय सर्वमित्यमे चक्रमत्वा तथा प्रवेकाङ्गकथनिवाणात् । तत्पर्याय । वरिवाणम् । वृत्तिरित्यम् । इति शब्दि- मुक्त । (यथा मनुः । ३ । ६२ ।

"ज्यायैरेवाङ्गरे वाच्यो ज्यायैः कारैः विवः" ।)

एका

लक्षिते तदा तत्पुरुषवत्वेन् । तदा सक्षिप्त कर्म- धारयेनैरि वि लक्षिते तत्पुरुषे च वाच्यो भवति । तदा विग्रहे तत्पुरुषोक्त प्रकारं ज्ञातव्यं । तत्र पूर्वपदेन लक्षितैकवाक्यो विशेषपूर्वक वर्तते इत्यत्रापि तत्पुरुषोक्त प्रकारेण समासः साधनीयः । तत्र पूर्वपदेन लक्षितैकवाक्यो विशेषपूर्वक वर्तते इत्यत्रापि तत्पुरुषोक्त प्रकारेण समासः साधनीयः । तत्र पूर्वपदेन लक्षितैकवाक्यो विशेषपूर्वक वर्तते इत्यत्रापि तत्पुरुषोक्त प्रकारेण समासः साधनीयः । तत्र पूर्वपदेन लक्षितैकवाक्यो विशेषपूर्वक वर्तते इत्यत्रापि तत्पुरुषोक्त प्रकारेण समासः साधनीयः । तत्र पूर्वपदेन लक्षितैकवाक्यो विशेषपूर्वक वर्तते इत्यत्रापि तत्पुरुषोक्त प्रकारेण समासः साधनीयः । तत्र पूर्वपदेन लक्षितैकवाक्यो विशेषपूर्वक वर्तते इत्यत्रापि तत्पुरुषोक्त प्रकारेण समासः साधनीयः । तत्र पूर्वपदेन लक्षितैकवाक्यो विशेषपूर्वक वर्तते इत्यत्रापि तत्पुरुषोक्त प्रकारेण समासः साधनीयः । तत्र पूर्वपदेन लक्षितैकवाक्यो विशेषपूर्वक वर्तते इत्यत्रापि तत्पुरुषोक्त प्रकारेण समासः साधनीयः । तत्र पूर्वपदेन लक्षितैकवाक्यो विशेषपूर्वक वर्तते इत्यत्रापि तत्पुरुषोक्त प्रकारेण समासः साधनीयः ।

एका

लक्षिते तदा तत्पुरुषवत्वेन् । तदा सक्षिप्त कर्म- धारयेनैरि वि लक्षिते तत्पुरुषे च वाच्यो भवति । तदा विग्रहे तत्पुरुषोक्त प्रकारं ज्ञातव्यं । तत्र पूर्वपदेन लक्षितैकवाक्यो विशेषपूर्वक वर्तते इत्यत्रापि तत्पुरुषोक्त प्रकारेण समासः साधनीयः । तत्र पूर्वपदेन लक्षितैकवाक्यो विशेषपूर्वक वर्तते इत्यत्रापि तत्पुरुषोक्त प्रकारेण समासः साधनीयः । तत्र पूर्वपदेन लक्षितैकवाक्यो विशेषपूर्वक वर्तते इत्यत्रापि तत्पुरुषोक्त प्रकारेण समासः साधनीयः । तत्र पूर्वपदेन लक्षितैकवाक्यो विशेषपूर्वक वर्तते इत्यत्रापि तत्पुरुषोक्त प्रकारेण समासः साधनीयः । तत्र पूर्वपदेन लक्षितैकवाक्यो विशेषपूर्वक वर्तते इत्यत्रापि तत्पुरुषोक्त प्रकारेण समासः साधनीयः । तत्र पूर्वपदेन लक्षितैकवाक्यो विशेषपूर्वक वर्तते इत्यत्रापि तत्पुरुषोक्त प्रकारेण समासः साधनीयः ।

टीका

टीका

टीका

एका

एकाह

एकाक्षर

एकाक्षर

एकाक्षर

शब्द। इति शाकटायनः। (विधा क्रमु ३। २१६।
"अङ्गात्तोऽस्य संज्ञायां तौरतेरत्र संज्ञायां"।
अस्य अङ्गस्य तकः। "तकः कृच्छ्र इत्येतेन"।
इति भाषावृत्तिकारः पुरुषोत्तमदेवश्च आहे।)

तक्क, पुं, (तक्+क्विप् कर्मणि।) तक्र। (इति हेमचन्द्रस्यानेकार्थः।

तक्षकतक, पुं, (तक्षो भवत्यस्मिन् तक्षः। पक्षम्। मध्यमपदलोपी समासः) वन्मीकः। इति धरणिः।

तक्षन्, पुं, (तक्ष ईमर्थेति। तक्ष+क्त+क्विप्।) तक्षा इति हेमचन्द्रः।

तक्षि, पुं, (तक्ष+इङ्+क्त्र।) तक्षकाम्नः। इति मेदिनी। कर्मण्यर्थप्रत्ययः। इत्यमरः। (खिलाः हलो लता। आहिनि॰ ३। ११। ९८।)

तक्षु, पुं, (तक्ष क्षत्रिय इत्यर्थे इति। तक्ष+इञ्+क्त्र।) तक्षः। इति शब्दरत्नावली। कर्मण्यर्थः। इति मेदिनी।

तक्ष्ण, त्रि, (तक्ष्+"अर्शआद्यच" इति उदात्तस्वरेण ल्युः।) तक्षोपजीवि व्यक्तिमात्रम् मुक्ताफलम्। इति हेमचन्द्रः। तक्षोपजीवि व्यक्तिमात्रम् मुक्ताफलम्। इति आहनिकम्। अस्य इति भाषा।

("अस्ते यदस्यां दारात् कर्मणः कुत्सितोत्तिम्"। इति कुमारे ३। ६६। "अस्यां कुत्सायां विशेषः अर्थात्"। इति मल्लिनाथः। उदाहरणं यथाहुरो "विनीतवेषेण" १। ३। १६। इति रघावंशे ३। ६। इति रघावंशे ३। ६। इति रघावंशे ३।

एत्त

एत्त

ऐ

ऐका

कृत्। स्वार्थे द्विरुक्तम्। "न ह्ये तु ब्रह्मज्ञानादीनां कर्मापेक्षा स्मृतौ"। न च प्रयोग इति। (विस्मयस्मय् दीर्घश्चमाश्च-मातु ऊच्च सर्वम्। उणादयुत्पन्नान्तिकमैरेयेत्यादिना मन् प्रत्ययस्तस्यानिकन्तुकारादिकमेत्यन्तो बहुव्रीहि रूप)।

"द्वितीयं वर्णं रिक्तं मध्यतृतीयन्तौ लक्षम्। चौटित्यन्तमतीयन्तं वर्णमात्रमं तथा।

मध्यमिकमुदं वर्णं तथा वर्णमयं विदुः,

तदादिमध्यं वर्णं त्रिपुरमन्त्रमिदम्"।

इति कामधेनुतन्त्रम्। (त्रयोऽवयवाः यस्य सेनमवयवो यस्य,—

"कथारम्भवयो नृ त्रिद्विरेतो नवैदेशः।

चत्वेऽमात्रस्तातु आत्मा इति कमात् स्मृता।

त्रिधा इतिमयी दुर्गा दुर्गा वाणी सरस्वती"।

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्)। ४ महामाया दया,—

"त्रैलोक्या भौतिका काला वाणी भौतिकी त्रिधा।

दया रामोरमबोधाद्यैः त्रिरूपमुदितम्।

ब्रह्मात्मको महाशक्तिः काल इत्यभिधीयते।

कालमाया जगद्धेतिः सा वै दुर्गा प्रकीर्तिता।

त्रिधा भेदेन त्रिरूपा सा त्रिगुणा त्रिविधा स्मृता।

आद्यशक्तिर्महाकाली सत्त्वरूपा सनातनी।

महाकाली महालक्ष्मीः सा त्रिधा परिकीर्तिता।

तमोगुणा जगद्धेतिः प्रलयान्तकरी परा।

महाकाली महाविद्या महामाया महासुरी।

सा त्रिधा परिकीर्तिता दक्षिणोत्तरभेदतः।

कालमाया जगद्धेतिः सा वै दुर्गा प्रकीर्तिता।

त्रिधा भेदेन त्रिरूपा सा त्रिगुणा त्रिविधा स्मृता।

आद्यशक्तिर्महाकाली सत्त्वरूपा सनातनी।

महाकाली महालक्ष्मीः सा त्रिधा परिकीर्तिता।

तमोगुणा जगद्धेतिः प्रलयान्तकरी परा।

महाकाली महाविद्या महामाया महासुरी।

सा त्रिधा परिकीर्तिता दक्षिणोत्तरभेदतः।

दक्षिणा कालिका प्रोक्ता तारा स्यादुत्तराम्नाये।

महाविद्या षोडशी सा भुवनेशी तथोच्यते।

बगला सिद्धविद्या च महाविद्या प्रकीर्तिता।

मातङ्गी सुमुखी सा च एकोग्रा परिकीर्तिता।

एकजटा कुब्जिका च त्रिपुरा सुन्दरी तथा।

त्रिपुरभैरवी चैव त्वरिता कुलसुन्दरी।

नित्या च नीलपताका विजया सर्वमङ्गला।

ज्वालामालिनिका चैव विद्याश्चाप्यपराजिता।

धूमावती महाविद्या एताः सर्वाः प्रकीर्तिताः।

एताः सर्वाः महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्तिताः।

एकैकस्यास्तु देवेशि कथितानि पृथक् पृथक्।

शतनामानि दिव्यानि सहस्रनामकानि च।

सर्वाः सर्वार्थदाः प्रोक्ताः सर्वसम्पत्प्रदायिकाः।

सर्वाः सर्वगुणोपेताः सर्वाः सर्वत्र पूजिताः।

सर्वाः सर्वत्र सिद्धाश्च सर्वाः सर्वत्र साध

देरा

देवेश्वर, पि, (इन्द्रियेश्वरानुभूतये। इन्द्रिय + ईश्वर।) परमात्म। इन्द्रियेश्वराद्भ्। इन्द्रनाथ। (इन्द्रियेश्वर। यथा,—

"नित्यमन्तर्गतोऽग्निर्यो यो वाधिवडवामुखे।
इन्द्रादीनां च देवेषां वाग्विदित्यादिरूपकी वुधैः।
देवस्यन्द्रादात्मानाश्रिते देवेश्वर स्मृतः।
इन्द्रियेशेश्वरेशेश्वरः परमेशः सुरेश्वरः।
देवेन्द्रियं च वैकारिकं तामसेन्द्रियं च देवेश्वर।
देवेन्द्र इन्द्रदुःखस्य दोषो देवेन्द्रमुच्यते।
देवेन्द्रादिन्द्रदेवेन्द्रो देवेन्द्र

"चोरकार्यं चक्रकारकः। चक्रवेतसकं चरटः।
चक्रवर्तुकचण्डालं विद्युत्कल्पकलीलकम्।
चक्रवाकसकं क्रौञ्चं चित्रकं चित्रलवरम्।
चमरकं मरुद्देशजं चर्म चमरकुलजम्।"
इति चमरचर्मस्वम्। (स्त्रीत्वमात्रादौ) तस्य
लिङ्गभेदो यथा,—
"चमरा मुलभी भृशा रथाभाजे मृ दुविता।
विविक्तचमरा का तु मृदुविता रामलम्बरा।
चञ्चेत्रिविधलम्बा भाषा मृ चञ्चलविधी।
रहिता पुनः। मैव चञ्चलाः प्रकलाः।"
इति चमरीलक्षणम्। (स्त्रीत्व यथा रघुः,—
"चोरतः सञ्चयीदृष्टो वधिमाला अनिस्तिरा।
स्पृष्टोऽसौ साहसेनो मालयो हीनबन्धुक।
चाल्यन्ती चौर्दलो स्पृष्टोऽसौ मृगी दिक्षः।
पर्यटत्यर्जुनीव। चैवमो मधुमासः।
प्रकाशो प्रकाशमकेत्रा रथैमधुमा।
चकोरको रोमेकला रथिवाधो दिवसमा।
वैलोचविधिता प्रथा चौरविधिविधी"।
इति लक्षणात्मम्। (अनुचमविधिः। प्रकाश
चरिवचमदेशे। "चर्मकारविधिः प्रकाशं चौर-
लिङ्ग"। तेन चौ ही यत्रे प्रकाशम् प्रकाशं
विधानं चौर चैवमा इति लाभ्। प्रकाशमात्रे
उर्द्धरणमुद्दो चमत्कारः लक्षणप्रकाशविधानम्।
प्रकाशप्रकाशमको यथा,—
"श्रुं नम प्रकाशमाद्यो चौ रसमुद्दोरसमुद्दो"।)
चो, ए, क्लोपम्। प्रकाशम्। प्रकाशः। प्रकृ-
प्रकाश। इति मेदिनी।
चों, ए, चोस्। प्रकाश। इति मेदिनी।
चों, ए, प्रकाश। मेदिनी प्रकाशे।
चोर्य, क्ली, (चोरेरुपधायाश्च के हुस्व पूरक
"चोर चक्र के"। ७।३।४६। इ + के इति विधा-
प्रकाशे। प्रकाश। प्रकाशः। प्रकाश टीकाया प्रका-
शाप्रकाश। (३। प्रकाशे। प्रकाश ॥)
चोस, (स्त्रं) क्ली, (चोरते प्रकाशेति चोस्। उप +
प्रकाश्। इ। प्रकाशाप्रकाशम्। प्रकाशम्। प्रकाश।
प्रकाश। इत्यमरः। ("चोसो प्रकाश प्रकाशे"।
इति प्रकाशकोषः। प्रकाश विधुप्रकाशम्। (३।३।
"प्रकाशिमुनि प्रकाशं प्रकाशे प्रकाशम्"।)
चोसक, पुं, प्रकाशः। इति प्रकाशकाशी।
प्रकाश इति भाषा।
चोसिक, पुं, प्रकाश। इति प्रकाशकाशी। प्रकाश
इति भाषा।
चोसुक, पुं, (उप + प्रकाश। विधाप्रकाश विधाप्रकाश)
प्रोप्रकाशप्रकाशक। प्रकाश इ। प्रकाशः। प्रकाश।
प्रकाशम्। प्रकाशविधा। प्रकाशप्रकाश।
प्रकाशम्। विधाप्रकाश। प्रकाशम्। प्रकाशि-
प्रकाशम्। इति प्रकाशविधा।
चोसोसी, क्ली, (चोस + प्रकाशप्रकाशकाशकाश
प्रकाशकाश।) प्रकाश। इति प्रकाशकाशी।
चोसाकि, क्ली, (चोस्य + प्रकाश + प्रकाश + प्रकाश।) क्ली
प्रकाश। इति प्रकाशकाशी। प्रकाश इति भाषा।
चोस, क्ली, प्रकाशे। प्रकाशे। प्रकाशे। विधाप्रकाशे।

इति प्रकाशकाशम्। (प्रकाशिकाशं प्रकाशं च प्रकाश-
प्रकाशे) च का प्रकाश प्रकाशम्। प्रकाश विधाप्रकाश
प्रकाशे प्रकाश प्रकाशिकाश प्रकाशम्। प्रकाश प्रकाश-
प्रकाशिकाश। प्रकाशे प्रकाश प्रकाशम्। प्रकाश-
प्रकाशे प्रकाशम्। प्रकाशे प्रकाशम्। प्रकाश-
प्रकाशे प्रकाशम्। इति प्रकाशम्।
चोस, पुं, (प्रकाशकाशं + प्रकाश। प्रकाशप्रकाशम्
प्रकाशम्।) प्रकाशप्रकाशम्। प्रकाशम्। प्रकाशम्।
प्रकाशम्। (प्रकाश प्रकाशे। ४।४४।
"प्रकाशिप्रकाशम् प्रकाशम् प्रकाशे प्रकाशम्"।)
प्रकाशम्। प्रकाशम्। प्रकाशम्। प्रकाशम्।
प्रकाशम्। प्रकाशम्। प्रकाशम्। प्रकाशम्।
चोस्य, पुं, (चोस्य + प्रकाशप्रकाशम्।) प्रकाश।
प्रकाशम्। (प्रकाश प्रकाशे।)
"चोस्यप्रकाशप्रकाशम् प्रकाशम् प्रकाशम्।
प्रकाशम्। प्रकाशम्। प्रकाशम्।

ओंकार, पुं० दे० 'ओंकार'।
ओंगन, पुं० दे० 'ओंगन'।
ओंगना, क्रि० स० दे० 'ओंगना'।
ओंगा, पुं० दे० 'ओंगा'।
ओंगी, स्त्री० दे० 'ओंगी'।
ओंघ, पुं० दे० 'ओंघ'।
ओंघना, क्रि० अ० दे० 'ओंघना'।
ओंघाई, स्त्री० दे० 'ओंघाई'।
ओंघाना, क्रि० अ० दे० 'ओंघाना'।
ओंघी, स्त्री० दे० 'ओंघी'।
ओंछा, पुं० दे० 'ओंछा'।
ओंछी, स्त्री० दे० 'ओंछी'।
ओंजना, क्रि० स० दे० 'ओंजना'।
ओंजा, पुं० दे० 'ओंजा'।
ओंजी, स्त्री० दे० 'ओंजी'।
ओंटना, क्रि० स० दे० 'ओंटना'।
ओंटा, पुं० दे० 'ओंटा'।
ओंटी, स्त्री० दे० 'ओंटी'।
ओंठ, पुं० दे० 'ओंठ'।
ओंठगना, क्रि० अ० दे० 'ओंठगना'।
ओंठगाना, क्रि० स० दे० 'ओंठगाना'।
ओंठगी, स्त्री० दे० 'ओंठगी'।
ओंठा, पुं० दे० 'ओंठा'।
ओंठी, स्त्री० दे० 'ओंठी'।
ओंडा, पुं० दे० 'ओंडा'।
ओंडी, स्त्री० दे० 'ओंडी'।
ओंडुल, पुं० दे० 'ओंडुल'।
ओंडुला, पुं० दे० 'ओंडुला'।
ओंडुली, स्त्री० दे० 'ओंडुली'।
ओंत, पुं० दे० 'ओंत'।
ओंतना, क्रि० स० दे० 'ओंतना'।
ओंता, पुं० दे० 'ओंता'।
ओंती, स्त्री० दे० 'ओंती'।
ओंतुल, पुं० दे० 'ओंतुल'।
ओंतुला, पुं० दे० 'ओंतुला'।
ओंतुली, स्त्री० दे० 'ओंतुली'।
ओंदना, क्रि० स० दे० 'ओंदना'।
ओंदा, पुं० दे० 'ओंदा'।
ओंदी, स्त्री० दे० 'ओंदी'।
ओंदुल, पुं० दे० 'ओंदुल'।
ओंदुला, पुं० दे० 'ओंदुला'।
ओंदुली, स्त्री० दे० 'ओंदुली'।
ओंधना, क्रि० स० दे० 'ओंधना'।
ओंधा, पुं० दे० 'ओंधा'।
ओंधाना, क्रि० स० दे० 'ओंधाना'।
ओंधी, स्त्री० दे० 'ओंधी'।
ओंधुल, पुं० दे० 'ओंधुल'।
ओंधुला, पुं० दे० 'ओंधुला'।
ओंधुली, स्त्री० दे० 'ओंधुली'।
ओंनना, क्रि० स० दे० 'ओंनना'।
ओंना, पुं० दे० 'ओंना'।
ओंनाना, क्रि० स० दे० 'ओंनाना'।
ओंनी, स्त्री० दे० 'ओंनी'।
ओंनुल, पुं० दे० 'ओंनुल'।
ओंनुला, पुं० दे० 'ओंनुला'।
ओंनुली, स्त्री० दे० 'ओंनुली'।
ओंपना, क्रि० स० दे० 'ओंपना'।
ओंपा, पुं० दे० 'ओंपा'।
ओंपाना, क्रि० स० दे० 'ओंपाना'।
ओंपी, स्त्री० दे० 'ओंपी'।
ओंपुल, पुं० दे० 'ओंपुल'।
ओंपुला, पुं० दे० 'ओंपुला'।
ओंपुली, स्त्री० दे० 'ओंपुली'।
ओंबना, क्रि० स० दे० 'ओंबना'।
ओंबा, पुं० दे० 'ओंबा'।
ओंबाना, क्रि० स० दे० 'ओंबाना'।
ओंबी, स्त्री० दे० 'ओंबी'।
ओंबुल, पुं० दे० 'ओंबुल'।
ओंबुला, पुं० दे० 'ओंबुला'।
ओंबुली, स्त्री० दे० 'ओंबुली'।
ओंभना, क्रि० स० दे० 'ओंभना'।
ओंभा, पुं० दे० 'ओंभा'।
ओंभाना, क्रि० स० दे० 'ओंभाना'।
ओंभी, स्त्री० दे० 'ओंभी'।
ओंभुल, पुं० दे० 'ओंभुल'।
ओंभुला, पुं० दे० 'ओंभुला'।
ओंभुली, स्त्री० दे० 'ओंभुली'।
ओंमना, क्रि० स० दे० 'ओंमना'।
ओंमा, पुं० दे० 'ओंमा'।
ओंमाना, क्रि० स० दे० 'ओंमाना'।
ओंमी, स्त्री० दे० 'ओंमी'।
ओंमुल, पुं० दे० 'ओंमुल'।
ओंमुला, पुं० दे० 'ओंमुला'।
ओंमुली, स्त्री० दे० 'ओंमुली'।
ओंयना, क्रि० स० दे० 'ओंयना'।
ओंया, पुं० दे० 'ओंया'।
ओंयाना, क्रि० स० दे० 'ओंयाना'।
ओंयी, स्त्री० दे० 'ओंयी'।
ओंयुल, पुं० दे० 'ओंयुल'।
ओंयुला, पुं० दे० 'ओंयुला'।
ओंयुली, स्त्री० दे० 'ओंयुली'।
ओंरना, क्रि० स० दे० 'ओंरना'।
ओंरा, पुं० दे० 'ओंरा'।
ओंराना, क्रि० स० दे० 'ओंराना'।
ओंरी, स्त्री० दे० 'ओंरी'।
ओंरुल, पुं० दे० 'ओंरुल'।
ओंरुला, पुं० दे० 'ओंरुला'।
ओंरुली, स्त्री० दे० 'ओंरुली'।
ओंलना, क्रि० स० दे० 'ओंलना'।
ओंला, पुं० दे० 'ओंला'।
ओंलाना, क्रि० स० दे० 'ओंलाना'।
ओंली, स्त्री० दे० 'ओंली'।
ओंलुल, पुं० दे० 'ओंलुल'।
ओंलुला, पुं० दे० 'ओंलुला'।
ओंलुली, स्त्री० दे० 'ओंलुली'।
ओंवना, क्रि० स० दे० 'ओंवना'।
ओंवा, पुं० दे० 'ओंवा'।
ओंवाना, क्रि० स० दे० 'ओंवाना'।
ओंवी, स्त्री० दे० 'ओंवी'।
ओंवुल, पुं० दे० 'ओंवुल'।
ओंवुला, पुं० दे० 'ओंवुला'।
ओंवुली, स्त्री० दे० 'ओंवुली'।
ओंसना, क्रि० स० दे० 'ओंसना'।
ओंसा, पुं० दे० 'ओंसा'।
ओंसाना, क्रि० स० दे० 'ओंसाना'।
ओंसी, स्त्री० दे० 'ओंसी'।
ओंसुल, पुं० दे० 'ओंसुल'।
ओंसुला, पुं० दे० 'ओंसुला'।
ओंसुली, स्त्री० दे० 'ओंसुली'।
ओंहना, क्रि० स० दे० 'ओंहना'।
ओंहा, पुं० दे० 'ओंहा'।
ओंहाना, क्रि० स० दे० 'ओंहाना'।
ओंही, स्त्री० दे० 'ओंही'।
ओंहुल, पुं० दे० 'ओंहुल'।
ओंहुला, पुं० दे० 'ओंहुला'।
ओंहुली, स्त्री० दे० 'ओंहुली'।

ओट, स्त्री० पु० (सं० अवट=गड्ढा) १. आड़। परदा। २. रक्षा। बचाव। ३. छिपने का स्थान। ४. शरण। ५. सहारा। ६. (कुश्ती) एक पेंच। ७. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। ८. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। ९. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। १०. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं।

ओटक, पुं० (सं० अवटक) १. आड़। परदा। २. रक्षा। बचाव। ३. छिपने का स्थान। ४. शरण। ५. सहारा। ६. (कुश्ती) एक पेंच। ७. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। ८. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। ९. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। १०. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं।

ओटन, पुं० (सं० अवटन) १. आड़। परदा। २. रक्षा। बचाव। ३. छिपने का स्थान। ४. शरण। ५. सहारा। ६. (कुश्ती) एक पेंच। ७. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। ८. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। ९. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। १०. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं।

ओटना, क्रि० स० (सं० अवटन) १. आड़ करना। परदा करना। २. रक्षा करना। बचाव करना। ३. छिपाना। ४. शरण देना। ५. सहारा देना। ६. (कुश्ती) एक पेंच करना। ७. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। ८. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। ९. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। १०. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं।

ओटा, पुं० (सं० अवट) १. आड़। परदा। २. रक्षा। बचाव। ३. छिपने का स्थान। ४. शरण। ५. सहारा। ६. (कुश्ती) एक पेंच। ७. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। ८. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। ९. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। १०. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं।

ओटाना, क्रि० स० (सं० अवटन) १. आड़ कराना। परदा कराना। २. रक्षा कराना। बचाव कराना। ३. छिपाना। ४. शरण दिलाना। ५. सहारा दिलाना। ६. (कुश्ती) एक पेंच कराना। ७. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। ८. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। ९. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। १०. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं।

ओटी, स्त्री० (सं० अवटी) १. आड़। परदा। २. रक्षा। बचाव। ३. छिपने का स्थान। ४. शरण। ५. सहारा। ६. (कुश्ती) एक पेंच। ७. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। ८. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। ९. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। १०. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं।

ओटुल, पुं० (सं० अवटुल) १. आड़। परदा। २. रक्षा। बचाव। ३. छिपने का स्थान। ४. शरण। ५. सहारा। ६. (कुश्ती) एक पेंच। ७. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। ८. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। ९. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। १०. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं।

ओटुला, पुं० (सं० अवटुल) १. आड़। परदा। २. रक्षा। बचाव। ३. छिपने का स्थान। ४. शरण। ५. सहारा। ६. (कुश्ती) एक पेंच। ७. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। ८. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। ९. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। १०. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं।

ओटुली, स्त्री० (सं० अवटुली) १. आड़। परदा। २. रक्षा। बचाव। ३. छिपने का स्थान। ४. शरण। ५. सहारा। ६. (कुश्ती) एक पेंच। ७. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। ८. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। ९. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं। १०. (बंदूक) बंदूक के पीछे का भाग जिसे कंधे से लगाते हैं।

ओकोचीक, वि. (ओकोचीक + अच्) ओकोचीक संबंधी। ओकोचीकमिदं ओकोचीकम्। (तत्र संबंधे ४-३-१३५) इति ठक्। "ओकोचीक विकारोऽस्यौकोचीकमूलकादयः"॥

ओक्, ई. (उपसर्ग हलन्त उपसर्गान्तरोंमें) उस वर्ण + "उदितश्चेति"। ७। १। ७०। इन्॥ इत्यन्त्यस्यान्तरम्। उक्त ढोंढ इति भाषा। अन्यत्रोक्तः। इत्यन्तरम् इत्यन्तरा। इत्यन्तरा। इत्यन्तरम्। इत्यन्तरम्। इत्यन्तरम्

औत्सु

औदा

औद्दि

वस्तु आत्मना दिव्यादीनेन्द्रं इत्यः।
"भौ दिवि दिव्यादीनुदुर्भुज्यन्तम्"।
उदुदो अर्थे प्रत्ययः। इत्यः।
"तस्मै दक्षिणायां दिशि अयुकोऽधिकरणम्"।
"भौमो भवस्य दक्षिणेऽधिकम् अनुधिकम्"।
दक्षस्यां दक्षिणस्यां दिशि भवः।
"अनुभवस्यां दिशि भवस्य भवस्यादि"।
अनया दिशि अर्थे पूर्वं अकारोऽन्तादेशः।
दक्षादि शुद्धः दक्षस्य दक्षिणेऽधिकारे इत्यः"।
इति अर्थे प्रत्ययः। (१) ७८।

भौदादिकं, को, (उदादयस्मै भवम्। उदाद + ठक्।) आदि पतिकाले भवः आदिभवम्। इति तत्रभवः। तस्य आदिदिनोद्देशेन दानम्। तथा।
"तदुद्देशादिनोद्देशे दानम् तत्सम्बन्धेन"।
भैक्षभोदादिकेन दानादानां न संकुचेत्।
इति स्मृतेस्तथा। (दानं च मनुः। ८। २०९।
"तदुद्देशस्तस्य दुष्टस्य भवस्य अर्थे अर्थेन्।
भैक्षभोदादिकेन संकुचेत्"।)

भौदादिकं, द्, (उदादयस्मै। इति भवम्। उदादयोदिनि उपस्थितम्। तथा चारीरः।
"यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्।
तमेवैति तदभावेन सदा तद्भावभावितः"। तथा भवस्य भावः उदादभावम्। तस्यापि भवस्य भावः उदादभावम्। तथापि भवस्य भावः उदादभावम्। इति भौदादिकादीनां भावो। (उदादोदिनिति भावना उदादभावम्, त्वि-उदादः भवत्वेन)। (१) ७८। (२०० द्रव्यम्।)

भौदादर्थं, को, (भौदादर्थं भवम्। "भौदोपयोदेति"। ८। १। ९८। (२०५।) भौदादर्थमुदाद। इत्यम्।

भौदादिकं, द्, (उदादर्थं दायादर्थं भूतं। उदादक + "तत्र तेभ्यो भवो भूतो भावी"। ५। १। इति ठक्।) दायादभवस्य दर्शनम्। इति तत्र दायभवो।

भौदादिकं, को, (उदादेन। भवुदिभ्यां कर्त्तरि ण्वुल्।) भवकारः। यौगा भौदादिकमित्यादयः। इति स्मृतिः।

भौदाद्यं, को, (उदादेन। भवुदिभ्यां कर्त्तरि ण्वुल्।) भवकारः। भवकारः। भवकारः। भवकारः। इति वैभवम्। (यथा, त्रिकाण्डशेषे। ३। ५३।
"भवकारः भवकारोऽथ भवकारः भवकारः। भवकारः भवकारः। इति त्रिकाण्डशेषः।

भौदाद्यं, को, (उदादेन। उदादेन + ष्यञ्।) भवकारः। इत्यमर

शैवम्, क्ली. (शिवस्य समूहः इति । शिव + अण् ।) शिवसमूहः । शिवसम्बन्धिवस्तुमात्रम् । शिवसम्बन्धिवस्तुसमूहः । शिवसम्बन्धिवस्तुसमूहः । शिवसम्बन्धिवस्तुसमूहः ।

शैवलिनी, स्त्री. (शैवलं शैवलवत् । शैवल + इनि + ङीप् ।) शैवलवती । शैवलवती । शैवलवती ।

शैवाल, क्ली. (शिवस्य अयनं । शिव + अल् ।) शिवस्य अयनं । शिवस्य अयनं । शिवस्य अयनं ।

शैवालिनी, स्त्री. (शैवालं शैवालवत् । शैवाल + इनि + ङीप् ।) शैवालवती । शैवालवती । शैवालवती ।

शैवाली, स्त्री. (शैवालं शैवालवत् । शैवाल + ङीप् ।) शैवालवती । शैवालवती । शैवालवती ।

शैवाह्निक, त्रि. (शिवस्य आह्निकं । शिव + आह्निक + अण् ।) शिवस्य आह्निकं । शिवस्य आह्निकं । शिवस्य आह्निकं ।

शैवेय, त्रि. (शिवस्य इयं । शिव + ढक् ।) शिवस्य इयं । शिवस्य इयं । शिवस्य इयं ।

शैवेयी, स्त्री. (शैवेय + ङीप् ।) शैवेयी । शैवेयी । शैवेयी ।

शैव्य, त्रि. (शिवस्य अयं । शिव + यत् ।) शिवस्य अयं । शिवस्य अयं । शिवस्य अयं ।

शैव्या, स्त्री. (शिवस्य अयं । शिव + यत् + टाप् ।) शिवस्य अयं । शिवस्य अयं । शिवस्य अयं ।

शैशव, क्ली. (शिशोः भावः । शिशु + अण् ।) शिशोः भावः । शिशोः भावः । शिशोः भावः ।

शैशवी, स्त्री. (शैशवं शैशववत् । शैशव + ङीप् ।) शैशववती । शैशववती । शैशववती ।

शैशिर, त्रि. (शिशिरस्य इयं । शिशिर + अण् ।) शिशिरस्य इयं । शिशिरस्य इयं । शिशिरस्य इयं ।

शैशिरी, स्त्री. (शैशिरं शैशिरवत् । शैशिर + ङीप् ।) शैशिरवती । शैशिरवती । शैशिरवती ।

शैशिरेय, त्रि. (शिशिरस्य इयं । शिशिर + ढक् ।) शिशिरस्य इयं । शिशिरस्य इयं । शिशिरस्य इयं ।

शैशिरेयी, स्त्री. (शैशिरेय + ङीप् ।) शैशिरेयी । शैशिरेयी । शैशिरेयी ।

शैशिरी, स्त्री. (शैशिरं शैशिरवत् । शैशिर + ङीप् ।) शैशिरवती । शैशिरवती । शैशिरवती ।

शैशिरेय, त्रि. (शिशिरस्य इयं । शिशिर + ढक् ।) शिशिरस्य इयं । शिशिरस्य इयं । शिशिरस्य इयं ।

शैशिरेयी, स्त्री. (शैशिरेय + ङीप् ।) शैशिरेयी । शैशिरेयी । शैशिरेयी ।

ओम्

ओम्

ओम्

...

...

...

ओम

ओमा दीर्घं सौहरमं बाहवेऽहुरहस्यम् ।
बाहवस्वमूहेव मह त्वामिह मेधेहुः ।
इमं हस्तमहे मघो मम काम्यां विधावसा ।
प्रजां धनमहेहा मेना तस्त्वमाविदा ।
रक्षन्तिमाहमं मानीति वेदमन्त्रम् ।"
इति मन्त्रे १५ ऋक्षरः । ७ ।

वृत्तिरत्न ।

"अतोर्थं मङ्गलेऽच्छ वृत्तरत्नमवेद च ।
मनसा प्रभुमो मन्त्रं मङ्गलाङ्कमहेतन ।
विघ्नमी विघ्नमोमं मनीषं मन्त्रं वचाम् ।
देवस्यवनं वाता सोरेऽच मह मेधेहुः ।
वन्देव प्रमोदेव मनोमारो विमन्ति ।
मतिवित्तप्रधान्यमहं कामनावहम् ।
वृत्तिरत्नोमग्रहा मधुमा मह दोहिता ।
विरेवस्वती वह । मनोहोत्र व मंक्रमः ।
विघ्ना विघ्नं विघं तथा वज्रकुलोहिमो ।
उरुमन्यहरो देव उत्तमन्तु विनेत्रम् ।
वरितवीं मङ्गलं देवराज च चन्दनम् ।
वाग्देवेन्द्राहुरोव वायामार्कल मूलकम् ।
वाहुमूलमुरस्कं मवायोक्ष वाहवेहुः ।
मन्नाच मङ्गलेऽच्छ राजपुत्रोति वाहवेहुः ।
इमं हुस्तमुहस्तं दुविधिमुपदेहुः ।
इमं मन्त्रमवेदेव वाग्मिमाहत्व वाहवेहुः ।
इहाभी नु इमोव मनुमूल मवविधाम् ।
मधुमी वृत्तमूरोव वायवाता इवा विवेत् ।
वाहवस्वाहवे देव उरुवेव मवा विवेत् ।
इहोमं विघ्नोव मात्र वाग्मा विधावसा ।
वरितवीवृत्तमूहे हवा वाहवेव वृत्तवेत् ।
मेनं वैमाव वाहोवं मर्वमन्त्रोविधावसम् ।
वृत्तमी वृत्तवाहोवं मर्वमन्त्रोविधावसम् ।
विघ्नेहेवस्वाग्नोविघावसाग्नविधम् ।

॥ मूं नम इति ।

मोमे वज्रा वज्रमूर्त्ती मवां वज्रोहु ते वोहु ।
॥ मवाहि वज्रहि विघ्नेहव वज्रोवज्रोहु ते
वज्रेव ह व वज्रोवज्रोहु ते वज्रेव वर । वज्रे ।
इमवज्रहव वज्रा वज्रे वज्रमव व वज्रेहु ।
वज्रूर्वो वज्रो वरा वज्रे वज्र वेव वज्रावज्रा ।
वज्रूर्वो वज्रोवं

ओम

ओम

ओम

औ

अथ औषधं व्याख्यास्यामः ।
औषधं नाम यत् रोगं शमयति ।
औषधं द्विविधं — द्रव्यभूतं अद्रव्यभूतं च ।
तत्र द्रव्यभूतं त्रिविधं — स्थावरं जङ्गमं सङ्करजं च ।
तत्र स्थावरं मूलं कन्दः निर्यासः क्षीरं पत्रं पुष्पं फलं त्वक् क्षारः भस्म तैलं घृतं वसा मज्जा च ।
जङ्गमं क्षीरं दधि घृतं वसा मज्जा मूत्रं पुरीषं पित्तं रक्तं मांसं अस्थि च ।
सङ्करजं पथ्यापथ्यं ।
तत्र पथ्यं नाम यत् हितं रोगिणः ।
अपथ्यं नाम यत् अहितं रोगिणः ।
तत्र हितं नाम यत् रोगं शमयति ।
अहितं नाम यत् रोगं वर्धयति ।
तत्र पथ्यं त्रिविधं — शारीरं मानसं उभयं च ।
तत्र शारीरं नाम यत् शरीरं उपकरोति ।
मानसं नाम यत् मनः उपकरोति ।
उभयं नाम यत् शरीरं मनः च उपकरोति ।
तत्र शारीरं त्रिविधं — आहारः विहारः औषधं च ।
तत्र आहारः नाम यत् अन्नं भक्ष्यते ।
विहारः नाम यत् चेष्टते ।
औषधं नाम यत् पीयते ।
तत्र आहारः त्रिविधः — हिताहितः मात्रावान् कालभोजी च ।
तत्र हिताहितः नाम यत् हितं भुङ्क्ते अहितं वर्जयति ।
मात्रावान् नाम यत् मात्रां जानाति ।
कालभोजी नाम यत् काले भुङ्क्ते ।
तत्र विहारः त्रिविधः — ब्रह्मचर्यं व्यायामः अनवस्थितचेष्टा च ।
तत्र ब्रह्मचर्यं नाम यत् मैथुनं वर्जयति ।
व्यायामः नाम यत् शरीरं मनः च उपकरोति ।
अनवस्थितचेष्टा नाम यत् शरीरं मनः च न उपकरोति ।
तत्र औषधं त्रिविधं — दैवं युक्तिकृतं सात्त्विकं च ।
तत्र दैवं नाम यत् मणिमन्त्रौषधिप्रभवं ।
युक्तिकृतं नाम यत् अन्नपानभैषजसंस्कारैः ।
सात्त्विकं नाम यत् मनसः इष्टानिष्टश्रवणात् ।
तत्र पथ्यं त्रिविधं — हितं मितं अनुद्वेगकरं च ।
तत्र हितं नाम यत् हितेषु भावेषु वर्तते ।
मितं नाम यत् मात्रावत् ।
अनुद्वेगकरं नाम यत् मनसः उद्वेगं न करोति ।
तत्र अपथ्यं त्रिविधं — अहितं अमितं अनुद्वेगकरं च ।
तत्र अहितं नाम यत् अहितेषु भावेषु वर्तते ।
अमितं नाम यत् अमात्रावत् ।
उद्वेगकरं नाम यत् मनसः उद्वेगं करोति ।
तत्र औषधं त्रिविधं — हितं मितं अनुद्वेगकरं च ।
तत्र हितं नाम यत् हितेषु भावेषु वर्तते ।
मितं नाम यत् मात्रावत् ।
अनुद्वेगकरं नाम यत् मनसः उद्वेगं न करोति ।
तत्र अहितं त्रिविधं — अहितं अमितं उद्वेगकरं च ।
तत्र अहितं नाम यत् अहितेषु भावेषु वर्तते ।
अमितं नाम यत् अमात्रावत् ।
उद्वेगकरं नाम यत् मनसः उद्वेगं करोति ।
तत्र हितं त्रिविधं — हितं मितं अनुद्वेगकरं च ।
तत्र हितं नाम यत् हितेषु भावेषु वर्तते ।
मितं नाम यत् मात्रावत् ।
अनुद्वेगकरं नाम यत् मनसः उद्वेगं न करोति ।
तत्र अहितं त्रिविधं — अहितं अमितं उद्वेगकरं च ।
तत्र अहितं नाम यत् अहितेषु भावेषु वर्तते ।
अमितं नाम यत् अमात्रावत् ।
उद्वेगकरं नाम यत् मनसः उद्वेगं करोति ।